

Reg. No B. 196

સુદર્શન.

તન્ત્રી.

પ્રેક્ષિતર આનંદરાંકર

આપુભાર્ષ. ધ્રુવ એમ

એલ એલ બી.

(આથ દ્રશ્ય—એક અભેદમાર્ગપ્રવાસી' બહુનિષ્ઠ મણિલાલ નમ્બુભાર્ષ)

(ધર્મ-ગૃહ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિધા અપ્ને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધોમહિ ”—માગવતમ્.

પ્રક ૧૫. અંક ૧.]

(માસિક)

[ઑક્ટોબર, ૧૯૯૯]

વિપ્રયોગ.

(મગ્ધ)

“ આકાશે એની એ તારા.

“ એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારા

“ તરુણ નિશા એની એ:

“ દારા ક્યાં છે એની એ ?

“ શ્વ એ હાવા નહિ જોવાની ?

“ આખડલી શ્વ નહિ દેહવાની ?

“ ત્યાં એ ત્યારે શ્વ રોવાની—

“ દારા એની એ ? ”

“ છે જ્યાં છે સ્વામીની તારા:

“ સ્વર્ગોની જ્યોત્સ્નાની ધારા

“ નહિ જ નિશા જ્યાં આવે,

“ દારા ત્યાં છે એની એ.

“ છે ત્યારે એ ત્યાં જોવાની,

“ આખડલી એ ત્યા દેહવાની:

“ સ્વામી સાથે નહિ રોવાની—

“ દારા એની એ.”

કાન્ત.

. આંસુ.

(મળેલું.)

આવેને આંસુની માળા પહેરવું પ્રીતે ! , ૨૬—

મોતીડાં સમાં રૂપાળાં આંસુડાં રસાળાં,
સહદયને સુંવાળાં સુખકર ચિતે ।

આવેને-૧

હૃદય-છોંપે દ્રવેલાં સાસ્ત્રિક-સ્વાતિનાં,
ઉંચા તેજવાળા ખિન્દુ-જનિત લલિત ।

આવેને-૨

રસાબ્ધ મદી નાચુકડાં નાવડાં ધપાવી,
પ્રણય પ્રસારી વ્યક્તિ વીણી લે ઉમંગે ।

આવેને-૩

સુખ દુઃખનું ત્યા દિલ્લ જાતિમાં જબ્બાપ,
કીકી રચુલને જ ! ન ખીજે કદી એક દોસે ।

આવેને-૪

અખૂટ ભયાં છે એવાં આંસુડાં મળનાં ।
શકું એજ આપી વ્હાલાં । રીંગીને રડીને ।

આવેને-૫

શુંગાર એ શોભીશે સાથીને સખવું ।
નિહાળી નચાવું । નાચું રમત રચીને ॥

આવેને-૬

ઉભરાય આપતાં તો નિગાળું ન શાને ?
ભીંગવું વ્હાલું વ્હાલાં । તમાને, બોલને ।

આવેને-૭

હૃદયની “ ઉડેલાં ” એ તે અપંચી “ રલાં ” ને,
ગમે હેતથી વ્હાલાંને લગીને-લગીને ॥ ।

આવેને-૮

, (“ રહિતમાલા ”)
લલિત.

પ્રેયસીને. *

(મળેલું.)

(મંદાકાન્તા.)

તારાકેરા સુગઢમચ્છિ જો । બોયરીયે વિરાજે,

* આ કાવ્યમાં Gerald Massey કે ‘ To A Beloved one ’ નામના એક કાવ્યના ફેટલાક વિચારોનું સામ્ય છે. આ કાવ્યની આંકી અને છેલ્લી લીટીમાં મંદાકાન્તાવૃત્ત કરતાં એકેક અક્ષર વધારે છે તે તે લીટીઓ અગત્યની હોવાથી (emphasis) ભારતી ખાતર-મૂકેલા છે. કાવ્યમાં ફેટલાક વિચારોને સારી રીતે ગોઠવવાની અમૂલ્ય સાધ્યની ખાતર કર્તા પોતાના મિત્ર સ. પ્રિયમકિતનો અત્યંત આભારી છે.

ને પૃથ્વીની વિવિધ કુસુમે કાર્ય ગુંથી યશસ્વી;
પામ્યો રત્નો વર્ણો ઉદયિને ભવ્ય વૃક્ષો અરણ્યે,
પામ્યાં વૃદ્ધિ જીવન ઝરતી તે મોઢાં પર્ણોગીત. ૧

પુષ્પે પુષ્પે પરિમલ પુરી મોઢડી મોદદાયી,
તે જો ! પામી નીલ નભવિષે હડવા પક્ષિપક્ષોં;
પામ્યાં વિશ્વો વિવિધ વિભૂતિ પ્રાપ્ત ! જ દિવ્ય હાથે,
ઠહાલી ! પામ્યાં (તે) અમૃતકરથી આપણે દિવ્ય રનેહ. ૨

લક્ષ્મીકેરા કનકકરમાં તે નથી દિવ્ય દીપ્તિ,
તે તે છે ના મદ છલકતું આપણું જીવનય;
લક્ષ્મી પુત્રો સકળ જગના દે સુવર્ણે તથાપિ—
ઠહાલી ! વિશ્વે નહિ નહિ મળે રનેહ મોઢાં કદાપિ ૩

વિશ્વોકેરા આતુલ વિભવો ગ્રેમ પોપે ન લેશે,
કિંતુ પ્રુદ્ધિ અતીવ વસતી રનેહ ત્હારે અનેરી;
તેથી માવજીવિત જીર્ણું આપણે રનેહરાજ્યે,
તે ત્યાગીશું ખટપટ સદા વિશ્વના વેશવેાની. ૪

શોકે રંગી દિવસ વિતવે લે:લુપો લક્ષ્મીકેરા,
તે શ્રીમતો દિવ્યમર્તો પ્રભા રાજરંગે સુવર્ણે;
કિંતુ ત્હારે પ્રીતિપટ પ્રિયે ! આપણે વીંટળાયાં,
રહેશું નિત્યે જગત્ ઝીલતાં રનેહ છાંયે છવાયાં. ૫

સુંખી ઠહાલી ! જડ જીવનને ચેતના મુક્ત કાધું,
રહામા રહામી નમ્મર કરવી રનેહનું સુંખ પીધું;
જીવાત્માની અમરભૂમિની રમ્ય સોપાનશ્રેણિ—
ગુંથી તોયે પુરો ન થઈ તે સૌ પ્રતિજ્ઞા પ્રીતિની. ૬

ઠહાલી ! ઠહાલી ! ચપળ હડતી વિશ્વની વાદળાની—
ભાણું છું હું—સુંખ હું:ખ તણી છાંયડી ભાવિમાં છે;
કિંતુ તેથી પ્રીતિનું મધુરૂં જૂલરો ઇન્દ્રઆપ—
આજે અશ્રુપટ, રિમત મુખે શોભશે ઠહાલી ! કાલ્ય. ૭

છાને યાયે તિમિરવત આ વિશ્વ, આકાશ, બાહ્ય,
તે છે ઠહાલી ! જીવનતરનાં પુષ્પ સર્વે ખરે આ;
ત્હારું—ત્હારું સતત જગતે ગ્રેમ સૌભાગ્ય રહેશે,
સંસારામિ થકી બર્ણો નંતા પ્રાણને પ્રાણ દેશે. ૮

જોજી નિર્યે ભવઉદધિને તું તરજે તરંગી,
મીડી નેડે છવન વિજયા પ્રેમીને નેત્ર નર્તી; ,
તેડી હેથે હૃદય અરપે, સુખનોથી વધાવે;
શ્રી શોભતું નિમિષ જગતે આંખ લીલાશ લાવે. ૫

વિશ્વ રનેલી મનુજ નમનો લક્ષ્મીના દુર્ગ રેખે,
મ્હારી આંખ્યે કરી રહી સદા પ્રાણની નેત્ર રેખે;
ને ત્યાં શોધે જગસકલતું, રનેદતું સર્વ મીઠું;
તે ના જાણે જગત કુલ જે મેં તુંમાં પ્રાણ દીઠું. ૧૦

બહાલી બહાલી! અમુલ અતિશે રનેદનાં તારવ છાંડી,
તે કે પ્રેમી હૃદય કળશે આત્મ સૌન્દર્ય રહાં;
શોધે સ્વર્ગો અવર છવ છે સ્વર્ગમાં સુખ ભાળી,
કિંતુ મ્હારે (તો) મન તું મદિ છે સ્વર્ગ સંપૂર્ણ બહાલી. ૧૧

કુમુદ.

૭૮. ગ્રન્થાવલોકન.

(૧) મેક્સ મ્યુલરનાં વેદાન્ત ઉપર ભાષણો—

શ્રી મેક્સમ્યુલરે માર્ચ ૧૮૯૪ માં ઇંગ્લંડના રૉયલ ઇન્સ્ટિટ્યુશન નામના પરિષદ-સ્થાનમાં વેદાન્ત ઉપર જે ત્રણ ભાષણો આપ્યાં હતાં અને જે ત્યારપછી પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થયાં છે તેનું આ ગુજરાતી ભાષાન્તર આપણી યુનિવર્સિટીના એક સારી કેળવણી પામેલા પ્રેરુએટ રા. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લે કર્યું છે. આ પુસ્તક સુદર્શનના તન્ત્રો ઉપર "રિવ્યૂ" માટે ધણી સમયથી આવ્યું હતું, પણ કેટલાંક કારણોથી એ વિશે લખવાનો અમને અવકાશ મળી શક્યો ન હતો. આજ એ વિલંબ માટે વાચકોની તેમ જ ભાષાન્તરકર્તાની ક્ષમા માગી એ સંબંધી કોઈક લખવા માગીએ છીએ:—

અહીં જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત ઉભય પ્રકારનું કારણ છે એ વાત સમજાવવા ઉપનિષદમાં કરાળીઆનું દદાન્ત આપેલું સુપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ એક સમય એવા અગાતનો હતો કે "હિન્દુસ્થાનમાં પહેલવહેલા આવેલા કેટલાક ખ્રિસ્તિ મિશનરિઓ કહેતા કે આ-છાઓનો ઈશ્વર એક મોટો કળો કરાળીઓ છે." ૧૧ આ રિપતિ તો હવે ધણી કાળથી બદલાઈ ગઈ છે, તથાપિ ત્યારપછી પણ જે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ વેદાન્તસંબંધે લખ્યું છે તેમના એ વિભાગ પડે છે: (૧) જેઓને સંસ્કૃત જ્ઞાન સાફ છે, પણ ફિલસૂફીના વિષયમાં બહુ અજાણ નથી, (૨) જેઓ ફિલસૂફીમાં બહુ જ્ઞાન ધરાવે છે, પણ જેઓને સંસ્કૃત જ્ઞાન બિલકુલ નથી જ કે થોડું છે. આ બે વર્ગમાંથી પ્રથમ વર્ગમાં "ઝોરિએન્ડલ રોકાસર"

અધિ. રામજિગ સ્ટાર પ્રેસ રાજકોટ. મૂલ્ય રૂ. ૧)

ભાષાન્તર કર્તા રા. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ. ખી. એ. એલ એલ. ખી.

કહેવાતા વિદ્વાનોમાંના ધણાખરા આવે છે, ખીજામાં વિક્ટર ફૂર્ચ રૉપ્પન હાવર આદિ શિલ્પસૂત્રને સ્થાન છે. બ્યારે પ્રથમ વિભાગવાળા વિદ્વાનોમાંના ધણાખરા વેદાન્તવિરુદ્ધ મત દર્શાવે છે, ત્યારે ખીજા વિભાગના વિદ્વાનો વેદાન્તને સર્વોત્તમ દર્શનરૂપે પ્રતિપાદન કરે છે; પરંતુ એમના અભિપ્રાયમાં ખામી એ રહે છે કે સંસ્કૃતના જોષએ તેવા જ્ઞાનને અભાવે એમનાં વચનો સર્વમાન્ય યર્ષ શકતાં નથી. પણ હમણાં જ-યોડાં વર્ષથી જ-એક ત્રીજે વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવતો જાય છે, જે સારા શિલ્પસૂત્ર હોવા ઉપરાંત સંસ્કૃતનો પણ સારો અભ્યાસ ધરાવે છે, અને જેમાં પ્રો. મેક્સમ્યુલર, પ્રો. દેવસેન આદિની ગણના છે.

આ ખીજે વિદ્વાન ત્યાં સુધી માને છે કે “સંસ્કૃત અને હિંદુસ્થાનના ધર્મ અને પુરાણોના અભ્યાસથી શબ્દશાસ્ત્ર, ઇશ્વરશાસ્ત્ર અને પુરાણશાસ્ત્ર જન્મ પામ્યાં છે તેવી જ રીતે વેદાન્તના અભ્યાસથી તત્ત્વજ્ઞાનનું પુનરુદ્ધિપન થશે.” આ વચનો વાંચી આપણું હૃદય અસાધારણ દેશાભિમાનથી ઉછળતું હતું, તેવામાં જ પ્રો. મેક્સમ્યુલરે હમણાં જ પ્રસિદ્ધ ય-એસા એના “The Six Systems of Indian Philosophy” નામના લેખમાં પ્રદર્શિત કરેલા વિચારોથી એ ભાવને પુષ્ટિ આપી છે. જ્યારે પ્રો. મેક્સમ્યુલર જેવા નિષ્પક્ષપાત યુક્તિના શિલ્પસૂત્ર વિદ્વાનો વેદાન્ત મારે આવો જાણે મત ધરાવે ત્યારે એનિબિસેંટ જેવાના ઉદ્ગારોને ખોટા ઉત્સાહના ઉમરા માનવાનું કારણ રહેતું નથી. પરંતુ વેદાન્તની આવી પ્રશંસા કરતાં પણ અધિક સંતોષપ્રદ વાત તો એ યશે છે કે વેદાન્તના કેટલાક મુખ્ય સિદ્ધાન્તો જે આજ પર્વન્ત ધણી જ ખોટી રીતે દ્રષ્ટવામાં આવતા હતા તે રહામે મેક્સમ્યુલરે પોતાનો મત બહુ સ્પષ્ટતાથી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.—

(૧) “જીવાત્માનો પરમાત્મા સાથે અમેદ પ્રતિપાદન કરવામાં હેતુ શ્રીક લોકોની માન્યતા પ્રમાણે માણસે ઇશ્વરની પાયરીએ ચઢવાનો નહિ, પણ ઇશ્વરત્વ ફરી પ્રાપ્ત કરવાનો હતો; પ્રથમ હેતુને જર્મન ગૂડવાદીઓ..... ઇશ્વરનિન્દા કહે છે, પણ ખીજાને ઇશ્વરનું પુત્રત્વ જે ખ્રિસ્તી ધર્મનો મોઢામાં મોટો હેતુ છે તેનું રૂપાન્તર કહે છે.” +

* Schopenhaur was the last man to write at random, or to allow himself to go into ecstasies over so-called mystic and inarticulate thought. And I am neither afraid nor ashamed to say that I share his enthusiasm for the Vedānta and feel indebted to it for much that has been helpful to me in my passage through life વેદાન્ત મને મારી જીવનયાત્રામાં બહુ સહાય થયું છે.

Max Müller. (The Six Systems of Indian Philosophy.)

+ “To maintain the eternal identity of the human and the divine is very different from arrogating divinity for humanity; and on this point even our philosophy may have something to learn which has often been forgotten in modern Christianity, though it was recognised as vital by the early fathers of the Church, the Unity of the Father and the Son, nay, of the Father and all His Sons”.

જીવાત્મા અને પરમાત્મું એક જ એટલે જીવાત્મા પરમાત્મા હોવાનો મિથ્યા-અધકારી દાવો કરે છે એમ નહિ. આ અદ્વૈતસિદ્ધાન્તમાંથી આપણે બહુ શીખવાનું છે, જે પ્રાચીન ક્રિશ્ચિયેનિટીમાં તાત્ત્વિક મનાતું પણ વર્તમાન ક્રિશ્ચિયેનિટીમાં બહુ ભૂલાઈ ગયું છે.

Max Müller, (The Six Systems of Indian Philosophy).

(૨) અદ્વૈતવેદાન્ત “ઈશ્વર” નું અસ્તિત્વ પણ મિથ્યા માને છે, પણ તેમ કરવામાં શરવાદ પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ એ મતમાં “બ્રહ્મ અથવા દેહી (સગુણ) ઈશ્વર આ દેહી આત્મા જેટલો જ સત્ય છે. દુનિયાની પ્રચલિત ભાષામાં નેથી વધારે સત્ય શું હો શકે?” (૩) “આપું દસ્ય જગત્ સામાન્ય જુદિને કોઈ પણ સ્ત્રીજ જેટલો સત્ય ભાસે તેટલું જ તે સત્ય છે. બૌદ્ધ લોકો કહે છે તેમ તે છેક ખાલી-શૂન્ય-નથી” (૪) “વ્યવહારમાં વેદાન્ત” વિષે લખતાં કહે છે:—“આ પ્રમાણે વેદાન્ત દર્શન દરેક માણસને ખરેખર ઉપયોગી થવા માટે પૂરેપૂરી છૂટ બહે છે અને તેને આ ક્ષણભંગુર દુનિયામાં બની શકે તેટલા સખ અને માનનીય નિયમ તથા મૂકે છે. દરકોઈ બીજા ધર્મના દેવા જેટલાજ સર્વશક્તિમાન અને પ્રતાપી દેવની પૂજા કરવાની તેને તે છુટ આપે છે. લગભગ તમામ ધર્મને તે માર્ગ આપે છે, બધકે તમામનો તેમા સમાવેશ થઈ જાય છે. જ્યારે ચઢીપાટી રોશની (એટલે કે ખરું જ્ઞાન) પ્રકટ થાય છે, ત્યારે પણ તે રોશની આગલી દુનિયાની સત્યતાને નાશ કરતી નથી, પણ તેને તેની ક્ષણભંગુર સ્થિતિમા પણ વધારે પૂર્ણ સત્યતા અને વધારે ગંભીર અર્થ અર્પે છે” વળી “વેદાન્તના નીતિજ્ઞાન” સંબંધે પણ એ બહુ આશ્ચર્યથી કહે છે કે “ધણી વખત એમ કહેવામાં આવે છે કે વેદાન્તના જેવો ગહન ધર્મ અપૂર્ણ છે, કેમકે નીતિને મારે તે મજબૂત પાયો હોઈ શકે નહિ.....મને આશા છે કે વેદાન્તદર્શન તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે માત્ર દુનિયાનો ખુલાસો કરે છે એટલું જ નહિ, પણ તે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના બહુ મજબૂત પાયા ઉપર નીતિજ્ઞાનને સ્થાપિત કરે છે એમ હું તમને બતાવી શકીશ” (૫) આત્મા કાઈજ કરતો નથી, એનો અર્થ એમ નથી કે પાપ-પુણ્ય માટે જવાબદારી નથી કે આત્મા જડ છે આ સિદ્ધાન્તનું ખરું તાત્પર્ય શું છે એ “વિષયી અને વિષય” સંબંધી શંકરાચાર્યનો મત સ્પષ્ટ કરતાં પ્રેરિસર જે કહે છે તેમાંથી સમજાઈ આવે છે. આ મત સંબંધમાં એ લખે છે કે “તે દ્રવીણમાં એક અમત્યનો વિચાર સમાવેલો છે, અને આ વિચારનો યુરોપિયન તત્ત્વવેદાઓએ કદી પણ પૂર્ણ ઉપયોગ કર્યો નથી. તે એ કે જે વિષયી-વાચક છે અને જે વિષય-વાચક છે તે વચ્ચે દૃઢ અસમાનતા છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વિષયી કદી વિષય નઈ શકે.” (૬) અધિકારવાદમાં અથોગ્ય વૈષમ્યનો મત ન જોતાં એ પ્રેરિસર એમાં બહુ ઉત્તમ વ્યવસ્થા સમજે છે. “આ ક્ષણ ધર્મમાં જ એક ધણી સાદી વાત સ્વીકારવામાં આવી છે; જે વાત લગભગ બીજા ધર્મોએ વિસારી મૂકી જણાય છે. મનુષ્યનો ધર્મ અને જાળકનો ધર્મ એક હોઈ ન શકે.” (૭) વળી એ એક બીજી જાણવા જેવી બાબત એ બતાવે છે કે:—“પ્રાચીન સંસ્કૃત તત્ત્વવેદાઓની ધણીખરી ઉત્કૃષ્ટતા તેઓના મનમાં એકાંતે ખુશી કરવાની ધારણા નહોતી હોવાને અને દીકાકારોના મનનું સમાધાન કરવાની ઈર્ષા નહોતી હોવાને લીધે છે. જે કાર્ય કરવાનો પોતે નિશ્ચય કર્યો હોય તે સિવાય બીજા કશાનો તેઓ વિચાર કરતા નહોતે તે કાર્ય પોતાથી બની શકે તેટલું પૂર્ણ કરવાનો જ વિચાર તેમને રહેતો. પોતાના બરોબરિયા અથવા અધિયાતા સિવાય બીજાનું અનુભોદન તેમને કોઈ પણ લેખામાં નહોતું તોપણ તેમનું કામ જેટલું થઈ શકે તેટલું સાફ થયેલું હોય અને તે કલ્પને વર્ષ ૮૫૧ રહે તેમાં સી નવાઈ!”

ઉપરના સાત સિદ્ધાન્તો જાણવા જેવા હોવાથી સવિસ્તર શબ્દોમાં અત્રે મુક્યાએ,

અને એમાં પ્રો. મેક્સમ્યુલરનો વેદાન્તપ્રતિ સબન્ધ બહુ વિશિષ્ટ રીતે સમજાય છે. આ અન્યાયમાં એ વિદ્વાને વેદાન્તની અધિક જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે એવા અનેક ઉત્તર વિષયો ચર્ચ્યા છે, પણ તે સર્વ 'મન્દિરાન્તઃપ્રવેશક' તરીકે જ હિષ્ટિ છે એટલું આપણે સ્મરણમાં રાખવાનું છે. "ભવિષ્યમાં હિમાલય પર્વતથી તે કુમારિકાબુધિર' સુધીનો હિન્દુસ્તાનનો નકશો શુભરો તથા કાળો દેખાવાને બદલે ચક્રચકિત અને સુવર્ણમય દેખાય" તથા "વેદાન્તદર્શનના સર્વ ભાગ ખોળી કાઢવા નેહલો અને તેના જગ્યામાં જગ્યા શિખર ઉપર ચઢવા નેહલો અવકાશ ન હોય તોપણ તેના જોડા પાયા અને જાંચી ધમારતો જોવાય તો એ ધણું છે." એટલે જ પ્રોફેસરનો હેતુ છે. અને આ હેતુ સસ્કૃત ભાષામાં વેદાન્તની બંધ ધમાર જોમને જોવાનો પ્રસંગ નથી, અને જોમને માત્ર ગુજરાતીનું જ નહીં પણ અલ્પ-જ્ઞાન છે તેમને માટે રા. રા. હરજીવન શુકલે આ ભાષાન્તર કરીને 'બહુ સારી રીતે સિદ્ધ' કર્યો છે.

આ ભાષાન્તરની ભાષા એકંદર વિચાર કરતાં બહુ પસંદ કરવા જેવી છે. વાક્યોમાં બિલકુલ દ્વિરાન્વય નથી, અને શબ્દો પંજુ એવા સાદા પસંદ કર્યા છે કે આવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ જે લોકોપયોગિતા તે બહુ સારી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે. આ ઉદ્દેશનું અનુસરણ થતાં કવિયિત્વ કાઠીઆવાડી શબ્દો પણ દાખલ થઈ ગયા છે. પણ આ દોષ ભાષાની સાદાઈ વિચારતાં સ્તન્ય કરે છે.

આપણા મૂળ સસ્કૃત ગ્રંથોનાં ભાષાન્તરો કરતાં પણ આવાં ભાષાન્તરોથી એક અધિક લાભ એ છે કે જ્યારે સંસ્કૃત રેખો વાચકમાં કેટલુંક શાસ્ત્રીય જ્ઞાન માની લે છે, અથવા તો એ શુરુદારા જ પકિત થશે એમ ધારી કેટલુંક પારિભાષિક જ્ઞાન તથા અમુક અધિકાર કલ્પી લે છે ત્યારે આવા ગ્રંથો કેવળ વેદાન્તથી અજ્ઞાન એવા પુરુષો માટે નિર્મિત હોઈ અભ્યાસના આરંભકાળમાં બહુ ઉપયોગી છે. વેદાન્તના મ્હોટા મ્હોટા ગ્રંથોમાંથી 'સોપાધિક' 'નિરુપાધિક' 'કૂટસ્થ' 'પ્રાચ' 'પન્ચીકરણ' આદિ માત્ર યોગ્ય શબ્દો કપાડી લઈ વેદાન્ત સમજાવના દંભ કરવા તે કરતાં આવાં પુસ્તકોથી ચતુરતા કરી કમે કમે, સમજી સમજીને, આગળ ચાલતું એ ઠીક છે આશા છે કે રા. હરજીવન શુકલના આ પુસ્તકને વાચક વર્ગ તરફથી સારો સંસ્કાર મળશે, અને એની વધારે વ્યવસ્થિત થશે. બીજી વ્યવસ્થિતો પ્રસંગ આવતાં ત્રીજીની સ્થિતિ ઉપર ધ્યાન દેવા અસારી એમને વિનંતિ છે:—

(૧) "વિષયી અને વિષયનું શકરાચાર્યે કરેલું વિવેચન" એ મથાળા નીચેના ભાગમાં "યુષ્મત્" બદલે "હૃદ્" સ્થાપી ભાષાન્તર કરવાનું કાંઈ જ કારણ નથી. મૂળ શકરાચાર્યના લેખમાં જે "યુષ્મત્" શબ્દ જોવામાં આવે છે ત્યાં સાધારણ રીતે વાપરાતા "હૃદ્" શબ્દને બદલે "યુષ્મત્" શબ્દ વાપરવામાં કરવાનું એક તાત્પર્ય મનાએલું છે, અને પ્રોફેસર મેક્સમ્યુલર પણ એ જ શબ્દ કાયમ રાખી ભાષાન્તર કરે છે.

(૨) એજ પેરિમાફને અન્તે "Its being is its knowing, not its being known" એ વાક્યનું "તેનું અસ્તિત્વ એજ તેનું જ્ઞાન છે, પણ તેના અસ્તિત્વને જ્ઞાનની અપેક્ષા નથી" એ ભાષાન્તર જોઈ છે. એને બદલે, "એનું અસ્તિત્વ એ એનું જ્ઞાન જ છે, એમત્વ નથી" અથવા રા. શુકલના જ યોગ્ય શબ્દો રાખીએ તો "તેનું

અસ્તિત્વ એ તેનું જ્ઞાન જ છે, જ્યેત્વ નથી.” અથવા તો બે છે સાદી બાબા વાપરવી હોય તો “એનું અસ્તિત્વ એ તેનું જાણવાપણું છે, જાણવાપણું નથી.” એમ કરવું જોઈએ. “જ” કારના સ્થાનમાં ખાસ બૂલ છે, અને તે અભિપ્રેત અર્થને બહુ જ બદલી નાંખે છે.

(૩) “અધ્યાસ”ના લક્ષણનું બાબાન્તર બહુ સંભાળથી થવું જોઈએ, કારણ કે લક્ષણ એ સાધારણ મદત્તની બાબત નથી. “અધ્યાસ” એટલે પ્રથમ, જોયેલી કોઈ પણ ચીજ પોતે જોળખી કાઢવી પણ તે ચીજ કોઈ બીજી સ્થળે જુલે છે એમ પોતાના મન અથવા સ્મરણમાં દ્રષ્ટવું તે.” આ વાક્યમાં “જોળખી કાઢવી” કહેતાં એ વસ્તુની વસ્તુવિષયતા પ્રતીત થાય છે. પણ એ કરતાં પણ મોટી ખામી એ છે કે “જોળખવી” એ શબ્દનો અને “દ્રષ્ટવું” ની સાથે સ્પષ્ટ સમજ સમજાવે જોઈએ. જુલો, મૂળમાં પણ એમ જ છે:—“...This transference consists in imagining in one's mind or memory that one recognises something seen before, but that one sees it somewhere else” અર્થાત્ (જોળખવું + જુલે છે એમ દ્રષ્ટવું) નહિ, પણ [(જોળખે છે + જુલે છે) × દ્રષ્ટવું]. જરા આ દ્વિ-માંથી પોરા કાઢ્યા જેવું કદાચ લાગશે, પણ વેદાન્તમાં “અધ્યાસ” એવા પદાર્થના લક્ષણમાં કોઈ પણ પ્રકારના જમનો સંભવ રહેવો ન જોઈએ, વળી અને જે સૂચનાઓ કરવામાં આવે છે તે નવી આવૃત્તિ માટે જ છે.

(૪) “નાયમાત્મા પ્રવચ્ચેનન લભ્યો.”...પ્રતિ શ્રુતિની છેલ્લી પંક્તિમાં પ્રો. ઝેમ્સમ્પૂર્ણ “તદ્વૈષ આત્મા વૃણુતે તન્નું સ્વામ્” “પાઠ લે છે...વિવૃણુતે...” નહિ. અને તેથી પુટનોટમાં આ પહેલે પાઠ જ આપવો જોઈતો હતો. શંકરાચાર્ય આગળ “વિવૃણુતે” પાઠ હતો અને તેથી તે “પ્રકાશયતિ” એમ અર્થ કરે છે. પણ અમને ખાસ આશ્ચર્ય લાગે છે તે એ કે “The self chooses him as his own” નું “આત્મા તેને પોતાના પુત્ર તરીકે પસંદ કરે છે” એ બાબાન્તર કહેવું! મૂળ શ્રુતિમાં “તન્નું” છે, “તન્નૂજ” નથી; એટલે પ્રેદિસર પણ “his own” શબ્દથી “પોતાના તરીકે” એમ જ કહેવા મુજબ છે “પોતાના પુત્ર તરીકે” એમ નહિ.

(૫) “Active and personal Lord” નું બાબાન્તર “ચંચલ અને દેહી ઈશ્વર” એ પ્રમાણે કરવું વિચિત્ર છે, “Active” શબ્દ માટે “કર્તા”, “પ્રવૃત્તિ-માન” એવો એકાદ શબ્દ પસંદ કરવો જોઈતો હતો, અને અમે નથી ધારતા કે આ શબ્દોમાં “ચંચલ” શબ્દ નેટલી સાદર્ષ ન હોય. વળી “Personal Lord” “દેહી ઈશ્વર” કહેવામાં બૂલ એ છે કે “Personal” શબ્દના અર્થમાં દેહિત્વ અવશ્ય રીતે સમાવેલું નથી. કિશ્કિન્નિદિમાં ‘Personal God’ નો સ્વીકાર છે એમ કહેવાય છે, ત્યાં શું ઇશ્વર “દેહી” છે એમ અર્થ છે? “સચ્ચ પુરુષ-ઈશ્વર” કહેવાથી બહુ તાત્પર્ય આવી શકશે.

(૬) “Subject; with the Vedantists, is not a logical but a metaphysical term.” નું બાબાન્તર આ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે: “વેદાંતીઓએ વિષયી શબ્દ નૈયાયિક પારિભાષિક શબ્દ તરીકે નહીં, પણ તત્ત્વવિદ્યાના પારિભાષિક શબ્દ

તરીકે વાપર્યો છે.” અત્રે સ્વાભાવિક જ્ઞાન્તિ થવા સંભવ છે કે જાણે આપણાં ન્યાય અને વેદાન્ત શાસ્ત્રોની પરિભાષા વિષે અત્રે ઓછાતું હોય. પરંતુ તેમ નથી જે આપણાં ન્યાય શાસ્ત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે વિષે આ વાત જ નથી. માટે આ જાગૃત ધુટનોટ નાખી રખટ કરવાની જરૂર છે; અથવા ‘logical’ ને માટે ‘હેતુવિધાના’ વા ‘શબ્દાર્થવિધાના’ એવો શબ્દ વાપરવો ઠીક છે.

(૭) પૃ. ૯૦ માં અંગ્રેજી ‘Simplicity’ અને સંસ્કૃત ‘અપહત્તવાપ્ત્તિ’ (પાપ નહિ હોવાપણું) ને માટે ‘અમોઘત્વ’ શબ્દ વાપર્યો છે. ‘અમોઘ’ શબ્દનો આવો અર્થ થતો જ નથી. ‘અનઘ’ શબ્દ સાથે ગુચ્છવાદમાથી આ ભ્રમ થયો જણાય છે. પૃ ૯૩ મેં પણ આવો જ દોષ છે.

આશા છે કે હાલ અદ્ય દેખાતી સૂચનાઓ પણ નવી આવૃત્તિ સમયે તો અદ્ય નહિ જ ગણાય.

૨. પ્રાચીન ભારત (ભાગ ૧ લો.)—આ પુસ્તક રમેશચન્દ્ર દત્તકૃત “Ancient India” ના પહેલા ભાગનું ભાષાન્તર છે; જે રા. લક્ષ્મીશંકર મોરારજી ભટ્ટ. ખી. એ એમણે કરેલું છે. અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી છપાઇ પ્રસિદ્ધ થયું છે. શાહી છાપ ખેરાબ છે; ભાષાન્તર સાફ છે; સરલ તેમજ શુદ્ધ છે. મૂળ ગ્રંથની મહત્તા એવી સુપ્રસિદ્ધ છે કે આ ભાષાન્તર કેવું ઉપયોગી થશે એ વિશે કાંઈ કહેવાનું રહેતું નથી પરંતુ એ પ્રસિદ્ધ કારણથી મહત્તાના જ અમને દિલ્લિથી થાય છે કે આવો અર્થ ગુજરાતી વાચકવર્ગ આગળ મૂકવા આજસુધી ઉપક્રમ થયો નહિ. આટલા વિસ્ત્રાપ પછી જ્યારે આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારે એમાં એક જાગૃત વધારવાની જરૂર હતી. અત્રે સ્વીકારેલો સમયનિર્ણય કેટલાક ગ્રંથો માટે, ખોટો કરતો જાય છે તે, તથા જ્યાં એ નિર્ણય ખોટો માનવા જેટલું જોઈએ તેવું હજી કંઈ સિદ્ધ થયું નથી ત્યાં પણ કેવી કેવી નવી શોધોથી અસંભવો સિદ્ધાન્ત કેવો પુનઃવિચારવાયોગ્ય થઈ પડ્યો છે. એ વાત નીચે ધુટનોટમાં દર્શાવવામાં આવી હોત તો આ ગ્રંથની ઉપયોગિતામાં એક જાગૃત વૃદ્ધિ થાત. અને અમે ભાષાન્તરકારને તથા ગુ. વ. સોસાયટીને આ પુસ્તકની ખીજી આવૃત્તિ સમયે તેમજ આ ગ્રંથના ખી. જી. ભાગો રચાય તે વખતે આ જાગૃત ઉપર ધ્યાન દેવા વિનંતિ કરીએ છીએ. ભાષાન્તરકારે અમુક સમયનિર્ણય ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય આપવો એમ અમારું કહેતું નથી. પણ ઉભય પક્ષની દલીલો દર્શાવવાની જરૂર છે. કારણ ગુજરાતીમાં આવા લેખો ટુંકામાં પણ સંપૂર્ણ રૂપે જાહેર રચાવાનો પ્રસંગ યોગ્ય હોય છે.

૩. કર્મ અને સંન્યાસ અને કર્તવ્ય વિચાર—આ નામનું એક લઘુ પુસ્તક મહા-કલપત્રના વ્યવસ્થાપક “વિવેચન” નિમિત્ત અમને મોકલ્યું છે, અને તે ઉપકાર સાથે અમે સ્વીકારીએ છીએ. “કર્તવ્યવિચાર” એક ન્હાનું ભાષણ છે, જેમાં શ્રીવૃંદાચાર્યે સ્થાપેલા “શ્રીશ્રેયઃસાધકવર્ગને” શુભના પરલોકનિવાસ પછી પોતાના કર્તવ્ય પ્રતિ પ્રોત્સાહન કરવામાં આવેલું છે, અને એ પ્રોત્સાહનને અતે “યદિપુસહ યુદ્ધાર્યે પ્રોત્સાહક

* ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી. કિંમત ૦-૧૨-૦ ભાષાન્તર કર્તા રા. રા. લક્ષ્મી-શંકર મોરારજી ભટ્ટ ખી. એ.

સંઝાએપડેલું " નામનું એક ગાનવીર-રસથી ભરપૂર, એક ઉત્તમ પદ છે. "કર્મ અને સંન્યાસ " માં કર્મ અને સંન્યાસના સ્વરૂપનો વિચાર છે. આ વિચાર સુપરિશુદ્ધ અને શાસ્ત્રીય મર્યાદાને અનુસરતો હોવાથી, તથા અમને સર્વાંશે આલ્સ હોવાથી એમાં સંદેશના " વિવેચન " રૂપી અવલોકનનો અવકાશ જ નથી, જેથી એ લેખના વિષયપ્રતિ અમારા વાચકોનું લક્ષ એમનું એટલું જ અમારું આ સ્થળે કર્તવ્ય રહે છે. સાર ઉપયોગી હોવાથી નેરશ છુટથી નીચે આપીશું, અને વિશેષ સ્પષ્ટીકરણોએ ક્વચિત્ ક્વચિત્ જે શબ્દો લખીશું:—

(૧) "કર્મ અને સંન્યાસ બાજુ લક્ષણના આધારે વિરોધી પદાર્થરૂપે સામાન્ય પ્રેક્ષકમાં ગણાય છે, પણ બંનેના પરસ્પરમાં ફલપ્રતિ લક્ષ સખતાં એ અવિરોધી સમન્વય છે. "

(૨) "કર્મયોગનું રહસ્ય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ફલાભિસંધિના અભાવમાં છે...અને " કર્મ "—શબ્દ વિસ્તૃત અર્થમાં વાપર્યો છે, એટલે સંધ્યાવંદનાદિ કર્મો ઉપરાંત વ્યવહારમાં વ્યક્તિનાં તેમ સમાજનાં ક્ષિતપ્રયોજક કર્મોનો પણ એમાં સમાવેશ છે. " [" કર્મ "—શબ્દના અર્થનો આ વિસ્તાર વાળખી રીતે કરવામાં આવ્યો છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં સંધ્યાવંદનાદિ કર્મોનો જ નહિ, પણ બ્રાહ્મણ દાનિય વૈશ્ય અને શૂદ્રનાં શાસ્ત્ર-અને-ગતિ-મિદ્ધ સર્વ કર્મોનો પ્રસંગ છે એ વિચારતા આ અર્થની યોગ્યતા સમજીશો.]

(૩) "વિવિધિયા (અદ્વિતીય બ્રહ્મતત્ત્વને જાણવાની આતુર ઇચ્છા)ની ઉત્પત્તિ કરવી તથા વિધાની સામગ્રી મેળવી આપવી એ કર્મયોગનું પ્રયોજન છે." પરંતુ આ પ્રયોજન વિસરી જવામાંથી કેવો અનર્થ ઉત્પત્ત થાય છે એ વાત સખત પણ ધણે ભાગે કમૂલ કરવા જ પડે એવા શબ્દોમાં લેખક આ રીતે જણાવે છે:—"ઉદાહરણ તરીકે આપું આયુષ્ સરકારની નોકરીમાં વ્યતીત કરી પેન્શન લઈધર આમળ આવેલા અધિકારીઓ નોકરીના સમયમાં ધર્મ તથા બ્રહ્મ સખંધી કાંઈ પણ વિચાર કરવાનો અભ્યાસ પાડેલો નહિ હોવાથી બુદ્ધિ ધર્મવિચારે અથવા બ્રહ્મવિચારમાં વૃદ્ધીવરચાથી પ્રવેશ કરી શકતી નથી ત્યારે સાંજ સત્વાર માળાનાં વરેડાં તાણે છે, અને કયામાં ઓખાં ખાતા દિનરાત્રિને વ્યતીત કરે છે. જ્વરાદિથી શરીર પીડિત હોય તો પણ સ્નાનાદિ ક્રિયાઓ પ્રત્યવાહના બચથી આગ્રહપૂર્વક કરે છે. શરીર આખરે વધારે રોગગ્રસ્ત થઈ અટકે છે ત્યારે નથી શારીરિક્રિયા થતી તેમ નથી માનસક્રિયા થતી, અને વ્યાધિનું જ માત્ર નિદિધ્યાસન થાય છે."

(૪) "કર્મયોગનો ઉપયોગ વિવિધિયામાં જ આવી અટકતો નથી પણ સાક્ષાત્ વિધાની ઉત્પત્તિમાં પણ તેનો ઉપકાર છે. પરંતુ વિવિધિયા અને વિદ્યા એ એ અવસ્થાનો એક એટલો જ છે કે વિવિધિયાની ઉત્પત્તિ પર્યંત પ્રવૃત્તિપ્રધાન ધર્મના સેવનની જરૂર છે, અને ત્યાર પછી શંભદ્માદિ નિવૃત્તિપ્રધાન ધર્મની જરૂર છે;" પરંતુ ઉભયમાં ધર્માચરણ-કર્મયોગ-તો છે જ. [અને એટલું સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે અમુક કાલ પર્યંત કેવલ પ્રવૃત્તિપ્રધાન ધર્મ અને ત્યાર પછી કેવલ નિવૃત્તિપ્રધાન ધર્મ એવો કમ યુક્તિસદ્ધ નથી. પ્રવૃત્તિ પછી નિવૃત્તિ એવો સામાન્ય સ્વરૂપનો કમ છે ખરો, પણ અમુક બિન્દુએ આવતાં ઉભયનું મિશ્રણ થતું આવે છે અને તદનુસાર ધર્માચરણમાં ફેર પડતો જાય છે. આ વાત લેખકને અભિપ્રેત નથી એમ સૂચવવાનું અમારું તાત્પર્ય નથી, પણ કેટલાક અંશુસંમંજુ લોકો પ્રવૃત્તિ

અને નિવૃત્તિના ધર્મ વચ્ચે એવો આત્યન્તિક ભેદ પાડે છે કે એમના મતમાં જ્યાંસુધી પ્રવૃત્તિમાં રહેવાય ત્યાં સુધી નિવૃત્તિપ્રધાન વેદાન્તાદિશાસ્ત્રની વાત કરવી પણ અતુચત ગણાય છે. એવા જનોનું આ વસ્તુ ઉપર અમે લક્ષ ખેંચવા માગીએ છીએ.]

(૫) “આશ્રમધર્મને જ કર્મયોગ ગણી વિવિધિયાનો પ્રયોગક ગણવો એ ભૂલ છે.” કેમકે વાયકનની આદિ વિધવા સાધ્વીઓએ પણ બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, અને સંવર્ત્તાદિ આશ્રમવિહીન મહાયોગીઓનું પણ શાસ્ત્રમાં સ્મરણ છે. વર્ણાશ્રમધર્મ માત્ર ચિત્તસત્ત્વ-શુદ્ધયે જ ઉપયોગી છે. “બ્રહ્મવિદ્યાનાં દ્વાર સર્વને ઉઘાડાં છે.” માત્ર “દ્વારમાં પ્રવેશ થતાં પહેલાં સધળી શારીરમાનસ શુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થયેલી હોવી જોઈએ.” [સામાન્ય નિયમ અને એની મર્યાદા ઉભયનો અત્રે સારો સ્વીકાર છે. “બ્રહ્મવિદ્યાનાં દ્વાર સર્વને ઉઘાડાં છે.” એ વચનનો ઉદારભાવ ખરેખર સ્તુત્ય છે.]

(૬) સંન્યાસયોગ એક રીતે આન્તર એટલે અરોપદેહાભિમાનના ત્યાગરૂપી અને બ્રાહ્મ એટલે દેહાભિમાન ઉપરાંત ગૃહમિત્રપુત્રકલત્રાદિ અરોપ મમકારાસ્પદ પદાર્થોના અને એ રીતે સર્વકર્મના-ત્યાગરૂપી એમ બે પ્રકારનો છે. અને તેનો હેતુભૂત વૈરાગ્ય પણ “ગાનોપાયભૂત” (અપર) અને “ગાનગર્ભ” (પર) એમ બે જાતનો છે.

(૭) “આંતર સંન્યાસ યોગનો મનુષ્ય માત્રને અધિકાર છે, પણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ હોય તો. વિવિધિયાસંન્યાસનો બ્રાહ્મણને યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતાં અધિકાર છે, અને વિદ્વત્સંન્યાસનો યોગ્યતાવાળી ત્રૈવલ્લિક પ્રાપ્તિને અધિકાર છે. આશ્રમાતીત અવસ્થા ભોગવવાનો સર્વને અધિકાર છે, પણ સિદ્ધશાનાં લક્ષણ પ્રકટ થયાં હોય તો.” “પ્રવૃત્તિ જ ભૂષણ છે જેનું એવા ક્ષત્રિયે અથવા વૈશ્યે વિવિધિયા અર્થે ગૃહત્યાગ સેવવાની ઇચ્છા ધરવી જોઈએ નહિ, કેમકે એ ઇચ્છા જનતાના હિતની વિધાતક છે અને તેમના અર્ધર્થ અને દીનત્વને જ મુશ્કેલીવાર છે. માટે પ્રાપ્તના પ્રવૃત્તિધર્મના સ્તંભરૂપ ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય વર્ગે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ ધર્મવડે વિવિધિયા સંપાદન કરી વિદ્યાતપ્તિ પર્યંત ગૃહસ્થાશ્રમને ત્યજવો ધટનો નથી. વિદ્યાસંપન્ન થયા પછી તેઓ પ્રવૃત્તિ કરતાં અધિક જનમંડલનું સુખ સાધનાર હોવાથી ભક્ષે અતુલ્યતા હોય તો વિદ્વત્સંન્યાસ સ્વીકારે. બ્રાહ્મણની રિયતિ આથી વિલક્ષણ છે. સત્ત્વપ્રધાન તેમનાં અંતઃકરણ હોવાથી તેઓ ક્રિયા કરતાં વિચારવડે જનમંડલનું હિત વધારે સાધી શકે તેમ છે. તેથી અંતઃકરણની નિતાન્ત નિર્મલતા તથા વિશ્લેષનો અત્યંતાભાવ તેમને પ્રાપ્ત થાય તો કુટુંબિઓની સંમતિ લઈ વિદ્યાપ્રાપ્તિઅર્થે વિવિધિયાસંન્યાસ સ્વીકારવાનો તેમને શાસ્ત્રે અધિકાર આપ્યો છે. વળી ગુણે કરીને જે બ્રાહ્મણ હોય તેને જ આ છુટ છે. નીતિધર્મથી બ્રાહ્મણ હોય તેણે વ્યવહાર ધર્મને કદાપિ લજવાનો નથી.” [અત્રે પણ સામાન્ય નિયમ અને એનો અપવાદ ઘડનામાં જનહિત ઉપર શાસ્ત્ર પક્ષે તાઓએ લક્ષ રાખી તે સાથે મનુષ્ય માત્રની આધ્યાત્મિક જરૂરીઆતો પૂરી પડે એ માટે પણ અવકાશ રાખ્યો છે.]

(૮) “આન્તર સંન્યાસ-વક્ષ્યું ગાનોપાયભૂત વૈરાગ્ય ખીજ છે, શમદમાદિ ધર્મો ચોપક સામગ્રી છે, શ્રવણ મનન તથા નિદિધ્યાસન શાખાપ્રશાખાઓ છે, બ્રહ્મતત્ત્વનું દૃઢ પરોક્ષ ગાન પદ્ધતિ છે, અપરોક્ષ બ્રહ્માત્માનુભવ અને તત્સહિત પર વૈરાગ્ય પુષ્પ છે, અને નિર-

નિશય શાન્તિ ફલ છે. એ વૃક્ષ ધણું કામલ છે, અને જ્યારે એનું ફલ અમૂલ્ય છે ત્યારે તેને ઉછેરવાનું સંકટ પણ અતુલ છે. કામલ વૃક્ષને જોઈએ તે કરતાં અધિક જલ અથવા તાપ લાગે તો વિનાશ પામે છે તેમ આ આન્તર સંન્યાસયોગ પણ શમદમાદિ પોષક સામગ્રીમાં ભગાર પણ ખામી પડે તો વિલય પામે છે.” [આદરે જ પેરેમાઈ વાચકને મૂળ લેખ તરફ પ્રેરવા બસ છે.]

(૯) સંન્યાસયોગ જે ધણી જ સાધવાનતાથી તેમ આતુરીથી સાધવાનો છે, તેની સિદ્ધિમાં “દીર્ઘકાલ” “નૈરન્તર્ય” અને યદ્યત્યર્થ, શ્રદ્ધા, દમ, દાન અને દયામુક્ત “સત્કાર”-અલંકૃત અભ્યાસની અપેક્ષા છે.

(૧૦) “ધણ્યો એમ માનેછે કે વિશિષ્ટ સદ્ગુરુશ્રીની પ્રાપ્તિ થઈ જોઈએ અભ્યાસની આવશ્યકતા નથી. પણ પુરુષાર્થનો અનાદર કરનાર અને માત્ર વાણીથીજ ગુરુશ્રીની કૃપા ઉપર આધાર રાખનાર પુરુષોની ભતિ મંદ સમજવી ” “શ્રી સદ્ગુરુના શિષ્ય છીએ એમ કહેવાના પણ કોને દકછે કે જે પોતાનું નિર્મલ પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત કરેલી ગાન આદિ દેવી નામઓ વડે આ શ્રી મદ્ગુરુના સમર્પણમાં નહિ આવેલા મતુષ્યોમાં શ્રી સદ્ગુરુ સંબંધી ઉચ્ચતમ આજ્ઞાપ્રાપ્ત પ્રકટ કરાવી શકે.”

[આ ઉપદેશ વાંચી અમને અત્યંત સતોષ થાયછે, ગુરુનો પ્રકૃત વિષયમાં ઉપયોગ છે એ અમે આ પત્રમાં અનેક વાર સ્વીકારી ચૂક્યા છીએ, પણ તેજ સાથે ગુરુકૃપા ઉપર સર્વથા આધાર રાખવાનો અર્થ નથી; પરમાત્માને જૂઠી ગુરુને વળગી રહેનાર કે ગુરુનેજ પરમાત્મા માની જેસનાર પુરુષ તો દ્રવ્ય સમુદય સાધન છે સાધ્ય (સુખ) નથી એ વિસરી નહિ દ્રવ્યનેજ સાધ્ય માનનાર કૃપણુ જોવો છે, એ ઉપર પણ અમે વારંવાર ભાર મૂકતા આત્મા છીએ. વળી સદ્ગુરુ કોણુ મણ્યાર્થ શકે એ બાબત ઉપર પણ અમે અમારા વાચકનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. અને એજ વસ્તુ કટોકે અમે એક અન્ય મંડળમાં આલ્ક મણ્યાતી જોઈને અમને સ્વાભાવિક રીતે આનંદ થાયછે. સાધક તરફથી પ્રયત્નની આવશ્યકતા આ “કૃમિ અને સંન્યાસ”ના લેખમાં કર્તાએ અનેક રીતે દર્શાવી છે, તેમાંની એક દલીલ અમે અત્રે સ્પષ્ટ કરી મુકીશું. લેખક કહેછે કે ગુરુશ્રી પ્રતિ “અનન્યશરણતાનો અર્થજ એ છે કે પરમ પ્રેમાસ્પદ શ્રી ઇષ્ટચિત્તિકૃત કોઈ પણ પદાર્થજ નથી. અને આ હું પણ તેનોજ વિશ્વાસ માનું છું એ પ્રકારનો અર્પણિત અનુભવ.” અમે આ વાક્યના “અનુભવ” શબ્દ ઉપર સવિશેષ ભાર મુકીશું અને એનો સાક્ષાત્-અપરોક્ષ-અનુભવ એમ અર્થ કરીશું. હવે સાધકની ‘આ હું પણ તેનોજ વિશ્વાસ માનું છું’ એવી ગુરુસાથે તનુમયતા-માત્સર્યનિક નહિ પણ વાર્તાવિક તનુમયતા-અપરોક્ષ રીતે ક્યારે અનુભવાય ? જ્યારે ગુરુરૂપ યવાય ભારેજ. અને ગુરુ સદા સ્વરૂપનિષ્ઠ જ છે એમ ખરી શ્રદ્ધા હોય તો ગુરુરૂપ થવું એનો અર્થ સ્વ-સ્વરૂપનિષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરવી એ જ થાય છે.]

(૧૧) આ ચત્ત તે અભ્યાસ-“રાજસતામસવૃત્તિશ્ચ યથેલા ચિત્તસત્ત્વની સારિત્વવૃત્તિપ્રવાહરૂપા એકાગ્રતા અર્થે નિયમાદિ સાધનોનું ઉત્સાહપૂર્વક “અનુશાન કરવું તે; જેથી ચિત્તની પ્રશાન્તવાદિતા સિદ્ધ થાયછે.” [આ અભ્યાસનું સ્વરૂપ કેવળ Contemplative (ધ્યાનાત્મક અર્થાત્ આન્તર અનુભવરૂપી) જ મણ્યવું ન જોઈએ

કિન્તુ તે ઉપરાંત Active (પ્રવૃત્ત્યાત્મક, અર્થાત્ બાહ્ય અનુભવમાં પ્રતીત થતું એવું) પણ સ્વીકારાવું જોઈએ. એટલી વાત સ્પષ્ટતાની ખાતર અત્રે ઉમેરવાની જરૂર છે.]

(૧૨) સંન્યાસયોગ અભ્યાસના સ્વરૂપને લાઘ્ય ત્રિવિધ બને છે. (૧) સમાધિયોગ ને ક્રિયાયોગ પણ કહેવાય છે, (૨) 'જ્ઞાનયોગ,' (૩) 'બક્તિયોગ'... "એ. કે. એતતના સ્વરૂપને નિહાળવું એ ક્રિયાયોગનો ઉદ્દેશ છે, સત્યવસ્તુને શોધવી એ જ્ઞાનયોગનું પ્રયોજન છે, આત્મદર્શન વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવી એ બક્તિયોગનું સ્વરૂપ છે તોપણ પ્રત્યેક માર્ગની પ્રાપ્તિ જુદી ઉપર સ્થિત થયેલો પુરુષ સમ્યક્દર્શન-દર્શન બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવા સમર્થ થાય છે.

"પ્રત્યેક યોગનું પરિણામી ફલ એક હોવાથી કોઈ કોઈથી ઉત્કૃષ્ટ અથવા નિકૃષ્ટ નથી પણ અધિકાર ભેદથી તે તે યોગનાં સાધનોમાં ભેદ છે."

[પરંતુ આ સર્વ માર્ગ સર્વથા એક એકથી ભિન્ન નથી. એમના ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં સર્વેની "પરિણામી ફલ" દૃષ્ટિથી જ નહિ પણ સ્વરૂપમાં પણ એક રીતે એકતા છે. નિકૃષ્ટ અર્થમાં એમાંથી કોઈની પણ એકલા રહી સ્પષ્ટ રીતે સાધ્ય સિદ્ધ કરવાની શક્તિ નથી.]

(૧૩) "આ મંન્યાસયોગનું સાક્ષાત્ સાધ્ય વિદ્યા છે, અને પરંપરાએ સાધ્ય કૈવલ્ય છે." [આ કૈવલ્ય તે યોગશાસ્ત્રે ઉપદેશોના પ્રકૃતિથી પુરુષનો વિયોગ માત્ર નહિ, પણ કેવલ બ્રહ્મ સાથે સ્વરૂપાપત્તિ, અને વધારે એકસ રીતે કહીએ તો સ્વરૂપસ્મૃતિ-સ્વરૂપાનુભવ.]

આટલો સચિરતર સાર આ લેખની ઉત્કૃષ્ટતા જોતાં અચોગ્ય નથી.

હવે એમને કહેવું જોઈએ કે આ લેખ અમારા ભિન્ન અને કિંચિત્કાલ અમારા શિષ્યત્વને પ્રાપ્ત થએલા એક વિદ્વાન્ પ્રેમયુગ્મેટ લેખકને હાથે રચાયેલો છે, અને યદ્યપિ આ અભ્યાસનું સર્વ માન પ્રથમ એમની પોતાની સુચિન્તિ અને પછી જે મંડળમાં એમણે પ્રવેશ કર્યો છે તેમના શુરુને ઘટે છે, તથાપિ એમના પ્રતિ મમકારથી અમારું હૃદય ભરાય તો એ સ્વાભાવિક છે. અને આવા બાવથી આ સાદૃશ્ય માટે અમે એમને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

કવિતા અને સંગીત.

(મળેલું.) *

(અનુસંધાન ગત વર્ષના જૂન-પૃષ્ઠ ૨૦૩-થી)

કવિતા અને સંગીત એ બે વચ્ચેના આ વિલક્ષણ સંબંધનું સ્વરૂપ તથા ઇતિહાસ તપાસવા પછી હવે એ મળ-બંધન મૂળ આજણે સોધિયે. સામાન્ય રીતે સર્વ રસિક કલાઓમાં એક સર્વ સાધારણ અંશ છે, જેથી કરીને એ સર્વકલાઓ રસિકતાના સામાન્ય વર્ગમાં આવી સકે છે અવ્યવસ્થાની સમપ્રમાણતા, અર્થાત્ અંગ વચ્ચે, -ઉપાદાનભૂત, અંશ વચ્ચે-પર-સ્પર સમતોલતા, એ આ સર્વસાધારણ અંશ છે; અર્થાત્, સૌન્દર્ય. * કદાચ કોઈને એમ સંશય થશે કે મળ્ય અને ઉત્તમ એ અશોભો સમાવેશ કરવો રહી જાય છે. પરંતુ જરાક

* લખનાર—રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

* સૌન્દર્યના તત્ત્વનું અન્વેષણ કેટલાક ચિન્તકોએ કરેલું છે તેમના સિદ્ધાન્તથી આ મત વખતે વિરૂદ્ધ લાગશે. "Philosophy of the Beautiful" એ નામના ઉત્તમ

ત્રીજું અવલોકન કરીએ. પ્રાચીન વિદ્વાનોએ સમીપમાં sublimе (ઉત્ત) અને beautiful (સુંદર) એ બે જ તત્ત્વ સ્વીકાર્યાં છે પરંતુ મ્હારી અલ્પમત્તિ પ્રમાણે grand (મહા) sublimе (ઉત્ત) અને beautiful (સુંદર) એ ત્રણ તત્ત્વ ગણવાં જોઈએ. બ-
બના દર્શનથી હૃદયમાં ગંભીર, ભયાનક નહિ પણ ભયાનકના સમસ્વરૂપ આદરયુક્ત, ભાવ
ઉત્પન્ન થાય છે. સુંદરના દર્શનથી આનન્દ વગેરે પ્રયુક્તભાવ વિકસે છે. ઉત્તતના દર્શનનું પ-
રિણામ ભવ્ય અને સુંદર એ બંનેના પરિણામભાષી કાંઈક કાંઈક અંશ લઈને ત્રીજા
પ્રકારનું જ બને છે. ઉત્તતના સ્વરૂપમાં કાંઈક અંશ ભવ્યનો અને કાંઈક અંશ સુંદરનો
એમ મિશ્ર થાય છે; સુંદરના અશથી ભવ્યની ઉત્કૃષ્ટતાને કોમળ સ્વરૂપ મળે છે, અને
ભવ્યના અંશને લીધે સુંદરના લલિત અને મૃદુભાગને ગંભીર છાયા મળે છે, આમ
બંનેના અંશ મિશ્ર થાય છે, છતાં પોતાની સ્વતન્ત્ર અસર અને શક્તિને લીધે
ઉત્ત એ ત્રીજું ભિન્ન જ તત્ત્વ સ્વીકારવું યોગ્ય છે. આ રીતે ભવ્ય, ઉત્ત અને સુંદર
એમ ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વો છે ખરાં, અને સર્વ રસિકકલાઓ એ તત્ત્વોના ઉપર પોતાની

પુસ્તકમાં આ વિષયની સખળ તથા સૂક્ષ્મ ચર્ચા થયેલી છે, તે ઉપરથી ફલિત સાર એમ કાઢી
સકાય છે કે—સૌન્દર્યના તત્ત્વ માટે મુખ્ય બે સિદ્ધાન્ત છે. (૧) Neo-Platonic Philo-
sophy એ સ્વીકારેલા Idealism (ભાવનાવાદ)નો, અને (૨) Arist the ની શાળાએ
સ્વીકારેલા Materialism (જડવાદ) નો. આ જડવાદ પ્રમાણે સૌન્દર્યનું મૂળ Symmetry
(સમપ્રમાણ્યતા) માં છે. ભાવનાવાદને મતે એ મૂળ જડસ્વરૂપની પાર રહેનાર કોઈ સૂક્ષ્મ ભા-
વનામય તત્ત્વના અનુપ્રાણનમાં છે. Jovianity નામનો ચિન્તક આ બંને મતનું નિરીક્ષણ
કરીને સૌન્દર્યનું લક્ષણ હેતું સ્થાપે છે કે જેથી એ બંને સિદ્ધાન્ત સુધૃષ્ટિ રીતે મિશ્ર થાય.
The expression of the invisible by the natural signs which man-
ifest it (અદૃશ્ય તત્ત્વનું હોને પ્રગટ કરવાને માટે સ્વાભાવિક રીતે સમર્થ ચિન્હો-
થી પ્રદર્શન) એમ સૌન્દર્યનું લક્ષણ એ આપે છે “Philosophy of the Beautiful”-
ના ખીજા ખંડમાં Prof. Knight પણ સૌન્દર્યનાં તત્ત્વનું સ્વરૂપ કાંઈક હેતુ જ આપે છે,
કે—જે Aristotle ના જડવાદી સિદ્ધાન્ત અને Neo-Platonist ના પ્રતિનિધિભૂત
Plotinus ના ભાવનાવાદી સિદ્ધાન્તના મધ્યવર્તિ સલનો સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ આપણે
જોવાનું એ છે કે અદૃશ્ય ભાના જગતનું દર્શન કરાવવાનું સામર્થ્ય જડચિન્હોમાં શા કા-
રણથી આવે છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર symmetry (સમપ્રમાણ્યતા) માં જ અત્યંતે આવશે.
ચિત્રકળામાં, શિલ્પકળામાં, નૃલકળામાં, તેમ જ કવિતા અને સંગીતની કળામાં, સૌન્દર્યની
ઉત્પત્તિનું સાધન આ રીતે અવગવની સમપ્રમાણ્યતામાં જ જણાશે. સવિસ્તર ચર્ચા આ
સંકુચિત ટીપમાં કરવી અશક્ય છે અને મૂળ ચર્ચામાં દાખલ કરવી કાંઈક વિષયાન્તરતા
ઉત્પન્ન કરે એમ છે. માટે આ વિષય ઉપર વધારે જાણવાની ઇચ્છા રાખનારને Prof.
Knight ફક્ત “Philosophy of the Beautiful” નામનું પુસ્તક—હેમાં ખાસ કરીને
પ્રથમખંડના પૃષ્ઠ ૩૨, ૧૧૨, તથા ૧૧૪-૧૧૬, તેમ જ ખીજા ખંડના પ્રકરણ ૪ તથા
૫-જોવાની ભલામણ કરવી આવશ્યક છે.

પ્રજ્ઞાતિ ચતાવે છે એ પણ ખરું, પરંતુ રસિકકનાનું કયાપણુ શેમા છે તે જોવા જમણું તો જણાશે કે કનાવિધાનના સૌન્દર્યથી ઉત્પન્ન થતા આનન્દમા સર્વ કનાનું મૂળ છે અને સામાન્ય વસ્તુરિધિતિમા ગમે તેમ હો, પરંતુ રસિકકનાના વિષયો તરીકે બળ્ય, ઉત્તમ અને સુંદર, એ તરવો જે વખતે વપરાય છે—કનાનો વ્યાપાર એ તરવો ઉપર જે વખતે ચાલે છે—તે વખતે તો એ ત્રણે તરવોમા અતર્ગૂંદ રહેતો અશ—રસનિષ્પાદક અશ—સૌન્દર્યનો જ હોય છે ઉત્કરણ તરીકે બળ્યતાનું કોઈ મૂર્ત સ્વરૂપ હોયે એ સ્વરૂપ ફક્ત બળ જ હોય તો માત્ર બળ અથવા આશ્ચર્ય અને આદરના ભાવથી મિશ્રિત બળ ઉત્પન્ન થાય અને રસિકકનાનો નિષય થવાને અયોગ્ય થાય, જેમકે વાસ્તવિક ચુદ્ધ, ધરતીકંપ, વગેરે પણ એ જ વિષયો રસિકકનાનો વર્ણનનિષય થતા વાત જ હોમાનો સૌન્દર્યનો અશ બહાર પડે છે, અથવા રસિકકતા પોતાના ધટનાચાતુર્યથી, અર્થાત્ symmetry* (સમપ્રમાણ્યતા) વગેરેથી હોમા એ અશ આરોપે છે મુમ્મટે રસના સ્વરૂપનું અન્વેષણ કરતા અભિનવ-

* Music in Sound એ નામના એક ન્દાના પુસ્તકની ઉપોદ્ધાતમા ડૉ. જે. સ્ટેનર લખે છે કે-સંગીત તે કવિત્વ છે અને તેનું કારણ એક એમ બતાવે છે કે કવિ ત્વની પેઠે સંગીતમા પણ રચના અને આકારમા પ્રમાણ્યતા સૌન્દર્યનું તરવ આવે છે પરંતુ વધારે તપાસતા જણાશે કે આ તરવ સધળી રસિક કલાઓમા આવરુમ્ રીતે વ્યાપ્ત છે.

'હૃદ અને પ્રાસ' એ વિષયના 'ગાનમુદ્રા' મા ના લખાણમાં (જન્યુઆરી, ૧૯૯૬ ના અંકને પૃ ૧૮ મે) મકરંદ લખે છે—“સૌન્દર્યનું નિર્માણ અવધવોના પરસ્પર અતર, અનુક્રમ, પ્રમાણ્ય અને આન્દોલન એ ચાર અશથી થાય છે ” આ વાત ખરી હશે, પરંતુ આ ચાર અશ તે કનાના જોડા મૂળ સંધી જતા નથી એ અશનો આધાર પણ સમપ્રમાણ્યતા (symmetry) ઉપર છે ઉદા—અતર, એ અશ સમપ્રમાણ્યતા વિના નકામો જ છે કેમકે એક અતર અને ખીજા અતર વચ્ચેના પ્રમાણ્ય ઉપર જ સૌન્દર્યનો આધાર છે કપાળની વચ્ચે ચાલતો ના કરતા જોડે કરવાથી ક્ષતિ થવાનું કારણ કપાળની ઉપરની રેખા અને નીચેની ભમરો વાળી રેખા એ બેનાથી ચાલનાના અંતરમા પ્રમાણ્યતા ભગ, એ જ છે એટલે એક અતર નહિ પણ વધારે અતરોના પરસ્પર સબન્ધનું તત્ત્વ આવતું જોઈએ આન્દોલનના અગતું સ્વરૂપ જ સમપ્રમાણ્યતા અતર્ગૂંહીત કરે છે તરગતું ચઢતું, ઢોંચકાતું જોડે જતું, વગેરેને પ્રતિરૂપ પડવાની, નીચે જવાની, વગેરે ગતિયો બને ત્હાંરે જ પૂર્ણ આન્દોલનનું સ્વરૂપ બન્યાય અને આ પ્રતિરૂપતામા જ સમપ્રમાણ્યતા અવશ્ય રીતે સમાર્પ જાય છે જેટલે જોડે ઢોંચકો ગયો હોય તેટલે જ અતરે ખીજા બાજુ ન જતા અપવચ્ય અટકો પડે તો ઉચાડો રિલેપ થતોનો માટે સૌ દર્શનું તત્ત્વ સમપ્રમાણ્યતા, તે આન્દોલનમા પણ અતર્ભૂત છે મકરંદ પોને જ પૃષ્ઠ ૧૭ મે કહે છે કે—“તે આન્દોલન કેવળ તે અનિયમિત નહિ પરંતુ અમુક અંતરે અનુક્રમમા તેની ગતિ હોય છે ” આ વચનમા જ સમપ્રમાણ્યતાનો સ્વીકાર થઈ જાય છે હાંવી જ રીતે અનુક્રમ અને પ્રમાણ્ય, એ અશમા પણ તપાસ કરતા સમપ્રમાણ્યતાનો અશ અદરનો તત્ત્વરૂપે જણાઈ આવશે સમપ્રમાણ્યતા, એ શબ્દની રહામે વખતે વાંધો લેવામા આવે કે, હમેશા માપ અથવા તોલના સરખા

પ્રમાથ્યાર્થનો મત સ્વીકાર્યો છે તેમાં પણ પરીક્ષાનું ધોરણ આં પ્રકારનું જ રાખ્યું છે. એ પરીક્ષા કાંઈક આ રીતે કરે છે. રામ સીતાનો સુંગાર કાવ્ય નાટકમાં બેતાં આપણને સમજીતા તરફનો પૂરુષભાવ સ્પષ્ટપણે આજુતાં લક્ષ્યદિક્ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ તે કેમ નથી થતી? અથવા બીજું ઉદાહરણ લખ્યે તો, વડસંવર્ધ કવિયે પોતાની પત્ની વિશે:—

“She was a phantom of delight,

When first she gleamed upon my sight”

ક્યાંદિક કાવ્ય રચ્યું છે, તે એના પુત્રાદિકને વાંચતાં લક્ષ્યની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થા માટે ન થવી જોઈએ. હોતો ઉત્તર એજ છે કે—એ પ્રસંગોમાં પ્રગટ થયેલા ભાવ વગેરે તે પુરુષ પુરુષો જોડે કાષ્ટપણ રીતે સમજ નથી. આપણે એ ભાવ અનુભવિયે છિયે તે તેમના કરીને નહિ, તેમ જ આપણા, એમ કરીને પણ નહિ, કેમકે એમ હોયતો તો આપણને પોતાને વાસ્તવિક જીવનમાં અનુભવ થતા ભાવ જેવા ભાવ ઉત્પન્ન થાય, પણ તેમ પણ નથી. પોતાના પણ નહિ, પોતાથી ભિન્નતા પણ નહિ. છતાં આપણામાં સંસ્કારરૂપે રહેલા ભાવને બળે કાષ્ટક સામાન્યરૂપે આવનામય (ideal) સ્વરૂપના ભાવ તરીકે અનુભવતાં જે નિર્વિકલ્પ આનંદ અનુભવાય છે તે જ સસનિષ્પત્તિનું સ્વરૂપ. આ ધોરણને લીધે જ સૌંદર્ય, ભયાનક, વગેરે રસોમાં પણ કોષ, ભય, વગેરે આવોતો લૌકિક અનુભવ ન થતાં એક પ્રકારના આનંદનો જ અનુભવ થાય છે. આમ મનમટનું સ્વીકારણું સસસ્વરૂપ છે. અને માટે જ સૌંદર્યનું તત્ત્વ રસિકકલાને સંજન્યે તો સર્વ પદાર્થમાં વ્યાપ્ત છે. રસમીમાંસાને સંજન્યે રચેલા પુસ્તકને “Philosophy of the Beautiful” એમ નામ પ્રા. નામદ આપે છે, તે પણ સચવે છે કે—રસિકકલાનું પરતમ નિદાન સૌંદર્યના તત્ત્વમાં જ છે. એ તત્ત્વ પદાર્થોમાં અન્તર્ગત છે કે કવિ અથવા બીજા કલાનિધાયક પોતાના અન્તરમાંથી

પણા ઉપર જ સૌંદર્યનો આધાર નથી, વળને કાઈ અંગની એકલી સ્વતન્ત્ર સ્થિતિને લીધે પણ સૌંદર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેમકે—એકાદ વાળની લટ કપાળ ઉપર છુટી રમતી હોય, અથવા વાંકી સૈંધી પાડી હોય, ત્યારે પણ સૌંદર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. પરંતુ તપાસ કરતાં જણાશે કે આ રીતની અંગની સ્થિતિને સહામે જવાજ આપનાર સમતોલ રાખનાર કાષ્ટક બીજા બાજુનો અવયવ હોવો જ જોઈએ. સમપ્રમાણતા, એ શબ્દ કરતાં સંવાદ, એ નામ symmetry નો અંશ જણાવવાને માટે વધારે ચેત્ય હાગે છે. સંવાદ (harmony, consistency, correspondence,) એ અંશ સર્વ રસિક કલાઓમાં તત્ત્વભૂત આ રીતે થાય છે. પરંતુ સંવાદનો સામાન્ય રીતે અર્થ harmony સ્વરૂપ સંવાદ, એમ હોવાને લીધે symmetry ને પ્રસંગે રૂપકદ્વારા લાક્ષણિક ઉપયોગ કરવામાં ભ્રમ થવાનો ભય રહે છે. સમપ્રમાણતાને આલંકારિક રીતે સંગીત કહેવા જતાં વાસ્તવિક સંગીત જ એ હોય, એમ ભ્રમ કરીને મકરન્દ પણ પૃષ્ઠ ૧૯ મે લખે છે, કે—“પરંતુ આવી ન્યૂંદી કલા ન બની હોય ત્યારે પણ કાવ્ય, ચિત્ર વગેરે મૂર્તિ રચનારી કલાઓમાં સૌંદર્યના વાહક તરીકે સંગીત અંગભૂત હોય છે.” આ કૌણે સંગીતનો અર્થ આપણે સંગીતના ન્યૂંદા ન્યૂંદા બેદબ્દો—સ્વરસંગીત, વગેરે—તેમનાં એકે બેદ નહિ પરંતુ આત્ર સંવાદ—સમપ્રમાણતા, એટલો જ લાક્ષણિક અર્થ છે.

તે પદ્યો ઉપર તેહું પ્રતિબિંબ પાડે છે, એ જૂદો અને ગહન વિષય છે. પરંતુ એટલું તો કહેવું જોઈએ કે—“The light that never was on sea or land. The poet's consecration and the dream” એ વચનમાં સસતું એકદેશી સ્વરૂપ જ છે. જે ન્યોતિ ભૂમિ ઉપર અથવા સાગર ઉપર કદી પણ વસ્તુરિચિતમાં હોતો નથી તે કવિ પોતાની તરફથી પોતાની કષ્ટપનાની સ્વમસદ્દિમાંથી બાહ્યપદ્યો ઉપર આરોપે છે, એમ કહેવાની મતલબ એમ નથી કે—આજ જગતમાં સૌન્દર્યનું તત્ત્વ અન્તર્ગત છે જ નહિં. કવિ જે સ્વરૂપે એ તત્ત્વ પોતાની શક્તિથી જોઈ શકે છે, તે સામાન્ય રીતે પ્રસન્ન જણાતું નથી, અને કવિ પોતાની કલાના જાદુથી એ તત્ત્વ બાહ્ય જગતમાંથી કાઢીને જ પાછું તે તે જગત ઉપર વિશેષ ચમત્કારથી પાચે છે, એમ જ આશય છે. માટે સૌન્દર્યનું તત્ત્વ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, એ નિઃસંશય છે. અને સૌન્દર્ય તે દિવ્યતાનું બીજું સ્વરૂપ છે. આ રીતે જોતાં જેમ અન્ય કલાવિધાયકની તેમ જ કવિની દૃષ્ટિ સ્થળે સ્થળે સૌન્દર્ય દેખે એટલે દિવ્યતા પણ દેખે જ.

અપૂર્ણ.

કેળવણી.

(અભિવિદ્યાસંમેત)

(મગેલું)

ધિએસોફિકલ સોસાયટીના મન્ડિઅન સેક્શનના વાષિક મહોત્સવને પ્રસંગે જે સમાજ શ્રી કાશીજેત્રમાં મળી હતી તેમાં, મિસ સિલિઅન એડગર (લાં સ્થપાએલી હિંદુકોલેજના સંબંધમાં) અભિવિદ્યાના સિદ્ધાન્તાનુસાર કેળવણી કેવી હોવી જોઈએ તે વિષે એક ભાષણ આપ્યું હતું. એ ભાષણમાં દર્શાવેલા વિચાર એટલાઅધા બવહારોપયોગી છે કે તે સર્વ કોઈએ જાણવા જોઈએ. એ ભાષણનો સાર અહીં આપ્યો છે.

જે પ્રકારની કેળવણી આજ અહીં અપાય છે તે બહુ અસતીપ્રકારક છે; કારણ કે તેમાં કેળવણીનો ખરો અર્થ જ બરાબર સમજાયો નથી. માટે કેળવણી કેવી હોય તો સારું, એ વિચાર કરવાનું પ્રાથમિક પાલ છે.

પ્રથમ તો એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જે કેળવણી ગુરુદ્વારા મળેછે તે કરતાં જે આપણે જાતે મેળવી લઈએ છીએ તે જ બહુ અગત્યની છે. આપણું જીવન જ આત્મ-વિકાસના મહાનક્રમનું એક પગથિયું છે. આપણામાં જેઓ પ્રજા ઉન્નતરના છે તેઓએ તો પોતાની કેળવણીનો પ્રકાર અને તેની દિશા નક્કી કરી મૂક્યાં હોય; એ નિર્ણીતમાર્ગમાં ફરકાર કરવો એ ધૈર્ય મુશ્કેલ છે. સામાન્યતઃ અસકય છે. છતાં જે સ્થિતિમાં આજ આપણે છીએ તેમાં રહી એવા ઉત્કટ પ્રયત્ન યર્ષ શકે ખરા કે જેને પરિણામે ભવિષ્યમાં આજના કરતાં સારા પ્રસંગો મળી શકે. જે અનુધવર્ણ હજી બાલ્ય અને યૌવન દશામાં છે તેમનો આ માર્ગ નિર્ણીત થયો નથી, એટલે યોગ્ય પદ્ધતિ મંડણ કરવાથી તેમને એવા પ્રકારની કેળવણી આપી શકાય કે જેથી કેળવણી લેવાના જે જે પ્રસંગો આવે તે સર્વનો તેઓ, યોગ્ય રીતે, અને લેવાય તેટલો લાભ લઈ શકે, આમ કરી શકવા માટે, કેળ-

વણીના જે ઉત્તમોત્તમ પ્રકારની બહુ જ અપેક્ષા છે, તે પ્રકાર શો છે, તે બરાબર સમજાવવો જોઈએ; અર્થાત્ કેળવણીની ઉચ્ચ ભાવના કેવી હોઈ શકે તે જાણવું જોઈએ,

કેળવણી શા માટે લેવી જોઈએ ? એનો હેતુ શો છે ? ધણે સ્થળે એવો વિચાર પ્રચલિત છે કે કેળવણી એ દ્રવ્ય મેળવવાનું એક સાધન છે. આ વિચાર બહુ બરેશો છે એ વાત ધણાને જણાયા છતાં, ધણા દેશોમાં, અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને મનુષ્યના સામાન્ય વર્ગમાં તો, કેળવણીનો હેતુ આજ એ જ મનાય છે. સત્ય છે કે ઉપજીવિકાને અર્થે દ્રવ્ય મેળવવું અગત્યનું છે, અને તે કેળવણી પામેલા મનુષ્યને સહજ પ્રાપ્ત થાય છે છતાં કેળવણીનો મૂલ હેતુ કાંઈ એ નથી. બહુ તો દ્રવ્યોપાર્જન એ કેળવણીના હેતુમાંને કનિષ્ઠ પ્રકારનો હેતુ હોઈ શકે.

કેળવણીના બધા હેતુઓમાં બે મુખ્ય છે, એક તો એકે, આ જન્મનાં પ્રાપ્ત કર્તવ્ય પથારિય ત કરાવ, જે જે ધર્મો બળવવાના આવે તે તે બળવવા માટે જે શક્તિની જરૂર છે તે બધી મળે; અને બીજો એક, એથી ચારિત્ર્ય એવું યોગ્યતમ, આપણામાં એવા એવ સંસ્કારોનો સમૂહ થાય કે, હવે પછીના જન્મોમાં શ્રેષ્ઠતર કાર્ય કરવાનાં પ્રાપ્ત થાય. જન સેવારૂપ, મનુષ્યજનનો જે મહાન-હેતુ, પરાર્થપરાયણતા, બાહ્યાભ્યંતર શુદ્ધિ, સ્વાર્પણ અને આત્મશક્તિઓનો પ્રાદુર્ભાવ, એ સર્વથી સિદ્ધ થાયછે તે વિશે અહીં વિસ્તાર કરવાનું કાંઈ અગત્ય નથી. એ મહાન હેતુ એક ઉચ્ચભાવનારૂપે આપણી માનસિક દૃષ્ટિ સમીપ સ્થાપિત કરી રાખવો જોઈએ. એટલું જ કહેવું અહીં જરૂરનું છે. એમ કહ્યાથી, દરેક કાર્યમાં આપણને જે અને જેટલું પ્રોત્સાહન મળે છે તેવું અને તેટલું બીજા કશાથી મળતું નથી હવે કેળવણીના જે બે હેતુ અહીં મુખ્ય કલા છે તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવા તે જોઈએ એ હેતુ સત્ય છે એમ માનવા માટે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવાની જરૂર છે; કારણ કે એ બે હેતુઓનો મૂલ પાયો જ પુનર્જન્મ છે. પુનર્જન્મ માન્ય રાખ્યા વિના પણ એ જ કાર્ય યર્થ શકે ખરૂં પણ તેમ કરવું બહુ દુર્લભ યર્થ પડે છે. આપણી સ્થિતિ શું છે, આ પણામાં કયા કયા ગુણો છે, આપણામાં કઈ કઈ શક્તિઓ છે અને તે કેવી અને કેટલી છે, એ તો પુનર્જન્મ માન્યા વિના પણ, કેટલેક અંશે જાણી શકાય છે. પણ એટલું જ જાણવું બસ નથી. કારણ કે એ અપૂર્ણ વિચારને અનુસરી આગળ ચાલતાં આપણે અધવચ જ અટકી પડીએ છીએ; ઉત્તિનો વિચાર આગળ ચલાવતાં અમુક હદ સુધી પહોંચી સાંજ અટકી પડાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે એક જ જન્મમાં જે કાંઈ કરી શકાય છે તે બહુ યોગ્ય છે. અને તે યોગ્ય પણ કરી શકવા માટે જે યોગ્ય પ્રસંગ આવવા જોઈએ તે તેથી પણ યોગ્ય મળી શકે છે. આ બધો વિચાર કરતાં ઉત્તિની આશા બંધ થઈ જાય છે અને આપણે સ્તબ્ધ બની રહીએ છીએ. વળી પુનર્જન્મ ન સ્વીકારીએ તો બાલકો કેલવણી કેમ શરૂ કરવી એ પણ બહુ ગૂંચવણ બરેલું લાગે છે. કેટલાક વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે, બાલકોનાં મન એક દેરા કાગળ જેવાં છે; અર્થાત્ જેમ એક દેરા કાગળપર જે લખવું હોય તે લખી શકાય છે તેમ બાલકોના મનપર જે સસ્કાર પાડવા હોય તે પાડી શકાય છે, પણ આમ માનવાના જેવી મોટી ભૂલ બીજી કાંઈ ભાગ્યે જ હશે. કેટલાક અનુભવી વિદ્વાનો જેઓ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારતા નથી તેઓને પણ, પોતાના અનુભવપરથી જ માત્ર એટલું તો સ્વીકારવાની જરૂર પડે છે કે, દરેક બાલકના મનનું સ્વાભાવિક અધારણ જ એટલું

હોય છે કે, દરેક બાલકને એ તેના સ્વભાવને અનુસરીને જ કેળવી શકાય ને બાલક ને ને શિખવતું હોય તે શિખવી શકાય એ મન અનુભવ વિરહ છે અર્થાત્ બાલકોનાં મન જ નથી જ એવાં હોય છે કે તેમાં અમુક આચાર વિચારના જ સંસ્કાર થઈ શકે.

પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તાનુસાર વિચાર કરતાં બાલકના મનનું સ્વરૂપ એવું જણાય છે, કે તેને એક અપૂર્ણ પુસ્તકની ઉપમા આપી શકાય. જેમ અપૂર્ણ પુસ્તકના કોરાં પાનામાં જે લખવું હોય તે લખાય એમ નથી, પણ તેનાં ત્યાં સુધીનાં છેલ્લાં પ્રકરણનો વિચાર કરી, તથા આખા પુસ્તકનો સમય વિચાર કરી તેનું અનુસંધાન જાળવી આગળનો જેમ લખાવેલો જોઈએ, તેમજ બાલકના પૂર્વ જન્મ સંસ્કાર બરાબર સમજી તેના વધણને અનુસાર નવા સંસ્કાર પોડવાથી જ તેની ઉન્નતિ થાય છે. કેળવણીની ખરી પદ્ધતિ એ જ છે.

એક મનુષ્યના મનુષ્યજીવનમાં તેને અનેક જન્મો લેવા પડે છે. મનુષ્યજીવનરૂપી એ ઇતિહાસના, એ દરેક જન્મ, જુદાં જુદાં પ્રકરણ છે. આજના મનુષ્યોની સ્થિતિ એવી છે કે, આ જન્મ, એ ઇતિહાસનું કોઈ મધ્ય પ્રકરણ છે. તાત્પર્ય કે, દરેક બાલકના ધર્મા જન્મો થઈ ગયા હોય છે અને હવે પછી પણ ધર્મા જન્મ થશે હવે પછી થાના દરેક જન્મનું એક એક પ્રકરણ લખાવવું બાકી હોય છે મનુષ્ય જીવનની સ્વરૂપરેખા આ-લેખાયેલી હોય છે, છતાં તેમાં દરેક સ્થાનમાં રમ પૂરવાના બાકી હોય છે. એ રંગો બરાબર પૂરાય તેટલા માટે મૂળરૂપ રેખાપર બરાબર ધ્યાન આપવું જોઈએ. અર્થાત્ દરેક જીવના જૂત ભાવિનો વિચાર કરવો જરૂરનો છે. આગળ પાછળ જોયા વિના આજ શું કરવું તે યથાર્થ સમજાય નહિ.

આ પ્રમાણે જુદાં જુદાં બાલકોના પૂર્વજન્મસંસ્કાર કહેવાય છે તે જાણી લેવું બહુ અવશ્યનું છે પણ એટલા માટે કોઈ તેમના પૂર્વજન્મોની મધ્યગી બીના જાણવાની જરૂર નથી. શિક્ષક પૂર્ણપ્રગ હોવો જોઈએ એ અવશ્ય જરૂર નથી ધણા માણસોમાં તો એ શક્તિ જ હોતી નથી; પણ જેમનામાં એ શક્તિ હોય છે તેમને પણ એ બધા વિસ્તારની કોઈ જરૂર નથી. પૂર્વજન્મના જે સંસ્કાર જાણવાની આવશ્યકતા છે તે તો એ બાલકોના ચારિત્ર્યપરથી જ જાણી શકાય છે. દરેક બાલકમાં બાલપણથી જ કેવી કેવી વૃત્તિઓ ઉડે છે, કેવી શક્તિના અંકુરો રહેલા છે. તેમનામાં કેવાં લક્ષણો આગળ પડી આવે છે, તે બરાબર તપાસવું હોય તો તેમના પૂર્વસંસ્કાર, ઈશર નેટલા સમજી શકાય છે એ સમજાયાથી કેવા પ્રકારના અનુભવથી એ બાલકોની ઉન્નતિ થઈ શકે એ વાતનો પણ નિશ્ચય થઈ શકે છે. એમાંના શુભ સંસ્કારનું પોષણ અને અશુભનો ઉચ્છેદ કરવાનું પણ બની શકે છે. આ બધું કરી શકવા માટે બાલકોની એકાદારા તેમના પૂર્વસંસ્કાર સમજી લેવા એ બહુ જ અગત્યનું છે.

કેળવણીની ને પદ્ધતિ આજ ચાલે છે તેમાં પૂર્વસંસ્કારનું આનું અવલોકન કરવું બહુ દુર્લભ છે. જ્યાં એક જ વર્ગમાં ૮૦-૧૦૦ બાલકો હોય ત્યાં તો એ અશક્ય જ છે. પણ જ્યાં વર્ગ નહીનો હોય ત્યાં એમ કરવું સહેલું પડે છે. +

+ આપરથી સહજ સમજાશે કે એક જ શિક્ષક એક કે વધારે બાલકોને પહેલેથી છેલ્લે

મનુષ્યની ઉત્પત્તિ કેમ કરવી, એ વાતનો નિર્ણય કરવા માટે મનુષ્યનું બંધારણ કેવું છે તે જાણવાની બહુ જરૂર છે અહીં આપણે એ વિષે વિસ્તાર કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. અહીં તો એટલું જ જાણવાની જરૂર છે કે મનુષ્યનો વિચાર કરતાં મુખ્ય બે વાતપર ધ્યાન આપવાનું છે. એકતો એ કે ઈશ્વરનો જે અંશ જીવ લોકમાં જીવ રૂપે રહ્યો છે તે અંશ મનુષ્યમાં જીવાત્મા રૂપે રહ્યો છે; અને બીજું કે કે એ આત્માને કેટલીક ઉપાધિઓ છે, જેણે કરી તે સર્વ બધાકાર કરી શકે છે. વળી એ ઉપાધિઓ પણ રચૂસ, સૂક્ષ્મ, માનસિક અને કારણ એમ ચાર પ્રકારની છે. એ ચાર ઉપાધિઓમાંની પહેલી ત્રણ નાશવંત છે, દરેક જન્મમાં નવી ઉપજે છે, અને કારણ ઉપાધિ મનુષ્યના આખા જીવનપર્યંત, અને કે જન્મોમાં, એકની એક જ રહે છે. સામાન્ય વર્ગના મનુષ્યમાં કારણદેહ હજી જોઈએ તેટલો ખીસેલો નથી. હવે એ જીવાત્મા અને તેની ઉપાધિઓનો પરસ્પર સંબંધ એવો છે કે, જેવી ઉપાધિ હોય તેવો જીવાત્મા હોય છે, અને જેવી જીવાત્માની શક્તિ હોય તે પ્રમાણે તેની ઉપાધિ હોય છે. આ પ્રમાણે એ બેને પરસ્પર બહુ ઘાડો સંબંધ છે. સારે, કેળવણીની પદ્ધતિ એવી હોવી જોઈએ કે તેથી આ ઉપાધિઓ એવી થતી જાય, એમની શુદ્ધિ એવી થતી જાય કે તેથી આત્મા તે દ્વારા વિશેષ વિરોધ સ્તુરી શકે; એમ થઈ કારણદેહ દૃઢ થયો જાય અને પોષાય; અને આત્માની જે શક્તિઓ યોગ્ય ઉપાધિને અભાવે તિરોબૂત રહેલી હોય તે આનિર્બૂત થતી ચાલે. કારણદેહની દૃઢતા કરી તેનો વિકાસ કેમ કરવો એ હાસ, આ સંબંધે વિચારવાની જરૂર નથી. કારણ કે એ વિનાની ખીજ ઉપાધિઓનો વિચાર કરતાં જણાશે કે, તેમના વિકાસથી જ, જરૂર નેટલો કારણદેહનો વિકાસ પણ થઈ જ રહે છે. વળી આત્માની તિરોબૂત શક્તિઓને આનિર્બૂત કેમ કરવી એ વિષય પણ ભૂટે પાડી વિચારવાની અહીં જરૂર નથી; કારણ કે ઉપાધિઓની શુદ્ધિ અને એ શક્તિઓનો પ્રાદુર્ભાવ, એ બેને એવો ઘાડો સંબંધ છે કે એકમાંથી ખીજું સ્વાભાવિક રીતે જ ફરે છે.

ઉપાધિઓને શુદ્ધ કરવા સંબંધે મુખ્ય બે વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. એકતો એ કે એ ઉપાધિઓ કેસા પરમાણુઓથી પોષાય છે; અને બીજું એ કે એ ઉપાધિઓનો સંક્રાસ કેવો છે અને હોવો જોઈએ. એટલુંતો સર્વમાન્ય છે કે, કાર્ય, કામનાઓ, અને વિચારો આદિ જે જે ક્રિયા જે જે લોકપર થાય છે તે સર્વ પરમાણુઓના સ્ફુરણથી થાય છે. અમુક ઉપાધિવિકાસ એ સ્ફુરણ થાય છે તે ઉપાધિની શુદ્ધિ અશુદ્ધિના પ્રમાણમાં ઉત્તમ, મધ્યમ, કે કનિષ્ઠ પ્રકારની હોય છે. વળી ખાલ સંસ્થિમાં થતાં આવાં સ્ફુરણની ક્રિયા મનુષ્યની ઉપાધિપર ફરીફરીને થતી રહે છે. એને પરિણામે જે ઉપાધિપર એક એવી ક્રિયા ફરીફરીને થતી હોય તે ઉપાધિમાં તે ક્રિયા સ્વતઃ થવા માંડે છે. એકવાર આવું સ્વતઃ સ્ફુરણ થયા માંડ્યું કે પછી તે ફરી ફરીને પણ થાય છે અને અને તે ક્રિયા કરવાની તેને ટેવ પડી જાય છે. ઉપાધિમાત્રનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તેનાપર જે ક્રિયા થાય

સુધીશીખવે એવી અનુકૂલતા હોય તો તેથી કેટલા બધા લાભ થઈ શકે એમ છે. પૂર્વે આર્યાવર્તમાં ગુરુશિષ્યનો જે સંબંધ હતો, તથા કેલવણીની જે પદ્ધતિ હતી તે શ્રેષ્ઠ જ હતી. એ વાત હવે જરાબર સમજાય છે. ખાનગી જાણાવવાની આવી જ કાંઈ પદ્ધતિ યુરોપમાં હાલમાં પણ છે.

તેની અસર તેને થાય; અને પછી તેવી જ ક્રિયા તેમાં થાય; એકવાર એમ થયું કે તે હપાધિ તેવીને તેવી ક્રિયા બહારથી ક્રિયા થયા વિના જ, પોતાની મેળે જ કરે છે. આ પ્ર-
માણે અમુક અમુક ક્રિયાધિને અમુક ક્રિયા કરવાની ટેવ પાડી શકાય છે.

આઠલા માટે બાળકોના ખાનપાન માટે પણ બહુ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. કા-
રણ કે જેમ એ ખાનપાન એવાં જોઈએ કે, જેથી દેહને જોઈએ તેટલું પોષણ મળે તેમ જ
તે એવાં પણ હોવાં જોઈએ કે જેથી શરીરમાં અશુદ્ધ પરમાણુઓનો સંગ્રહ પણ ન થાય.
એ ઉપરાંત બાળકોને યોગ્ય કસરત કરાવવાની પણ બહુ જરૂર છે. આ બધી વાત બાલ-
કલવણી સંબંધે બહુ અગત્યની છે. જુદા જુદા ખાનપાનની અસર શરીરપર કેવી થાય છે,
અને અંગ કસરતથી શરીરના રેનાયુઓ કેવી રીતે પ્રુષ્ઠ થાય છે, એ બે વાતથી જેઓ
અણુભણ છે તેઓ શિક્ષક થવાને લાયક જ નથી. સમ્ર છે કે ખાનપાન અને અંગ ક રત
એ બેક એક પ્રકારનાં સાધન માત્ર છે; એ પોતે જ સ્વતઃ કાંઈ બહુ ઉપયોગનાં નથી,
છતાં આપણા ઉદ્દેશનાં સાધન રૂપે તો એ બેક બહુ ઉપયોગનાં છે. જે કારીગરી પોતાના
ઓરને કઠાવા દે છે તે જેમ બેવડૂક મણાય છે તેમ જો બાલકના શરીરને નખળાં અને
અશુદ્ધ થવા દેઈએ તો આપણે પણ બેવડૂક જ કહેવાઈએ. (અપૂર્ણ.)

વિચારમાલા.

૧. પ્રશ્ન:—વેદાન્તે મોક્ષ દશા પ્રાપ્ત થતા કેવલદુઃખની નિવૃત્તિ જ નહિ, પણ સુખ-
નો આર્વિર્ભાવ પણ માન્યો છે. પણ એવા સુખનો અનુભવ આત્માને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા છતાં
પણ નથી થતો એનું શું કારણ? મારો પ્રશ્ન એ છે કે જેવો આત્મ જ્ઞાનના આરોપવાળો પુરુષ
આરોપથી મુક્ત થતાં અનુભવે છે તેવો વેદાન્તજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા છતાં અનુભવતો નથી
એનું શું કારણ? દુઃખ મિથ્યા છે એટલે નિશ્ચય થતાં દુઃખની નિવૃત્તિનો અનુભવ થાય
છે, પણ આત્મજ્ઞનો નથી થતો એ સંબંધી આ પ્રશ્ન છે.

[મળેલું.]

ઉત્તર:—ખરેખર, આ શંકા દેહલાકને થતી હશે ખરી. પરંતુ આપના પ્રશ્નના
ઉત્તરમાં મારે બે ચાર બાંખતો કહેવાની છે, જેમાંની એક સુદર્શનમાં એક વખત ચર્ચેલી
ફરીથી ચર્ચવી પડશે. એટલું પિછપેપણ માફ કરશો.

(૧) આપ કહો છો એમ થવાનું એક મુખ્ય કારણ એ છે કે ધણીવાર ‘બ્રહ્મ સત્યં
જગન્મિથ્યા’ એ પ્રસિદ્ધ મતનો પૂર્વાર્ધ વીસરી જવાય છે. જગત્તુ મિથ્યાત્વ બ્રહ્મતા
સતત્વ-સદ્વર્તમાન છે એ વાત ઉપર લક્ષ રહેતું જોઈએ, જે નથી રહેતું. શું જન્મ-
મૃત્યુ નથી, એટલે જગત્ નથી એટલું જ? એમ હોય તો તો શન્યવાદ આવે. અને ખરૂં પૂછાવો
તો આપણા ધણા ખરા વેદાન્તી કહેવાતા જનો ખરા અબ્યાસને અભાવે વસ્તુતઃ શન્ય-
વાદી જ હોય છે. આ એમની મોટી ભ્રાંતિ છે. બહારથી સત્ત્વિદાનન્દ-સાગરના
ભિંમિઓથી જગત્ વ્યાપ્ત છે એ ભિંમિઓ શિવાય અન્ય કાંઈ પણ વસ્તુ જ નથી-આ-
ટલું સ્મરણમાં રહે તો આ ભ્રમ ન થાય.

(૨) આ વિશ્વરૂપ થવાનું અને આ જ્ઞાન થવાનું એક પીઠનું કારણ છે. જેમ ચી-
કણા વાસણને જલ સ્પર્શ કરી શકતું નથી, તેમ જ્યાં સુધી હૃદયપાત્ર મલિનવાસનારૂપી
કાળી અને ચીકણી મળીથી લેખાએલું છે, સાંસુધી જ્ઞાનગાનરૂપી અમૃતજળ વસ્તુતઃ એને સ્પર્શ
કરી શકશે નહિ. અને એ સ્પર્શ થયા વિના, તમે જાણો છો જ કે, આનન્દ કેમ અનુભવાય ?
*તદયથા, પ્રિયયા સ્ત્રિયા સંપરિવૃક્તો નયાહં કિંચન વેદ નાન્તરમેવમેવાયં પુરુષઃ
પ્રાક્ષેનાત્મના સંપરિવૃક્તો નયાહં કિંચન વેદ નાન્તરમ્' એ શ્રુતિના 'સંપરિવૃક્ત
(=સારી રીતે ચોતરફથી આલિંગાએલો)' શબ્દમાં બહુ અર્થ છે પણ તમે પૂછો કે
આ મલિનવાસના કેમ જાય ?' એનો ઉત્તર કે:—

(૩) + 'દૈવી સંપત્' ની વૃદ્ધિ કરવાથી. આપણામાં એક જ્ઞાન ચાલતો ધેણીવાર
નજરે પડે છે તે એ છે કે 'ચિત્તવૃત્તિનિરોધ' તે 'યોગ' 'ધ્યાન,' ઇલાદિ નામે
આપી એને મલિનવાસનાક્ષયનું મુખ્ય સાધન માનવામાં આવે છે, 'યોગચિત્તવૃત્તિ-
નિરોધઃ' ઇલાદિ સત્ત્વ રચનારનો આશય આપણા પ્રાકૃત લોકો માને છે તે કરતા જૂદો
જ છે, અને એનો વાસ્તવિક અર્થ મ્હારે ગ્રાહ્ય છે. પણ તે દર્શાવવાનો અત્રે પ્રસંગ નથી.
માટે હમણાં તો હું એમ જ કહીશ કે "ચિત્તવૃત્તિના નિરોધથી મલિનવાસનાનો ક્ષય
થાયછે" એ કહેવું એ સંપૂર્ણ સત્ય નથી મલિનવાસનાનો અરેખર ક્ષય તદ્દિશથી શુભવાસના અને
શુભવાસનામાંથી ઉત્પન્ન થતા સદચાર (સતકર્મો) થી થાયછે. માટેજ શ્રીકૃષ્ણે ભગવદ્ગીતામાં
પ્રવૃત્તિ ઉપદેશી છે, અને "આસુરી સંપત્" ની રક્ષાએ, એનો અભાવ ન મૂકતાં, 'દૈવીસં-
પત્' એવા નામથી બાવાત્મક મન વાણી અને ક્રિયાના ધર્મોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. સારાશ
કે મલિનભાવનો વેગ હૃદયમાંથી દૂર કરવા માટે ખરૂં સાધન શુભ કર્મો છે. અને કર્મોની

* અર્થ:—જેમ પુરુષ એની પ્રિયા જ્યારે એને સારી રીતે અને ચોતરફથી આલિંગ-
ન કરે છે ત્યારે એ જાણ કે આન્તર કાર્ષ (વેદ) જાણતો નથી, તેમ પરમાત્માથી સારી
રીતે અને ચોતરફથી આલિંગિત થતાં આત્મા જાણ કે આન્તર કાર્ષ પણ જાણતો નથી

+શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા કદાચ ઉપસ્થિત ન હોય માટે ઉતારો આપીશું. આપાન્તરની જ-
ર પડે એવું નથી.

અભયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥

અર્હિસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાન્તિરપૈશુનમ્ ।

દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં હોરચાપલમ્ ॥

તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ।

ભવન્તિ સંપદં દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત ॥

[ભગવદ્ગીતા.]

હૃદય ઉપર અને હૃદયની કમો ઉપર એમ પરસ્પર અસર થઈ, આખરે મનુષ્યનું મમગ્ર સ્વરૂપ વિશુદ્ધ અને છે. એવી વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં, બ્રહ્મદર્શન અને બ્રહ્મદર્શનનો નિરતિશય આનંદ સહજ છે.

(૪) આપણે તો હવે સાધનના સેવન વિના જ માત્ર વેદાન્તપ્રક્રિયાના ગ્રન્થો વાંચીને જ પરમાત્માને ધોંચી જવાની આશા રાખીએ છીએ. અરે! આપણા જેવાને પણ અહારે જ પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થઈ જાય એમ હોય તો પછી વેદાન્ત માટે શો વિચાર બાંધવો? મૂળે તો એવા તત્ત્વદર્શનની મહત્તા વિષે તેમ જ. મથાર્યતા વિષે બહુ-શંકા રહે રાત્રિએ અપરિમિત ગગનમંડળ ઉપર દૃષ્ટિ નાંખો, અને કોષકવાર ક્ષણભર શાન્તિથી ધ્યાનયોગ કરી તમારા હૃદયમાં કેવા કેવા મહાન પદાર્થોનું અસ્તિત્વ અનુભવાય છે એ વિચારમાં લો, અને પછી કહો કે એ સર્વેનો ખુલાસો તમે આ ને આ જન્મમાં કરી નાંખવાને સમર્થ છો? એમ હોત તો શ્રીકૃષ્ણ આ વિષયને બહુ જ ગાભીર્ય અર્પો,

‘યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ।’

(યત્ન કર્યો છતાં સિદ્ધિમાંથી પણ મને તત્ત્વતઃ કોષક જ જાણે છે.)

x x x x x

‘વદૂનાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્ માં પ્રપચતે ॥’

(બહુ બહુ જન્મોને અંતે જ્ઞાનવાન્ મને પામે છે.)

x x x x x

એમ કહેત જ નહિ. સારે ખરી વાત તો એ છે કે પરમાત્મપ્રાપ્તિ માટે શાસ્ત્રે બતાવેલાં યમનિયમશામદમાદિવ્યટ્સંપત્તિ વગેરે સાધનનો અભ્યાસ અવશ્ય કરવો જોઈએ. જુવો બૃહદારણ્યક શ્રુતિમાં સાધનનો નિર્દેશ:—“તસ્માદેવાંચિચ્છાન્તો દાન્ત ઉપરતસ્તિતિષ્ઠુઃ સમાહિતો મૃત્વાઽઽન્મન્યેવાઽઽત્માનં પશ્યતિ સર્વમાત્માનં પશ્યતિ નૈનં પાપ્મા તરાતિ સર્વં પાપ્માનં તરાતિ નૈનં પાપ્માતપાતિ સર્વં પાપ્માનં તપાતિ વિપાપો વિરજોઽ વિચિકિત્સો વ્રાહ્મણો ભવતિ” (માટે જે શામ દમ ઉપરતિ તિતિક્ષા અને સમાધાન પ્રાપ્ત કરી અમ જાણે છે, તે આત્મામાં આત્મા-પરમાત્મા-જુવે છે, અને સર્વને આત્મ-(સ્વસ્વરૂપમૂત પરમાત્મ-)-રૂપ જુવે છે એને પાપ જીતવું નથી એ સર્વ પાપને જીતે છે, એને પાપ જાળવું નથી, એ સર્વ પાપને બાળે છે પાપ, રજ, અને શંકાથી મુક્ત થઈ એ ખરો બ્રાહ્મણ થાય છે). વળી ખીજ શ્રુતિમાં “દક્ષારચય” એટલે દમ, દાન, અને દયાની કર્તવ્યતા બતાવી છે. કેટલેક સ્થળે તપ અને શ્રદ્ધાની, અને વળી ખીજે સ્થળે સાત્ય અહિંસા બ્રહ્મચર્ય આદિ ધર્મો ઉપદેશ્યા છે. આપના દૃષ્ટાન્તમાંથી પણ સાધનની કર્તવ્યતા બહુ સારી રીતે દર્શિત થાય છે. ‘હું મુક્ત છું’ એટલી કલ્પનાથી આરાપીને આનંદ આવતો નથી, પણ બ્યારે એ વસ્તુતઃ મુક્ત કરે છે સારે જ. એ જ રીતે આપણે વાસ્તવિક મુક્તિ સાધનદ્વારા અપરોક્ષજ્ઞાનવિષય કરવાની છે, ‘હું મુક્ત છું, હું મુક્ત

છું? એમ વૃથા જલ્પ કરવાથી કાંઈ જ લાભ નથી; તથા દુઃખની નિવૃત્તિ પણ માત્ર દુઃખ મિથ્યા છે એમ કહીને કરવાની નથી, પણ હૃદયશુદ્ધિમાં “અલખ” જગાવીને કરવાની છે—અને આ “અલખ” જગાવવા માટે નીતિ (સંકર્ષ), જ્ઞાન, ધ્યાન, પ્રેમ આદિ અનેક સાધનો છે, જેમાંનું એક પણ નિરવધિ આનંદ હપજવી શકે છે, તો પછી સર્વ એકત્ર પામ્યા હોયું! આ સર્વ સંખ્યે મ્હારે બહુ કહેવાનું છે પરંતુ એ તો વળી કાંઈ ખીન્ને પ્રસંગે ખાસ લેખ દ્વારા કહીશ. આપણે તો દમણમાં એટલો જ વિચાર કરવાનો હતો કે:—

વેદાન્તનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા છતાં આનંદ કેમ નથી આવતો? મ્હારે યથામતિ ઉત્તર એટલો છે કે (૧) અધિકારપૂર્વક સાધનસેવન વિના દૈવીસંપત્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી; (૨) દૈવીસંપત્તિ વિના મલિન વાસનાનો ક્ષય થતો નથી; (૩) એ ક્ષય થયા વિના શ્વહાજ્ઞાન વ્યર્થ છે, વ્યર્થ તો શું પણ ઉત્પન્ન જ થતું નથી; અને (૪) શ્વહાજ્ઞાન વિના કેવલ જગત્નું મિથ્યાત્વ અનુભવતું એ તો સૂત્રવાદનો આચાર છે, અને વધારે ચોક્કસ રીતે બોલીએ તો ખરી રીતે એમાં મિથ્યાત્વ અનુભવાતું જ નથી, કારણ કે જગત્નું મિથ્યાત્વ તે શ્વહાજ્ઞાન સંપાદનને લઈને જ અર્થવાતું બને છે તે વિના તો મિથ્યાત્વ અનુભવતું એટલે ક્ષણવાર આંખો મીંચવી કે ઊંધી જવું—જે અવસ્થા વસ્તુતઃ અધિકારની છે, પ્રકાશની નથી. માટે વેદાન્તના અનુભવનો મૂળ પાયો સદાચાર ઉપર છે, અને એ માર્ગે આપણા બંધુઓ જેમ જેમ ચાલતા જશે તેમ તેમ ખરા વેદાન્તજ્ઞાનની સમીપ અવાતું જશે. હાલ કેટલાક વેદાન્તીઓમાં જે સમજણ દેખાય છે તે અસંત શોકજનક છે.

તંત્રી.

મિત્રને શ્રાદ્ધાજ્ઞલિ.

(મળેલું.)*

ત્રુડી ત્રુડીરે ત્રિપુડી ત્રુડી ગઈ,
અધી બાંધી સંકલના વિખૂટી થઈ. ત્રુડી ત્રુડી રે:—
અધઠિત ધટના ઘટિ રહિ યુવને અતિ વિરમયતા બાપી,
એક નહિ એ ત્રુડી તથાપિ ત્રીજી અધર લટકાતી રહી. ત્રુડી ૧
કારણ, કંમ, વિધિ, રક્તિ સંપન્ન એ બલિહારી બારી,
ન્યાય છુટી અન્યાય થયે આ, દુનિયાં અઝાયખીએ ગરક થઈ. ત્રુડી ૨
બાલ-મણિ-મોહનની ત્રિપુડી અવલ નવાઈ સુઠાઈ,
જે આધારે જગત હતું તેની રિથિતિપરે આરંક થઈ. ત્રુડી ૩
અવનાશીતણી કૃતિ અવિનાશી જ્ઞાનતણી એ અધી,
લોક ગણે લય જાની રૂપાન્તર એવી પ્રતીતિ દિલ જામી ગઈ. ત્રુડી ૪
જલધટ માથ સમી કૃતિ જગની, ઉઘટ સુલટ પસઠાઈ,
આદિ પછી અંત, અતે આદિ, આશા અમર દિલ છાઈ રહી ત્રુડી ૫

* આ મળતાં પહેલાં આગલાં ફાર્મ છપાઈ ગયાં હતાં માટે એને પાછળ મૂક્યું છે. આ ગાસમાં જ આ પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઐચિસ રચ્ય છે. છેલ્લી અર્ધ પંક્તિને મોટા અક્ષરે છપાવવાની અને છૂટ લીધી છે.

તંત્રી.

(૨) આ પ્રકારની વિકારહારા અહમી ઉપાસના અન્ય સ્થળે પણ જોવામાં આવે છે. જુઓ: “પતં દ્યેવ વહુવૃચા” ઇત્યાદિ ઐતરેયારણ્યકની શ્રુતિ, જેમાં ‘ઉકથ’ ‘અગ્નિ’ અને ‘મહાવ્રત’ માં અહમી ઉપાસનાનું કથન છે.

આ અહમીને જ જ્યોતિર્વાક્યમાં પરામર્શ યદ્ ઉપાસનાન્તરેના વિધિ છે.

૧. કેટલાકના મતમાં—

‘ગાયત્રી’—શબ્દવડે સાક્ષાત્ અહમી કથન છે, અને ‘છન્દ’ અર્થનો બિલકુલ સ્પર્શ પણ નથી. ગાયત્રી અને અહમ ઉભય ચતુષ્પાદહોવાથી આ અર્થ બને છે. આમ સંખ્યાસામાન્યને સીધે અર્થાન્તરમાં પ્રયોગ થતો ‘સૈવા વિરાટ્’ ઇત્યાદિ સ્થળે જોવામાં આવે છે.]

ભૂતાદિપાદવ્યપદેશોપપત્તેશ્ચૈવમ્ ॥ ૧ । ૧ । ૨૬ ॥

ભૂતાદિપાદનું કથન પણ ઉપપન્ન થાય છે; માટે એમ.

વળી આ કારણથી પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે પૂર્વવાક્યમાં અહમ પ્રકૃત છે; ભૂતાદિ-કથનો પાદરૂપે વ્યપદેશ (કથન) છે માટે. ભૂત પૃથ્વી શરીર અને હૃદયનો નિર્દેશ કરીને કહે છે: “સૈવા ચતુષ્પદા પદ્મચિષા ગાયત્રી” (તે એ ચાર પાદવાળી પદ્મપ્રકાંડની ગાયત્રી.) અહમનો આશ્રય ન કરતાં, કેવલ છન્દના ભૂતાદિ પાદ સંબંધતા નથી. વળી અહમનો આશ્રય ન કરવામાં આવે તો તાવાનસ્ય (=એવડો આનો) એ ઋચાનો સંબંધ પણ ન થઈ શકે. આ ઋચા સ્વરસે કરીને અહમનું જ અભિધાન કરે છે; કારણ, “પાદોસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ” (= સર્વે ભૂત એનો એક પાદ છે; એના ત્રણ અમૃતરૂપ પાદ ઘુમેકમાં છે).” એ પ્રકારે દર્શાવેલું સર્વાત્મત્વ (અહમમાં જ) ઉપપન્ન થાય છે. પુરુષમુક્તમાં પણ આ ઋચા અહમવિષયક જ આત્માત છે; અને સ્મૃતિ પણ અહમની એ-વંશપતા (એ પ્રકારે ભૂતાદિરૂપી પાદાદિમત્તા) દર્શાવે છે. “વિષ્ટમ્યાહામિદં કૃત્સ્તમેકાં-શોન સ્થિતો જગત્” (= આ અભિલ જગતને એક અંશવડે જ હું સ્તંભાવી-સેડી-એટો છું.).” એ પ્રમાણે વળી “યદ્વૈતદ્વજ્જહ” (= જે તે અહમ)” એમ પણ નિર્દેશ છે. આ રીતે યતાં મુખ્યાર્થ ઉપપન્ન થાય છે, અને “પચ્ચ દ્રહ્મપુરુષાઃ” (= પાંચ અહમપુરુષ) “હૃદયસુપિષુ દ્રહ્મપુરુષઃ (હૃદય છિદ્રોમાં અહમપુરુષ)” એ શ્રુતિ પણ અહમસંબંધિતા વિવક્ષિત હોય તો જ સંબંધે છે. માટે પૂર્વવાક્યમાં અહમ પ્રકૃત છે. એ જ અહમની પુરોહસ-બંધે કરીને જ્યોતિર્વાક્યમાં પ્રસંગિકા યદ્ પરામર્શ થાય છે એમ સ્થિત થયું.

[સારસંગ્રહ.

“સૈવા ચતુષ્પદા પદ્મવિદ્યા ગાયત્રી” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં જૂતાદિકનું પાદરૂપે કથન છે—જે વાત બ્રહ્મ અર્થ કરતાં જ સંગત થાય છે. “તાવાનસ્ય...પાદોસ્ય સર્વા-મૂતાનિ...” એ ઋક્-મંત્ર પણ બ્રહ્મના જ પાદરૂપે સર્વ જૂતાનું વર્ણન કરે છે. સ્મૃતિ પણ એમ જ કહે છે. અને અન્ય શ્રુતિઓ પણ એ રીતે જ ઉપપત્તિ થઈ શકે છે.]

ઉપદેશભેદાન્નેતિ चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ ૧ । ૨ । ૨૭ ॥

ઉપદેશભેદ--છે માટે નહિ; કારણ કે, ઉભય હોઇને પણ, વિરોધ નથી.

વળી જે એમ કહ્યું કે—પૂર્વ રથજે “ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ (= ... ઘુલોકમાં...)” એમ સપ્તમી વિભક્તિએ કરીને ઘુલોકનો આધારરૂપે ઉપદેશ છે, અને અહીંઆ તો “યદક્તઃ પરો દિવો જ્યોતિઃ (= આ ઘુલોકથી પર જે જ્યોતિ છે)” એમ પંચમી વિભક્તિવડે ઘુલોકનો મર્યાદારૂપે ઉપદેશ છે, માટે ઉપદેશનો ભેદ હોવાથી એનું (પૂર્વસ્થલોકત બ્રહ્મનું) અત્રે પ્રલભિગ્નન પડતું નથી. એ ઉપર કહેવાનું કે—આ દોષ આવતો નથી. ‘ઉભય-સ્મિન્નપ્યવિરોધાત્’—કારણ કે ઉભયના હોવા છતાં પણ વિરોધ નથી; ઉભયના એટલે સપ્તમ્યન્ત અને પંચમ્યન્ત ઉપદેશના હોવા છતાં પણ પ્રલભિગ્નન (તે જ આ એમ ઓળખાણ) માં વિરોધ આવતો નથી જેમ લોકમાં વૃક્ષના અમ્રભાગ સાથે સંબંધ એવો રથેન (યાજ્ઞપશી) વૃક્ષને; અથે રથેન અને વૃક્ષના અમ્રથી પરતઃ (પેલીપાસ) રથેન એમ બંને રીતે ઉપદેશાતો જોવામાં આવે છે, તેમ ઘુલોકમાં હોઇને જ ઘુલોકથી પર પણ બ્રહ્મ ઉપદેશાય છે.

ખીજે, કહે છે:—જેમ લોકમાં વૃક્ષામ્રની સાથે, સંબંધરહિત, રથેન પણ વૃક્ષાથે રથેન અને વૃક્ષામ્રથી પરતઃ રથેન, ઉપદેશાતો જોવામાં આવે છે, તેમ ઘુલોકથી પર હોવા છતાં પણ બ્રહ્મ, ઘુલોકમાં એમ, ઉપદેશાય છે.

માટે પૂર્વનિર્દિષ્ટ બ્રહ્મનું અત્રે પ્રલભિગ્નન છે. તેથી પરબ્રહ્મ જ ‘જ્યોતિઃ’-શબ્દથી કથાય છે એમ સિદ્ધ થયું.

સારસંગ્રહ.

પૂર્વપક્ષ:—ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ (દુલોકમાં) “ ત્યાં સમગ્રી વિમળિતવડે ધુલો હતું આધાર રૂપે વર્ણન છે, અને પ્રકૃતમાં તો “ યદતઃ પરો દિવઃ (દુલોકથી પર) એમ પંચમીવડે દુલોકનું મર્યાદા રૂપે કથન છે. હવે જે આધાર છે તે મર્યાદા ન હોઈ શકે—અર્થાત્ જે દુલોકમાં છે, તે દુલોકથી પર ન હોઈ શકે, માટે “ ત્રિપાદસ્યા...” મા જેની વાત છે તેની “ યદતઃ પરો દિવો ય્યોતિઃ.” એ પ્રકૃત રથજે નથી માટે ય્યોતિઃ એટલે બ્રહ્મ નહિ.

ઉત્તરપક્ષ:—જે “...માં ” હોય તે “થી પર” પણ હોય. જીવો, આપણે કહીએ જ છીએ કે રથેન (બાળપક્ષી) વૃક્ષને અગ્રે છે અને એથી પર પણ છે માટે અને ઉક્તિ વચ્ચે કોઈ પણ તરેહનો વિરોધ નથી અત્રે અવાન્તર મતભેદ એટલો છે કે કેટલાકના મતમાં બ્રહ્મ દુલોકમાં હોઈ એથી પર પણ કહેવાય છે, અન્યના મતમાં દુલોકથી પર હોઈને દુલોકમાં પણ કહેવાય છે.]

પ્રાણસ્થાનુગમાત્ । ૧ । ૧ । ૨૮ ॥

(‘પ્રાણ’—શબ્દનો બ્રહ્મ અર્થ છે કેમકે એ રીતે

અનુગમ થાય છે.)

કોપીતકિ-શ્લોકોપનિષદમાં “ પ્રતર્દનો હ વૈ દૈવોદાસિરિન્દ્રસ્ય પ્રિયં ધામોપ-જગામ યુદ્ધેન ચ પૌરુષેણ ચ (=દિવોનમનો પુત્ર પ્રતર્દન યુદ્ધ અને પૌરુષવડે ધન્વન્તા પ્રિય ધામ પામે ગયો.)” ઇત્યાદિ ઇન્દ્ર-પ્રતર્દનની આખ્યાયિકા આજ્ઞાત છે. એમાં “ સહો-વાચ પ્રાણોસ્મિ પ્રજાત્મા તં મામાયુરમૃતમિત્યુપાસ્વ (= હું પ્રજાત્મા પ્રાણ છું, એમને અમૃત આપુશ્યરૂપે ઉપાસ)” એવી સ્મૃતિ છે. સારપછી પણ “ અથ સ્વલુ પ્રાણ પવ પ્રજાત્મેદં શરીરં પરિગૃહ્યોત્યાપયતિ (=અરેઅર પ્રજાત્મા પ્રાણ જ આ શરીરને પક-

ડીને ઉભું કરે છે), " અને "ન વાચં વિજિજ્ઞાસીત વચ્કારં વિદ્યાત્ (= વાચાની વિજિજ્ઞાસા ન કરવી, વચ્કારને જાણવો)" ઇત્યાદિ શ્રુતિ છે. એવે પશુ "સ યપ પ્રા-
ણ યવ પ્રણાત્માઽઽનન્દોઽજરોઽમૃતઃ" (= તે એ પ્રાણ જ પ્રણાત્મા, આનન્દ, અજર, અમર)" ઇત્યાદિ છે. તે રચણે સંશય થાય છે કે અત્રે 'પ્રાણ'—શબ્દવડે વાયુમાત્રનું જ અધિધાન છે, કે દેવતાત્માનું, કે જીવનું, કે પરબ્રહ્મનું? કદાચ કોઈ કહેશે કે 'પ્રાણ'—શબ્દથી બ્રહ્મપરતા "અત્ત યવ પ્રાણઃ" એ સૂત્રમાં વર્ણવી છે, અને અહોંમાં પશુ "આનન્દોઽજરોઽમૃતઃ" (=આનન્દ, અજર, અમર)" ઇત્યાદિ બ્રહ્મલિંગ છે. સારે અત્રે ફરીથી સંશય શી રીતે સંભવે? અમે કહીએ છીએ કે અનેક લિંગનું દર્શન છે માટે. અત્રે કૃત બ્રહ્મના લિંગ જ મળે છે એમ નથી, અન્યનાં પશુ છે. જેમકે, "મામેવ વિ-
જાનોહિ (= મને જ વિજન)" એવું ઇન્દ્રનું વચન છે તે દેવતાત્માનું લિંગ છે; "આ શરીરને પકડીને ઉભું કરે છે." એ પ્રાણનું લિંગ છે; "વાચાની વિજિજ્ઞાસા કરવી નહિ, પશુ વચ્કારને જ જાણવો" ઇત્યાદિ જીવનું લિંગ છે માટે સંશય સંભવે છે. ત્યાં 'પ્રાણ' એટલે વાયુ એમ પ્રસિદ્ધિથી પ્રાપ્ત થતા, કહેવાનું કે 'પ્રાણ'—શબ્દવડે બ્રહ્મ સમજવું. કારણ? "તથાનુગમાત્"—એવો અનુગમ છે માટે. આ રીતે વાક્યને પૌર્વાપર્યથી સારી રીતે તપાસતા, પદના અર્થોનો સમન્વય (અનુગમ) બ્રહ્મપ્રતિષ્ઠાદિવિષયે જોવામાં આવે છે. ઉપક્રમમાં પશુ બ્યારે ઇન્દ્રે પ્રતર્દનને કહ્યું 'વર માગ' સારે પ્રતર્દને પરમપુરુષાર્થરૂપી વરનો ઉપશ્લેષ કર્યો: "ત્વમેવ મે વૃણીષ્ય ચં ત્વં મનુષ્યાય હિતતર્મ મન્યસે (= તમે જ મારે માટે વરદાન પસંદ કરી લો—જે વરદાન મનુષ્ય માટે તમે હિતમાં હિત માનતા હો તે)" . તે (પ્રતર્દન) ને હિતના હિત તરીકે ઉપદિશ્યમાન પ્રાણ (તેનો અર્થ) પરમાત્મા કેમ ન હોય? કેમકે, પરમાત્મ-જ્ઞાનશિવાય અન્યત્ર હિત-તમની પ્રાપ્તિ નથી એમ "તં મેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમોતિ નાન્ય. પન્થા વિચલેઽયનાય" (=તેને જ જાણીને અતિ-શ્રદ્ધા પામે છે, મતિ—મુક્તિ—માટે અન્ય માર્ગ નથી)" ઇત્યાદિ શ્રુતિયકી સિદ્ધ છે. તેમ જ "સ યો માં વેદ ન હૃ વૈ તસ્ય કેનચન કર્મણા લોકો મીયતે ન સ્તેયેન ન સૂળહત્યયા" (=જે મને જાણે છે તેનો લોક કોઈપણ કર્મથી વિનાશ પામતો નથી; ચોરીથી નહિ, અને જીલૂહત્યાથી પશુ નહિ)" ઇત્યાદિ પશુ બ્રહ્મ ભેદો જ થટે છે. કેમકે "હૃદી-
યન્તે વાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્દષ્ટે પરાચરે" (=એ પરાવરનું દર્શન થતાં એનાં કર્મો ક્ષય પામે છે)" ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મવિજ્ઞાન વડે સર્વ કર્મોનો ક્ષય પ્રસિદ્ધ છે. પ્રણાત્મત્વ પશુ બ્રહ્મપક્ષમાં જ ઉપપન્ન થાય છે; કેમકે અચેતન વાયુનું પ્રણાત્મત્વ સંભવતું નથી. તેમ જ ઉપસંહારમાં પશુ "આનન્દોઽજરોઽમૃતઃ" (આનન્દ, અજર, અમર)" એમ જો આનન્દત્વાદિ છે તે બ્રહ્મ શિવાય અન્યત્ર કીક સંભવતાં નથી. "સ ન સાધુના કર્મણા મૃયાન્મવાતિ નો યવાસાધુના કર્મણા કનોયાનેપ હોવ સાધુ કર્મ કારયતિ તં યમેભ્યો લોકેભ્ય ઉચ્ચિનીયતે । યપઽ યવા સાધુ કર્મ કારયતિ તં યમેભ્યો લો-

કેમ્યોડધો નિનીપતે (=એ સાધુ કર્મવડે અધિક થતો નથી, અને અસાધુ કર્મ કરીને નહાતો થતો નથી. એ જ તેને સાધુ કર્મ કરાવે છે, જને એ આ લોકો યકી ઉપર સર્ધ જવા ઇચ્છે છે; અને એ જ એને અસાધુ કર્મ કરાવે છે, જને એ આ લોકથી નીચે સર્ધ જવા ઇચ્છે છે)". તથા " 'एष लोकोधिपतिरेष लोकेशः' (=એ લોકાધિપતિ છે, લોકેશ છે)". એ સર્વનો અનુગમ પરબ્રહ્મનો આશ્રય કરતાં યર્ધ શકે છે, મુખ્ય પ્રાણુ લેતાં યર્ધ શકતો નથી. માટે 'પ્રાણ' એટલે બ્રહ્મ.

[સારસંગ્રહ.

મન્દ્રપ્રતર્દનનીઆખ્યાયિકા (કૌષી. ૭૫૦) માં "સ હોવાચ પ્રાણોઽસ્મિ..." ઇત્યાદિ અનેક સ્થળે 'પ્રાણ'—શબ્દનો પ્રયોગ છે, જેના અર્થપરત્વે અત્રે વિચાર કરવાનો છે. 'અત્ત ઇવ પ્રાણઃ' એ સૂત્રવડે છાન્દોગ્યોપનિષદમાં આવેલા 'પ્રાણ'—શબ્દના અર્થનો નિર્ણય યર્ધ ગયો હતો. પણ અત્રે અનેક લિંગ હોવાથી અનેક મંશય ઉત્પન્ન થતાં, વિશેષ વિચારની અપેક્ષા છે. સંશય આ પ્રકારે છે—અત્રે 'પ્રાણ' એટલે બ્રહ્મ ? કે મન્દ્ર પોતે "મતે વિન્નણુ" એમ કહી પ્રાણુ વર્ણવે છે માટે 'પ્રાણ' એટલે મન્દ્રરૂપ દેવતાત્મા ? કે "આ શરીરને પકડીને ઉઠાડે છે" એમ કહેલું હોવાથી પ્રાણ એટલે મુખ્ય (વાયુરૂપ) પ્રાણુ ? કે "વક્તાને જાણુવો" એમ વક્તાનું વચન હોવાથી 'પ્રાણ' એટલે જીવ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કે—'પ્રાણ' એટલે બ્રહ્મ જ. કારણ કે પૂર્વાપર વાક્યો તપાસતાં એ અર્થ જ અન્ય બેસે છે. પૂર્વાપર વાક્યોમાં બ્રહ્મ અર્થના અનેક લિંગો છે, અને તે આ પ્રમાણે:—

- (૧) 'મનુષ્યને હિતમાં હિત ('મનુષ્યાયહિતતમમ્) તમે માનતા હો તે આપો' એના જવાબમાં પ્રાણ તું નિરૂપણુ છે, અને અન્ય શ્રુતિઓથી એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે 'હિતમાં હિત' તે બ્રહ્મજ્ઞાન જ છે
- (૨) આ 'પ્રાણ' ના જ્ઞાનથી સર્વકર્મક્ષય દર્શાવ્યો છે—જે વાત બ્રહ્મજ્ઞાન સંબન્ધે જ શ્રુતિરચ્યુતિઓ પ્રતિપાદન કરે છે.
- (૩) આ 'પ્રાણ' તું પ્રજ્ઞાત્મત્વ કહેલું છે, જે ચેતન બ્રહ્મ વિશે સંબન્ધે છે, અચેતન વાયુમાં સંભવતું નથી.
- (૪) 'આનન્દ, અજર, અમર' એ શબ્દો પણ આ 'પ્રાણ' તે 'બ્રહ્મ' જ એમ જતાવે છે.
- (૫) 'સર્વકર્મકારયિતા', 'લોકાધિપતિ', 'લોકેશ', એ વિશેષણો પણ 'પ્રાણ' નો બ્રહ્મ અર્થ જ સિદ્ધ કરે છે.

ન વક્તુરાત્મોપદેશાદિતિ चेदध्यात्मसंबन्धभूमा
ह्यस्मिन् ॥ १ । १ । २९ ॥

પક્ષાતો આત્મોપદેશ છે માટે, એમ ન કહેવું; કારણ કે
અધ્યાત્મ-સંબંધનું આમાં બાહુલ્ય છે.

‘પ્રાણ’ તે બ્રહ્મ એમ ને કહ્યું તે ઉપર આશ્લેષ કરવામાં આવે છે. ‘પ્રાણ’ એટલે
પર બ્રહ્મ નહિ કેમ? ‘વક્તુરાત્મોપદેશાત્’—વક્તાનો આત્મોપદેશ છે માટે. વક્તા, ઇન્દ્ર
નામનો અમુક શરીરી દેવતાવિશેષ, તે પોતાના આત્માને “મામેવ વિજાનીહિ (=મને
જ જાણ્યું)” એમ ઉપદેશ કરીને “પ્રાણોઽસ્મિ પ્રજ્ઞાત્મા (=હું પ્રજ્ઞાત્મા પ્રાણુ છું)”
એમ અહકારવાદપરે પોતાના આત્માને પ્રતિદંતપ્રતિ વણવે છે તે જ વક્તાના આત્મારૂપે
ઉપદેશનો, પ્રાણ બ્રહ્મ કેમ હોઈ શકે? કારણ, બ્રહ્મનું વક્તૃત્વ મંભવતુ નથી. “અવા
ચમતા: (વાચરહિત, મનરહિત...)” ઇત્યાદિ શ્રુતિ છે તેમ જ શરીરસંબંધી, બ્રહ્મમાં
ન સંભવે એવા, ધર્મોવડે એણે પોતાના આત્માની શ્રુતિ કરી હતી.—“ત્રિશોર્ષાણ ત્વા-
પ્સમદ્વનમરુમ્સ્વાન્યતીશાલાવૃકેભ્યઃ. પ્રાયચ્છમ્ (ત્રિશોર્ષા ત્વાપ્સને જે માર્યો છે;
વેદાન્તબહિર્ભુષ્ય ચતિએને શાલાવૃક—વન્યશ્વાન—ને આપી દીધા છે)” ઇત્યાદિ વાક્યો
વડે. બ્રહ્મવચ્ચના કારણથી ઇન્દ્રમાં પ્રાણુત્વ ઘટે છે, કેમકે “પ્રાણો વૈ વલ્લમ્ (=પ્રાણ એ
બલ છે)” એમ વિદ્યાન યાય છે ઇન્દ્ર બલની દેવતા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે ને કોઈ બલ-
પ્રકૃતિ છે તે ઇન્દ્રનું જ કર્મ છે એમ કહે છે પ્રજ્ઞાત્મત્વ પણ અપ્રતિહતગાનતરને લીધે
દેવતાત્મામાં સંભવે છે દેવતા અપ્રતિહત ગાન છે એમ કહે છે અને એમ દેવતાત્માના
ઉપદેશનો નિશ્ચય થતા, ક્ષિતતમત્વાદિવચનો થયાસંભવ દેવતાત્મવિષયક જ યોજવા
માટે વક્તા—ઈન્દ્ર—નો આત્મોપદેશ હોવાથી “પ્રાણ” એટલે બ્રહ્મ નહિ એમ આશ્લેષ કરીને
રહામું સમાધાન કરવામાં આવે છે:—“અધ્યાત્મસંબન્ધભૂમા હ્યસ્મિન્”—આમાં અ-
ધ્યાત્મ-સંબન્ધનું બાહુલ્ય છે, અધ્યાત્મ સંબન્ધ એટલે પ્રલગ્નત્મ-સંબન્ધ; તેનો મૂમા
એટલે બાહુલ્ય આ અધ્યાત્મમાં ઉપલબ્ધ યાય છે. ‘ન્યાં સુધી આ શરીરમાં પ્રાણુ વસે
છે ત્યાં સુધી આયુષ્ય છે’ એ રીતે પ્રલગ્ન-ભૂત એવા પ્રજ્ઞાત્મા પ્રાણુનું આયુષ્યના આપવા-
સેવામાં સ્વાતન્ત્ર્ય બતાવે છે, પરમીન (પ્રલગ્ન-માથી ઉત્પન્ન) એવા દેવતા-વિશેષનું નહિ;
તેમ જ ‘પ્રાણુ હોય તો ત્રિઃશ્રેયસ’ એ રીતે અધ્યાત્મ (પ્રલગ્નત્મ) ભૂત જ એવો ઇન્દ્ર-
માત્રય પ્રાણુ દર્શાવે છે. તથા “પ્રાણ एव प्रज्ञात्मा शरीरं परितृह्योत्थापयति
(=પ્રજ્ઞાત્મા પ્રાણુ જ શરીરને પકડીને ઉઠું કરે છે)” એમ છે. “વાદ્ની વિનિગામા ન
કરવી, વક્તાને જાણવો” એમ ઉપદેશ કરીને, “તદ્વથા રથસ્યારેણ નેમિરાર્પિતા
નામાચરા અર્પિતા યવમેવૈતા મૂતમાત્રા. પ્રજ્ઞામાત્રાસ્વાર્પિતા: પ્રજ્ઞામાત્રા:
પ્રાણેઽર્પિતા: સ एव प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरौऽमृत:”(એમ રથના આરામાં

નેમિ-પરહુ-રહે છે અને નાભિમાં આરા રહેલા છે, એ જ રીતે આ ભૂતમાત્રાઓ પ્રણા-
માત્રાઓમાં રહેલી છે, અને પ્રણામાત્રાઓ પ્રાણમાં રહેલી છે, આ પ્રાણ તે જ પ્ર-
ણાત્મા, આનન્દ, અજર, અમર છે.)” એ રીતે વિષય-ઇન્દ્રિયરૂપી આરાતી નાભિરૂપ એવા
પ્રણાત્માનો જ ઉપસંહાર કરે છે “સ મ આત્મેતિ વિદ્યાન્” (=તે મહારા આત્મા છે એમ
જાણવું)” એ પ્રકારનો ઉપસંહાર પ્રણાત્મા લેતાં ઠીક થાય છે, પરાચીન (પ્રણા-
ત્માથી વિપરીત) ને લેતાં નહિ. અને “અયમાત્મા બ્રહ્મ સર્વાનુભૂઃ” (=આ આત્મા
સર્વાનુભૂઃ એવું બ્રહ્મ)” એમ ખીજી શ્રુતિ છે.

માટે અધ્યાત્મ-(પ્રણાત્મ-) સંબંધનું બાહ્ય હોવાથી આ બ્રહ્મનો જ ઉપદેશ
છે, દેવતાત્માનો નથી.

‘ સારે વક્તાનો આત્મોપદેશ છે ને કેમ ?

[‘ સારસંમહ.

પૂર્વપક્ષઃ— ‘પ્રાણ’ તે ઇન્દ્રિયતા.

- ‘ કારણ, (૧) ‘ મને જ જાણુ ’ હું પ્રાણ છું એમ અહું-શબ્દવડે ઇન્દ્ર ‘પ્રાણ’
નો નિર્દેશ કરે છે
- (૨) અત્રે ને ‘ વક્તૃત્વ ’ આવે છે તે પણ ‘અવાગમનાઃ’ (વાણી
‘રહિત, મનરહિત...) બ્રહ્મમાં સંભવતું નથી.
- (૩) શરીરસંબંધી અને બ્રહ્મમાં ન સંભવતા ધર્મોત્તુ કથન છે.
જીવોઃ “ત્રિશોર્ષાણં.....” (મં ત્રિશોર્ષા ત્વાષ્ટ્રને માથો છે) ઇત્યાદિ.
- (૪) પ્રાણ જલ છે એમ કહેવાય છે, અને ઇન્દ્ર પણ બલ-દેવતા
ગણાય છે.
- (૫) ‘ અપ્રતિહત જ્ઞાન ’ અને ‘હિતતમત્ત’ એ વાયુરૂપ પ્રાણમાં અ-
સંગત છે, પણ ઇન્દ્રરૂપી દેવતાત્મામાં તો ઉપપન્ન છે.

ઉત્તરપક્ષઃ—

- અધ્યાત્મ-સંબંધનું બાહ્ય છે; અર્થાત્ પ્રત્યગાત્મ-સંબંધ બહુ જોવામાં
આવે છે. હવે બ્રહ્મ જ પ્રણાત્મભૂત છે, દેવતાવિશેષ નહિ; દેવતાવિશેષ
તો પરાચીન (પ્રણાત્મી ઉત્કૃષ્ટ) છે. જીવોઃ “પ્રાણ યવ પ્રણાત્મા.....” “ન
વાચં...વક્ષારં વિદ્યાન્” “તદ્યથા રથસ્યારેણુ...” “સ મ આત્મા”
‘ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ. માટે ‘પ્રાણ’ એટલે દેવતાવિશેષ (ઇન્દ્ર) નહિ, પણ બ્રહ્મ.]

શાસ્ત્રદ્રષ્ટાતુ પદસો વામદેવવત્ ॥ ૧. ૧. ૩૦ ॥

(વક્તાનો આત્મરૂપે) ઉપદેશ તો શાસ્ત્રદ્રષ્ટિએ કરીને છે: વામદેવની માફક.

ધન્દ્ર નામની દેવતાત્મા, 'હું જ પરબ્રહ્મ છું' એમ યથાશક્તિ પોતાના આત્માને આર્પણ કરીને પરમાત્મ-રૂપે જોતો, ઉપદેશ દે છે 'મને જ વિઝાણ', જેમ 'આ'ને 'એ' રૂપે જોતા ઋષિ વામદેવે 'હું મનુ યથો, સૂર્ય યથો' એમ અનુબંધું તેમશ્રુતિ છે કે "તદ્યો યો દેવાનાં પ્રત્યયુધ્યત સ પૃથ તદભવત્ (=દેવોમાંથી જેને જેને એણે જાણ્યો તે તે દેવ એ યથો) વળી, જે એમ કહ્યું કે 'મને જ વિઝાણ' એમ કરીને ત્વાષ્ટ્રવધાદિ પ્રશરીરધર્મવડે ધન્દ્રે પોતાની શ્રુતિ કરી એનો પરિહાર આપવો જોઈએ. એ વિષે કહેવાનું કે:—હું આવા કર્મવાળો છું માટે મને વિઝાણ એમ વિગ્રેયભૂત ધન્દ્રની શ્રુતિયે ત્વાષ્ટ્રવધાદિનો ઉપન્યાસ નથી. ત્યારે શી રીતે છે? (વિદ્યાનની શ્રુતિયે છે. કારણ ત્વાષ્ટ્રવધાદિ સાદસોનો ઉપન્યાસ કરીને પછીથી *તસ્ય મે તજ્જ લોમ ન મીયતે સ યો માં ઘેદ ન હૃ વૈ તસ્ય કોજ ચ કર્મણા લોકો મીયતે (= હાં માફ રેવાડુ પણ ક્ષીણ થતું નથી. જે મને જાણે છે તેનો લોક કોઈ પણ કર્મથી ક્ષમ પામતો નથી) "ઈત્યાદિએકરીને વિદ્યાનની શ્રુતિનું અનુસંધાન કરે છે. ઉક્ત એ યાચ છે કે આવા દૂર કંઠો કંઠો છતાં પણ બ્રહ્મભૂત એવો જે હું તેતું રેવાડુ પણ મૃગ્ય પામતું નથી, અને તેથી અન્ય પણ જે કોઈ મને જાણે છે તેનો લોક કોઈ પણ કર્મવડે નષ્ટ થતો નથી. વિગ્રેય તો 'હું પ્રજાત્મા પ્રાણ છું, એમ વક્તૃ-માણુ બ્રહ્મ જ છે. માટે આ પ્રજા—વાક્ય છે.

૫

સાર સંબંધ.

૧. વક્તા—ધન્દ્ર—'મને જ વિઝાણ' એમ કહે છે તે ઉપરથી એવો પૂર્વપક્ષ યથો હતો કે અત્રે 'પ્રાણ'—શબ્દથી ધન્દ્ર (દેવતાત્મા) સમજવો. તેનો ઉત્તર કે—

'મને' શબ્દથી દેવતાત્માનો નિર્દેશ કરવાનું તાત્પર્ય નથી. પણ શાસ્ત્રીય અને આર્ષ દ્રષ્ટિવડે ધન્દ્ર પોતાના આત્માને પરમાત્મારૂપે જુવે છે, અને તેથી 'મને જ વિઝાણ' એટલે હું જે પરમાત્મ-સ્વરૂપ છું તેને વિઝાણ એમ અત્રે સમજવાનું છે. આ રીતે જ વામદેવ ઋષિ પોતાને મનુરૂપે તથા સૂર્યરૂપે જુવે છે. "તદ્યો, યો...મનુરમવં સૂર્યચ્ચ"

૨. અત્રે ત્વાષ્ટ્રવધાદિ શરીર-ધર્મનો નિર્દેશ છે, જે બ્રહ્મમાં અસંગત છે, માટે 'પ્રાણ'—શબ્દથી ધન્દ્ર (દેવતાત્મા) સમજવો એમ પૂર્વપક્ષી તરફથી કહેવામાં આવ્યું હતું એનો ઉત્તર કે—

૨૧. પર વસ્તુએ, અકળ યૂરોપની, યુક્તિથી આર્યભંડાર ફેરો;
તું બેસો. બૃહ પથ, રાજવંશી પરે, ગુરુ થે દેશનું માન મોરો,
ધર તણાં છોકરાં, ધંદી ચાટે અને, પર પ્રતિ તું ઉદાર કૃપાલુ;
ભાગ્ય અવરોષને, ધૂલિમાં રોલતા, દીન થે કાઢશે દીવાલું.

આપદ વેગથી, ઉગરતુ હોય તો, બ્રાન્તિની વાન્તિ, વેલી જ કરને;
સાક્ષરાગા યકી, સ્વપ્રતિગા યકી, પરપદ્યો નહિ હસ્ત ધરને,
ગૌનણા ગુણ ગણી ગૃહ વિષે પાલને, ગભ્યથી તંતુ મને બબ્બ બનને;
વેદવેદાન્તનું યુગલ નિત્યે વદે, બીડ ! પ્રવૃત્તિ અબ્રાન્ત ધડને

આનન્દનન્દન.

પુસ્તક

સ્વર્ગગીત.*

(મળેલુ.)

“ દુહિતાઓ ને રસેલમની, મારે માટે મા રડો !

“ મારે માટે માં રડો:

“ મારે માટે મા રડો:

“ માં રડો: મા રડો મા રડો

“ મારે માટે મા રડો !

“ પથ પોતાને માટે તમારા

“ બચ્ચાંને માટે તમારા:

“ રડો: રડો: રડો:

“ મારે માટે મા રડો ! ”

કાન્ત.

* આ ગીત બાઇબલ (લુક-પ્રકરણ ૨૩. વાક્ય ૨૮.) ના ક્રોધરટના શબ્દોમાંથી
છે એ મહાત્માનું હૃદય ભક્તિ અને કર્મયોગથી બરપૂર હતું, અને યદ્યપિ વિચારમાં
તેક પ્રભનો જીવાત્મા-પરમાત્માનો દૈતવાદ એ જોળંગી શક્યો નહતો તથાપિ આત્મા-
એનાં જેવાં અદૈતજીવન જગતમા બહુ જ ચિરલ થયાં છે. એ શ્રદ્ધા, એ દૃઢતા, એ
એ શાન્તિ, એ સામ, એ ક્ષમા-નું દર્શન ચતા કયા વેદાન્તીને-ખરા અર્થના વેદા-
ન-આનન્દ અને માન ઉપજ્યા વિના રહેશે ? સ્વર્ગરંય મણિલાલ કહે છે તેમ “અભેદ-
ના કિરણો એક અમુક સ્થલે જ પ્રકાશે કે પ્રકારયા છે એવો કાંઈ નિયમ નથી; ચોડો
પ્રકારા સર્વત્ર પહોંચ્યો છે.” બાઇબલનાં વચનો ગીતામાં આવ્યાં છે કે ગીતાનાં

વિચારમાલા.

(અનુસંધાન ૫૦ ૨૪ થી)

૨. પ્રશ્ન—આપ વેદાન્તના સાક્ષાત્કાર માટે સદાચારની આવશ્યકતા ઉપર આટલો બધો ભાર મૂકો છો, અને અમે તો એક પ્રસિદ્ધ વેદાન્ત અન્યમાં વાંચીએ છીએ કે

“ નિશ્ચૈગુણ્યે પયિ વિચરતાં કો વિધિઃ કો નિષેધઃ ”

‘નશ્ચ ગુણુથી પર એવા માર્ગમાં વિચરનારાઓને વિધિ શો અને નિષેધ શો ?’ આ વિરોધ શી રીતે દાળવો ?

ઉત્તર—ખરી વાત છે કે વેદાન્તનિષ્પણ્ણમાં હું નીતિ ઉપર બહુ ભાર મૂકું છું ચારંબધી જ હું આગ્રહપૂર્વક કહેતો આવ્યો છું કે અદ્વૈતવેદાન્ત એ ખરી ધાર્મિકતાનું રહસ્ય છે, અને નીતિનો એ વિશાળ અને પરમ મંદીર પાયો છે આ બે સત્યો જ વાચક આગળ સાગોપાગ રીતે પ્રકાશિત કરી શકાય તો એ થોડું છે ? આપ જણતા જ હશે બાઇબલમાં ગયા છે એ પ્રશ્નને નિસાર ગણી એ ઠીક જ કહે છે કે “જ્યાં અમેદનું દર્શન હોય ત્યાં એ ગ્રામ લાગે છે.” પરમાર્થવિષય દેશકાલાદિ ઉપાધિથી પર હોવાને લીધે, એ ઉપાધિથી ચતા એક વેદાન્તીને લાગ્ય છે, એમ અમારો સિદ્ધાન્ત હોવાથી આ ગીતને અત્રે સ્થાન આપવું યોગ્ય છે

પ્રકૃતગીતના મૂળનો પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે—જીસસ કાઇરસ્તને વધરતબ રફ લઈ જવામાં આવે છે, તે વખતે અમખ્ય ઓપુરોએ એની પાછળ જાય અને રોકોદગાર કરી મૂકે છે પોતાને માટે અન્ય કાઇપણ દુખ કરે એ જીસસથી યર્થ શાન્તુ નથી પોતાના કરતા અન્ય અને એમના બચ્ચાઓ એને વધારે વહાવા છે, અને એમને માટે દુખ થવું એને વધારે ઉચિત લાગે છે “પણ પોતાને માટે તમારાં બચ્ચાને માટે તમારાં રડો રડો રડો.” એમ કહેવામાં જીસસનું તાત્પર્ય બાઇબલના ટીકાકારોએ વિવિધ રીતે દર્શાવ્યું છે કેટલાક કહે છે એનો એમ અર્થ છે કે ‘જ્યારે મારા જેવા, સર્વથા નિર્દોષને આવી શિક્ષા યાય છે, સારે કાષ્ઠક કાષ્ઠક દોષવાળાઓ માટે તો શું કહેવું’ બીજો અર્થ એમ લેવામાં આવે છે કે ‘હાલ આ પાપીઓ આવું આચરણ કરે છે, પણ જ્યારે એમના પાપનો પ્યાલો પૂરેપૂરો ભરાશે ત્યારે તો આ કરતાં પણ વધિક્ક કરતા થશે.’ મને લાગે છે કે ઐતિહાસિક અર્થ બાળ્યુપર મૂકી આધ્યાત્મિક અર્થ લેતાં—તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે—કાઇરસ્તને ઉત્તર જીવનમાં જગતનો કડવો અનુભવ થતો આવતો હતો અને ખાતરી થતી હતી કે દુખ વિના પ્રભુનું હાર પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી, અને આ વિચારનું પ્રાબલ્ય એનામાં એટલું બધું ધર્મ થયું હતું કે પ્રભુના ભંકતો માટે હજી જગતમાં બહુ બહુ દુખો ભર્યા છે એ પોતાનો નિશ્ચય એના અનુયાયીઓને એ ક્ષણે ક્ષણે કરાવતો, અને એ જ અર્થનો પ્રકૃત

કે 'સુદરાનમાં આ દૃષ્ટિબિન્દુ કાંઈ નવીન નથી. ય્થઃ મણિભાષણે 'અભેદ' અને 'પ્રેમ' શબ્દો એટલા માટે જ પ્રચલિત કર્યા હતા.

આપના પ્રશ્નનો ઉત્તર આ રીતે છે:—

(૧) પ્રાચીન સમયમાં વેદાન્તનો અભ્યાસ માંડતાં પહેલાં સદાચારનું અસ્તિત્વ માની લેવામાં આવતું હતું. એટલું જ નહિ પણ—ખીજું—વર્ણાશ્રમની, વ્યવસ્થા સદાચારની સિદ્ધિ માટે એવી ઉપયોગી થતી કે એટલી, વ્યવસ્થાને યથાર્થિયતરીતે તોમે યતાં એવા આત્મા યોગી જ રહેતા કે જેનામાં સદાચાર તરફ રુચિ ન હોય એવા દીર્ઘ અને શ્રદ્ધાપુરઃસર કરેલા નીતિના પરિચય પછી એ નીતિ કેવી આવશ્યક છે એ મુમુક્ષુને કહેવાની જરૂર જ પડતી નહિ. માત્ર સમન્નવવાનું એટલું જ રહેતું કે શાસ્ત્રે ઉપદેશોના પ્રવૃત્તિવશ્ય ધર્મને અંગે એણે આજ પર્વન્ત અમિહોનાદિ જે કંઠાં કર્યાં છે તે હવે પછી નિરર્થક છે કેમકે હવે એણે જે માર્ગમાં પ્રવેશ કરવાનો છે તે મેક્ષનો છે, જ્ઞાનો છે, એટલે નિવૃત્તિધર્મનું એમાં પ્રાધાન્ય છે. એવા મુમુક્ષુને ઉત્તર ઉપદેશ કર્યા છતાં પણ આજ સુધી શ્રદ્ધાથી જે જે કંઠાં એણે કર્યાં છે તે ઉપર સ્વાભાવિક રીતે એનું મન ચોટી રહે છે અને તે ખમેડના માટે જ શાસ્ત્ર કહે છે:—

“ નિહૈગુણ્યે પથિ વિચરતાં કો વિધિઃ કો નિપેધઃ ”

આમ વિધિ નિપેધનો અભાવ બોધનામાં જ્ઞાનમાર્ગના આશય સદાચારણી વ્યવસ્થા સોપા નાખવાનો નથી, પણ અમુક પ્રકારનો આચાર-કર્મકાંડાદિ સકામ ક્રિયામાત્ર—હવે પછી નિરર્થક છે એટલું જ સમન્નવવાનો છે.

(૨) ખીજું—જ્ઞાની માટે એમ કહેનામાં આવે છે કે “હત્વાપિ સ હમાન્ લોકાન્ ન હન્તિ ન નિવચ્યતે—અર્થાત્ ‘ત્રણ લોકને હણીને પણ એ હણતો નથી અને બંધાતો નથી.’ આમ કહેનામાં મુખ્ય તાત્પર્ય તો જ્ઞાનનું* માહાત્મ્ય પ્રદર્શિત કરવાનું છે. આવા

* નીચેના ઉત્તારાની છેલ્લી પંક્તિમાં દર્શાવેલું જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય જુવો; જેમાં અતિશયોક્તિ નો છે જ—

“The ordinary virtue, the ordinary judgments that a thing is good or bad, are the result of custom, and diametrically opposed to philosophic or selfconscious virtue...In common parlance men are called brave even if they fight from fear. Genuine virtue, on the other hand, coincides with the consciousness of its reasons to such an extent that such knowledge, as Socrates had already taught, ennobles even wickedness, while its absence spoils the highest virtue.”

Eidmann's History of Philosophy Vol. I p. 100 (Plato).

તાત્પર્ય—લોકોમાં રહેલો આચાર એ સદાચાર કહેવાય છે. બધથી લઢનારને પણ લોકો બહાદુર કહેશે, પણ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિયા એ બહાદુર નથી; સમજીને લઢનાર પુરુષ જ બહાદુર છે. અર્થે સદાચાર જ્ઞાન (તત્ત્વવિચાર) વિના અંબવતો નથી. જ્ઞાનસહવર્તમાન પાપમાં પણ ઉચ્ચતા આવે છે, અને ઉત્તમોત્તમ સદૃશ્ય પણ જ્ઞાન વિના ખગડી જાય છે.

અતિપ્રશંસાના પાઠ્ય વગર, જ્ઞાનથી વિદૂર અને કર્મયોગનું રહસ્ય ન જાણનાર એવા અર્જુનને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી યથોક્ત કર્મ આચરવા તરફ અભિરુચિ અને ઉત્સાહ કેમ થાત ? અર્જુન જેવો રાજ્યાદિ ભોગ ઉપર તિરસ્કાર દૃષ્ટિથી જોતો પુરુષ “ તથ્ય લોકને હણવા ”- રૂપી પાપાચરણમાં ઉતરે એ તો અશક્ય જ હતું અને તેથી જ આવો ઉદ્ધામ ઉપદેશ છે. પરંતુ આ ઉપરાંત જીર્ણ દૃષ્ટિથી સમજના જેવી અત્રે એક ખીણ બાબત પણ છે, અને તે એ કે-જ્ઞાની “ હણીને પણ હણતો નથી, ” અને તેથી જ “ બન્ધાતો નથી. ” અર્થાત્ સામાન્ય સ્વરૂપમાં તો ‘ હનન ’ ની જોડે ‘ બન્ધન ’ વળગેલું જ છે. જે હણતો નથી એટલે કે ‘ હનન ’ માં જે પાપ-અંશ રહેલો છે તે જેનામાં આવતો નથી, તે જ બન્ધાતો નથી. એ પાપ-અંશ શો ? અધર્મરૂપ હોતુ તે. હનન સર્વને માટે વિદિત-ધર્મ-નથી. અમુકને માટે જ છે, અને તે અમુક સ્થલપ્રસંગપરવે જ છે, તે શિવાય અન્યત્ર એ અધર્મ છે. આ મર્યાદા સંકારજી છે. અને આ રીતે જોતા, જેણે ધર્મનું તત્ત્વ જાણ્યું છે તે અમુક કાર્ય સાફ અમુક ખોટું એવો યાદચ્છિક ભેદ મનગરતો જ નથી; એ તો સર્વ કર્મને એક અમુક *સાર્વજનિક નિયમની કસોટીયા જ તપાસે છે, અને એમ તપાસતાં એને જે યોગ્ય લાગે છે તે કરવામાં એ બંધ મળતો નથી. અર્થાત્ દયા ક્ષમા આદિ શુભોત્તમ સારા ખોટા નથી, એમનું સારા ખોટાપણ બીજાની આવે છે, એ સર્વની પાછળ રહેલું જે સારા ખોટાનું તત્ત્વ તેમાંથી આવે છે એ તરવને લઇને એકનું એક જ કાર્ય અમુક દેશ, કાલ, પ્રસંગ, કર્તા માટે સાફ ચાલે; અન્ય માટે ખોટું ઠરે છે. એક ઉદાહરણ તરીકે, મોડું રૈબદ્ધીને રશિયા રશ્વને રજીલ્લમ ઉપર ઉભેલો દરવો, અને ત્યારે ચોતરફ અસંખ્ય શોદાઓ પોતાના દેશ તરફ કર્તવ્ય કરવાને તત્પર થઇ રહેલા છે તે વખત એને દયા શાંતિ આદિ ભાવોમાં ગળી જતો દૃષ્ટિ આગળ ઉપરિચિત કરો-એટલે તરત તમને ગીતાના ઉપદેશની મદદતા સમજાશે. એ ઉપદેશમાં જે અનેકાનેક અવાન્તર મોઢા રહેલા છે તેમાંનો

* “ True or scientific knowledge, then, of whatever can be known, must be general knowledge, relating not to individuals primarily, but to the general facts or qualities which individuals exemplify ”.

Sidgwick's History of Ethics p 37 (Plato).

તાત્પર્ય—સામાન્ય જ્ઞાનમાં તે તે વ્યક્તિમાં પ્રકાશનું જે સામાન્ય તત્ત્વ તેનું મહત્ત્વ થાય છે.

“He (Plato) does not recognise an internal diversity among the separate virtues, but assumes an unity of the virtues corresponding to the unity of knowledge.”

Wundt's Ethics p. 276.

તાત્પર્ય—જેમ જ્ઞાન એકાકાર છે તેમ સદૃશ્ય પણ એકાકાર છે-અર્થાત્ સદૃશ્યો એવી વસ્તુ નથી, માત્ર સદૃશ્ય જ છે. *

એક આ છે કે નીતિને તે તે ક્રિયાઓએ ન અવલોકતાં, તે તે ક્રિયાઓમાં રહેલા નીતિ-તત્ત્વની દૃષ્ટિએ અવલોકવી; અર્થાત્ Moral Philosophy (નીતિતત્ત્વવિચાર) નું કાર ઉઠાડવું.

(૩.) ત્રીજું—આપે ‘ખતાવેલી પંક્તિમાં ‘નિર્લૈગુણ્ય’ શબ્દનો અર્થ સમજવા જોવો છે. “નિર્લૈગુણ્યો મવાર્જુન—હે અર્જુન ! તું નિર્લૈગુણ્ય થા” એમ કૃષ્ણ કહે છે. અને વળી કહે છે કે “કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિજૈર્મુખેઃ—સર્વ પ્રાણીમાત્ર પ્રકૃતિયદી યએલા ત્રણ ગુણવડે અવશ રહી કામ કરે જાયછે.” આમ એક તરફથી “ત્રિગુણ” નું અનિવાર્ય બંધન, અને બીજી તરફથી “નિર્લૈગુણ્ય” થવાનો ઉપદેશ છે, અને એ બંને ને સાથે મૂકી એમાંથી અવિરોધ તારવી કાઢવો એ સમગ્ર ગીતાનું એક મુખ્ય તાત્પર્ય છે. અત્રે પ્રથમ તો કર્મ અને જ્ઞાનનો, વા પ્રકૃતિ અને પુરુષનો, સંબંધ સમજવાનો છે. આપણા આત્માનું સ્વરૂપ વિચારીશું તો એમાં બે વિભાગ સમજાશે: એક જડરૂપ, અને એક ચૈતન્યરૂપ. તેમાં જે જડ—અંશ છે તે પ્રકૃતિનો, કર્મનો છે; ચૈતન્ય—અંશ તે બ્રહ્મ (પુરુષ) નો, જ્ઞાનનો છે. હવે આ બે અંશ આ ખડીઆમાં શાહી છે તેમ, અથવા આ દાખડીમાં એક હીરો મૂક્યો હોય તેમ, કે આ સ્થળે દીવો પ્રકાશતો હોય તેમ—એકખી-જાની અંદર સંયોગસંબંધે રહેલા નથી: તેમ જ આ ટેબલ જેમ લાકડાનું બનેલું છે તેમ જડનું ચૈતન્ય કે ચૈતન્યનું જડ બનેલું છે એમ પણ નથી; એ બેનો સંબંધ કાંઈક વિ-લક્ષણ પ્રકારનો છે. હવે જડ—પ્રકૃતિ—નોસ્વભાવ જે કર્મ તે તો દૂર કરી શકાય એમ નથી, એટલે એમ કરવાનો યત્ન પણ વ્યર્થ છે. પણ ચૈતન્યની શક્તિ એટલી છે કે પોતાના જ્ઞાન-સ્વરૂપનો એના અંતરમાં પ્રકાશ પાડી એ કર્મને ‘natural’ (પ્રકૃતિની) રિયતિમાંથી કાઢી ‘Supernatural’ (પ્રકૃતિથી પર) રિયતિમાં મૂકી શકે છે, અને આ રીતે એને ‘moral’ અને ‘spiritual’ (નીતિ અને અધ્યાત્મ—) અર્થવાળું બનાવી શકેછે. આ રિયતિ તે “નિર્લૈગુણ્ય”—અવસ્થા: ત્રણ ગુણના માત્ર અભાવરૂપી અવસ્થા નહિ, પણ ત્રણ ગુણથી પર અને ત્રણ ગુણને પોતાના ઉદરમાં સંગૃહી લેનાર એવી અવસ્થા—વિધિનિ-ધેધથી વિરુદ્ધ આચારની અવસ્થા નહિ પણ વિધિનિધેધના પ્રાકૃત બેદને પોતાની અલૌકિક

* આ બે વિભાગ પણ વસ્તુતઃ નથી. પ્રો. ગ્રીન કહે છે તેમ, —જેમ પ્રાણીના અવધવો યન્ત્રવત્ જોડવાએલા છે પણ તેથી પ્રાણી કોઈ યન્ત્ર નથી, તેમ મનુષ્યને પ્રાણ -દેહ—છે તથાપિ એ વસ્તુતઃ પ્રાણી નથી પણ સર્વનો સાક્ષી, અને દેશકાલાદિ ઉપાધિથી પર તત્ત્વ છે. “(In strict truth the man who knows, so far from being an animal altogether, is not an animal at all or even in part...He is not an animal, not a link in the chain of natural becoming...an eternal consciousness not existing in time but the condition of there being an order in time, not an object of experience but the condition of their being an intelligent experience.)”

એકતામાં, એના અન્ધકારને પોતાના પ્રકાશમાં, એની જડતાને પોતાના ચેતન્યમાં—
 લય કરી લેનારી અવસ્થા સારે આ સર્વ વાતને સાર કે—જડને સ્વરૂપાન્તર પમાડનાર
 ને ચિત્—રૂપ પદાર્થ તે જડને પ્રકાશક સાક્ષી છે જડને એક ભાગ નથી એમ બ
 તાવી, એના આધાર ઉપર અદ્વૈતસિદ્ધાન્તને અનુકૂલ રીતે તેમ જ તે તે વર્ણના સ્વાભા-
 વિક ગુણોને અને લાખા અનુભવને સદ્દર્શા લઈ શાસ્ત્રોએ ને ને નિયમો ધડપા છે તેને
 માન આપી, નીતિનુતરવચાન રચવું, અને સર્વની આગળ તેમ જ પાછળ—આરભમાં તેમ જ
 અન્તમાં—પરમાત્મારૂપી એવો મહાન્ પ્રકાશ ઝગઝગતો રાખવો કે જેથી
 માર્ગમાં ભૂલા પડવાનો સભવ જ ન રહે એ ગીતાનો એટલે વેદાન્તને પરમગ-
 બીર અને પરમ રમણીય ઉપદેશ છે, અને આ દૃષ્ટિબિન્દુએ પહોંચતા વિધિનિ
 પેધને શો બાધ આવ્યો ? બાધ ન આવ્યો એટલું જ નહિ પણ પુષ્ટિ મળી, નીતિનુ
 તરવચાન રચવા માટે આવશ્યક આધાર મળ્યો

(૪.) “ આગળ તેમ જ પાછળ પરમાત્માનો ઝગઝગતો પ્રકાશ” એ હ્રુદ અને અદ્વૈ
 ક્ષિક નીતિ વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવી આપે છે ને મનુષ્યના નીતિસંબંધી વિચારો આ
 જગતમાં જ સંકટાર્ધ રહે છે, ને આ દૃશ્ય જગતથી પર નીતિનુ “પ્રભવ અને પ્રલય”-
 સ્થાન-પરમા મા-એવો પદાર્થ જ માનતો નથી એ કદાચ પૂર્વજન્મના સંસ્કારને લીધે
 (સ્વાભાવિક વચણને લીધે એમ કહેવું ચોખ્ખુ લાગે તો તેમ) નીતિવાળો યદ્ય શકશે પણ
 એ નીતિરચના ખોટા તરવચાન ઉપર રચાએતી છે એટલું જ નહિ, પણ એની રિચરતા
 પણ શકાન્ન છે ‘કૈલમૂલ જોહિ સરિતા નાહીં । ઘરાપે ગયે પુનિ તવહિં
 સુસાહીં’ તેવીજ ધર્મશક્તિ નીતિ છે મનુષ્યના હૃદયમાં કેવા કેવા રસાક્ષરો—“રક્ત
 ખીજો”—બર્યા છે એની એને પોતાને પણ ખમર દોતી નથી એની
 સાથે યુદ્ધ કરવા માટે પરમાત્માના સાહાય્યની બહુ અપેક્ષા છે, અને આ સાહાય્ય મુખ્યવડે
 પ્રાર્થના કરવાથી જ કે દસ્તવડે કર્મકાંડ કરવાથી જ મળી શકતું નથી, પણ બ્યારે જોડા અં-
 તરમાથી ઉઠીને, જેમ જળ બહાર કાઢવામાં આવતા, માછલી જળમાં પડતું નાંખે છે તેમ,
 જીવાત્મા પરમાત્માને ચરણે જઈ પડે છે, એની છત્તાને પરમાત્માની છત્તા સાથે સંગતિ
 પમાડે છે, પોતે કરે છે તે પરમાત્મા જ કરે છે* એમ-મિથ્યાવાદ તરીકે નહિ પણ વસ્તુત-
 ત્વદ્વા રાખી સમજે છે, સારે જ એ સાહાય્ય પ્રાપ્ત થાય છે પરમાત્માનું નીતિસંબંધે
 ને સ્થાન છે તેને લીધે જ નીતિ ધર્મરૂપે ઉચ્ચત સ્વરૂપાન્તર પામી એમ લીન થાય છે,
 અને એ વિના એ શુષ્ક તથા નિર્માલ્ય રહે છે

“ I shall never incur the danger of being too proud of
 my own power and ability, for I well know, that but for the
 restraining hand of a higher power what a hideous monster
 would, be born in every human bosom.” Goethe.

* જુવો—“It is God that worketh in us to will and to do of
 His good pleasure”

હારે આપના પ્રશ્નોના મારો નમ્ર ઉત્તર એ છે કે:—

(૧) કર્મકાંડનો અનાદર;

(૨) તે તે અવ્યવસ્થિત કાર્યોને સ્થાને સદસતત્ત્વ તત્ત્વ દર્શાવનાર નિયમાનુસારી વ્યવસ્થા;

(૩) આત્માનું પ્રકૃતિધી પર હોવાનું અને એ અર્થમાં અકર્તૃત્વ;

અને (૪) નીતિને ધર્મની ભૂમિકાએ ચઢતાં અને મળતું અલૌકિક સ્વરૂપાન્તર.

એ ચાર સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ એ જ નિઃશ્વેગુણ્યે પથિ વિચરતાં કો વિધિ: કો નિષેધ: એ વાક્યનું રહસ્ય છે. નીતિવિરુદ્ધ તાત્પર્ય છે એમ જરા પણ સમજવાનું નથી. “નિઃશ્વેગુણ્ય” — ૩૫ી અદ્વૈતના અપરોક્ષ અનુભવી તેમ જ તત્સમીપમાં વિચરનારા મહાત્માઓ તો પાપી, અધર્મી, કર, એકલપેટા હોય એમ સંભવે જ નહિ, એમનું ખરું સ્વરૂપ તો અખાએ વર્ણવ્યું છે, અને તે આપે *વાચ્યું જ હશે:—

“નિલ રાસ નારાયણ કેરો દેખે તે અનંત અપાર;

નિહાં જેવો તિહાં તેવો, નારાયણ નરનાર.

ગદ્ગદ કહે ગાતેયકે રેમાંચિત હોયે ગાત;

હર્ષ આંસુ બહુ હેત હૃદય, પ્રેમ કરે તે પાત.

નવનીત સરખું દૃઢ્ય કોમળ, કણું ન જાય હેત,

આંખમાંહે અમૃત ભરિયું, દુરિભક્તિ કેરું દેત. ”

Heine કહે છે: “It is an error to suppose that this religion, Pantheism, leads men to indifference. On the contrary the consciousness of his divinity will inspire man with enthusiasm for its manifestation, and from this moment will the really noble achievement of true heroism glorify the earth”.

અર્થાત્ કે આ ધર્મ—અદ્વૈતવાદ—મનુષ્યને કર્તવ્યપ્રતિ એકરકર કરે છે એમ માનવું એ બૂલ છે. ઉલટું—આત્માનો અજ્ઞાતભાવ નજીકના અજ્ઞાતભાવ પ્રકટ કરવા તરફ એ ઉત્સાહથી પ્રેરાશે અને તે ક્ષણથી ખરા વીરત્વનાં ખરાં ઉમદા પરાક્રમો જગતને તેજસ્વી કરશે. શ્રીમાગવતમગવદ્ગીતાદિમાં “સર્વમૂત્તહિતે રતાઃ” એ અર્થની ઉક્તિઓ અનેક છે; અને અવકાશ હોય તો જીવનમુક્તિવિવેકમાં ઉતારેલા આ શ્લોકો વાંચો:—

આર્યતા હૃદયતા મૈત્રી સૌમ્યતા મુક્તના જ્ઞતા ।

સમાશ્રયન્તિ તં નિત્યમન્તઃપુરમિવાર્જ્જુનાઃ ।

પેશલાચારમધુરં 'સર્વે' વાઙ્મન્યં તં જનાઃ ।

વેણું મધુરનિધ્વાનં વને વનમૃગા ઇવ ॥

(આર્યતા, હૃદયતા, મૈત્રી, સૌમ્યતા, મુક્તતા, શાન્તિતા—એ, સર્વે અંતઃપુરમાં સ્ત્રીઓ રહે એમ નિરંતરે એનામાં આશ્રય કરી રહે છે. સુંદર આચાર કરીને મધુર એવા એને સર્વજનો વાંછે છે, જેમ વનમાં મધુર વેણુનાદ તરફ વનમૃગો સ્નેહથી વળે છે તેમ.)

કવિતા અને સંગીત.

(મળકું.)*

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૭ થી.)

આમ સર્વે રસિકકલામાં સર્વ સાધારણ અથવા અવગવની સમપ્રમાણતા અર્થાત્ સાન્ન્ય એ છે. પરંતુ કવિતા અને સંગીત એ બેમાં એ અંશની સમાનતા વિશેષ બળથી જોવામાં આવેછે. સર્વ રસિક કલાઓનો હોશ આનન્દ આપવાનો છે. કેમકે સાન્ન્ય એ અને આનન્દ એ બેનો સંબન્ધ અન્યોન્ય સાપેક્ષતાનો છે, અવશ્ય કાર્યકારણતાનો છે; ખંતે એક ખીખનાં અનુકૂળ બિચ્છ પ્રતિબિચ્છ છે આ રીતે સર્વ રસિકકલામાં સાન્ન્યનો અંશ સ્વભાવતઃ પ્રવર્તે છે, પણ સંગીત અને કવિતામાં કાંઈક વિશેષ રૂપે પ્રવર્તેછે. હાતું કારણ સોધિયે. ખીજી રસિકકલાઓમાં હોય છે તે કરતાં વિશેષ અરે કવિતા અને સંગીત એ બંનેમાં આવોમિં બાપાર કરેછે હેમાં સંગીતકલા તે માત્ર આવોમિંની જ બાધા છે, એમ અનુભવસિદ્ધ છે. અર્થાત્ શબ્દની સાથે જોડાઈને પણ, અર્થાત્ પ્રયોજિત સંગીતના પ્રસંગમાં પણ, સંગીત તે શબ્દનો અર્થ નથી બતાવતું પરંતુ હેમાં 'રહેલા' આવતું પ્રદર્શન કરે છે,† બેલાસ દહે છે:—

* શ. રા. નરસિંહગવ બોળાનાય.

†. પાછળ થઈ ગયેલી ચર્ચામાં કેકેકાણે પ્રયોજિત 'સંગીતને' કવિતાના અર્થનું નિરૂપણ કરનારું કહેતું છે, તે આ વચનથી કાઢી રીતે વિરુદ્ધ નથી. અર્થ નો કલ્પ છે તે માત્ર શબ્દનો ભાષામાં શબ્દાર્થ બતાવવાનું કાર્ય સંગીતનું નથી, એ તાત્પર્યથી જ. અને પાછળની ચર્ચામાં અર્થનિરૂપણનું કાર્ય સંગીતને આપ્યું છે, તે એ વાર્તાવિક શબ્દાર્થની અંદર રહેલા ગૂઢભાવમય રહસ્યના પ્રદર્શનને સંબન્ધે જ, છે.

‡. જુવો "Fine Arts" પૃ. ૧૬૫.

“To answer these inquiries, we must recur to our original conclusion—that music is the language of the emotions only. Even when united with words, it does not express their *meaning*, but their sentiment; it keeps up, as it were, a current play of emotion, which may and should correspond with the subjects of which they treat.”

વળી જેમ ભાવોર્મિનું પ્રદર્શન કરવાનું કાર્ય કવિતા અને સંગીત બંને કરે છે તેમ એ બંનેની ઉત્પત્તિ ભાવના સંચલનમાં જ છે. કવિતાને સંબંધે જોઇશું તો હૃદયના ભાવમય ક્ષોભ વિના હેની ઉત્પત્તિ—ખરી કવિતાની ઉત્પત્તિ સમવતી જ નથી વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્ એ કવિતાના લક્ષણમાં રસનો અંશ આવશ્યક છે, અને તે ભાવ સંચલનમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. ઇ. સ. ૧૮૮૮ ના ખુદ્ધિપ્રકાશમાં “કવિતા” એ મથાળાના વિષયમાં મકરન્દે પણ કવિતાની ઉત્પત્તિ ચિત્તા અન્તઃક્ષોભમાં સ્વીકારી છે. કાંઈક આ મતને લીધે જ કવિ વર્ણવ્યંને આમલ હોવા હતા કે કવિતાની આપા તે લૌકિકભાષા-નિલના જીવનવ્યવહારની ભાષા-થી તદ્દન અભિન્ન જ હોવી જોઈએ. એ આમલની સારાસારતા બાળુએ મૂકતાં એટલું તો સિદ્ધ છે કે કવિતાનું નિદાન ભાવોર્મિમાં છે, એ સહ્ય સર્વ રીતે સ્વીકારાયેલું છે. સંગીત તરફ જોઈશું તો, સંગીતની ઉત્પત્તિ પણ ભાવસંચલનમાં જણાશે. સામાન્ય ઉદાહરણ લેતાં નિલના વ્યવહારમાં પણ મનુષ્યે ભાવક્ષોભનો અનુભવ કરે છે ત્હારે, અર્થાત્ રુવે છે કે કાંઈ વિશેષ લાગણીથી સ્હામાને સંબોધે છે કે હેવા હેવા પ્રસંગે ઉદ્ગાર કરે છે ત્હારે, સ્વાભાવિક રીતે જ તેઓ એક જાલનો કાકુસ્વર, એક પ્રકારની સ્વરની વિકૃતિ—કાંઈક સંગીતમય વિકૃતિ—નો ઉપયોગ કરે છે. આપણામાં મરણપ્રસંગે ઓઝો રુવે છે હોમાં પણ મધુરસ્વરનો આશ્રય લેવાય છે. એક કન્યાળીની બ્રાહ્મણ ઓ વિરો તો એટલે સંધી પણ કહેવાય છે કે પોતે રાગ જાણતી હોવાને લીધે મરણનું રુદન કરતાં રહવારે રહવારના રાગમાં રોતી હતી, અને સાંઝે સાઝના રાગમાં આ તો જાણે કાંઈક કૃત્રિમતાનું ઉદાહરણ જાનશે. પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ભાવસંચલનનું પરિણામ સ્વરની વિકૃતિ અને એ વિકૃતિ તે સંગીતમય વિકૃતિ હોય છે, એ વ્યવહારમાં પણ અનુભવસિદ્ધ છે. “Philosophy of the Beautiful”ના બીજા ખંડમાં સંગીતની ઉત્પત્તિવિશેની ચર્ચામાં હર્મર્ટ સ્પેન્સરનો મત સવિસ્તર બતાવ્યો છે, તેને સારાશ એ છે કે—પ્રથમ ઉત્પત્તિ માત્ર વાણીની હતી, અને વાણીમાં ભાવોર્મિનો પ્રવેશ થતાં સ્વરવિકૃતિ ઉત્પન્ન થઈને તેનો પણ આગળ ક્રમ વધી સંગીતની ઉત્પત્તિ થઈ. આ મતનું સારાસારપણું ઝીણીરીતે તપાસવાનું આ સ્થળ નથી. માત્ર એટલું જ ધ્યાનમાં લઈશું તો બસ છે કે મનુષ્યવાણીમાં તો શું, પણ કુતારા વગેરે ખુદિના વિકાસ વિનાનાં વાણીમાં પણ ભાવોર્મિના પરિણામમાં અર્થહીન, અવ્યક્ત (inarticulate) સ્વરવિકૃતિ જોવામાં આવે છે; તેમ જ અર્થવત્ શબ્દનું પગથિયું વચમાં રાખ્યા શિવાય ભાવોર્મિનો ઉલ્લાસ સંગીતમય સ્વરચયનામાં થાય છે, એ અનુભવસિદ્ધ છે, આ થાતો વિચારતાં સંગીતની ઉત્પત્તિ વાણીમાંથી થઈ છે, એમ માનતાં વિલજ થશે. પરંતુ સ્પેન્સરનો સિદ્ધાન્ત એટલું તો નિઃસંદેહ બતાવે છે કે—સંગીતનું ઉત્પત્તિસ્થાન ભાવોર્મિમાં જોવામાં આવે છે.

આમ કવિતા અને સંગીત બંનેનું જન્મસ્થાન ભાવોર્મિના સચ્ચત્ત્વમાં જણાય છે. ઉપર આપણે જોઈ ગયા છીએ કે કવિતા અને સંગીત ભાવોર્મિનું પ્રદર્શન પણ કરે છે, અર્થાત્ તે કારા રહામા માણમના હૃદયમાં ભાવોર્મિનું સચ્ચત્ત્વ પણ કરે છે. આ રીતે ભાવોર્મિ તે કવિતા તથા મગીતનું કારણ તેમ જ કાર્ય પણ બને છે. ભાવોર્મિનો પ્રવાહ હૃદયની પહાર નીકળવાના પ્રયાસમાં એક પછે બાપાને કવિતાના રૂપમાં આપોઆપ મૂકે છે તે બીજા પછે તે જ પ્રયાસમાં સંગીતને અનુકૂળ સ્વરવિકૃતિનો પણ સ્વીકાર આપોઆપ કરે છે, આ તરબતુ સ્વરૂપ બેલાસે નીચેના શબ્દોમાં બતાવ્યું છે:—

“Max Muller says of the early poets of the ‘Rig Veda’, that they ‘thought more for themselves than for others. They sought rather in the language to be true to their own thought than to please the imagination of their hearers.’ *Prose*, indeed, as the same writer elsewhere remarks, was at that time simply unknown, and it was upon such ancient natural strains of thought that Poetry, as an art was founded. Poetry, arising thus spontaneously, would naturally tend to become rhythmic. The power of sound in aiding expression would be speedily recognised, and its assistance sought in the endeavour to give utterance to the feelings struggling within the breast. Language would be modulated accordingly, and the art of music would arise. Poetry and the tendency to chant or sing on solemn and important occasions, seem from all accounts, to characterise savage and half-civilised tribes very generally.”

આ રીતે ભાવોર્મિનો અંશ કવિતા તથા મગીતમાં વિશેષ બળમાં બરેસો હોય છે. એનો ખરું છે કે બીજી રસિક કલામાં પણ ભાવોર્મિનો અંશ હાજર હોય છે, પરંતુ ચિત્રકળા બાદ કરતાં સંગીત અને કવિતામાં જોડેલો એ અંશ પ્રબલ હોય છે તેટલો નથી હોતો. તેમ જ બાવના વિષયવિસ્તારમાં સંગીત કરતાં ચિત્રકળા કવિત્વકળાની વધારે મર્યાદા જાય છે પરંતુ બીજી કળાઓની સાથે મર્યાદાતાં સંગીતકળા એ બાબતમાં પણ કવિતાની વધારે મર્યાદા આવે છે બેલાસેનો મત આ બાબતમાં કાંઈક ભૂલો છે ભાવોર્મિના કાર્ય તરીકે તેમ જ કારણ તરીકે સંગીતનો વિસ્તાર બે પ્રકારના જ બાવમાં આવી રહે છે, (૧) ઉદ્ઘાસ (elation) અને (૨) અવસાદ (depression), એ બે બાવમાં જ આવી રહે છે, એમ હેનું માનવું છે આ મતમાં ઘણું સત્ય સમાવડું છે તેમાં અંશય નહિં. પરંતુ બીજી રસિકકલાઓનો ભાવોર્મિ સાથે સંબંધ મર્યાદાતાં હું ધારું છું કે સંગીતનો સંબંધ વધારે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશમાં વ્યાપેલો જણાશે કવિતાની સાથે જોડાતાં સંગીતમાં વિશેષ રૂપ બાવ પ્રગટ કરવાની શક્તિ આવે છે તે અનેકવાર કવિતાના શબ્દાર્થના બળથી

એ વાત ભૂલી જવાની નથી, ક્ષે પશુ ખરું તો પશુ સંગીતનો સ્વતન્ત્ર વ્યાપાર ભાવના જે બે વર્ગમાં પ્રવર્તે છે તે બે વર્ગમાં મનુષ્યહૃદયના સર્વ ભાવનો સમાવેશ વિશાળ રીતે થઈ જાય છે

“ મનુજહૃદયમાં અદૃશ્ય કરથી છેડીને,
દૈવ જગાડે હૃદયે ગોકના ઊંડા મુરો રે સોલ;
તે સર્વને મુજ વીણામાં રેડીને,
ગીતધ્વનિ હુ મચાવું અદ્ભુત પૂરેપૂરો રે સોલ !”

આ સંગીતની અધિદેવીના વચનમાં ભાવોર્મિના સર્વ પ્રદેશ ઉપર સંગીતનો વ્યાપાર આ દૃષ્ટિબિન્દુથી જ મતાવાયો છે એવાસે પોતે પશુ આ વાત કાઈક અંશે સ્વીકારે છે. એ લખે છે—†

‘ Now all emotions are reducible under the two great heads of pleasure and pain. Each of these embraces a great variety of shades of emotion. Intense rapture, joyous excitement, sober pleasure, and simple satisfaction which hardly rises above the level of indifference, are all different degrees of the same order of feeling. Thus the sphere of Music is a very extensive one, although we may consider its powers of expression as limited to the two main phenomena of emotion—elation and depression.”

લીમરાવના પૃથુતાજ રાસામાં નારદની વીણાને જે ભાવપ્રદેશમાં મિત્ર મિત્રચળે ફરવાની શક્તિ આરોપી છે તે સંગીતકલાની પ્રતિનિધિભૂત વસ્તુ તરીકે જ.

“ તે કહ્યા વસે સ્થિત કરી ફરતી જ વીણા ?
કા વાર તે મદ બરી, વળે કાઈ દીના,
કા વાર ભાવ ધરી નાયતી મોતી વેરે,
અન્ય ક્ષણે સદય તે યઈ આસુ રેડે +

અને આ સ્તોકમાં મંગીતકલા અને કવિત્વકલાનું એક પ્રકારનું એકમ ધ્વનિત કર્યું છે તે પશુ કવિતા અને સંગીત એ બેનો ભાવોર્મિસાથે સમન્વિત હોવાને લીધે જ. માત્ર એટલું જ કે ભાવપ્રદેશમાં વિસ્તાર કવિતા તથા સંગીતનો સમાન નહિ તો પશુ પાસે પાસે અને સમસ્વરૂપ તો ખરો જ

* ‘ We must not, of course, confound, in such an inquiry, music pure and simple, with music explained and elucidated by words which are intended to accompany it, and the sentiment of which is often mistaken for that of the music itself ’ (Fine Arts, p 15)

† દૃશ્યવીણા, †૫ ૩૭ ‡ Fine Arts, p 173

+ ૫૪ ૯, સ્તોક ૪૨

બાવોર્મિના વિસ્તારની જાણતમાં કવિતાની સાથે સામીપ્ય સંગીતકલા કરતા ચિત્ર-કલાનું કાર્કક વધારે છે એમ આપણે ઉપર જ દ્રશ્ય છે પરંતુ એ બાવોર્મિના બેદર્શનની સામગ્રી તપાસતા એ સામીપ્યમાં ચિત્રકળા સંગીતકળા કરતાં પછાડી પડે છે સંગીત અને કવિતામાં સૌન્દર્યના અસની પ્રવૃત્તિ બીજી રસિકકલાઓ કરતા વિશેષરૂપે જોડાયેલી હોવાનું બાવોર્મિ સબન્ધી કારણ આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે ઉપરાંત બીજી કાચી આ બાવબ્રદર્શનની સામગ્રીમાં જડે છે, બીજી રસિક કલાઓની સામગ્રી કવિતાના કરતા અ-સન્ત બિન્ન છે, તેમ ચિત્રકળાની પણ¹ બિન્ન છે ચિત્રકળાની સામગ્રી રંગ છે, ત્યારે કવિ-તાની સામગ્રી સ્વ (sound) અને અર્થયુક્ત શબ્દ (word) છે. સંગીતની સામગ્રી સ્વ (sound) હોવાને લીધે કવિતાની સાથે સામીપ્ય વધારે આવી સકે છે આ કારણથી જ બીજી કળાઓ કરતા સંગીતકળા, પોતાના નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ છતાં, વિશિષ્ટ સવિકલ્પ વિચારોની સાથે કવિતાની દ્વારા જોડાય સકે છે તેથી જ એવામં દહે છે —

“Although Music is in its nature indefinite, it is capable of being attached to definite ideas, and of giving them a force and intensity obtainable by no other means”

એ ખરું કે કવિતામાં અર્થવત શબ્દોચ્ચાર આવે છે તેની અને સંગીતના માધન-ભૂત સ્વ (sound) ની વચ્ચે તફાવત છે પરંતુ કવિતામાં વર્ણધ્વનિ આવવાને લીધે તેની દ્વારા સંગીતના સબન્ધનું પ્રથમ પગથિયું બન્ધાય છે હાના ઉદાહરણો ઉપર આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમ વળી કવિતામાના શબ્દોચ્ચાર માન વાતચીતની પેઠે માધુર્યહીન સ્વથી યવનના નહિ, તેમ જ એ સ્વમાધુર્યને અનુકૂળ વર્ણસામગ્રી કવિત્વયુક્ત પદમાં ખરી કળાથી રચા-બાવિક રીતે આવે છે આ વાત ધ્યાનમાં લેતા કવિતા અને સંગીતની સામગ્રીમાં સામ્ય નહિં તો સામીપ્ય તો સવિશેષ છે જ, જેથી કરીને સંગીત કે કવિતાને અતીવ અનુરૂપ અને અનુકૂલ થઈ તેનું ઉપકારક સાધન બનવાની સાથે તત્ત્વભૂત અગ બને છે

અપૂર્ણ

વિલાયતમાં અપંગ શિક્ષણની શરૂઆત.

(મળેલું x)

‘‘ હિન્દુસ્તાન મોડેલ વિદ્યાળ દેશ છે, પોતાની અસમી વિદ્યતા-સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞા-ને વાસ્તે આંખી દુનિયામાં ભણીતો છે પણ ઘણા કાળ થયાં એમાં નિશાળો ખારડતે શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ માલી રહી છે, આમ છતાં પણ આ દેશના અપંગને વાસ્તે

આ રાજ્યમાં તેમ અગાડી યઈ ગયેલા રાજ્યોમાં આધળાઓને, માનસિક કેળવણી અથવા ઉદ્યોગની કેળવણી આપવાને કાંઈએ કાંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો નથી જે આવે કાંઈ પણ પ્રયત્ન થયો હશે તે તેની શરૂઆતમાંથી જ અટક્યો જણાય છે

વિનાયત અને યુરોપના અન્ય દેશોમાં લાતા અપગોને મદદ કરવાના ધંધા સાધનો સ્થાપેલાં જેવામાં આવે છે. ધરડાં આધળાઓના નિર્વાહ માટે ખોરાક, રહેવા માટે ઘર, અને પહેરવા માટે લૂગડા અપાય છે ત્યારે આપણા દેશમાં ગરીબ આધળાઓ ભીખ માગી તુકારા અને અપમાન વેડી પોતાનો ગુજરો કરે છે બાળવયના અને જુવાન આધળાઓના શિક્ષણ અર્થે સામાન્ય પ્રાયમિક કેળવણી તેમ હાઈ પકિતની કેળવણી આપવાના સાધનો તરીકે નિશાળો ને પાઠશાળાઓ સ્થાપવામાં આવી છે, જ્યાં સામાન્ય કેળવણી લઈ કેટલાક કોલેજોમાં જઈ ત્યાં શિક્ષણ લઈ બી એ અને એમ એની પદવી ધારણ કરે છે

ગ્રેટબ્રિટન ને આયર્લેન્ડના જુદા જુદા ભાગની શાળાઓને કોલેજોમાં શિક્ષકો તરીકે આ માણસો કામ કરે છે વળી આમાંના કોઈ ઈઈ દેખતા વિદ્યાર્થીઓને વારંતે સ્થપા-એની કોલેજોમાં શિક્ષક તરીકે રાકામલા છે બીજા આવી પદવીઓ મેળવ્યા પછી ધર્મજી શિક્ષણ લે છે અને ધર્મ સંબંધી પરીક્ષાઓમાં પાસ થઈ બી ડી અને ડી ડી ના માનવતા ઈલક્રમો ધારણ કરે છે આવા પાદરીઓ ગ્રેટબ્રિટન ને આયર્લેન્ડના જુદા જુદા ભાગમાં ધર્મઉપદેશક તરીકે કામ કરતા જેવામાં આવે છે આવા ઉપદેશકોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે

કેટલાક આધળાઓ સામાન્ય કેળવણી લઈ પછી કાયદાના અભ્યાસમાં પડે છે. અને મોલીસીટર ને બારિસ્ટર તરીકે પોતાનો ધંધો ચલાવે છે આપણા દેશમાં ખુના ને જલધર શહેરમાં, આધળા માણસ વકોલાત કરવાના દાખલા રૂપે, એક એક આધળા વકીલ જેવામાં આવે છે

આટલી મોટી સંખ્યામાં ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડમાં આધળા લોકો શિક્ષક અને ધર્મ ઉપદેશક તરીકે કામ કરતા થયા અને પોતાનો ગુજરો પોતાના માનસિક અને બાહ્ય બળથી પેદા કરતા થયા તેનું ગાન ડાક્ટર ટોમસરોડસ આરમીટેજને ઘટે છે આવે પ્રતાપી પુરુષ કમનસીમના સંજોગે પોતાની ૩૬ વરસની નાની હમરે આધળો થયો તેણે પોતાની પ્રાયમિક કેળવણી જર્મની અને ફ્રાન્સ દેશમાં મેળવી હતી. પોતાની અઘર વરસની હમરે થતા તે વિલાયત આવ્યો, અને લડન શહેરની યુનિવર્સિટીમાં તેણે વૈદ્યકતો અભ્યાસ કર્યો અભ્યાસ કરી દાક્ટરની પરીક્ષામાં પાસ થઈ તેણે પોતાનો ધંધો તે જ શહેરમાં ચલાવ્યો ધંધામાં આવજ મેળવી અને કાંઈક પૈસા પણ પેદા કર્યા ૩૬ વર્ષની હમરે થતા તેમની બહેન આંખો ગઈ આવી દુઃખમય સ્થિતિમાં નિરાશાને તાળે ન થતા લડન શહેરમાં વસતા અપગ લોકોની સ્થિતિ થી છે તે જાણવા નિશ્ચય કર્યો, કામ શરૂ કરતા દિન પ્રતિદિન આધળાઓની નિરાધાર સ્થિતિને જ્યાં તેમના મનપર સારી રીતે આવવા લાગ્યો તેમના જેવામાં આવ્યું કે વીસ હજાર આધળા માણસો એકલા લડન શહેરમાં જ છે (ઈ સ ૧૮૬૮) આ મોટી સંખ્યાના ભરણપોષણનો આધાર દેખતા

ઓને હાથે ચલાવવામાં આવતા : અનક્ષેત્રપર હતો. આંધળાઓને રહેવાને ધર્મશાળાઓ, અને આશ્રમો' હતાં તેના વહીવટ પણ દેખતાઓને હાથે જ ચાલતો હતો. આંધળાઓને વારતે નિશાળો પણ કેટલાંક વરસો થયાં રથાપવામાં આવી હતી ને તેના વહીવટ પણ દેખતાંને હાથે ચાલતો હતો. વળી આવી નિશાળોમાં શિક્ષણ પણ દેખતા શિક્ષકો આવતા હતા. વળી દેખતાઓની સમજ પ્રમાણે આંધળાઓને શુ રચતું આવશે તે નક્કી થઈ દેખતાઓ જેવા અક્ષર વાંચે છે તેવા અક્ષર ઉપસાવી તે અક્ષરોદ્ધારાએ આંધળાઓને શિક્ષણ અપાતું હતું. દુકામાં સાર એ કે આંધળાના સબંધની તમામ બાબતોમાં દેખતા પોતાની મરજી માફક વહીવટ કરતા પોતે દેખતા હોવાથી દેખતા વહીવટદારો આંધળાઓની અડચણ ન સમજી શકે એ સ્વાભાવિક છે તેમ આંધળા ગરીબ, નિરાધાર, ને અપંગ હોવાથી, તેમ પોતે ધણા ખરા અમણુ હોવાથી પોતાની અડચણો દેખતા વહીવટમંડળ આગળ રજુ ન કરી શકે એ પણ બનવા જવું હતું વળી દેખતાઓની લાગણી આંધળા પ્રત્યે ગમે એટલી તીવ્ર ને જગૃત હોય તેમ છતાં પણ તેઓ આંધળાની ખરી અડચણ ન અટકળે એ સ્વાભાવિક છે અને તેવું જ લડત રહેરમા બનતું ડૉક્ટર આરમીટેન્જે જેયું. ધર્મશાળા, અનક્ષેત્રો, આશ્રમો અને નિશાળોના વહીવટ કરનાર મંડળોમાં એક પણ આંધળો સમાસદ જોવામાં આવતો ન હોતો. દેખતાઓ આંધળાઓને પોતાની જોડે સમાસદ તરીકે જોસાડવાને ખુશી નહોતા. આવી ગોઠવણથી ઉપર વર્ણવેલા કારણોને લીધે પૈસાની ખુબી ખુવારી થવા છતાં આંધળાઓની ગિચી કોઈ પણ રીતે સુધરતી નહોતી. આંધળા બીથારા નિરાધારપણે પોતાની કુખમય જીંદગી ગુજરતા હતા. ઉપર વર્ણવેલી તમામ આહીતગારી મેળવવાથી ડૉક્ટર આરમીટેન્જના સમજવામાં આવ્યું કે જ્યાં લગી આંધળાઓના હાથમાં નિશાળો આશ્રમો ને અનક્ષેત્રનો વહીવટ આવશે નહિ ત્યાં લગી અપંગની સ્થિતિ સુધરવાની નથી આ નિશ્ચય થતાં તેને દેખતા વહીવટદારો પોતાની સત્તા જોવાને ખુશી નહી હોવાથી ડૉક્ટર આરમીટેન્જને દસી કાઢ્યો, ને તેને પગલે પગલે અડચણો નાંખવા લાગ્યા. ડૉક્ટર આરમીટેન્જ દહતાવાળો ને ખતી હતો. પોતે પોતાના કામમાં મગ્નો રહ્યો, દેશના જુદા જુદા ભાગમાં ફર્યો. વાતોથી, બાવણોથી, ને લખાણથી તેણે પોતાના નિશ્ચયપર લોકોનું લક્ષ જોડવા માડ્યું પણ તેવું કંઈ પણ ફળ આવ્યું નહિ. નિરાશ ન થતાં તે મગ્નો રહ્યો. એટલામાં એના સામજીકવાગ્યા આવ્યું કે ફ્રાન્સ દેશના પારિસ શહેરમાં એક અપંગશાળા છે. આ શાળામાં વપરાતી ચોપડીઓ ઉપસેલા અક્ષરની નથી. ચોપડીમાં છાપેલા અક્ષરો નથી પણ આ અક્ષરો ઉપસેલા મીડના છે. આ સાંમજીક તે પારિસ ગયો. ને પારિસ જઈ તેણે એલ મહાત્માની મુલાકાત લીધી. આ મહાત્મા પોતાની ચાર વરસની ઉંમરે પોતાના બાપના કારખાનામાં રમતો તે હારી એક આંખમાં હથીઆર વાગવાથી એ આંખને સોજે આવવાથી તે બન્ને આંખમાં પસરવાથી બન્ને આંખે આંધળો બન્યો હતો. ચાલતી રહી પ્રમાણે દેખતાઓ જેવા અક્ષર વાંચે છે તેવા ઉપસેલા અક્ષર ઉપર તે લેખતાં શીખ્યો. તેના જોવામાં આવ્યું કે આવી તરેહના અક્ષરો આંધળાઓની રૂપ-રૂદ્ધિયને રચતા આવતા નથી. આથી તેણે એના અગાડી થઈ ગયેલા કેટલાક મહાત્માઓની ઉપસેલાં મીડની અક્ષરપદ્ધતિમાં ફેરફાર કર્યો. અને ત્રણ ત્રણ ઉપસેલાં મીડની બે ઓળ ગોઠવો. તેમાંનાં એક અથવા વધારે અથવા બધાં મીડાં ઉપસાવી ક્રમે આંધળા

અને સંજાઓ ઉભી કરી. આવા અક્ષરોનાં છપાએલાં પુસ્તકો ઉપર શીખેલા ગમે તે પુસ્તક તેના હાથમાં આવનાં વાંચી શકે છે. ઉપસેલા અક્ષરોપર શીખેલા માણસ ફક્ત વાંચેલું પુસ્તક વાંચી શકે છે. ડાક્ટર આરમીટેજે પારીસ આવી આ બધી માહેતગારી મેળવી લીધી અને તે લંડન શહેરમાં માછો ફેંચો.

લંડન શહેરમાં પાછા ફરી અપંગ આશ્રમો અને શાળાના વહીવટદાર મંડળોને ઉપસેલા મીડાંની બેલ લિપિ વિષે માહિતગારી આપી. વળી જાહેર બાપણોને લખાણોપી પણ બેલ સુધાને તેણે જાહેરમાં મૂકી બેલ લિપિનો પોતાનો અનુભવ જાહેર કરી જણાવ્યું કે આ લિપિ આંધળાઓની આંગળીના ટેરવાને રચતી અને બેસતી છે વાસ્તે તે લિપિદ્વારા અપંગને શિક્ષણ આપવું જોઈએ. જુની રીતે અપાએલું શિક્ષણ નિષ્ફળ નીવડતું છે અને એથી આંધળાઓની ગિયતિ સુધરી નથી. વળી તેણે દૃઢપણે જણાવ્યું કે જ્યાંલગી વહીવટદાર મંડળોને તમામ અખતોઆર અંતે વહીવટ આંધળાઓને હાથે યથે નહીં લાં લગી આંધળાઓનું બહેતર કોઈ દિવસ થવાનું નથી એટલે જિંદગીને આપકાંડના શીખંત જગસ અને અખીઆરને ચાલનાર વહીવટદાર મંડળોએ તેની આજીજીપર તેનાં સુપ્રયત્નોપર, કંઈ લક્ષ આપ્યું નહીં. આથી ન કટાળતાં તેણે લંડનમાં એક સાત માણસનું અપંગ મંડળ ઉઘું કર્યું. આ મંડળના સભાસદો સામાન્ય કેળવણી પામેલા આંધળાઓ હતા તેમને તેણે બેલ લિપિ સમજાવી, બેલ લિપિની સરસાઈ તેમના સમજવામાં આવી, આ સાત જણાઓએ બે વરસ લગી ભેગાં મળી બેસી કેન્ચ બેલ લિપિને ઇંગ્લેન્ડ બાપાને બેસતી આવે એવા રૂપમાં મૂકી. આ વખતે અકસ્માતથી તેની અને અમેરિકાવાળા ડાક્ટર કેમ્પલની મુલાકાત થઈ. ડાક્ટર કેમ્પલ પણ આંધળો હતો. ઇંગ્લાંડમાં અપંગોને શિક્ષણ શી રીતે અપાય છે તે જાણવા તે અમેરિકાથી અહીં આવ્યો હતો. બે મહાત્માની મુલાકાત થતાં બંન્ને જણા અપંગ શિક્ષણપર વાત કરવા લાગ્યા. ડાક્ટર આરમીટેજે વિલાયતના અપંગોની સ્થિતિ, વહીવટદારોની વર્તણૂક અને અપંગ શિક્ષણનો ખરો ખ્યાલ ડાક્ટર કેમ્પલને આપ્યો. બેલ લિપિવિષે સમજાવતી આપી ને કહ્યું કે લોકો મારા મામા છે તથાપિ હું નવી પદ્ધતિ પર શિક્ષણ આપવા ઇચ્છું છું. ડાક્ટર કેમ્પલ બેલ લિપિ સગળ્યો અને શિખ્યો, શીખીને તેણે અમેરિકા પાછા ફરી અમેરિકાના અપંગોને આ ધોરણે શિક્ષણ આપવાની ઇચ્છા ને નિશ્ચય જાહેર કીધો. બહુ આગ્રહથી અમેરિકા જવાનો વિચાર માંડી વાળવા આરમીટેજે કેમ્પલને સમજાવ્યું, કેમ્પલે ઇંગ્લાંડમાં રહેવા કમ્પલ કીધું ને આરમીટેજને જણાવ્યું કે હું ગરીબ છું ને મારી પાસે તમારી નિશાળ સ્થાપવાની ઇચ્છાને મદદ કરવાને કંઈ પૈસા નથી. જે કંઈ મદદ કરીય તે ફક્ત મારી જાતથી જ. આ સાંભળતાં જ ડાક્ટર આરમીટેજે કહ્યું કે ૩૦ હજાર પૌંડ મારી પાસે છે ને તેમાંના દસ હજાર પૌંડ તમે જે નિશાળ ચલાવવાનું કમ્પલ કરો તો હું નિશાળમાં આપવા ખુશી છું. આવી રીતે ૧૮૭૦ના વરસમાં બે વિદ્યાર્થીયા લંડન શહેરમાં નોરમલ કોલેજ ફોર ધ બ્લાઇંડ એટલે અપંગ શાળા ખોલવામાં આવી. પુસ્તકો લખાવા માંડ્યાં ને અસારે એ શાળામાં લગભગ ચારજે વિદ્યાર્થી શિક્ષણ લે છે. જે નિશાળમાં વાંચન, લેખન, ઇતિહાસ, બૂગોળ નકશા સાથે અંગ્રજી, બીજાજીત, બૂમિતિ, માધ્યમિક ને અન્ય વિષયોનું શિક્ષણ અ-

પાય છે આવી રીતે શરૂઆત થવાથી અને ક્રોધ મગવાથી આખાં શરીર શિથળ ને આપ-
લોડમાં બ્રેલ લિપિ દાખલ થઈ છે. તેથી ઘણા વિધોપર એ લિપિમાં પુસ્તકો લખાયા છે.

અગ્નિ.

(મલેહ)*

(અતુસધાન મતવર્ષે ૫૪ ૨૫૧ ઓગસ્ટથી)

આવહઃ પ્રવહશ્ચૈવ સંવહ ઓદ્વહસ્તથા ।

વિવહારૂપઃ પરિવહઃ પરાવહ ઇતિ ક્રમાત્ ॥

(આવહ, પ્રવહ, સંવહ, ઉદ્વહ, વિવહ, પરિવહ અને પરાવહ, એમ ક્રમસર).

આવહ વાયુ ભુવચ્ચક્ર કે અતરિક્ષ્ણને કહેવો છે. આવહ બોલાવવું. મહોની ગતિ કરાવનાર વાયુ પ્રવહ છે, આથી સ્વર્ગનો વાયુ. પ્રવહ ગતિ કરવી. પવનની ગતિ ગતિ સંવહ છે સંવહ ગતિ કરવી શરીરમાના પોષક રસને ઉપર ગતિ કરાવનાર વાયુ ઉદ્વહ છે. ધાતુ ગતિવાચક છે વિવહ ધાતુ ગતિ વાચક છે. આ વાયુ સમર્પિતોનો વાયુ છે. સત્ત્વિયં ચક્ર સ્વર્ગમાંપણઃ પરિવહસ્તથા (હોઠા પરિવહ સમર્પિત ચક્ર સ્વર્ગ માનો છે) પરિવહ વિશેષ વહન કરતું પરાવહ સામે વાયુ છે. વાયુની ગતિ થવી જો-
છે તેથી સામેની બાજુ યાય તે. (અધોવાયુ) સાત લોકના આ સાત વાયુઓ છે. અગ્નિકોણનો તે અધિદેવ છે. આપણા શરીરમા મસ્તક ઉત્તર દિશા છે અને હૃદય દક્ષિણ દિશા છે, જમણી બાજુ પૂર્વ અને ડાબી બાજુ પશ્ચિમ છે એ રીતે ગણતારી હૃદયનો જમણો ભાગ અગ્નિકોણ કહેવાય છે. હૃદયમા જમણી બાજુએ પિત્તાશય (Biliary gland), અથવા યકૃત ગ્રંથિ (liver) છે. તેમા પિત્ત યાય છે આ પિત્ત અગ્નિરૂપ છે. શરી-
રમા નશ્વ દેવ દેવ છે વાત, પિત્ત અને કફ. વાત (air) વાયુરૂપ છે, અને તે મ-
સ્તક દેવ છે, પિત્ત (bile) કણુરૂપ અગ્નિદેવ છે અને કફ (phlegm) જલરૂપ હોઈ
પરબુદેવ છે. આ વાયુ, અગ્નિ અને પરબુદેવની ત્રિપુટી છે. પરબુદેવ જલના દેવ છે,
તો પથુ તે જલોત્પાદક વાયુ (hydrogogen) રૂપ છે તેથી કફને ઈન્દ્રિય માનવાનું વિશેષ
વાસ્તવિક છે. અગ્નિ, વાયુ અને કફ એ ત્રણ દેવો આવી રીતે ક્રમસર પિત્ત, વાત અને
કફ રૂપ મનાતાં પિત્ત અગ્નિ છે. પિત્ત પાચનનું કામ કરે છે ને તેમાથી રક્ત બને છે.

નામે કાર્ષ્વે હૃદયાદયસ્તાદામાશયમાચક્ષતે તદ્વર્તે સૌરતેજઃ પિત્તં હત્યા-
ચક્ષતે ॥ (નાભિની ઉપર અને હૃદયની નીચે આમાશય છે; તેમાંના સૌર તેજને પિત્ત
એમ કહે છે). આમ પિત્ત અગ્નિનું રૂપ છે એમ સિદ્ધ જણાય છે. એ પિત્તની ગ્રંથિ
(gall-bladder), આમાશય-ઉત્તર (abdomen) માં પૂર્વ બાજુએ (જમણી તરફ)
હાય છે, એટલે કે અગ્નિકોણમાં છે, માટે તેને અગ્નિકોણનો અધિદેવતા કહેલ છે.

આવી રીતે ચાર કાશુના ચાર દેવતાઓ કહેવાય છે:—

इंद्रो वह्निः पितृपतिर्नैऋतो वरुणो मरुत् ।

कुवेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥

(ઇન્દ્ર, અગ્નિ, યમ, રુદ્ર, વરુણ, મરુત (વાયુ), કુબેર અને ઇશ, પૂર્વાદિ દિશાઓના ક્રમસર પતિઓ છે).

૭. અગ્નિ કાપ કરે તો તેથી પાંચ પ્રકારના ઉત્પાતો થાય છે. ધૃત્સહિતા (૩૩) માં કહેલું છે કે:—

दिवि सुक्त शुभ फलानां पततां रूपाणि यानित्यान्युल्काः । धिष्ण्योल्का-
शानि विद्युत्तारा इतिपंचधा भिन्नाः ॥ उल्का पक्षेण फलं तद्वत् धिष्ण्या शानि
स्त्रिभिः पक्षैः । विद्युद्दहोभिः पङ्क्तिस्तद्वत्तारा विपाचयति ॥ (અર્ગમાંથી શુભ ફલો
ભોગવીને પડતાં જે રૂપો, તે ઉલ્કા; ધિષ્ણ, ઉલ્કા, શાનિ, વિદ્યુત (વીજળી) અને તારા,
એમ પાંચ પ્રકારના બેદો છે. ઉલ્કા પક્ષે ફલ, તેની પેઠે ધિષ્ણ અને શાનિ, ત્રણે પક્ષે;
વિદ્યુત (વીજળી) અને દ્વિવસ-છવડે, તેમ તારા ફલ આપે છે). આમાં શુભ કર્મથી મે-
ળવેલ સ્વર્ગના સુખને ભોગવી રહીને જેઓ પાછા પૃથ્વી ઉપર પડે છે—અવતરે છે, તેને
ઉલ્કા કહે છે. ઉલ્કાપાત કહેવાય છે આવે પ્રસંગે સદિમાં ઉત્પાત થાય છે. ઉત્પાત શ-
બ્દનો અર્થ પણ ‘ઉપરથી પડવું’ થાય છે. આ પાંચ પ્રકારના ઉત્પાતો—ઉલ્કા, શાનિ, ધિ-
ષ્ણ, વિદ્યુત અને તારા, છે. ઉલ્કાનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે. ઉલ્કાપાત થાય સારે આ-
કાશનો વર્ણ રક્ત અગ્નિ જેવો થાય છે, આકાશમાંથી પથ્થર પડે છે (તારા ખરે છે),
તેને જ ઉલ્કાપાત કહે છે.

શાનિ, ગ્રહ છે (Saturn), તેનો વર્ણ તામ્રાકૃતિનો છે. તે સૂર્યનો પુત્ર કહેવાય છે
અને નવે ગ્રહોમાં વિશેષ બીડા સ્વભાવનો અને પીડા કરનાર ગ્રહ ગણાય છે, માટે તેને
પણ ઉત્પાતમાં ગણેલ છે.

ધિષ્ણ, શુક્ર ગ્રહ (Venus) છે. શુક્ર દેવોના ગુરુ ગણાય છે અને તેથી તે પણ
પીડાકારક છે, માટે ઉત્પાત છે.

વિદ્યુત, વીજળી અથવા મેઘ ધનુષ્ય. વર્ષાદની ઝડપના આરંભમાં તે આકાશમાં દેખાય
છે, એ પણ ઉત્પાત ગણાય છે.

તારા, સ્થિર તારાઓ ધણીવાર ખરે છે, તે પણ ઉત્પાત છે. આમ પાંચ પ્રકારના
ઉત્પાતો અગ્નિથી થાય છે.

૮. શતપથ બ્રાહ્મણ (૧-૨-૪-૮ થી ૧૨) માં એક વાત એવી છે કે “દેવતાઓ
અને અસુરો વચ્ચે મહત્ત્વનું યુદ્ધ ચાલ્યા કરતું હતું. આમાં દેવતાઓ અસુરોને વારંવાર
હરાવીને કાઢી મૂકતા તેઓ પાછા આવ્યા કરતા હતા આથી તેઓ પાછા ન જ
આવે તેવા રીતે તેમને પરાભવ કરવાનો દેવતાઓએ વિચાર કર્યો, તેમાં એમ હતું કે અ-
સુરો જ્યાં સુધી ઉત્તર દિશામાં જઈ શકે છે ત્યાં સુધી તેઓ હાગી શકવાના નથી, માટે

અગ્નિ જે ઉત્તરમાં જઈને વસે તો તેની ગેરહાજરીમાં અસુરોને હરાવીને ખાતાલમાં ખાલી તેમને આ પૂરી દેવા ”

આ વાતમાં ઉંડો અર્થ રહેલો છે દેવતાઓ સુર કહેવાય છે અને સુર નહિ તે અસુર છે સદૃષ્ટિઓ સુર અને અસદૃષ્ટિઓ અસુર છે આ સદૃષ્ટિ અસદૃષ્ટિ, અથવા સુર અને અસુર અથવા દેવ અને દાનવ, અથવા મનની દૈવિ સંપત્તિને આસુરીસપત્તિ, એ હદનું યુદ્ધ ચાલે છે કોઈવાર સદૃષ્ટિ જય પામે છે તો કોઈવાર અસદૃષ્ટિથી સદૃષ્ટિ પરાજય પામે છે મનમાં સત્ અસત્ વિચારોનું આ યુદ્ધ છે સદ્વિચારોએ વિચાર્યું કે અસદ્વિચારોનું બળ ઓછું કરવું, માટે ઉત્તર તરફ હૃદયમાંથી તેમને હાંકી કાઢીને નીચે ખાતાલ, ઉદર નીચેના અધો ભાગમાં પૂરી દેવા, અને તેમ કરવામાં અગ્નિ, જે ઉદરમાં છે, તેને ઉત્તરમાં લાવવો આ યોગક્રિયા છે અગ્નિરૂપ કુર્હસિનીને ઉપર ચલાવવાથી યોગ-સમાધિ-યામ છે, અને ને થવાથી દુષ્ટ વિચારો નાશ પામી જાય છે આ રીતે અગ્નિરૂપ પ્રાણને ઉચ્ચ ગતિ કરાવવારૂપ રૂપ યોગક્રિયાથી અત કરણની શુદ્ધિ થાય, તેજ સદ્વિચારનો જય અને દુવિચારોનો અજય છે આમ અર્થ છે માટે અસુરોને સંહારનાર અને સુરોને જય કરાવનાર અગ્નિ છે

૯ શતપથ બ્રાહ્મણ (૧-૭-૩-૮) માં અગ્નિના નામો નીચે પ્રમાણે આપેલા છે—

ગર્વ   ભવ   ધનુષપતિ   રુદ્ર

વળી એ જ બ્રાહ્મણમાં (૨-૨-૩-૨૩ માં) અગ્નિને હંદુમત્, (૨-૫-૩-૨ માં) અપ્તનીકવત્, (૨-૬ ૧-૨૦ માં) કન્વવાહન કહેલ છે આ સિવાય તેમાં જ ખીજા નામો પણ છે —

૧-૩ અગ્નિ, યજ્ઞ, બ્રાહ્મણ (૩-૨-૨-૫)

૨-વાયુ (૩-૧-૨-૧૩)

૫-વ્રતપતિ (૩-૨-૨-૨૨)

૬-પૂર્વદિગ્પાલ (૩-૨-૩-૧૬)

૭-વસુપતિ (૩-૪-૨-૧)

૮-અર્ધાંગિરસ (૩-૫-૧-૧૩)

૯-અપારિત્યક્ત („)

વળી આ સિવાય પણ ખીજાં નામો છે —

ધૂમકેતુ, હુતશુક્ર, શુભિ, રોહિતાશ્વ, સામન્વિન્દ, તોમરધર, ધૃત્તાન, ચિત્રમાનુ ઉર્ધ્વશામિપ્ત, શોચિષ્કેશ, હરિકેશ, હિરણ્યવત, અયોદ્ધ, ઈલાદિ

ઉપર પ્રથમ જતાવેલા ચાર નામ રુદ્રના છે. રુદ્રને અગ્નિરૂપ ગણી એ નામો અગ્નિનાં કહેલાં છે જર્જર ધાતુ નાશવાચક હોવાથી શર્ચ નામ રુદ્રનું છે સ્ ધાતુનો અર્થ ‘યવ’ પાપ છે, તે ઉપરથી વ્યુત્પન્ન મવ શબ્દ ઉત્પત્તિવાચક છે મૂલ, કારણ, એમ અર્થો છે શકર અથવા રુદ્ર જ જેમ લપ કરે છે તેમ ઉત્પત્તિ પણ કરે છે, તેથી તેજ મૂલ કારણ છે, માટે મવ નામ પણ તેનું જ છે પણ શબ્દ જીવવાચક છે હ્રસ્વ ઇ

જીવાત્મારૂપ પશુના પતિ શંકર જ છે. વળી યજ્ઞ બલિરૂપ પશુના ગ્રાહક અગ્નિરૂપ પશુ પશુપતિ છે, અને રુદ્ર તથા અગ્નિ એક જ છે. ઉત્પાદક બ્રહ્મા, પાલક વિષ્ણુ અને સંહારક રુદ્ર, એ ત્રિપુટી ક્રમસર ઈંદ્ર, વાયુ અને અગ્નિ કે સૂર્ય છે. આમ રુદ્ર તે જ અગ્નિ હોવાથી આ આરે રુદ્રનાં નામો અગ્નિનાં કહેવાં છે. રુદ્રનામ તો ૨૫૪ જ છે. બીજાં નામો ઈંદુમત્, અનીકવત્ અને કબ્યવાહન છે. ઈંદુ ધાતુ શક્તિ વાચક હોઈ અગ્નિ શક્તિમાન હોવાથી લાગુ થાય છે, તોપણ ઈંદુ શબ્દ હેંદુ ધાતુપરથી થયાનું ઉચ્ચારિ સત્ર (૧—૧૨) પરથી જણાય છે. એ ધાતુનો અર્થ ‘બીજવતું’ થાય છે, એ ઉપરથી ઈંદુ શબ્દ સોમરસનો વાચક છે. સોમ તેજ પ્રકાશક ચંદ્ર છે આમ ઈંદુ શબ્દ પ્રકાશક ચંદ્ર અને તેને મત્ પ્રસય લાગ્યાથી ઈંદુમત્ એટલે ‘ચંદ્રના જેવા પ્રકાશવાળો’ સ્વેત અગ્નિ. અનીકવત્ શબ્દ વૈદિક છે અને તેનો અર્થ “મુખ્ય,” “મૂળ,” એવો થાય છે. અન્ ધાતુ પ્રાણવાચક છે. પ્રાણ, એ જ મુખ્ય કે મૂળ છે, એથી અનીકવત્ પ્રાણાગ્નિ છે. કવ્ય શબ્દનો અર્થ ‘શ્રાદ્ધમાં પિતૃઓને અર્પાયેલો બલિ, થાય છે, અને હવ્ય શબ્દનો અર્થ ‘યજ્ઞમાં દેવતાઓને અર્પાયેલો બલિ,’ થાય છે. એ બલિ અગ્નિમાં હો-માય છે માટે અગ્નિ હવ્ય અને કબ્યવાહન કહેવાય છે કવ્ય ધાતુ બોલવાનો વાચક છે. વાણ્ણીની પ્રવૃત્તિ અગ્નિ જ કરાવે છે, માટે પણ તે કબ્યવાહન-વાણ્ણીને પ્રવતાવનાર છે.

(અપૂર્ણ.)

અન્યાવલોકન.

દિવાનબહાદુર મણિભાઈ જસલાણની શિક્ષણ સંબંધે કેટલીક સૂચનાઓ:—

‘સાક્ષર’તા એટલે સારૂ લખતા વાંચતા આવડતુ કે કેવળ વિદ્વાન હોતુ એટલું જ નથી; વિદ્વાતા ઉપરાંત વિદ્યા ઉપર રુચિ, વિદ્યા કેમ વિસ્તારવી અને સુધારવી એ તરફ અહર્નિશ પ્રયત્ન, અને યથાપ્રસંગ વિદ્યાને ઉત્તેજન-એ સર્વનો એમાં સમાવેશ છે. આવી ‘સાક્ષર’તા સાક્ષારણ્ય પ્રજ્જનનમાં વિરલ હોય એમાં તો આશ્ચર્ય નથી, પણ જ્યારે મંત્રીઓમાં પણ એ કવચિત્ જ નજરે પડે ત્યારે તો એ ખરેખર બહુ જ ખેંદની વાત થાય છે ‘અનક્ષરો મંત્રી’—અનક્ષર મંત્રી-એ પ્રજ્જના હૃદયમાં એક શબ્દ ગણાય છે, છતાં આપણા દેશમાં મંત્રીઓમાં અનક્ષરતા એ મામાન્ય નિયમ છે, સાક્ષરતા એ જ અપવાદ છે. આવા અપવાદ ભૂત મન્નિતવતુ ગુજરાતમાં એક અનુપમ ઉદાહરણ દિ૦ બ૦ મણિભાઈ છે એમ કહેવાની પણ જરૂર રહેતી નથી. માત્ર હાલમાં એ વિચારને આપણા આગળ એમણે અધિક પ્રલક્ષ કર્યો છે માટે જ સ્વાભાવિક રીતે આ બે પ્રશ્ન-સા-શબ્દો બોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે એમના આ નવીન લેખ માટે એમને ધન્યવાદ આપી એનું અરલોકન આરબીશું.

અત્રે તેમ જ પાશ્ચિમાર્યોમાં અવલોકનકારનું કર્તવ્ય સામાન્ય રીતે બે પ્રકારનું મનાયું છે એણે અમુક લેખ સારો છે કે ખોટો એ વિશે પોતાનો મત ઉચ્ચારી બેસી રહેવાનું નથી, પણ એ લેખમાં પ્રતિપાદિત વિષયનું વાચકને સારી રીતે જ્ઞાન કરાવતું એ પણ

આવશ્યક છે આમ કરવા જતાં અવલોકન વિસ્તીર્ણ થનાનો સમવ રહે છે, પણ એથી હાનિ નથી, બદકે અનેક લાભ છે એક તો વાચકને મૂળ લેખનો સારો ખ્યાલ આવે છે, એ તરફ પોતે પ્રવર્તવું કે કેમ એ વિષે નિર્ણય કરવામા એને સાહાય્ય મળે છે, તથા વિષયનું સ્વરૂપ સ્ફુટ કરવામાથી જ એ રીતે એની સારાસારતા પણ એને સમગ્રર્થ નય છે આ બંને અશની સર્વત્ર સમાનપ્રમાણ્યમા જ જરૂર છે એમ નથી; પણ પુસ્તકના પ્રકાર-સ્વરૂપને અનુસરી ધણીવાર એકને કે બીજાને પ્રાધાન્ય આપવું પડે છે અત્રે જે લેખનું આપણે અવલોકન કરવાનું છે તેમા બંને અશ રાખવા પડશે, પણ વિશેષે કરીને વિષયના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવવું વધારે આવશ્યક છે, કારણ કે લેખકે એમના સર્વ વિચારો સર્વભાષા થાય એમ ઇચ્છા પ્રથમથી જ રાખી નથી, પણ એ દિશાએ વિચાર કરવા તરફ લોકોનું અને સરકારનું લક્ષ ખેંચવું એટલો જ એમનો ઉદ્દેશ છે વળી આ લેખ લખાયો ન હોત તોપણ એ ઉપર વિસ્તારથી વિચાર કરવાની જરૂર હતી, કેમકે વિષયની ઉપયોગિતા એટલી બધી છે કે જનમડલનું સમગ્ર ભવિષ્ય એના ઉપર આધાર રાખે છે એમ કહેવામા પણ હરકત નથી દિવાન બહાદુર મહિબાઇએ પ્રકૃત લેખમા જે મુખ્ય વિચારો મૂક્યા છે તે સાથે અમે અમારી પૂર્ણ સંમતિ દર્શાવીએ છીએ, માત્ર એક બે સ્થળે અમારો યોડોક મતભેદ છે, તે અમે છેવટે આપીશું પ્રથમ તો દિવાન બહાદુરના વિચાર જ વાચક આગળ રજૂ કરીએ એમણે વિચારેલી બાબતો ત્રણ છે —

(૧) શિક્ષણના હાર તરીકે અંગ્રેજી ભાષા અને ચાલતી દેશી ભાષા વચ્ચે તફાવત — અને દેશી ભાષાનો હાલ ઉપયોગ થાય છે તે કરતા અધિક ઉપયોગ કરવાની જરૂર

(૨) અંગ્રેજીનું ભાષાસાન ક્યારથી આરમ્ભુ ભોધ્યે ? ચાલતી પદ્ધતિ પ્રમાણે આપણા ઇલાકામા ચાર વર્ષ ગુજરાતી નિશાળમાં, ત્રણ અંગ્રેજીવર્નાક્યુલર (મિડલ-ક્લાસ) સ્કૂલમાં, અને ચાર હાઇસ્કૂલમાં ગાળવામા આવે છે તેમા કોલેા ફરફાર થઈ શકે એમ છે — નેથી જ્ઞાનને હાનિ ન પહોંચે, અને છતા કાળ હાલ કરતા ઓછો ગાળવો પડે

(૩) પચાસ વર્ષ ઉપર-કંપનીના રાજ્યમા-કોર્ટેઓફ ડિરેક્ટર્સે સાધારણ જનસમૂહની કેળવણી માટે જે યોજના દર્શાવી હતી તેનો સંપૂર્ણ અમલ થયો છે ? આપણી પ્રચલિત દેશીભાષાના સાહિત્યનું સંવર્ધન થવાની એમણે જેવી આશા રાખી હતી તેવી આશા કાંઈપણ ફલી જત થઈ છે ? એ યોજનાનો દલ સુધી સતો પહોંચકે અમલ નથી થયો, અને એ આશા સિદ્ધ નથી થઈ તો તેમ કરવા માટે શા ઉપાયો લેવા ભોધ્યે ?

(૧)

પ્રથમ, વિષયના વિચારમાં ચાલતી દેશી ભાષાએનો અધિક ઉપયોગ દાખલ કરવા દિ. બં મહિબાઇ બલામણુ કરે છે, અને પોતાના વિચારની પુષ્ટિમા દર્શાવે છે કે —

(૧) મિ અંબાલાલ સાકરલાલ, રા બા ગોપાળજી સુરમાઈ, મિ જરિહસતેલમ, મિ. જરિહસ રાનડે, મિ. વાગયે, મિ. મોદક, પ્રો. ગજ્જર, રં. ડં. મેકીકન,

મરજેન્સપોલ, મર લી વૉનર, અને સર ડોનલ્ડ મૅકિલથ્ડ આદિ અનેક અંગ્રેજ અને દેશી વિદ્વાનોનો આ જ મત છે

- (૨) આ સુધારો કરવાની જરૂર એટલા માટે છે કે માતૃભાષાદ્વારા અપાતું જ્ઞાન બાળકના મનમાં વધારે સહેલાઈથી અને વધારે સખળ રીતે ઉતરી શકે છે.
- (૩) વળી સરડોનલ્ડ કહે છે તેમ, ઈંગ્લેન્ડમાં પણ જ્યારે લૅટિન અને ગ્રીક માત્ર ભાષા રૂપે જ શીખવવામાં આવે છે અને સામાન્ય શિક્ષણ તો અંગ્રેજ દ્વારા જ અપાય છે તો અત્રે એ નિયમનો અપવાદ પાળવાનું કાંઈ જ કારણ જણાતું નથી
- (૪) અનુભવ પણ એજ કહે છે યોગ્ય વખતથી નોર્થવેસ્ટર્ન પ્રોવિન્સોઝમાં અંગ્રેજ દ્વારા શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ સુધારા તરીકે દાખલ કરવામાં આવી છે, પરંતુ સેન્ટ્રલ પ્રોવિન્સોઝમાં એથી ઉપરો જ પ્રચાર ફૂટેહમંદ નીવડ્યો કહેવાય છે. બગાળામાં આ બંને પદ્ધતિઓ અજમાવી જોતા, દેશી ભાષાદ્વારા શિક્ષણની પદ્ધતિ વધારે યોગ્ય નીવડી હોય એમ લાગે છે. જો કે હજી ત્યાં આ વિષય ઉપર સર્વ એકમત થયા નથી, તથાપિ દાકાકેજવણીસમાજ (૧૮૯૧) માં એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો કે ઇતિહાસ બુગોળ, ભૂમિતિ આદિ વિષયો દેશી ભાષામાં શીખતાં વખત બચવાનો સંભવ છે, જેનો અંગ્રેજ ભાષા વધારે સારી રીતે શીખવામાં ઉપયોગ કરી શકાય માત્ર આ વિરુદ્ધ એ લોકો એક જ દલીલ ખરી માને છે, અને તે એ કે આથી કેજવણીના કાળમાં એક એ વર્ષ અધિક લખાણ થાય. (પરંતુ આ લખાણ થવાનો જરા પણ બચ નથી એ રા. મ. શ્રિભાઈ આગળ ઉપર બતાવ્યો.)
- (૫) સરકાર નરકથી યથાપિ આ પદ્ધતિ ફરજ તરીકે દાખલ કરવામાં આવી નથી, તથાપિ એમના વખતોવખતના ઠરાવોમાં એને અનુમોદન મળ્યું છે માત્ર ૧૮૯૨-૯૭ સુધીના મુન્દાર્ક ઇલાકાની કેજવણીના અવસોકનમાં આપણા ઇલાકાના ડાયરેક્ટર તરફથી વિરુદ્ધ મત પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો છે એ મતની તરફેણમાં એવી દલીલ મૂકવામાં આવે છે કે અંગ્રેજ ચોથા ધોરણના છોકરાઓ ઝડપથી અંગ્રેજમાં ઉત્તર આપે એવી આશા સમજી ઇન્સ્ટ્રુક્ટરો તો કદી રાખ્યો નહિ, અને ચાલતી પદ્ધતિમાં લાભ એ છે કે વારંવાર એ ભાષામાં બોલવાની ટેવ પડતાં એ વધારે સારી રીતે શીખી શકાય છે; અને કુલ સાત (૪+૩) વર્ષ સુધી માતૃભાષાદ્વારા જ એને શિક્ષણ મળેલું હોય છે એ થોડું નથી. ઉપર દર્શાવેલાં કારણોથી આ વિચાર પુનઃ વિચારી જોવા વા કૉન્ફરન્સ દ્વારા એનો નિર્ણય કરવા દિવાન બહાદુર ભલામણ કરે છે અને કહે છે કે કેજવણીના વિષયમાં પ્રમાણ-ભૂત પ્રો. બેઇન જોવા વિદ્વાનનું વચન જહુ જ માન પાત્ર ગણાવું જોઈએ કે “ભાષા શીખવવી એનું નામ જ્ઞાન આપવું નથી...ભૂમિતિ માટે ગ્રીક ભાષા વાપરતાં શીખતાં પહેલાં ભૂમિતિ શીખવી જોઈએ.”

માટે પ્રથમ વિષયમાં રા. મહિસાઈની સુચનાઓ નીચે પ્રમાણે છે—

- (૧) હાલ જે વિષયો દેશીબાપાદ્વારા શીખવવામાં આવતા નથી, પણ જે શીખવવા માટે અગ્રેજી ચોપડીઓ મુકરર થયેલી છે તે મર્વ પ્રથમ દેશી ભાષામાં શીખવવા જોઈએ—જેનું પછીથી જ અગ્રેજી ચોપડીઓ દ્વારા પુનરાવર્તન કરવું ઉચિત છે અગ્રેજી દ્વારા પુન આવર્તન કરવાનું કારણ એટલું કે છેલ્લી પરીક્ષા (મેટ્રિક્યુલેશન) મા ઉત્તર અગ્રેજીમાં દેવાના છે
- (૨) મિડલ સ્કૂલમાં દેશી ભાષાદ્વારા, અને હાઈસ્કૂલમાં અગ્રેજીદ્વારા શિક્ષણ આપવાનો રિવાજ કાયમ રાખવો પણ ઉપર જતાવેલું અગ્રેજી ટેકસ્ટબુકોદ્વારા જે પુનરાવર્તન કરવાનું છે તે બે, ઘણું કરીને ત્રણ, વર્ષમાં સારી રીતે ચર્ચ શકશે, અને તે હાઈસ્કૂલ માટે રાખવું અને પ્રથમ ચાર વર્ષ મિડલ સ્કૂલ માટે રાખવા—જ્યાં દેશી ભાષાદ્વારા સમસ્ત શિક્ષણ આપવું અર્થાત્ હાલ ચાલે છે તેમ જ એકમા દેશી ભાષાનો અને અન્યમાં અગ્રેજી ભાષાનો શિક્ષણના સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવો, માત્ર હાલ ત્રણ વર્ષ મિડલમાં અને ચાર હાઈસ્કૂલમાં મળાય છે—તેને બદલે ચાર અને ત્રણ કરવા—જેથી હાઈસ્કૂલમાં માત્ર પુનરાવર્તન કરવું નાહી રહે
- (૩) દેશી ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવા માટે દેશી ભાષામાં પુસ્તકો રચાવવા પડશે—જે ચર્ચ શકે એમ છે

(અપૂર્ણ)

એક પ્રશ્ન

(મળેલ)

મે સુદર્શનના તત્ત્વીની સેવામાં,

વિ વિ કે

આપના માન પામેલા સુદર્શન ચોપાનીયામાં નીચેનો લેખ પ્રસિદ્ધ કરશે તો આભારમાનીશું
૧ મહાત્મા ચાંચવદસ્ય તથા મતુ મદારાજે વિદ્યાનાં જે અતુર્દશ સ્થાન જતાવ્યા છે તેમાં ૪ વેદ ૬ અંગ તથા ધર્મ શાસ્ત્ર, ન્યાય, મીર્માસા, પુરાણ મળી ૧૪ છે તો હેવદના ત્રણમાં જ્ઞાનો જ્ઞાનો અમાવેશ થાય છે તથા તે સ્મૃતિકાર પહેલા ન્યાયમીમાસાદિના રચનાર થયા છે કે શુ ? કે તેનો પછી સામાન્ય અર્થ અતુકમે તર્ક કે આખ્યાયિકા આદિ થાય તે લેવો ? આ બાબત ઘણી તરફથી મિત્ર મિત્ર મત આવે છે તેથી ત્વંતિ ન થતા જાહેરમાં આ પ્રશ્ન મૂક્યો છે તો તે માટે તત્ત્વજ પડિતોએ ખુલાસો કરવો જોઈએ એવી ધૃતિ છે. પદ દર્શન પૈકી ન્યાય મીર્માસાના નામ મણ્યાવ્યા સારે યોગાદિક કેમ મણ્યાવ્યાં નથી ? તેનો કશામાં અતર્ભાવ થાય છે કે શુ ?

આનો ખુલાસો વિસ્તારથી અને આર્થધર્મના ધર્મશાસ્ત્રાદિમાં આ બાબત રચશે રચશે જે લખ્યું છે તે તમામનો એકમેક સાથે મેળ કરીને આર્પણે એવી આશા છે.

લી. હૃં ઉં લદ્.

૧ ૧૧ ૧૧ ("તન્વીએ તદસ્ય રહેવું"—એવી પ્રશ્ન-કર્તાની માગણી છે.)

એમ કહેવાય છે કે, અલ્પજ્ઞાનમાં આગળ વધવા ઈચ્છના જીવાસુ પુરુષોએ, પ્રથમા-
રંભમાં, આ દુનિયામાંથી મિથ્યા ગર્વ છોડી દેવો જોઈએ. આ દુનિયામાંથી મિથ્યા ગર્વ
છોડી દેવો, એનો અર્થ પોતાની નાત જાત, સગાં સંબંધિઓ, મિત્રો, ઈલાકિનો લાગ
કરવો, અથવા, કાઈ મંડલમાં ભાગ ન લેવો, અથવા, પોતાનું ગુજરાન જેનાથી ચાલતું
હોય તેનો લાગ કરવો, અથવા, માણસ જાતના ધિક્કારનાર થવું, અથવા, ગુફા કે જંગ-
લમાં જવું-કે ન્યાં મનુષ્ય પોતાની દબરો વિકારી લકરીઓમાં આનંદ લે, અને અંતરંગ
રીતે તો, જે જે પદાર્થો લાગ્યા હોય તેની વાંછના રાખે-જે જે વસ્તુઓનો લાગ ક્યો
હોય તેને અંતર મનથી ન લાગેલાની બરોબર ગણે, એમ કરવાનો નથી, તેજ માણસ
દુનિયામાં રહી શકે અને દુનિયાનો ન હોઈ શકે પણ ખરો, તેનું શરીર અને મન દરેક-
જના નિયમિત કામકાજમાં થોડું અથવા વધારે કામે લાગતું હશે, અને તેથી પણ તેની
આધ્યાત્મિક શક્તિઓને વારંવાર કસરત કરવી પડે છે, તે માણસ સારીરિક રીતે, આ
દુનિયામાં હોય, તોપણ આધ્યાત્મિક પક્ષે, દુનિયાથી પાર પણ ઉડી શકે-પોતાની સાત્ત્વિક
પ્રકૃતિઓને ખસાવે.

માણસને તેના સ્થૂળ શરીર સિવાય, અન્ય બે પ્રકારની શક્તિઓ હોય છે: માન-
સિક અને આધ્યાત્મિક; અને તેઓ પરસ્પર અલંત સંબંધ ધરાવે છે. જે તેની માન-
સિક શક્તિઓ ભૌતિક કાર્ય નિમિત્તે હોય, તો તેથી તે સ્વાર્થી અને પ્રકૃતિવશ માણસ
થાય છે, તે માણસ તેની સઘળી શક્તિઓને, એક નાના કેન્દ્રની સાથે એકાગ્ર કરે છે, અને
જેમ જેમ તે શક્તિઓ, એકાગ્ર થાય છે તેમ તેમ, તે કેન્દ્ર નાનું થતું જાય છે, અને તે
માણસ, ક્ષુદ્ર તથા એકલપેટો થાય છે; અને સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર, કે જેનો તે એક
અલ્પ અલંત સૂક્ષ્મ ભાગ છે, તેને જોવાને તે જરાપણ શક્તિવાન યર્થ શકો નથી.

જે તે માણસ તેની આધ્યાત્મિક શક્તિઓને, અપ્રસિદ્ધ દેશનો અનુભવ કરાવવાને
નિરંતર ચલનપરાયણ થતો હોય, અને તે પણ, પોતાની માનસિક શક્તિઓનું પૂર્ણ રીતે
સંવર્ધન અને વિસ્તાર કર્યા સિવાય, અને પોતાની આધ્યાત્મિકતા ઉપર જ પૂર્ણ વિશ્વાસ
રાખવાથી, તો આ અનંત શક્તિમાન ઈશ્વરનાં માનસિક અદસ્ય રાજ્યોમાં, એક છાયા
માફક બટક્યાં કરશે, અને આધ્યાત્મિક વસ્તુઓને, તેઓના પૂર્ણ અનુભવ સિવાય જોશે.
આવી રીતિનો મનુષ્ય, અમુંબવરહિત, ભેમિત તથા સ્વમથીલ યશે, દ્વિતીય અતુરપ દિ-
શામાંથી જુદીને જંધ પાડી, એક જ દિશામાં શીઘ્ર શક્તિ કરવા મંડી જતું, એ ઉત્કર્ષને નુક-
શાનકારક છે; અને તેથી જ, યોગ્ય રીતે સારાસાર વિચાર કરી, માનસિક અને આધ્યા-
ત્મિક શક્તિઓને, તેઓના યોગ્ય સ્થાનમાં વધવા દેવી, એ અલંત જરૂરનું છે, આથી
સર્વસંગ પરિલાગ કરવો, એનો અર્થ એમ નથી કે, શાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત સુક્તિપ્રયુક્તિ-

ઓના પ્રતિ ધિક્કારની દૃષ્ટિ રાખવી, અથવા મણિતશાસ્ત્રે પણ તત્ત્વજ્ઞાનથી અગ્રણ્ય રહેતું, અથવા, મનુષ્ય જાતના ઉત્કર્ષમાં સ્વાર્થદૃષ્ટિ ન રાખવી, અથવા, કોઈ અમુક મંડલ કે જગ્યામાં આપણે જન્મ્યા છીએ તેને આધીન કર્તવ્યનો લાગ કરવો, અથવા, આપણી આસ-પાસનાં પરિવર્તનો વિસારે પાડવાં, પણ એનો અર્થ એમ છે કે, સ્વલાભેચ્છા સ્વાતુરાગ, કે જે દુરાચારનો પ્રથમ દૂત છે, તેનો લાગ કરવો.

સ્વલાભેચ્છાના લાગ સાથે અધ્યાત્મજ્ઞાન નિકટસંબંધ ધરાવે છે. તેટલા માટે ગુપ્ત-વિદ્યાનુયાયીની આવશ્યક ફરજ એ જ હોવી જોઈએ કે, તેણે વ્યક્તિભાવનાના વિચારથી પોતાના મનનું અપહરણ કરવું જોઈએ; એનો અર્થ એમ થાય છે કે, સ્વાર્થવૃત્તિ, એઓ વિશે મહતાનો વિચાર, ધીમે ધીમે કમી કરતા જવું; એટલું જ નહિ પણ તેણે તેની-પોતાની-જાતને પણ વિસારે પાડવી જોઈએ તેણે પોતાનો પિંડ જ એક નિર્વિકાર, અવિક્રિય, નિલ સત્તા છે, એમ ધારવું નહીં; પણ તેણે પોતાને, એક અનંત શક્તિ, કે જે આખા ધર્માંકને ઘાઈ રહી છે, અને જેનો પ્રભાવ, તે માણસનું શરીર-જેમાં તે અલ્પ સમય વા-સ્તે વાસો કરે છે, તેમાં એક કેન્દ્રમાં વિરમે છે, તેનો એક અભિન્ન અંશ છે, એમ જાણવું જોઈએ, જે શરીરમાં અનદદ ગ્લાન નિરતર પલા કરે છે, અને જેમાં તેનાં ક્રિયા નિરતર પ્રકાશે છે, જેનો પરિધ અનંત છે, અને જેનું મધ્યમિંદુ સર્વત્ર છે. આ વિચાર સ્પષ્ટ કરવા સાર, આપણે માણસને તેની ત્રણ જુદી જુદી અવસ્થામાં તપાસીએ.

એવું ધણીવાર સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે, મનુષ્યના સ્થૂલ શરીરને, સત્ત્વ અથવા સ્થાયી, અસ્તિત્વ નથી. આપણે તેને જોઈ, સાબળી, કે અનુભવી શક્તિએ તેમ નથી; પણ આપણે તો ફક્ત, તેનાં ફલથી જે જે ફલોદય થાય છે, તેને અનુભવીએ છીએ; અથવા બીજી રીતે કહીએ તો, આપણે તેના પ્રભાવના ભ્રમણને અનુભવીએ છીએ, કે જે આ-પણી ઇન્દ્રિયોપર વર્તન કરી, અમુક પ્રકારનો માનસિક અનુભવ પેદા કરે છે, અને આપણા માનસિક અનુસંધાનના સંબંધમાં આવી, આપણામાં ચેતનાને પ્રાપ્ત કરે છે. આ ઉપરાંત પણ આ અલ્પ અસ્થાયી શરીરના પરમાણુઓ સમીકરણ અને અપહરણના નિયમે કરીને સદા બદલાયાં કરે છે. તત્ત્વો, તેઓની કુદરત અથવા સાદર્યના પ્રમાણમાં, ધીમે અથવા ઝડપથી અદર્ય થાય છે અને નવા તત્ત્વો કે જે બીજા નવાઓથી પુનરાવર્તન પામવાના છે, તેની જગા રોકે છે, અને જ્યાં સુધી જીંદગી ચાલે છે ત્યાં સુધી આ પ્રમાણેનો નિ-યમ ચાલ્યાં કરે છે. સ્થૂલ શરીરના રૂપને કોઈપણ પ્રકારે નિસત્ત્વ નથી. તે જેમ જેમ માણસનું વય, બાલપણ અને યુવાવસ્થાની તનદુરસ્તી અને અપહરણથી તે મનુષ્યત્વની પ્રબલ રચના સુધી, અને ત્યાંથી તે જરામાંત જીર્ણાવસ્થાના દૈર્ઘ્ય સુધી-જે મૃત્યુનું અ-ગ્રામિ છે, ત્યાં સુધી વધે છે તેમ તેમ સ્થૂલ શરીર, કદ, આકાર અને બદલાના પ્રમાણમાં બદલાયાં કરે છે.

સ્થૂલ શરીરને કોઈ પ્રકારનું સ્થાયી વ્યાપકત્વ નથી; પણ શું મન અથવા બુદ્ધિને છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં પહેલાં આપણે આ બે શબ્દોના અર્થને તપાસીએ. બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞાના સંયોગથી, એવી ક્રિયાકાર શક્તિ છે, કે જેનાથી, ઇન્દ્રિયજન્ય, બહિર દુનિયાના

સઘળા માનસિક અનુભવો એક સામાન્ય મધ્ય બિંદુ અથવા કેન્દ્રમાં મળનારાની માફક એકઠા થઈ જાય છે, અને પછી રમરણુ શક્તિવડે થોડો વખત મળી ગયેલા રહે છે, અને તેઓ આશય વા સંકલ્પને નામે જોળખાય છે. રમરણુશક્તિ, જે મધ્યબિંદુમાં મળેલા સ્થિતિમાં આકાશ તત્ત્વને લીધે, વિચારજન્ય, શાશ્વત અનુભવોને રાખવાની અને પેદા કરવાની આ પ્રવર્તક શક્તિ છે. જેમ જેમ વખત બદલાય જાય છે. તેમ તેમ, માનશક્તિ પણ બદલાતી ચાલે છે. નવા અનુભવો જૂનાનું સ્થાન રોકે છે, અને તેમને એકઠા રાખવાને ઇચ્છાશક્તિ શિથિલ પડે છે, રમરણુશક્તિ ઝાંખી પાય છે અને બુદ્ધિ તેના કાર્યનું સ્વરૂપ અને રીત બદલે છે. કોઈપણ પુખ્ત હિમ્મતે પહોંચેલા માણસને તેની યુવાવસ્થાના અનુભવો ભાગ્યે જ કાયમ હશે; આજે તેને અમુક વસ્તુ મારી છે એમ ભાસે છે અને તેને જ માટે કાલે સવારે તેને થોડો અભિપ્રાય બદલાય છે; આપણા ખરા જોડાના વિચારો અને આપણા ધર્મ સંબંધી અથવા તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વિચારો, જે દેશમાં આપણે વસતા હોઈએ તેની અને અધિકારી વર્ગ, જે સત્તા ચલાવે છે તેની અંદર પ્રસરેલા વિચારોની દળ પ્રમાણે રંગાયાં જાય છે. બદલાય જાય છે ઇચ્છાશક્તિ જન્મે છે, વધે છે, ફેરફારથી કાસે છે, અને યદ્યપિ આ નિયમ, અનહદ રીતે અટકાવાય કે વધારાય નહિ, તોપણ સ્થૂલ શરીરના જેવો કંઈપણ વિષય હોવો જોઈએ, અને મનને કોઈપણ પ્રકારની સ્થાયી મનમતા સંભવે નહીં.

હવે આપણે મનુષ્યનામાં હિંમતત્વ નિરાકાર આત્મા અને બુદ્ધિ વિશે વિચાર કરીએ. કેટલાકમાં બુદ્ધિ જન્મથી જ હોય છે અને કેટલાકને તો તેની દબાતીનું એ ભાન નથી હોતું. માટે જ્યાં સુધી તે મનના હિંમત પ્રદેશોની સાથે સંમંધમાં આવીને સર્વ વ્યાપક આત્મા સાથે મળી જાય ત્યાં સુધી, તેને કોઈપણ પ્રકારનું વ્યાપકત્વ છે એમ ધારી શકાય નહીં. આ દેવી તત્ત્વ એક જ છે, તેના ભાગ ધર્મ શક્તિ નથી અને તે પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં શીશીની માફક ભરી રખાતી નથી. તે, તેમનામાં આકર્ષી લેવાય તેમ નથી, પણ તેમણે તેના સુધી હંચે હાવું જોઈએ, અને જેમ જેમ તેઓ હંચા ચડતા જાય છે તેમ તેમ તેઓની આધ્યાત્મિક અને માનસિક શક્તિઓ વધારે વિસ્તૃત થતી જાય છે. અને જેમ જેમ તેઓ તેની સાથે વધારે એકમેક થતા જાય છે, તેમ તેમ તેઓ તેની સાથે અધિકાધિક એકતાર થાય છે, અને આખરે પ્રત્યેક વ્યક્તિમત ચૈતન્ય તેના પૂર્ણ પ્રભાવથી સમગ્ર બ્રહ્માંડને ભેટે છે, અને જેમ તેનામાં સર્વનો સમાવેશ થયેલો છે તેમ તે સર્વમાં વ્યાપી રહે છે.

જો આ વિચાર ખરા હોય તો, આપણને માલમ પડે છે કે, માણસનું અસ્તિત્વ અને હિંમતગિતાની હદ, તેના સ્થૂલ શરીરની હદ સાથે જ સંકોચાઈ ગયેલી નથી; પણ તે તો સર્વત્ર વ્યાપી રહેલી છે. તેના કલ્પને અંતે, જેવી રીતે, તે હાલ આત્માના કિરણોથી, તેની તેને આકર્ષવાની શક્તિના પ્રમાણમાં પ્રકાશી રહ્યો હશે, તેવી રીતે, તે ચાલતા બ્રહ્માંડને પ્રદાશિત કરશે. મનુષ્ય અનુભવોનું કેન્દ્ર છે, જેમાં સમસ્ત બ્રહ્માંડના કિરણો તેજ કેન્દ્રાભિમુખ પાયા છે. આ કેન્દ્રમાં માથાનું કાર્ય શરૂ થાય છે, અને તે, તેમાં જ બંધાયેલું છે.

કાર્યને જુલથી કારણ છે એમ માની લેવાય છે અને જોડા જેખાવો ખરા તરીકે તેવી જ રીતે વ્યવહારાય છે. વ્યામોહ, પેદા કરે એવા કારણોને લીધે; પેદા થતા આનંદથી મન મગ્ન મારે છે, અને જો કે તેમની કંઈપણ જરૂર નથી હતી તોપણ, ઈચ્છાઓ પેદા થાય છે. જેવી રીતે, કંઈપણ ગણતરી વિનાની કાળુની છીપપર-સૂર્યના કિરણો પડવાથી, જ્યાં સુધી તે કિરણો તે પર રહે છે ત્યાં સુધી, જુદી જુદી જાતના મેધધનુષ્યના જેમ રંગો પરા-વર્તન પામે છે, તેવીજ રીતે, પદાર્થનિષ્ઠ હનિયાંમાંથી પેદા થતાં કિરણો આપણી ઇન્દ્રિ-યોમા વહીને, તેમની પ્રતિમાનુ આપણા મનરૂપી દર્પણપર, પરાવર્તન કરે છે, અને જ-ખના, પ્રલોભ, અવિદ્યા, અને વાછનાઓને પેદા કરે છે અને તેને પોતાની સ્મરણ શક્તિના સ્મરણોથી પૂર્ણ કરી નાખે છે.

ખરા બ્રહ્મજ્ઞાનીની આવશ્યક જરૂર એજ છે કે, તેને નિલ અને અનિલ, સસ અને અસસ એઓની વચ્ચેનો તફાવત, પૂર્ણ સસતાથી લક્ષમા રહેવો જોઈએ. આ પ્રમાણે ક-રવામા તેને એકદમ માલમ પડે છે કે, સ્વપ્રતિ પ્યાર મિથ્યા છે. આથી અધિક પણ તેને માલમ પડે છે કે, સ્વ એ નિલ સત્તા નથી અને તેને સધળા પ્રાણીઓને સામાન્ય નહીં એવું અવ્યાપક અસ્તિત્વ નથી; જ્યારે તેનું મન આ વિચાર તરફ પૂર્ણ રીતે એવાય છે, અને જ્યારે તે પોતાના વ્યક્તિસરપરને નિર્મૂલ કરવાને ખુશી હોય છે, લારે જ, તેનાપર નિલચાથી છદ્મીરૂપી અધ્યાત્મ પ્રબોધ વિકાસ છે, અને તેનું અમરત્વ કે ને સર્વ વ્યા-પક આત્માનો સૂક્ષ્મ ભાગ છે, તે શરૂ થાય છે.

એક અનુભવી કહે છે કે, જો જો ઉચ્ચ અને દૈવી છે, તેને સાધવાને માટે પ્રાથ-મિક જરૂર એ જ છે કે, સસનું તેના શુદ્ધ સ્વરૂપથી ગ્રહણ થવું જોઈએ ઉચ્ચ અથવા નીચ અવસ્થામા તત્ત્વ તેનું તે જ હોય છે, એટલું જ નહીં પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિગત પણ તેનું તે જ હોય છે, પણ જેમ જેમ તે ચઢવા માડે છે તેમ તેમ દરેક કિરણ, પ્રત્યેક વ્ય-ક્તિનો વ્યક્તિસરપર-મનતત્ત્વના ઉચ્ચ તત્ત્વને લીધે વિવિધ રંગ યુક્ત થાય છે. જુદા, જેમ જેમ વધારે વિસ્તૃત થાય છે તેમ તેમ તેનો ઘણો ભાગ ઉચ્ચ તત્ત્વ સાથે નિકટ મળધ ધરાવે છે, અને તેને કોઈ અમુક પ્રકારનો રંગ દેછે, પણ જો જુદાના સવર્ધનમા કોઈપણ પ્રકારનો વિલગ થાય, અથવા તો તેનું એવી રીતે સંવર્ધન થાય કે તે ફક્ત રચૂલ અથવા સ્વાર્થના કાર્ય પરત્વે હોય, તો તેમાંથી દૈવી તત્ત્વને મળવાને ઘણી યોદી રહેશે. અને શુદ્ધ તત્ત્વ પણ તેના જ પ્રમાણમા, સ્પષ્ટ રીતે જુદાબદ તથા શક્તિહીન થશે, અને કાંતો તે પોતાની પૂર્વ સ્થિતિમા બળી જશે, અથવા હનિયામા મનતત્ત્વના મિશ્રણને આક-ર્ષવા, સ્વતઃ જ આવવાની જરૂર પડશે. જેમ જેમ જુદા વધારે ખિંશે છે અને વિસ્તરે છે તેમ તેમ અધ્યાત્મ સ્થિતિ અને અધ્યાત્મ પ્રુણચરીલત, વધારે વધારે દૃઢ થાય છે, અને જ્ઞાન અને પ્રેમના દેવશોથી પૂર્ણ તત્ત્વ બ્રહ્મારૂપી અનહદ સમુદ્રમા બહાર નીકળી પડે છે અને નિરંજન નિરાકારને ભેટે છે.

શરૂઆતનો અવ્યાપ્તિ કે ને આ સવર્ધનની સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે, અને ને પોતાના

અકિતસરપશ્ચને અદ્ય અગત્યનો ગણે છે, તેના મનમાં સ્વતઃજ કંઈ ફેરફાર શરૂ થાય છે. તે, તેના પોતાનાને તેમ ગણે છે એટલું જ નહીં પણ અન્યમાં પણ તે પ્રતિ તેવી જ દૃષ્ટિથી જુએ છે. મનુષ્ય તેને વિચારનું કેન્દ્ર હોય એમ લાગે છે. અને સમસ્તલોક, તેને અગાધ સમુદ્ર કિનારાપરના અસંખ્ય દેવીના કણો જેવા લાગે છે.

નશિબ, આગર, પ્રેમ, મોજ, શોખ ઇલાદિ, તેને પાણીના પરચોટા જેટલાં જ અ-ગત્યનાં લાગે છે, અને બાલકોને રમવાનાં આલસોત્પાદક રમકડાં માફક, તેમનો ત્યાગ કરવાને, જરા પણ આનાકાની કરતો નથી. આવો ત્યાગ તે યશ કહેવાય નહીં; કારણ કે પ્રુપ્ત ઉમ્મરનાં યથે બાલકો પણ પોતાનાં બાધ્યાવસ્થાનાં રમકડાંનો ત્યાગ કરે છે, જેમ જેમ તેઓનાં મન વિસ્તરતાં જાય છે, તેમ તેમ તેઓ બહાર વધારે ઉપયોગી થઈ પડે છે, અને જેમ જેમ મનુષ્યનો સાત્ત્વિકાંશ વિસ્તરે છે તેમ તેમ, આસપાસનાં પરિવર્તનો અને અદ્ય (પૃથ્વી) જેનાપર તે વસે છે, તે, એક ઉચ્ચ પર્વત પરથી દેખાતા નાના જાળીનના ટુકડા જેવાં જ લાગે છે; તેનો ઈશ્વર સંબંધી વિચાર વિસ્તરતો જાય છે અને મદાન સ્વ-રૂપ ધારણ કરે છે

૫૮ પ્રશ્ન.

(મળેલું).

ૐ તત્સત્

અથ ૫૮ પ્રશ્ન.

સાક્ષી

(૧) કેસે જીવ (૨) ઈશ સો કેસે (૩) કેસે સાક્ષી લલિષ્ણ ।

(૪) કેસે વંધ (૫) મુક્ત સો કેસે (૬) વંધ મુક્ત કો કહીણ ॥

શિરોલિખિત ૭ પ્રશ્નો કોઈ સંશયાત્મા સિધ્ધના દોષ તે સિધ્ધનો પ્રમાણકાર દર કરવામાં સર્વ પ્રકાશની ગરજ સારે એવો એક અન્ય દિન્દુરયાની બાપામાં મનોદરદાસજી વિરચિત છે. તેની એક હસ્તલિખિત જીવ્ય પ્રતિ ઉપરથી મને આ વિષય ગૂંજરાલીમાં આશુવાનું મન થયું. અનેક પ્રતિજ્ઞા મળેલી શુદ્ધિ-સંસ્કરણ કરવું એ મારા જેવી સ્થિતિના અને વિદ્યાર્થી જેવા મનુષ્યથી બની શકે એમ નહોતું. એક વખતે મદૂમ શ્રી મણિ-લાલ નુપુભાઈ દિવેદી કે જેમને હું મારા પરમ ગુરુ તરીકે માનતો અને તેમની સાથેનો, પત્રવ્યવહાર પણ તેવી જ રીતે કરતો તેમને જાતે મળી મેં મેળવેલું ધર્મ-વિષયક કેટલુંક સંસ્કૃત સાહિત્ય સાદર કર્યું, જેની સાથે આ બાપા-અન્ય પણ રાખ્યો હતો. સંસ્કૃત પુસ્તકો જેઈ તે સારાં હોવાનું જણાવી તેનો યથાવકાશ મુદ્દર્શનમાં સદુપયોગ કરવા ધારી તે પોતાની પાસે રાખી લીધો અને આ સાદા અન્યનું બાપાન્તર કરવામાં મારા અરખાએ પડવું ઠીક નહિ અને અન્મત્ર એ વિષય અન્ય પ્રકારે મેં સમજાવેલો જ છે એટલે અ-બ્યાસ માટે તમારે તેનું બાપાન્તર કરવું હોય તો કરવું એમ મને સમવ્યું. મુદ્દર્શનમાં મેં

જગા આપવામાં આવશે એમ જણાવ્યું. ईश्वरेच्छा वलीयसी ! તેઓશ્રી તે પુસ્તકો ઉપરથી ભાષામાં કેઈ નવીન બોધ પ્રવર્તા નહું તત્ત્વ ઉમેરે કે હું તેમને હાથે આ ભાષા-
ન્તર સુદર્શનમાં દાખલ 'યતું' જોઈ તે પહેલાં તેઓ નિર્વાણ પામી ગયા છે. તોપણ તેમ-
નાથી સચન પામેલો અને 'સંસ્કૃત થયેલો હું તેમના આત્માની ચિરકાલીન શાન્તિયુક્તિ
ઈચ્છી' આ પૂરૂં પ્રશ્ન અન્ય મહાશયવર નવા તન્ત્રીને સ્વાધીન કરું છું.

સેવક.

મથુરભાઈ દુર્લભદાસ.

અન્યકર્તા અંધારેને નિર્વિધન ગ્રંથસિદ્ધિ માટે ઈષ્ટ દેવતાનું સ્વરૂપ દર્શાવી—હૃદયમાં તેનું સ્વરૂપચિંતન કરી નમસ્કાર કરે છે.

દૃષ્ટા એક સ્વરૂપ કે જીવેશ્વર નહિ ભેદ

સૌ સ્વરૂપ હર વંદિ કે, વિગ્ર મવે તજી સ્વેદ. (૧)

અને વળી શુરને પણ ઈષ્ટ દેવતાથી અભેદ માનીને નિર્વિધન ગ્રંથસમાપ્તિ માટે નમસ્કાર કરે છે.

ગુરુ પૂરણ અદ્વૈત હે, દ્વૈત ભેદ નહીં તાહી

તારું પુની પરણામ કરી, વિગ્ર નાશ સવ જાદિ (૨)

મંગલાચરણ યદ્ય રહેતાં હવે પ્રશ્ન થાય છે કે આ અન્ય પ્રાકૃતભાષામાં છે. ત્યારે
ના બોધની શ્રુતિવિરુદ્ધતા ક્યાંથી ? તેનું નિરસન કરતા પ્રક્રિયાયંત્રોની રીતિ અનુસાર
પ્રત્યક્ષ કરી તેનું સમાધાન કરતાં પૂર્વપક્ષમાં જણાવે છે કે પ્રાકૃતવાણીએ કરીને જે વર્ણોશુ-
ત આ બોધ, શ્રુતિ અર્થાત્ વેદના બોધ સમાન કેમ કહેવાય ? હવે તેના સમાધાનમાં પ્ર-
માણ્ય આપી ઉત્તર પક્ષ કરે છે કે બ્રહ્માચિદ્બ્રહ્મૈવ મચતિ (બ્રહ્મવિત્ બ્રહ્મ જ યા) છે.
ખીન્ન શબ્દોમાં કહીએ તો બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મરૂપ-બ્રહ્મભય જ છે.) માટે બ્રહ્મવેતાની
વાણી તે વેદવૃત્ત્ય છે. એ જ વાર્તા વેદવચ્ચુ વેદવિદાં પ્રયોગઃ (વેદવેતાનો પ્રયોગ વેદવત્
છે, એ વચનથી સમર્થિત અને સિદ્ધ છે વળી જ્ઞાનીત્વાત્મૈવ મે મતં (જ્ઞાની તે જ હું
એમ માફે મત છે) એથી પણ જ્ઞાનીનાં વચન તે ભગવદ્યુક્તિ સમાન છે. ખીન્ન પ્રકારે,
પણ જ્ઞાનીનાં વચન ઉપનિષત્સમાન છે

અક્ષર ત્રીન ઐ કાર, અકાર ઉકાર મકાર હે,

સોહં પ્રણવ ઉચ્ચાર, બ્રહ્માંદ પિંદમૈ પ્રકટ હે (૩)

સ વ્યંજન કરિ લોપ, હં તે ઓ હૈ સમુક્ષિ લે

હ વ્યંજન પુનિ લોપ, અં અકાર મકાર મિલિ (૪)

મિલે પરસ્પર ત્રીન, ઉકાર અકાર મકાર ઇ

ઐ કાર જો કોન, સોહં પ્રણવ ઉચ્ચાર સવ (૫)

- સોહં શ્વાસ ઉશ્વાસ હે, પુરુષ અસંગ મિલ્યો દેપ
અન્વય સ્વમ્ જાગ્રત્ ફુરે, વિતરેક સુપુપતિ શેષ (૬)
- પરાવાક્ય અબ્યક્ત રહે, વ્યક્ત પદ્યંતિ ઓર
મધ્યમા વાક્ તોજી જવે, વૈશ્વરો ચોથી દોર (૭)
- યદ્ મદ્ વૈપરો વાક્, ચાર વેદ ત્રૈકાંડસવ
જીવૈશ્વર સમ ભાવ્ય, તત્ ત્વં-ત્વંતત્ વૈપરી (૮)
- સોહં બ્રહ્મ સમાન, વારુ વૈશ્વરો ઉચ્ચરે
તાત્પર્ય યદ્ જાણ, અનુભવ શ્રુતિ એક કહિ (૯)

શબ્દબ્રહ્મ ઔંકાર કે જે પ્રણવ કહેવાય છે તે ઝકાર, ઉકાર અને મકારમય છે. બ્રહ્માંડમાત્રનો પ્રણવ શબ્દબ્રહ્મ, જેમ ઔંકાર છે તેમ પિંડમા પણ પ્રણવોચ્ચારરૂપ સોહં પ્રકટ છે. બ્રહ્માંડ અને પિંડમા ઔંકાર છે. “પિંડે ને બ્રહ્માંડે” એ ઉક્તિ બહો પ્રક્રિયાથી સિદ્ધ કરી આપે છે કે સોહં ના સો માંથી સ્ વ્યંજનનો લોપ કરતાં ઔ રહે છે તે ઔ કાર છે એમ સમજવું (સ+ઉ=સો એ સંધિ વ્યાકરણદૃષ્ટ્યા સુશ્લિષ્ટ છે.) વળી સોહં ના હં માંથી હ્ વ્યંજનનો લોપ કરતાં ઔ રહે છે તે ઝકાર અને મ કાર મળીને યથેશે છે. એમ ઔ અ ને મ્ એ ત્રણ પરસ્પર મળીને ઔંકાર યથેશે છે. અને સોહંમાં તે જ અનુસ્થૂત છે. માટે સોહં એ પ્રણવોચ્ચાર જ છે. આપણો શ્વાસોચ્છ્વાસ તે સોહં-મય છે. અને તે અસંગપુરુષ-આત્મા-ને મળેશે સ્પષ્ટ દેખાય છે. એકપાસા જામત્સવમ્માં પણ તે હોય છે અને બીજાપાસા ગાદસુપુષ્પિમા પણ તે હોય છે જ. અન્વય અને વ્યતિરેક બંને રીતે જોતાં જણાય છે કે આત્મા એ સોહં પ્રણવમય જ છે.

વાણીના પરા, પદ્યંતી, મધ્યમા અને વૈષ્ણરી, એ ને ચાર પ્રકાર છે તેમાંના વૈષ્ણરી નામક પ્રકારમા જ ચારે વેદ અને ત્રણે કાંડાદિનો સમાવેશ છે મહાવાક્ય તત્ત્વમાસિ (તે તું છે) ગત અતિમ રહસ્ય બોધ “તત્ ત્વમ્”—ત્વમ્—તત્” (તે તું છે; તું તે છે) એ વૈષ્ણરી છે. જીવેશ્વરની ઉપાધિનો લાગ કરતાં તેનો અભેદ સદાસર્વદા સિદ્ધ છે એ સિદ્ધાન્તબોધક વેદરહસ્ય તત્ત્વમાસિ તે વૈષ્ણરી છે એમ જણાવી કહે છે કે એ રીતે મારો જીવ પણ બ્રહ્મસમાન—ઈશ્વરમય-પરમાત્મ સ્વરૂપ—છે અને આ (પદ્મપ્રકાર) વૈષ્ણરી વાદ તે ઉચ્ચરે છે. તાત્પર્ય કે અનુભવ અને શ્રુતિ તે એક જ છે. આત્માનુભવ જ શ્રુતિ છે. આટલે સુધી આ ભાષામંથ વિવેકદૃષ્ટ્યા વેદવાક્ય નવો પ્રમાણ રૂપ ગણાય કે નહિ તે વિવાદમાં હતરી પ્રસ્તાવ તરીકે સૂચ્યું કે આ મંથ પ્રમાણરૂપ ગણવા યોગ્ય છે. અને તે પૂર્વોત્તર પક્ષ કરી પ્રક્રિયાથી સિદ્ધ કરી આપ્યું. હવે પ્રાકૃત વાણી વાપરવાની અડચણ ન રહી. એટલે તેવી વાણી વાપરી વક્તા પોતાની ઇચ્છા જણાવે છે.

મનવાચ્છા પૂરણ ર્હા ભાષા કાવિત પ્રકાશ

દુહા સવૈયા ચોપડી કરો જ્ઞાનકી રાશ

(૧૦)

અને આ ભાષા-અન્યને જે કાઈ સમજે-સારી રીતે અનુભવે—તેનું ફલ જણાવે છે કે—

સમુદ્ધે મુખ હૈ તાસ, ત્રાસે મોહ અજ્ઞાન તમ

જ્યૌં રથિકે પરકાશ, નાંહિ અંધેરો પાડયે (૧૧)

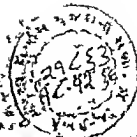
આ અન્ય સમજવાથી સમજનારને મુખ યશો, તેનાં મોહાં અજ્ઞાન, અને અધકારનો નાશ યશો. સૂચ—પ્રકાશ થતાં જેમ અધકાર રહેવા ખામતો નથી તેમ આ બોધદાસ માનનાર્તક પ્રકાશી અજ્ઞાનમોહાધકાર નષ્ટ કરશે, અને તેમ થતાં મુખ અનુભવાશે, આનન્દ અનુભવાશે.

આ અન્યનો વિષય જે પદ્મપ્રશ્નનું નિરસન છે તેવા પ્રશ્ન કોને થાય? શું મનુષ્ય માનને એ પ્રશ્નો થઈ એવી આતુરતા પ્રાપ્ત થતી હશે કે જે ગમે છાંધી અને ગમે તે રીતે પથ્ય એનું સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી વિદ્યુલ ચિત્ત રહે? ના. તેમ નથી હોતું. એ પ્રશ્નો મુમુક્ષુને જ યવા સંભવે છે. માટે એક દહાન્તવડે મુમુક્ષુનું વર્ણન કરે છે.

તત્ત્વવત્તા સો જાનિયે, તજે અતત સવ દૂર

હંસ નીર જ્યું છોડિ કે, પીવે જીવન મૂર (૧૨)

ક્ષીરનીર એકાં હોય તેમાંથી હંસ, માત્ર ક્ષીર પીએ છે અને નીરને ભિન્ન કરી પછે દે છે. હંસની એ પ્રકૃતિ, સાથે સામ્ય હોવાથી મુમુક્ષુ ને પણ હંસ કહેવામાં આવે છે. વળી સંન્યાસીને પણ હંસ કહે છે. ત્યારે સંન્યાસ શું? તે જાણવાની અપેક્ષા હોઈ છે. સંન્યાસપદ છે તે આશા-નિરાશા બન્નેથી રહિત છે; એ ઉપરાન્ત પણ સંન્યાસ વિષયે કંઈ વિશેષ જાણવાની જરૂર છે. સંન્યાસ એ પ્રકારનો છે: (૧) વિદ્વત્સંન્યાસ ૨) વિવિદિપાસંન્યાસ. એમાંનો પ્રથમ જે વિદ્વત્સંન્યાસ તે સ્વાતુભવગમ્ય હોવાથી તેનું સ્વરૂપ યથાર્થ જાણવાની આશા નથી. શબ્દ માત્રે કરી તેનું જે જે વર્ણન કરવામાં આવે તે માત્ર દર્શનામાં ઉતરી શકે પણ તેનું અપરોક્ષ વિજ્ઞાન અનુભવ વિના બને જ. માટે એ વિદ્વત્સંન્યાસને અસમ્યક્ષપદ કહે છે. અને વળી એ જ વિદ્વત્સંન્યાસ એવા પરમદસપદના વિષ્ણુમક્ષ, રિયતપ્રત, અતિવૃણાશ્રમી અને બ્રહ્મણ્ય એટલા વિશેષ છે. બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મૈવ નતુ બ્રહ્મવિદઃ (બ્રહ્મવિત્ તે બ્રહ્મ જ છે) એટલે એ વિશેષવૃણાશ્રમ પરમદસપદસ્થ મહાત્મા બ્રહ્મવિત્ છે. મુમુક્ષુએ જાણવું જોઈએ કે એવા બ્રહ્મવિત્ બ્રહ્મમય બ્રહ્મરૂપ જ છે. હવે દ્વિતીય જે વિવિદિપાસંન્યાસ તે જ મુમુક્ષુતા છે. મુમુક્ષુનું લક્ષણ વિવિદિપા સંન્યાસ છે. ત્યાં સંકા યશો કે મુમુક્ષુને સંન્યાસપદસ્થ કેમ ગણાય? તેનું સમાધાન કરે છે કે મહાત્મા અને પરલાકની આશા, તે આશાનો નાશ, જેણે વિવેક અને વૈરાગ્યવડે કર્યો છે તેવા મુમુક્ષુને જ સંન્યાસી કે હંસ કહીએ છીએ. જેને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થમાંના અતિમ મોક્ષ માત્રની આશા, અને ધર્મ, અર્થ, કામ એ ત્રણેની આશાનો અભાવ, તે જ મુમુક્ષુ ગણાય છે અને તેને જ હંસ કહીએ છીએ.

સુદર્શન

પત્રી. ગ્રોસર આન દસકર
ધ્યાપુભાઈ મુવ એમ. એ.
એલ એલ બી.

(આવૃદ્ધિ—એક સ્પેશિયલ પ્રવાસી સ્પેશિયલ મહિલાવ નંબરમાં.)
(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને સત્સંબંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” —માનવતમ.

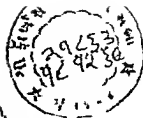
૧૮૮૬

પુસ્તક ૧૫. અંક ૩.] (માસિક) [ડીસેમ્બર, ૧૯૦૨

વિષયાનુક્રમ.	પૃષ્ઠ.
૧ સાક્ષીને કપડો	૧૭
૨ કપડો સંગ્રહ	૫૮
૩ પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ	૧૦
૪ જાત દર અને ગોપીચંદ	૩૧
૫ કેળવણી	૧૫
૬ ગુજરાતી બાપા	૧૮
૭ જીવંતમા અને પરમાત્મા	૭૨
૮ વિષયમાળા	૭૩
૯ મેન્ડે મેન્ડે લોકન	૮૦
૧૦ મેન્ડે મેન્ડે	૮૪
૧૧ મેન્ડે મેન્ડે અને શાંતી વચ્ચે સંબંધતા	૮૮

આમદાવાદ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ૬૫ની લીમીટેડ.

સુદર્શન.

તત્ત્વો
પ્રેક્ષિતર આનંદશકર
આપુભાર્ષદ ધ્રુવ એમ એ
એલ એલ બી

(આદ્ય દ્રષ્ટા—' એક અભેદમાર્ગપ્રવાસી ' સ્વદ્વનિષ્ઠ મણિલાલ નરસિંહભાઈ)

(ધર્મ-શૃદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સબધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવતમ્

પુસ્તક ૧૫. અંક ૩.] (માસિક) [ડીસેમ્બર, ૧૯૯૯.

સાકીને ઠપકો.

(મળેલું)

ગજલ.

સાકી, જે શરાબ મને દીધો દિલદારને દીધો નહીં
સાકી, જે નિશો મુજને ચડ્યો દિલદારનેય ચડ્યો નહીં —સાકી, જે.

મુજ ચમ્પમા ચરખો ફરે,
કદમે બદન લયકી પડે,
દિલદાર તો મલકયા કરે,
તકી ચારને પાયો નહીં —સાકી જે શરાબ.

આશક અને માયકને,
પાવો એક જામે ને શિરો,
પાવો એક હાથે સાકીએ
ઇનસાફ તે દીધો નહીં —સાકી, જે શરાબ.

મહારી ગર્હ શરમે બધી,
દિલદાર હુઝમહી હજી,
તારી બની ખાલી મિશી,
પાવાય તે રાખ્યો નહીં —સાકી, જે શરાબ.

સરખાં બને બને જરા,

ત્યાં તો શરાબીની મળ,

ઉલટી કરી તેં તો સળ;

નયને સનમ ખેલો નહો.—સાકી, ને શરાબ૦

મુજ ખુન આ કૂદી રહે,

દિલદારનું યંદું બને,

મુજને ચડે ત્યાં, ઉતરે;

કોઈ મળ આવી નહો.—સાકી, ને શરાબ૦

આ રાત પહેલી વરસની,

માથકના ઇતકારની,

ત્યાં બેવફૂરી તેં કરી;

પુજ નમ કો કૃત્ય નહો.—સાકી, ને શરાબ૦

ના રાચતી માલે ચડી,

જરો ના લખે સુરખી પડી,

ઘેરી બની ના આંખડી;

દિલ યારનું નમ્યું નહો.—સાકી, ને શરાબ૦

આ પ્હોર ચાર જ રાતના,

કઈ વાયદા વીત્યે મળ્યા,

કઈ દોંશયી છગરે જડ્યા;

તેની કદર પુને નહો.—સાકી, ને શરાબ૦

ના ખેંચ આશક તો કરે,

માથકને પાવે પડે,

ના સાકીએ ખીચે ઘટે;

તેં કામદો પાળ્યો નહો.—સાકી, ને શરાબ૦

જોઈ સનમને રૂબરૂ,

ઘેલો હતો પૂરોજ હું,

પાયો ફરી, પીતોય પું;

પણ ચારને પાયો નહો.—સાકી, ને શરાબ૦

આ વાય ફરૂ તણી હવા,

મુજ રાત વીતી યુક્તમાં,

દિલદાર આ લેડે જવા;

જો મેં જુઝન મેલ્યો નહો.—સાકી, ને શરાબ૦

જો આવશે કાઠી સનમ,
તો લાવશે આંહી કદમ,
તું રાખજે-બાઈ-રદમ;

ગફલત ઘટે આવી નહીં.—સાકી, જે શરાબ.

કલાપી.

“કયમ ના મોહું તે મુજ પ્રિયા સંગે ને.”

(મહેલું.) *

(ઓધવજી સદેશો—એ રાગ.)

ચળક ચળક રહી શી આકાશે તારલી,
હાસ્ય કરતિ નિર્મળ મુખડે ઘેલી ને,
વેંત અંતરે ચંદા પાસે ને ઉભી,
સ્પર્શ અડપલું કરવા નયે પેલી ને

૧

ખડકાઈ ઝીણી શી સધળી વાદળી,
નદિ રેલ સમ આછી સધળે જ્યોત ને;
સંધ્યા પશુ જળ પીવા મંદાકિનિનું,
લટકે ત્રાચંતિ હર ધારી નેમ ને.

૨

સંધ્યા, ચંદા, તારલી ને વળિ વાદળ,
ગેલ કરંતાં હર્ષ ધરી નિજ મુખ ને;
જન કો જગમાં એવો જન્મ્યો ને હશે,
જોતાં આ નવ ઉપજે તેને સુખ ને ?

૩

અહિ જનમડળમા શોષતાં નિર્મળા,
મળવી મુશ્કેલ તમ સમ સધળી નારિ ને;
પશુ મુજ હૃદયે છબિલિ એક વસી રહી,
તે તમ સદ્ગુણ સમ શોભાંતિ સારિ ને.

૪

તારલીની પેટે ઉત્કૃષ્ણલ છે છતાં,
હાપણને ગાંભિર્ય ધરે તે હૃદયે ને,

કલંક વિણ ચંદાસમ તેનું મુંખડું, ૧ ૧ ૧
શાન્તિ અભિમય ઐમળ કરણ હેર જો. ૧ ૧ ૫

સધ્મા રંગ સમી છે અરિથર, આખડી,
પણુ સ્થિર તેમાં પ્રીતિ કુદે જોર જો;
વાદળ પેઠે નૂતન વસ્ત્રો તે ધરે,
પણુ તે સધળું જનવા પિયુષિતચોર જો. ૧ ૬

તારલીને આંખોમાં ચમકાવે ખરી,
સંધ્યા, ચંદ્ર ને નિજ મુખના રંગે જો;
વાદળા પેઠે નમ્ર હૃદય તે ધારતી,
ક્યમ ના મોહુ તે મુજ પ્રિયાસંગે જો. ૭

પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ.

(મળેલું)

૧ વંશસ્થ વૃત્ત.

વિશાળ કર્મત્રય કેરું ચિત્ર છે, વૃથા કયા માનન શ્રેય સૂત્ર છે,
પ્રભોષ જેનો જનને પવિત્ર છે, અસાર સસાર વિષે સુમિત્ર છે.

અનન્ત જન્મે બહુ કર્મ જે કર્યાં, અપાર ભંડાર વિષેજ તે ભર્યાં;
પ્રમાણુ તે સચિત નામ પામતાં, દહાખ્ય પ્રારબ્ધ તહીંથી તો ચતાં.

ન તે વિના ભોગ કદા વિરામતાં, પ્રતિક્રિયા નિષ્ફળ, છાંડ કામ્યતા,
તથાપિ ખીળ 'હૃભયાશ તે તણા, પ્રયત્નમાર્ગે ક્રિયમાણુનાં ધણા.

ફળાર્થે હત્સાહ અહો મને કરી, વિશુદ્ધિ નિષ્પન્ન થશે શ્રમે કરી,
અનેક છે અન્ય પ્રસંગ તે વિના, સ્વતંત્ર જોમાં 'ક્રિયમાણુ આપણા

અહો ! કહો એ ક્રિયમાણુ કોણુને, સ્વતંત્ર ધૃત્તિ કૃતિ આ તનૂ મને,
ભલી ફલંતી હરની ઉપાસના, કરો ક્રિયા, જો અહીં ચારુ વાસના.

અતકર્ય શક્તિ ક્રિયમાણુની બહો શનૈઃપિ અંતે ફલદાયિની શૃણો,
પ્રપંચપક્ષે અવબોધકારિણી, સ્વરૂપલક્ષે ભવ નીરતારણી;

પ્રમાણ તેને પરમોપકારિણી, સુખણ તેને સ્વસ્વરૂપસારિણી,
મહી મુખેમ્હા વિમળા ક્રિયા કરી, જનો જનો રે કટિબદ્ધ કેસરી

* આનંદનંદન.

જલંદર અને ગોપીચંદ.

એક સવાદ

(મળેલું)

જલંદર—વાવના પગથીઆ પર તી ભાજધડા પડ્યો છે ?

ગોપીચંદ—એક આશ્ચર્ય છે, મહારાજ !

જલંદર—અનંત મળના યોગી ! તને આશ્ચર્ય હજી શાનું છે ? સમુદ્રને પી જનાર અગ
સ્તને સમુદ્રમાં હજી શાનું આશ્ચર્ય રહ્યું છે ?

ગોપીચંદ—ગુરુદેવ, અગણિત કાળથી ન અનુભવેલું તેનું કાંઈક અહીં છે અચળામાં
આને જગ ખધાતું નથી વસ્ત્રમાં પાણી ભરવા મથતા ધેનાને કોઈ હસતા
ચાલ્યા જાય છે

જલંદર—અને તું મિત્ર પણ યઈ મએયો દેખાય છે !

ગોપીચંદ—મહારાજ, વસ્ત્રમાંથી જેમ જલ વહી જાય છે તેમ મહારા આત્મામાંથી યોગ-
ખલ પણ વહી જતું જણાયડે મને ખેદ પણ થાય છે

જલંદર—મિત્ર, જમાત આને અર્ધજ રહી જશે આને આ વાવ પાસેની કદબકુજમાં
ડેરી જશું તારા ખેદ દૂર કરીશું અને અનખ અર્ધજ જગાવીશું

ગોપીચંદ—કૃપા • ગુરુદેવ !

જલંદર—તારે તું અહીં આવ જગ અમાપિસ્થ થા અને આરામ લે

ગોપીચંદ—ગુરુદેવ, સમાધિ આને આવશે નહિ, તે આનંદનાદ લોપ થઈ ગયો છે યોગ
ખનમાં આપની કૃપા શિવાય મહારી પાસે ખીલુ કાઈ જ નથી

જલંદર—એટલુંબધું શું છે ગોપીચંદ ? અહીં આવ, બેટા !

(ગોપીચંદ જલંદર પાસે જઈ બેસે છે)

તારાં અંગેઅગમાં કરુણાની હજી આપી ગઈ છે, તેજ આર્દ્રતાથી ગળી પડે છે,
મ્હો લેવાઈ ગયું છે, તાત-તને શું થયું છે ? તું કાંઈ મિત્રને મળ્યો ? અનંત
કાળના યોગી, તારો કયો મિત્ર આ વીતેલા અગણિત કાળમાં કાળને હજી
રમાડી રહ્યો છે ? તારે કયું સળધી તને ફરી રાખ્યું બોગવવા હજી
બોલાવી રહ્યું છે ?

ગોપીચંદ—એ કાષ્ઠ મિત્ર નહિ—મહારાજ, પશુ વેરી મને સાદ કરે છે. હળુ ચોગ્ય
 તે મને એવી જવા માગે છે. હું તેને દૂર કરવા મથુ છું પણ તે અસહ્ય નથી
 જલદર—તું અનંતતા મેળવી શકો. તેમ તે પણ કાષ્ઠ અનંતતા મેળવી શકેલ મહાત્મા
 છે. બેટા, એમાં સામ્ય છે તો તિરકારી કાઢે છે કેમ ? જે હોય તેને હથાકી
 લે અને હથથી મેળવી લે. હળુ સુધી ટકી રહેલ એવું એ—તાર. મિત્ર હોય
 કે સબંધી હોય કે એક બાવના માત્ર હોય—જે હોય તેને તારા આત્મામાં
 સમાવી દે. એ તને હાનિ કરી શકશે નહિ જે બહુ ટકે છે તે બહુ
 સાદું હોય છે

ગોપીચંદ—એ તો જડમૂળથી કાપી બાળી નાખવા જેવી વાંચના, કૃપાલુ; બહુ ટકી
 માટે બેહી કાઢી નાખવા જેવી અને તે પણ આપના નિલના બેધથી જ.
 જલદર—કાષ્ઠ ફિકર નહિ—બેટા, તે વાંચના હોય તો તેને પણ જરા વાર તો હથથી
 ચાંપી લે તારા જેવાને કાષ્ઠ જ ડર નથી વાંચનાને પણ ન્યાય આપવો. સ-
 વને ન્યાય આપવો જે બહુ ટકી રહે છે તે બહુ ઉપયોગી હોઈ છે
 ગોપીચંદ—પશુ—કૃપાલુ, એ વાંચના યોર જેવી અમર છે અને તેની ખાક કરવામાં
 આવે નહિ લાંસુથી તે વગર વપોદે અને ખારામાં પણ વધતી જાય તેવી
 છે અને તો આજ લાગે છે કે યુરાધ પણ અમર છે

જલદર—નહિ, નહિ, બેટા. જે ઉપયોગી છે તે જ કાળના મહાન ધસારામાં ટકી શકે
 યુરાધ તો કાણે કાણે મૃત્યુને વશ જ છે તુ તારી બાવનાને યુરી કઢી છાઈ નહિ
 ગોપીચંદ—મહારાજ આજે નિલથી કાઈ ઉલટું જ કહેતા હોય એમ મને અજાણીને બાસે છે

જલદર—હા, તને એમ જ લાગશે જે કહેવાની જરૂર ન હતી તે એ કહ્યું ન હતું પણ
 આજે ઉવટ કહેવાનું તે કહી લેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તને હુખ દે છે ને બોમ
 ભોગવી લે કહેવાનું તો એટલું જ કે તું નિરતરના સુખમાં આવ.

ગોપીચંદ—કૃપાલુ, આપ આજ કહેજો તે હવે મહારાથી શી રીતે બની શકશે ? યો-
 ગમાં આવી ભોગમાં પડવાનું હવે કેમ બનશે ?

જલદર—જે અસાગસુધી રહ્યું તે જ સર્વ બનાવી દેશે યોગને અને ભોગને હવે સરખા
 બેટા શીખ, બાપુ, અને તું છેક જ ગળા ગયો છું તેને માટે બીજું શું રહ્યું
 યોગપર તારી પ્રીતિને માટે તને ધન્ય છે પણ તારી આંખમાંથી અશ્રુ નીચે
 નથી પડતાં તે શિવાય બીજું બહુ જ યર્ષ ગમ્મ છે તું દલ છે તો ભોગમાં
 પણ દલ રહેજે.

ગોપીચંદ—ચરેવ, યોગને અને ભોગને સરખા કેમ ગણું ? અનંતકાળની શાન્તિ હવે
 અસાર કેમ ખોઈ નાખ્યું ?

જલદર—અનંત કાળની શાન્તિ—બેટા, ખોવાતી નથી. ખોવાય છે તો મળી ન હતી
 અખંડિત શાન્તિ શું તેનું દર્શન તો હવે યુગે અને તે ભોગમાંથી જ, તને હાલ
 યોગમાંથી તો કદિ નહિ

ગોપીચંદ—આટલા કાળની અસગતાથી ન બની શક્ય તે હવે સંગમાં પડતાં શું
 મળી આવશે—મહારાજ ?

જલંદર—બેઠા, તું હજી સુધી ન સમજ્યો કે શાન્તિ સંગ કે અસંગ, ભોગ કે યોગ—
એવા કોઈ પદાર્થમાં નથી પણ શાન્તિ વિવેકમાં છે.

ગોપીચંદ—સસ : ગુરૂદેવ.

જલંદર—અને વિવેકથી ભોગ ભોગવાય તો યોગની અપેક્ષા નથી. વિવેકના પ્રકાશમાં
ભોગ પણ યોગ જ છે.

ગોપીચંદ—સસ : ગુરૂદેવ; પરંતુ ભોગમાં વિવેક મલિન થાય છે માટે જ લોકો યોગને
નિર્મલ અને પુણ્ય ગણે છે. નિર્મલ ગણે છે.

જલંદર—પણ—ભાઈ, ભોગ કરતાં યોગ ઓછા ભયવાળો નથી. દૂધ બગડે છે સારી રીતે
અને છે. યોગ તૂટી પડે છે સારે બહુ દુઃખ થાય છે. પક્ષ થયા પહેલાં ફે-
લને તોડી લેતાં તે કરમાઈ જાય પણ ખટારા છોડતું નથી.

ગોપીચંદ—સસ : ગુરૂદેવ.

જલંદર—જરા વિચાર કર. તારી માતા મેનાવતીનાં અશ્રુમાં નાહીને તું અહીં આબ્થો
તે સમય યાદ કર. પછી તે બલાહાર કેટલો વિષમ છે તે તારી અભ્યાસની
સ્થિતિથી જોઈ લે. અનંતકાળમાં એક વખત પાછો ફરી આવ. રાજ્ય અને
યૌવન તારી પ્રકૃતિ હતી. વિરાગ મેનાવતીએ અપાબ્થો. પ્રભુએ આપ્યું હતું
તેવું મેનાવતી ક્યાંથી અપાવી શકે ?

ગોપીચંદ—સસ : ગુરૂદેવ.

જલંદર—મેં મેનાવતીને કહ્યું હતું કે “ઉતાવળની જરૂર નથી. ગોપીચંદ અમર નથી
પણ ગોપીચંદનો આત્મા અમર છે ” પણ તે પુત્રના લાવણ્યમય શરીરને
અમરત્વ ઇચ્છતી હતી.

ગોપીચંદ—અને તે ઇચ્છતી હતી તે આપની કૃપાથી પ્રાપ્ત પણ કરી શકી.

જલંદર—ખરું, તે ઇચ્છતી હતી તે તો બન્યું પણ હું ઇચ્છતો હતો તે નહિ.

ગોપીચંદ—આપ શું ઇચ્છતા હતા ? અમરત્વથી પણ વિશેષ હિત એ કયું ?

જલંદર—હું ઇચ્છતો હતો તે “ શાન્તિ. ” અને તને માર્ગમાં સર્વની પેઠે આરામ મળે
એ પણ ન ઇચ્છવા જેવું ન હતું. વિસામા લેતાં ચાલતું એ સાફ છે. તારી
પ્રકૃતિમાં ચાલતાં તને આરામ મળત અને ધીરે ધીરે આ પણ મળી રહેત.
અમરત્વ અને શાન્તિ સાથે મળવાં જોઈએ.

ગોપીચંદ—પણ ગુરૂદેવ, આપે આપેલું પાત્ર હું ક્યાં પી શક્યો હોત ?

જલંદર—તને ખરી જરૂર હોત સારે જલંદર મળી રહેત. વિષ જલંદર જેવાં અણુથી
‘ બરેલું પડ્યું છે. તારી પ્રકૃતિ જ તેને ચોખી લેત. જલંદર પણ એક કાળે માતાને
ધાવતો હતો અને બાલક પેઠે રડતો હતો. ’ આટલો જદ્દ તે બ્યાં પોપણ મળે
લાંચી લેતો લેતો જ યચો છે. પ્રભુએ પોપણમાં કોઈ સ્થાને વિષ નથી નાંખ્યું
તેથી જ તે આવડો યચો છે. તારી પ્રકૃતિને બ્યાં પોપણ મળે લાંતું જ, મને
મળે છે લાં હું રહીશ. કામધેનુ સર્વ સ્થાને સમાન વર્ષા રહી છે, જે જેવું
ઢાઢ છે તેને તેવું તે ઢધ રહી છે.

ગોપીચંદ—પણ ગુરૂદેવ—ભગવાં વખતે ટેવાઈ ગયેલાને રાજ્યની સેનિરી હવે ખુંચરો નહિ.

જલંદર—હાલ તો નહિ જ ખુચે. ખુચે સારે ફેંકી દેને. ઇચ્છા છે તો તેને પણ ધારણ

કરી લે. ઇચ્છા છે તો આ ઝોળી પણ ફર નથી; જ્યારે ઇચ્છા થશે ત્યારે મળી જશે. બેટા, ખુશીથી એક દેશ કરી આવ. મેનાવતી અભાર સુધી હોત તો ને પણ તને એમ જ કહેત.

ગોપીચંદ—પણ મહારાજ-કાલ્ય અમરત્વ અને શાંતિ બંને જાય તેવા ભય લાગે છે.

જલંદર—યોગી ! રાજા ! વેપારી શા નહિ. ભોગ કરતાં ભય વધારે હાનિ કરે છે. પ્રકૃતિમાં
 ૧૧૧ : એક રસ ન બને ત્યાં સુધી અમરત્વ શા અપતું ? છતાં અમર પાલો આપ્યા પછી તુ મરણશીલ ભાવોમાં કેટલું જીવી શકશે ? જેમ અભારે તારે યોગથી જતું પડે છે તેમ જ કાષ્ટ કાળે તારે યોગમાં પાછું આવવું પડશે.

ગોપીચંદ—ગુરુદેવ, આપ જોને દિલ કહેશે તો આનંદથી કરીશ. પરંતુ પેલી વીતેલી વખતમાં પડી આપના દર્શન ક્યારે મેળવીશ તે સુજતું નથી.

જલંદર—અને એવો ભય પણ શામાટે ? વખત તું અહીં પણ શુ નથી દેખતો ? નિર્ભય ન થવાય ત્યાં સુધી-યોગી-ભયમા રહે, પણ ભયને નિર્ભયતા કહી છેતરાવું ઠીક નથી. વિવેકથી પ્રકૃતિને વશ જવામા ભય નથી. ભય પ્રકૃતિનું ખુન કરવામાં છે. તને રાજ્યમા ભય નહિ લાગે.

ગોપીચંદ—ગુરુદેવ-ખીજે કોઈ માર્ગ નથી ?

જલંદર—હેલો જ માર્ગ સારો મળે તો ખીજની પૃચ્છા શા માટે કરવી ? અને ખીજે માર્ગ નથી જ. તને તે એકની એક વાત કાણે કાણે ખુશ્કાં કરશે. તને એ કંપના દેશે નહિ. યોગી, અનંતતામાં આવ્યાપછી હઝાર હઝાર વર્ષે પણ એક ખટક ઘાય તે દુનિયામાં તો કાણે કાણે થવાની બરાબર છે.

ગોપીચંદ—ગુરુદેવ, જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિ ઉઘાડશે ત્યાં જોષશ. પડું તો ઉદ્ધારવા તત્પર રહેજો.

જલંદર—નહિ-બેટા-પડીશ નહિ. જે તને ખેંચી શકે છે તેને તારા જેવું જ માનીતો જો-જ્યની સાથે ખેલ કર. તેના પગમાં માથું અને હૃદય ધર અને તારા આત્માને તું પોતે સાચવજો કે તારા ગુરુને સોપતો જજો. પછી તું નિર્ભય રહી ભોગ ભોગવજો.

ગોપીચંદ—સત્ય-ગુરુદેવ, અને ખાન આવ્યું. આપની આજ્ઞા પ્રમાણે કરીશ અને દૃઢ રહીશ. પણ-મહારાજ-કાલ્યકમાં દયાપ્રદ ગયું તે હવે કેમ ઉભું થશે ! એ બહાલાં માનવીઓ ગયાં અને તેની નિશાનીઓ પણ ગઈ. રહી છે માત્ર આ એક ખળમળી ગયેલી વાવ અને હજુ કાંઈ સ્પષ્ટ દેખાઈ શકે તેવી એક રહી છે તે કાળે ધર્મપત્ની હતી તેની આ આ રસમય મૂર્તિ.

જલંદર—અને બેટા-સૌથી પ્રયત્ન આ તારી ભાવના હજુ હતી તેવીને તેવી જ રહી છે. અન્ય સર્વને જીવનમય એ બતાવી શકશે. પ્રભુને સાથે રાખજો. મિત્ર બેલો જા અને બેલો આવજો.

ગોપીચંદ—(માથું ઝુકાવીને અધુસહિત) આજ્ઞા-કૃપાલુ.

જલંદર—દૃઢ થા, (માથાપર હાથ દેરવીને) આંખો ખીચ. આંખ ઉઘાડીને તારી ભાવનાને તું જોજો. એ જ માતા, એ જ પત્ની, એ જ વૈભવ હયાત છે. તમ થજો. પછી એક પ્રભાતે સુષને ઉઠતો હશે ત્યારે આવ્યું બાર્યું હવું તે ગયું ભાસશે;

અને એ જ જલંદર અને એ જ ઝોળી ખાકના ખીજના પાસે તૈયાર ખાં. હશે કલાપી.

કેળવણી.

(અભિવિદ્યાસંભવ.)

(મજેલું)*

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૧ થી)

આપણા સદ્ગુણોના અધારણીને સર્વ આધાર આપણે વિચાર મનોભાવ અને કામનાઓ ઉપર છે. તેથી એ બધાં જો કનિષ્ઠ પ્રકારનાં હોય તો સદ્ગુણો પશુ કનિષ્ઠ પ્રકારનાં જ થાય. એમ ન થાય માટે આત્મનિઘ્ર કરવાની ટેવ બહુ જરૂરની છે. આ વાત માયાપે તેમ જ શિક્ષકોએ બાલકોના મનપર બહુ ઠસાવવી જોઈએ. આત્મનિઘ્રની ટેવ પાડવી, આત્મનિઘ્ર કરતાં શીખવવું, એ બહુ અઘરું છે. અહીં જે મહોટી અડચણ નડે છે તે એ છે કે આપણે જાતે જ હજી આત્મનિઘ્ર પૂરેપૂરો કરી શકતા નથી જે કામ ન કરવાનો બાલકોને બોધ આપીએ છીએ તેજ કામ, આપણે જાતે જ, ઘણીવાર કરીએ છીએ. આપણા મનોભાવ અને આપણી કામનાઓને આપણે પોતે કેટલી બધીવાર તાબે થઈ જાય છે છીએ તે, અને બાલકો જેઓ પોતાના દેહનો ઉપયોગ કરતા તરત જ શીખતાં હોય છે તેમને આત્મનિઘ્ર કરવો કેટલો બધો અઘરો પડે, એ બે વાતો જો લક્ષ્યમાં રહેતો, બાલકોને જુલ કરતાં જોઈ તેમનાપર જે ચીડ આપણને થાય છે અને તેથી આપણે જે બહાવશ બની જઈએ છીએ તે કેટલું જુલ મરેલું છે તે સહજ મમગરી

બાલકોને આત્મનિઘ્ર કરતાં શીખવવા માટે આપણે પોતે તે તેમને કરી બતાવવો જોઈએ. એ ઉપરાંત એમ ન કરવાથી બાલકને જાતે કેટલું દુઃખ થાય છે તે પણ તેને તેના પોતાના અનુભવપરથી સમજવી, અનુભવ સિદ્ધ કરાવવું જોઈએ. આત્મનિઘ્ર કરવાની ટેવ બહુ નહાન પશુથી જ પડવી જોઈએ. દરેકજની સાધારણ વાતમાંથી દૃષ્ટાન્ત આપી, આત્મનિઘ્ર વિના કેવાં માડાં પરિણામ બાલકોને અનુભવવાં પડે છે તે પણ વખતે વખત સમજાવતા જવું જોઈએ. આત્મ અગત્યનું શિક્ષણ મળવી જ ન આપતાં, આત્મનિઘ્ર ન કરવાની ટેવ ઠમી જાય છે પછી જ ઘણાં મા આપ એ ટેવ પાડવાને પ્રયત્ન કરે છે, અને જ્યારે તેની કાંઈ પણ અસર થતી નથી એવું દેખે છે સારે તેઓ દુઃખી થાય છે અને આશ્ચર્ય પામે છે કે, આમ કેમ થાય છે. એક વાદ્યનો ઓકરો બહુ મિઝાજ હતો. તેની એ ખોડ સુધારવા માટે તેને કાંઈ શિક્ષા કરવી એ બાદ્યને ગમતી નહિ; તેથી તે કરતી શું કે જ્યારે તેના ઓકરાનો મિઝાસ જાય સારે તેને એકલો મૂકી. પોતે આથી પાછી થઈ જાય. જ્યારે તે પાછો ઠોકાણે આવે સારે તેની પાસે જઈ તે કહે કે “કેમ મહારા વદાલા, મિઝાસ ખોવાયી તને શું ફલ થયું? કંઈ જ નહિ; ઉઘડું એટલું તને દુઃખ થયું.” આ પ્રમાણે મજેલો બોધ એકદમ જુલો જવાતો નથી; અને એમ કરતાં કરતાં જ એવો પણ વખત આવે કે જ્યારે વિચાર, કામનાઓ, રાગદ્વેષ વિગેરેની તેનાપર શું અસર થાય છે એ બધું પણ સમજવાની તેનામાં શક્તિ આવે.

બાલકોના સહવાસ કેવા હોવા જોઈએ, એ હવે જોઈશું. તેઓ જે વાતાવરણમાં રહે તે એવું હોવું જોઈએ કે તેમાં રચુલ, માનસિક, કે નૈતિક અણુદિનો સ્પર્શ પણ હોવો જોઈએ નહિ. હવા જેમ ચોખ્ખી જોઈએ તેમ જ તેઓ નકારા આચારવિચારના સબંધમાં

ન આવે એની પણ બહુ સંભાળ રાખવી જોઈએ. જે આપણા ઘરમાં જ દયા, કામ, અ-
હિંસા, પ્રેમ, સલા, અને ધાર્મિકતામય આચાર પળાતા હોય તો આપણા ઘરની હવા જ
એવી થાય છે કે તેના સંબંધમાં આવનાર સર્વ શાંતિ અનુભવે પૂર્વે જોઆ પોતાનું જી-
વન ધાર્મિક બનાવવાની પ્રયત્ન રાખતા તેઓ ઋષિઓના આશ્રમમાં જઈ રહેતા. એમ
કરવાનું મુખ્ય કારણ એ જ હતું કે ઋષિઓના સહવાસથી તેમના શુદ્ધ વાતાવરણનો લાભ
મળે. શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું એ જ કાંઈ તેમને મુખ્ય ઉદ્દેશ નહોતો. હાં જઈ તેઓ ઋ-
ષિઓની સેવામાં જ તત્પર રહેતા. એમાં જ તકોન રહેવાનું પરિણામ એ થતું કે તેમને
પોતાને જ એમ લાગ્યા વિના રહેતું નહિ કે પોતે શુદ્ધ થતા નામ છે. આજના હિંદુસ્થા-
નમાં આવા પ્રસંગ બહુ મળે એમ નથી; છતાં એ પૂર્વેની અસર હજી સર્વાંશે નિર્મૂલ થઈ
નથી. આજ એવા પ્રસંગ બહુ મળી શકતા નથી સારે આપણે આપણા ઘરને જ એવા
શુદ્ધ સંસ્કારમય બનાવવું જોઈએ આપણે પોતે આપણા આચારવિચારપર ધ્યાન આ-
પીએ તો ઘરની હવા જ એવી થશે કે તેમાં રહેતાં બાલકો પણ તેવા જ શુદ્ધ આચાર વિ-
ચાર પાળતાં થશે એમ થયાં કરવાથી જ્યારે એ બાલકો એશુદ્ધ આચાર વિચારના સંસ-
ગમાં આવે સારે પણ તેથી નિર્લેપ રહી શકે છે. કારણ કે તેમનાં શરીરોના પરમાણુને
એક વખત શુદ્ધ આચાર વિચારના સંસ્કારોને અનુસાર સ્ફુરવાની ટેવ પડ્યાથી, કદી અ-
શુદ્ધિના સંબંધમાં પણ આવે છતાં તેની અમર તેમના પર થઈ શકતી નથી. આવી કેલ
વણી આપવાનો મૂલ્ય ધર્મ તો બાલકોનાં માન્યાપનો છે. જેઓ સમજે છે કે બાલ્યાવસ્થામાં
જીવની સ્ફુરણ બહુ જોઈ થાય છે, અને એ સમય તો માત્ર તે જીવની નવી ઉપાધિઓને
જીવની વૃત્તિને અનુસાર સ્ફુરતાં શીખવવાનો છે, તેઓ તો સમજી શકશે કે એવે સમયે
બાલકોને કેલવણી આપવાનો ન જોઈએ તેમનાં માન્યાપને શિર છે તે કદાચ મોટા છે.
પોતાના બાલકોના દેહને કેળવવાનું મુખ્ય કામ માન્યાપનું જ છે; તેમાં તે બાલકોની પોતાની
તે ઉપાધિમાં રહેલા જીવની બહુ સહાય મળતી નથી.

ઉપાધિની આ કેળવણી શાળામાં પણ ચાલુ જ રહે છે; એટલે હાં પણ આચાર વિ-
ચાર શુદ્ધ હોવાની બહુ જરૂર છે ખરું જોતાં તો એ કેલવણી આખા એક જન્મ પર્યંત
ચાલુ જ રહે છે. જુદી જુદી શાલાઓમાં બહુતાં બાલકો વચ્ચે કેદા દેખીતા સામાન્ય ભેદ હોય
છે તેથી એ વિષયનો કાંઈપણ અનુસવવામાં દરેક અનુબંધ જોઈ છે. કેટલીક શાળાના વિ-
દ્યાર્થીઓમાં આસમ, બેપરવા, નૂક, કે એવીજ ખોટા કોઈ ખોડ જોવામાં આવે છે. જ્યાં
આવી ખોડ જોવામાં આવે છે હાં મુખ્યત્વે કરીને તે ખોડ બાલકની નથી પણ તેમના શિ-
ક્ષકની છે. જે શિક્ષકની નીતિ બહુ ઉચ્ચ પ્રકારની હોય છે, જે શિક્ષક પોતાનું કાર્ય ખરા
અતઃકરણથી કરે છે, જે શિક્ષકની કર્તવ્યતાવના બહુ શ્રેષ્ઠ પ્રકારની હોય છે, અને જે
શિક્ષક એમ માને છે કે બાલકોની ઉત્તિ કરવારૂ જનસેવા બજાવવાનું પોતે એક સા-
ધન છે, તે પોતાની શાલાપર એવી જ શ્રેષ્ઠ ભાવનાની છાપ પાડ્યા વિના બાળ્યે જ રહે.
શિક્ષકની ઉચ્ચ ભાવનાની આસર તેની આસપાસના બાલકોને થાય છે. એ અસર પ્રથમ
તો એ બાલકોમાંનાં શ્રેષ્ઠ કેને થાય છે અને તેમની અસર પાછી બોળ બાલકોને થા-
ય છે આનું પરિણામ પોતે પામ છે કે, દરેક વિદ્યાર્થી એમ જ ધારે છે કે, શાલામાં જે
શ્રેષ્ઠ ભાવનાને અનુભવે તેમ જો ના થઈ શકે તો તેમાં તેમને મોટા નામોશી છે.
પરમાણુઓના સ્ફુરણને નિયંત્રિત કરીને એ જોઈ છે, તેઓ સહજ જ સમજી શકશે કે

અસર કેવી રીતે થાય છે. જે શાળામાં વિદ્યાર્થીને રહેવાની સોંપ હોય છે ત્યાં આવી અસર વિશેષ થાય છે; કારણ કે ત્યાં બાલકો શુરના સહવાસમાં વિશેષ આવે છે. શાળા અને તે પ્રકારની હોય; પણ ત્યાં જરૂરતું એટલું જ છે કે, શિક્ષકોના આચાર વિચાર શુદ્ધ હોવા જોઈએ, તેમની કર્તવ્યબુદ્ધિ બચત રહેવી જોઈએ, તેઓ પોતા ધર્મપરાયણ હોવા જોઈએ, અને બાલકો પ્રત્યે તેમને પ્રીતિ હોવી જોઈએ.

સૂક્ષ્મ દેહને વિષે આટલો વિચાર કીધા પછી હવે માનસ દેહને કેવી રીતે કેળવવો તેનો વિચાર કરીશું. આત્મનિગ્રહના જે અનુદાનથી બાલકો અને મનુષ્યો પોતાના રાગ દ્વેષાદિને અંકુશમાં રાખતાં રીખ્યાં છે તેજ વડે હવે મનને અંકુશમાં રાખવાનું છે. અહીં ચિત્તની એકાગ્રતા કરવા પર બહુ ધ્યાન આપવાનું છે. એ બહુ દુર્ઘટ છે; પણ ધીમે ધીમે યોગ્ય માર્ગ લેતાં એ દુર્ઘટતા ઓછી થાય છે. વળી બાલકની શક્તિ જોઈ તે પ્રમાણે તેમની પાસે કામ લેતાં એ એમ કરવું બહુ અઘરું પડતું નથી. જેમકે, એક જ વિષય એકે વખતે થોડીવાર શિખવવો, પણ તે શીખતાં સુધી, તેટલી થોડીવાર, તેજ વિષય પર ધ્યાન રહે એમ કરવાથી ચિત્તની એકાગ્રતાની ટેવ પડશે. વળી વિષયને રસવાળો કરી પ્રિય લાગે એવા સ્વરૂપમાં તેમની આગળ મૂકાય તો એ કાર્ય વધારે સહેલુ થાય છે.

ચિત્તની એકાગ્રતા થાય એવી યોજના કીધા પછી મનની જુદી જુદી શક્તિઓનો વિકાસ કરવાનો છે. મનની જે શક્તિઓ વિશેષ કરીને કેલવવાની જરૂર છે તે આ ત્રણ છે; સ્મરણશક્તિ, અવલોકન શક્તિ, અને તર્કશક્તિ. અહીંની શાલાઓમાં સ્મરણશક્તિ પર બહુ યોગ્ય નંખાતો હોય એમ લાગે છે. અવલોકનશક્તિ અને તર્કશક્તિને કેલવતાં જ સ્મરણ શક્તિનો જરૂર નેટલો વિકાસ થઈ રહે છે, એટલે એને કેળવવા ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર નથી. એ બે મુખ્ય શક્તિઓ સંબંધે એવું જોવામાં આવે છે કે, ક્યોંતો જાનના અભાવને લીધે કે ક્યોંતો મહેનત ઓછી કરવાના હેતુથી, ઘણા શિક્ષકો શિક્ષણ પદ્ધતિ એવી રાખે છે કે તેથી બાલકની શક્તિઓ કેલવવાને બદલે તેમના મન પર યાદ રાખવાની વાતનો એટલોબધો યોગ્ય થઈ પડે છે કે એ શક્તિઓ એક દબાઈ જાય છે. તાત્પર્ય કે મનમાં રહેલી શક્તિઓ ખીલવવા કરતાં બહારની વાતો તેમનાં મનમાં ધુસાડવાની સંભાળ વધારે રખાય છે.

ગણિત એ વિષય એવો છે કે તેમાં એ બેઠ શક્તિઓ બહુ કેળવાય છે. એક દૃશ્યન્ત લોધાથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થશે. જે બાલકો ગણિતના મહત્ત્વેના શીખ્યા હોય છે અને પછી સરવાળા, બાદબાકી, ગુણકાર અને ભાગકાર પૂરા કર્યા હોય છે તેમને તેથી આગળ ચલાવવા માટે ઘણા શિક્ષકો પ્રથમ તો ગણિતના નિયમો શીખવે છે, અને તે કેમ લાગુ પાડવા તે બતાવે છે. અમુક દિસાજ ગણવા માટે એક એક પદ આગળ કેમ ચાલવું તે પણ તેમને સમજાવવા છે; અને એ દરેક પદ કેમ લીધું તેનું કારણ પણ તેમનાં મન પર ઠસાવવા છે. આટલું કર્યા પછી તેવી જ પ્રકારના દિસાઓ ગણાવી એ નિયમ તેમનાં મન પર દબાડે એમ કરે છે. પછી એવાજ દાખલા વિદ્યાર્થીને પોતાની મેળે જ ગણવા માટે અપાય છે. આ પદ્ધતિવડે વિદ્યાર્થીની અવલોકન અને તર્ક એ બેક શક્તિ કેળવાય છે ખરી પણ એ કેલવણી બહારથી મળે છે, એથી વિદ્યાર્થીની પોતાની આંતર-શક્તિ બહુ સતેજ થતી નથી.

ગુજરાતી ભાષા.

(મહેલું) *

(અનુસંધાન ગત વર્ષના પૃષ્ઠ ૨૫૯ થી.)

૨૪. આંખાવાડિયુ—(શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અ. ૩, પ. ૭૮)—આ શબ્દ આમ્રવાટિકં એ ઉપરથી શાળાપત્ર કાઢે છે, પરંતુ આમ્રવાટી અથવા આમ્રવાટિકા, એ ઐતિહાસિક શબ્દો શાળાપત્રે આપેલા છે, તેનો વાર્તાવિક છે, પણ ઘાટિકં, હાલો નપુંસકલિંગનો શબ્દ તો જાણ્યો નથી વધારે સભવ તો એમ જણાય છે કે આમ્રવાટી અથવા આમ્રવાટિકા ઉપરથી 'આંખાવાડી', એમ ગુજરાતી શબ્દ બન્યા પછી ગુજરાતીમાં જ નવો પ્રસવ ધાગી 'આંખાવાડિયુ', એ શબ્દ બનેલો અમરાઈ શબ્દ સુરત તરફ વપરાય છે, એમ શાળાપત્રે જતાવ્યો છે, તેમ મરાઠીમાં પણ એ શબ્દ વપરાય છે.

૨૫ આસમાન—(શાળાપત્ર પુ. ૩૭, અ. ૩, પ. ૨૭૯)—આ શબ્દ સંસ્કૃત અશ્મન, ઝંદ અશ્મન ઉપરથી કાઢવામાં આવ્યો છે. આ વિશે મી પાલનજી બરજેરજી દેસાઈ તથા શાળાપત્રે જતાવેલી કહવામાં એ છે કે—આકાશ પર્યરનું બનેલું છે, એમ અમલ માનતા હતા, પરંતુ અશ્મનનો મૂળ વૈદિક અર્થ (અશ્+ખાતુ અથવા વ્યાપતું ઉપરથી) 'ખાતુ', 'પ્રસરતુ' શાળાપત્રે જતાવ્યો છે, તે ઉપરથી તો મદને વધારે સંભવિત કહવામાં તો એ સૂઝે છે કે—પ્રસરતું, સર્વ સ્થળે વ્યાપેલું—આકાશ હોવાથી અશ્મનનો મૂળ અર્થ 'આકાશ', એમ દરો, અને આકાશ જોડે વર્ણના સામ્યને લીધે એ શબ્દનો અર્થ પાછળથી 'પર્યર', એમ બન્યો હોય, અને આકાશ પર્યરનું બનેલું છે, એ કહવામાં પાછલા સમયમાં, એટલે મૂળનો અર્થ જતો રહી અશ્મનનો અર્થ પર્યર થયા પછીના સમયમાં ઉદ્ભવ પામી દરો

૨૬. પૂછતું—(શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અ. ૪, પ. ૧૦૭-૧૦૮) આ શબ્દ પ્ર+ઉચ્છ્વા ધાતુ ઉપરથી શાળાપત્રે કાઢ્યો છે, એ અસંભવિત નો નથી જણાતું, પરંતુ હેમચંદ્રે આ ખામત કહ્યું છે તે પણ સાથે મૂકતું થોડું છે. હેમચંદ્રે પોતાના વ્યાકરણના આક્રમા અધ્યાયના ચોથા પાઠમાં સંસ્કૃત ધાતુઓના પ્રાકૃત આદેશો આપેલા છે, તે તપાસતાં ૨૫૯ જણાય છે કે હેમાંના ધણીખરા આદેશ દેશી ભાષામાંના ધાતુઓ છે, અને કેટલાક સંસ્કૃત ઉપરથી જ વિકાર પામેલા છે. ઉદાહરણ—કથ્ (= પૂછે), એ ધાતુના અનેક આદેશોમાં સંઘદ, ચોહ્દ, ચવદ, વગેરે છે. આ આ દેશી ધાતુ જ હોવા જોઈએ, એ સ્પષ્ટ છે. (સંઘ ઉપરથી મરાઠી સાંગળે, ચોહ્દ ઉપરથી ગુજરાતી 'ખોલે', ચવ્ ઉપરથી મિન્ધી ચવ્ થયા છે). કથ્ ધાતુનો મંદ્ર આદેશ કલો છે, તે સ્પષ્ટ રીતે સંસ્કૃત ઉપરથી જ વિકાર છે. કેટલેક સ્થળે હાવા આદેશો, તે જ ધાતુના કરીને આપ્યા છે તેથી બિન કાર્ષ બીજા ધાતુના પણ વિકાર હોય છે. એ પ્રમાણે મૂજ ધાતુના ૮-૪-૧૦૫માં સૂત્રમાં

નવ આદેશ આપ્યા છે તેમાંનો પુઞ્જ આદેશ પ્રત્યક્ષ. ધાતુ ઉપરથી હોય તો નસઈ નયો. તેમ જ પુઞ્જ, તે જોડે જ દેસ્ય ધાતુ હોય તો તે પણ અસંભવિત નથી. પુસ્ત, પુલ્લ, એ બે આદેશ પણ આપ્યા છે, (જે ઉપરથી મરાઠી પુસ્તળે થયું છે), તે પુઞ્જના આગળ વધીને વિશેષ વિકાર પામેલાં રૂપ રૂપ રીતે છે, (છકાર અને સકારનો સંબંધ પ્રસિદ્ધ છે). આ ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે કે હેમચન્દ્રના કાળમાં પ્રાકૃત ભાષાના શબ્દોના વિકારની શ્રેણીનાં અનેક પગથિયાં યદ્યપ્ત થયાં હતાં અને વખતે બધાએ વિકાર સામટા વપરાતા હશે, અથવા કોઈ પ્રચારમાંથી લુપ્ત થયા હશે અને કોઈ રહ્યા હશે. એ જ મૃજ્ ધતુનો વળી બીજો આદેશ લુઙ્ઘ આપ્યો છે, જે ઉપરથી ગુજરાતી 'લ્હો' ધાતુ થયો છે, વળી બીજો આદેશ લુઙ્ઘ આપ્યો છે, ગુજરાતી 'લૂખું.' આ લુઙ્ઘ ધાતુ મૂળ સંસ્કૃતમાં પણ જણાય છે.

૨૭. વીજળી—(શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અં. ૪, પૃ. ૧૦૮)—હેમચન્દ્રે પણ વિજ્ઞુ-લા, એમ પ્રાકૃત રૂપ આપ્યું છે. (૮-૨-૧૭૩) “વીજળી નામની છોકરીને લાઠમાં વીંધુ કહીને બોલાવે છે.” આ રીતે વિદ્યુત્ શબ્દ ઉપરથી થયેલા પ્રાકૃત વિજ્ઞુ શબ્દને સંબંધે શાળાપત્ર કહે છે; પણ જરાક તપાસતાં જણાયે કે એ છોકરીના નામનું હુંકું રૂપ પ્રાકૃત વિજ્ઞુ ઉપરથી સાક્ષાત્ નથી આવતું, પરંતુ ‘વીજળી,’ એ નામ પાયા પછી હુંકાવીને ‘વીજ્ઞુ’ બને છે; જેમ ‘સાંકળી’નું ‘સાંક,’ ‘ગોદાવરી’નું ‘ગોદ,’ વગેરે બને છે તેમ આ બીજા શબ્દોનાં પ્રાકૃતમાં કે કારાન્ત પ્રતિરૂપ નથી જ.

૨૮. પીળું—(શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અં. ૪, પૃ. ૧૦૮)—સંસ્કૃત પીત્તં, પ્રાકૃત પીઝં—પીઝલં, હામાં તેમ જ ઉપર કહેલા ‘વીજળી,’ શબ્દમાં લ પ્રત્યય લઘુતાવાચક છે, એમ શાળાપત્રે કહ્યું છે, પરંતુ રૂપ છે કે હામાં લઘુત્વનો અર્થ કોઈ પણ ઉમેરાતો નથી. મ્હોટી વીજળી, તે વિજ્ઞુ—વીજ અને ન્હાની તે વિજ્ઞુલા—વિજ્ઞુલો—વીજળી, એમ કાંઈ નથી; એને ‘પીળું,’ એ વિશેષણમાં તો મ્હોટું પીળું તે પીઝં અને ન્હાનું પીળું તે પીઝલં, એમ કહેતાં જ અર્થહીનતા આવે છે. ખરું જોતાં આ શબ્દોમાં લ પ્રત્યય માત્ર સ્વાયં જ, એટલે મૂળ શબ્દના અર્થમાં જ, અથવા બીજી રીતે કહિયે તો અર્થ હીન આવે છે. ‘આંધળો,’ એ શબ્દોમાં પણ એ પ્રમાણે જ છે. હેમચન્દ્રે પણ ઉપરના પાદેશમાં સ્વયંવાક્ષા સૂત્રની જૂથિમાં લ પ્રત્યય વિદ્યુત્. પત્ર, પીત્ત અને સ્વચ્છ, એ શબ્દોની પછી સ્વાયં આવે છે, એમ જ કહેવું છે.

૨૯. (શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અં. ૪, પૃ. ૧૦૮-૧૦૯)—ફાંસ, ફાંસો, ફાંસી—આ ત્રણે શબ્દ સંસ્કૃત સ્પર્શ, પ્રાકૃત ફાંસ, એ ઉપરથી શાળાપત્ર કહે છે; પણ ‘ફાંસ’નો અર્થ ‘ઝીણો કોટો’; અને ‘ફાંસો,’ ‘ફાંસી,’ હોતો અર્થ એવી તદ્દન ભિન્ન અને સ્પર્શના અર્થથી અતિશય છેટા હોવાથી આ બધા શબ્દોની એક જ વ્યુત્પત્તિ મ્હને સંભવિત લાગતી નથી. માત્ર અક્ષરના સામ્યથી આ ત્રણે જમ થયો લાગે છે. ‘ફાંસ,’ એ શબ્દ સ્પર્શ—ફાંસ—ઉપરથી બનેલો સંભવિત લાગે છે, અને ‘ફાંસો,’ ‘ફાંસી,’ એ શબ્દ સંસ્કૃત પાન્દા, પ્રાકૃત પાન્દો, એ ઉપરથી બનેલો હોવાનો સંભવ વધારે છે. પાન્દા=ખનન, એ અર્થ પણ ‘ફાંસો’ના અર્થને ઘણું જ સમીપ છે અને પ્રાકૃતમાં પ કારનો પ્ કાર ન

યથા છતાં, તેમ જ અનુસ્વાર ન ઉમેરાય છતાં, પ્રાકૃતથી ગુજરાતીમાં આવતાં હોવા ફર-
કાર ધણીવાર થયેલા જણાય છે, એટલે પાસોનું ફાંસો યથામાં કોઈ તરફનો અસંભવ
પણ નથી. પ નો ફ, યાજ શિવાયના બીજા શબ્દોમાં પ્રાકૃતમાં પણ થાય છે. પાટ્યતિ
-પાદેદ, પનસઃ—ફણસો, વગેરે. (સિદ્ધ હેમચન્દ્ર, ૮—૧—૨૩૨ જુવો,)*

૩૦. મ્હારો, ત્હારો; અમ્હારો, તમ્હારો—(આજાપત્ર, પુ. ૩૭, અં. ૫, પૃ. ૧૪૫
થી ૧૫૦)—આ રૂપનો ઇતિહાસ જોતાં તે છઠ્ઠી વિભક્તિનાં રૂપ નથી, પણ સંબંધી
વિશેષણ છે, એમ આજાપત્ર યથાયં કહે છે; પણ એથી પણ આગળ વધીને કહી સારી
કે—ગુજરાતીમાં સર્વત્ર છઠ્ઠી વિભક્તિ, તે વિભક્તિ નથી, પણ સંબંધી વિશેષણ છે.
જેમ ઉપર સખેલા રૂપો કેર પ્રત્યય લાગીને સિદ્ધ થયાં છે તેમ નો, ની, તું-તણ
એ સંબંધ વાયક પ્રત્યય ઉપરથી આવેલા હોવા જોઈએ. સંવાન્ધન-કેરતળી, એમ કેર
અને તણ, બંને સાથે જ પ્રત્યયો હેમચન્દ્રે બતાવ્યા છે. તળો, તળી, તળું; તેમ જ કેરો
કેરી, કેરું, એમ દાત પણ ગુજરાતીમાં પદ્યમાં પછીને માટે પ્રત્યય વપરાય છે. કેરું,
તળું અને તું, એ ત્રણે શબ્દોની, તેમ જ હું અને તું, એ સર્વનામનાં પછીનાં રૂપોની
રિચાત આ રીતે વિશેષણ જેવી જ છે. અને પછી માટે બીજો કોઈપણ પ્રત્યય ગુજરાતી
બાષામાં છે નહિ તો ગુજરાતીમાં પછીના પ્રત્યય જ નથી, એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે, અને
તેને બધે ઉપર કહ્યા હોવા સંબંધવાચક વિશેષણના રૂપ વપરાય છે એમ કહેવું પડશે.
પરંતુ આ રીતે પછી વિભક્તિને સમજાવી ગુજરાતી બાષામાંથી કાઢી મૂકવી, એ વાજબી
છે કે નહિ, એ વિચારવાની વાત છે મરાઠીમાં પણ છઠ્ઠી વિભક્તિનાં રૂપ પિકારી વિશે-
ષણ જેવાં જ બને છે. મ્હારું—ત્હારું—ને માટે માહું, તુહું, એ રૂપ શિવાય બાકી બધાં
સર્વનામ તેમ જ નામને પછી માટે જે પ્રત્યય લાગે છે. આમચું, તુમચું, ત્યાચું, -ત્યાંચું
તોચું, તોંચું, દેવાચું, વગેરે; અને એ સર્વને જાતિવચન પરત્વે વિશેષણ જેવા જ વિ-
કાર થાય છે. માહ્યા, માહ્યા, માહ્યે, માહ્યા, માહ્યા; તેમજ ંચા, ંચે, ંચી ંચ્યાં
ંચી. આ જ પ્રત્યયનુ મૂળ સિદ્ધ હેમચન્દ્ર, ૮-૨-૧૪૫ માં સૂત્રમાં જડે છે. (યુષ્મદ્સ-
દૌઙ્ગચચયઃ) એ સૂત્રને આધારે યુષ્મદ્ અને અહમદ્, એ બે સર્વનામને 'ત્હેતું આ',
એ અર્થમાં ઇચ્છય, હોવા પ્રત્યય લાગી તુમ્હેચચ, અમ્હેચચયં (ત્હમારું, હમારું) એમ
રૂપ થાય છે. આ ઉપરથી તુમ્હેચું, અમ્હેચું, એમ રૂપ યઈ, આ બે સર્વનામ કરતાં આ-
ગળ વધીને સર્વત્ર જે પ્રત્યય મરાઠીમાં લાગુ થયો હશે. (પ્રાચીન ગુજરાતીમાં આ જ
પ્રત્યય પછીમાં જોવામાં આવ્યો છે, એમ મરહુમ શ. હ. હ. ધ્રુવે બતાવેલું છે. સિન્ધીમાં
પછી માટે જ પ્રત્યય—જો, જી, વગેરે, તે પણ આ જ પ્રત્યય ઉપરથી જ આવ્યો હશે.
ચમ્હારનો જકાર યવાનો નિયમ સુપ્રસિદ્ધ છે). કહું તુહું, માહું, હેમાં પછી માટે ક્રિયા

* આ રીતે પ્રાકૃતમાંથી આગળ વધી ગુજરાતીમાં આવતાં પણ ક્વચિત્ પ મારનો
ફ કાર થતો જણાય છે. સં. પૂર્ણકલં, પ્રા. પોષ્કલં (સિ. હે. ૮—૧—૧૭૦,)
અ. કોણ.

પ્રત્યય આવ્યો, તે સોધવાનું છે. હું ધારું છું કે, જેમ તુહ+^{*}કેરં, મહ+^{*}કેરં (તુહારં, મહારં), એ રૂપમાં તુહમ, એ પછીનાં રૂપને સંબંધવાચક પ્રત્યય લાગ્યો છે, તેમ જ તુજ્ઞ, મુજ્ઞનાં એમ અપભ્રંશમાં પછીના એકવચનનાં રૂપ વિકલ્પે થાય છે, તેને આ પૃચ્છ્ય પ્રત્યય લાગીને અન્તે તુજ્ઞચ્ચં, મુજ્ઞચ્ચં, એમ રૂપોની અવાન્તર સ્થિતિ થતાં અન્તે છ-નો લોપ થઈ અન્તે અન્તનો ઈ મળી નર્ધ તુજ્જં, મુજ્જં, એ રૂપ પ્રલિપ્ત થયાં હશે આ કારણથી જ આ બે શબ્દોમાં પણ વિકારી વિશેષણનું સ્વરૂપ રહેલું છે. સિન્ધીમાં પણ ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે જ પ્રત્યયનુ મૂળ હોવાને લીધે પછી વિભક્તિનાં રૂપ, તે વિકારી વિશેષણ જેવાં જ છે. આમેં એક દર વિચાર કરતા મહને જણાય છે કે પછી વિભક્તિને વિભક્તિયોના પ્રદેશમાંથી તદ્દન હાંકી કાઢવાને બદલે હેમાં શામેલ ગણી હેતું આ વિકારી વિશેષણ જેવું ખાસ સ્વરૂપ સ્વીકારીને નોંધવું, એ જ બસ થશે. બીજી વિભક્તિયોની પેઠે પછી વિભક્તિ (વિકારી વિશેષણ જેવા રૂપ ન થાય, ત્યાં પણ—સંસ્કૃત વગેરે ભાષાઓમાં પણ ક્રિયા જોડે સંબંધ ન રાખવાને લીધે કારક વિભક્તિઓમાં અન્તર્ગત નથી થતી, છતાં તે 'ભાષાઓમાં પણ વિભક્તિઓના વર્ગમાં દાખલ છે. તેમ જ તે ભાષાઓમાં પણ પછીનો સંબંધવાચક અર્થ જ પદ્યન્ત રૂપને લેના સંબંધી શબ્દનું એક રીતે વિશેષણ જ બનાવે છે. આ સર્વે કારણોને લીધે ગુજરાતીમાં પછીનાં રૂપો ફક્ત લિંગ વચનનાં રૂપાન્તર પામે છે, તેટલા જ કારણથી લેનો વિભક્તિમાં સમાવેશ ન કરવો, એ વાજબી જણાતું નથી.

મ્હારો, ત્હારો—વગેરે શબ્દોમાં હ કાર લખવો જોઈયે, તે શાણપત્રે સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે (પૃષ્ઠ ૧૫૦), અને અન્તની પદ્ધતિઓમાં જોડણી વિશે જ તત્ત્વો (આલંભો હચ્ચાર અને બ્યુત્પત્તિ) તથા તે તત્ત્વોના સંબંધ શાણપત્રે સ્વીકાર્યા છે, તે જોઈ મ્હને એક જાણતો આનન્દ થાય છે; કેમકે આજથી દસ વર્ષ ઉપર એ જ તત્ત્વોની હીમાયત મ્હં કરી હતી અને જો કે તેથી આરંભમાં કાંઈક ખળખળાટ ઉત્પન્ન થયો હતો અને પછી વળી એ હીમાયત અરણ્યરુદિત ચવાનો બચ જણાતો હતો, તો પણ કાલક્રમે શિષ્ટ લખાણોમાં એ તત્ત્વોનો આચારથી ધીમે ધીમે સ્વીકાર થતો નર્ધ અન્તે શાણપત્ર જેવા જવાબદારીવાળા માસિકમાં એ તત્ત્વો સ્પષ્ટપણે વિચારમાં તેમ આચારમાં સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે.

માત્ર વિશેષ ધ્યાન એટલું જ જોયું છું કે 'અમ્હારો' 'તમ્હારો,' એમ શાણપત્ર લખે છે, લેને બદલે 'હમારો,' 'તમારો,' એમ રૂપ સ્વીકારાય તો વધારે ઉચિત. 'હમે,' એ રૂપ શાણપત્ર પોતે વાપરે છે, 'અમ્હે' નથી વાપરવામાં આવતું, તે જ ન્યાય અહિંયાં પણ લાગુ પાડવાનો છે. હ કારનું વળણ આરંભ તરફ જવાતું છે, એ મ્હારા જોડણીના પ્રસ્તાવના પૃષ્ઠ ૧૭-૨૨ માં સવિસ્તર બતાવ્યું છે.

(અપૂર્ણ.)

* પૃષ્ઠ ૧૪૭ મેં ચુષ્માકંસંબન્ધિતં ઘનં, ર્દંકુલંતવ સંબન્ધિનમ્, એ વાક્યોમાં સંબન્ધિ, એમ લખવાને બદલે સંબન્ધિનમ્ લખાઈ જવામાં થયેલો હસ્તરોપ સદા જ બતાવું છું.

† સિદ્ધ હેમચન્દ્ર, ૮-૪-૩૭૨ તથા ૮-૪-૩૭૬, એ સત્રો જુવો.

જીવાત્મા અને પરમાત્મા.

(આનન્દસાગર અને કરુણાપ્રસાદનામક બે આર્ય મહસ્થોમાં
પરસ્પર આત્મત્રેયસ્કર તારક પ્રશ્ન.

અને

અંતિમ સમાધાન.

(મળેલું)

આનન્દસાગર—ઈશ્વરને કેવે રૂપે અને કેવા વિશેષણવાળો માનો છો ?

કરુણાપ્રસાદ—તે સર્વ શાન્તિમાન, સર્વ વ્યાપક, અજ, અજર, અમર, અવિનાશી અને

આનન્દરૂપ પરમાત્મા છે

આ૦—એવાં વિશેષણયુક્ત મહાસ્વરૂપની પ્રાપ્તિને અર્થે તેણે કંઈ સુક્રિયા વા પુણ્યવર્તુ

અનુદાન કર્યું હતું ?

ક૦—ના. એનો સ્વતઃસિદ્ધ મૂળર્થો એવા જ છે. એમ હોવામા કાંઈ સુક્રિયા વા પુણ્યની

આવશ્યકતા નથી

આ૦—જીવને કેવે રૂપે અને કેવા વિશેષણવાળો માનો છો ?

ક૦—તે અપ શક્તિમાન, પરિહીન, જન્મવાન, જરાવાન, મર્ત્ય, નાશવાન, અને દુઃખ-

રૂપ છે

આ૦—એવા વિશેષણયુક્ત તુચ્છ સ્વરૂપના આવિર્ભાવ માટે તેણે કંઈ દુષ્ક્રિયા વા પાપા-

ચરણ કર્યું હતું ?

ક૦—ના ?

.૧૦—સારે ઈશ્વર અને જીવના સ્વરૂપ મનઘે આતુ વૈષમ્ય કેમ ?

ક૦—કારણ જીવ અને જગત્ ઈશ્વરના રચિત કાર્ય છે

આ૦—જો જીવોને રમકડાની પેઠે અનાત્મા જનાવીને તેણે આ જગદ્રચના કરી હોય તો

પછી પાપ પુણ્ય માટે જીવોપ્રતિ ઈશ્વરની લેણ પણ પ્રદ્યતા રહેતી તેથી, અને

તે એક મોટા રમવાયાળ ગણાય

ક૦—ના તેણે જીવોને આત્મરૂપ જનાવ્યા છે, અને પાપ પુણ્ય માટે જીવો પ્રતિ ઈશ્વરની

પ્રદ્યતા પૂર્ણપણે છે

આ૦—સારે તો ઈશ્વર એક બહુજ અકુશળ કાર્યકાર ગણાવેા જોઈએ. કારણ જીવો જરા-

વંત, મર્ત્ય, નાશવત અને દુઃખરૂપ છે એમ તમે માનો છો અને તેવા ઈશ્વર

તેમને સરભ્યા છે

ક૦—ના, ઈશ્વર જીવોના આત્માનો કર્તા નથી. તેતો માત્ર તેમનાં શરીરોનો કર્તા છે અને

શર ઈશ્વરના નિયમોને આધીન છે. જીવોનો આત્મા સ્વતઃ છે.

આ૦—સારે તો જીવોના આત્માને પણ અજ, અજર, અમર, અવિનાશી અને

માનવામાં શો બાધ છે ? એમ હોવામા કંઈ સુક્રિયા વા પુણ્યની આવશ્ય-

નથી, એમ આપે પૂર્વેજ કહ્યું છે પરમાત્માની પેઠે (જીવોનો) આત્મા પણ

અજર, અમર, અવિનાશી અને આનન્દરૂપ એમ સ્વતઃ સિદ્ધપણે કા નહિ હોય

ક૦—હીક. પણ ઈશ્વર તો સર્વ શક્તિમાન છે.

આ૦—એ સર્વશક્તિમત્વના સ્વરૂપને વિચારો તે આ સૃષ્ટિ, અથવા જેને જગત કહે છે તે સખધીની છે, વા બીજી કઈ?

ક૦—તે જ.

આ૦—અને એ જગતના સ્વરૂપને વિચારો તે અસ્થિર, વિદ્યુત, તથા રોગ જરા અને કાળને આધીન હોઇને નાશવત્ છે તેમા તાપકારિણી તથા હોઇને તેના નિવારણાર્થે જળાદિ છે, દુઃખકારિણી બૂખ હોઇને તેની શાન્તિને અર્થે અન્નફળાદિ છે, ઇત્યાદિ એ તો પ્રથમ કાષેલા જ મળને દૂર કરવાને માર્ગની જેતુ છે એમા વિશેષ લાભપ્રદ શું છે? એ મંત્રે સર્વશક્તિ તેના ધારણ કરનારના મહિમામા જાય છે ખરી?

ક૦—ના. પણ ઈશ્વર તો સર્વવ્યાપક છે

આ૦—પૂર્વે દર્શાવ્યું તેમ બહુદોષાન્વિત એવું આ જગત એ તુચ્છ વ્યાપ્ત છે તે વિષયે વ્યાપકતા હોવી, એ કંઈ મહિમાનું કારણ છે? પ્રત્યુત જે જગત સહ્ય હોત તો એ વ્યાપકતા દ્વપણરૂપ ઠરત

ક૦—વાર, પણ એ જગત અથવા સૃષ્ટિ શું કરો?

આ૦—સૃષ્ટિ એ ઈશ્વરકૃત કલ્પનાનો સમુદ છે, જેને કારણભૂત ઈશ્વરની સમર્થિ ઉપાધિ છે

ક૦—તારે જીવકૃત કલ્પના એ શું છે?

આ૦—તે જીવસૃષ્ટિ છે, જેને કારણભૂત જીવની વ્યથિ ઉપાધિ છે

ક૦—સાર એ ઉપાધિ ઈશ્વરના મહિમાનું કારણ નથી પણ તારે તેનો મહિમા શામાં છે?

આ૦—ઈશ્વરનો મહિમા તેની અમૃત મહાકાળરૂપતા, જ્ઞાનમય ચૈતન્યરૂપતા, અને અતુ-
પમ આનંદરૂપતા એટલે—પરમાત્મરૂપતામા છે અને જીવનો મહિમા એવા જ વિશેષણયુક્ત તેની આત્મરૂપતામા છે

ક૦—એ સત્-ચિત્-આનન્દ-રૂપતા પરમાત્મા અને આત્માના ત્રણ ગુણો છે?

આ૦—નહિ. પરમાત્મા અને તેમજ આત્મા નિર્ગુણ છે શબ્દગૌરવે કરીને ત્રણ, પણ અર્થ લાધવે કરી એકજ આનન્દરૂપતા એ તેનું સ્વરૂપ જ છે

ક૦—હીક. પણ પરમાત્મા અને આત્મા એક બીજાથી ભિન્ન તો ખરા?

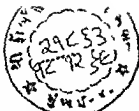
આ૦—તુચ્છ એવી ઉપાધિના બેદરકરી તેમને ભિન્ન મણવામા આપના કયા અર્થની સિદ્ધિ છે? વાસ્તવમા અને ગરૂપત તો તેઓ એક જ છે

ક૦—સાધુ-સાધ્વિ આનન્દસાગર મહારાષ્ટ્ર! આપના નિર્મળ વિજ્ઞાનતરંગમા અવગાહન કરીને હું કૃતકૃત્ય થયો. આપે કરુણા કરી જે આત્મિક ભોજનપાનનો પ્રસાદ મને આજે પ્રદાન કર્યો છે તે શ્રીજ્ઞાનમુદ્રાકાવ્યગત આ વર્ણરચનામા વર્ણુલી પ્રતિભા છે —

શાર્દૂલવિકીરિત વૃત્ત.

જે આધાપછી બૂખ કે નવ રહે, વૃથા ન પાતાન્તરે,
ભાગે છે યમક્રિકરા સમય થે, પાછાજ રપાનાન્તરે

આનન્દનન્દન.

વિચારમાલા.

૩. પ્રશ્ન—હજી પ્રશ્નના ઉત્તરમાથી એક ખીન્ને પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે, પરંતુ એ ઉપર આવતા પહેલા અન્યપ્રસંગોપાત્ત એક પ્રશ્ન પૂછીશ ગયા સપ્ટેમ્બર માસના “નાઇટીન્ય સેન્યરિપત્રમા” “The future of the Christian Religion” એટલે “ક્રિસ્તિયન ધર્મનું ભવિષ્ય” એવા મથાળાનો એક લેખ છે આપે એ વાચ્યો હશે ? એ ઉપરથી આપણા ધર્મની વર્તમાન સ્થિતિ વિષે કાંઈ સૂચન મળે છે ?

ઉત્તર—હા, એ લેખ મારા વાચવામા આવ્યો છે. એમા લેખક ત્રણ વાત દર્શાવે છે—

(૧) સુધરેલી નબળામા ‘પોપરી’—એટલે રોમથી પોલાતુ ક્રિસ્ચિઅનિટિનું સ્વરૂપ—આગળ માગ કરી શકતુ નથી

(૨) પ્રત્યેક પ્રોટેસ્ટન્ટ સુધારકતા ને ને ખાસ સિદ્ધાન્તો હતો, તેનો હવે દિનપરદિન વધારે લોકો ચક્રી લાગ ચતો આવે છે

(૩) પ્રોટેસ્ટન્ટ ક્રિસ્ચિઅનોનુ પશુ કેથોલિક સંપ્રદાય તરફ વલણ રપટ રીતે વધતુ જાય છે અને કર્મકાંડ ઉપર એમનો પ્રેમ ચોખ્ખી રીતે સમજાય છે

આ ત્રણ ઉક્તિઓને મળતી—તથાપિ કાઠક ફેરફારવાળી—આપણી વર્તમાન ધર્મસ્થિતિ પરાવે પશુ, ખીલ ત્રણ ઉક્તિઓ રચી શકાય—

(૧) કેળવણીની વૃદ્ધિ સાથે આપણામાથી બ્રાહ્મણોનો આપણા ઉપરનો અધિકાર ઘટતો આવે છે

(૨) શકર, બુદ્ધ, જિન, વલ્લભ આદિ ધર્મપ્રવર્તકોના પરસ્પર વિરોધમાથી જન્મેલા ધર્મસંબધી વિચારો ક્રમે ક્રમે ક્ષોણુ થતા જાય છે, તેમ જ, આપણા સુધા રાવાળાઓએ આપણા પુરાણો વિષે, કેટલેક અંશે વર્ણ્યાશ્રમબ્યવસ્થા વિષે, તથા બ્રાહ્મણોના હેતુ વિષે ને ને ખાસ વિચારો પ્રચલિત થયા હતા તેનો પશુ અનિષ્ઠ ભાગ ધીમે ધીમે લગતો જાય છે.

(૩) કેળવાએલા વગમા પશુ કર્મકાંડ તરફ પ્રેમ ચોખ્ખી રીતે વધતો આવે છે. પરંતુ આ વિષયમા પાશ્ચિમાસ્ય ધર્મસ્થિતિ સાથે અત્રે સર્વ પ્રકારે મળતાપડતું નથી

(૩અ) અત્રે યોડી તેમ જ ધણી કેળવણી પામેલો કેટલેક વર્ગ તો ધર્મ તરફ તદ્દન બેદરકાર છે, અને એમની તો અત્રે વાત જ નથી

(૩બ) અધુરી કેળવણીવાળા વર્ગનો કેટલેક ભાગ—જેને ધર્મ તરફ રુચિ છે તે—કર્મકાંડમાં ગુધાર્ક રહે છે, અને જ્ઞાનનુ અભિમાન જો કદાચ ધરાવે છે તો તે ક્ષત નામનું જ

(૩ક) અધિક કેળવણી પામેલા ધર્મ ઉપર આદરવાળા વર્ગના બે વિભાગ છે કેટલાક કર્મકાંડ ઉપર અરુચિ જ દર્શાવે છે, અને કેટલાક જ્ઞાનને મુખ્ય ગણી કર્મ હયા સનાઆદિ વસ્તુઓને જ્ઞાનના આવિર્ભાવના પ્રસારરૂપાનરૂપ અને સાધનરૂપ માને છે.

આ વર્તમાન* સ્થિતિ સારી છે કે બેટી એ વિષે આપનો પ્રશ્ન નથી, માત્ર એ સ્થિતિ શી છે એટલું જ જોવાનું મુખ્ય પ્રસંગ હતુ તથાપિ આ પ્રત્યેક ઉપર કાંઈક કાંઈક હેતુ એ તદ્દન અધ્યાસગિક, કે આપણી વિચારમાળામાં અધિક પડતુ નહિ ગણાય.

* આ સ્થિતિનું પણ કેટલેક ભાગે તો હજી જાખ પ્રભાત જ થયું છે

(૧) કેળવણીની વૃદ્ધિ સાથે બ્રાહ્મણોનો અધિકાર ઘટતો આવે છે. પણ આપ પ્રશ્ન કરશો કે એથી લાભ છે કે હાનિ ? એનો ઉત્તર કે—જે સ્વાભાવિક છે, જે યદુ જોઈએ, તે જ થાય છે; એટલે વિશ્વગતિ જે હમેશાં સત્પરિણામ તરફ જ વળતી હોય તે આથી બેશક લાભ જ થવો જોઈએ. જેમ જૂનાં પાંદડાં ખરી નવા પાંદડાં આવતાં, વૃક્ષ પુવાન બસવત્તર અને સુશોભિત બને છે તેમજ અન્ધકાર આલસ્ય આદિ તમોગુણથી જન-સમાજનો જે જે ભાગ વ્યાપ્ત હોય તે તે ધીમે ધીમે ખરી જાઈ નવા ભાગ માટે માર્ગ કરી આપે એ સ્વાભાવિક છે. જનસમાજ એક વૃક્ષ સમાન છે, એમાં કોષ્ટપણ ભાગ હમેશ માટે લુપ્ત થાય એમ તો બનતું જ નથી, માત્ર જીર્ણ ભાગને સ્થાને નવીન ભાગ આવે છે એટલું જ આ જ રીતે જેમ જેમ નિર્જીવ યજ્ઞેશો બ્રાહ્મણવર્ગ અસ્ત થતો જશે તેમ તેમ એવું સ્થાન ધાર્મિકતાથી સુક્ત અને કૌલેજ આદિ સાધનોવડે વિદ્યાસંપન્ન યજ્ઞેશ પુરુષોથી પૂરશે, કારણ, એજ ભવિષ્યના બ્રાહ્મણ છે, અને એ જ “બ્રહ્મ”ના ખરા સ્વરૂપનો વિચાર તીવ્ર જિજ્ઞાસાથી, શુદ્ધ પ્રેમથી, અને વિશાળ બુદ્ધિથી કરવા સમર્થ થશે. હાલના ગ્રેયુએટો તેવા છે એમ કહેવાનો આશય નથી પણ વિદ્યાનુ સ્થાન જે પાછળના વખતના હિન્દુસ્થાનમાંથી ધણે ભાગે લુપ્ત જેવું થઈ ગયું હતું તેનો પુનઃદેવ દવે પુનિર્વસિદ્ધિઓમાં જ થવા સંભવ છે એટલું જ મ્હાર તાત્પર્ય છે. એક ગ્રેયુએટતરીકે એ વર્ગ માટે હું અભિમાન કરું છું એમ જરાપણ મનમાં લાભ્યા વિના, મ્હારા વિચારની સ્વતઃ સારાસારતા તપાસજો. બ્રાહ્મણો વિધે મને અનાદર છે એમ ન સમજશો. પ્રાચીન માટે મને અતીવમાન અને પૂજ્યબુદ્ધિ છે, મ્હારા પ્રતિક્ષણના એ શુરુએ છે, મ્હારું હૃદય એમને હાથે જ ધડાય એમા હું મ્હારું મુખાગ્ય મમજી છું વર્તમાન બ્રાહ્મણો માટે મને દયા છે, એમાના કેટલાકમા હું બહુ પવિત્રતા અને શાંતિ જોઉં છું, અને તેથી તેવાને માટે, એમની વિદ્યાહીનતા છતાં પણ, મને માન રહે છે. પરંતુ ઘણો ભાગ તો વર્ણચતુષ્ટયમાંથી એક પણ પ્રકારની વૃત્તિ વિનાનો અને તેથી શ્દ્ર કરતાં પણ અધમ થઈ ગયો છે એમ કપુલ કર્યા વિના નહિ ચાલે આમા એમને દોષ નથી. વિદ્યા એ ‘art of peace.’ (શાંતિસમયની કલા) છે—જેનો પાછળના વખતના હિન્દુસ્થાનમાં સંભવ નહોતો, જનસમૂહને એનો ખપ જણાયો નહોતો, અને તેથી ઘણાખરા બ્રાહ્મણોમાં એની છત પણ નહોતી; છતાં પ્રમાણમાં એમણે બહુ જ્ઞાન સાચવી રાખ્યું છે. પરંતુ જે હાલના અનુપમ શાંતિના સમયમાં પણ એઓ પોતાનું કર્તવ્ય કરવા જાગે નહિ, તો પછી એમને માટે દયા પણ ક્યાં સુધી રહેશે ? બ્રાહ્મણોમાં બ્રાહ્મણત્વ નહિ હોય તો એમને ઉચ્છેદ થશે જ, અને થવો જ જોઈએ, કોરથુ જમનો નિયન્તા પરમદેવ છે, અસુર નથી, અને જે અસુર છે, સ્વસ્વરૂપથી બ્રહ્મ છે એ લાંબીવાર ટકી શકતું નથી એવી વિશ્વવ્યવસ્થા છે. સર્વનો ઉપક્રમ સત્સ્વરૂપ તરફ જ હોય

એ વેદાન્તસિદ્ધાન્તને અનુસરીને છે, અને બ્રાહ્મણો ખરા બ્રાહ્મણ થાય નહિ તો હુમ થાય એમ ઇચ્છવામાં આવેલું વેદાન્તસિદ્ધાન્તનો જ નય ઇચ્છીએ છીએ. (૨) શંકર બુદ્ધ આદિના વિમ્બમાંથી જન્મ પામેલા વિચારો ક્ષીણ થતા નય એમાં બહુ લાભ છે. એટલું બુદ્ધ યાદ રાખવાનું છે કે જગતમાં મહાત્મારૂપે સ્થપાયેલા કોઈ પણ પુરુષ સ્થાને એના પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી જેવું અને જેટલું કહેવામાં આવે છે તેવું અને તેટલું ખોટું કદી વસ્તુતઃ હોતું નથી. તે સારે વળી, જ્યારે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુથી એમનાં કાર્યો અવલોકાય છે સારે તો બંને પક્ષો તે તે કાળને એવા અનુરૂપ દેખાય છે કે ઘણુંકરી સર્વ વિરોધ એ રીતે જ શાન્ત થઈ નય છે. બુદ્ધ ઈશ્વરના તેમ જ આત્માના અસ્તિત્વની અવગણના કરી; સસ વિરુદ્ધ કરી એ પણ ખરૂં. પણ ઈશ્વરને નામે તથા આત્માના અમરત્વને મિથે અનેક પાપો થતાં, જેનો ઉચ્છેદ કરવાના પ્રયત્નમાં બુદ્ધ એ બે તરવાની અવગણના કરતાં પણ આંચકા ન ખાધો, પરંતુ એ જ અવગણના, સસવિરુદ્ધ હોવાથી, વખત જતાં કેવી અનિદ્ર નીપજે છે એ જ્યારે બ્રાહ્મતના પાછળના ઇતિહાસથી સિદ્ધ થયું સારે શંકર જેવા મહાત્માના પ્રદર્શનો પ્રસંગ આવ્યો. શંકરનું જ્ઞાન અનધિકારી અને અણુસમગ્ર હૃદયમાં ફેરું શુષ્ક થઈ નય છે એનો અનુભવ થતાં, રામાનુજ વલ્લભાચાર્ય આદિને ભક્તિમાર્ગમાં સાર સમજાયો— ઇલાદિ. અત્રે વિવક્ષિત એટલું છે ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન આદિ, મનુષ્યઆત્માને લગતા સધળા વિષયો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવરથ વિલોકવા જોઈએ, અને એ દૃષ્ટિમાં જ પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનું અંતર્ગત રહસ્ય સ્પષ્ટ થઈ આવે છે.

વળી, ધર્મ પરત્વે આવેલા ‘સુધારાવાળાઓ’એ પ્રાચીન ભાવનાઓનું સ્વરૂપ જોડી રીતે સમજી ફેલવાક વિચારો ચલાવ્યા હતા જેમાં ત્રણ મુખ્ય હતા: પુરાણસ્થાને, બ્રાહ્મણોસ્થાને, અને મર્તિપૂજા સ્થાનેના આસ્ત્રો. પુરાણોનું ભૂગોળખગોળ-વર્ણન ભ્રાન્તિમય છે એમ માનીએ પણ તેથી એના ઉત્તમોત્તમ ધર્મસંબંધી વિચારો ઉપર અનાદર શા માટે થવો જોઈએ? ભાગવત સજી ઉપનિષદો તરફ વળવું— એમ કરવાનું શું કારણ? મને ઉપનિષદો ઉપર બહુ જ આદર છે, પણ ભાગવત-આદિ પુરાણોને હલંકાં ગણવાનું કાંઈપણ કારણ સમજાતું નથી. ઉપનિષદોનાં જ અત્યો પુરાણોમાં કેવી અલૌકિક કાવ્ય પ્રતિભાનાં ચિત્રો બન્યાં છે! ઉપનિષદ સૂત્રોનાં એ કેવાં રહસ્યપ્રદર્શિ બાળ્યો છે! કદાચ તમને એમાં બ્રાહ્મણોની સત્તા બહુ બાધી ગમેલી જણાશે. પણ એ સત્તા માટે એમની યોગ્યતા પણ કેવી હતી!

* ‘મનુષ્યઆત્માને લગતા’ એમ કહેવામાં ખાસ તાત્પર્ય છે; તે એ કે ‘રસાયન વિદ્યા’ આગળ કેવી હતી, કોમિયામાંથી એ શી રીતે ઉદ્ભવી, એવા પ્રશ્નોથી ‘આકિસ-જન’ અને ‘હાઇડ્રોજન’ નામના વાયુ મળી જળ થાય છે એ વસ્તુ સ્થિતિ ઉપર બહુ અ-જવાબુ પડતું નથી. પણ ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન આદિ કેવી રીતે વિકસે છે એ વિચારમાંથી ધર્મના સ્વરૂપ વિષે બહુ બોધ મળે છે.

આપણા ઇતિહાસમાં બ્રાહ્મણોએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનું જ કામ કર્યું છે એ આક્ષેપ અત્યંત બ્રાહ્મણિક લાગે છે. આ સંબંધમાં હેઠ્ઠી સોશિયલ કોન્ફ-
રન્સને પ્રસંગે મિ. જસ્ટિસ રાનડેનું બાષણ પ્રુનઃ પ્રુનઃ વાંચવા જેવું હતું. એમાં
'બ્રાહ્મણ-સિવિલિઝેશન'ની સારી પ્રશંસા હતી. પરંતુ એટલું સ્મરણમાં રાખવાનું
છે કે બ્રાહ્મણોમાં પણ યોગે ક્યારે ઉત્પન્ન થયો નહોતો, અને એમણે રચેલાં
સર્વ પુરાણો અને પ્રત્યેકના પ્રત્યેક શબ્દો માનવા જેવા છે એમ નથી. સંસ્કૃત
એટલું શાસ્ત્ર તેમ પુરાણ એટલા વહેમ એ ઉભય ભ્રમ જતા રહી, જ્યારે બુદ્ધિ
યોગ્ય કેળવણી પામી ઉદારતાથી તેમ જ વિવેકથી સારાસાર અશ વિશોકતાં
શીખશે તારે જ સત્ય સમજશે. પરંતુ આ માટે જે વાતની જરૂર છે: પ્રાચીન
વસ્તુ માટે માન અને પ્રેમ; સ્વબુદ્ધિ ઉપર વિશ્વાસ અને એનો યોગ્ય ઉપયોગ.

(૩) કેળવાએલા વર્ગમાં કર્મકાંડ તરફ પ્રેમ વધતો આવે એટલાથી હાનિ નથી. પણ
એ પ્રેમના પ્રકાર ઉપર લાભહાનિનો બહુ આધાર છે અને એ ખાતર કેટલોક
વિવેક રાખવાની જરૂર છે, જે આગળ ઉપર સ્પષ્ટ થશે

(૩અ) કેળવણી પામેલો કેટલોક વર્ગ ધર્મ તરફ તદ્દન બેદરકાર રહે છે એ યોગ
શોકની વાત છે? ધર્મ ઉપર મનુષ્યની અસંખ્ય પ્રવૃત્તિઓનો આધાર નથી? અને
જ્યારે કેળવાએલા જનો જ એ વસ્તુ ઉપર રુચિ લાવી એને પોતાના
હાથમાં નહિ લે, તો સ્વાભાવિક જ છે કે પામર જનસમૂહ ધર્મમાનધર્મ-
રિચિતિથી અન્ધકૂપમાં પડ્યો રહેશે ધર્મ તરફ અનાદર રાખી ધર્મ એવો પદાર્થ
જ જગતમાંથી કાઢી નાખવો એમ એમનો પ્રયત્ન દશે તો એ અર્થ છે. વસ્તુતઃ
તો એમનો ધર્મથી વિરુદ્ધ વા તરફ એક પણ પ્રકારનો પ્રયત્ન જ દેખાતો
નથી, અને આ વિષયમાં એમને એમની જવાબદારીનું બાન જ ચડ્યું હોય એમ
લાગતું નથી. પશ્ચિમ પ્રજાઓમાં કાદરીઓ પોતે ધણી ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા
હોય છે એટલે ત્યાં અન્ય વિદ્વાનોની ધર્મ તરફ અરુચિ એટલી હાનિકારક
નીવડતી નથી.

૩બ) પૂર્વ નેટલોજ—અને કેટલીક રીતે એ કરતાં પણ વધારે—નુકશાનકારક વર્ગ
અધુરી કેળવણી પામેલાઓનો છે, જેઓ કર્મકાંડને જ મર્વસ્વ ગણે છે, અને
'અભેદ' 'પ્રેમ' 'અદ્વૈત' આદિ જ્ઞાનના શબ્દોને વગર સમજે ઉપાડી લઈ ગમે
ત્યાં એનો ઉપયોગ કરે છે, જેઓ પોતાનું વાસ્તવિક અજ્ઞાન એ મહાન
શબ્દોના રંગથી ઢાંકે છે, અને બુદ્ધિનો શ્રમ લેતાં કંટાળી 'ઉદય'વાદનો
જોટો આડંબર કરે છે, જેઓ તર્ક ઉપર આક્ષેપ કરી અન્ધતાને શરણે
પડી 'શ્રદ્ધા'નું પવિત્ર નામ વગોવે છે, અને 'નવીનો', 'સુધારાવાળાઓ',
'જડવાદીઓ' આદિ શબ્દો વ્યવહરમાં પોતાના જ્ઞાનની પરિસીમા માને
છે! જેમ સ્વ. મહિપાત્ર નહેતા તેમ, હું પોતે પણ 'નવીન'
નથી, 'સુધારાવાળો' નથી, 'જડવાદી' નથી; છતાં પુછું કે જેઓ

ઉપર આ રીતે આરોપ અને 'નિન્દા' કરવામાં આવે છે એમના ખ્યાલમાં કાંઈ જ કહેવા જેવું નથી ? મૂર્તિપૂજા એ પાપ છે એમ માનવામાં ક્રિષ્ણજેનિદિનું અકારણ અનુકરણ કરવામાં આવે છે--કેમકે વસ્તુતઃ પરમાત્મા શિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુ ભણ જ શકાતી નથી, અને ભક્તિ યર્થ એટલે એ પરમાત્માની જ યર્થ એ નક્કી છે. તથાપિ વિચારો કે મૂર્તિપૂજા કરી એટલે મને તેટલા પાપો યર્થ શકે એવો પ્રચાર આપણામાં ધણે સ્થળે દોહામાં આવતો નથી ? આવે છે જ તો પછી કર્મકાંડથી અધિક જ્ઞાનનું અને કર્તવ્યબુદ્ધિનું દ્વાર ઉઘાડવા જે જે પ્રયત્ન થાય તે તે લાભકારક જ છે એમ કહેવામાં શુ ખોટું ? જનમંડળના હૃદયમાં ઉત્તર્યાચિના, અને ધર્મવૃત્તિનાં વિવિધ સ્વરૂપો ધ્યાનમાં લીધા વિના જેટલા પ્રયત્નો થાય તેટલા નિષ્ફળ નીવડે એ સ્વાભાવિક છે, અને એટલા કારણથી જ સારા હૃદયથી પ્રવર્ત્યા છતાં પણ 'મુ-ધારાવાળા'ઓનો શ્રમ વ્યર્થ નીવડ્યો હોય એમ મને લાગે છે. તમે કહેશો કે કર્મકાંડમાં પ્રાણુવિનિમયના બહુ બહુ અર્થો રહ્યા છે અને તેથી કર્મકાંડની મ-હત્તા છે પરંતુ આના જવાબમાં હું એટલું જ કહીશ કે, 'પ્રાણુવિનિમય'ને 'ધર્મ' સાથે શી લેના-દેવા દે ? 'પ્રાણુવિનિમય'-'યોગ'--આદિ નામે ઝાળખાતી શારીરિક કસરત તે 'ધર્મ'--આત્મા પરમાત્માના સંજન્યના અર્થમાં 'ધર્મ'--કેમ કહેવાયાં હું કર્મકાંડનું સ્વરૂપ 'પ્રાણુવિનિમય' એટલે--'યોગ'રૂપે માનવા કરતાં 'જ્ઞાન'રૂપે સમજવું ઉચિત ધારૂ છું. અને મનુષ્યજીવનનો ખરો હેતુ 'યોગ'થી તકિ પણ 'જ્ઞાન'થી સંધાય છે એ સંકેશચાર્યનો સિદ્ધાન્ત પરમસત્ય લાગે છે આ વર્ગને મેં અધુરી કેળવણીવાળો એટલા માટે કહ્યો છે કે વસ્તુતઃ તમે તપાસ કરશો તો તમને એમ જ જણાશે કે આવા વિચારવાળા ધણા ખરા જનોની કેળવણી--અગ્રેજી તેમ જ સંસ્કૃત--અત્યંત અદ્ય હોય છે. 'યિઓસોફી'નો હૃદય સર્વ પ્રકારે, અને એના સિદ્ધાન્તો કેટલેક ભાગે, મૂળે સાચા છે, પણ 'યિઓસોફિસ્ટો'નો ધણો વર્ગ તો સંસ્કૃત ભાષાના સાક્ષાત્ જ્ઞાન વગરનો અથવા અદ્યજ્ઞાનવાળો હોય એમ લાગે છે. અને તેથી એમનું સ્થાન આ (૩૪) વર્ગમાં છે. 'યિઓસોફી' જ્ઞાનવિરુદ્ધ છે કે યિઓસોફિસ્ટોમાંના કેટલાક વિદ્વાન નથી એમ મારું કહેવું જ નથી.

(૩૬) કેળવણી પામેલા વર્ગના મેં બે વિભાગ ગણાવ્યાઃ એક કર્મકાંડથી તદ્દન વિરુદ્ધ, અને બીજો કર્મકાંડદ્વારા અને કર્મકાંડમાં ખરી ધાર્મિક સ્થિતિને અનુભવનારો. પૂર્વોક્ત વિભાગ ધણુંકરી એના ખરા ધાર્મિક બાવને લીધે જ કર્મકાંડથી વિરુદ્ધ પડે છે, પરંતુ એમ કરવામાં અસાચાર થતો હોય એમ મને તો લાગે છે. સર્વથા કર્મકાંડથી અન્ય કોઈ પણ ધર્મ નથી. ધર્મની ધણી શક્તિ કર્મકાંડદ્વારા પકવ થાય છે. માત્ર, એમાં કેટલીક સાદાઈ અને કેટલીક ભવ્યતા આવશ્યક છે. સાદાઈ પ્રાપ્ત કરવાનો એક માર્ગ એ છે કે કર્મની સાથે જ ભક્તિ ઉપાસના અને જ્ઞાનનો પણ આશ્રય કરવો--જેથી 'કર્મભાગ સ્વતઃ' ઝાણો થતો આવશે, અને જ્ઞાન શુદ્ધ અને નિર્બળ ન થઈ પડે એટલો કર્મનો

નોંધતો ભાગ જ રહેશે. કોઈ કોઈ વાર ભલ્લકો પશુ આચરવાં ઠીક છે. સાધારણ પ્રજાના આચારમાં કર્મકાંડની સાદાઈ, તેમજ કેટલેક મહાન પ્રસંગે અને રાજદિગ્ધ કરવાના યજ્ઞદિગ્ધમાં ભલ્લતા—ઉભયથી લક્ષિત આપણી પ્રાચીન ધર્મયોજના છે, અને એમાં મનુષ્યહૃદયના ઘણા સફળનિરીક્ષણપૂર્વક વ્યવસ્થા થઈ હોય એમ લાગે છે.

હવે સારે વર્તમાન ધર્મસ્થિતિ પરત્વે ધર્મ પ્રતિ અનાદરનો પક્ષ બાદ કરતાં આ જનમંડલમાં ત્રણ વિચાર ચાલે છે:—

(૧) 'પ્રાચીનો'નો,

(૨) 'નવીનો'નો,

(૩) ઇતિહાસદૃષ્ટિથી, વિશાળ અવલોકનથી, અને મનુષ્યસ્વભાવના બન્ધારણને વિચાર કરી, વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારનારાઓનો.

આ ત્રીજો વિચાર પ્રચલિત કરવાનો ઉપક્રમ સુદર્શનના આદ્ય દ્રષ્ટાએ કર્યો છે—અને એ વિચારને એની અસંખ્ય શાખાપ્રશાખાઓમાં દૃષ્ટિગોચર કરવો એ એના ખરા અનુયાયીઓનું કર્તવ્ય છે. આ પ્રસંગે લઈ અત્રે એટલું કહેવું નોંધએ કે:—અમુક લેખમાં 'મુધારા' વિરુદ્ધ કેટલું છે, 'અમેદ' કે 'પ્રેમ' કે 'અદ્વૈત' શબ્દ એમાં કેટલીવાર આવ્યો છે એ ૨૦ મહિલાલના સિદ્ધાન્તના અનુસરણની ખરી કસોટી નથી. એ મહાન આત્મા સલાનુયાયી હતો, એને સલા 'પ્રાચીનો' તેમ જ 'નવીનો' ઉભયમાંથી સમાન રીતે ગ્રાહ્ય હતાં. 'પન્થ'—'સંપ્રદાય' વિરુદ્ધ એના નેટલો ઉદ્ઘોષ યોગ્ય એટલે કર્યો હતો; છતાં સ્વ. મહિલાલના શબ્દોની પાછળ પ્રકાશના આત્મમંત્રે પોતામાં ઉતારવાને બદલે એમના શબ્દોને રાત્રિદિવસ ગોખનારા અને એ રીતે 'પન્થ'ની વૃત્તિને ઉતેજી વસ્તુતઃ મહિલાલના સિદ્ધાન્તનો વિધાત કરનારા એમના અનુયાયી હોવાનું અભિમાન રાખે છે. મહિલાલ 'અદ્વૈતવાદી' હતા; પણ એમનો 'અદ્વૈતવાદ' માત્ર ઉચ્ચારમાં જ નહતો; અનેક ભેદમાં અમેદ વિરોધકવો, અમેદ સમજવો, સમજાવવો, અને છેવટે હૃદયમાં લઈ કૃતિમાં ઉતારવો એ જ ખરા અર્થમાં અદ્વૈતવાદનું અનુસરણ છે, અને એ અર્થમાં અદ્વૈતવાદ નેટલો અનુસારો તેટલું જ આદ્યદ્રષ્ટાના સિદ્ધાન્તનું ખરું અનુસરણ થયું ગણાયો. મહિલાલ "ચૈતન્યવાદી" હતા; અને વિકાસ, અભિવૃદ્ધિ એ જો ચૈતન્યનો ધર્મ છે તો એમનો સિદ્ધાન્ત પણ જડવડ પડી ન રહેતાં વિકાસ પામે, એમાં અધિકતા પ્રાપ્ત થાય, એનાં છર્ણુ પશ્ચવ ખરી પડી નવીન પશ્ચવ આવે એમાં જ એની ખરી શોભા છે, એમાં જ એનું વારતવિક તાદાત્મ્ય—ભેદમાં અમેદ—સમજાવાનો સંભવ છે.

"Be doers of the word and not hearers only deceiving your own selves".

"The letter killeth but the spirit giveth life".

અન્યાવલોકન.

દિવાનુ બહાદુર મહિસાઈ જસવાઈની શિક્ષણ સંબંધે કેટલીક સૂચનાઓ:—(અનુસંધાન ગત અક્ષ પૃષ્ઠ ૪૮ થી).

(૨.)

દ્વિતીય પ્રશ્નનો વિચાર કરતા, દિ. બ. મહિસાઈ જસવાઈ છે કે અંગ્રેજીનું ભાષા-જ્ઞાન હાલ આરંભાય છે તે કરતાં બે વર્ષે એક આરંભવું જોઈએ, અને આ વિચારના સમર્થનમાં અને ચાલતી પદ્ધતિ વિરૂદ્ધ નીચે પ્રમાણે કારણો બતાવે છે:—

(૧) અંગ્રેજી ભાષાજ્ઞાનનું ચલુતર ચાલતી દેશી ભાષાના જોઈએ તેવા મજબૂત જ્ઞાન ઉપર રચવાતું નથી એ મોટી ખામી છે. સરમુખ સ્વામી ચૈયર, ખા. બ. મજી શહાબુદ્દિન, ડૉ. મેકિન્ટે આદિનો એ જ મત છે, અને આ છેલ્લા વિદ્વાન તો એટલે સુધી કહે છે કે “ચાલતી દેશી ભાષાની સારી કેલવણીવાળો એક છોકરો હાઈસ્કૂલના બે બે ધોરણો એક વર્ષમાં કરી શકતો, અને એણે મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા ચોથે નબરે પામ કરી” મદ્રાસની કુંભકોણ કૌતેજવાળા મિ. હેન્સમેનનો પણ એવો જ મત છે કે આવો છોકરો ત્રણ ચાર વર્ષમાં મેટ્રિક થઈ શકે.

(૨) પોતાની માતૃભાષાનું વ્યાકરણ શીખવામાટે પણ પુખ્ત ન ગણી શકાય એવી ઉંમરે પરભાષાનું વ્યાકરણ આરંભાય છે !

(૩) આ-દસ અગાઉના વર્ષની—વયે છોકરાઓનું સામાન્ય જ્ઞાન તેમ જ એમની બુદ્ધિ એટલી અપરિપક્વ હોય છે કે તેઓને અંગ્રેજી જેવી પરભાષા શીખવવા મત કરવો એ જૂઠું છે

(૪) પરિણામ એ આવ્યું છે કે ચાલતી પદ્ધતિ છોકરાઓને હાઈસ્કૂલ છોડતાં પહેલાં જોઈએ તેનું માતૃભાષાનું જ્ઞાન આપી શકતી નથી—અને આમ થવાથી કેળવણીનો ખરો ઉદ્દેશ, જે ૧૮૫૪ માં કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સે એમની દૃષ્ટિ આગળ રાખ્યો હતો તે ઉદ્દેશ, સફલ થઈ શકતો નથી. લૉર્ડ મેકાલે, સર ચાર્લ્સ ટ્રેવેલ્સન, સરગાર્થલફિઅર આદિ પુરૂષોએ વારંવાર આ લક્ષ્ય તરફ આપણું ધ્યાન દોર્યું છે, અને માતૃભાષાની ખાસ ખુખીઓ તરફ આપણા ઝેડપુએટનો જે ધ્યાન આપનાર દેખાય છે તે ખાતે ડૉ. મેકિન્ટે, મિ. રાનડે, મોલ્ડ વગેરે વિદ્વાનોનો અસંતોષ સુપ્રસિદ્ધ છે. મિ. પીલ તો આ અનાદરને ‘સ્વદેશાભિમાનની’ ખામી કહે છે.

(૫) વગી દેશી ભાષાનું જ્ઞાન અપૂર્ણ રહે છે એટલું જ નહિ, પણ એ જ ખામીને પરિણામે અંગ્રેજી ભાષા પણ જોઈએ તેવી આવડતી નથી. અંગ્રેજી ભાષા-જ્ઞાનની અપૂર્ણતા માટે મિ. બર્ડવુડ, સર ચાર્લ્સ કૉસ્ટ, તથા આંદરેજી કૉલેજના પ્રિન્સિપાલો વગેરે પણ બેદ દર્શાવે છે.

સમગ્ર વિચાર કરી દ્વિતીય પ્રશ્નના ઉત્તરમાં દિ૦ બ૦ મણિલાલ નીચેની યોજના અજમાવવા સૂચવે છે —

- (૧) અંગ્રેજી ભાષાગ્રાન હાવના કરતા બે વર્ષ મોડું આરમ્બુ, અને
- (૨) એ બે વર્ષમાં અંગ્રેજી ભાષાગ્રાનને બદલે માતૃભાષાદ્વારા વિષયશિક્ષણ હાખલ કરવું,
- (૩) પરંતુ એ બે વર્ષનો અભ્યાસ મિડલસ્કૂલમાં એટલે-અંગ્રેજી ભણેના શિક્ષકો પાસે જ થવો જોઈએ—કારણ એમનું ગ્રાન વધારે વિસ્તૃત હોવાનો સંભવ છે અર્થાત્ ગુજરાતી સ્કૂલોના વર્ષો હાલ છે તેમ જ રાખવા, મિડલ અને હાઈસ્કૂલના વર્ષોમાં પ્રથમ પ્રશ્નના વિચારમાં જતાવ્યો છે તેટલો જ ફેરફાર કરવો
- (૪) ગુજરાતી અક્ષરજ્ઞાનથી માડી મૅટ્રિક્યુલેશન પસાર કરતા સુધી હાલ સાધારણ રીતે આપણા ઇલાકામાં ૧૧ વર્ષ જાય છે, અન્ય ઇલાકાઓમાં ૯—૧૦ જાય છે. એજ્યુકેશન કમિશને આપણા ઇલાકાના ધોરણો વધારે કઠણ મળ્યા છે એ ખરું, તથાપિ આ પ્રશ્ન 'કોન્ફરન્સ' કરીને વિચારવા જોવો છે.

તૃતીય પ્રશ્નના વિચારમાં દિ૦ બ૦ નીચેના અર્થનું લખે છે.—

- (૧) અંગ્રેજી ભાષાગ્રાનનું આપણા વ્યવહારમાં ખડું પ્રયોજન છે, એટલું જ નહિ, પદ્મ એક વિશાળ અને ઉમદા સાહિત્યના બહાર તરીકે તેમ જ યુરોપીય વિચારશૃષ્ટી એક મહાન દુનિયાના દ્વાર તરીકે પણ એની ખડું ઉપયોગિતા છે 'હાપર એડ્યુકેશન' એટલે ઉત્તમ ભૂમિકાની જે કેળવણી કોપેન્હેગન આપાય છે એ હિન્દુસ્તાનના હિત માટે અત્યંત આવશ્યક છે, અને એમાં હજી સુધી જે કાંઈ થયું છે તે યોડું જ થયું છે. તથાપિ કોર્ટવૉર્થ ડિરેક્ટરે કેળવણીમાં જે કોટાપયોગિતાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો હતો તે સિદ્ધ કરવા માટે દેશી ભાષાદ્વારા અપાતા શિક્ષણનો અર્થાત્ પ્રાથમિક શિક્ષણનો વિસ્તાર કરવાની પણ ખડું જરૂર છે. સાધારણ જનસમૂહને હમેશા ઉપયોગમાં આવે એવું ગ્રાન વિસ્તારવાની સચના ડૉ.વોલ્ફર, સર જૉન રૅડ્ફી, સર જેમ્સ પીલ, સર રેમૉડ વેસ્ટ, ખા. ખા. કાજી શાહચુદ્દિન વગેરે વિદ્વાનોએ કરી છે તથા સરકારના ઠરાવોમાં પણ આ ખામત ઉપર વારંવાર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, અને એડ્યુકેશન કમિશન તરફથી પણ પ્રાથમિક કેળવણીને સવિશેષ રીતે મદદ આપવાની સરકારને ભલામણ કરવામાં આવી હતી. ૪૦ સ. ૧૮૮૬માં મુખ્યમંત્રી ગવ્ડમેન્ટે "ટેકનિકલ એડ્યુકેશન" કોને કહેવું તથા એમાંથી ફલસિદ્ધિની આશા અંગ્રે કટલી રાખવી એ બતાવી, ખેતી વાડી, રસિકકલા, અને અન્ય હુન્નરો એમ ત્રિવિધ વિભાગમાં આ વિષય વિશે લાખી ચર્ચા કરી હતી. ખેતીવાડી માટે પૂનાની 'કૉલેજ ઓફ સાયન્સ'માં જે કેળવણી અપાય છે તેમાં જોઈતો સુધારો કરવા તથા હાઈસ્કૂલોમાં એ વિષય વધારવા નિશ્ચય કર્યો હતો; રસિકકલાની અભિવૃદ્ધિ માટે સર જમરોડ

જીભાઈ રૂઢિ આદિ આદિને ઉપયોગમાં લેવાની તથા અન્ય દુનિયા (હિન્દુસ્થાનમાં) પ્રચલિત કરવા માટે એક 'ટેકનોલોજિકલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ' સ્થાપવાની ઇચ્છા બતાવી હતી પરંતુ આ કારણ હજી બહુ જ અદ્યે પ્રમાણમાં અમલમાં આવેલો જણાય છે.

(૨) ચાલતી દેશી ભાષામાં આ માટે જોઈતું સાહિત્ય નથી એમ ધણી વાર વાધો ઉઠાવવામાં આવે છે પરંતુ ખરૂં જોતાં આ વાધો એ જ પ્રકૃત પક્ષને સ્થાપનારો હેતુ છે. સાહિત્ય નથી માટે જ એને ઉત્પન્ન કરવાનો પાલ કરવો જોઈએ, અને અમુક ભાષાનું વિશેષ શિક્ષણ એ જ એના સાહિત્યને વિસ્તારવાનું સાધન છે. 'ખપ પ્રમાણે છત' એ નિયમ પ્રમાણે કમે કમે એવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન પણ થશે. અંગ્રેજી ભાષાનું સાહિત્ય પ્રથમ એવી જ દ્રશ્ય અવસ્થામાં હતું, અને જ રીતે લેટિન ગ્રીક આદિથી પોષણ મળતાં ધીમે ધીમે એનો વિસ્તાર થયો એ જ રીતે અંગ્રેજી મરફૂત આદિની મદદથી આપણી માલુ દેશી ભાષાઓ પણ ખીલશે એમ દૃઢ વિશ્વાસ ગંધવાને સંપૂર્ણ કારણ છે. મુબાઈ રમ્માલકોઝ કોઠના ચીફ જડજ મિ હાઈ અંગ્રેજી અને દેશી ભાષાઓ વચ્ચે સમાનતાનું નિરૂપણ કરીને આ વાત એક ભાષણમાં બહુ સારી રીતે દર્શાવી હતી.

(૩) ઉપરની એટલે દેશીભાષાના સાહિત્યની ખોટ પૂરી પાડવા માટે શા ઉપાયો લેવા? એક સાધન એ છે 'દક્ષિણા ફેલોશિપ' હાલ જેમ વ્યર્થપ્રાય થઈ પડી છે તેમ થવા ન દેતા એનો જ મૂળ ઉદ્દેશ હતો તે સફલ થાય એમ પાલ કરવો. મિ વામન આબાજી મોદકે બતાવ્યું છે તેમ હાલ સારું સાહેબે દક્ષિણા ફેલોશિપ વર્તમાન દેશી ભાષાનું સાહિત્ય કેળવવા માટે જ સ્થાપી હતી, અને એવો નિયમ હતો કે દક્ષિણા ફેલોએ પૂતા કોલેજમાં ભાષણો આપવા ઉપરાંત વર્ષ દિવસમાં એક પુસ્તક લખવું, બીજું સાધન, ડૉ. મેકીકને બતાવેલું, અત્રે ઇંગ્લેન્ડની 'યુનિવર્સિટી એકરેટેન્શન સ્કીમ'ને મળતી યોજના કરવાનું છે-એટલે કે જેઓ યુનિવર્સિટીની કેળવણી લેવા અસમર્થ છે તેમને સરળ ભાષામાં તે તે વિષયો ઉપર વિદ્વાનો તરફથી યુનિવર્સિટીને અંગે ભાષણો મળવાં જોઈએ. ત્રીજું સાધન, મિ. વાળ બતાવે છે તેમ, વનોડયુલર યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનું છે. 'ચોથું', એનો એક સ્વતંત્ર વિષય યુનિવર્સિટીમાં સ્વીકારવાનું છે, જે 'સૂચના લૉર્ડરેની' હતી, અને જે વિષે મદ્રાસ યુનિવર્સિટીમાં રીતસર ચિચાર ચાલે છે. આ સર્વે વા એમાંથી જે જે યોગ્ય લાગે તે તે ઉપાયો મોજવાનું કામ કૉનફરન્સથી નક્કી કરવાનું છે. શા લોપયોગી પુસ્તકો સ્થાપવામાં દ્રબની જરૂર પડશે જ. પણ આ કાર્ય બ્રિટિશ અને દેશી રાજ્યો ઉભયને લાભકારક હોવાથી દેશી રાજ્યો પણ એમાં દ્રબની મદદ આપશે, અને આપવી જોઈએ, હાલ પણ કેટલાંક રાજ્યો તરફથી એવી મદદ લેખકને મળે છે-પરંતુ ઉક્ત હેતુ નિર્ણીત થતાં, એ વધારે રીતસર આપશે.

આ પ્રમાણે દિ૦ મહિભાઈની સચવાઓ છે. આવાં સ્વતઃસિદ્ધ સત્યો ઉપર અમારે એડમુકેશનની 'ધિઅરીઓ' લાવી વિશેષ વિવેચન કરવું એ મિથ્યા પાંડિત્ય પ્રદર્શન કરવા જેવું છે. એમણે વિચારેલા પ્રશ્નો ઉપર જેમણે કાંઈ પણ શાન્ત વિચાર ક્યો હશે તેઓ ભાગ્યે જ એમની સાથે, ધણે અશે મળ્યા વિના રહેશે. (૧) માતૃભાષાદ્વારા અપાએલું જ્ઞાન જ હોકરાંઓના હૃદયમાં જોઈએ તેવું ઉતરી શકે છે એ સર્વ દેશમાં સ્વીકારતા સત્યનું ઉદ્ધરણ આજ પર્વત ક્રમ થયું હશે એ જ ધણાને તો આશ્ચર્યની વાત લાગશે. શિક્ષણશાસ્ત્ર યોગ વખતથી જ પ્રકાશ તથા બળ પામ્યું છે, અને પહેલાં પદાર્થજ્ઞાન કરતાં પદ્ધતિ તરફ અર્થાત્ વિષયજ્ઞાન કરતાં અંગ્રેજીનું ભાષા-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા તરફ સરકારી નોકરીઓ મેળવવાના ઉદ્દેશથી લોકનું વધારે લક્ષ્ય હતું, આ બે કારણોથી વર્તમાન પદ્ધતિ ચાલી હોય એમ જણાય છે. પરંતુ એ પદ્ધતિ બદલવાનો સમય હવે સ્પષ્ટ રીતે આવી ચૂક્યો છે, અને આશા રહે છે કે આ બાબત ઉપર દિ૦ બ૦ મહિભાઈના આ લેખને પરિણામે યોગ્ય ફેરફાર કરવામાં આવશે આપણા કાયદેકદરે જોઈ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન એમ કહે છે કે અંગ્રેજી ચોથા ધોરણમાં પણ વરતુ ૧: રિવાજ તો માતૃ-ભાષાદ્વારા જ શિક્ષણ આપવાનો છે. એના ઉત્તરમાં સદજ દહી રાકશે કે જે વાત આચાર્ય-શ્રીમાં સ્વીકારાય છે તે જ વિચારમાં સ્વીકારાય તો અધિક માન થવા મંભવ છે—અર્થાત્, રથાપેલા નિયમના ઉદ્ધરણરૂપે એ રિવાજ ચાલે છે તે કરતાં એ રિવાજને જ નિયમરૂપે સ્વીકારવાથી શિક્ષકો આ કાર્ય તરફ, એટલે માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવા તરફ, વધારે સારી રીતે પ્રવર્તશે. (૨) અંગ્રેજીનું ભાષાજ્ઞાન કેટલી હદમાં આરંભવું એ ખીન્ન પ્રશ્નના સંબંધમાં અમે દિલ્લીર ડિએ કે અમારે મત દિ૦ બ૦ ની સાથે સંપૂર્ણ રીતે મળતો આવતો નથી. પરભાષાનું જ્ઞાન માતૃભાષાના જ્ઞાન ઉપર રચાયું જોઈએ એ ખરી વાત છે, પરંતુ સાત વર્ષમાં હાલ જેટલું જ્ઞાન અપાય છે તેટલું જ જ્ઞાન આપવાનું કાયમ રાખવું હોય—અને કાયમ રાખવું એમ દિ૦ બ૦ ની ઇચ્છા જણાય છે—તો અંગ્રેજી ભાષાજ્ઞાન બે વર્ષ દર ખસેડવાની સાથે એ બે વર્ષમાં માતૃભાષાદ્વારા કેટલુંક વિષયજ્ઞાન લખાઈ કરવું યડશે, એટલે અમે ધારીએ છીએ કે પરિણામ એ આવશે કે જે વિષયો હાલ વધારે મોટી વયે શીખવાય છે તે નહાની હદમાં શીખવાશે, અને એ વિષયો કઠિન હોવાથી એનું મદલ કરવા માટે શુદ્ધિ પરિપક્વ નહિ થઈ હોય એમ બચ રહે છે. પરંતુ આ બાબત દિ૦ બ૦ મહિભાઈ સચવે છે તેમ એક 'કોન્ફરન્સ' મેળવી વિચાર કરવાની, અને ચાલની ધોરણોનાં પૂર્ણ સ્વતન્ત્રતાથી જ્યાં જ્યાં ફેરફાર કરવો ઉચિત લાગે ત્યાં ત્યાં તે કરવાની જરૂર છે. હાલ અપાતા જ્ઞાનમાં કેટલુંક તદ્દન નિરૂપયોગી હશે તે કાઢી નાંખવામાં પણ સહાય થવો ન જોઈએ. (૩) દિ૦ બ૦ મહિભાઈએ વિચારેલો ત્રીજો પ્રશ્ન સૌથી વધારે અગત્યનો છે, અને અમને અત્યંત આનન્દ થાય છે કે એમાં એમની સાથે અમે અક્ષરશઃ મળીએ છીએ. આ વિષયનું નિરૂપણ એમણે બહુ વિસ્તાર સાથે, અનેક વિદ્વાનોનાં પ્રમાણ ટાંચી, અને દેશાભિમાનથી ભરેલા હૃદયપૂર્વક કર્યું છે અને અમને નિશ્ચય છે કે લૉર્ડ કર્ઝનની વાઈસરૉયલ્ટિમાં આ વિ-

* I do not think that as a rule it would be desirable to defer the study of English to so late a point, but there can be no doubt that its use as a medium of instruction should be deferred in regard to several subjects. Dr. Mackichan.

પપ ઉપર પુષ્કલ લક્ષ દેવામાં આવશે. ચાલુ દેશી ભાષાની અભિવૃદ્ધિ, અને વેપાર, હુમર ખેતીવાડીના જ્ઞાનનો કેળવણીમાં પ્રવેશ, એ બે પ્રકૃત પ્રશ્નો વિભાગ છે-અને આ બંને વિભાગપરતે હોર્ડે કંઠનંતું વલણ રપટ રીતે દિ. ૫૦ ની સચવાને અતુસરતું છે. 'ઇન્ડિઆગ બ્લેમેન્ટ'ના કેળવણી સંબંધી હમણું જ થોડા વખત ઉપર પ્રસિદ્ધ થએલા ઠરાવમાં પ્રચલિત દેશીભાષાને ઉત્તેજન આપવા શોકલ ગવર્નમેન્ટને બહુ આશ્ચર્ય થયું છે, અને અમે આ લખીએ છીએ તેવામાં જ એક અત્યંત હર્ષની વાત એ પ્રસિદ્ધ થઇ છે કે મિ. ટાટાની "યુનિવર્સિટી ઓફ રિસર્ચ" ને ઇન્ડિઆગવર્નમેન્ટ તરફથી અતુમેાદન, ઉત્તેજન, અને સર્વ પ્રકારની સગવડ કરી આપવાને વચન આપવામાં આવ્યું છે આ સર્વ દિવાન બહાદુરના લેખનું પરિણામ છે એમ જોડે કહી શકાતું નથી, તથાપિ એમના લેખની પ્રસિદ્ધિ, પછી થોડા જ મમયમાં એમાં દર્શાવેલા વિચારો અમલમાં આવવાનો આશંક થઇ જાય એ એમને થોડા સંતોષની વાત ન હોવી જોઇએ.

દિવાન બહાદુર મણિભાઈએ સ્ત્રીકેળવણી ઉપર, અને શિક્ષણમાં વર્તમાન દેશી ભાષાના રથાન ઉપર, એમ બે લેખો પ્રસિદ્ધ કરીને સ્વદેશહિત-ચિન્તકોને એમના કાર્યમાં અતુ રમ સાહાય આપ્યું છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે તેઓ રાજકીય અને સ્થાનિક વિષયોમાં એવા જ ખીન બે લેખ પ્રસિદ્ધ કરીને જનહિતના આધારભૂત આર પાદ સંપૂર્ણ કરી આપશે એમના લેખોની ખામ ઉપયોગિતા એમણે કરેલા અનેક માનનીય મતોના મંચદમાં છે-અને અમે ને ખીન બે લેખોની માગણી કરીએ તેમાં પણ અમે એવો જ સંમત-સુભાષિતાવલિ-ધુમ્મચીએ છીએ અમે કટલેક થયે એમ કહેવાતું સામળ્યું છે કે આ લેખમાં નવીન કાંઈ નથી ! ઘણાંક મતો નવીન હોતાં નથી, માટે જ સત્ય હોય છે. અનેક વિદ્વાનોએ એક જ મત પ્રદર્શિત કર્યો છે, માટે જ એ મત શીઘ્ર આચારમાં આવવો જોઇએ એમ દિવાન બહાદુરનો આશ્ચર્ય છે વર્નાક્યુલર મોસાઇટીઓ, વર્નાક્યુલર પત્રોના તન્નીઓ, તથા વર્નાક્યુલરના પ્રનિષ્ઠિત વિદ્વાનો અને લેખકો-સર્વ તરફથી એક અવાજે દિવાન બહાદુરને પુષ્ટિ મળવી જોઇએ કેમકે એમ યથા વિના ત્વરિત ફલસિદ્ધિ થવી કઠિન છે.*

રા. "આનન્દનન્દન" ની પ્રતિજ્ઞા સંબંધી મળેલાં ચર્ચાપત્રો.

(૧)

મહેરવાન 'સુદર્શન'ના તંત્રી

સાહેબ.

વિ. વિ. 'આનન્દનન્દન' ની પરમાપના શબ્દોની પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ હું એમ સ-

* આ વિષયમાં એમનો અભ્યાસ છે કે કેમ એ અમારા જાણવામાં નથી.

* અત્રે અમે એટલું ઉમેરવાની છૂટ લખ્યું કે વર્નાક્યુલરના પ્રકૃત પ્રશ્ને યુનિવર્સિટીના 'વર્નાક્યુલર પ્રશ્નો' પૃથક્ રાખવા માટે કેટલાંક કારણો છે, તથાપિ આ સુધારા કરતાં કોલેજમાં વર્નાક્યુલર દાખલ કરવાનો સુધારો જરા પણ ઓછા મહત્વનો નથી-એટલું જ નહિ, પણ વર્નાક્યુલર માહિત્ય ખીલવવા માટે તો લેમ કરવાની અધિક આવશ્યકતા છે એમાં મંચય નથી.

મગ્ધુ કે ફારસી, અરેબી, અંગ્રેજી, પોર્ટુગીઝ, ફ્રેન્ચ વગેરે કાષ્ઠપથ્ય દિન્દુરતાન ખ્દારની બાળાના શબ્દો પોતાની કૃતિમાં નથી આવતા. તો હેમના નોંઢેઅર માસના મુદર્શનમાં આવેલા કાવ્યમાં નીચે પ્રમાણે બે શબ્દો હેમની પ્રતિજ્ઞા તોડાવનારા જણાય છે એમ ધાર્ણું:—

(૧) સાયુ—આ શબ્દ સંસ્કૃતમાંથી આવ્યો જણ્યો નથી. રૂઝ પથુ બાગ્યે હરો. ફ્રેન્ચ કે પોર્ટુગીઝમાંથી આવ્યાનો સંભવ લાગે છે તે સોધ કર્યાથી જણ્યારો.

(૨) લાલ—આ શબ્દ તો ફારસી છે. અને ધર્ણકરીને આરબી ઉપરથી ફારસીમાં આવ્યો છે. આ શબ્દ માટે સંસ્કૃત કાશમાંથી મોઢી કાઢવાનાં ફાંફાં વ્યર્થ જરો એમ લાગેજે. એ માદ રાખતુ કે પરમાણનો શબ્દ હોઈને સંસ્કૃતમાં પથુ પછોના વખતમા દાખલ થયો હોય તો તે સંસ્કૃત ગણાય નહિ. નહિંતો એ રીતે તો પછી, કલેક્ટર, ઇનસાફ, મુસાફરી—એ શબ્દો અંગ્રેજી ફારસી નહિં પથુ મુજરાતી છે એમ કહેવાને પથુ બાધ નહિ રહે આનન્દનન્દનની પ્રતિજ્ઞામાં કાષ્ઠપથ્ય સાર હોય તો પરમાણમાંથી સ્વીકારાયલા શબ્દ પથુ લાભ્ય હોવા જોઈએ—હેમને મતે.

નાસિક }
તા ૬-૧૧-૯૯ }

એજ વિનંતિ

લિ, નરસિંહરાવ ભોળાનાથ,

(૨)

“મુદર્શન”ના તંત્રી

સાહેબ.

વિ. વિ. ‘આનન્દનન્દન’ના પંઘમાં ‘લાલ’ તથા ‘સાયુ’ એ શબ્દો હેમની પ્રતિજ્ઞાભંગ છે તે વિરો મ્હે મોકલેલા પત્રની પૂરવણીમાં રા. છવાભાઇ ભીમાભાઈ મહેતા બી એ એલ્ફિન્સ્ટન હાઇસ્કૂલના આસિસ્ટન્ટ માસ્ટરે મ્હેને આપેલી નીચેની માંહિતી મદત્તની ધારી ઉમેરું આ ગ્યમે એ મિત્રનો ઉપકાર પથુ પ્રસિદ્ધ રીતે માનવો એ કર્તવ્ય છે:—

(૧.) ‘લાલ’—આ શબ્દ બે રીતે લખાય છે લામ, અલિફ, લામ; અને લામ, ઐન, લામ; એ ફારસી શબ્દ છે. હેનો પ્રથમ અર્થ ‘માણેક’ છે અને પછી અર્થ ‘રાત્ર’ છે. અલિફવાળા લાલ’ શબ્દનો અર્થ ‘રાત્ર’ તેમ જ ‘મગ્ધ’ થાય છે

(૨.) 'સાબુ'—આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અને ભાષામાંથી કદાચ છે. આપણી ભાષામાં કિંચે માગે એ શબ્દ આવ્યો તે કહી સકાતું નથી.*, લેટિન—Sapo=અંગ્રેજી Soap—ચૂના Sebum=tallow ઉપરથી થયેલો. ફ્રેંચ Savon; અને અરબી 'સાબૂન' (સ્વાદન અભિક્ષિત+બેન્+વાવન્+ન) છે.

સલાહની સર્વથી પ્રથમ આ શબ્દનો ઉપયોગ કરતો જણાય છે. પોરબીઆઇ શહેરનાં પ્રાચીન ખડેરમાંથી સાબૂનાં કારખાનાં નીકળેલા જણાયાં છે. આપણા દેશમાં શી રીતે ઉત્પત્તિ થઈ તે કહી સકાતું નથી.

આ ઉપરથી દુરામહલીન સુર વાચકની ખાતરી થશે કે 'અને શબ્દો દારસી, અરબી વગેરે સંસ્કૃતપૂર્વકોને અભગવનારી ભાષામાંથી આવ્યાં છે.

નરસિંહરાવ લોખાનાથ.

નાસિક જિલ્લો.

તા. ૨૬-૧૧-૯૯.

(૩)

રા. રા. સુદર્શનના તાંત્રીની સેવામાં

મુ. અમદાવાદ

વિ. વિ કે આપની દ્વારા પ્રગટતા માસિક સુદર્શનના ૧૮૯૬ના નવેમ્બરના અંકમાં રા. આનન્દનન્દનની કવિતામાં નીચે પ્રમાણે દારસી શબ્દો છે.

દારસી અથવા અરબી શબ્દો.

(૧) રંજ—ક્રિયાપદ રંજનનું Imperative રૂપ 'રંજ' છે. રંજ=દિલગીરી—ફાન- (દારસી)

(૨) સાબુ—સાબૂન શબ્દ (જેની જોડણી રવાદ, અલેક, બે, વાવ, વૂન, છે)નું અપભ્રંશ છે 'સાબૂન'—સાબુ (અરબી)

(૩) લાલ—શબ્દ 'લાલ' (જેની જોડણી લામ, અલેક, લામ છે) છે. 'લાલ'—રક્ત (દારસી) સૂચના—આ શબ્દ 'લાલ' (જેની જોડણી લામ, આઈન, લામ, છે ને જોનો અર્થ માણેક, એક જાતનું ગુલાબનું ફુલ, પ્રવાલ, જોષ્ટ પ્રત્યાદિ થાય છે). નથી. આ 'લાલ' પણ દારસી શબ્દ છે

(૪) પણ—દારસી શબ્દ 'પન' (પેન્ડન)નું અપભ્રંશ છે.

* 'સાબુ' એ રૂપ અરબી 'સાબૂન' ને વિરોધ મળતું આવે છે; તેમ જ કપડાં વસુજમાં ઉપેક્ષા માણૂનો ળોરા લોકોનો પ્રસિદ્ધ છે, વગેરે કારણથી અટકળ માય છે કે અરબીમાંથી 'સાબુ' શબ્દ ગુજરાતીમાં આવ્યો હશે ફ્રેંચ શબ્દનો ઉચ્ચાર પણ 'સાબુ' છે.

(૫) દીવાલું—ગુજરાતી દેવું (Debt) માંથી નીકળ્યો છે. દેવું (Debt) દેવું (To give) માંથી નીકળ્યો છે. દેવું (To give) 'દે'માંથી નીકળ્યો છે આ શબ્દ 'દે' કારસી ક્રિયાપદ 'દાદન' (આપવું) નું Imperative રૂપ છે.

નીચેના શબ્દો કારસી, અગર 'અરબી'માંથી નીકળ્યા હશે એમ સંભવ છે.

(૧) કુંજ—સંસ્કૃત શબ્દ કુંજનો અર્થ વિહાર વાટિકા, વિશ્રાન્તિગૃહ, ઈત્યાદિ છે. 'કુંજ' શબ્દનો ઉદ્ભવ દંક સુખતા વિચાર જોડે જોડાયેલો છે, માટે "કસેશના કુંજમાં" માંનો શબ્દ 'કુંજ' સંસ્કૃત હોય એમ સંભવતું નથી. કારસી શબ્દ કુંજનો અર્થ કાણુ-ખુણો યામ છે કસેશના કુંજમાં હોઈ છે માટે કસેશમાંથી નીકળતાં ધણી જ મુસીબત પડે.

(૨) આવ—કારસી ક્રિયાપદ 'આમદન' (આવવું) ના Imperative રૂપ 'આપ'નું અપભ્રંશ હશે.

(૩) ટું—કારસી ખીળ પુરુષતા સર્વનામ 'તું'નું રૂપ છે એમ લાગે છે.

(૪) વેલી—ગુજરાતી 'વહેલું' 'કારસી' પહેલું'માંથી નીકળ્યો છે.

કારસી શબ્દ (હિન્દુસ્થાનીમાં યદને)

(૧) બનજે—હિન્દુસ્થાની શબ્દ ક્રિયાપદ. "બનના" અથવા નામ "બનાવ" માંથી ગુજરાતીમાં આવ્યું છે. હિન્દુસ્થાની શબ્દ "બનના" કારસી ક્રિયાપદ બુદ્ધ (બનવું-યવું) ના Imperative રૂપ 'બવ' ઉપરથી નીકળ્યું છે.

સંચના—હિન્દુસ્થાની એટલે ખડી ઉરદુ ભાષા.

એજ. તરહી માફ કરશે.

લી.

સેવક

અમનલાલ આદીતરામના

સાકાંશ દંડવત પ્રણામ.

Reg. No B. 190

સુદર્શન

ત-ની
મેદેસર આનંદકર
બાપુભાઈ મુન. એમ. ઃ
એલ એલ બી.

(આલે દ્રશ્ય—એક અમેદમાર્ગપ્રવાસી-અલૈનિક ગણિતનાલ નવુભાઈ),
(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-ધતિદ્વાસાદિ વિદ્યા અને તત્ત્વબંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” —મોગવતમ્.

પુસ્તક ૧૫. અંક ૪.] (માસિક) [જાનેવારી, ૧૯૦૦.

વિષયનાનુક્રમ.	પૃષ્ઠ
૧ નવીનું ધર્મ...	૮૫
૨ સનમની શોધ.	૮૬
૩ વ્હાલાને.	૮૭
૪ અસંખ્યાનાં સ્વરૂપાનંદ.	૮૮
૫ કેળવણી	૮૯
૬ દેવિતા અને સગીત.	૯૦
૭ અર્થ.	૯૧
૮ કાપાત અથવા અરતા તારા.	૯૨
૯ મનુષ્ય અને જીવ દેવ	૯૩
૧૦ આફ્રિકા મોહુ સુનિયત.	૯૪

અમદાવાદ,

ધો અમદાવાદ સુનિયત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, કંપની લીમીટેડ.

પુસ્તકોની પહોંચ.

નીચેના પુસ્તકોની પહોંચ અમે ઉપહાર સાથે સ્વીકારીએ છીએ. સ્વયંસંક્રાય રહે છે એ આ અંક ઉપરથી જ સમજીએ. પરંતુ મન્યાવચોક્ત એ સાહિત્યસેવા તન્ત્રીનું મહત્ત્વનું કર્તવ્ય છે, અને હવે હુંક મુદતમાં આ સર્વ લેખોનું અવલોકન આપવાની અમે આશા રાખીએ છીએ.

૧ પ્રાચીન આર્યાવર્ત.

૨ ધર્મોચ્ચારનું હકું.

૩ એક દેવીનો આભિવ્યક્તાન્ત.

૪ જુલિયસ સીઝર.

૫ શ્રી પરમપદ્મોદિતી.

૬ ચન્દ્રાનના.

૭ સુન્દરી અથવા મેવાડીઆઓની મહત્તા.

૮ વૈદેહીવિજય.

૯ સુમનસુચ.

૧૦ સ્વર્ગ અને નરક.

૧૧ વિચારસાગર (ગુજરાતી ભાષાન્તર) તથા વેત્તન્તવિચાર.

૧૨ સદુપદેશગ્રંથી. આકાશનો.

૧૩ ધરતું રસાયન.

સુધારો.

પૃ. ૬૧ મે રા. કાન્ત નો કાવમાં 'કાળી' ને કાઠો 'કાળી' સાંચું.

સ્વર્યામન.

૩. આનન્દનન્દન તરફથી જાણ્ય આવી, મને છે, જે આપતા અંકમાં પ્રસિદ્ધ

સ્વરિત બહાર પડશે.

શ્રી સર્વકાન્ત.

અથવા

નિજવિચારસંક્ષેપ.

સ્વનાર,

આનન્દનન્દન.

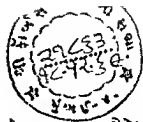
An Epitome of Self-Philosophy

BY

ANANDA-NANDANA.

જમને જોઇએ તેમને ગુજરાત ચર્ચાચુવર સોસાઇટીમાંથી મળે

ઉપહાર-૩૧. ૮૧.

સુદર્શન.

તન્ત્રી.
પ્રેક્ષિતર આનંદરાંકર
બાપુભાઈ ધ્રુવ. એમ એ
એલ એલ બી

(આદ્ય દ્રશ્ય—' એક અભેદમાર્ગપ્રવાસી ' બ્રહ્મનિષ્ઠ મણિલાલ નરુભાઈ).

(ધર્મ—શ્રદ્ધ—સાહિત્ય—ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી બિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૫. અંક ૪.] (માસિક) [જાનેવારી, ૧૯૦૦.

નવીન વર્ષ.

(મળેલુ)

તોટક.

કમળે સમરો ધરિ પ્રેમ ધસે,
શશિ નિરખિ કુંમુદગુપ્ત હસે,
નદિ સિન્ધુ ભણી વહતી મતતે,
ધરણે પ્રિતિ તે સમ રોજ તમે ૧

કદિ આશ્રત વાદળ શિર પડે,
કદિ મિત્ર વિયોગનુ દુઃખ નડે;
કદિ સંપત જાય બધીય જાયે,
પણ સત્ય સદા ધરણે દ્વયે ૨

લકરી કદિ રિમત કરતિ ઝીણી,
શુભ ભર્મિ અહિ મધુરી નદોની;
રિમત તેજ તમે દ્વયે જરણે,
ગિરકાલ સદા સુખમા ફરણે. ૩

નવસાં ફલગાનો સુવાસ ગહી,
પ્રસરે જ્યમ વાયુ વસંત મહી;
ત્યમ નિતિ તણીજ સુગંધ લઈ,
સુખિ રો' જન ગાંડળ માંહો ફરી. ૪

અંબાલાલ માણેકલાલ.

સુદર્શન.

સનમની શોધ.

(મળેલ)

ગઝલ.

પેદા થયો છું દુઢવા તુને—સનમ !
ઉંમર ગુઝારી દુઢતા તુને—સનમ !
છે દુશ્મનો લાખો લુલાવા રાહને,
દુશ્મન બનાવી યાર અળયો—સનમ !

ગફલતમહો હું, ઝાલિઓ કાખીલ એ,
બૂદાઇ યારોની, મળ એતે—સનમ !
જે રાહદારીમા હમેતે લૂટતું
ઉનેદ બર આવે નહીં એની—સનમ !

તારી મદદ કોને હશે, માલુમ નહીં,
શુ યારના દુશ્મનસહે યારી ? સનમ !
પાએ નમાએ શૂકતાં તારે કદમ
આડા ફરે છે જે ખુદઓ એ—સનમ !

છે દમખદમ અંજર રમે તારૂં દિલે,
કાફર તણુ કાતીલ જેઁવી લે—સનમ !
તુ માફ કરે—દિવદાર—દેવાદાર છું,
છે માફ દેવાદારને મહારા—સનમ !

કાઇ નઝરખશી થવી લાઝિમ તને,
ગુઝરાનનો દુકડો ઘટે દેવો—સનમ !
પેદા થઇને ના સુખી તારી હિના,
પેદા થયોછું મોતમાં જાણે—સનમ !

શાને કસેછે સુફત આ લાગ્યારને ?
દાવો સુનાનો છે હમારો ના—સનમ !
પત્થર બની પેદા થયોછું પહાડમાં,
છું આહનારો એપ છુટી છું—સનમ !

કલાખી.

વ્હાલાંને.

(ગજલું.)

વ્હાલાં—હર જમ્માને પાળે,
યોગાંને ગાળે ને રહાળે;
ગાતાંને, રહાતાંને વ્હાળે,
વ્હાળે વ્હાલાં વ્હાલાંને.

વ્હાલાંમાંથી વ્હાલા આવે,
વ્હાલું તે દેવાને લાવે:
વ્હાલું લઈ વ્હાલું સૌ દેશે,
વ્હાલા—વ્હાલાને

જમ્માં તો એ જાશે છોડી,
એજાની કરજે ના થોડી;
દેશતું દેશે સૌ છોડી,
એ તો—વ્હાલાં—વ્હાલાંને.

જમાંથી ને તે પેતે તે,
વ્હાલાનાં વ્હાલાંઓ ને છે,
એવાને દેયામાં લેજો,
વ્હાલાં—વ્હાલાંને.

કલ્યાણી.

એક પ્રાર્થના.

(ગજલું.)

(અંજની ગીતનો સહ.)

જૂએ ને બાપર ના માવ્યો:
તરસે ને આમવ ના ડૂબ્યો
છોડી ને, સેવક સ્વામીનો—
શબ્દ સુણી આવ્યો:

હાવાં તવ બાપર છે લીધો:
દેવોનો દ્રાક્ષાસવ પીધો-
દુનિયાએ છે અળગો કીધો:
સ્વામી, સાચવજો !

અલક્ષ્યનાં સ્વરૂપાનંદ.

(મળેલું.)

ઘોર નિશાના આ અધકારે,
પ્રકટ થયો દિવ્ય જ્યોતિ શો મન ?
શોકની છાયા ઉપર રમતો,
આ પરમાનંદ પ્રકાશ શો મન ?

રામે રામે રહ્યો ઉભરાઈ,
હર્ષ અપૂર્વ અનન્ય શો મન ?
ભેદ અનેક અભેદે સમાયા,
સર્વમયતા સુરંગ શો મન ?

વ્યક્ત અવ્યક્તપણે દરસાયો,
એક અનેકનો ભેદ શો મન ?
હું એ આત્મા, વિશ્વે આત્મા,
આત્મા સકલ વિલાસ શો મન ?

જડ ચેતન્ય પાપાણ્ય પ્રાણી,
નાગ રૂપનો તે મોહ શો મન ?
મિથ્યા જગતે બધા પ્રતીતિ,
વ્યવહારે પુરુષાર્થ શો મન ?

શાંતિ સમાધાન પામી વિરામો,
બદ્ધરૂપતાનો લોભ શો મન ?
ઉત્તમ સ્થાન આ અર્હાન્ત પમાયું,
જન્માન્તરનો કહે બધ શો મન ?

ઉત્પત્તિને સ્થિતિ લય એકે,
અનન્યે અન્યનો શોધ શો મન ?
એકજ લક્ષ્યથી મત્ન કરતાં,
જાગી રહ્યો આ અલક્ષ્ય શો મન ?

મન વાણીની પહેાચે ગતિ ના,
હૃદય મહે આનંદ શો મન ?
જાણે અનુભવી જ્ઞાની સુધા એ,
અન્યને તે સ્વાદ શો મન ?

કેળવણી, (અલ્પવિદ્યાસંભત.)

(મહેલું.)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૬૭ થી.)

પણ એ ઊપરાંત વળી બીજી એક પદ્ધતિ પણ છે. એથી વિદ્યાર્થીની આંતરશક્તિ બહુ સતેજ થાય છે. એ પ્રમાણે શિખવવા કાંઈ પણ નિયમો આગળથી સમજાવી રાખવામાં આવતા નથી. બ્યારે કોઈ નવો હિસાબ ગણવામાં આવે છે ત્યારે સામાન્ય મૂલ નિયમોને અનુસાર તે ગણવાનું કહેવામાં આવે છે, અને તે ગણવામાં શિક્ષક પોતાના વર્ગને કાંઈ કાંઈ મદદ કરતો ચાલે છે. વળી એ નવો હિસાબ ગણવામાં જો કોઈ નવા જ શબ્દો વાપરવાની જરૂર પડે છે તો સખ્ટો શિક્ષક પ્રથમથી જ પોતાના વર્ગને સમજાવી મૂકે છે. એમ કર્યા પછી શિક્ષક પોતે જ તે હિસાબ ગણે છે. આંકડા પોતે માંડે છે પણ શરૂઆત કેમ કરવી, આગળ કેમ ચાલવું, અને તે શાખાટે વિગેરેના સવાલ પોતાની વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને પૂછી પૂછી, તે દાખલો તેમની જ પાસે ગણાવે છે, અમુક પદ શાખાટે છે તે મૂક્યું, આદિ બધા જવાબ વિદ્યાર્થીઓને જ આપવા પડે છે. આથી અવસોકન શક્તિ અને તર્ક શક્તિ એ બેકતો વિકાસ થવાનો બહુ અવકાશ મળે છે. આ પ્રદતિ પ્રમાણે શિખવવાને પખત બહુ જોઇએ છીએ અને એમ જરા વિશેષ લેવો પડે છે એ ખરું છે પણ એમ જ મમળાય છે તે ફરી જૂલાતું નથી. આમ કરતાં કરતાં વિદ્યાર્થી બ્યારે પોતાની મેળે જ તેવા હિસાબ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં આવે છે, કે તરત જ ને નિયમને આધારે તે દાખલો ચાલે છે તે નિયમ પણ તેમને સમજાય છે. જો એ નિયમ એમ તેમનાથી પોતાની મેળે જ ન મમળાય તો સડજ મદદ વડે તેઓ તે તરત સમજી શકે છે. આમ થયા પછી તેઓ એવા બીજા હિસાબ જરા ટુંકી રીતે કરી શકશે. નવા નિયમ આવી રીતે શીખવવાથી જે શીખવાયલું હોય છે તેનો ઉપયોગ કરતાં શીખાય છે અને સિદ્ધાન્ત-પૂર્વક અનુમાન કરવાની શક્તિ પણ વિશેષ ખીણે છે.

આ બીજી પદ્ધતિમાં શિક્ષકને જરા તરદી વિશેષ લેવી પડે છે, અને તેને પોતાના વિષયવર જરા વિશેષ ધ્યાન આપવું પડે છે તેમ જ વિદ્યાર્થીઓપર પણ વધારે નજર રાખવી પડે છે એ વાત ખરી છે; પણ પહેલી પદ્ધતિવડે સ્મરણશક્તિ જ વિશેષ કેળવાય છે અને આ બીજીવડે અવસોકનશક્તિ અને તર્કશક્તિ જ બહુ ઉપયોગની શક્તિઓ છે તે વિશેષ કેળવાઈ તેમાંથી જ સ્મરણશક્તિ પણ જરૂર નેટલી કેળવાઈ રહે છે.

શિક્ષણ અને કેલવણી એ બેમા બહુ મહોટો ભેદ છે. આપણા મનમાંથી કાંઈ બીજાનાં મનમાં ઉતારવું-મૂકવું તે શિક્ષણ અને જે શક્તિઓ બાલકના મનમાં હોય તેને ઉદ્દોપિત કરી યોગ્ય માર્ગે દોરવવી તેનું નામ કેલવણી. એ તો સસ જ છે કે કેલવણી આપતાં પણ આપણામાંથી કાંઈક બાલકના મનમાં ઉતારવું જ પડે છે. પણ જ્યો કરી બાલકના મનની સ્વાભાવિક શક્તિ ઘણે અંશે કેળવાય તે ખરી કેલવણી છે. આ કેળવાયથી શક્તિઓ બાલકને જન્મોજન્મ ઉપયોગમાં આવે છે; પણ જે કાંઈ તેઓ માત્ર ચાદ જ રાખે છે તે કાંઈ એવી રીતે ઉપયોગમાં આવતું નથી. આટલા માટે શિક્ષણ કરતાં કેલવણી બહુ ઉપયોગની છે શિક્ષણનો જે ભાગ મનને કેળવાવવામાં ઉપયોગી થઈ પડતો

નથી તે અનિલ છે, જન્મોજન્મના ઉપયોગમાં આવતો નથી,

કેલવણી આપવામાં જે શિક્ષણપદ્ધતિ વાપરવી જરૂરની છે તેનો વિચાર કરતાં પરીક્ષણ પદ્ધતિનો પણ વિચાર કરવાની જરૂર છે. કારણ કે શિક્ષણ અને પરીક્ષા એ બેને બહુ ઘાડો સંબંધ છે. આજના શિક્ષણનો પ્રકાર એવો છે કે તેથી શિક્ષક અને સિધ્ધ બે-બેને બહુ હાનિ થાય છે. પરીક્ષણ પદ્ધતિ સુધાર્યા વિના કેલવણીનો પ્રકાર સુધરી શકે નહિ. જેમ શિક્ષણના બે ક્રમ છે તેમ પરીક્ષાના પણ બે ક્રમ છે; અને પરીક્ષા માટે તૈયાર કરવાના પણ બે ક્રમ છે. આજના શિક્ષણમાં જે ખામી છે તેની જવાબદારી ધણે અંશે પરીક્ષકાને માયે છે. ઘણા પરીક્ષકો પોતાને ધર્મ જ સમજતા નથી; અને જેઓ એ સમજતા હશે તેઓ એ ધર્મ બરાબર બજાવવા માટે જરૂર જેટલી તરદી લેવાને રાજી નથી. પરીક્ષકો સવાલ જ એવા પૂછે છે કે જેની માત્ર રમરણ શક્તી સારી હોય નેનાથી જ તેના જવાબ આપી શકાય; એથી પુસ્તકોના ઉપલક્ષ અભ્યાસ કર્યો હોય તો પણ સહેલથી પાસ થઈ શકાય છે. જ્યાં સુધી પરીક્ષણપદ્ધતિ આવી રહે ત્યાં સુધી સાધારણ શિક્ષક વગર ચાલુ શિક્ષણપદ્ધતિ સુધારે એવી આશા રખાય જ નહિ. હાલમાં તેમને જોવાનું એટલું જ છે કે ચાલુ પરીક્ષણપદ્ધતિ પ્રમાણે લેવાતી પરીક્ષામાં તેમના વર્ગનું પરિણામ કેટલા ટકા ઉતરે છે; જે સારી સંખ્યા પાસ ન થાય તો તેમની નોકરીને તુકસાન લાગે. સારે વધારે શ્રમ લઈ પરિણામે અપયશ કાણુ લે ? આવી રીતનું પરીક્ષણ કેલવણીની ચાલુ પદ્ધતિનું એક મહોટું દુષણ છે. એટલું છતાં, સારે ભાગ્યે કેટલાક એવા પરીક્ષકો છે કે જેઓની પરીક્ષણપદ્ધતિ જૂદી જ છે. તેઓ એવા સવાલ પૂછે છે કે તેથી વિદ્યાર્થીઓની તર્કશક્તિ-વિચારણા શક્તિ કેટલી કેળવાઈ છે તે સમજાય; કારણ કે એવા સવાલના જવાબ દેવામાં વાંચેલા પુસ્તકના ગ્હાન હોવા ઉપરાંત

..— કેટલીક શક્તિઓ ખીસેલી હોવાની જરૂર છે; કારણ કે વાંચેલાં પુસ્તકનાં જુદાં જુદાં પ્રકરણો અથવા વિષયોનું અનુસંધાન કરી શકવાની શક્તિની એમાં વિશેષ જરૂર પડે છે. આવી પરીક્ષામાં માત્ર પોપટીઆ ગ્હાનવાળા ભાગ્યે જ પાસ થઈ શકે; કારણ કે આવી પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે માત્ર શિક્ષણ જ નહિ પણ કેલવણી લીધેલી હોવાની પણ જરૂર છે.

જે પદ્ધતિ આજ આમે છે તે સુધારવાના બે રસ્તા છે; એક તો કેલવણીનો ખરો ઉદ્દેશ શું છે તે શિક્ષકાને પોતાને જ સમજવાની જરૂર છે. એ માટે કાંઈ ખાસ ટ્રેઇનિંગ કોલેજ ઊઠાડવાની જરૂર નથી. દરેક મહોટા મહેરમાં એક એક એવા શિક્ષક મળી આવે કે જેઓ કેલવણીનો ખરો ઉદ્દેશ સમજી તે ક્રમ પાર પાડવો તે પણ શીખવી શકે. જ્યાં જ્યાં આવા શિક્ષકો મળી આવે ત્યાં શિક્ષકાનું એક મંડલ સ્થાપી તેમાં શિક્ષણપદ્ધતિ-ઓની ચર્ચાદ્વારા ચાલુ પદ્ધતિ સુધારી શકાય એમ છે. જેઓ ઊપર ખતાવેલી કેલવણી પ્રધાન શિક્ષણપદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલશે તેમને જણાયા વિના રહેશે નહિ કે એ પદ્ધતિ તેને પોતાને પણ લાભકારક છે. કારણ કે એ પ્રમાણે કેળવાયેલા શિષ્યો ઉપર ખતાવેલી બેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારની પરીક્ષા માટે યોગ્ય રીતે તૈયાર થાય છે; અને માત્ર શિક્ષણ જ આખાથી ઉપર ફેલેલી પહેલા પ્રકારની જ. પરીક્ષામાં પાસ થઈ જકે છે.

..ખીજો માર્ગ એ છે કે પરીક્ષા કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ તે માટે પ્રસિદ્ધ ચર્ચા કરી લોકમતને, ઉત્તમ પ્રકારની પરીક્ષાના પક્ષમાં લઈ લેવો જોઈએ. આની અસર પરીક્ષકો તેમ જ શિક્ષકો બે ઉપર ધ્યાન વિના રહેશે નહિ. વળી ઘણા શિક્ષકો જ પરીક્ષક નીમાય છે એટલે શિક્ષકોની પદ્ધતિ સુધાર્યાથી પરીક્ષણની પદ્ધતિ પણ સુધરશે.

આપરથી સમજશે કે, આચારમાં તેમ જ વિચારમાં પણ, શિક્ષક જેમ શ્રેષ્ઠ તેમ તેનું કાર્ય પણ ઉત્તમ થવાનું. શિક્ષકોની નિમણૂક કરવામાં બહુ સંભાળ રાખવી જોઈએ. શિક્ષકોમાં માત્ર જ્ઞાન, અનુભવ અને શક્તિ હોય એટલું જ બસ નથી; પણ એ ઉપરાંત તેઓ કર્તવ્યનિષ્ઠ, સહાયારી, પોતાના કાર્યની મહત્તા જાણનાર, અને પોતાનું કાર્ય પ્રેમપૂર્વક કરનાર પણ હોવાની આવશ્યકતા છે.

ધર્મસંબંધી કેલવણીને પણ ઉપર જતાવેલા વિચાર જ લાગુ પડે છે. આપણા પોતાના આચાર વિચારના દૃષ્ટાન્ત વડે, બાલકોમાં શુદ્ધ આચાર વિચાર પ્રેરવા જોઈએ. પણ એટલું જ માત્ર બસ નથી. દરેક બાલક પોતાના ધર્મનાં મૂલતત્ત્વો જાણીને તે સમજવાં એ બહુ જ આવશ્યક છે. હિંદુસ્થાનમાં આજ પણ કેટલાક પાશ્ચાત્ય કેલવણીની કેવલ વિરુદ્ધ હોય એમ લાગે છે; કારણ કે પાશ્ચાત્ય કેલવણીનો જે પ્રકાર અહીં દાખલ થયો છે તેથી માત્ર ઔદિક વિષયની કેલવણી મળે છે. આજ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દેશો વચ્ચેના સંબંધ એવો ઘાડો થયો છે કે તેથી પાશ્ચાત્ય કેલવણી વિના ચાલી શકે એમ નથી. તેથી કરીને યોગ્ય એ જ છે કે ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારની પાશ્ચાત્ય કેલવણીની સાથે જ પૂર્વના ધર્મોનું શિક્ષણ પણ આપવું એમ કરી શકવા માટે આપણે પોતે જ શાળાઓ કાઢવી જોઈએ અને તેમાં આપણા ધર્મ-પાઠ એવા શિક્ષકોને જ રાખવા. તાત્પર્ય કે એવી શાળાના શિક્ષકો હિંદુ ધર્મ પરાયણ હોવા જોઈએ તેમ જ તેમણે પાશ્ચાત્ય કેલવણી પણ બહુ ઉચ્ચ પ્રકારની લીધેલી હોવી જોઈએ.

હિંદુસ્થાનમાં ધર્મ સંબંધી કેલવણી આપવામાં પ્રથમ તો એ જ અવશ્યનું છે હિંદુ ધર્મમાં જે બધી ક્રિયાઓ છે અને તેમાં જે જે ગૂઢ સંજ્ઞાઓ વપરાય છે તે બરાબર સમજાવવાં જોઈએ. કારણ કે અહીંના દરેક ધર્મમાં એનો ઉપયોગ વિશેષ થયેલો જણાય છે. એનું કારણ એમ સમજાય છે કે હિંદુઓ સારી પેઠે સમજે છે કે, ભાવનાગમ્ય વસ્તુનું ચિંતન કરતાં પૂર્વે દૃષ્ય પદાર્થનું ચિંતન કરવું જેમ સહેલું છે તેમ બહુ ઉપયોગી છે. જ્યાં સુધી નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના ન થઈ શકે ત્યાં સુધી સચુલ્લ બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી જ જોઈએ. હિંદુ ધર્મમાં પ્રતિમા ઉપાસના જે બહુ જોવામાં આવે છે તેનું કારણ એ જ છે. મૂર્તિઓની ઉપાસના અને તેના સંબંધીની ક્રિયાઓ એ સર્વ નિર્ગુણ ઉપાસનાના સાધન છે, અંગ છે. આ મૂર્તિઓ અને ક્રિયાઓ બાલકો જુએ છે પણ તેમનો ખરો અર્થ તેઓ સમજતાં નથી; તેથી જ્યારે કોઈ પરધર્મી એ સર્વને હસે છે કે વખોડે છે ત્યારે તેઓને મ્હો વિકાસી જોયાં કરવું પડે છે, અને તેનો યોગ્ય ઉત્તર તેમનાથી વળાતો નથી. મૂર્તિ, ક્રિયા, અને પ્રતીક એ સર્વેનો મથાર્ય જો તેઓ સમજે અને એ બધું શું સચવે છે તે જાણે તો તેમની પોતાના ધર્મપરની શ્રદ્ધા સિધ્ધિ થતી અટકે અને નાશિતકતાનો ઉદ્ભવ જ સંભવે નહિ. કાલે ગંગા નદીપર દુર્ગા પૂજાની સમાપ્તિની ક્રિયા થતી જોઈ તેમાં જોયું કે દુર્ગા માતાની મૂર્તિ જલમાં પધરાવ્યા પછી એક પાંજરામાંનો બે પક્ષીને ઉરાડી મૂક્યાં હતાં. આ શું સચવે છે ? એ જ કે શરીર સંબંધ છૂટતાં જીવનો નાશ ન થતાં માત્ર શરીરનો જ નાશ થાય છે. અહીં પક્ષીઓ જીવના રૂપ છે અને મૂર્તિ દેહની સચક છે. આ ક્રિયાનો માત્ર આ એક જ અર્થ છે એમ નહિ. એથી પણ વધારે ગર્ભિત અર્થો છે અને તે કેટલાક સારી પેઠે સમજે પણ છે. છતાં જો બાલકો આવા આવા મૂંઝવણો પણ જાણે તેઓને નિર્ણયની સમક્ષ નીચું જોવાનું નહિ રહે; અને કોઈક અર્થે જાણ્યા પછી વિશેષ અર્થ જાણે.

કવિતા અને સંગીત.

(મળેલું *)

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૩૮ થી)

આ રીતે કવિતા અને સંગીત એ બેનો વ્યાપાર વિષય તેમ જ કેટલેક અરો સાધન સમાન છતાં જને કળાઓના ખાસ કાર્ય તથા વિષય સ્પષ્ટ રીતે જુદાં જુદાં છે. આ નિયમ સર્વ રસિક કળાઓને લાગુ પડે છે અને તેને જ આધારે દરેક કળાને સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વનો હક મળે છે. પોતાના ખાસ સ્વરૂપ તેમ જ માધનસામગ્રીને લીધે એક રસિકકળા ને કાર્ય સંપાદન કરી સકે તે ખીજી રસિકકળા તેટલી સારી રીતે ન કરી સકે. માટે જ તેનું સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ ઉદાહરણ તરીકે મનુષ્યના હૃદયમાં ભાવોર્મિનો આગર ભૂત વિચારના આકારમાં ઠરી જતાં પહેલાં એ ઊર્મિયોનું પ્રદર્શન અવ્યક્ત, શબ્દાર્થથી મુક્ત માત્ર સ્વરૂપિની દ્વારા સારી રીતે યથા સકે છે. આ કાર્ય સિદ્ધ કરવાની યોગ્યતા ખાસ રીતે સંગીતકલામાં છે. ભાવોર્મિનો આગર વિચારના રૂપમાં ઠરી જાય છે ત્યારે જ શક્તિ અર્થ. વાળા શબ્દથી વિમુક્ત શુદ્ધ સંગીતમાં નથી તે શક્તિને બળે કવિતા એ ભાવપ્રદર્શન કરી સકે છે, અને તે કરવામાં આન્દોલનમાં જોડવાયેલી અર્થવાળા શબ્દોની વાણીને, સંગીત અને રંગની સામગ્રીમાં ઝળેળાયેલા છતાં વિશિષ્ટ અર્થને મુક્તિ આપનારા શબ્દોને સાધનરૂપે વાપરે છે. આમ છે છતાં દરેક રસિકકલા ખીજી રસિકકલાના રાજ્યમાં ધોડું બાલુ આક્રમણ કરી સકે છે, અને જેમ એ કળાઓ એક ખીજીની વધારે પાસે પાસે હોય છે તેમ એ આક્રમણ વધારે સરલતાથી અને સંપૂર્ણતાથી યથા સકે છે. અને આપણે જોઈએ

* લખનાર—રા. નરસિંહરાવ ભોજાનાથ.

† આ કારણથી, સંગીતની ઉત્પત્તિ બાપાની પછી છે એમ હુબર્ટ સ્પેન્સરનો મત, ઉપર ચર્ચામાં બતાવ્યો છે તે કાંઈક ખોટો જણાય છે.

‡ આ વિચારો Encyclopædia Britannica માંના Music વિશેના લખાણમાંથી નીચે ઊતારેલા ભાગને આધારે લીધા છે:—'Every art has its special function, has a certain work which it can do better than any one of its sister arts. Hence, its right of existence. For instance, before the 'sea of emotion' within the soul has become 'curdled into thoughts' it can be expressed in inarticulate tone. Hence, among the fine arts, Music is specially adopted for rendering it. When this 'sea of emotion' has curdled into thoughts, articulate language rhythmically arranged—words steeped in music and colour, but at the same time embodying ideas—can do what no mere wordless music is able to achieve in giving it expression. Yet, every art can in some degree invade the domain of her sisters, and the nearer these sisters stand to each other, the more easily and completely can this invasion be accomplished.' "

તેમ કવિતા અને સંગીત, એ બે કળાઓ સર્વ કરતા વધારે અન્યોન્ય સમીપ છે, અને તેથી એ બેનો સંયોગ વિશેષ નિકટ થઈ શકે છે.

આ રીતે એક કળાનું બીજી કળાના પ્રદેશમાં આક્રમણ સરળ થવામાં સાધનની સરપતા મુખ્ય કારણ બને છે. ચિત્રકળા કવિતાનું સાધન જે શબ્દ, તેનો ઉપયોગ કદી પણ કરી ન મકે, એટલું જ નહિ પણ તેનું સ્થાન પણ ભાગ્યે કરી શકે. ત્યારે કવિતા યદ્યપિ ચિત્રકળાનું સાધન જે રંગ, તેનો ઉપયોગ કરવાને અશક્તિમાન હતા, પોતાની word-painting (શબ્દલેખન)ની શક્તિથી ગંભીર સ્થાના કરી શકે છે. બે ઉદાહરણ બસ થશે —

' Beyond the shadow of the ship

I watch'd the water-snakes

They moved in tracks of shining white,

And when they reared, the blish light

Fell off in hoary flakes-

Within the shadow of the ship

I watch'd their rich attire

Blue, glossy green, and velvet black,

They coil'd and swam, and every track

Was a flash of golden fire'

(Coleridge, "Ancient Marner ")

" મદ મદ મમીર બહે તરુ કુંજમાં બહુ ખલાલો,
ગિરિગજદે અચાઈ મીઠા રાગ મૃદુ આલાપતો,
હેરે જલમાં આલતી વાકી સુકી લચકાઈને,
ઐકામતાથી મળી મળી તટપર પડે મીઠે રવે,
વાન દે તે ગાનને તરુવર ઝુંબે બહુ ઝુંડમાં,
દે માન તે શુભ ગાનને વળી ધવલ પુષ્પ વધાવતા,
બોમ તરુ તટ વિશ્વ, સંધળું નાચતુ પ્રતિબિમ્બમાં,
જાયા મુલે ગિરિપર ગ્યા બધું ગાન ગંભીરતાઈમાં *

હામાં ત્રીજી, ચોથી, સાતમી અને આઠમી, એ પંક્તિઓમાં શબ્દલેખનની શક્તિનો કંઈ અદ્ભુત કળાથી ઉપયોગ થયો છે તે તરત જણાશે. આ શબ્દલેખનની કળા વિશે બેલામની ચર્ચા † તરફ લક્ષ બેઝી આગળ ચારિયે કવિતા અને ચિત્રકળામાં સાધન વચ્ચે વિશેષ છેદ હોના છતાં આટલો પર પ્રદેશમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે, તો સંગીત જોડે સાધનની સરપતા વિશેષ હોવાને લીધે વધારે સફળ રીતે આક્રમણ થઈ શકે, હેમાં નવાઈ નહિ. માટે જ શબ્દલેખનની શક્તિ કરતા પણ વધારે સખ્ય શક્તિથી કવિતા પોતાની શબ્દસંગીત (Word-music) ની શક્તિથી સંગીતની-સ્વરસંગીતની-સ્થાના કરી શકે છે તેના ઉદાહરણ આપણે આરમ્ભમાં જોઈ ગયા છીએ ‡ તે સ્થળે ઉપરના 'કાન્તા' માં-

* રા. મણિલાલ કૃત 'કાન્તા', અંક ૨, પ્રવેશ ૪, દરિગીત ૨૩-૨૪ .

† Fine Arts pp 303-307.

‡ "સુદર્શન" ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૮ ના માસના અંકમાં પૃષ્ઠ ૧૧૪-૧૧૪ જુવો.

ના હરિગીતની પ્રથમ બે પંક્તિઓનું આ સ્વરૂપ જોઈએ હતું. એ હરિગીતમાંની બીજી પંક્તિ-
ઓમાં પણ શબ્દાલેખનની સાથે શબ્દસંગીતની શક્તિ પણ વિલક્ષણ કલાથી સંકીર્ણ થયેલી
જણાય છે. એકાદ બે વધારે ઉદાહરણ આપવાં અનુચિત નહિં ગણાય. પાછળ એકવાર
જોઈ ગયેલા ઉદાહરણમાંથી એક બે ભાગ ફરી લખ્યે:—

“ આ શાં અણગણ તારાજન્દરે, દીપે શ્યામ નિશામાં,
સદ્દ હળિ મળિ જતાં સાથ રે, દીપે શ્યામ નિશામાં;

* * * * *

પશુ પંખી બોલે નહિ ને, બોલે ન જળ સ્થળ કાંઈ,
મૃત અમૃત નિદ્રાએ ઘેરું, તમરુ તમતમ કરતું આદિ” રે. દીપે.

આ ઉદાહરણમાં “ શ્યામનિશામા ” એ શબ્દોમાંની શબ્દસંગીતની શક્તિ શબ્દાલે-
ખન શક્તિ સાથે કેવી મિશ્ર થઈ છે તે એકવાર આપણે જોઈ ગયા છીએ.* “ તમરુ ”
તમતમ કરતું આદિ” એ વચનમાંના શબ્દસંગીત તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવાનું છે. એથી
વધારે, આ બીજી કડીના પ્રથમના ત્રણ ચતુર્થાશ ભાગમાં એક પ્રકારની વિલક્ષણ શબ્દ-
સ્વરચના વડે સ્વધ્વનિ (Sonant) નો અભાવ મુચિત થાય છે. શબ્દવડે શબ્દભાવની
સચના કરવાની કળાનું આ સ્વરૂપ અપૂર્વ અને મનન કરવા લાયક છે.

“ વહિ જતાં ઝરણાં શ્રમને દરે.

નિરખતા રચના નયનો ઠરે;

મધુર શબ્દ વિહંગ બધા કરે;

રસિકનાં હૃદયો રમથી ભરે.” x

રા. મણિશંકર ભટ્ટના ‘ વસન્તવિજય ’ કાવ્યમાંના આ કૃતવિલમ્બિત શબ્દસંગીતનું
સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ બતાવે છે. ઝરણાંનો નાદ શબ્દોક્ત ન છતાં દ્વનિત હોઇને પ્રથમ પંક્તિના
શબ્દ સંગીતથી શ્રવણ ઉપર પડતો જણાય છે. તેમ જ પક્ષીઓનું ગાન ત્રીજી પંક્તિમાં
શબ્દોક્ત છતાં દોષ નથી આવતો. તેનું કારણ એ પંક્તિમાંની સાદી પણ રસિક
સ્વરચનામાં જણારો.

“ ધીમે ધીમે છટાથી કુસુમરજ લલિત ડોલતો વાયુ વાય,

ચોપાસે વર્ષાઓથી પરિભ્રમ પ્રસરે, નેવને તૃપ્તિ થાય,

બેશીને કાળુ જાણે ક્યંદિ પરભૃતિકા માન સ્વર્ગીય ગાય,

ગાળા નાંખે હલાવી રસિક હૃદયને,—વૃત્તિથી દાખ જાય.” †

એ જ કાવ્યમાંના આ સ્તંભરાના ઉત્તરાદ્ધમાં કોકિલાના ગાનની દ્રાવક અસર વર્ણવવાની
સાથે જ કોકિલાના ગાનનું મૃદુલ પ્રવાહમાં વહેતું સ્વરૂપ શબ્દસંગીતથી જ ગન્ધાર્યું છે.

* મુદ્રણ, ૧૮૯૯ જીન. ૫૪ ૨૦૧ જુલો.

x બુદ્ધિપ્રકાશ, ઇ. સ. ૧૮૯૦ ના જન્યુઆરીના અંકમાં પૃષ્ઠ ૯૦ મે શ્લોક ૩૨ જુલો.

† બુદ્ધિપ્રકાશ, ઇ. સ. ૧૮૯૦ ના જન્યુઆરીના અંકમાં પૃષ્ઠ ૧૦ મે શ્લોક ૭૭મો જુલો.

“ અરુણ તરુણ આ ઉદય થયો સદ્ ગંગો સતા લોક,
આબસ તબિ શુભ સુવ્રતવસ્ત્ર સર્વિ હરખે મુકવો શોક,
સૂર્ય ઉદય આ ભાસે.

* * * * *
આ અવસર આકાશ સ્વચ્છ સંપૂર્ણ સ્વભાવે શાન્ત,
મધુર વાયુ નદિયો નિર્મળ પન મોહન કામ વસંત,
નિરાશા નિન્દ્ય નકામી.

લીમરાવની ‘લાવણ્યમયી’ માંની આ બે કડીઓ સાંભળી હોમાંની આ છોલી કડીમાં
એક જાતનું અપૂર્વ શબ્દમગીન ઓળંગેલ છે, જેથી કરીને આકાશનો સ્વચ્છ ભૂરો રંગ
ધ્વનિત થઈ શબ્દાલેખનની કળા કાર્યક શબ્દસંગીતમાથી જ પ્રસવવાની સાથે, પ્રભાત-
કાળના મન્દ પવન તેમ જ નદીના જળનું મન્દમાન કાર્યક ઉક્ત કાર્યક અતુક્ત રહી ધ્વનિત
થાય છે એટલું જ નહિ પણ એકદં વાર્તાવચ્ચમાં કાઠી અતુપમ વસન્ત સમયનું ઉદ્ઘાસ-
મય છતાં શાન્ત માન વ્યાપી રહ્યું છે તેનો અંકાર પણ આ શબ્દસંગીતથી ઉપરિચિત થાય છે.

અપૂર્ણ

અગ્નિ.

(મળેલું *)

(અનુસંધાન ૫૯ ૪૫ થી.)

પ્રથમ નામ અગ્નિ છે. આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઉપર જતાવી છે, તે પ્રમાણે ઉપર
ગતિ કરાવનાર-અગ્નિ-જે.

અગ્નિ પોતે જ યમરૂપ છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે. ચક્ષુ ધાતુ ભજન વાચક છે. યમ
ભજન છે ભજન એટલે જન અભ્યાસના અર્થમાં છે પણ સામાન્ય સેવા ન સમજવી.
ભજન, સેવન, એટલે તે તે વસ્તુમાં જ મનન-રહસ્ય-તાપનું, ઉપયોગ કરવો, અભ્યાસ રા-
ખવો, એમ અર્થ છે. ૧૨૧૩ શાન્તિદિવસ વાંચ્યા કરે તેને પુસ્તકનો ભક્ત કહેવાય, અને
પછી તે પુસ્તકમાથી જે જ્ઞાન મળે, તે તેની શક્તિનું ક્ષણ છે. આમ ચક્ષુ ધાતુનો બહોળો
અર્થ સેવાનો છે. ભજનિયાં કે શીર્ષનાદિ ૫૫૫ તેમાં આવે અર્ચા.

અગ્નિનું ત્રીજું નામ આદ્ય છે. આદ્ય (વેદ) ને જાણે તે આદ્ય છે. વેદ વાણીરૂપ હોવાથી આદ્ય તેનો પ્રવર્તક અગ્નિ છે. વાણીનો પ્રવર્તક 'અગ્નિ' તે આદ્ય છે.

અગ્નિ વાણીનો પ્રવર્તક હોવાથી વાણીરૂપ તે છે. વાણીનું નામ જ વાચ છે. વ્રતાદિ સર્વ કર્મો અગ્નિમય જ છે, માટે અગ્નિને પ્રતપતિ કહેલું છે. પૂર્વ દિશામાં ઉદરમાં પત્ત રહેલ છે તે અગ્નિ છે, એમ પૂર્વે કહેલું છે, માટે તે પૂર્વ દિશાનો પાલક પણ છે. વસુપતિ એવું અગ્નિનું નામ છે. વસુ શબ્દ લક્ષ્મીવાચક છે, એ પરથી તે સંપત્તિવાચક છે. સર્વ સંપત્તિ દેનાર સર્વ સહર્ગમય અગ્નિ જ છે, માટે તેને વસુ-પતિ કહેલ છે. અંગિરસનો પુત્ર અંગિરસ—બૃહસ્પતિ. અંગિરસ શબ્દ પણ અગ્નિના ધાતુપરથી થયો છે. એતરેય આદ્ય પ્રમાણે અંગિરસ શબ્દ અંગારા માંથી થયો છે. એ અંગારા આસંસ્તંગિરસોઽમવન્ (જે અગારા હતા તે અંગિરસ થયા) અંગારા નામ અંગલમદ (Marble) નું છે તથા તેનો અર્થ 'રક્તરંગ' થાય છે. અગ્નિનો રક્તરંગ, તે તેનો પિતા છે. અંગલનો અર્થ પણ રક્તરંગ અને હળુ પ્રકૃતિવાળો પણ છે, માટે તે અગ્નિનો પિતા છે.

નિશ્ચિપામ્યહમગ્રે ત્વાં ત્વમગ્નિઃ પ્રથમો ભવ ।

ભવિષ્યામ દ્વિતીયોઽહં પ્રજાપત્યક એવ ચ ॥

મહાભારતમાં અગ્નિએ તપ કરવા માડ્યું ત્યારે અંગિરસ પોતે અગ્નિ અન્યો અને તેનાથી તેજમાં વધી ગયો, એ જોઈને અગ્નિ તે ઋષિ (અંગિરસ) પાસે આવીને ઉપર પ્રમાણે બોલ્યો છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે :—(હું અગ્નિ, તને હું સ્થાપુ છું, તું પ્રથમ અગ્નિ થજે; અને બીજો પ્રજાપતિથી હું યજ્ઞ). આ અગ્નિના વચનના ઉત્તરમાં અગિરસે કહ્યું છે કે:—

કુહ પુણ્યં પ્રજાસર્ગ ભવાગ્નિસ્તિમિરાપદઃ ।

માં ચ દેવ કુરુવાગ્રે પ્રથમં પુત્રમંજસા ॥

(પુણ્યરૂપ પ્રજોત્પત્તિ કર, અધિકારનો નાશ કરનાર અગ્નિ યા; અને હે દેવ અગ્નિ, પ્રથમ પુત્ર મારો યા).

આ સાંભળીને વેદ જાણનાર અગ્નિએ નેમ કયું (હિતિથ્યત્વાંગિરસો વાક્યં જાત-વેદાસ્તથાકરોત્).

અંગિરસ આદ્યાના દસ માનસ પુત્રમાંનો એક છે, તેને કર્દમ પ્રજાપતિની પુત્રી, શ્રદ્ધાથી બૃહસ્પતિ, ઉત્તમ અને અર્ધવર્ત, એમ ત્રણ પુત્રો, અને હૃદ, સિનીવાલી, રાક્ષા અને અનુભતિ, એમ ચાર પુત્રીઓ થઈ. આવી રીતે બૃહસ્પતિ (Jupiter) પણ અગ્નિની પેઠે અંગન (Mars) અથવા અંગિરસનો પુત્ર છે.

પ્રજા અંગિરા અગ્નિ રૂપજ છે, તેને મારે કહેલું છે કે:—

શિવોભવ પ્રજામ્બો માનુષીભ્યસ્ત્વમેગિરઃ ।

અંગિરોભિઃકૃપિભિઃસપાદિતત્વાત્ અંગસૌપ્તવાદ્વા અંગિરા અગ્નિરૂપઃ ॥

(હે અંગિરસ્, માનુષિ પ્રભુઓનો શિવ-કલ્યાણ કરનારો થા; અંગિરા કૃપિઓથી સંપાદન થતાં અંગસૌંદર્યથી અંગિરા અગ્નિરૂપ છે)

આવી રીતે અગ્નિનું નામ અંગિરસ્ છે. મુખ્ય અને સર્વ દેવોનું પ્રલક્ષરૂપ સૂર્ય આદિય છે. આદિય શબ્દ અદિતિના પુત્ર મર્વ દેવતાઓનો વાચક છે, અગ્નિ દેવતાઓ અને મનુષ્યો વચ્ચે સંબંધ કરાવનાર, તથા એક પીત્તની વાતો પહોંચાડનાર છે, તેથી તેને આદિય-દેવતાઓ-નો કહેલ છે

હોમેલ બસિને ખાય છે માટે હુતબુક્ષ નામ પડેલું છે; ધુવાગ્રસ્ત્રી શરીરવાળો હોવાથી ધ્રુમકેતુ કહેલ છે, પાવન કરનાર હોવાથી ગુપ્તિ (પવિત્ર) કહેલ છે; રોહિત એટલે રક્તવર્ણ અને અશ્વ-ધોડા, અગ્નિના રથના ધોડા રક્ત રંગના છે એમ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે, માટે અગ્નિને રોહિતાશ્વ કહેલ છે. અગ્નિને સાત જાળ હોય છે તેથી તેનું નામ સાતજાળ છે. એ સાત જાળોના નામ આ પ્રમાણે છે—

કરાલી ધૂમિની શ્વેતા લોહિતા નીલલોહિતા ।

સુવર્ણા પદ્મરાગાચ જિહ્વાઃ સપ્ત વિભાવસોઃ ॥

(કરાલી, ધૂમિની, શ્વેતા, લોહિતા, નીલલોહિતા, સુવર્ણ, અને પદ્મરાગા, સાત જિહ્વા વિભાવસુની છે) આમાં વિભાવસુ નામ અગ્નિનું છે. વિભા તેજ, અને વસુ સંપત્તિ, એ ઉપરથી 'સંપત્તિનું તેજ' તે વિભાવસુ છે. આ માત જાળો, તે અગ્નિના માત જાળોના તણખા છે બાળી નાખનારી ભયંકર કરાલી છે, ધુવાડો ધૂમિની છે, શ્વેતરંગની શ્વેતા, રાતારંગની લોહિતા, કાળા રાતા રંગની નીલલોહિતા, સુવર્ણના જેવી સુવર્ણ અને પદ્મરાગ (પોખરાજ) ના જેવી પદ્મરાગા છે. આ પ્રમાણે અગ્નિની જવાલાઓના જુદા જુદા રંગો ઉપરથી નામ પડેલા છે અને તે તેની જાળો કલ્પાર્થ છે. તોમર એટલે ખારી, સાકડી-ગદા, તેને ધારણ કરનાર માટે તોમરધર કહેલ છે.

ધીથી પુટ થાય છે માટે ધૂતાગ્ર છે; હાનુ સૂર્યનું નામ છે. બા-પ્રકાશ અને ચિત્ર શોભાપમાન શોભાપમાન. પ્રકાશવાળો તે ચિત્રજાનુ છે. શ્લોચિસ્-તણખો, અગ્નિનો તણખો ઊર્ધ્વ-જિયો બધ છે માટે ઊર્ધ્વશોચિમ્ કહેલ છે. એ તણખાને જ કેશનું રૂપ આપી શોચિષ્કેશ નામ પાડેલું છે. એ તણખામાં વખને લીસો રંગ દેખાય છે માટે હુરિકેશ કહેલ છે, કેમકે હુરિ લીલા રંગને કહે છે. હુરિરૂપ સુવર્ણને કહે છે. અગ્નિથી દગ્ધ-કાઢના કાપમા સુવર્ણ જેવા રાતા ચળકે છે તેને અગ્નિના દાંતનું રૂપ આપી હુરિરૂપદંત કહેલ છે. અપસુ એટલે લોહું. લોહાના જેવી જેની ડાડો છે એને અપોલ્પુ કહે છે.

૯. રાવપય બ્રાહ્મણમાં (૨-૧૦-૩-૧૮) અગ્નિને પ્રભવપતિ અને પ્રભવપતિને વર્ષ (Year) કહેલ છે, તથા (૨-૧૦-૩-૧૯ માં) અગ્નિદોષમાં એક વર્ષમાં ૫૦૬૦૦ અ-

ગમત્રો મણાય છે, એમ કહેલું છે. વગી એ જ ગ્રાહણમાં અમિ વિષે તે સર્વ દેવમય હોવાનું પણ કહેલું છે.

અમિને પ્રથમ સગમવામાં આવે અને હજી તે પ્રકટ ન થયો હોય પણ માત્ર ધૂમ નીસરવા માંડે છે, સારે તે અમિને રુદ્ર કહેવાય છે. (૨-૩-૨-૮).

પછી તેમાંથી જરા વિશેષ ન્યાયા નીસરવા માંડે છે, તેને ચરુણ કહેવાય છે. (૨-૪-૨-૧૦).

પછી જ્યારે સંપૂર્ણ પ્રકટ થઇને ભડકા બળવા માંડે છે, સારે તેને હંદ્ર કહે છે. (૨-૩-૨-૧૧).

આટલે સુધી અમિની વૃદ્ધિ છે. પછી ક્ષય થવા માંડે છે. એટલે કે તાપ ધીમે પડી જાય છે આમુએથી બળતો હોય તેવો થાય, સારે તેને મિત્ર કહેવાય છે. (૨-૪-૨-૧૨).

પછી જ્યારે બળી રહી માત્ર રહેલા અંગારા જ અત્યંત પ્રકાશ કરતા રહે છે, તેને દ્રહ્મા કહેવાય છે (૨-૩-૨-૧૩).

પ્રભવપતિ અમિ છે પ્રભ એટલે ઉત્પત્તિ, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અમિથી જ થાય છે. અમિમાં વિસ્તારનો શુભ છે તેથી કોઇપણ પદાર્થને તપાવવામાં આવે છે સારે તે પદાર્થના પરમાણુઓ વૃદ્ધિ પામીને પદાર્થનું કદ મોટું થાય છે. આ નિયમાનુસાર સૃષ્ટિના પરમાણુઓ તમ બની વૃદ્ધિ પામી સૃષ્ટિ બની છે. શાસ્ત્રમાં ઉત્પત્તિ વર્ણનમાં દેવો તપ કરી સૃષ્ટિ રચે છે, એમ કહેલું છે, તેનો અર્થ દેવો, એટલે તત્ત્વો, તપ કરે છે એટલે તમ બને છે, તેમાં અમિ વધે છે, એટલે તત્ત્વો વિશેષ સ્પષ્ટ બનતાં જાય છે અને સૃષ્ટિ બને છે. માટે અમિથી સૃષ્ટિ રચાવાથી અમિને પ્રભવપતિ કહેલ છે તે વાસ્તવિક જ છે.

અમિ પ્રભવપતિ છે અને પ્રભવપતિ વર્ષ છે, એટલે અમિ વર્ષ છે. વર્ષ શબ્દ વીર્ય, બલ કે ઉત્પત્તિ વાચક છે, અને ઉત્પત્તિ વાચકતાએ તે પ્રભવપતિ છે. કૃષ્ ધાતુનો અર્થ “ઉત્પાદક શક્તિમાન” થાય છે. આમ વર્ષ, પ્રભવપતિ અને અમિની એકતા છે. વગી વીર્યંધી અમિથી ઉત્પત્તિ સંભવતાં પણ ઉત્પાદક પ્રભવપતિ વીર્યામિ છે. એક વર્ષમાં ૫૭૬૦૦ મંત્ર જપ થાય સારે એક દિવસના ૧૬૦ થાય છે.

અમિને રુદ્ર, વરુણ, ઈંદ્ર તથા મિત્ર અને ગ્રહા કહેલ છે. આમાં પાંચ દેવો જે મુખ્ય છે તેજ અમિને કહેલ છે. જેમ જેમ તપની વૃદ્ધિ થાય તેમ તેમ આ રૂપો થાય છે. પ્રથમ ધૂમ નીસરે તેને રુદ્રનું રૂપ આપી રુદ્ર નામ પાડ્યું, પછી વધુ સળગી દિ-શાઓમાં વ્યાપવા લાગ્યું તેને આગરણ વાચક વરુણ નામ આપ્યું. પછી અસંત પ્રકાશનો તાપ થતાં પ્રકાશવાચક ઈંદ્ર નામ આપ્યું. આ પ્રમાણે વૃદ્ધિ પામી રહ્યા પછી અમિનું પ્રભ રૂપ થયું તેને પ્રકાશક મિત્રનું નામ આપ્યું અને છેવટે વિસ્તારવાચક ગ્રહાનું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

૧૦. જલ સ્ત્રી છે અને અમિ તેનો પુરુષ છે, (શતપથ. ૨-૧-૧-૪) અને તેમના સંગમથી સુવર્ણની ઉત્પત્તિ છે. (શત. ૨-૧-૧-૫). ચંદ્ર ગાય છે અને ગાય અમ છે (શત. ૨-૨-૪-૧૩). ગાય અમિની સ્ત્રી છે, તેમનાથી દૂધ ઉત્પન્ન થાય છે

(શત. ૨-૩-૧-૧૫). પ્રજાપતિએ અગ્નિને ઉત્પન્ન કરેલ છે, અને તે અગ્નિ સર્વ દેવોનું મૂળ તથા ઉત્પાદક છે. (૨-૫-૧-૮). અગ્નિ જ રૂપ છે (૨-૫-૪-૩) તથા તે જ અવિનાશી છે (૨-૨-૨-૧૦). અગ્નિ વૈશ્વાનર છે (૧-૪-૧-૧૦), અને વૈશ્વાનર પ્રાણ છે, અને પ્રાણ જીવન છે (૪-૨-૪-૪). પ્રાણ વહન કરનાર અગ્નિ છે તેથી તેને પવમાન કહે છે; પાવન કરનાર હોવાથી અગ્નિને પાવક કહે છે; અને પ્રકાશ કરે છે તેથી તે શુચિ કહેવાય છે (શત. ૨-૨-૧-૧ થી ૮).

શ્રી પુરુષની પ્રકૃતિ કે સ્વભાવ બને છે. માણસ દમોશાં પ્રકૃતિ કે સ્વભાવને જ આધોન હોય છે. આધીનતા એટલે જેની પાસે મન નિર્બલ બની જાય છે, અને દ્રવી જાય છે. આવી રીતે મનને દ્રવરૂપ કરી નાખે છે તેથી અગ્નિને દ્રવરૂપ કરનાર જલ છે. જલ મળવાથી અગ્નિની દાહકાદિ શક્તિ હીણ બની જાય છે; કદાચ આવી ભાવનાથી જલને અગ્નિની શ્રી કરપેલ લાગે છે. અગ્નિ અને જલના મંમમથી મુવર્ણની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. અગ્નિમાં જલ મળવાથી તો દોષો દાહો થાય છે, પરંતુ એવી રીતે જલતત્ત્વનું મિશ્રણ અગ્નિ તત્ત્વમાં થાય કે તેથી અગ્નિનું અગ્નિત્વ કે વર્ણ બદલાય નહિ. સારે તે મુવર્ણ કહેવાય છે. આમ દોષ રસાયણી ક્રિયાથી બનતું હોય તો અસંભવિત નથી જણાતું, કેમકે મુવર્ણનો વર્ણ અગ્નિ જોવો જ છે. મુવર્ણ તો જમીનમાંની ખાણોમાંથી મળે છે, પરંતુ જમીનની સપાટીની અદરના કોઈ રસાયણી પ્રયોગથી આમ બનતું હોય તો શક્ય જણાય છે.

યન ને ગાય અને ગાયને અન્ન કહેવ છે. ઉત્પત્તિરૂપ યતને ગાયનું રૂપ આપેલું છે. ગાય પૃથ્વીવાચક છે અને પૃથ્વીને સમય વિશ્વવાચક એતાં વિશ્વરૂપ યન જ એ ગાય છે. વિશ્વનાં તત્ત્વોરૂપ ગાય જ અન્ન છે, કેમકે એ વિશ્વનાં તત્ત્વો એ તત્ત્વોથી જ વૃદ્ધિ પામે છે, માટે તત્ત્વો જ તત્ત્વનું અન્ન છે, અને તે અગ્નિથી તત્ત્વો તમ બને સારે તત્ત્વ પોષાય છે, માટે તત્ત્વોનું તમ બનવું, તે જ અન્નપ્રાશન છે. આમ જોતાં અગ્નિ ગાયનો પતિ પણ હરી શકે છે. અગ્નિ અને ગાયરૂપ વિશ્વ તત્ત્વોમાંથી દૂધ ઉત્પન્ન થાય છે. એ દૂધ પુષ્ટિકારક અન્ન જ છે. પ્રજાપતિ (બ્રહ્મા) થી અગ્નિની ઉત્પત્તિ છે. બ્રહ્મા અંતઃકરણ વાચક છે અને અગ્નિ વાયુ કે પ્રાણ વાચક છે. અંતઃકરણથી જ વાયુ કે પ્રાણની પ્રકૃતિ છે, માટે પ્રજાપતિનો પુત્ર છે. અગ્નિરૂપ પણ પ્રજાપતિ દ્વારા અને તેનો પુત્ર અગ્નિ છે, એમ પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે. આમ હોવાથી જ સર્વ દેવોનું મૂળ તથા ઉત્પાદક અગ્નિ જ છે, એ પણ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. વિશ્વના અનાદિ કારણરૂપ બ્રહ્માનું રૂપ અગ્નિ જ છે, એમ સૂર્યને પ્રસન્ન બ્રહ્મ કહીને ઉપર બતાવેલું છે; અને તેટલા માટે જ અગ્નિ અવિનાશી છે, એ પણ કહેલું જ છે. અગ્નિ જ વિશ્વમાં આત્મારૂપ હોવાથી તેને વૈશ્વાનર કહેશે છે. વૈશ્વાનર (સૂર્ય) વિશ્વના પ્રાણરૂપ છે, ને એ પ્રાણ જ જીવનરૂપ છે. પવમાનાદિ ત્રણ અગ્નિ વિશે પ્રથમ કહેલું જ છે. આવી રીતે અગ્નિનું સર્વમયત્વ બતાવેલું છે.

ઉદ્ઘાપાત અથવા ખરતા તારા.

(મજલુ.)*

ઉદ્ઘા અથવા ખરતા તારા-શુ છે શાના બનેલા છે અને શા કારણથી પડે છે એ વિષેનું કાંઈપણ જ્ઞાન અસંભવના લોકોને હોય એવું જણાતું નથી. જે પ્રજામાં જ્યોતિઃશાસ્ત્રનો અભ્યાસ થયો આગળ વધેલો હતો તેવા લોકોના શાસ્ત્રોમાં પણ એ વિષેનું કાંઈપણ વર્ણન જોવામાં આવતું નથી. આપે પ્રજામાં જ્યોતિઃશાસ્ત્ર ધણી ઉંચી સ્થિતિએ પહોંચ્યું હતું એ વાત નિર્વિવાદ છે કારણ કે એ બાબતની કેટલીક સૂચનાઓ દુનીયાના સહથી જુનામાં જુના ધર્મપુસ્તક ઋગ્વેદમાં પણ જોવામાં આવે છે અને એવી સૂચના હોય એ કાંઈ નવાઈ જેવું નથી, કારણ-જ્યોતિષને અભ્યાસ કરવો એ પણ એક ધર્મ સંબંધી કામ જેવું જ હતું. આપણા લોકોને જ્યારે જ્યારે કોઈપણ ધાર્મિક ક્રિયા-જેવી કે જાતિ-સંસ્કાર વિવાદવિધિ અથવા શ્રાદ્ધવિધિ-કરવી હોય છે સારે રીતે જાણતે મઠ અને નક્ષત્રની સ્થિતિ જાણવી જોઈએ છે, અને એ સ્થિતિ જાણવાને જ્યોતિષજ્ઞ જ્ઞાન આવશ્યક છે, અને આ આવશ્યકતાને લીધે જ જ્યોતિષ સંબંધી આપે પ્રજાનું જ્ઞાન ધણી ઉંચી સ્થિતિએ પહોંચેલું માલમ પડે છે. પણ તે લોકોએ જે કાંઈ એ જાણતું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે માત્ર સૂર્ય ચંદ્ર, અને સૂર્યની આસપાસ ફરતા મહો સંબંધીનું છે કારણ તે લોકોનું એવું માનવું હતું (અને હજી પણ કેટલાકનું એવું માનવું છે) કે પૃથ્વી અને પૃથ્વી પર વસતા પ્રાણી અને વનસ્પતિની શારીરિક સ્થિતિ ઉપર સૂર્ય વીગેરે નવ મહોની સારી અથવા ખાટી અસર થાય છે. ખીજા મઠ અને તારાઓ પૃથ્વીથી ઘણું અંતરે હોવાને લીધે કાંઈ ઝાઝી અસર કરી શકતા નથી અને આમ તેઓનું માનવું હોવાને લીધે તેઓએ માત્ર સૂર્ય, ચંદ્ર, બુધ, શુક્ર, મંગળ, ગુરુ, શનિશ્વર, રાહુ અને કેતુની ગતિ અને તે ગતિને લીધે થતા સ્થાન ક્રમ ઉપર વિશેષ ભક્ષ આપ્યું હોય એમ માનમ પડે છે. અગરને આ નવ 'જ્યોતિર્ગણ' (heavenly bodies) ને મઠની સાધારણ રીતે સંગ્રા અપાય છે તોપણ સૂર્યની દેખીતી ગતિનું ખરું કારણ પૃથ્વીનું ફરવું છે એમ લોકો જાણતા નહોતા એમ આપણે કહી શકીએ નહીં. કારણ કે એ જાણતી કાંઈક સૂચના આર્યમંત્રના જ્યોતિષના અંધમાં કરેલી જોવામાં આવે છે. (મોનિયરવિલયમ્સ કૃત 'ઇન્ડિઅન વિઝુઅલ' જુવો). જ્યાં રાહુ અને કેતુ એવા બે મઠના અસ્તિત્વ વિષે હજી આપણે કાંઈ જાણતા નથી અને એવા કોઈ મઠ નથી એમ પણ કહેવાને બાધ નથી તો એ બે મહો યી રીતે આવ્યા એ શંકા થાય. પણ તે થવાનું કાંઈ કારણ નથી, કારણ આપણા જ્યોતિષીઓ પણ એ બેને 'ભાયાશ્વ' એ નામથી જ જાણે છે. અને તેથી સિદ્ધ થાય છે કે એ બે કોઈ અસુક આકાશમાં ફરતા મઠ છે એમ તે લોકોનું પણ માનવું નહોતું. આપણા જ્યોતિષીઓ પ્રમાણે એ બે મઠ હમેશા સામસામા હોય છે, અને એ બંનેની સરખી ગતિ છે, અને બંને એક રાશિમાં ફક્ત દોઢ વર્ષ જ રહે છે, એટલે આશરે અઢાર વર્ષે પાછા પોતાને અસલ ઠેકાણે આવે છે. આટલી વાત જો ધ્યાનમાં રાખીશું તો માલમ પડશે કે આ બે મઠ

તે ક્રાંતિવૃત્ત-રવિમાર્ગ-જે બે બિંદુમાં ચંદ્રમાર્ગને છેદે છે તે બે બિંદુઓ છે જેને અંગ્રેજીમાં 'Nodes' કહે છે. આ નવ ગ્રહની ગતિ સિવાય પણ બ્યોતિયર્તુ ખીન્નું ધણું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. પણ ધૂમ્રકેતુ અને ખરતા તારા વિશે કાંઈપણ તરેહનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન હોય એવું માન્ય પડતું નથી. ધૂમ્રકેતુ અને ઉલ્કાપાતથી સાધારણ રીતે ધ્યાન ખેંચાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી પણ જેવી રીતે ગ્રહોના સંબંધમાં જેટલું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મેળવ્યું તેટલું અથવા તેના દશમા ભાગ જેટલું પણ જ્ઞાન મેળવ્યું હોય અથવા મેળવના પ્રયત્ન કર્યો હોય એ વિશે આપણી પાસે કાંઈ પુરાવો નથી. અને પ્રયત્ન નથી કર્યો તેનું કારણ દૂર શોધવા જવું પડે એમ નથી. ધૂમ્રકેતુ એક વાર દેખાય છે તે પાછો ફરીથી દેખાવો જ જોઈએ એવું નક્કી નથી. અને જો પાછો દેખાય છે તો તે ઘણે લાંબે વખતે દેખાય છે. આમ હોવાને લીધે તેની ગતિ નક્કી કરવી એ યશ્ચ મુશ્કેલ છે અને હાલમાં પણ જેનાં માર્ગ અને ગતિ નક્કી થયેલા છે એવા ધૂમ્રકેતુ ધણા જૂઠા છે. ઇ. સ. ની સદ્-આતથી તે આજ સુધીમાં આશરે સાતસો ધૂમ્રકેતુઓ જોવામાં આવેલા છે પણ તેમાંના સોમા ભાગના પણ માર્ગ અને ગતિ નક્કી થઈ શક્યાં નથી. અને કેટલાકને વિશે તો હજી એટલી પણ શકા રહે છે કે તે પાછા દેખાશે કે નહીં, કારણ ધૂમ્રકેતુ બે પ્રકારના હોય છે. કેટલાકનો માર્ગ (Parabolic) હોય છે અને કેટલાકનો માર્ગ અંડવૃત્ત (Elliptical) હોય છે. પહેલા વર્ગના કેતુઓ માત્ર એક વાર સર્વની ધણીજ નજીકમાં આવે છે અને પછી તે જાય છે તે પાછા આવી શકતા નથી. પણ એટલામાં જો કાંઈ મોટા ગ્રહ તેની પાસે આવી જાય છે તો તેથી તેની ગતિ બદલાઈ અંડવૃત્ત થઈ જાય છે અને પાછો આવે છે. ખીન્ન પ્રકારમાં બે વર્ગ છે. કેટલાકનો માર્ગ હ્રસ્વ (Short Ellipse) અંડવૃત્ત હોય છે અને કેટલાકનો લંબ અંડવૃત્ત (Elongated Ellipse) હોય છે. આમાંના પહેલા વર્ગનાને ફરીતે પાછા આવતાં વાર લાગતી નથી પણ ખીન્ન વર્ગનાને પાછા આવતાં હજારો વર્ષ થાય છે. આવી જુદી જુદી તરેહની ગતિ હોવાને લીધે તેના ધૂમ્રકેતુ બે ઘણો વખત જોવામાં આવ્યો નહીં હોય તો તેના માર્ગ અને ગતિ આપણે કાંઈપણ નિશ્ચયપણે કહી શકીએ નહીં જ્યારે આપણી આજે આવી સ્થિતિ છે તો તે વખતે કે જ્યારે તે લોકો પાસે કાંઈપણ તરેહનાં દુરબીન વિગેરે શોધ કરવાને સાધનો નહોતાં તે વખતે તે લોકોને એ વિશે કાંઈ પણ જ્ઞાન નહીં હોય એમાં કાંઈપણ આશ્ચર્ય જેવું નથી. આશ્ચર્ય તો એ છે કે વગર યંત્રે આકાશમાંના કુશોડો તારાઓમાંથી આટલા ગ્રહો શોધી કાઢ્યા અને તેની ગતિ વિગેરે નક્કી કરી; અને એથી પણ વધારે આશ્ચર્યની વાત રાહુ કેતુની ગતિ (Nodes) નક્કી કરી એ છે. તે છતાં પણ આટલું તો કહેવું જોઈએ કે કેટલાક ધૂમ્રકેતુ (જેવા કે, Halley's Comet, Encke's Comet) કે જે ટુંકી ટુંકી મુદતે પાછા દેખાય છે તે વિશે પણ કાંઈ સચના નથી એ વિચિત્ર છે. ખરતા તારાનાં પણ માર્ગ અને ગતિ કેતુ જેવાં જ છે અને જે એકને લાગુ પડે છે તે ખીન્નને પણ તે જ પ્રમાણે લાગુ પડે છે.

ખરતા તારાને તારો એ નામ આપવું એ અસંગત છે કારણ ખરું જોતાં એ તારો નથી. તારો એ એક અતિશય સ્પષ્ટ પદાર્થ છે અને તેનું પ્રમાણ ધણું જ મોટું હોય છે. સૂર્ય તે પણ એક તારો છે પણ તે સઘળી 'નાનામાં' નાનો તારો છે અને એ રીતે જ જણાય છે કે તારો એ કાંઈ ઘણી મોટી વસ્તુ છે, ખરું તો તેના પાછા આવવાનું પણ

લાંબા અંતરને લીધે ઘણા નાના દેખાય છે. કેટલાક તારાઓનું અંતર તો એટલું લાંબું છે કે અજવાળાનું એક કિરણ ને એક સેકન્ડે એક લાખને હવાથી હજાર માઇલ જેટલું અંતર કાપે છે તેને તે તારાથી નીકળી આપણી પૃથ્વીપર આવતાં વીશ હજાર વર્ષ જેમ્મએ છે! અને આવે એ પદાર્થ ને પડે તો પૃથ્વીની શો અવસ્થા થાય તે રહેજ કદપી શકાય. પણ તે કાર્ષ દકાડો પડતા નથી. પણ ને પડે છે અને જેને આપણે ખરતા તારા કહીએ છીએ તે તો ઘણા સૂક્ષ્મ હોય છે અને તેનું વજન એક ગ્રેનથી તે આશરે પચાસ હરે-ડવેટ જેટલું હોય છે. તે આશ સૂક્ષ્મ છે માટે જ તે પડે એ. હવે સવાલ એવો ઉઠશે કે ને તે આટલા નાના છે અને તે તારા નથી તો તે આટલા બધા પ્રકાશવાળા કેમ હોય છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ ઉજ્જ્વતાના સ્વભાવ વિષેના હાલના સ્વીકારાયલા વાદ ખરથી તરત મળી શકે છે. જ્યારે કોઇ પણ પદાર્થ અતિમાન હોય છે ત્યારે તેનામાં ક્રિયા કરવાની શક્તિ (Energy) હોય છે અને જ્યારે એ ગતિમાન પદાર્થ સાથે અથડાય છે અને તેની ગતિ બંધ પડે છે ત્યારે તે શક્તિનું ઉજ્જ્વતારૂપે રૂપાન્તર થાય છે. આપણી પૃથ્વીની આમપાસ કેટલાક માઇક્રો મુઠ્ઠી જેવા વાતાવરણ છે અને જ્યારે ખરતા તારા એ વાતાવરણ જોડે અથડાય છે ત્યારે તેના વાતાવરણની સાથેના ધર્મણથી તેની ચલનશક્તિનું ઉજ્જ્વતામાં રૂપાન્તર થાય છે. અને જ્યારે એ ઉજ્જ્વતા ઘણી વધી પડે છે ત્યારે તે પ્રકાશ આપવા માંડે છે. ખરતા તારાઓની ગતિ સાધારણ રીતે ઘણી વેગવાળી હોય છે અને તેમાંના કેટલાક તો એક સેકન્ડે અઠાર માઈલના વેગવાળા હોય છે. આપણી પૃથ્વી એક સેકન્ડે હવીશ માઇલ ચાલે છે અને જ્યારે એ બેની ગતિ મામસામી વિરોધી હોય છે ત્યારે પૃથ્વીની અપેક્ષાથી તારાની ગતિ ૪૪ માઇલની થાય છે એ આટલો બધો વેગ હેવાને લીધે વાતાવરણની સાથે ધર્મણ થવાથી એટલી બધી તો ઉજ્જ્વતા પેદા થાય છે કે લોડકેલ્વીનની ગણના પ્રમાણે એ ખરતા તારાનું ઉજ્જ્વમાન ૩૦ થી ૪૦ લાખ ડીગ્રી (અંશ) જેટલું હોય છે. કે જે ઉજ્જ્વમાન આપણને તો હજી તદન અગત છે આટલી બધી ઉજ્જ્વતાને લીધે ખરતા તારા અત્યંત પ્રકાશિત હોય છે અને તેનું વજન અને પ્રમાણ ધણું નાનું હોવાને લીધે પૃથ્વીપર પડે તે ખેલા તે વાયુરૂપે હવામાં મળી જાય છે: અને જે મોટા પ્રમાણવાળા હોય છે તો પ્રતિષાત (Resistance) ને લીધે તે પદાર્થ ફાટીને ચૂરચૂરા થઈ જાય છે અને ફાટતી વખતે કોઈવાર વીજળીના જેવો કડાકો પણ થાય છે. અને માત્ર ને યશ્ના જ મોટા હોય છે તે જ પૃથ્વીપર પડે છે. આ ઉપરથી સદન ધ્યાનમાં આવશે કે આપણું વાતાવરણ આપણને એક રીતે નદી પણ ઘણી રીતે ઉપયોગી છે. જે એ નદી હોત તો આવા ખરતા તારાથી આપણને શું નુકસાન થાત એ કદપતું પણ મુશ્કેલ છે. કારણ કેલ વિશ્વવિદ્યાલય (University) ના મહાન પ્રોફેસર ન્યુટનની ગણતરી પ્રમાણે એક રાત્રિમાં લાખો ખરતા તારા આપણા વાતાવરણ સાથે અથડાય છે!

આ ખરતા તારા બે પ્રકારના છે. એક સૂર્યની આમપાસ ફરે છે અને તેથી નિષ્ક્રિય વખતે પૃથ્વીની પાસે આવે છે અને બીજા સૂર્યની આસપાસ ફરતા નથી પણ તેઓ વિશ્વમાં રખડતા રખડતા પૃથ્વીની છેક પાસે આવી જવાને લીધે આપણા વાતાવરણમાં પૃથ્વીના આકર્ષણથી ગુંચવાઈ જાય છે અને આખરે ઉપર ઢલા પ્રમાણે નાશ પામે છે. જે સૂર્યની આસપાસ ફરે છે તેના પણ જુદા જુદા સમય હોય છે અને એવાં જુમખાં હમેશાં

સાથે કર્યા કરે છે. એવાં ઘણાં ઝુમખાં છે પણ તેમાંનાં માત્ર ચાર સિવાય બાકીનાં ઘણાં અગત્યનાં નથી. જે અગત્યના ચાર સમૂહ છે તે: (૧) એન્ડોમીડ, (૨) પરસીડ, (૩) લાઈરીડ, (૪) લીઓનીડ, એ નામથી ઓળખાય છે.

આ ચાર સમૂહ વિષે વિવેચન કરતાં પહેલાં એ ચાર સમૂહ શી રીતે ઉત્પન્ન થયા અને ક્યાંથી આવ્યા એ વિષે વિચાર કરવો અગત્યનો છે.

ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં બેલા નામના એક આરટ્ટીઆ દેશના જ્યોતિષીએ એક ધૂમ્રકેતુ રોધી દાઢ્યો અને તેણે ગણતરી કરી નક્કી કીધું કે એ કેતુનો પરિવર્તન કાળ (Time of Revolution) આશરે સાડા ૭ વર્ષનો છે, અર્થાત્ એ કેતુને સૂર્યની આસપાસ ફરતાં સાડા-૭ વર્ષ લાગે છે. આ ગણતરી ઉપરથી એ કેતુ પાછો સને ૧૮૩૨ માં પાછો દેખાશે એમ આશા રાખવામાં આવતી હતી. પણ ઇ. સ. ૧૮૩૨ અને ૧૮૩૯ માં પૃથ્વીની સ્થિતિ એવી હતી કે જોયો ફરીને એ કેતુ જોઈ શકાય નહોતો અને તેથી ઇ. સ. ૧૮૪૫ માં એ કેતુ જોવાને સાર તૈયારી કરવામાં આવી. તે વર્ષમાં ધારવા પ્રમાણે તે ગણતરી કરેલે વખતે દેખાયો અને જ્યારે તે પહેલે જોવામાં આવ્યો ત્યારે તો એક સાધારણ ધૂમ્રકેતુ જેવો જ હતો અને તે સિવાય કંઈ પણ વિશેષતા જણાઈ નહોતી. પણ યોગ દિવસ પછી એટલે ઇ. સ. ૧૮૪૬ ના શનિવારની મહિનામાં જોયું તો તેના બે ભાગ પડેલા માસમ પડ્યા. તે બે ભાગના પ્રકારમાં ઘણો જ ફેર હતો, અને તેની માથે તે એક બીજા વચ્ચે ઘણું અંતર પડી ગયલું જણાયું. પહેલવહેલાં તો એ બે ભાગ ન્હાના મ્હોટા હતા પણ ધીમે ધીમે ન્હાનો ભાગ મ્હોટો થવા લાગ્યો અને આખરે તે પોતાના જોડોઆ જોડો જણાયો. પાછો કેમ બદલાવા માંડ્યો, એટલે કે જે પહેલાં ન્હાનો હતો તે પાછો ન્હાનો થવા માંડ્યો અને માર્ચ મહિનામાં તો તે તદ્દન અદૃશ્ય થઈ ગયો, અગર જે બીજો ભાગ પૃથ્વીના લોકોને એક મહિને વધારે દેખાયો; અને પછી તે પણ અદૃશ્ય થઈ ગયો. આવા અદ્ભુત અને કોઈ દહાડો નહોતો જોવાનો બનાવને કીધે એ કેતુના પાંચ આવવાની વાત સઘળા જ્યોતિર્વિદો ધણી આતુરતાથી જોતા હતા. તેનો પુનરાગમનનો કાળ ઇ. સ. ૧૮૫૨ હતો અને તે વખતે તે દેખાયો પણ ખરો, પણ આ વખતે પણ પાછું જોડું દેખાયું, અને ૧૮૪૬ કરતાં આ વખતે તે બેનો અંતર ઘણો વધી ગયો હતો અને એક જ્યોતિર્વિદની ગણતરી પ્રમાણે એ અંતર આશરે ૨૦૦૦૦૦ માઇલ જેટલું હતું. આ જોડું પાછું તે વર્ષના સપ્ટેમ્બરમાં અદૃશ્ય થઈ ગયું અને ઈ. સ. ૧૮૫૬ માં તે પાછો જણાશે એ વાત જોઈને ખર્જોળ વેતા-ઓ બેડા. આ વખત પણ ઇ. સ. ૧૮૩૨ અને ઈ. સ. ૧૮૩૯ ની જે પૃથ્વીની સ્થિતિ એવી હતી કે તે જોઈ શકાયો નહોતો. ઈ. સ. ૧૮૬૫ માં પણ તે જણાયો નહોતો અને આ વખતે એમ ધારવામાં આવ્યું કે પૃથ્વીથી તે ઘણે અંતરે હોવાથી આમ થયું. પણ ઈ. સ. ૧૮૭૨ ના સપ્ટેમ્બર માં તો સઘળા વાતે અનુકૂલતા હતી, અને તેથી તે દેખાશે એમ નક્કી હતું. પણ ધણી આશ્ચર્યની વાત છે કે તે વર્ષમાં પણ તેનાં દર્શન કોઈને થયાં નહોતં. જે નક્ષત્રમાં એ દેખાવાનો હતો તે જ નક્ષત્રમાં આપણી પૃથ્વી આશરે બે મહિના પછી જ પ્લોટી અને જ્યારે સાં પૃથ્વી આવી તે વખતે એટલે ઈ. સ. ૧૮૭૨ ના નવેમ્બર તા. ૧૭ મીએ એક ગારે દેહાપાત થયો; અને અગરજો એ ઉદ્દાપાતનો પ્રકાર

અદ્ધ તેજસ્વી મહોતો તો પણ તે એક પછી એક એટલી ઝડપથી અને એટલી મોટી સંખ્યામાં પડ્યા હતા કે એક સાધારણ મનુષ્યનું પણ ધ્યાન ખેંચાયા વગર રહે નહીં. સાર-પછી ઉજી પણ એ કેતુ દેખાયો નથી પણ તેને બદલે દર વર્ષે નવેખરની તા. ૨૭ મી. એ થોડો ધણો ઉલ્કાપાત થાય છે. એલાના ધૂમ્રકેતુનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણેનો છે. અને હવે એ ઉપરથી આપણે શા સિદ્ધાંત કાઢી શકીએ તેનો વિચાર કરવો જરૂરનો છે. ૧૮૧૧ માં એક ધૂમ્રકેતુ દેખાય છે અને એનો એ જ પાછો ૧૮૪૫માં દેખાય છે. બે મહિના પછી તેના બે ભાગ થાય છે. ૧૮૫૨ માં પાછા એ ભાગ દેખાય છે, પણ આ વખતે તે ધણે લાંબે અંતરે દેખાય છે. અને ૧૮૭૨ માં એ ધૂમ્રકેતુ અથવા તેનાં બે ભાગ દેખાવાને બદલે તેજ જગ્યાથી ઉલ્કાપાત થાય છે. આ ઉપરથી આપણે માત્ર એક જ નિર્ણય પર આવી શકીએ અને તે એ જ કે કાંઈ સ્વાભાવિક પણ અસાર સુધી અસાત કારણને લીધે એ ધૂમ્રકેતુમાં કાંઈક અસાધારણ શોભ થયો. તે શોભના બળે તેના બે ટુકડા થયા અને તેજ બળને લીધે તે બે ટુકડાના પણ બીજા નાના નાના ટુકડાઓ ધ્રુવવાધી તે દેખાતો બંધ થયો. આ ટુકડાઓની ધૂમ્રકેતુ તરીકેની ગતિ અને આ બળથી પ્રાપ્ત થયેલી ગતિ એ બે ગતિના યોગથી ફક્ત થતી ગતિ (resultant motion) ને લીધે દરેક ટુકડો જુદા જુદા વેગથી ગતિમાન થયો, અને તેથી એ ટુકડા એક ઠેકાણે હોવાને બદલે અસલના ધૂમ્રકેતુના માર્ગના જુદા જુદા ભાગમાં વહેચાઈ ગયા. આવા ટુકડાઓ ન્યારે સાડા ૭ વર્ષે ખરતા ખરતા પૃથ્વી પાસે આવે છે ત્યારે બારે ઉલ્કાપાત થાય છે, તે છતાં પણ બીજા ટુકડાઓ ધૂમ્રકેતુના માર્ગમાં બધે પથરાઈ ગયલા હોય છે તેથી દર વર્ષે પણ થોડા થોડા તા. ૨૭ મી નવેખરે પડતા જોવામા આવે છે. જે બધા ટુકડા એક જ ગતિથી ચલન કરતા હોત તો આવો ઉલ્કાપાત હમેશાં દર સાડા ૭ વર્ષે જ થાત. પણ એક ઠેકાણે નહીં હોવાને લીધે ન્યારે ન્યારે પૃથ્વી એક વર્ષ પછી અમુક જગ્યાએ આવે છે તે વખતે અને તે જગ્યાએ આ ટુકડા થોડા ધણા હોય છે અને તેથી દર વર્ષે તે જ તારીખે ઉલ્કાપાત થાય છે. જેમ વખત જાય છે તેમ એ ટુકડા વધારે વધારે પથરાતા જાય છે અને તેથી દર વખતે ઉલ્કાપાતનું જોર નરમ થતું જોવામાં આવે છે.

આવી રીતે એલાના ધૂમ્રકેતુનો નાશ થયો, અને નાશ થયા પછી આવી રીતે ઉલ્કાપાત થાય છે એ ઉપરથી એવું માનવામાં આવે છે કે દરેક ઉલ્કાપાતનું આ જ કારણ હોવું જોઈએ. એટલે કે દરેક ખરતો તારો એ કાંઈ મોઢા ધૂમ્રકેતુનો ભાગ છે.

(૧) ઉપર કહેલા ચાર સમૂહમાંનો પરોક્ષ જ એન્ડ્રોમીડ સમૂહ છે તે જ આ એલાના ધૂમ્રકેતુના ટુકડાનો બનેલો છે. એને એન્ડ્રોમીડ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે કારણ એ ખરતા તારાઓ એન્ડ્રોમીડા નામના નક્ષત્રમાંના એક અમુક બિંદુમાંથી પૃથ્વી તરફ આવતા હોય એમ જણાય છે અને એ બિંદુને નિર્ગમનબિંદુ (Radiant) એ નામ આપવામાં આવ્યું છે. ખરું જોતા એ બધા તારાઓ સમાતર રેખામાં પડે છે પણ દૃગ્-દોષ ધર્મ (Perspective) ને લીધે જ જાણે તે એક બિંદુમાંથી નિકળતા હોય એમ આપણને ભાસ થાય છે. આ તારાઓ એલાના કેતુના માર્ગમાં સર્વ ઠેકાણે ઝાંઝા વત્તા હોવાને લીધે દરવર્ષે તા. ૨૭ મી નવેખરે ખરતા જોવામાં આવે છે.

(૧) બીજો સમૂહ જે પરસીડતા નામથી ઓળખાય છે તેમાંથી ખરતા તારા પરસીચસ નામના નક્ષત્રમાંના એક ખિંદુમાંથી નીકળતા હોય એમ બાસે છે અને એ તારાઓ દરેક વર્ષે તા. ૯-૧૦-૧૧ મી ઑગસ્ટની રાત્રિએ પડતા માલમ પડે છે. આ ખરતા તારાઓ એટલા બધા વીખરાઈ ગયલા છે કે એ ઉદ્ધાપાત પણ દર વર્ષે જોવામાં આવે છે. આ ખરતા તારાઓનો માર્ગ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે, અને તેપરથી એમ પણ નક્કી થયું છે કે એ તારાઓનો માર્ગ અને સને ૧૮૬૩ ના ત્રીજા ધ્રુવકેતુનો માર્ગ એક જ છે. આથી કરીને આપણે ખરતા તારાના મૂળ વિષે જે અનુમાન કર્યું છે તેને પુષ્ટિ મળે છે અને આ ખરતા તારા એક વખતે આ કેતુના કોઈ ભાગના ટુકડા થઈ જવાથી જન્મ પામ્યા હોય એમ પણ માનવાને કારણ મળે છે.

(૩) ત્રીજા સમૂહને લાઈનીડ કહે છે કારણ કે તેમાંના તારા લાઇરા નામના નક્ષત્રમાંથી નીકળતા દેખાય છે. અને એમાંના તારા દર વર્ષે એપ્રિલ મહિનાની તા. ૧૬ મી અથવા ૨૦ મી એ પડતા જણાય છે. આ સમૂહનો માર્ગ અને સને ૧૮૬૧ ના પહેલા ધ્રુવકેતુનો માર્ગ એક જ છે અને તેથી આ સમૂહ પણ એ કેતુના ભાગ હોય એમ લાગે છે.

(૪) ચોથા સમૂહને લીઓનિડ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. અને આ ચારે સમૂહમાં આ સમૂહ જ ઘણો ગણાય છે, કારણ જ્યારે એમાંથી તારા ખરે છે ત્યારે ખરેખર એક જોવા લાયક દેખાવ થઈ રહે છે. એમાંથી ખરતા તારા ઘણા જ પ્રકારવાળા હોય છે અને એવડી મોટી સંખ્યામાં એકીવખતે પડે છે કે જોનારને તે વખતે ત્રાસ ઉત્પન્ન થયા સિવાય રહેતો નથી. જ્યારે જ્યારે આ ઉદ્ધાપાત લોકોના જોવામાં આવ્યા છે ત્યારે ત્યારે પૃથ્વીનો પ્રલયકાળ આવ્યો છે એવી જ લાગણી લોકોના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ છે એમ ઐતિહાસિક વૃત્તાંત ઉપરથી માલમ પડે છે દક્ષત તરીકે, પદ્મના વર્ષમાં અરવરતાનમાં આવો એક ઉદ્ધાપાત થયો હતો અને તે કાળના ઇતિહાસમાંનીચે પ્રમાણે તેનું વર્ણન જોવામાં આવે છે.

“ મોહરમને છેલ્લે દિવસે તારાઓ આમ તેમ દરેક દિશામાં તીડના ટોળાંની જેઠે દોડવા લાગ્યા અને એવી રીતે છેક સવાર થતા સુધી એ ઉદ્ધાપાત ચાલુ રહ્યો. લોકો બારે ગમરાટમાં પડી ગયા અને ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. આવો દેખાવ ફક્ત ઈશ્વરના દૂત (Messenger of God) નો જન્મ થયો તે વખતે થયો હતો અને તે સિવાય કોઈ પણ દહાડે જોવામાં આવ્યો નહોતો. વિ. ”

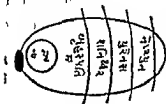
ઈ. સ. ૧૮૩૨માં જ્યારે આ જ સમૂહના તારા તા. ૧૧ મી નવેમ્બરે ખરવા માંડ્યા ત્યારે બીજેન નદીના નવા પુલનો પાથો નાખવામાં રાખાયલા મજૂરોને તે જોઈને પહેલવહેલાં તો કાંઈ ગમન પડી. પણ થોડા વખત પછી એ રંગબેરંગી મોઢા જથ્થામાં પડવા માંડ્યા ત્યારે તો તે ગમરાયા અને પોતાનું કામ છોડી પોતાના ઘર તરફ દોડવા માંડ્યું અને દોડતા દોડતા ખૂબ પાડવા લાગ્યા કે દુનીયાંનો અંત આવ્યો છે.

ઈ. સ. ૧૮૩૩ માં એટલે બીજે જ વર્ષે પાછા પડવા ત્યારે તે અમેરિકામાં દેખાયા અને જેવી રીતે આર્ય લોકોને તથા ઉપદ્રા મજૂરોને ગમરાટ ઉત્પન્ન થયો હતો તે જ પ્રમાણે ત્યાંના ઉપસીઓને પણ બધ ઉત્પન્ન થયો. આવો બધ ઉત્પન્ન કરનાર અને કબજા ભરેલો તેનો દેખાવ જ તેની અગત્યતાનું મૂળ કારણ છે.

જેમ એન્ડ્રોમીડ, પરસીડ અને લાઇરીડ, એન્ડ્રોમીડા, પર્સિઅસ અને લાઇરા નક્ષત્રમાંથી પડતા દેખાય છે તેમ લીઓનિડ “લીઓ”માંથી પડતા દેખાય છે, અને તેથી તેઓ લીઓનિડ કહેવાય છે. ઉપલા ત્રણ નક્ષત્રના આપણામાં નામ નથી પણ “લીઓ” જોને આપણે સિંહરાશિ કહીએ છીએ તે છે. અને તેથી લીઓનિડને સિંહસ્થની સંજ્ઞા આપીશું. આ સિંહસ્થ તારા વિષે ખરેખરી શોધ સને ૧૮૩૩ થી શરૂ થઈ એમ કહીએ તો માલે, કારણ કે અગર જો ગ્રો. હુમ્બોલ્ટે સને ૧૭૯૯ ની તા. ૧૪મી નવેમ્બરે એવો ઉલ્કાપાત જોયો હતો તોપણ એ વિષે તેણે પોતાની નિરીક્ષા વધારે વખત જારી નહીં રાખવાથી એ તેનું ખરું કારણ અને નેનો સૂર્યની આસપાસ ફરી રહેવાનો ખરો વખત નક્કી કરી શક્યો નહીં. પણ ઇ. સ. ૧૮૩૩ ગ્રો. એસ્ટર્સે એ વિષેની ગણતરી કરી નક્કી કર્યું કે તે ૩૪ વર્ષમાં સૂર્યની આસપાસ એક વખત ફરી રહે છે અને તેથી તે પાછા ઇ. સ. ૧૮૬૭-માં દેખાશે એમ બવિષ્ય બાખ્યું. ત્યાર પછી એ બાબતમાં યેલ વિદ્યાલયના ગ્રો. ન્યુટને એ વિષયપર ઘણું લક્ષ આપ્યું અને તે એવા નિશ્ચયપર આવ્યો કે આ સમૂહ ૩૩૬ વર્ષે પૃથ્વીની પાસે આવે છે, અને એ સમૂહનો માર્ગ પૃથ્વીના માર્ગને છેદે છે, અને એ છેદ બિંદુ આગળ પૃથ્વી જ્યારે આવે છે ત્યારે જો એ સમૂહ ત્યાં હોય છે તો ઉલ્કાપાત થાય છે, અને એવો સંયોગ ૬૨ ૩૩-૩૪ વર્ષે બને છે. ત્યારપછી એ બાબતમાં જ શોધો થઈ છે તેમાંની મુખ્ય શોધ એ છે કે આ સમૂહ જે માર્ગમાં ગતિ કરે છે તે જ માર્ગમાં એક ફરેખીનદશ્ય (Telescopic) કેતુ ગતિ કરે છે. આપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જેમ બેલાના ધ્રુવકેતુના કટકાથી એન્ડ્રોમીડ જન્મ પામ્યા છે તેમ આ સિંહસ્થ પણ આ કેતુના એક મોટા ભાગના તારા થવાથી ઉત્પન્ન થયા છે અને આથી આપણે ઉલ્કાપાતના મૂળ વિષે જે સિદ્ધાંત કહો તેને વિશેષ પુષ્ટિ મળે છે.

ઉપર કહેલા ત્રણ સમૂહમાં અને આ સિંહસ્થ સમૂહમાં આટલો ભેદ છે કે ઉપલા ત્રણ સમૂહમાંથી ઉલ્કાપાત દરવર્ષે થાય છે પણ સિંહસ્થ ઉલ્કાપાત ૩૩ વર્ષે જ થાય છે અને તેનું કારણ એટલું જ છે કે બીજા સમૂહના કટકા સાથે ફરતા નથી પણ સધળે ઠેકાણે બીજાસહિત ગચ્છા. ચુંબાથી દરેક વખતે જ્યારે પૃથ્વી અમુક અમુક વખતે આકાશના તે ભાગમાં આવે છે ત્યારે એ સમૂહમાંથી કોઈ કોઈ પણ ત્યાં આવી પહોંચેલા હોય છે, પણ સિંહસ્થનો સમૂહ સાથે ફરતો હોવાથી તે સમગ્ર સમૂહ છેલ્લા બિંદુ પાસે ૩૩ વર્ષે સાથે આવે છે અને તેથી એ ઉલ્કાપાત ૩૩ વર્ષે જ થઈ શકે છે, પણ જ્યારે તે ઉલ્કાપાત થાય છે,

ત્યારે એકદમ સામટો મોટો જથ્થો પડવાથી દેખાવ અદ્ભુત થાય છે-ઘણી વખતે એ ઉલ્કાપાત એ ત્રણ વરસ સુધી પણ ચાલે છે અને તેનું પણ આ જ કારણ છે. સમૂહ ઘણો મોટો હોય છે અને ગતિ ઘણી ખીરો છે તેથી જ્યારે પૃથ્વી (ક) બિંદુ આગળ હોય છે ત્યારે એ સમૂહના અગ્ર ભાગ (ખ) આગળનો ભાગ પડી શકે છે. બીજે વર્ષે જ્યારે પૃથ્વી

ખુલાસો—સ. (અંકાકાર આકૃતિ) = ૬- (ક) આગળ આવે છે ત્યારે સમૂહનો મધ્ય ભાગ
હકાનો ગતિમાર્ગ. (ખ) આગળ આવેલો હોય છે અને તેથી ત્યાંથી

૧. (અંકાકાર આકૃતિ) = ૫- ઉદ્ધાપાત થાય છે અને ત્રીજે વર્ષે તેનો અંત ભાગ
સ્વીનો પરિક્રમણમાર્ગ.

૫ = ૫૨૫.

૭. (શાલીથી ભરેલો ભાગ) = ઉદ્ધાપાત થાય છે. આને લીધે કેટલીકવાર બે ત્રણ
ઉદ્ધાસમૂહ. વર્ષ સુધી પણ ઉદ્ધાપાત જારી રહે છે.

૬ } કેમવાર, પૃથ્વીની ગતિના છેલ્લો સિંદર્ય ઉદ્ધાપાત ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં
અને ઉદ્ધાની ગતિના મા- યુરોપમાં જોવામાં આવ્યો હતો અને ઈ.સ ૧૮૬૭માં
ખ. } ગર્મા રહામરહામાં અને અમેરિકામાં થયો હતો. અને આપણે ઉપર કહી
પાસેમાં પાસેના બિન્દુઓ.

આવ્યા તે નિયમ પ્રમાણે એટલે દર તેત્રીસ વર્ષે અને તેની આસપાસના એક બે વર્ષમાં તે
પડવાની ગણતરી પ્રમાણે ગયે વર્ષે રહેજ ઉદ્ધાપાત થયો હતો અને તે વખતે હુઆર્ડ માં ૮૦૦
તારા પડવાની ગણતરી કરવામાં આવી હતી. અને તેથી આ વર્ષે પણ તા. ૧૪ મી નવેમ્બર
અથવા તેની આસપાસના એક બે દિવસમાં તે પડશે એવી આશા રખાતી અને તેને જોવા
સાર ખગોળવેત્તાઓએ સર્વે ઠેકાણે બારે તૈયારી કરી હતી. પણ કાર્થિક કારણસર તે ઉદ્ધાપાત
હોણુ થયો નહીં. સપ્તમા તૈયારીઓ નિષ્ફળ ગઈ અને સર્વે નિરાશ થઈ ગયા. આવતે વર્ષે
એ જ તારીખે પાછા દેખાશે એવી આશા રહે છે અને જો આવતે વર્ષે પણ ઉદ્ધાપાત નહીં
થાય તો હવે ફરીથી કોઇવાર પણ દેખાશે કે નહીં તે વિષે પણ કશો શક રહે છે.

(૧) આવા ઉદ્ધાપાતની નિરીક્ષા કરવાથી બે બાબત નક્કી થાય છે. એક તો એ તા-
રાઓનું નિર્ગમનબિંદુ અને બીજું. આપણા વાતાવરણની ઉંચાઈ. નિર્ગમનબિંદુ નક્કી
કરવાને સાર ઉદ્ધાપાતના ફોટોગ્રાફ લેવામાં આવે છે, અને વાતાવરણની ઉંચાઈ નક્કી ક-
રવાને બે નિરીક્ષકો કેટલેક અંતરે રહી નિરીક્ષા કરે છે અને તે ઉપરથી 'પેરેલેક્સ' નક્કી
કરી ઉંચાઈ નક્કી કરે છે. અત્યાર સુધી વાતાવરણની ઉંચાઈ ૪૫ માઇલ જેટલી મનાતી પણ
ઉદ્ધાપાતની નિરીક્ષાપરથી નક્કી થાય છે કે તે આશરે ૨૦૦ માઇલ સુધી છે, કારણ કે
અગર જો ધણુખરા તારા ૭૫ માઇલની ઉંચાઈએ જ પ્રકાશિત થાય છે તો પણ કેટલાક
તારાઓ ૨૦૦ માઇલની ઉંચાઈએ પ્રકાશિત થયલા જોવામાં આવ્યા છે.

(૨) આ વર્ષે સિંદર્ય સમૂહ કેમ શુભ થઈ ગયો તેનું સુખ્ય કારણ એમ જણાવ-
વામાં આવે છે કે ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં તે સમૂહ શનિશ્વરની અને ઈ. સ. ૧૮૫૮ માં
બુદ્ધરપતિની ધણીજ નજદીકમાં આવી ગયો હતો અને તે બેના આકર્ષણથી એણે પોતાનો
મૂળ માર્ગ બદલ્યો છે અને તેને લીધે જ છેદનબિંદુપર દર ૩૭ વર્ષે એ સમૂહ આવતો
તે બિંદુપર નહીં આવતાં તેની ગતિ કાર્થ જુદી તરેહની જ થઈ ગઈ છે. એ સિવાય બીજું
કારણ એ છે કે હાલમાં એક નવો મદ્દ શોધી કાઢ્યો છે જેને ઈરિસ કહે છે અને તેના
આકર્ષણથી પણ એના માર્ગમાં કાર્થક દરકાર થયો હોય એમ મનાય છે. આ બે કક્ષત ક-
લ્પનાઓ છે અને એ કલ્પના ખરી છે કે ખોટી તે નક્કી કરવાને આપણે એક વર્ષની
વાટ જોઈશું.

ૐ

મનુષ્ય એ જ દેવ.

અથવા

માનવદિવ્યતાનું આનન્દપ્રસાદ.

(મળેલું)*

વપાત્કતુના એક ઉત્સાહવર્ષિ પ્રભાતે આનન્દસાગર અને કરુણાપ્રસાદનામક એ આર્ય શૂદ્રરથો ચરણુવ્યાયામાર્યે રાજનગરના ઉપવનમાં ગતા હવા.

ચરણુક્રિયાશ્રાન્ત, શીતલવનપવનહુપ્ધ, તેઓ સાત્રપતિતીરની ધવલ વાલુકાના સીંદર્યે આકર્ષાઈને જૂમિને પવિત્રામન માની લાં બેઠા

અનન્તર પ્રસન્નમાનસ એવા આનન્દસાગરની બદ્રા મુદ્રાથી ઉત્તેજિત ચર્ષ કરુણા-પ્રસાદ તેમની પ્રતિ આ પ્રભાણે ધ્વાન્તનિવારક પ્રશ્નો કરવા લાગ્યા.

ક૦ આજે અહુણા મારી પ્રકૃતિ ઉત્સાહવતી વર્તે છે તે કિમ્મલિકા હશે ?

આ૦ તે અજ્ઞાનમ્લિકા છે. અર્થાત્તવ વનપવને કરીને હૃદયધનંદારા તમારા શરીર-માં રુધિરાભિસરણુ સર્વાડંગ સમ્યક્ પ્રકારે યાય છે. તમારાં તતુમન વિષે કોઈ પશુ જ્ઞ-તિના ક્યેશનો અહુણા અભાવ છે. અને તમારી ત્રિવિધ મંતાપકારિણી ભાવનાઓ ત્રિ-સ્મૃતિના પટમાં સંક્રાન્તા થઈને અહુણા અતુદ્ભુતા જેવી છે તેનો એ પરિણામ છે. વળી તમારી નિસ પ્રલયરૂપા ગતરાત્રિની નિદ્રા એની જનની છે. પૂર્વો જાગૃતિના દુઃખા-તુભવથી શ્રાન્ત થયેલું તમારું અજ્ઞાન, નિદ્રારૂપા વિશ્રાન્તિને પામીને પુનઃ સજીવન થતાં, તમારે અર્થે ઉત્સાહને અર્પે છે.

સમદ્વિઅજ્ઞાન, દીર્ઘકાલાવચ્છિન્ન પ્રલયે કરી વિશ્રાન્તિને પામીને પુનઃ સજીવન યાય છે; તદ્વત્.

ક૦ સમ્યક્. પશુ અહુણા મારી જ્ઞતિમાં આનન્દપ્રવર્તે છે તે કિમ્મલિકા હશે ? મને લાગે છે જે સુવ્ર સુવ્ર શબ્દના મંજુલ રવે કરી શબ્દાયમાના એવી આ સરિતાના નિર્મળ અને ધવલ જલપ્રવાહને નિરીક્ષીને; નાનારંગિ પક્ષીઓના મધુર અને સગીતમય કલ્લોલ શૃણ્વીને; તેમજ અનન્ત રશ્મિવાન સૂર્યની હૃદયકળાનો વૈભવ વિલોકીને મને આહ્વાદ

* લખનાર—રા. આનન્દનન્દન. પ્રતિજ્ઞા આ અંકમાં ઉપર જણાવેલું ગદ્ય છે, તેમાં સંસ્કૃત કોષમાં ન દાખલ થયેલો એવો અન્ય કોઈ 'કારસી-અરબી-શબ્દ' ને કોઈ દેખાડશે તેમાંથી એ શબ્દ પ્રથમ દેખાડનાર શૂદ્રરથને એક શબ્દ માટે એક સુદર્શન એક વર્ષ પર્યંત અને અધિક શબ્દ માટે એક સુદર્શન એ વર્ષ પર્યંત બેટ આપવામાં આવશે.

નો સ્વર મને અદ્ય સ્વરૂપ કહ્યું પડતો તે, જાણે, સરસ્વતી વીણા લેઇને ગાન કરતી હોય એમ જણાતું. સારાશમાં સાક્ષાત્ કંદર્પપત્નીની ઉપમાવતી એ ઉચ્ચકુલાભિજ્ઞતા સુવતિની પ્રાપ્તિના નાદમાં હું નિમ્ન સ્વરૂપને વિરમરતો. પણ હું નરકને એ રતન ફર્લજ, એમ જાણી, ભક્ષમનોરથ વિચરતો. એવામાં મારી માતામઠી પંચત્વને પામ્યા અને અન્યાન્ય દૈદિત્રોની અપેક્ષાએ રૂપવાન તથા બુદ્ધિમાન ગણી મને જ પંચ લક્ષ રૌપ્ય મુદ્રાનો સ્વામી સ્થાપી ગયાં. એ સમાચાર શણૂકાં જ મને જે મહદ આનન્દ ઘયો છે તે વાણીથી વર્ણવાને હું અશક્ત છું.

તદનન્તર, મને ધની અને સુંદર યુવાન માનીને એ કન્યાના માતપિતાએ તેનો મારી મંજો સંમંથ કરી અમારા લક્ષ્મીનો સમારંભ કર્યો. લક્ષ્મીમાં મંજુલ વાદ્ય વાગતાં તે સ્વર્ગના હુંદબિ કરતાં હું અધિક મમજનો. લોકોનો સમાજ મળ્યો તે હું દેવો કરતાં અધિકતર માનતો. અને જે દિને હું એ હવા કન્યાને પરણી પત્ની કરી મરે મંદિરે લાવ્યો, તે દિનના અનુપમ આનન્દ પણ વાણીએ કરી કહેવાને હું અશક્ત છું.

આજે તે પ્રચુરચન અને મનોરમ પત્ની પણ વિદ્યમાન જ છે. પણ તે ઉભયે મને શ્રેષ્ઠ પણ આનન્દ અર્પનાં નથી. પણ સારે તેઓ તદ્દિરુદ્ધ શું અર્પે છે તે, જમને વિષે મેં પૂર્વે અતિ ઉચ્ચ અભિપ્રાય બાધ્યો હતા અને જેનું તદનુચારણી ભાષામાં મેં આપની પાસે વર્ણન કર્યું; માટે લગ્ન પામીને પ્રચ્છન્ન ગણ્યું. વળી મારી વાસનાઓ અને સિંપાનંદના વર્તુલમાંથી નીકળી તેમણે વિદ્યાનંદવર્તુલમાં પ્રવેશ કર્યો છે પણ આપ મહા શયની કૃપાએ કરી આ તુચ્છ સ્ત્રિમા “જે જે સૃષ્ટા તે તે દુઃસ્વરૂપ” માટે એકવત મર્વ એવો અનુભવનો નિષ્કર્ષ પામીને તે જલથી પણ હું મુક્ત થઇશ. હું મારા પૂર્વાનુભવોથી જાતનિશ્ચય થતા જાઉં છું અને મને લાગે છે જે પર્યં શોક્તંતુ છે, અને આત્મા જ આનંદરૂપ છે.

આજે સાધુ સાધુ અહો ! દેવોને પ્રિય એવા નરપુંગવ ! તમારો નિશ્ચય સમીચીન છે; અને તે કદવાણને અર્પણવળો છે.

મૃગા એવી આ સ્ત્રિમાં અજ્ઞાનમોહબદ્ધ વિવિધ વાચનાઓનું જળ અતીવ દુસ્તર છે. તદપિ તમારા એ નિશ્ચયથી અભ્યાસજન્ય તમે તે જાળને પણ બેદરો.

સહસેભ્યઃ સહસેભ્યઃ । કથિદુત્યાય વર્ધિવાન્ ॥

મિનાત્તિ વાસનાજાલં । કેસરી પંજરં યથા ॥

ક્ર૦ આપના અનુમદથી તેમ યરો.

આજે અરતુ સારે આજની પ્રજાતચર્ચાથી તમને દુઃખનું સ્વરૂપ અને પદ્યોની દુઃખરૂપના તથા આનન્દનું સ્વરૂપ અને આત્માની આનન્દરૂપતા અનુભવગમ્ય થયાં.

ક્ર૦ નિઃસંશય પણ તથા અવરધાયુક્ત આ દેહન્યાદિ સમસ્ત પ્રપંચ શું છે ? યદપિ આપે ‘આત્મા અને પરમાત્મા’ વિષયક ગર્ભ વેજાના સંવાદમાં મને કહ્યું હતું જે તે આત્મા અને પરમાત્માની તુચ્છ એવી ઉપાધિનું કાર્ય છે, તદપિ પુનરપિ કૃપા કરી એ તદ્વિષયક વિશેષ અનુશાસન કરો.

આજે અસ્થિર, વિકારયતુ અને અમુદ્ગ; અનિશ્ચ, દશ્ય, અને અગ્ર એવા પ્રપંચના, પરથીજ જણાય છે જે તે મૃગા છે. એ પ્રપંચરૂપ નાનાત્વ નથી પોતાને જાણ્યું.

અને નયિ તમને જાણતું. પણ તમે તેને જાણો. જે જેને જાણે તે તેથી સિદ્ધ. તેમ પ્રપંચથી ભિન્ન તમે આત્મા છો. સમસ્ત પ્રપંચ તમારી કલ્પના માત્ર છે. જે દૃષ્ટાપ છે ત્યારે જાણે છે, અને પશ્ચાત્ શાંત થાય છે તે મૃત્યુ છે; અસદૃષ છે; વસ્તુતઃ નયિ જ. પણ તમે આત્મા સદૃષ છો.

ક્ર૦ મમ્બક્ષ પણ ત્યારે મને દુઃખ કેમ થાય છે (૧) કિમ થાય છે? અને અને (૨) તે ગમતું કિમ નયિ ?

આા૦ (૧) જે નયિ તમે, અને તમારાં એવા મિથ્યા દેહત્રયાદિને સત્ય માની તેમાં તમારું કલ્પિત તાદાત્મ્ય થાય છે.

(૨) તમને દુઃખ ગમતું કિમ નયિ તેનું કારણ તમે મૂળ પરમ સુખરૂપ છો. એ વિશે વિશેષ આજ્ઞતા પ્રસંગમાં અતઃપર વક્ષ્યમાણ છે.

ક્ર૦ કૃપા, અને અવે હું સમ્યક્ પ્રકારે સમજ્યો જે દેહત્રયાદિ જે જે કંઈ મને જાણે છે તે સર્વ અસદૃષ મૃત્યુ છે, જેને કારણજૂતા મૃત્યુ એવી મારી વ્યથિ ઉપાધિ છે. હું સ્વયં સત્ય સદૃષ છું.

આા૦ માધુ વ્યથિ અને સમથિ ઉપાધિ જેને કારણજૂતા છે એવો આ મમસ્ત પ્રપંચ અનદૃષ છે અને તમે જ કેવળ સદૃષ છો એ સત્ય, વિશેષ દૃઢાવધ તમારા અંતઃશક્તિનું આપૂર્ણ ઉદ્ઘાટન કરું છું સાવધાન શ્રેણીને તેની સમીક્ષા કરો.

ક્ર૦ કૃપા.

આા૦ એ કીડાકંડુકનો એક જ કાળે એક જ મ્યગેથી ન્યૂનાધિક વેગે પ્રસેપ કર્યો હોય; ત્યાં નિયત સ્થળે તેઓ ઉભયે મમકાળે વા એક ખીખ પછી પૂર્વોત્તર આવશે ?

ક્ર૦ પૂર્વોત્તર જે ન્યૂન વેગવાન છે તે અધિક વેગવાન કરતાં ઉત્તરકાળે, વિસ્રમ્ભે, આવશે.

આા૦ એતદિગપદ વિમળતા યોગમ્બાર્યે એ ન્યૂન વેગવાનને “મંદ” ગંડા અપો, અને અધિક વેગવાનને “તીવ્ર” સંઘા અપો અને ધારો જે મંદ, “તીવ્ર” કરતાં નિયત મ્યગે પાચ પળ વિષમ્ભે આઁઓ. ત્યાં વિસ્રમ્ભ એ જ્ઞાનો પરિણામ છે ?

ક્ર૦ ન્યૂન વેગનો

આા૦ સમ્યક્ પણ વેગના સ્વરૂપની વ્યાખ્યા કરો જે તેને કેવળ ગત્યાત્મક કહો તો તેને અંગે, ન્યૂન અને અધિક એનું વૈષમ્ય મંભવે નહિ અને જે તેને કેવળ સ્થિત્યાત્મક કહો તો કંદુકની ધાવનક્રિયા જ સમ્ભવે નહિ

ક્ર૦ વેગ, સ્થિતિ-ગતિ ઉભયાત્મક છે.

આા૦ સમ્યક્ પણ વિસ્રમ્ભ એ વેગના કયા અંશને લીધે છે ?

ક્ર૦ સ્થિત્યાત્મક અંશને લીધે.

આા૦ યથાર્થ. પણ મંદની પાંચ પળ પર્વન્તની સ્થિતિ તેના ધાવનમાર્ગમાં કાઈ એક જ સ્થળે એકીવાર જ જોવામા આવે છે ?

ક્ર૦ ના તેની સ્થિતિ અખિલ માર્ગમાં સ્થળે સ્થળે ક્રમશઃ હશે.

આા૦ એન જ. પણ એ અવલોકન અતિ સદૃશ છે. એટલે મંદ આપણને માત્ર ધાવન કરતો જ જણાય છે. પરંતુ મંદની ધાવનક્રિયાના વેગની અંદરજ તેની સ્થિરતા-અક્રિયતા-સ્થિતિ છે. પણ તે સ્થિતિ ગતિકાળે નયિ. અને ગતિ, સ્થિતિકાળે નયિ. કારણ જે સ્થિતિ અને ગતિ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મિભણી છે.

ક્ર૦ સમ્યક્.

અગામ જંગલીઓ એકઠા મળી કંટાળીક વખત પધરા માટી કાંકરાઓ કરે છે, તેના બદલે બરત માટે સરકારમાંથી બરજ કરી એ અરકાવીઓ (પોલીસ સીપાઇઓ) સાથે લઈ જવા પડે છે. તો દરેક સખી હોંદુ સદ્ગુણની ફરજ છે કે આ આફ્રિકામાં વસનારા પોતાના મતી ભાઈઓએ, તન મન, અને ધનથી મદદ કરવી, અને આ મિના હોંદુસ્થાનમાં હોંદુ શેડીઓએને બરાબર સમજવવામાં આવે તો એક જ માથુસ (રમશાન) સોનાપુર બંધાવી આવે.

(૨) રીડીંગમ અને લાઇબ્રેરી—(શરૂ કરવાને લગભગ રૂ. ૨૦૦ નો ખર્ચ.)

(૪) હોંદુ દેવાસય—(લગભગ રૂ. ૨૦૦૦) નો ખર્ચ.) મીડીંગમાં એવો કરાવ્યો હતો કે જે કોઈ ગૃહસ્થ સદરહુ કાર્યોનાં ઉભા કરેલ ફડમાં રૂ. ૧૦૦ ની રકમ બરાવશે તેને યુનીઅનના “ લાઈફ મેમ્બર ” અને રૂ. ૨૦૦ ની રકમ બરાવશે તેને “ પેટ્રન ” તરીકે લેખમાં લેવાયો. રૂ. ૩૦૦) તથા વધારે બરાવનારાં નામ પથ્થરપર કોતરાવી ધર્મશાળાના બહારે ભોંગમા રાખવામાં આવશે. વધારે હકીકત આફ્રિકા હોંદુ યુનીઅનના સેક્રેટરીને પુછવાથી આપવામાં આવશે.

મેનેજીંગ કમીટી ધર્મશાળા તથા રમશાન આ બે કામમાંથી પ્રથમ કયું કામ શરૂ કરવું એ બાબતના બરાવર હજી આવી નથી, કમીટી ફડની રાહ જુએ છે.

દરેક હોંદુને આ મમમાં પોતાથી તથા લાગતા વળગતાથી બનીશકે તેમ વધારે મદદ કરી સાફ કામ બજાવવાને વીનવવામાં આવે છે.

ફડમાં બરાવેલી રકમ પોસ્ટલ મનીઓડરથી શેડ ત્રીકમદાસ કલ્યાણજી (શેડ રવજી વીશરામની પેટીના મુખ્ય) તેના પર મોકલાવી આપવી. બીજા કેટલાક ઠરાવો પાસ કરવામાં આવે છે જેમાંનો મુખ્ય ફડને વધારવા ખાતતનો છે. અને જેમ બને તેમ જલદી કામ શરૂ કરવું.

મોઝામમાં વસેલા હોંદુઓની પહેલી જ મીડીંગમા રૂ. ૭૩૫ સાતસો પાંત્રીશની રકમ બરાઈ હતી અને હજી વધશે એવી આશા છે.

મેનેજીંગ કમીટીમાંથી કેટલાક મેમ્બરોને ફડમાં પૈસા બરાવવી તથા બરાવેલ પૈસા એકઠા કરવા મામ ઉપર નીમવામાં આવ્યા છે. ક્યેકરોને (ફડમાં પૈસા એકઠા કરનારને) જે પૈસા વસત કરે તે બદલ કાચી રીસીટ (પહેંચ આપનાવું સચવવામાં આવ્યું છે. અને બ્યારે દ્વેરર સદરહુ રકમ “ હોંદુ યુનીઅન ” ના ચોપડામાં જમાં કરશે ત્યારે પછી રીસીટ (પહેંચ) દ્વેરરની સહી સાથેની આપવામાં આવશે.

લી.

લી K. N. Divedi.

બોનરરી સેક્રેટરી.

“ આફ્રિકા હોંદુ યુનીઅન ”

જેમણે આપ્યા

Girishanker Manishanker
of Surat. Chandra Bhanu Girish
Reg. No B. 196

સુદર્શન.

તન્ત્રી.
પ્રેક્ષક આનંદરાંકર
બાપુભાઈ કૃષ્ણ એમ. એ
એલ એલ. બી.

(આથ દ્રશ્ય—એક અભેદમાર્ગપ્રવાસી 'અહ્મનિષ્ઠ મહિલાત નજીભાઈ')

(ધમ-ગૃહ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” —ભાગવતમ્.

પુસ્તક ૧૫. અંક ૫.] (માસિક.) [ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૦.

સનમને.

(અગ્રે.)

ગચ્છત.

ચારી ગુલામી-શું કંઈ તારી ? મનમ !
ગાલે ચુમું કે પ્હાનીએ તુને ? સનમ !
તું આવતા ચમ્મે ઝગર મ્હાર મરે,
જાતાં મગર શું શું કરી શેકું ? મનમ !
તું ઈશ્ક છે યા મ્હેરબાની યા રહમ ?
હસતાં ઝરે મોતી લખે તે શું સનમ !
મેદી કદમની જોઈ નુ પૂરી દ્દી !
આવી ન આવી એમ શું યાતી ? સનમ !

તારી સવારી ટુલની ક્યાં ક્યાં ફરે ?
તેનો બનું ભમરો જાની શું શું ? સનમ !
જાણે વીઠાઈ કુદ્દમાં. જૂબી રહુ !
તાકાત ના દીધરમો રહેવી ! સનમ !

છે સિંચીનો રોખ કે તુંને નહીં ?
તો 'આવ કાં ? કાં જોલ ના આવી ? સનમ !
જોછ તને આંખો નકામી આ બધે,
ફેડી દઈ પૂરી તને આંખે ? સનમ !

આ બેઠેથી તુંને ચેદર ખુલે નહા, નીચે પડે,
કોને ગિછાને તું સદા પોઢે ? સનમ !
આપું જીગર તોએ ન તું લાં શું તને ?
માથેક આલમના ઝગરની તું; સનમ !

તુંને કહું હું યાર તો ગુસ્સે નહાં !
તોએ હસે છે દરની દૂરે ! સનમ !
તુંને કહું ખાવિદ તો રીઝે નહાં !
લાંએ હસે તું દરની દૂરે ! સનમ !

યારી કંઈ તારી ? કંઈ યા ના ? સનમ !
કોઈ ખુવારીથી કંઈ યા ના ? સનમ !
છે મોઝ તુંને કે નહાં દિલદારની ?
તુંને નઝર આ દિલ કંઈ યા ના ? સનમ !

કોઈ દિવાનો મસ્ત હો લાચાર હો—
તેને રળ દરગાહમાં યા ના ? સનમ !
મ્હારે ટકોરે હાર ખુલે કે નહાં,
તારી પુકાર શેરિયે યા ના ? સનમ !

છે શોખ મિજમાનો ફકીરોનો ન યા ?
કે ઝિદ કંઈ દરવાનથી યા ના ? સનમ !
તકલીફની ખરવા ન ખોવા આવતાં,
હાથે મગર તું પાયછે યા ના ? સનમ !

લાખો અવાહીરો જહાં તુંને ધરે,
રાત્રી કંઈ લાં ગુલ રૂખા ના ? સનમ !
ન્યા લાખ ચમ્મો ચૂમતાં તારા કદમ
લાં બેઠવા દોડું તેને યા ના ? સનમ !

બેલ્યાકતી ને બેવકૂશી યારની,
લાં તું શરાબીમાં બળે યા ના ? સનમ !
શાહી ફોરીથી બળી જાણી નહાં,
દિલ તોય વ્યાહો, વ્યાહવું યા ના ? સનમ !

બેઈ તને ચમ્મો ઝરેછે ખૂન તે,
તારી હિનામાં રેડવું યા ના ? સનમ !
તું છે બધું, હું કાંઈએ છું ના મગર
યારી કંઈ તારી ? કંઈ યા ના ? સનમ !

ઇંગ્લિશ કવિ આર્યર હુ કલકની એક કવિતાનો તરજુમ્મો.

(મળેલુ)

(વિષમ હરિગીત છંદ.)

૧.

શાન બદર વિષે એ રિથર નાવસાહેલી હમી,
પણ વાયુ જાગ્યો રાત્રિમાં, વાતો રહ્યો રાત્રી બધી,
તિમિરમાં પથે જતા સાહેલિયો એ મન લહે,
સાથે જ છીએ ઉભય, એક જ ભૂમિ અમ નીચે વહે
પણ વિનોદ્ય થાય જ્યાં, નહિ એમ્મેક જણાય લા,
કઈ યોજનો સાહેલિયોની મધ્યમા લગાય લા

૨.

એ જ માફક-પણ ક્યા સ્નેહી યુગલ આત્મા તણી
ક્યવી જ શાને, અતિ પુરાતન દિનોજની જેમની,
સ્વપ્ન કાલ તણા વિયોગ પછી મળ્યા એ જ્યાદરે,
એથે હડી ગયલી જ જાણી સ્તબ્ધ હૃદયે લાદરે
તિમિરમા રહડ વિરાયાં કઈ સિધુઓ તિમિરે તયાં,
એ તિમિર ભેદાતા પ્રકારો નેત્ર વિષ પીતા ક્યાં ।

૩.

દોષ નહિં એમ્મે તણે એ, અમર ઇન્નિત પણ નહોં,
રે કલ્પનામા પણ નહોં જે આવુ જની આવે સહી ।
વગવુ પાછુ, અર્થ ટેવુ । વધો, ખેડોની સફર,
મરદાનો નાવો । જ્યોતિમા, વળિ જોડ દીસે છે તિમિર,
તે વિષે, ભવયાનમા, સુખશાતિ, ધોર વૃદ્ધાનમાં,
છે ધ્રુવ અનન્ય જ રહા નાવો, અડગ એના ધ્યાનમાં

૪.

રે મહુત ! રે સિધુઓ ! સયોગ એ જૂના તણી,
ક્રિષ્ણી તમારે ઉર વિશાળે કદિ હવે નાવે ધડી
તદ્વપિ એ એ આત્મનાવો એક બદર વાછતાં,
વિચર જાલે જૂદી દિશા પણ એક લક્ષ્ય જ સાધતા
તરિ તરી બવસાગરે, સકેલી રહડ જ્યાં નાગરે,
રે મહુત મિધુશાયિ ! ગ્રેજવ લા ઉભય શુ આખરે ।

સેહેની.

કવિનિશા વિષે કામદેવ પ્રતિ ઉક્તિ.

દ્રુતવિલમ્બિત વૃત્ત.

(મળેલું)

હૃદય સુન્દર મંદિર છે બહા, મતત શમ્ભુ ઉમા નિવસે તહાં;
કથ તુ મન્મથ વાનર રે વડા! કિમ કરે તવ કન્દર લ્યાં કદા ?
રમર ન કાં ચિર આપની આપણ, રમર અનુગ થયો શિવથી સદા,
નહિ જ નન્દિત કો પર દારમાં, પરમ નિન્દિત મૈ પરિદારમાં.

રજનિરંગ વિમોહ વિદ્યારણે, તવ કલકુન્દનિ રેખ નિવારને;
રતિ ધરે હુરમા ચિરતારણે, રતિ વિના ભટકે રતિ ખારણે,
ઝડપ વસન્ત, નિજો દયકાળને, ગુણ સમુન્નતિથી ઝટ ભાલને,
સુખદ સુંદરી મંગ ન માનને, સુખદ આત્મિક સડગ વિગ્નનને.

કમલ કોમળ પદ્મન છડને, પતિત પાવન પલ્લવ વંદને;
પવનમદ સુગંધપિ મદને, નિભર શીલ મહા નિધિ મણ્ડને,
દિમદ ચદન ચદન ધારને, દિમદ ચદનુ વાક્ય વિચારને;
મદન ! મદન ન મડગલ માનને, પરમ આત્મિક મદ પ્રમાણને,

મકરવાહન મીન જ હુદ્રને, કર સુવાહન ભદ્ર મુકુન્દને;
પતિત પાથિવ પુષ્પ વિચારને, ધનુષ ચેતન મૃગ્યનુ ધારને,
શરણુ શમ્ભુતાણુ અહીં દાસને, યદિ અનુગ વહી મન મારને;
અન આન્ય તુ આત્મવિચારણે, જનમખંધન માર ન મારને.

અમાનન્દનન્દન.

૫૮ પ્રશ્ન.

(મળેલું).

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૬ થે).

કેમકે ત્વં પદ વાચ્ય મુમુક્ષુ છવને જ જિજ્ઞાસા સંભવે છે, અને મોક્ષ-ભાગી પણ તે જ
ઉ ઝેલે ઉપદેશ પણ તેને જ સંભવે. માટે જ મુમુક્ષને ઉદ્દેશી ત્વંકારથી ઉપદેશ છે કે:—

ન ત્વં વિપ્રાદિકો વર્ણો નાશ્રમી નાક્ષગોચરઃ ।

અસંગોમિ નિરાકારો વિશ્વસાક્ષી મુર્ખો ભવ ॥

(તુ વિપ્રાદિક વર્ણુ કે આશ્રમી નથી પણ અસંગ, નિરાકાર અને ઇન્દ્રિયાતીત છે,
માટે છે વિશ્વસાક્ષી તારા એ ઉપને રમરી—તેના અનુભવથી સ્વરૂપરથ યદ્ય—સુખી થા.)
એ ઉપદેશમા સર્વ શ્રુતિ રમૃત્યાદિનું તાત્પર્ય. હાભિમાનનો લાગ કરી બ્રહ્માભિમાન
મદળ કરવું એ જ મુમુક્ષુનું લક્ષણ.

*પ્રતિજ્ઞા—“ સમૃત કોપમા ન દાખલ થએલો એવો કોઈ કારસો અરબ્બી શબ્દ
જ દેખાડો તેમાંથી એ શબ્દ પ્રથમ દેખાડનાર ગૃહસ્થને એક શબ્દ માટે એક સુદર્શન
એક વર્ષ પર્વત અને એક કરતાં અધિક શબ્દ માટે એક સુદર્શન એ વર્ષ પર્વત ભેટ આ
મામાં આવશે —આનન્દનન્દન.

હંસ મુમુક્ષો જ્ઞાન, ત્યાગે નીર અનાત્મા
આત્મ-દુઃખ કરિ પાન, પરમ હંસ નૃપતિ તવે (૧૩)

મુમુક્ષુ હંસ અનાત્મનીર લાગે છે, આત્મ દુઃખ પીએ છે.

હંસ ચુંચ તુરસી વસે ભેદ કરે પીણ નીર
પંછી ઔર અભેદ કરિ પીવત રુચિ રુચિ નીર (૧૪)

હંસ પક્ષીની ચંચુમાં એક પ્રકારની ખટાશ હોય છે તે, વડે ક્ષીર નીરને ભિન્ન કરે છે. અન્ય પક્ષીની ચંચુમાં તેવી ખટાશ નહિ હોવાથી ક્ષીર નીરને ભિન્ન કરી શકતાં નથી, તે એકલાં મળેલાં જ પીએ છે, પરન્તુ હંસ પક્ષી અને અન્ય પક્ષીઓમાં તો ભેદ સ્પષ્ટ દેખાય છે. મુમુક્ષુ અને અન્ય માણસોમાં તેવો પ્રત્યક્ષ ભેદ નથી. મુમુક્ષુ અને મુમુક્ષુતા રહિત બન્ને નર દેહ જ છે. તેમના બાહ્ય સ્વરૂપમાં કંઈ અંતર નથી. અને એમ જ્યારે દેખાતો ભેદ નથી ત્યારે જિજ્ઞાસા-અજિજ્ઞાસાનો જે ભેદ તે શાથી જણાય? જે કાંઈ કહે કે નર દેહમાં વર્ણાશ્રમ-ભેદ દેખીતો છે તો ઉત્તર કે એ વર્ણાશ્રમ ભેદ તે મુમુક્ષુ કે અમુમુક્ષુતા બેદરૂપ નથી. કેમકે મોક્ષ જિજ્ઞાસા વર્ણુને લઈ સંભવતો હોય તો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણુ છે તેમના બ્રાહ્મણાદિ વર્ણુને જિજ્ઞાસા હોય તો તે તે વર્ણુનાં બધાં જ માણસોને હોવી જોઈએ. પણ તેવો નિયમ નથી, તેમ જ બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ કે સંન્યાસીમાત્રને પણ જિજ્ઞાસા હોય એવો નિયમ નથી. માટે જિજ્ઞાસા અજિજ્ઞાસા એટલે મુમુક્ષુતાનો આધાર વર્ણુ કે આશ્રમ પર તો નથી જ. શ્રીમુખે ભગવાન કૃષ્ણ પરમાત્મા ગીતાના સાતમા અધ્યાયમાં કહે છે કે—

“મનુષ્યાणाં સહસ્રેષુ કશ્ચિદતત્તિ સિદ્ધયે હનરો મનુષ્યમાંથી કાંઈ જ સિદ્ધિને માટે યત્ન કરે છે” એમા મોક્ષની ઈચ્છા તો મનુષ્ય માત્રને કહી પણ મુમુક્ષુતો પ્રયત્નશીલ જિજ્ઞાસુ જ ગણાય. વળી ગીતામાંજ કહ્યું છે કે—

“જાતુર્વર્ણ્ય મયાસૃષ્ટં ગુણકર્મ વિભાગશઃ

શુદ્ધકર્મવિભાગશઃ જાતુર્વર્ણ્ય મેં સર્જ્યું છે,” અને વળી કહ્યું છે કે—

“સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેઽપિ યાંતિ પરાં ગતિં”

વળી પાપયોનયમ આદિ વચન વડે પણ પક્ષી નાગાદિ સર્વ આવી જાય છે. એટલે વર્ણાશ્રમભેદ મોક્ષનો બાધક નથી. મોક્ષાધિકારી ત્વં પદોપસક્ષિત જીવ જ છે. પૂર્વ સંસ્કારવશાત્ સાધનચતુષ્ટય સપન્ન મનુષ્ય માત્ર, કે દેવતિયંગદેહધારી કાષ્ઠપણુ હો, પણ તેવા સાધન સપન્નને જ મોક્ષની જિજ્ઞાસા હોય છે કે યાય છે.

પણ અત્ર આશંકા યશે કે સાધનચતુષ્ટય તે શું? અને તે સાધન સંપન્નતા ક્યાંથી (શાથી) પ્રાપ્ત થય?

ઉત્તર—પોતાના વર્ણાશ્રમના નિષ્કામ ધર્મો વડે, નિષ્કામ તથાદિ ધર્મિયનિમ્મલ વડે, અને દરિની નિષ્કામ ઉપાસના વડે એ સાધન-ચતુષ્ટયની પ્રાપ્તિ સંસ્કારવશાત્ થાય છે. તે માટે ગીતાગત ભગવદ્વ્યત્નનું પ્રમાણ કે—

અનેકજન્મમંસિદ્ધઃ તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ।

વહનાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપદ્યતે ॥

અનેક જન્મની મંસિદ્ધિથી પરાગતિને પામે છે. જ્ઞાનવાન અને બહુ જન્મનાન્તે પ્રપન્ન થાય છે.

હવે ચાર સાધનનાં નામ. (૧) વૈરાગ્ય, (૨) વિવેક, (૩) પદ્મસંપત્તિ (શમ, દમ, ઉપરમ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા, સમાધાન), (૪) મુમુક્ષુતા અર્થાત્ મોક્ષની ઇચ્છા.

વૈરાગ્ય નામક પ્રથમ સાધનનું કારણ, સ્વરૂપ, અને ફલ જણાવે છે—વૈરાગ્યનું કારણ કોષદષ્ટિ. હોય ત્રણ પ્રકારના—(૧) અતિશયિતા, (૨) અનિલતા, (૩) નમ્રતા.

મનુષ્યાનંદથી માંડી ઉત્તરોત્તર જ્ઞાતલોક પર્વન્ત વિષયાનન્દની શતગુણ શતગુણ અતિ-શયિતા, એ પુણ્યના તારતમ્યથી છે. એટલે પુણ્યભોગ યર્ષ રહેતાં ક્ષીણતા આવે છે. અને તેથી કાંઈ પણ ભોગ કોષપણુ વિષયાનન્દ નિલ રહેતો નથી, અસ્થિર અને અનિલ છે, પુણ્યભોગ યતાં કર્મફલે તે નાશ પામે છે એટલે નાશવંત છે. ભોગ્યપદાર્થ માત્ર આ ત્રણ કોષોવાળા છે એવી દ્રાઢતો હૃદયમાં ઉદય યતા વૈરાગ્ય ઉપજે કે સર્વનો લાગ કહે. લાગ એ વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ છે. લાગવૃત્તિ કરે સારે જ મુમુક્ષુ વૈરાગ્યનું ફલ પામે એટલે ભોગની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિની દીનતા મરી જાય એ પ્રમાણે પ્રથમ સાધન વૈરાગ્ય મમજની પછી—વિ-વેક નામક દ્વિતીય સાધન મમજવે છે કે—જે આત્માના આનન્દવટે જ્ઞાતલોક પર્વન્તનો આ-નન્દ દેખાય છે જ્ઞાતલોક પર્વન્તના આનન્દનો ને ભોક્તા અને ભાગ્ય છે. તે આત્મા જ મલ છે એ આત્મા શિવાય ખીલું સર્વ અમલ છે મુમુક્ષુને એવા પ્રકારનો ને નિઃશય ઉપજે છે તેને વિવેક કહે છે.

હવે તૃતીયસાધન શમાદિપદ્મસંપત્તિ સમજાવે છે કે મુમુક્ષુને વૈરાગ્યવિવેક મંબુકત ક પળેથી ને મોક્ષવાસના તે જ ન્યારે અંતઃકરણમાં સર્વદા જાગત રહે; ખીજી વાસનામાત્રનું શમન યર્ષ જાય; એ મોક્ષવાસનાનું પ્રાપ્ત્ય પછી ખીજી ગંધી વાસનાઓનો ન્યારે લીન-ભાવ કરી નાખે; જેમ દિવસે નક્ષત્રાદિ છતા તેનો ગગિ રવિના પ્રકાશમાં તેમનો પ્રકાશ લીન યર્ષ રહે છે તેમ મોક્ષવાસનાના પ્રકાશમાં વાસના—માત્ર લીન યર્ષ જાય સારે તેને શમ કહે છે. દ્વમ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયશમ, ઈન્દ્રિય દશ છે. પાંચ જાનેન્દ્રિય અને પાંચકર્મેન્દ્રિય. મુ-મુક્ષુને શમ અંતઃકરણ પ્રાપ્ત થયો છે અથવા મુમુક્ષુનું અંતઃકરણ શમ પ્રાપ્ત થયું છે એટલે જ્ઞાનેન્દ્રિયોની વિષયવાસના શાન્ત યર્ષ છે, સર્ગો મર્ષ છે, અને એમ વિષયવાસના નહિ ર-હેવાથી અભિલાષ રહો નહિ એટલે કર્મેન્દ્રિય કે ને અચલ છે તે પણ અચંચલ યર્ષ. એમ મર્વજ કર્મેન્દ્રિયો અચંચલ રહે અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો વિષયાસક્ત ન થતા અંતઃકરણની મો-ક્ષવૃત્તિને અધીન રહે તેને દમ કહે છે. ઉપરમ અથવા ઉપરત્તિ,—ઈન્દ્રિયોની મોક્ષમાય-નામાં દૃઢ સંકલ્પવૃત્તિ રહેતો ઉપરત્તિ. મન અને ઈન્દ્રિય બન્ને પોતપોતાના વિષયોને લગ-તેનાથી ઉલટી, મોક્ષવિષયમાં દૃઢ રહે. સંકલ્પમાત્ર મોક્ષવિષય જ ચાય, તેને ઉપરત્તિ કહે છે.

તિતિક્ષા—મુમુક્ષુ મોક્ષપ્રાપ્તિના પ્રયત્નમાં રત હોય પણ તેમાં અન્તરાય આવતા હોય, કાંઈ તેનું માનાપમાન કરતું હોય, કાંઈ કાંઈ પમત શીનોષ્ટ્યાદિ વેદમાં પડે, કંઈ કંઈ શ-ત્રુમિત્ર મળી આવે, એવાં એવાં અનેક સ્તંભ દુઃખાદિ દૃઢ ઉપજી આવે, તોપણ તેને આ-ગમાપાથી જાણી નિર્મોહથી, નિર્માત્સર્યથી, ઉપેક્ષાથી, શાન્તચિત્તે, અકલુપિત હૃદયે, યથાકાલ નિવેદિવિરહિત મઠી છે તેને તિતિક્ષા કહે છે.

શ્રદ્ધા—શ્રુત-ઈશ્વરની એકતા એ જ મહાવાક્યનો અર્થ છે તે મહાવાક્યના અર્થ ઉપર તથા વેદાન્ત માર્ગના જે વધાર્ય અનુભવી વક્તા હોય તે વક્તા ઉપર અતિ

વિશ્વાસ કરે કે વાક્ય અને આ વક્તા તે જ સત્ય છે. ખીજા બધા પંચશાસ્ત્રના વક્તા અને પંચશાસ્ત્ર સર્વ અસત્ય છે એમ માને અને વળી મહાવાક્યને જેઓ બેદમાં લગાડે છે અર્થાત્ મહાવાક્યથી બેદ સિદ્ધ થતો કહે છે તેમને પણ જુદા જાણે અને તેઓ મિથ્યા બકે છે એ નિશ્ચય કરે તથા મહાવાક્ય, અવાન્તરવાક્ય, સર્વિકલ્પવાક્ય, પ્રકૃતિવાક્યને નિર્વિકલ્પવાક્ય એટલાં વેદાન્ત વાક્યો પર વિશ્વાસ અર્થાત્ અશ્વાન્તતા અનુભવે તેને શ્રદ્ધા કહે છે.

સમાધાન:—મુમુક્ષુનું સમાધાન માત્ર એક મોક્ષ-પ્રાપ્તિમાં જ છે, અન્ય કંઈ વસ્તુ-પદાર્થમાં તેનું સમાધાન નથી.

શંકા:—મુમુક્ષુનું સમાધાન મોક્ષમાં, મોક્ષ સર્વ શાસ્ત્રને મતે માનવાનો, તે મોક્ષમાં મુમુક્ષુનું સમાધાન (યાય) છે કિંવા નહિ તે શું સમજાય ?

ઉત્તર:—ખીજાં શાસ્ત્રોનું મત મોક્ષમાં સમાધાન માનવાનું નથી. એક વેદાન્ત શાસ્ત્રના મતે જ મોક્ષ માન્ય છે અને તેમાં જ સમાધાન છે કેમકે આત્મા અને બ્રહ્માની એકતા, એ વેદાન્ત મનનો મોક્ષ છે. અને ખીજા મતવાળાઓનો મોક્ષ તો અનાત્મ વિષે છે માટે સાબ્ય છે. હવે ખીજાં શાસ્ત્રોનો મોક્ષ બતાવવો જોઈએ.

નૈત્યવાયિક:—એકવીશ પ્રકારના દુઃખની નિવૃત્તિ યાવ સારે મોક્ષ યાય. એ એકવીશ દુઃખની ગણના આ પ્રકારે—૭ ઈન્દ્રિયનાં ૭, ૭ વિષયના ૭, ૭ બુદ્ધિનાં ૭, દેહનું એક, અને એ સુખ દુઃખ એ એકવીશ દુઃખ આત્માને ન બાપે સારે આત્મામોક્ષ પામે પણ એ મત માનવા યોગ્ય નથી. કેમકે આત્મા એક જ્ઞાનશુભને લઇને બ્યારે પૂર્વકર્મ મનને પ્રેરે સારે મન અને આત્માનો સંયોગ યાય. સારે જ્ઞાન ઉપજે. એ જ્ઞાન શુદ્ધી આત્મા—કર્મ અને મનના મહાવિના આત્માજડ. અને આત્મા ઇચ્છાદિક નવશુભને લીધે છે. (બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ અને સસ્કાર એ નવ શુભ ગણાય છે.) માટે પાપપુણ્યનો કર્તા અને સુખ દુઃખનો ભોક્તા વિષુ પરિણામી સાધયવી એટલે કર્તા ભોક્તા જડો વિષુ: એ ચાર વિશેષણ યુક્ત આત્મા મોક્ષ કાલે જડ, માટે એ વેદાન્તને મને અપ્રમાણ.

માટે મુમુક્ષુએ વેદાન્તશ્રવણ કરવું, તેનું મનન કરવું, નિદિધ્યાસન કરવું પણ નૈત્યવાયિક મતની પ્રમા કરવી નહિ. તેમજ વૈશેષિક ને પણ પ્રમાણવો નહિ. કેમકે તે પણ આત્માને “ કર્તા ભોક્તા જડોવિષુ: ” એમજ માને છે. નૈત્યવાયિક અને વૈશેષિક મળતા છે એ બંને મતનું મોક્ષ સિદ્ધાન્ત એકય વાળું છે.

મીમાંસક મતમાં પ્રમાકર નૈત્યવાયિક અને વૈશેષિક સાથે આત્માના વિશેષણમાં મળતો છે. પણ તેના મને મોક્ષમાં બેદ છે, પ્રમાકર કર્મદ્વારા જીવનો મોક્ષ માને છે. પ્રમાકરનું મત એમ છે કે જીવને બ્રહ્મતા (દટ્ટી) નથી. ઉપચારમાત્ર બ્રહ્મતા છે. જેમ અનગલ સ્તનને અર્થાત્ ખરીના ગળાના આંચળને સ્તન કહીએ છીએ તે ઉપચારમાત્ર છે. તેમ જીવની બ્રહ્મતાઉપચારમાત્ર છે. મોક્ષસંબંધી તેનું મત એમ છે કે જીવ કર્મકર્ષકરે અને દેવતા બ્યારે પ્રસન્નયાય સારે તે જીવને સુખ આપે છે. અનેક સુખ—ભોગની સામગ્રી. આપે છે. બ્યારે પુણ્ય શીષુ યાય સારે જીવ મૃત્યુ લોકમાં પાછો આવે. માટે તે કહે છે કે કર્મ કરીએ તો પુણ્ય પ્રાપ્તિ યાય: અને તેથી સ્વર્ગ સુખથી વિશેષ થવા પામે નહિ, કેમકે પહેલાં ત્યાં દુઃખનો તો અભાવ જ છે અને એ સુખ પ્રાપ્તિ વિષે તો જાણીએ છીએ. દુઃખ આવશે

તેના મુખ જતું રહેશે માટે તેના ઉપાયરૂપ કર્મ કર્યા કરવાં કે દુઃખ આવવા પામે જ નહિ. અને પ્રભાકર એને જ મોક્ષ માને છે. આત્મા વિષે મોક્ષ કર્મન્ય માને છે માટે એ અપ્રમાણ્ય.

દ્વે સાંખ્ય અને પાતંજલના મતનો મોક્ષ:—સાંખ્ય ગાત્ર કહે છે કે જોવીશ તત્ત્વ માયાનાં જાણવાં અને પૃથ્વીશરું તત્ત્વ પુરુષ, તે પુરુષ એ ચોથીશ તત્ત્વથી અસંગ છે. એ જ્ઞાન એને ધાય તે મુક્ત

અને પાતંજલ જે પુરુષના પંચકલેશની નિવૃત્તિ ધાય તેને મુક્ત કહે છે. જ્યારે નિરોધભૂમિકા વિષે ચિત્ત લીન થાય ત્યારે આત્માની મુક્તિ માને છે.

ચાર્વાક મત:—શરીરનો પાત થયે મુક્ત

ચાગમ મત:—મોક્ષ ચાર પ્રકારનો. ૧ સાલોક્ય, ૨ સાશ્વ, ૩ સામીપ્યને, ૪ સાહિં. સાલોક્ય તે વિષય લોકમા ગમન સાશ્વ તે ચતુર્ભુજ રૂપ, સામીપ્ય તે નિઃકલ્પતિત્વ, અને સાહિં તે ઐશ્વર્ય પ્રાપ્તિ પણ તથા વસ્તુ રહિત. એ તથા વસ્તુ આ પ્રમાણે: એક તો માયાપતિ ન કહેવાય, બીજું કૌસ્તુભશ્ચિ નહિ, અને ત્રીજું મુચુલાચ્છન નહિ.

ઉપર જણાવી ગયેલા સર્વ મતોમા મોક્ષની પ્રાપ્તિ જે એ અભિપ્રાયવડે મુમુક્ષુએ વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા, સમાધાન અને મુમુક્ષુતાવડે વૈરાગ્યના મતનો મોક્ષ જે સમારદુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનન્દની પ્રાપ્તિરૂપ છે એજ મોક્ષ વિષય છે એવા અતિમ નિશ્ચયરૂપ તીવ્ર અને દૃઢ બુદ્ધિનો મઠ, બુદ્ધિનું રમૈયે, બુદ્ધિમાં સારી રીતે અવધારણુ, તેને સમાધાન કહે છે.

વિવેક, વૈરાગ્ય અને પદસપતિરૂપ તથા સાધન વડે મોક્ષની દૃઢ યથેલી ઈચ્છા તેજ ચોણું સાધન દલીલતા મુમુક્ષુતા, એ સાધન આગુરૂપ મુક્ત અર્થાત્ સાધન સંપન્ન હોય તેજ નિરાસુ હોઈ શકે કારણ કે એ માધને નિરાસાનું કારણ છે. માટે સાધન સંપન્ન હોય તેજ અધિકારી, એમાના એકપણ માધનની ન્યૂનતાવાળા તે અનધિકારી આ અધિકારી અનધિકારી એ બેદ જ નર દેહમા છે બીજો કંઈ બેદ નથી. તેજ કહે છે. આ મુદ્ધ મુમુક્ષુતાની દશા કહી

જે સાધન કરિ સિદ્ધ હે ચિત્ત સ્થિર હે જાસ

મોક્ષહી કારણ પુનઃ રહે કરૈ વિચાર પ્રકાશ (૧૫)

વિચાર કરેસે મુક્તિ હૈ વિન વિચાર નહિ કોઈ

સો વિચાર ક્યો પાડે સત સમાગમ હોઈ (૧૬)

મોક્ષકાજ સંતહી મિલે તિહું ઇચ્છાકૌ છોરિ

શુદ્ધ મુમુક્ષી જાનસો વિધિ મરજાદાતોરિ (૧૭)

કર્મ વિધિમર્્યાદાવિદિત કરવું બેદએ પણ નિષ્કામ કર્મો કરી પ્રથમથી જ શુદ્ધ હૃદય ધર્મ આપ્યો છે, વર્ણાશ્રમ (ધર્મ), ધન તૃષ્ણા (અર્થ), જગતમાંના ભોગોની અભિલાષા (કામ); અર્થાત્ ચતુર પુરુષાર્થનાં આદિમ ત્રણ પદાર્થો તેનાથી એ નિરાશ થયો છે અર્થાત્ એને તેમાં કંઈ આશા-પ્રાપ્તિવ્યતા રહી નથી. માટે દ્વે એ મુમુક્ષુને કંઈ કંતેવ્યતા રહી નથી. માત્ર જાણવું જ જાણી કહ્યું. અર્થાત્ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ-સમિચ્છાનંદ સ્વરૂપ સ્થિતિ-તેજ કંતેવ્ય થયું. એટલે તેને વિધિ મર્્યાદા કંઈ રહ્યું નહિ. દ્વે જે જ્ઞાનીના અગ્નિ ધર્મને આત્મતત્ત્વ સમગ્રય તેજ જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ દેખાડે છે. અને સાચે મુમુક્ષુનું સ્વરૂપ પણ દેખાડે છે. ત્રણ અનધિકારીનું સ્વરૂપ પણ દેખાડે છે. (અપર્યુ.)

ગુજરાતી ભાષા.

(મહેર્લ)*

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૭૧ થી.)

૩૧. ફ્રિયાં—(શાળાપત્ર, પુ ૩૭, અં ૭, પૃષ્ઠ ૨૦૨-૨૦૩)—આ શબ્દને ‘ફ્રિયાં,’ એમ પણ વિકલ્પે લખવો ઇષ્ટ મણુવમાં આવે છે, પરંતુ આ ‘શબ્દમાં ભાર (accent) ફ્રિ ઉપર ન હોવાને લીધે ઉચ્ચાર ફ્રિયાં, એમ નહિં પણ ફ્રિયાં, એમ થાય છે. સામાન્ય રીતે હાવી બાબતમાં કસોડી એ જ ત્રાપરવાની છે કે ફ્રિયાં, ફ્રિયો, ફ્રિયં, એ ફ્રિ કર ઉપર ભાર આવીને ઉચ્ચાર થતો હોય, તો જ એ રૂપ લખાય, નહિં તો ફ્રિયાં, ફ્રિયો ફ્રિયું, એમ લખવું જોઇયે; જેમકે ‘ઓઓ,’ પણ ‘ઓપડિયો.’

૩૨. ઇ—(શાળાપત્ર, પુ ૩૭, અં. ૭, પૃ ૨૦૩-૨૦૪)—

ઇ (=પણ) આ અવ્યય સંસ્કૃત હિ ઉપરથી હ કરનેા લોપ થતાં પ્રાચીન ગુજરાતીમાં ઇ થયેલા ઉપરથી આવ્યો છે, એ શાળાપત્રે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. આમ હ કરનેા લોપ થવો અસાધારણ નથી. ઉદાહરણ—ગુજરાતીમાજ—‘કાઈ ચિન્તા નહિં,’ એ અર્થમાં ‘અરો,’ એમ શબ્દ વપરાય છે, તે ‘હરો,’ એ હો ધાતુના ભવિષ્યકાળના રૂપ ઉપરથી કાઈક અર્થાન્તર પામી થયેલો જણાય છે અને તેમાં હ કરનેા લોપ થયો છે

સંસ્કૃત.	પ્રાકૃત.	ગુજરાતી.
તીર્ણ.	તિર્ણ.	તીર્ણ.
ચિન્હલં.	ચિહલં	વીહ.
નાય:	નાહુલો.+	નાવલો.
યૂથિકા.	જૂથિકા.	નૂર્થ.

વગેરેમાં હ કરનેા લોપ થયો છે. ‘બીલો,’ એમ પણ વિકલ્પે કેટલાક જિલ્લાઓમાં બોલાય છે.

આ ઇ અવ્યય અકારાન્ત શબ્દ પછી આવતા આગલા શબ્દ બેગો મેળવી દેવો, એ ભૂલ્ય છે, એમ શાળાપત્ર કહે છે. ‘નોકરે નાઠો,’ ‘ચારે માણસ આવ્યાં,’ એ ખોટું છે અને ‘નોકર એ નાઠો,’ ‘ચાર એ માણસ આવ્યાં,’ એમ લખવું જોઇયે, એમ શાળાપત્ર આગ્રહ રાખે છે, પરંતુ સદાજ અવલોકન કર્યાથી જણાયે કે હાલે ઠેકાણે ઇ કર છૂટો બોલાતો જ નથી—બોલી સકતો જ નથી. છૂટો બોલવો, એ ભૌતિક નિયમોથી અશક્ય (Physically impossible) છે. ઇ—અવ્યય છે મારે નૂરો શબ્દ છે અને પ્રસય નથી, તે કારણથી ભગી ન જાય, એમ શાળાપત્ર માને છે. પરંતુ, જે કે ગુજરાતીમાં સામાન્યરૂપે શબ્દ અને શબ્દ વચ્ચે સન્ધિ થતો નથી, તોપણ વિરલ પ્રસંગે હેવો સન્ધિ થાય છે, અને ઉપરતું ઉદાહરણ, તે હેવો જ એક પ્રસંગ છે. પદમાં ‘ન+આવ્યો’—ને ઠે-

* લખનાર—રા. રા. નરસિંહરાવ/ભોજાનાથ.

+ લ પ્રભવ લાગીને આ રૂપ થયું છે.

છાણે ‘નાબ્યો,’ ‘નન્આણી’ ને ઠેકાણે ‘નાણી,’ એમ સન્ધિવાળા પ્રયોગ ઘણીવાર યાય છે. ‘ચારેક,’ ‘પાંચેક’ વગેરે શબ્દોમા પણ ‘ચાર+એક,’ ‘પાંચ+એક,’ એમ મૂળ શબ્દો હોઈ આ પ્રકારનો સન્ધિ યાય છે. દ્વપતકાબ્ધ પૃષ્ઠ ૨૧૫, કાલમ ૨, પંક્તિ ૧૧ માં ‘એકાદ’ (= આશરે એક), જે સંસ્કૃત ઇકાદિ (= ઇક+આદિ) એ બહુવ્રીહિ ઉપરથી બન્યો છે તેને બદલે ‘એક આદ’ એમ ઉચ્ચારણમાં અસકય ૩૫ લખાયુ છે. કદી એમ કહેવામાં આવે કે ઉપરનો ઉદાહરણમાં શબ્દના છેડાનો અ કાર શાન્ત હોવાને લીધે ઇ કાર બળી ગયા જેવો સંભળાવાનો ભ્રમ માત્ર યાય છે, તેા ઉત્તર એ છે કે વસ્તુતઃ જ કાર શાન્ત છે જ નહિ અને શાન્ત અકાર સ્વીકાર્યો તો તેા શાન્ત અકાર એટલે અર્થાત્ જ હ્રુમ અકાર અને તેથી કરીને ઇ કારનો બળી જવારૂપ મન્ધિ, એ ઇટાપત્તિ આવશે, અને ‘અરુ જોતાં શાન્ત અકાર છે જ નહિ ‘મગન આબ્યો’, એ વાક્યનો ઉચ્ચાર કરતાં ‘આબ્યો’—તો ‘આ’ પૂર્વના નકારમાના અકારથી છુટો જ ચોલી સકાય છે, અને બળી જતો નથી. આ ઉદાહરણ ઉપરથી ફલિત થતુ અનુમાન સ્પષ્ટ જ છે

ઈ, આ સર્વનામ—સંસ્કૃત ઇતત્, ઇત્; પ્રાકૃત ઇસો, ઇસ, પ્રાચીન ગુજરાતી ઇહ, આ ક્રમથી ઉત્પન્ન થયેલુ શાળાપત્રે બતાવ્યુ છે. શબ્દના સ્વરૂપ જોતા આ વ્યુત્પત્તિમા કાઈ વાધો જણાતો નથી, પરંતુ અર્થ તપાસતાં મ્હોરી સુરકેલી નડે છે. ગુજરાતીમા ઇનો અર્થ ‘પેહુ’ એમ દૂરસ પદાર્થને ઉદ્દશીને છે, અને સંસ્કૃત ઇતત્નો અર્થ ‘આ’ એમ સમીપસ્ય પદાર્થને ઉદ્દેશનારો છે હાલો અર્થનિપર્યય થયો અસકય નથી, છતાં એકદમ આ સુરકેલીને નજીવી ગણી કાઢીને માત્ર બાહ્યસ્વરૂપમાત્રે વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારતાં કાંઈક વિચાર કરવાની જરૂર છે, વિશેષે કરીને સર્વનામો ગુજરાતીમાં આવતાં વિદ્યક્ષણુ ઉચ્ચલપાયછને વશ થયેલા જણાય છે ‘જે’, ‘તે’, એ સર્વનામનાં ૩૫ ગુજરાતીમાં એકવચન અને બહુવચન—મનેમા વપરાય છે, તે સંસ્કૃત ચત્ તત્ ઉપરથી આવતાં, પ્રાકૃતમા જે, તે, એ ૩૫, માત્ર પ્રથમાનાં બહુવચનમાં જ ધારણ કરે છે ઇતત્-નું અપભ્રંશમાં ઇહ ૩૫ યાય છે, તે માત્ર પ્રથમા અને દ્વિતીયાના એકવચનમા સ્ત્રીલિંગમા જ, પુર્ણિંગમાં તો ઇહો. અને જેને અર્થ સમીપસ્યદર્શી (આ), દૂરસ્પર્શી (એ, તે) નહિ. વળી અદસ્ (=તે) એ સર્વનામનુ પ્રાકૃતમા ઓદ ૩૫ યાય છે, પરંતુ માત્ર પ્રથમા અને દ્વિતીયાના બહુવચનમાં આ ઉપરથી દિન્દી ઓ (=તે), એ સર્વનામ બન્યુ હશે, અને આ ઠેકાણે અર્થનો પણ વાધો આવતો નથી. સિદ્ધ હેમચન્દ્રના ૮-૪-૩૬૫ માં સ્વનામાં ઇદમ્ (=આ) એ સર્વનામનો આય, એમ આદેશ થતો જણાવ્યો છે, તે ઉપરથી તો વખતે ‘આ’, એ સર્વનામ ગુજરાતીમાં નહિ આવ્યું હોય ?

૩૩. યોડ—(શાળાપત્ર, પ્ર, ૩૭, અં. ૮, પૃ. ૨૩૫-૩૬) આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ ઉપરથી શાળાપત્રે કાઢે છે, પરંતુ કાઈક સન્દેહની માથે સ્તોક ઉપરથી પણ

* ઉદાહરણ તરીકે સંસ્કૃત કદ્મનો અર્થ ‘તીખું’ છે અને તિક્તનો અર્થ ‘કડવું’, છતાં ગુજરાતીમાં એ શબ્દો ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલા ‘કડવું’ અને ‘તીખું,’ એ શબ્દોના અર્થ અસ્પષ્ટ હોવા છે.

‘યોડું’ શબ્દ બન્યો હોય, એ સંભવ પણ શાળાપત્રે બતાવ્યો છે. આ બંને શબ્દો સરખાવતા સંભવ અને પ્રમાણનો વધારે ઓક સ્તોકના લાભમાં જ નામ છે. સ્થપુટનો અર્થ—સંક્રાયાયક્ષ્, ‘વાંડું,’ ‘વગેડું,’ એમ છે, તો તે ઉપરથી ‘યોડા’ નો અર્થ બદલાઈ જાય છે અને બનવો અસમ્ભવિત છે. અને સ્તોક, હેનો અર્થ તો ‘યોડું,’ એ જ છે વળી સ્થપુટ ઉપરથી પ્રાકૃતમાં થયેલ, એમ થયેલું છે, તો ગુજરાતીમાં આવતા, અડ હોવાને લીધે, યોમાં તો ઓઝાર ખોળા ઉચ્ચારનો યાય, સાંકડા ઉચ્ચારનો નહિ, અર્થાત્ ‘યોડું,’ એમ ન યાય અને સ્તોક ઉપરથી પ્રાકૃત થોઝ (સ્તોકકંઠ્ય થોઝડ) થવાને લીધે યોમાં પ્રાકૃતમાંજ ઓઝાર છે તેથી ‘યોડું’માંનો ઓઝાર ખોળા ન રહેતાં સાકડો રહેશે. (ઓઝારના એ ઉચ્ચારનું આ ખીજ નોડણીના મ્હારા પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૩૫થી ૩૬માં બતાવ્યું છે), આ કારણથી પણ સ્થપુટ કરતાં સ્તોક ઉપરથી ‘યોડું’ બન્યો હોવાનો સંભવ વધારે છે. સિદ્ધ હેમચન્દ્રના ૮—૨—૪૫ તથા ૮—૨—૧૨૫, એ બે સૂત્રો તથા તેની વૃત્તિયો નોવાધી સ્તોકોનું યોઝ યાય છે, એ સાબીત થશે.

૩૪. ઝીણું—(શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અ. ૮, પ. ૨૩૬)—આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવેલ ઉપરથી શાળાપત્રે વિક્રમેર્વશીય નાટકમાંના ઉદાહરણ ઉપરથી અટકળી છે, તેને સિદ્ધ હેમચન્દ્રના ૮—૨—૭૫ સૂત્રથી ટેકા મળે છે એ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે-ક્ષનો દ્વ યાય છે અને ક્ષયિત્ છ અયવ દ્વ યાય છે. હેનાં ઉદાહરણોમાં ક્ષીણ, એમ ઉદાહરણ આ પેલું છે. દેશી નામમાલા (કારિકા ૧૧૨) માં પણ ક્ષીણ શબ્દ આપ્યો છે અને ટીકામાં તેને માટે સંસ્કૃત શબ્દ ક્ષીણ આપેલો છે

૩૫ બળતું—ઝાળ. (શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અ. ૮, પ. ૨૩૬—૨૩૭) આ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ શાળાપત્રે બતાવી છે, તેમાં એક બે વિશેષ ચર્ચા ઉમેરેલું છે. જ્યારે ઉપરથી ‘ઝાળ’ શબ્દ બનતાં જમાં હકાર ઉમેરાઈ બળી બઈ દ્વાકાર થયો છે, તે દ્વાકા એ જ ઉદાહરણ નથી. પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવતાં કેટલાએક શબ્દોમાં હકાર ઉમેરાય છે (અને તે સમીપના વ્યંજન નેડે સંકીર્ણ થઈ જાય છે) તેનાં ઉદાહરણો:—

સંસ્કૃત.	પ્રાકૃત.	અપભ્રંશ.	ગુજરાતી.
સકલં	.....	સગલં	સઘળું.
કૌલ:	કૌલો	.....	ખીલો.
અઘાપિ	અઝાવિ	.....	હજી.
પ્રાપ્તં	પત્તં	.....	ખોલું, ખોઅું.*

વગેરે. ‘ઝાળ,’ હેમાં તો દ્વ થવાનું વિશેષ પ્રયોજન છે. ‘બળ,’ એમ રહેત, તો ‘માછલાં પકડવાની બળ,’ એ અર્થના શબ્દ સાથે ભ્રમ થાત

ગુજરાતીમાં આવતાં જ્વલ્માંના જનો લોપ થાય છે અને મરાઠી તથા દિન્દીમાં આવતાં ચનો લોપ થાય છે (નેથી ગુજરાતીમાં ‘બળતું’ અને મરાઠી જલ્લળ તથા દિન્દી ‘બલનાં’ યાય છે). તેનું મળ મિદ્દ હેમચન્દ્રના ૮—૨—૭૬માં સૂત્રમાં દર્શાવેલો

* માત્ર આ ઠેકાણે હકાર સંકીર્ણ ન થતાં સંસ્કૃત રહ્યો છે, અર્થાત્ ક નહિ થતાં પ, હ, નેડેલ રહેલ છે.

લોપ કહ્યો છે, તે લોપના વિલક્ષણ સ્વરૂપ છે, અને તહેને સમાન ઉદાહરણ આ ત્રણે અર્વાચીન ભાષાઓમાં દ્વાર અને દ્વિ, એ સંખ્યાના પ્રતિરૂપ મળે છે. હેમચન્દ્રે કહ્યું છે કે દ્વિ વગેરે સયુક્તાક્ષરને પ્રમગે વચાર અથવા ત્રેની સાથે જોડાયલા ખીન અક્ષરનો લોપ, એમ બનેતો પ્રસંગ આવે, ત્યારે ભાષામાં યથાર્થન, અર્થાત્ તેવો શબ્દ પ્રચલિત હોય તોવો લોપ જોઈ શકાય, તેમાં કવચિત્ પર્યાયથી એકલે વારાક્ષરતી પણ લોપ થાય છે, જે-મકે દ્વારં નુ વાર, તેમજ દારં જકારનો લોપ (સયુક્તમાંનો પ્રથમ હોય ત્યારે) કાષ્ઠ સૂત્રમાં બતાવ્યો નથી, તેથી જણાય છે કે જ્વલ્લતુ 'બલ' પાછળના વખતમાં થયું હશે આ શબ્દને સમાન ઉદાહરણો સાથે સાથે જણાવા માટે નીચે ઠાંક્યા છે:—

મંરૂત.	પ્રાકૃત	ગુજરાતી.	મરાઠી	હિન્દી
જ્વાલ	જલ	ખળવુ	જલળો	જલના.
દ્વિ	... ..	બે	દોન	દો.
દ્વાર	{ વાર } { દાર }	બાર(ણ)	વાર	.....

(અપૂર્ણ)

“ મૈત્ર્યાદિ ભાવના.”

[“ શ્લોકાર્પેન પ્રવક્ષ્યામિ યદુક્તં ગ્રન્થકોટિભિઃ ।
પરોપકારઃ પુણ્યાય પાપાય પરપીડનમ્ ॥ ”]

યોગવાસિષ્ઠ રામાયણમાં વસિષ્ઠ મુનિ ઉપદેશે છે —

મન્થો હિ વાસનાવન્થો મોક્ષઃ સ્પાદાસનાક્ષયઃ ।

વાસનાસ્ત્વ પરિત્યજ્ય મોક્ષાર્થિત્વમપિ ત્યજ ॥

માનસીર્વાસના પૂર્વ ત્યક્ત્વા વિષયવાસનાઃ ।

મૈત્ર્યાદિભાવનાનામ્પ્રીર્ગૃહાણામલવાસનાઃ ॥

તા અપ્યન્તઃ પરિત્યજ્ય તાભિર્વ્યવહરન્નાપિ ।

અન્તઃ શાન્તતમસ્નેહો મય ચિન્માત્રવાસનઃ ॥

તામપ્યન્તઃ પરિત્યજ્ય મનોબુદ્ધિસમન્વિતામ્ ।

શ્લેષે સ્થિરમપાપાનો યેન ત્યજસિ તં ત્યજ ॥

જેનો સ્પર્શ આ પ્રકારે છે —

“વાસનાથી યજ્ઞેષો બન્ધ તે બન્ધ, અને વાસનાનો હાથ તે મોક્ષ તું વાસનાને લજી દે, અને એ લાગમાં સાધાતૂત જે મોક્ષની ઇચ્છા તેને પણ પાછળથી લજી દે. પ્રથમ *વિષયવાસના લગ, અને પછી**માનસવાસના લગ. આ મલિન વાસનાઓનો લાગ કરી, મૈત્ર્યાદિ ભાવના નામની જે, નિર્મળ-પવિત્ર-વાસનાઓ છે એનું ગ્રહણ કર. પણ એટલેથી અટકવાનું નથી. એ કરતાં આગળ જઈ, એ નિર્મળ વાસનાનો પણ અંતરમાંથી લાગ કરી,—અંતરમાંથી, બહારથી નહિ, કેમકે બહાર તો મૈત્ર્યાદિ ભાવનાથી યતો બહાર કાયમ રાખવો ઉચિત છે—આસક્તિરહિત થઈ, +ચિન્માત્રવાસનાનું ગ્રહણ કરવું. પરંતુ આ દશા પણ પૂર્ણતાની નથી. એને પણ અંતરમાંથી લજી, એ કરતાં પણ એક ભૂમિકા આગળ વધવાની જરૂર છે. એમ વધતાં પરમાત્મરૂપી જે અવશેષ-પર વસ્તુ-તે આવી ઉભી રહે છે, અને એની સમતામાં સ્થિર વસી જતુ એ પરમ દશા છે એ દશા પ્રાપ્ત થતા, એ દશાનું જે સાધન તે હવે નિરર્થક હોવાથી લજી દેવાનું છે. લજી દેવાનો યત્ન કરવાની પણ જરૂર રહેશે નહિ; પરમ દશા ખરેખર પ્રાપ્ત થઈ હશે તો એ સ્વયં ખરી પડશે”

ઉપરના ઉપદેશમાં દર્શાવેલો સાધનક્રમ આ રીતનો છે—

- (૧) બાહ્ય મલિનવાસનાનો લાગ.
- (૨) આન્તર મલિનવાસનાનો લાગ.
- (૩) નિર્મળ વાસનાનું-મૈત્ર્યાદિ ભાવનાઓનું—ગ્રહણ.
- (૪) વિચાર અને વિવેકરૂપી જ્ઞાનદશામાં એનો લય.
- (૫) વિવેક-જ્ઞાન-નો પરમાત્મસાક્ષાત્કારમાં એટલે ‘સમ’ અને ‘શેષ’ (પર) પદાર્થના વિજ્ઞાનમાં લય—સ્થિર સમાધિ.

હવે આ પાંચ ભૂમિકાઓમાં મધ્ય ભૂમિકા “મૈત્ર્યાદિ ભાવના” ની છે, જેની એક બાજુએ બાહ્ય અને આન્તર વૈરાગ્ય, અને બીજી બાજુએ અપર અને પર જ્ઞાન રહેલા છે, આ પાચેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા જતાં બહુ વિરતાર થઈ જાય, માટે એમાંથી માત્ર એક જ ભૂમિકા આજના વ્યાખ્યાન માટે લક્ષ્ય, અને તે ત્રીજી ભૂમિકા; કારણ કે એ સર્વનું નાભિરથાન છે, અને દેહલીદીપક*ન્યાયે બને તરફ પ્રકાશ પાડી શકે છે; એક

* લોક-શાસ્ત્ર-અને દેહ-વાસના તે વિષયવાસના; દંભદર્પાદિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં વર્ણવેલી ‘આસુરી સંપત્તિ’ તે માનસવાસના. અથવા, બીજી રીતે—શબ્દસ્પર્શરસગન્ધરૂપી વિષયોના ભોગલાભમાં ઉત્પન્ન થતા સંસ્કાર તે વિષયવાસના; અને એ વિષયો પ્રતિ કામનાના કાલમાં ઉત્પન્ન થતા સંસ્કાર તે માનસવાસના. સામાન્ય રીતે એકને બાહ્ય વાસના અને બીજીને આન્તરવાસના કહી શકાય.

+ ચિન્માત્ર વાસના એટલે મનજીવિરૂપી ચૈતન્યના વિચાર વિવેક ધસાદિ જ્ઞાનાત્મક આધાર,—જેવડે અમુક કાર્ય ઉચિત છે, અમુક નથી, એવી વિવેકદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને મૈત્ર્યાદિ ભાવનાનો આધાર અન્ધ પ્રેરણા, અન્ધ આવેશ (Blind impulses) મટી જ્ઞાનસ્પર્શ (Rational Insight) બને છે.

x ઉમરા ઉપર મૂકેલા દીવાની માફક.

પહેલાં તો તાકદ્દ જોવી જોઈએ. અને એ ધંધો સારી રીતે શીખવા માટે અને પછીથી મલાવવા માટે, જોઈતાં ગુણો અને સાદિલ એનામાં છે કે નહિ એની ખાતરી કરવી જોઈએ. પરદેશ જઈને એ બગડનાર નથી, અને સર્વ જ્ઞાન સંપાદન કરી લાવી સારી રીતે ઘેર આવશે એવી તજવીજ કરવી જોઈએ. આ અને આવી બીજી તપાસ પણ કરવી જોઈએ—જેમકે છોકરાઓને જે ઠેકાણે શિક્ષણ લેવા મોકલવાના છે ત્યાં શિક્ષણ કેટલું અને કેવા પ્રકારનું મળે છે, ક્યાં શાસ્ત્ર વા ધંધો સારા શીખવાય છે, એમાંથી કિયો ધંધો આપણે જોઈએ છે વા આપણા છોકરાને આવડે એવો છે, એમાં કાળ તથા દ્રવ્યવ્યય કેટલો છે ઇત્યાદિ. તાત્પર્ય કે અવશ્યક રીતિએ આરંભ થવો જોઈએ. જાપાની લોકોએ પચીસ વર્ષ પહેલાં યુરોપથી અર્વાચીન કલાકૌશલ્યનું જ્ઞાન પોતાના દેશમાં આણ્યું, તે આ રીતિએ જ. પહેલાં કયો ધંધો કઢાવવો છે તે નક્કો કરી બંડોળ તૈયાર કરવું; પછી યોગ્ય માણસો તૈયાર કરી એમને ખર્ચ આપી એ ધંધો શીખવા માટે જર્મની કિંવા ફ્રાન્સ મોકલવાં, અને તેમણે બે ત્રણ વર્ષમાં સર્વ જ્ઞાન સંપાદન કરી યંત્ર વગેરે સામગ્રી સુદાં પાછા આવવું અને તામડતોબ કારખાનાનું કામ શરૂ કરવું—આ પ્રમાણે પાંચતકમાં દીવાલગીની પેટીથી માંડી દારૂગોળો બનાવવો અને મોટા લઘાઈના ઝાંઝ બાધવાં ત્યાં સુધીની સંકડો કળાઓ જાપાની લોકોએ શીખી લીધી.

અહીંથી વિદ્યાર્જન માટે જાપાન જનારા વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી ત્યાં જે સંસ્થાઓ છે—એક ટોકિયો શહેરની રૉયલ યુનિવર્સિટી (‘ગાદશાહી વિશ્વવિદ્યાલય’*) અને બીજી એથી ઉતરતા દરજ્જાની ટોકિયોની ‘હાયર કમર્સલ સ્કૂલ’ એટલે વરિષ્ઠ પ્રતિની વ્યાપારી શિક્ષણની શાળા, અને ઠેકાણે શીખવવાના વિષય લગભગ એના એ જ છે, પરંતુ શિક્ષણપદ્ધતિ ભૂિ છે. વિશ્વવિદ્યાલયમાં સર્વ વિષયનું પૂરેપૂરું અને સોપાનકિત—‘ગિઅરિ’સદવર્તમાન—એટલે ચોખ્ખું તાત્વિક અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. તેમ શિક્ષણ પણ ઈંગ્લેન્ડ કિંવા ફ્રેંચ ભાષામાં આપવામાં આવે છે. તેથી ત્યાં આપણા જેવા પરદેશીઓને ઠીક પડે છે. બીજી શાળામાં, શિક્ષણ પૂરેપૂરું સાદન્ત હોતું નથી, પણ બધારે ઉપયુક્ત (પ્રક્રિટકલ) હોય છે—અર્થાત્ પ્રત્યેક શાસ્ત્ર વા કલાની જરૂર જેટલી ઉપપત્તિ—‘ગિઅરિ’—સમજાવી, હસ્તકૌશલ્ય વધારવા ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવે છે. શિક્ષણ જાપાની ભાષામાં આપાય છે તેથી પરદેશીઓને પ્રથમ અડચણ પડે છે, પણ તે ત્રણ ચાર મહિનામાં દૂર થઈ શકે છે. વિશિષ્ટ—અમુક—ધંધો શીખના ઈચ્છનારને આ બીજી શાળા જ વધારે ઉપયોગી પડે એ ઉચ્ચારું છે. વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ થવા માટે ધણી શરતો છે. એક પ્રવેશ પરીક્ષા છે, અને શિવાય મર્ટિફિકેટો અને બે જામીન જોઈએ છે, પણ આપણે ત્યાંના સાધારણ પ્રતિના એન્યુએટને અડચણ પડવાની નહિ એમ લાગે છે. વ્યાપારી શાળામાં મર્ટિફિકેશન કિંવા સ્કૂલ કાઉનસ બસ છે. વિશ્વવિદ્યાલયમાં જનારાઓને પ્રવેશપરીક્ષાના બે ‘એન,’ અને દર મહિનાના અડી ‘એન’ શી પડે છે. એક ‘એન’ એટલે મુખ્યારે ૩૫૦૦ નવ આના. શિવાય, યુનિવર્સિટિના ‘રેસિડન્સ ફર્લોર્સ’ (યુનિવર્સિટિના આ-

* યુનિવર્સિટિ માટે આ શબ્દ જરાખર નથી એમાં ‘વિશ્વ’નો નાદ પણ ‘એકત્રતા’.

વિચાર રહેલો છે પરંતુ આ અહુજ ૩૬ થઈ ગયેલો હોવાથી અત્રે રાખ્યો છે.

અમમાં વસતિ) માટે દર મહિને ખર્ચ પ્રત્યેકને આશરે 'તેર એન' એટલે માઠાવીસ રૂ-
પિઆ આવે છે. વર્ષારંભ ૧૧મી સપ્ટેમ્બરે થઇ, ૧૦મી જુલાઈએ વાર્ષિક પરીક્ષા થઇ, પાઠ-
શાળા બંધ થાય છે. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ માટે સ્ટેન્ડરશિપો પ્રુજ્ઞ છે, અને વળી જો
યોગ્ય શિક્ષારસ હોય તો કરમક રકમ દર મહિને આપી છેવટે એ વિદ્યાર્થી નોકરીએ વ-
ળજ્યો એટલે એના પગારમાંથી તે રકમ વ્યાજ માયે, હફતાઓ કરી, બરી લેવાની ચમ-
ત્કારી ગોઠવણ છે. ટાકિઓ વિશ્વવિદ્યાલયની રચના જર્મનપદ્ધતિને અનુમારે છે; એટલે
કે, અહીંયાં પ્રમાણે એ એક માત્ર પરીક્ષા લેવાની જ સ્વતંત્ર સરપા નથી, પણ પાંચ છ
પાઠશાળાઓનો સમૂહ છે. એ પાઠશાળાઓ, કાયદાની (Law), વૈદ્ય (Medicine)-
ની, શિલ્પશાસ્ત્ર (Engineering) ની, સાહિત્ય શાસ્ત્ર (Literature) ની, ભૌતિક
શાસ્ત્ર (Science) ની, અને કૃષિશાસ્ત્ર (Agriculture) ની એમ છ છે.
શિવાય યુનિવર્સિટી દ્વારા, એટલે કોલેજમાં શિક્ષણ પૂરૂ થયા પછી કોઈપણ એકાદ વિષય-
માં નવીન શોધ કરવા ઇચ્છનારાઓ માટે એક જૂદી શાખા, ક્રાઉની છે. ઉપરની પાઠશા-
ળામાંથી પામ થનારાઓને અન્વયંક (વિષયસૂચક) પદવી (ડિગ્રી) આપવામાં આવેછે.
પ્રત્યેક શાળામાં એક અધ્યક્ષ (પ્રિન્સિપાલ), દમ પંદર પ્રોફેસર, અને શિવાય પાંચ છ
એથી ઉતરતા વર્ગના શિક્ષકો નીમેત્રા હોય છે. તેઓ ઘણાખરા જાપાની હોય છે; કવચિત્
યુરોપિયન પણ હોય છે; છ પાઠશાળા મળીને ૧૮૬ પ્રોફેસર અને શિક્ષકો છે, તેમાંના
પંદરેક યુરોપિયન છે પ્રત્યેક પાઠશાળામાં શિક્ષણક્રમ ત્રણ વર્ષનો છે, માત્ર વૈદ્યમાં ચાર
વર્ષ લાગે છે કાયદાના શિક્ષણક્રમમાં બે પેટાભેદ છે, એક શુદ્ધ કાયદો અને બીજો પોલિ-
ટિકલ અથવા રાજ્યનીતિ; એમાંથી ગમે તે શાખા વિદ્યાર્થીએ લેવી. શુદ્ધ કાયદાની શા-
ખામાં સ્વદેશના કાયદા ઉપરાંત રોમ, ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ અને જર્મનીના કાયદાનું જ્ઞાન આપ-
વામાં આવે છે. પોલિટિકલ ઉર્દે રાજ્યનીતિની શાખામાં રાજ્યવ્યવસ્થા, અર્થશાસ્ત્ર, જમા-
બંદી, આંકડાશાસ્ત્ર, રાજ્યનીતિ અને તેનો ઇતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર અને શિવાય કાયદો
એટલાનું જ્ઞાન અપાય છે. વૈદ્યની પાઠશાળાની બે શાખા છે; 'મેડિસિન' અથવા ઔષધો-
પચાર શાસ્ત્ર અને 'ફાર્મસી' અથવા ઔષધ તૈયાર કરવાની ક્રિયા, જેમાંની બીજીનો તો
હિંદુસ્થાનમાં સમૂળગો અભાવ જ છે, કારણ કે સર્વ ઔષધો વિચાપનથી તૈયાર થઇનેજ
અને આવે છે. પહેલી શાખામાં અર્ધાંશના કરતા કેટલાક અધિક વિષય છે; પરંતુ એને
અત્રે નિર્દેશ કરવાની જરૂર નથી વૈદ્યકી પાઠશાળા સાથે કેટલીક લેમેરેટર-ચંન્દ્રશાળા
અને બે ઇસ્પિતાળો જોડેલી છે, અને તે શિવાય સોયણ અને દાર્ઢ તૈયાર કરવા માટે બે
વર્ષ છે. ત્રીજી એટલે શિલ્પશાસ્ત્રની પાઠશાળામાં નવ શાખાઓ છે, અને તે પ્રત્યેકમાં શિ-
ક્ષણ ક્રમ ત્રણ વર્ષનો છે. આ નવ શાખાઓ અનુક્રમે આ પ્રમાણે: (૧) સાદું શિલ્પશાસ્ત્ર
(Civil Engineering), (૨) યાંત્રિક શિલ્પશાસ્ત્ર (Mechanical Engineering),
(૩) નૌકાબંધન (Naval Engineering), (૪) શસ્ત્રનિષ્પત્તિ (Technology of Arms),
(૫) વિદ્યુત્-શિલ્પ (Electrical Engineering), (૬) પ્રાસાદરચના (Architecture)
(૭) ધધોપયોગી રસાયનશાસ્ત્ર (Applied Chemistry), (૮) અસ્ત્ર-
શાસ્ત્ર (Technology of Explosives), અને ખનિજ શાસ્ત્ર (Mining and
Minerology). આ પ્રમાણે છે, આ પ્રત્યેક શાખાનો સવિસ્તરે વિષયક્રમ આ રચે.

આપવો, અસહ્ય છે. પ્રત્યેક વિષયની કાર્ષ્ણ્ય પદ્ધતિની જાણ રહી નથી એટલું કહેવું ખસ છે આ નવ શાખાના અને પુનાની સાયન્સ કોલેજના શિક્ષણક્રમની તુલના કરી એતાં એ એ વચ્ચેનું અંતર સહજ કદાચનામાં આવી શકે એવું છે. આમાની પહેલી બે શાખાનું જ કાર્ષ્ણ્ય જ્ઞાન, પણ તે બહુ જ અપૂર્ણ, હિન્દુસ્થાનમાં મળી શકે છે પાચમી અને સાતમી શાખાની જરૂર સર્વત્ર લાગે છે, પણ સાતમી નથી એટલે શિક્ષણની સોઈ પણ નથી. નવ-મીની આપણને હજી પણ જરૂર લાગતી નથી, અને ત્રીજી ચોથી અને આઠમી વિષે તો વાત જ નથી. આ પાઠશાળાની સાથે કેટલીક યન્ત્રશાળા (લેબોરેટરી) અને સાત પદાર્થ-સંગ્રહાલય (મ્યુઝિયમ) છે. તેમાં જુદા જુદા વિષયમાં ઉપયોગી સર્વ યન્ત્રો, નમુના નકસા વગેરે ઘસ્ટુ મૂકેલી હોય છે શિવાય, દેશમાં કાંઈ ત્યાં જઈ શિક્ષકની દેખરેખ નીચે એકાદ શોધ ક્રિયા કામ કરવાની વિધાયોગો માટે એઈ કરેલી છે ચોથી એટલે સાહિત્યશાસ્ત્રની પાઠશાળામાં નવ શાખા છે. તેમાં (૧) તત્ત્વજ્ઞાન, (૨) જાપાની બાષા વિષય, (૩) ચીની બાષા વિષય, (૪) જાપાની ઇતિહાસ, (૫) સામાન્ય ઇતિહાસ, (૬) ગુજરાતી સંપ્રદાય, (૭) ઉચ્છેદ બાષા વિષય (૮) ફ્રેંચ બાષા વિષય, અને (૯) જર્મન બાષાવિષય—એ પ્રમાણે છે. એ બધા વિષયોનો આપણે વિશેષ ઉપયોગ નથી એટલે વધારે ખુલાસો કરવાનું કારણ નથી. પાચમી શાસ્ત્રપાઠશાળામાં સાત શાખા છે તેમાં (૧) ગણિત, (૨) ભૂગોળ, (૩) પદાર્થવિજ્ઞાન, (૪) રસાયનશાસ્ત્ર, (૫) પ્રાણિશાસ્ત્ર, (૬) વનરપતિશાસ્ત્ર, અને (૭) ભૂગર્ભશાસ્ત્ર છે એ પ્રત્યેકમાં શિક્ષણક્રમ તથા વપનો છે આપણે ત્યાં આ સર્વ શા-સ્ત્રોના મુખ્યમય 'B. Sc'ની પરીક્ષામાં કરવામાં આવ્યો છે. એટલે અહીંઆના પદવીધરાતું જ્ઞાન ઉપરકેપરનું હોય એમાં નવાઈ નથી આ પાઠશાળાની સાથે કેટલાક સંગ્રહાલયો, (મ્યુઝિયમ), યન્ત્રશાળા (લેબોરેટરી), બે વેધશાળા (અલ્ટ્રાવેલેટરી), અને એક બાગ જોડેલાં છે. કૃષિશાસ્ત્રની પાઠશાળામાં ચાર શાખા છે (૧) કૃષિકર્મ, (૨) રસાયન, (૩) વનસંરક્ષણ અને (૪) પશુવૈદ્યક. આ પ્રત્યેકમાં ઉપપતિ (ધિઅરિ)નું પૂર્ણ જ્ઞાન આપી, પ્રત્યક્ષ ક્લા શીખવવાની ઓઢવણ કરેલી છે આ ઉપરાંત, જેમને બહુ ઉપપતિ જોઈતી નથી અને કૃષિકલાની જ વિશેષ જરૂર છે, તેમને માટે ખીજી નિરાળી તથા શાખાઓ જોડેલી છે આ પાઠશાળા સાથે કેટલાક સંગ્રહાલય, યન્ત્રશાળા, ઇરિપતાલ અને બાગ જોડેલાં છે, પાઠશાળામાં શિક્ષણ પૂર થયા પછી, કોઈને એકાદ વિષયમાં વિશેષ પ્રાવીણ્ય મેળવવું હોય ક્રિયા નવીન શોધ કરવો હોય તો તેમને માટે 'યુનિવર્સિટી હોલ' નામની સ્વતન્ત્રશાળા છે. ત્યાં પ્રમુખની પરવાનગીથી પાચ વર્ષ, કાર્ષ્ણ્ય પદ્ધતિ આપ્યા વગર, રહેવા દેવામાં આવે છે, અને એ પાઠશાળાના ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરવા છટે છે. અત્રે વિધાર્થી જે કામ કરે તેના ઉપર પ્રોફેસરોની સખ્ત દેખરેખ રહે છે, અને છેવટની પરીક્ષા સર્થ સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવે છે, આ પ્રમાણે ટાકિઓ વિશ્વવિદ્યાલયની રચના છે. લાપચેરી વાચનાલયની (રીડિંગરૂમ), મહા, અગ કસરત, બોટિંગ ક્લબ વગેરે ઉપાંગો પણ છે જ અને વરંમાં બે વખત સર્વ પ્રકારની રમતોનો મોટો મેળાવડો થાય છે. તાત્પર્ય, ટાકિઓ યુનિવર્સિટી-રસા અલપવયની છે, પણ સર્વ અંગમાં એવી તો પરિપૂર્ણ છે કે એનું વર્ણન પણ મનો-ર લાગે છે. હિન્દુસ્થાનમાં પાંચ યુનિવર્સિટિઓ છે, પરંતુ તેમને વિશ્વવિદ્યાલય કહેવા કરતાં, એ પરીક્ષાયત્ર ક્રિયા હોદરાએને બલેકામૂર્ખ અને નિઃસત્ત્વ બનાવવાના ચરણ

છે એમ કહેવું વધારે શોભશે. અત્રે બહુનારાઓનું તદ્દા વિદ્યાર્જનના કરતાં ગમે તેમ કરી એકાદ છાપ મેળવી લઈ પાંચ પચાસ રૂપીઆ મેળવવા ઉપર વધારે રહે છે.

આ શાળાની સ્થાપના ૧૮૭૫ ની સાલમાં ચાઇકાઉન્ટ મોરી નામના ગૃહસ્થે કરી, ત્યાર પછી દસ વર્ષે એ સરકારના તાબામાં ગઈ અને એની શાખા વધતી ચાલી. શાળાની વ્યવસ્થા આંક અનુભવી વ્યાપારી લોકની કૌસલ કરી તેમના હાથમાં મૂકવામાં આવી છે. એક ડાયરેક્ટર, ૧૮ પ્રોફેસર અને બીજા ૨૬ શિક્ષકો શાળામાં છે તેઓ ધણાખરા જાપાની જ છે પ્રધાનક્રમ ત્રણ વર્ષ, ધંધાશિક્ષણ એક વર્ષ અને પૂર્વક્રમ એક વર્ષ-મળી પાંચ વર્ષનો શિક્ષણક્રમ છે. પરંતુ એમાંથી એક દોઢ વર્ષ કમી થઈ શકે છે. અને કોઈને એકાદ બીજા જ ધણે શીખવાનો હોય તો તેને તેટલો જ શીખવાની પરવાનગી મળે છે. માત્ર સ્કૉલરશિપો વગેરે મળવાની નહિ. પૂર્વક્રમમાં વ્યાપારીનીતિ, જાપાની લેખનવાચન, સાધારણ ગણિત હિસાબ, ધંધા માટે જોઈતું પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયનશાસ્ત્ર, ઈંગ્રેજી ભાષા અને ફ્રેંચ વગેરે બીજા એકાદ ભાષા, અને કસરત, એટલા વિષયો છે. પ્રવેશપરીક્ષા લઈને નામ દાખલ કરે છે, તેમાં એ જાપાની આપવા પડે છે. વાર્ષિક શ્રી પૂર્વક્રમમાં વીસ 'એન' એટલે મુખારે પચીસ રૂપીઆ અને પછી પચીસ 'એન' એટલે આઠત્રીશ રૂપીઆ પડે છે. પૂર્વક્રમમાં ધંધાશિક્ષણ માટે જોઈતું પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયનશાસ્ત્ર એ બે વિષયો જ અદ્વીતીય જનાર વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ ઉપયોગ છે. મુખ્ય ત્રણ વર્ષના ક્રમમાં વ્યાપારી પત્રવ્યવહાર, વ્યાપારી ગણિત સાગોપાંગ, ઈંગ્રેજી ભાષા અને વકતૃત્વ, ફ્રેંચ, જર્મન, ઇટાલિયન, સ્પેનિશ, આર્મીનીઝ, અને કોરિયન, એમાંની એક ભાષા, યંત્રશાસ્ત્ર, વ્યાપારના પદાર્થની ઉત્પત્તિ તથા તેમના ઉપયોગ શુદ્ધ ધર્મે કૃતિ વર્ગીકરણ વગેરેની પૂર્ણ માહિતી, વ્યાપારી અને ઔદ્યોગિક જીવલું, સ્વદેશ અને પરદેશનો વ્યાપારી અને ઔદ્યોગિક ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, આંકડાશાસ્ત્ર, નાણાવ્યવસ્થા વ્યાપારી અને ઇતર કાયદા, તથા વ્યાપારશાસ્ત્ર-એ વિષયો શીખવવામાં આવે છે. તે ઘણુંખડું પહેલાં બે વર્ષમાં શીખવાઈ જઈ, ત્રીજા વર્ષમાં હોકરાઓને વ્યાપારનું પ્રસક્ત શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, એટલે કે એક મહોટા ઝોરડામાં નાના પ્રકારની દુકાનો, પેટી, આડતી, બંદર વગેરે વ્યાપારના કાલ્પનિક સ્થાન કરીને તેમાં બાળકો પાસે મનમનના મર્વ વ્યવહાર કરાવી લેવામાં આવે છે. આ રીતે વિદ્યાર્થી તૈયાર થયો એટલે એને તરત જ કોઈક પણ ઠેકાણે સરકારી કિંવા શાહુકારી નોકરી મળે છે; અને જોઈએ તો સ્વતન્ત્ર ધંધો કરવાને પણ એ લાયક થાય છે. ધંધાશિક્ષણનો એટલે બીજો એક વર્ષનો ક્રમ કલો તેમાં ઉપરના બધા વિષયો અધિક શીખવામાં આવે છે; સ્વિચ, બેકિંગ (શરાફી કામ), રેલવે, શિપિંગ (વહાણ) અને વીમાકામ એની માહિતી આપવામાં આવે છે, આ શાળાની સાથે પરદેશી ભાષા શીખવવાની એક શાળા જોડાએલી છે, તેમાં ઉપર કહેલી ભાષા શીખવવાની સોઈ કરેલી છે. શાળાની સાથે જોડાએલું એક મહોટું પદાર્થસંગ્રહાલય છે. તેમાં અનેક પ્રકારના વ્યાપારી અને ખેતીસંબંધી ચીજોના નમુના વગેરે મૂકેલા છે.

આવી શાળા આપણે ભાં સ્થાપવાથી, એ કેટલી ઉપયોગી થઈ, પડશે એ કહેવાની જરૂર નથી. પણ એ સારો દહાડો આવનાં મુઠી, આપણા હોકરાઓ જાપાન જઈ ભાંની વ્યાપારીશાળાઓમાં રહી અત્રે જાન મળી શકે એવી વિદ્યા પોતાને દેશ લઈ આવે તો ખુબ ફાયદો થાય. શુક્રાર્થ પાસે, વિદ્યા સંપાદન કરવા, માટે કંચે કેટલી મુશીબતો

સહન કરી હતી એ મનમાં લાવીને અહીંથી પરદેશ જઈ સાંતી નવી વિદ્યા અને કલા શીખી આવવાની જરૂર છે અને આપણી તરફ મંડળી આદિથી જ નિર્ધુક્ અને નિઃસરવ ન થઈ ગઈ હોત તો તો એ અશક્ય છે એમ પણ નથી. ઔદ્યોગિક ઉત્પત્તિ કરવા માટે કેવળ કામળ ઉપર સમાજો સ્થાપવી, અથવા તો કારાં ભાપણો આપવાં એ કામતું નથી. આરંભમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે સવિસ્તર અને વિશ્વસનીય માહિતી મેળવી પદ્ધતિવાર પ્રયત્ન થશે તો જ આપણો કષ્ટક પણ તરવાનો ઉપાય છે હિન્દુસ્થાનની પ્રજાનું દારિદ્ર્ય એટલા બપોરાથી વધતું આવે છે કે આપણા પછીનાઓ માટે ધનોત્પાદનનો નવીન માર્ગ જ શોધી કાઢવામાં નહિ આવે તો થોડાંક વર્ષોમાં લોકોની શી સ્થિતિ થશે એની કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી. આપણે તરવાનો ઉપાય આપણે જ શોધી કાઢવાનો છે. 'સ્વાવલંબન' એ મંત્રનો પાઠ કર્યા વિના આપણી કાંઈ પણ પ્રકારે ઉત્પત્તિ યત્ન નથી. આટલી અમારી શોકના અમણીઓ આગળ સૂચના છે.

[કેસરી-પત્ર ઉપરથી.]

મનુષ્ય એ જ દેવ

અથવા

માનવકિંવ્યતાનું આનન્દપ્રભાત.

(મળેલું)*

(અનુસંધાન ગત અક પૃષ્ઠ ૧૧૮ થી)

કંઠ સમ્યક્, પણ શબ્દસ્પર્શપરસાત્તિકા અથવા સાંભળવાની, સ્પર્શવાની, જોવાની સ્વાદ લેવાની અને સુંઘવાની ક્રિયાઓ, જે પચગાનેદ્રિયદ્વારા થાય છે તેને ભવિષ્યભૂતરૂપા કેમ કહો છો ?

આનંદો તમને નિઘૂંપણે અહર્નિશ અનુભવ છે જ. પણ તે સ્પષ્ટ સમજાવીને દર્શાવવા, આપણે તેનો સાંભળવાની ક્રિયાથી આરંભ કરીએ “અહો દેવોને પ્રિય એવા નરપુંગવ ! તમે તે સાવધાન શૃણો” — એ વાગ્યમા “ અહો ! દેવોને પ્રિય એવા નરપુંગવ ” એ વચનો, ભવિષ્યમા ઘડીને ભૂતકાળમા ગયા અને “ તમે તે સાવધાન શૃણો ” એ વચનો અજી સાંભળવાનાં રહે છે તેની મધ્યસંધિમા ચૈતન્ય આત્મા એવા તમે એકાકી નિર્વિકલ્પ, સસ, વર્તમાનરૂપે વિરાજો છો એ પ્રમાણે શ્રવણાત્મિકાદિ પ્રત્યેક ક્રિયા ભવિષ્યભૂતરૂપા છે. અને તમે તેના ચાતા સસ વર્તમાન છો. જે વર્તમાન હોય તેને જ અસ્તિત્વ છે. અને તેને જ સદૃપતા છે અર્થાત્ તેને જ “ છે ” એમ કહેવું ઉચિત છે ખીજા કશાને “ છે ” એમ કહેવું ઉચિત નથી. ભવિષ્યભૂતરૂપ એવા તે સર્વને અસ્તિત્વ જ નથી.

કંઠ જ્ય ! જ્ય ! કૃપાશુ મહાશય ! મંગળપ્રદ એવો આપનો અપૂર્વ જ્ઞાનોદ્દામ શૃણીને મને અતીવ આહવાદ થયો.

આનંદ—એમ સાંભળવાની ક્રિયા વિષે કહ્યું તેમ જ સ્પર્શવાની જોવાની સ્વાદ લેવાની સુંઘવાની એ ચારે ક્રિયાઓ વિષે સમજવું. એટલું જ નહિ પણ આ અખિલ વિશ્વ કંઈ જ નહિ પણ ભવિષ્યભૂતરૂપ એવું તમારું કલ્પન માત્ર છે તેને વિષે પાગુ એમ જ

સમજવું. મેં તમને અહુણા કલ્પન માત્ર “છે” એમ કહ્યું તે કેવળ આપણા પરસ્પરના બાપણના નિર્વાહ અર્થે કહ્યું. ખરું જોતાં બવિધ્યભૂત એવા આ અખિલ વિશ્વને અને તેમા કશાને “છે” એમ કહેવાય જ નહિ. વર્તમાનને જ માત્ર “છે” કહેવાય તે તમારા વિના ખીજું કશું નથી અણધાર્યાથી વ્યાકરણમહાભાષ્યના કર્તા ભગવાન પતંજલિ મુનિને આ અખિલ વિશ્વમાં આક્રમા વિના ખીજું કશું વર્તમાન જોવામાં આવ્યું નહિ. તેથી વર્તમાનકાળની વ્યાખ્યા, માત્ર નિર્વાહઅર્થ તેમજ એવી કરી જે ભોજનના આરભકાળથી તેની સમાપ્તિ પ-
ર્યંતનો જે કાળ તેને વર્તમાનકાળ કહેવો

ક્રમ યથાર્થ. આવે રૂપ અથવા જોવાની ક્રિયા વિષે હું આપના સુખારવિન્દથી શ્રવણ કરવા ઇચ્છું છું.

આમ સાધુ ઘટપટાદિ જે જે પદાર્થ તમે જુઓ છો, અર્થાત્ જે જે પદાર્થની કલ્પના તમે કરો છો તે બવિધ્યમા યદને ભૂતકાળમા જન્ય છે. તેના રાતા એવા તમે વર્તમાનમાં એકાકી, સદૃષ, અક્રિય—રિચતિરૂપ—નિર્વિરૂપ શાન્તિરૂપ—છો જે સમયે નથી તે પદાર્થો જોવાની ક્રિયા એટલે કલ્પના, અને નથી તે પદાર્થ પોતે પણ

ક્રમ હું વર્તમાન, રિચતરૂપ, અક્રિય છું વર્તમાન સમયે પદાર્થોને જોવાની ક્રિયા—કલ્પના—હું નથી કરતો. પણ શું તેથી પદાર્થ પણ નાશી જાય છે ખરા ?

આમ મેં પૂર્વે તમને કહ્યું તેમ પદાર્થો કેવળ તમારી બવિધ્યભૂતરૂપા કલ્પના માત્ર છે. વસ્તુતઃ તેઓ નથી જ. સારે નાશી જાય કાણ ?

ક્રમ એમ કેમ ? મને તો જણાય છે જે તેઓ જે સ્થળે આપણે જોઈએ છીએ સ્થા જોના એ રિચર છે અને પછી પણ સ્થાં પણ જ રહે છે

આમ નહિ પદાર્થને તમે રિચ જુઓ છો તે બવિધ્યભૂતરૂપ તેમને કલ્પીને, તમારી તેમને જોવાની અનેકા આવૃત્તિ માત્ર છે વળી તેઓ પણ રહે છે એમ કલ્પીને તમે તેમને અહુણાથી જ જોવા લાગો છો એટલે પણ રહેશે એવો નિશ્ચાર આવે છે

જો તમે પદાર્થને કલ્પવાની આવૃત્તિ બંધ કરી શકો તો પદાર્થો અતઃપર તમને બાકે નહિ, પણ તમે તેમને કલ્પવાની આવૃત્તિ બંધ કરી શકવાની પ્રકૃતિવાળા નથી તેથી અતઃપર બવિધ્યભૂતરૂપે તે સ્થાં તમને નવીન બાસશે

ક્રમ અતઃપર જે બાસશે તે મૂળ કલ્પનાની નવી આવૃત્તિ કેમ ગણાય ? હું એક ઘટ ઉપર ચિન્હ કરું. પછી તેને એજ સ્થળે સચિન્હ જોઈ સારે મને સમજાય જ જે તે મારી કલ્પનાની નવી આવૃત્તિ નથી

આમ તમે ઘટ ઉપર જે ચિન્હ કરો તો પણ તમારી કલ્પના જ છે તેથી અતઃપર જે ઘટ તમને દેખાશે તે નવી આવૃત્તિવાળો, તે ચિન્હની પણ નવી આવૃત્તિ સાથે દેખાશે

ક્રમ સમ્યક્, પણ બીજો કોઈ પુરુષ મારા જણ્યા વિના એક ઘટ નનાવે અને તે અકસ્માત્ મારા જોવામાં આવે તે પ્રસંગમાં તો એ ઘટ કંઈ મારી કલ્પના ગણાય નહિ

આમ શા માટે નહિ ? જેમ એક વટવૃક્ષના બીજમાં તે અખિલ વટવૃક્ષ સંપૂર્ણ પણે સંક્રાન્ત છે. તદ્વત્ તમારી પ્રકૃતિમાં, તમારા સકળ વિશ્વની સંપૂર્ણ રસરૂપતા. સૂક્ષ્મપણે સંક્રાન્ત છે. એ રસરૂપતાના સંગ્રહ દ્વિવિધ છે—એક વિરમ્યતકલિત, અને બીજા અવિરમ્યત કલાભિમુખ. કોઈ પુરુષે તમારા જણ્યા વિના ઘટની કૃતિ કરી છે અને તે તમે જુઓ

હો એવો જ્યાં તમને જાસ યાવ, ત્યાં વિરમ્ભતકસિત સંસ્કારે કરીને તેમ યાવ છે. પણ કલ્પના તમારી જ છે. અંતઃકરણપંચ, ચાર્નેન્દ્રિયપંચ અને કર્મેન્દ્રિયપંચકારા જે જગદામાત્ર તમે જુઓ છો અને જાણો છો તે અનુભૂત કહેવા તમારા દ્વિવિધ સંસ્કારે કરીને યાવ છે. અને તે તમારું આત્મચિત્ર-આત્મપ્રતિરૂપતા માત્ર-જે પણ અવે આપણે એ દર્શનાનુસાસનવિધાના કલ્પિતર ભાગમાં આપણે છીએ. પ્રવૃત્તિમાં આપણને એટલું જ કામ છે જે આ જગત તમારું કલ્પિત છે, શ્રુત છે. અને તમે સ્વયં સત્ય સદૃશ છો એ વાત તમને દૃઢ હૃદયાર્દ પાશ.

ક્રમ આ જગત મારું કલ્પિત છે, શ્રુત છે. અને હું સ્વયં સત્ય, સદૃશ છું, એ વાત આપની રૂપાંતરી મને સમ્યક્ પ્રકારે અનુભવગમ્યા થઈ.

આમ જેમ તમે સદૃશ છો તેમ જ ચિદ્રૂપ પણ છો એવાં ત્યાં યથાપિ તમારી સદૃશતા અને આત્મસ્વરૂપતાને અંગે વિચાર કહે તમે સમ્યક્ પ્રકારે જાણી જ. તથાપિ તમારા તદ્વિષયક આદ્યલાઠ્ઠનક વિચારનાયે તેનું વિશેષ કથન કરું છું. પંચકર્મેન્દ્રિય, પંચગાનેન્દ્રિય, પંચગ્રામ્ય અને મન બુદ્ધિ મણી જે આ શરીરમાં સતત તત્ત્વ છે, તેમને તમે જાણો છો તેઓ, જડ હોઇને પરસ્પરને ક્રિયા તમને જાણતા નથી. તેઓ તમારાં કલ્પિત-ભવિષ્ય જૂનરૂપથી શ્રુત છે તમે તેમના રસામિ તેથી ચૈતન્ય વર્તમાન ચિદ્રૂપ છો. દૃશ્ય એવાં એ મનાજ તથા મનના તમે દૃશ્ય સાક્ષી-અથવા મનઃસાક્ષી-છો.

ક્રમ સમ્યક્ અવે હું જાતનિશ્ચય થયો જે હું સદૃશ ચિદ્રૂપ અને આત્મસ્વરૂપ છું એ કલ્યાણરૂપ પ્રબોધ મારા પરમ તારણુરૂપ કારણ છે.

આમ માધુ તમારા એતદ્વિષયક પ્રબોધની શક્તિને અર્થે કેટલાક પદોનું ઉચ્ચારણ કરું છું. તમે અવધાનપૂર્વક શ્રુણીને તમારા અંતઃકલ્પજોને વિશાળ કરો

॥ માયા માયાકાર્યં સર્વં મહદાદિ દેહપર્યન્તમ્ ।

અસદિદમનાત્મકંત્વં ત્રિદિ પદમરીચિકાકલ્પમ્ ॥ ૧ ॥

* (૧) મહત્ત્વથી આરંભી દેહપર્યન્ત સર્વ માયાનુ કાર્ય છે, માયા છે, અસત્ છે, અનાત્મભૂત છે અને તેથી મહત્ત્વમિતી મુગ્ધતાથી લેવી છે (૨) જે પોતે સર્વ પદાર્થોને જાણે છે, જેને કોઈ પદાર્થ જાણતો નથી જે બ્રહ્માદિને ચેતના અર્થે છે, જેને બ્રહ્માદિ ચેતના અર્થે સહનો નથી. (૩) જે અન્તરાત્મના પુરાણ પુરુષ છે. તિરન્તર તથા અખંડ આત્મજ્ઞના અનુભવ રૂપ છે, સત્ એકરૂપ છે, અને જ્ઞાનમાત્ર છે. વાણી, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ એ એની પ્રેરણાથીજ ચાલે છે. (૪) સત્ત્વગુણમય આ બુદ્ધિરૂપ મુદ્દામાં અચ્છાદિત પ્રકાશમાત્ર આકાશ છે અને તે આકાશમાં પોતાના પ્રકાશથી જ સકલ વિશ્વને પ્રકાશિતો એવો આત્મા સૂર્યવત્ જહ્નુ જ પ્રકાશી. (૫) મન તથા અદ્ધારના વિકારોને અને દેહ ઇન્દ્રિય તથા પ્રાણોએ કરેલી ક્રિયાઓને જાણનાર અને જેમ હોદાને અગ્નિ અનુસરે છે તેમ તેઓને અનુસરતો આત્મા પોતે કોઈ ક્રિયા કરતો નથી અને કોઈ વિકાર પણ પામતો નથી. (૬) પ્રકૃતિ વિદ્યતિથી ભિન્ન, સુદ્ધભોધસ્વરૂપ, આ સદસત્ સ્વરૂપ જ્યોત્સ્ને પ્રકાશ આપતો, નિર્વિશેષ એ પરમાત્મા 'હું હું' એવી રીતે બુદ્ધિમાં સાક્ષીરૂપે નમદાદિ અવસ્થામાં સદાશીત્વ પ્રકાશી છે. (૭) પાંચ દેહો લેવી પાંચ ઇન્દ્રિયોએ વિષયરૂપી ઘૂલની ધારાથી પ્રવીણ થરાતો, અને ઘણી વાસનારૂપી કાંપોથી પ્રત્યક્ષિત થતો મનરૂપી અગ્નિ આ પ્રપંચ ચલાવે છે (૮) અત્ત-ત વૈરાગ્યવાળાને જ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે, 'સમાધિવાળાને' દૃઢ બોધ થાય છે. દરબોધ વાળાનેજ બંધનમાંથી મુક્તિ થાય છે. અને મુક્તનેજ નિત્ય મુખને અનુભવ થાય છે (૯) દે શિષ્ય ! હું નિમમિત કરેલા મનશી કલ્પિત સ્વપ્નરૂપ પ્રાણ કરીને એ આત્મા હું છું એમ સદાશીત્વ તારા અંતઃકરણમાં જાણ, જ્ઞાન તથા અનુભવથી તરંગિતવાળા અપાર સેનારૂપ સમુદ્રને તર અને પ્રવેશીને રહીને દેહપંચ થા (૧૦) વાણીના મનમાં, મનને બુદ્ધિમાં, બુદ્ધિને બુદ્ધિમાં સાક્ષીમાં, અને તે સાક્ષીને નિર્વિકલ્પ પૂર્ણાત્મામાં ભવ કરીને પરમ શાંતિ પામ.

યઃ પશ્યતિ સ્વયં સર્વં યં ન પશ્યતિ કથન ।

યથેતયતિ બુદ્ધ્યાદિ ન તથાં ચેતયત્યયમ્ ॥ ૨ ॥

एपोन्तरात्मा पुरुषः पुराणो निरन्तराखण्डसुखानुभूति ।

सदेकरूपः प्रतिबोधमात्रो येनेपिता वागसवश्चरन्ति ॥ ३ ॥

अत्रैव सत्त्वात्मनि धीगुहायामव्याकृताकाश उपत्मकाशः ।

आकाश उच्चै रविवत्प्रकाशते स्वतेजसा विश्वमिदं प्रकाशयन् ॥ ४ ॥

ज्ञाता मनोऽहंकृतिविक्रियाणां देहेन्द्रियमाणकृतक्रियाणाम् ।

अयोश्चिच्चाननुवर्त्तमानो न चेष्टते नो विकरोति किंचन ॥ ५ ॥

प्रકૃતિવિકૃતિભિન્નઃ શુદ્ધબોધસ્વભાવઃ

સદસદિદમશેષં ભાસયન્નિર્વિશેષઃ ।

ચિલસતિ પરમાત્મા જાગ્રદાદિષ્વવસ્થા-

સ્વહમહમિતિ સાક્ષાત્સાક્ષિરુપેણ બુદ્ધેઃ ॥ ૬ ॥

पञ्चेन्द्रियैः पञ्चभिरेव होतृभिः प्रचीयमानो विषयाज्यधारया ।

जाज्वल्यमानो बहुवासनेन्यनैर्मનોમયાग्निर्वहति प्रपञ्चम् ॥ ७ ॥

अत्यन्तवैराग्यवत समाधिः समाहितस्यैव दृढःप्रबोधः ।

प्रबुદ્ધતત્ત્વસ્ય हि बन्धमुक्तिर्मुक्तात्मनो नित्यसुखानुभूतिः ॥ ૮ ॥

નિયમિતમનસામું ત્વં સ્વમાત્માનમાત્મ-

ન્યયમહમિતિ સાક્ષાદ્વિદ્ધિ બુદ્ધિપ્રસાદાત્ ।

જનિમરણતરજ્ઞાપારસંસારસિન્ધુ

પ્રતર ભવ કૃતાર્થો બ્રહ્મરુપેણ નંસ્થઃ ॥ ૯ ॥

वाचं नियच्छात्मनि त नियच्छ बुद्धौ धियं यच्छ च बुद्धिसाक्षिणि ।

तं चापि पूर्णात्मनि निर्विकल्पे विलाप्य शान्तिं परमां भजस्व ॥ ૧૦ ॥

કે ૦ ૪૪ । ૪૪ । મહાશય । એ સગીતરત્નાકરશ્ચ પદ્યો શૃણુને અને તેને અર્થ

જાણીને અને અતીવ આહ્વાદ થયો

આ ૦ આત્મોત્પતિ-સ્વરૂપોત્પતિ—ની આ નાની અરખી વાર્તા નથી. અને એ પ્રભોધ

નિરન્તરમનનપૂર્વક તમને હૃદયાહ્લોકિત-સ્વકીય-ધ્યાય તો તે કઈ અદ્ય સહ્યામની પ્રાપ્તિ

નહિ કેમ જે તમારી સર્ગ મહતી કામનાઓમા-અને સહોપમા દહિયે તો તમારા સર્વા-

ર્થમાં આનન્દ વિના ખીએ કાઈ અર્થ છે ખરો ?

કે ૦ ના પશુ હુ સ્વર્ગાધિપતિ દેવ હોજી તો માઈ !

આ ૦ અને તેમા પશુ આનન્દ વિના ખીજ કયા અર્થની આશા છે ?

કં એની જ.

આં હારે તમારા મર્વે ગોણુ ગોણુ અયોગી આનન્દ એ જ મુખ્યાર્થ-અર્થાર્થ-હે; એ સસને હૃદયારૂઢ કરી, પછી જુઓ પણ તાત ! તમે કહ્યું ને હું દેવ હોઈ તો મારું, તે દેવ એટલે શું ?

કં દેવ, સદૃપ ચિદ્રૂપ આનન્દરૂપ પરમાત્મા છે

આં અને તમારું સ્વરૂપ કેવું છે ?

કં તે સદૃપ, ગિદ્રૂપ અને આનન્દરૂપ આત્મા છે.

આં ને સદૃપ, ચિદ્રૂપ, આનન્દરૂપ હોય તે વસ્તુતઃ અજ, અજર, અમર, અ-
વિનાશી પણ હોય ને ને ! તો સદૃપતા, ચિદ્રૂપતા, અને આનન્દરૂપતા અને નહિ.

કં યથાર્થ

આં પણ તમે દેવસ્વરૂપનું પૂર્ણ નિરૂપણ કરો

કં તે અજ, અજર, અમર, અવિનાશિ-આનન્દરૂપ પરમાત્મા છે

આં અને તમારા આત્મા-સ્વસ્વરૂપનું-પૂર્ણ નિરૂપણ કરો

કં તે અજ, અજર, અમર, અવિનાશિ-આનન્દરૂપ આત્મા છે.

આં માથું અવે સ્વરૂપસદાણે સાદરૂપવાળા એ પરમાત્મા અને આત્મા તે એક જ છે વા બિન બિન ! જો બિન કહે તો તેમને બિન કરનારું કયું તત્ત્વ છે ?

કં તેમને બિન કરનારું કોઈએ તત્ત્વ જણાવું નહિ તેમનું વૈસાદરૂપ નહિ જ.

આં હારે તેઓ એક જ અને તમે પણ દેવ જ છો.

કં નિ સદેહ મહાશય ! આપની કૃપાજ્ઞાનવિએ સજીવન યજ્ઞને હું જાણે કોઈ સ્વર્ગમાં બેઠો હોઈ એમ જણાય છે

આં પણ અવે નવ વાગવાનો મનય યયો અને અવે તમને કૃપા લાગી દૂરો

કં નહિ મહાશય, આપના વાગમૃતપાન પાસે મને બીજા કશાની રૂચિ નહિ તથાપિ અદુણા ને ધરાયું કંઈ નેનું વિરોધ મનન કરવા આપણે ધેર જાણું. અને સંધ્યા-
કાળે પાંચ વાગતે પુનઃ આ જ સ્વરૂપે આવિશ્ય

રા. રા. આનન્દનન્દનની પ્રતિજ્ઞા.

રા. રા. સુદર્શનના તંત્રી ચોખ્ખા—

નિ રાજનગર.

મહાશય !

માસિકમુકુટમણિ શ્રી સુદર્શનના પુરાતક ૧૫ અંક ૩ જામાં રા. રા. નરસિંહરાવ બોજાનાથને નામે જે ચર્ચાપત્ર આવ્યું છે તે ઉપરિ અમારું હિતર, નેઓની તથા તમારા વાચકદંડની જાણને અર્થ માવકારા પ્રકટ કરવા કૃપા કરશે.

અમારા પદ વિશે (અને અવેથી ગદ્ય વિશે પણ) ને પ્રતિજ્ઞા આપે પ્રસિદ્ધ કરી છે તેમાં " પરમાપાનો અન્ય કોઈ કારની અરખી શબ્દ ને દેખાડશે નેને એક શબ્દ માટે એક ' સુદર્શન ' એક વર્ષ પર્વન્ત બેઠે આપવામા આસરો ધરતાદિ લખ્યું છે તેટલા પરથી રા. રા. નરસિંહરાવ બોજાનાથ દ્વારાથી, અંગ્રેજી, થોડુંમિઝ ફ્રેન્ચાદિનો તેમાં સમા-

વેશ કરે તે સમીચીન નથી. તથાપિ તે વિશે અમે વિવાદ કરવા માગતા નથી. કેમજે અમારે તે પણ ઈષ્ટ છે. તદ્વિષે તે કંઈ અમારી પ્રતિજ્ઞાનો ભાગ ન મળેજો.

સાધુ:—આવે શબ્દ અમારી કૃતિમાં છે જ નહિ. મૂલંનાસ્તિ કુતઃશાયાઃ । એટલે તેને અર્થે કંઈ વિવાદ ન જ હોય. પણ તેઓએ લેશ પણ વિશેષ વિચાર કર્યો હોત જ ન્યાં અન્સાનુપ્રાસમાં ‘સુતરાણુ’ શબ્દ છે ત્યાં ‘સાધુ’ શબ્દ જ ન મંબવે, તો તેઓ અર્થ થ મથી વંચી જાત. એ સમય કાવ્ય વાંચી જતા જ જણાશે જે કોઈપણ સ્થળે અમે અન્સાનુપ્રાસનો અનાદર નથી કર્યો. તો આ એક પ્રસંગમાં શા માટે કર્યો હોય ? પણ ‘સાધુ’માત્રો ‘હુ’ વાચન પ્રમાણથી જ ‘હુ’ જેવો ભાસે એવો સંભવ છે. અને તેથી લેખકની ભૂલ થઈ છે.

લાલ:—આ શબ્દ તેઓ અરજીમાંથી ફારસીમાં આવ્યો એમ કહે છે. પણ મૂળ અરજીમાં પણ તે ક્યાંથી આવ્યો એ જ્યારે સુનિશ્ચિત થશે ત્યારે મોટું આશ્ચર્ય થશે! તદ્વિષે પ્રકૃતમાં તો અમે તેને ફારસી ગણી, તેના દેખાડનાર આકાશીને બેઠા અર્પવા ત ત્રી આપપ્રતિ વિનંતિ લખી મોકલી છે. લાલ શબ્દ વિશે સચવતા તેઓ કંઈક પ્રસંગોપાત પણ બીજી વિષયાન્તરમાં પડી લખે છે. એ પંક્તિઓ ત્રીજે પ્રમાણે છે:—

“એ યાદ રાખવું કે પરમાપાનો શબ્દ હોઈને સંસ્કૃતમાં પણ પછીના વખતમાં દાખલ થયો હોય તો તે સંસ્કૃત ગણાય નહિ, નહિતો એ રીતે તો પછી કલેક્ટર, ઈન્સાફ, મુસાફરી—એ શબ્દો અંગ્રેજી ફારસી નહિ પણ ગુજરાતી છે એમ કહેવાને પણ બાધ નથી. આનન્દનન્દનની પ્રતિજ્ઞામાં કંઈપણ સાર હોય તો પરમાપામાંથી સ્વીકારાયલા શબ્દ પણ લાજ્ય હોવા જોઈએ. હેમને મતે.”

અત્ર આ પ્રસંગોપાત છે જે પરમાપાનો શબ્દ હોઈને પાછળના સમયમાં તે સંસ્કૃતમાં પ્રવિષ્ટ થયો હોય તે અમારે મતે લાજ્ય હોવો જોઈએ.

પણ એવા કયા શબ્દો છે જે મૂળ પરમાપાના હોઈને પાછળથી સંસ્કૃતમાં પ્રવિષ્ટ થઈ સંસ્કૃત ગણાયા છે તે કૃપા કરી તેઓ સંખ્યાબદ્ધ દેખાડો ? અમારું માનવું તો આગ છે જે નિયમરૂપે એટલે મોટી સંખ્યામાં તેવા કોઈ શબ્દો સંસ્કૃતમાં ગયા જ નથી. પણ અમારા એ અભિપ્રાયને તેઓ યથાવત્ ખપડી સકરો તો તેઓ પ્રસન્ન થાય એ પ્રમાણે અમારી પ્રતિજ્ઞાનું સ્વરૂપ ધરીશું.

અમારી પ્રતિજ્ઞામાં કંઈ સાર હોય તો, એમ લખીને તેઓ વિષયાન્તરમાં પડે છે તે અકાંડ તાંડવ અને નિરુપયોગી છે.

અમારી પ્રતિજ્ઞામાં કંઈ તો શું પણ બહુજ સાર છે; અથવા કંઈએ નથી; તે વાર્તા અહુણા અમે ચર્ચાનો વિષય કરવા માગતા નથી. જે દરે તે આગળ જણાશે. કાયાં ફળ ખાવાની અભિરુચિ રોગી કિંવા બાળક વિના બીજાને નથી હોતી.

આટલું લખ્યાથી રા. રા. જીવાભાઈ બીમાભાઈના સાહાય્યથી લખેલું તેમનું બીજું ચર્ચાપત્ર પણ ઉત્તરિત થશે. પણ તેમની નિમ્નલિખિતા પંક્તિઓ * એક સ્વદેશવત્સલ કુલીન અને ગંભીર ગૃહસ્થે લખવી ન જાણે તેવી છે. ત્યાં એમને પ્રમાદ કેમ થયો દરો તે સમજાવું નથી.

* “આ ઉપરથી દુરામહલીન મુગ વાચકની ખાતરી મજે કે બંને શબ્દો ફારસી વગેરે સંસ્કૃત પૂર્વકાને અભડાવનારી ‘બાપા’માંથી આવ્યા છે.”

શું શ્રીમતી આર્યભાષા અને આર્યરક્તાનું વર્ણસાકર્ય આનંદ નથી ?

એ ગમેતેમ હો, પણ વાચકવર્ગની સેવાએ જે ઉત્સાહ તેમજે દર્શાવ્યો છે તે ધન્ય વાદને પાત્ર છે અને જે તેઓ વાળુમુદતો શોભ સમ્યા વિના કેવળ રાજદશાત્મકનેજ વળગી રહી સ્થાયિ ઉત્સાહ રાખશે તો વિશેષ ધન્યવાદને પાત્ર થશે અને અમે પણ તે મનો આભાર માનીશું

રાજનગર, સવત્ ૧૯૫૫ માર્ગશિર્ષ વદિ ૨.

આનન્દનન્દન.

‘ આ સળધમા આપણા રસિક વિદ્વાન રા રા કૃષ્ણલાલ ઝવેરી-જેમનો દારસી અભ્યાસ અતિ હિતમ છે-એમનો આભારાય અમે મગાવ્યો હતો તે નીચે પ્રકટ કરીએ છીએ —

તન્ત્રી.

રા. રા. સુદર્શનના તન્ત્રી જોગ,-

“ આનન્દનન્દન ” ની દુરામલી નતિચાનાના પવ તથા તે વિરોધા ચર્ચાપત્રો સળધે આપે મદારા અભિનાય પૂજાવંતા તેના જવામમા લખનાનું કે એ પ્રતિજ્ઞાની સારાસારતા વિશે એ મત હોય શકે જ નહિ જે સાજ એવી નતિજ્ઞા લે તો તો ભાષાની વૃદ્ધિ થા યજ નહિ કે ધારણ કે આવી ગમતો તો રા આનન્દનન્દન ” માત્ર પોતાના મગજને કમરત આપવા ખાતર જ કરતા હશે

એમના પવમા એમની પ્રતિજ્ઞાને બાધકતા માત્ર એક જ શબ્દ છે, અને તે લાલ છે લાલ અસવ દારસી ભાષાનો શબ્દ છે અને દારની મારફતે તે અરખીમાં પણ ગયો છે, તેમજ હિંદુસ્તાની એટલે કર્ન આપમા પણ તેજ દ્વારા આવ્યો છે માત્ર અરખી ભાષામાં લેવી નેહણીમાં રહેજ દેરદાર થશે છે અરખી ભાષા જાણનારા છ રાનીઓને પણ હાનમા જેમ સસ્ત જાણનારા મુગરાતીઓને થઇ ગયું છે તેમ થઇ ગ એલું હતું. તનન 1-અરખરા-દારની શબ્દોને વર્ણ ગણી જેમ મને તમ લેને શાઓવ એટલે અરખીનું ૩૫ આપમા તેઓ વચ્ચા ઉત્તરક હતા, અને તેથી અમલ દારની અ-લ “ અલેદ ” ની જગાએ તેઓએ એ રામને અરખીનું ૩૫ આપમા “ અચન ’, અલુ દાખવ કરી દીધેતો ‘ લાલ ’ નો અચ રાણ ધાય છે મારોક, ઓઝ, વગેરે અર્થો મગ અર્થ નથી

આ મિગય જાએ એક મેન્ડ બાપાનો શબ્દ એમની કૃતિમા દેખાનો નથી, એ જાણી “ આનન્દનન્દન ” ને સતોય થશે “ સાખ ” અરખી શબ્દ છે, પણ “ સાગ ” ને જન “ માખ ” ઉપાય છે, માટે એ જાણનારની ખૂશ છે “ દીવાણ, ” “ પણ, ” “ કુજ, ” “ આવ, ” વગેરેને પરમાપાના શબ્દો ભાગ્યેજ કહેવાય. હિંદુસ્તાનીમાં વપરાતા કટલાક શબ્દો આપના એ ચર્ચાપત્રીએ આપી હેતુ દારસી મૂળ શોધવા માગ્યું છે પણ તેઓ જેટલો સસ્ત જોડે તળધ રાખે છે, તેટલો જ દારસી જોડે રાખે છે, માટે તેમના વાપરથી “ આનન્દનન્દન ” નું કાવ્ય અમલક મએલું મળાય નહિ.

મુખ્ય,

તા ૨૦ ડિસેમ્બર ૧૯૮૯ } લા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

હોવે તે, તહેમા સુ ? વિચાર યશ તેા દૂર મૂકીને
હૉંવી, પામે મૃત્યુ જગમહિ વળી જોવડુ ખરે:—

જશે તે નિશ્ચે આ ધુળ મહિ બળી ન્યાયો ઉપજશે,
અને સજારીને નહિં કહોં રુવે પૃથ્વીપર કા,
અને તહેને કોઈ નહિ નહિં દિયે માન કહોંયે,
સ્તુતિગાનો કોઈ નહિ નહિ કદી ગાય હરખે

(મહાકાવ્ય)

('મહારી સૂમા તારે ઓઢણે.....'એ ચાલ)

મહારી ગરવી ઓ ગુજરાત રે,
શોભે રુડેતો રસાળ !

રમ્ય લોલા તરુ કેરી જૂંમિ હે
મધુરી ચારુ વિશાળ,

જનુનિ ! કોડે લાડ કરીને

ગછરે તું કવિ-બાળ,

મહારી ગરવી ઓ ગુજરાત ૬

નદી તળાવોથી પૂર્ણ જૂંમિ રે,

દીનની લેતી સંભાળ,

બહાલી મહારી તું પિતૃ-જૂંમિ હે

સુખ દેતી સહુ કાળ,

મહારી ગરવી ઓ ગુજરાત ૭

વતસલભાવે ગુલામ પ્રેમે,

હૃદય, જૂંમિ રસાળ !

તે દૃઢપદ નહિં છોડોં સકે રે,

મનુજનો હસ્ત કા કાળ,

મહારી ગરવી ઓ ગુજરાત ૮

અંતર.

આનંદદર્શન હરિ.

(મહાકાવ્ય) ।

હરિગીત છંદ.

આનંદદર્શન તણોં જ હરમાં આપોં રહોં છે રગરગે,
આશ, ધન છાપી રહો છે નેહ નમના મંડળે,
મનમયુર દેખીને લલગી સુધા વર્ષા મહાપ છે,
સંયોગ ધનનો ન્યાં થયોં લાં મયુરવલ સુધાપ છે.

ગુણતાન માન ને માનમાં નવ ખાનખાનને ધમ્મતો,
માધુરી મુર્તિ ગુણુમાને નેદરસમાં વહોં જતો;
રનેહોદધિથી પ્રગટિયા આનંદરૂપ ધનશ્યામ તો,
મનહર છબી દર્શન યતાં આ જગતગોહને જુલતો. ૨

કહેણી રહેણી એક નર્થો લાં પ્રેમની યાનો કદી ?
પ્રેમ નહીં પણ વહેમમાં સર્વે રહ્યા છે એ પ્રતી.
પોતાતણુ વળગ્યું અતિ લા નેહ તો નવ રૂહે વસી,
ધિકાર છૂટ્યો જગતનો ત્યાં આધિ વ્યાધિ સહુ ખસી. ૩

ઉપાધિ પણ ત્યાં નવ ટકે, જ્યાં પ્રેમ હર પ્રકટાયછે,
ચતુ મિત્રનું જ્ઞાન ખસતાં પેઠી જગ દર્શાય છે.
રથૂળ સૂક્ષ્મ કારણુ વિષે, હરિરસ ધણો છલકાય છે,
મિત્ર આરિ હરિને પરી કરી હરિતણુ ગુણુ ગાય છે. ૪

લૌકિક અલૌકિક સર્વમાં હરિના વિના સુખ કા કરે,
પ્રલક્ષ દર્શન પણે પણમાં અનુભવ કરે ને વિચરે;
જ્ઞાનઅંધ બની હવે કાં બ્રમણુમા ભટક્યા કરે,
લમીં લાગી લાગ ગિરિધર ત્યાં સાકળ નવ કરે. ૫

સાંકળ ?

ખતા નહીં જાતી.

(મજેલુ)

ગાઝલ.

પેદા થયો ખતા મહોઃ ખતા નહીં જાતી,
પેદા કરી તકદીર ના તતખીરથી જાતી—પેદા થયો.
મગર ખતા તકદીરથી—સનમ—સદા તું દર.
આશકતણી તુંથી ન ખતા શું ખસી જાતી !—પેદા થયો.
હિના કરે તુજ કદચની—સનમ—અમનમાં રોજ,
હુથી ગુણે ન ખારતી હારો મગર જાતી—પેદા થયો.
તું કુલથી કાંઠા—સનમ—ચાહે તો કર દર,
તુંને મગર તકલીફ એ આપી નહીં જાતી.—પેદા થયો.
કાફર દિલ આનો કરે—સનમ—લાખ તકસીર,
તારી મગર માદી વગર ધડી નહીં જાતી.—પેદા થયો.
એ યાદીપર તું—સનમ—કરી રહી છે રહેર,
તું આવતી પણુ ભુલ્યુમે ગભરાઇને જાતી,—પેદા થયો.

તું ચાહે તો શોર એ કરે ધરારે. ચૂપ,
 તુંથી મગર રહમ અને શરમ નહીં જાતી.—પેદા થયો.
 મ્હારી નાદાની અને તારી લ્યાકત-ચાર—
 તેમાં દિદારની ધડો લૂટાઇને જાતી.—પેદા થયો.
 ખાર અને આ શોર લાં છું છુરખામાં આવ,
 લાંથી મગર એ શિકલે સુલ જોઇ નહીં જાતી.—પેદા થયો.
 આશક આલમમા ભર્યું-સનમ-અધે તે ઝૂંદેર,
 ચૂમે ન તું લાં ઝૂંદેરની તાસીર ના જાતી.—પેદા થયો.
 લખો-સનમ-તુજ દરકતા પલ પલ બોસાઇજ,
 આ બેરૂઝ પાયુ શિકલ ના ધરી તને જાતી.—પેદા થયો.
 ખતા કરી બૂલું ખતાં-સનમ-દાઝવો વાર,
 બેઠતાં તુને મગર ના એ ખટક જાતી.—પેદા થયો.
 તું તો પારીનો સદા-સનમ-ધરી રહો હાય,
 આ હાયની રેખા મગર જુરી નહીં જાતી.—પેદા થયો.
 કેમ કહું તુજને ખતા કરવાને મુજ સાફ ?
 આ હાયની એ હાયથી ધોઇ નહીં જાતી.—પેદા થયો.
 કિસ્મત જામ શરાખનું બરી શાહોં લા મેંજ—
 કે ચિલ્વનો માશુકની ચીરી નહીં જાતી.—પેદા થયો.
 ના તાકાત મજો-સનમ-ના કિસ્મત પલટાય,
 કમખ આ જુદાઇ તો ન કયામતે જાતી.—પેદા થયો.

કલાખી.

શાને રોવાનું ?

(મજલું.)

જે ખપતું ના તે ખોવાનું,
 ખોવાનાં શાને રોવાનું ?
 લેનારાને જો જોવાનું—

જાલાં ! શાને રોવાનું ?

માગો ને માગે તે લેતા,
 તે એ કાં આંમુમાં રહેતા ?
 લેનારાને જોવા રહેતા—

જાલાં ! કાં રોતાં ?

કલાખી.

કવિતા અને સંગીત.

(મજેલું.) *

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૦૦ થી).

કવિતા અને સંગીત એ બે વચ્ચેના સંબંધનું સ્વરૂપ, ઇતિહાસ, તથા મૂળ આપણે તપાસી ગયા. હવે એ સંબંધનાં પરિણામ સાહિત્ય ઉપર કેવાં થયાં છે, તે જરાક જોઈએ. કવિતાની સંગીતકક્ષમતાને સંબંધે બે વર્ગમાં ભાગ પાડીને મૂકીશું; (૧) ગુંજ્ય, અથવા ગુંજનક્ષમ (Chantable), અને (૨) ગેય અથવા સંગીતક્ષમ (Singable). આપણે જોઈએ કે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં સંગીત અને કવિતાનો વિચ્છેદ થયા છતાં કાંઈક અંશે સંબંધ ટકી રહ્યો છે, ત્હેને પરિણામે એ સાહિત્યમાં કવિતાના બે પરસ્પરથી છૂટા વિભાગ પડી ગયા છે, એક ભાગ શુદ્ધ કાવ્ય (Poetry proper) અને બીજો ભાગ ગેયપદ્ય (Song). આ બેમાંથી શુદ્ધ કાવ્ય બહુ તો ગુંજ્ય કાવ્યના વર્ગમાં આવી શકશે, જો કે જે પ્રકારે આપણા સાહિત્યનાં પદ્યો ગુંજ્ય હોય છે તે પ્રકારે તો નહિ જ; આપણું ગુંજન સંગીતની વધારે પાસે જાય છે અને પાશ્ચાત્યકાવ્યનું ગુંજન માત્ર મધુરસ્વરવિકૃતિને પગધિયે જ અટકે છે પરંતુ અંગ્રેજી સાહિત્યમાંનાં ગુંજ્ય કાવ્ય કદી પણ ગેય બની શકવાનાં નહિ. એ ગેયતા તો Song-ગેય પદ્ય-ના વિભાગમાં જ નિયન્ત્રિત છે. આ સ્થિતિ એક રીતે અંગ્રેજી કવિતાને નડતર કૃત્ત્વ કરે છે, અને તે નડતર દૂર થવાનો સંભવ જણાતો નથી. એ સ્થિતિને પરિણામે ગેયપદ્યો ગમે એવાં કવિત્વમય હોય છતાં ત્હેના રચનારા Composers ના નામથી પ્રસિદ્ધ રહી સંગીતકલાના આચાર્ય તરીકે ગણાય છે, પણ કદી પણ કવિ તરીકે નહિ; તેમ જ કવિ ગમે એવી સંગીતક્ષમ કવિતા રચે તો પણ ત્હેની કૃતિ કવિતાના વર્ગમાં જ રહી કવિને Composer ની પદ્ધતિ મળતી નથી. આથી કંઈને કવિતા અને સંગીત વચ્ચે અયોગ્ય વિચ્છેદ રહે છે.

આપણા દેશની કવિતામાં સ્થિતિ ભ્રૂદી રીસતી છે; શુદ્ધ કાવ્યનો વર્ગ ગેયતાથી વિમુક્ત નથી.† આ સ્થિતિ પાશ્ચાત્ય કવિતા કરતાં આપણી કવિતાને એક પ્રકારનો લાભ આપે છે, અને કાંઈક તે કારણથી જ આપણી કવિતાનું વૃદ્ધિ રૂપે ભાષાન્તર થઈ શકતું નથી. આ લાભનો ઉપયોગ કરનાર કોઈ શેલી કે કીટ્સ કે શેક્સપીયર આપણામાં ઉત્પન્ન થાય, તો આપણી કવિતામાં વિરલ અને અદ્ભુત ભાવિ શક્તિયો ભરેલી છે. પરંતુ જેમ આ સ્થિતિમાં લાભ છે તેમ જ તે લાભના પરિણામે જ સંગીતકક્ષમતા આપણી કવિતાની એક રીતે નડતર પણ જતે છે. એક દૃષ્ટાન્ત આપ્યાથી સમજાશે. રા. મલ્હિસાંદર રત્નજી ભટ્ટે પોતાનું એક સંગીતકાવ્ય કેટલાંક વર્ષ ઉપર મ્હારા ઉપર પત્રદ્વારા વાંચવા માટે મોકલ્યું હતું. મયાળે ‘અંજનીગીત’ એમ લખ્યું હતું. અંજનીગીત તે શું, એ

* લખનાર—રા. રા. નરસિંહરાવ જોળાનાય.

† આ વચન નીચે એક ખાસ લક્ષણ જતાવીશું તેથી વિશિષ્ટ ગણવાનું છે. સંસ્કૃત જ્ઞોતો ધણે ભાગે ગેય નથી હોતાં, માત્ર ગુંજ્ય હોય છે, એ વિશિષ્ટતા અહિં મુકવાની છે. પરંતુ ઉપર કહી ગયા છિયે તેમ આપણી ગુંજ્યતા તે ગેયતાની વધારે સમીપ છે.

દુ જાણતો નહોતો, તેથી મહે લખીને પૂછ્યું. ઉત્તરમાં મહેને હેમણે સમજાવ્યું કે કિલોસ-કરના સંગીત શાકુન્તલમાંના એક ગીતની ચાલનું એ નામ છે; પણ તે સાથે હેમણે ઉમેર્યું કે—હું નહોતો જાણતો કે અંગતીગીતની ચાલ તદમને ખજાર નહિં હોય. જાણતો હોત તો મહાર્ સંગીત કાવ્ય તદમને મોકલત નહિં. મહારા કાવ્યની લગભગ બધી ખૂખી એ પ્રકારની ગેયતામાં સમાવશી છે.

આ હેમનું કહેવું ધણે અશે ખરું હતું તેમનું સંગીતકાવ્ય મહેને વાંચ્યાથી સુન્દર લાગ્યું ખરું. પરંતુ એ ગીતની ચાલ હું જો જાણતો હોત તો હેમનું સૌન્દર્ય વધારે પૂર્ણ સ્વરૂપે પ્રગટ થાત. આ ઉદાહરણ શું સચવે છે? કૂહેવાની જરૂર નથી કે સંગીતક્ષમ કાવ્યની ખૂખી હોતી ગેયતા ઉપર મુખ્ય આધાર રાખવાને લીધે ગીતની ચાલ જાણવા વગર કાવ્યની ખૂખી પણ પૂર્ણ રીતે પ્રગટ થતી નથી. આ રિચિતિ દૂર કરવાને માટે મુખ્ય ઉપાય બે છે. એક તો એ કે કવિએ પોતાનાં સંગીતકાવ્યો રચવામાં જનસમુદાયમાં પરિચિત હોય. હેવા બાંધા પસંદ કરવા. આ ઉપાયની સફળતાનું પરિણામ આપણા હાલના સાહિત્યમાં ઠેરઠેર જોવામાં આવે છે. દયારામભાઈ વગેરેની ગરબીઓ તથા પદોની પરિચિત ચાલોમાં જે જે આધુનિક કવિએ પોતાના સંગીતકાવ્યો રચ્યા છે, તેમના તે કાવ્યો જનસમુદાયમાં પ્રવેશ પામી શક્યાં છે. અને એથી ઉત્તરું પરિણામ એ થયું છે કે નવી તરેહના બાંધામાં સંગીત-કાવ્યો રચવાના પ્રયત્ન લોકમાં કાવ્યનો પ્રચાર થવાને સળંગ નિષ્ફળ જ ધણે ભાગે ની-વશા છે. હાલો અપવાદ વિરલ પ્રસંગે જ જોવામાં આવે છે અને તે ખીન્ન ઉપાયમાં જણાશે. એ ખીન્ને ઉપાય એ છે કે લોકમાં પ્રચાર પામી શકે અને પરિચિત થઈ શકે હેવા બાંધા-જે નવા બાંધા ઉત્પન્ન કરવા હોય તો—પસંદ કરવા હાવા બાંધા સફળ રીતે ખતાવવાનું મામર્ય રૂઢ નૈસર્ગિક શક્તિવાળા અને (મિત્ર, શિષ્ય, વગેરેના વર્ગથી અનુકૂળ રીતે વાંઠાયલા પુરુષોમાં સંભવે છે. આ જ ને સચોટગતી આપર્યકતા છે; કેમકે જે કોઈ બાંધા લોકપ્રચારમાં આવ્યા તે કોઈ કાળે તો, આરંભમાં દાખલ થયા ત્યારે તો, લોકને અપરિચિત જ હશે. આ મામર્યનું પ્રસિદ્ધ દેહાન્ત આપણા રસિક કવિ દયારામભાઈનું છે. પોને રચેલા બાંધાનું લોકપ્રચારમાં ચલણ એ કવિ સફળ રીતે પ્રવર્તાવી શક્યા તે પોતાની નૈસર્ગિક રસિકતાની શક્તિને બળે, તેમ જ પોતાના શિષ્યસંપ્રદાયદ્વારા પોતાનાં ગીતોની ચાલ ચોતરફ લોકોના ગ્રવણમાં આજીવાને લીધે.*

ઉપર કહ્યું કે આપણી કવિતા સર્વ પ્રસંગે સંગીતક્ષમ છે, પરંતુ એ સામાન્ય વચનને કેટલીક મર્યાદા છે. આપણી કવિતામાં પણ ગુન્ન્ય અને ગેય એમ વિભાગ છે. ગેય કાવ્યોમાં પિંગળના છંદ અને જૂત શિવાય સર્વ કોઈ બાધાના ગીતોનો સમાવેશ થાય છે. (છંદોની ગેયતા વિશે નીચે હમણાં જ જોણવાનો પ્રમંગ આવશે.) ગુન્ન્ય કાવ્યોમાં પ્રધાન રીતે પિંગળમાં સ્વીકારાયલાં અને તે પ્રકારનાં અક્ષરમેળ જૂતોમાં રચાયલાં પદો, તેમ જ ખીન્ને

* આ વિભાગમાં બે ઉપાય ખતાવ્યા તે ઉપર એક ત્રીજો ઉપાય પણ છે, અને તે જોણ મદસ્તવનો નથી. ગીતની સુરોની રચના મા-કંડારાંપ્રભવથી આપણામાં ચાલી આવે છે, તેને બિબ્ધની પ્રગ્ન ને માધન શિવાય જો સફળ માટે સુરોની ચિદ્રાવણની પદતિ (Notation) પાસાલ સંજોતમાં છે તે આપ વાપરવી.

અગે માત્રામેળ છન્દો આવે છે. આ ગુંબજતાને ગેયતાના રૂપમાં પસંદાવી સકાય નહિ. એમ કેરવા જતા હાસ્યગનક પરિણામ થાય છે. એક ઉદાહરણ આપ્યાથી જણારો.

“અસ્ત્યુત્તરસ્યાં દિશિ દેવતાત્મા
હિમાલયો નામ નગાધિરાજઃ ।”

આ કુમારસંભવના પ્રથમ શ્લોકનું પૂર્વાર્દ ઉપગતિવૃત્તમાં છે તે ગુંબજનો જ વિષય બની સકે, છતાં એક ગૃહસ્થ એને આ પ્રમાણે બેસાડવા જતા હતા.—

“સગન મુખરા બતલા જ રે”, એ ગીતની ઢબમાં હમણાં ગાઈ જતાવ્યા પ્રમાણે એ ઉપગતિ પણ ગાવાથી કેવું હસનીય પરિણામ રસિક શ્રવણ ઉપર થાય છે તે અલ્પારે પ્રસક્ત થયું હશે આ પ્રયત્નમાં ક્ષતિ થવાનું મુખ્ય કારણ શબ્દદ્વયનો ભંગ છે.

“અસ્ત્યુત્તરસ્યાં દિશિ દેવતાત્મા”

આ ચરણમાં ચિદ્રૂ મૂકલા સ્વરો ઉપર તાલ વૃત્તના ગુંજનમાં સરસ રીતે આવી સકે છે, તે મચડી નાખીને ગેયતામાં મક્કતા નીચે પ્રમાણે ઊત્તમિતતા થાય છે.—

* “અસ્ત્યુત્તરસ્યાં દિશિ દેવતાત્મા”

હામાં જણારો કે તાલ સ્તુત્યુ, સ્યાં અને ત્મા ઉપર આવતાં જોડે સ્થળે અર્થાત્ accent બગડે હોવે સ્થળે આવે છે, એટલું જ નહિ પણ જ તથા દે શું છતાં ટૂંકાવવો પડે છે. આ ઉદાહરણના અભિનયથી શ્રોતાઓને સ્પષ્ટ જણાયું હશે કે આ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરનાર ગૃહસ્થનામાં સંગીત વિશે તેમ જ કવિતા વિશે સરખું અગ્નિ હોવું બેધે.

ખરું જોતાં આક્ષરમેળ વૃત્તો ઘણું કરીને સર્વથા ગુંબજ રહી સકે છે અને ગેયતાનો વિષય બની સક્તાં નથી. શિખરિણીવૃત્ત મદ્દાડ વગેરે રાગમાં ગાઈ મકાય છે છતાં રુચિ-ભંગ થતો નથી. અલ્પારે એ પ્રમાણે ગાઈ જતાવેલ દૃશાન્ત ઉપરથી એ વાત સમજાઈ હશે. તેમ જ એ જ ઉપગતિવૃત્ત પીલુ રાગમાં ગાઈ સકાય છે અને રુચિમાં ક્ષતિ થતી નથી, તે “સ્વપ્નો નુ માપા નુ મતિમ્પ્રમો નુ” ઇત્યાદિક શ્લોક હમણાં ગાઈ જતાવ્યાથી સ્પષ્ટ થયું હશે. તેમ જ તોટકવૃત્ત તો સોરઠ, ખમાયચ ગિહો, વગેરેમાં સરસતાથી બેસાડી સકાય છે, તે પણ પ્રસક્ત થયું હશે, છતાં, તોટકનું દૃશાન્ત બાદ કરતાં, પીંગ્મ વૃત્તોનું

* જે ચીજને આધારે આ ગાન બેસાડયું છે તેમાં ત્રિતાલ હોવા છતાં આ ઠેકાણે તાલનાં ચિદ્રૂ એકતાલની પેઠે સમાન્તર ગ્રહણ છે, તેમાં કોઈ બાધ ગણવાનો નથી. કેમકે, ક્રપા જેવા તાલના વિશેષ સ્વરૂપની વાત દૂર રાખતાં, એ સિદ્ધ છે કે સર્વ તાલનો લય એકતાલમાં થાય છે. તેમાં ત્રિતાલમાં આવી તાલ રાખવાનો રીવાજ સ્વૈચ્છિકસંકેત-ને આધારે હોઈ, તે ન ગણિયે તો એકતાલ જેવી જ, સમાન્તરતા આવે છે કપામાં બેઠેલું તો તે પણ એકતાલમાં લય પામી સકશે. હરિગીત છન્દનો તાલ પિંગળમાં એક તાલના અન્તરથી જ સ્વીકારાયો છે; પણ હેનું બન્ધારણ જોતાં હેમાં કપાનો તાલ સમાયલો જણાશે આ ઉદાહરણ સચક છે.

ગાન ગેયતા અને ગુંજાતાની વચમાં, અને ગુંજાતા કરતાં ગેયતા તરફ વધારે સમીપ રહે છે. તોટકને જેવા જાણ્યું તો હેમાં પણ સંગીતની સામગ્રી-તાન, વગેરે-હમેરવા જતાં જતનું જતનમય સ્વરૂપ લુપ્ત થવાનો ભય રહે છે. ગુંજન (Chant) અને ગાન (Singing) એ બેમાં સ્વરૂપનો જ ભેદ હોય છે. એ ભેદ સમજવા માટે એ બેના સ્થૂળ લક્ષણ તપાસીયે. (અપૂર્ણ)

આર્યબાલબોધપત્રિકા.

(મળેલ)*

પ્રસ્તાવના.

પ્રિય બાલકો,

આજ કેટલાક મહીના થયા હું તમારા દેશમાં ફરજી. મહારા એ પ્રવાસમાં, તમારા માતાપિતા કેટલાક માથે, તમારા અભ્યાસ અને ધર્મ મળેલ વાતચિત કરવાના થયા પ્રસંગ મને મળ્યા છે. હું ધાર છું કે, તમારામાના થયા જણ નો જાણો છે કે, મને તમારા પર કેટલો પ્રેમ છે, અને તમારા ધર્મ પર મને કેટલી અભિરુચિ છે. તેમાં વિશેષ કરી તમારી ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ યજેશી જેવા મને ખૂબ હોશ છે આ યોગ્ય માસના આ પછા સહવાસથી આપણી વચ્ચે ખૂબ ગાઢ સ્નેહની ગાંઠ બંધાઈ છે. કોઈ પણ એ સ્નેહ-શ્રદ્ધા તૂટવાનો પ્રસંગ આવે, એ મને નેર ગમતું નથી યોગ્ય જ સમયમાં હું મહારે સ્વદેશ જાણે સાંધી પાછા આવતાં પહેલાં તમારામાંના થયા ખરા તો, વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરી સંસારબંધારમાં ગૂંધાયા હશે, સંસારરૂપી અતુભવની શાલામાં દાખલ થયા હશે, અને તમારે રચાને ખીજ બાલકોએ પોતાનો અભ્યાસ રાત્ર કયો હશે વળી એમ પણ બની શકે કે આપણને આ લોકમાં, ફરી મળવાનો પ્રસંગ પણ ન આવે. પણ ને વાત મેં તમને થણે પ્રમગે કહી છે તે તમને યાદ તો હશે કે, આ લોક હપરાત ખીજ લોક પણ છે; અને તે વળી એવા છે કે જ્યાં અરોના નેટના અંતરાય નડતા નથી; દેશપ્રાણના બાધ લા અહીં નેટલા નથી આપણા વિચારો એવા છે કે તેઓ એક પક્ષમાં આખી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી શકે હું બ્યારે તમારાથી હમણે માઇલ દૂર હોઇશ તારે લાં પછુ મને તમારા વિચાર આવશે. અને સાચી એ વિચારો તમારી પ્રત્યે પ્રેરણે પણ મને લાગે છે કે આવો કેવલ માનસિક સંબંધ જ રાખવા કરતા, તે બિપરાંત ખીજ પ્રકારનો સંબંધ પણ રાખો હોય તો ઠીક. આ તમારા માસિકદ્વારા તમને યથાશક્તિ સહાય કરવા, તથા તે દ્વારા તમને મજાની ઇચ્છા થાય છે; તેથી દરમિનને એ માસિકમાં હું એક પત્ર લખીશ. એ પત્રોમાં તમારા ધર્મના વિચારોમાં શું શું ખુબી છે, અને એ વિચાર પ્રમાણે આચાર કેવા રાખવા જોઈએ, કેવી રીતે ચાલવું જોઈએ, તે બતાવીશ. ધર્મ સંબંધી વિચારોમાં ને ગૂંઢ મનાય છે, અને ખીજ વળી ને અતિ પ્રશ્ન-મતુલ્ય સુદ્ધિને અગમ્ય-મનાય છે, અને ને પ્રશ્નો તમે મને લખીશ પૂછ્યા છે તેમનો તો હું અહીં વિચાર જ નહિ કરું. તેમ જ જ્યાં ન જ ચાલે એવા પ્રસંગ વિના, ખીજ કોઈ રીતે, કોઈ અચુક માર્ગ કે સંપ્રદાયનો વિચાર પણ અહીં નહિ આવવા દઈ.

* આપાન્તર કંતા.—પાન્થ

† ‘આર્યબાલબોધિની’ નામના ઇંગ્લેન્ડ માસિકમાં આ પત્રો છપાયા છે.

આમ કરવાનાં એ કારણ છે. એક તો એ કે, એ પ્રશ્નનું સમાધાન કરવા નેટલા ઊડા ઊતરવાની જરૂર છે તે મારે જોઈએ તેટલો સમય પણ નથી, તેમ જ પ્રસંગે પણ અતુલ નથી. વળી એ વિષે તમારા જ પડિતો અને શાસ્ત્રીઓ તરફથી તમને જેટલી સહાય મળી શકે તેટલી મહારાથી આપી શકાય નહિ આવા ગૂઢ વિચારો અને અતિપ્રશ્નો એક બાજુ પર રહેવા છતાં તો, તે સિવાયના પણ ખીજા કેટલાક વિચારો એટલા બધા બ્યવહારોપયોગી છે કે, અગર જે દાલમાં તેમના પર જોઈએ તેટલું ધ્યાન અપાતુ નથી, છતાં જે તે પર જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપીએ તો સમજવા વિના રહેશે નહિ કે તેઓ નિત્ય બ્યવહારમાં ખડુ જ ઉપયોગના છે. એક પાશ્વલદેશસ્થ અને પાશ્વલ કેલવણી લીધેલી ખાધના એ સંબંધી શું વિચારો છે તે જાણવાથી તમને કાંઈક લાભ થશે એમ જાણી જવાજ વિષયોનો વિચાર હું આ પત્રોમાં કરીશ. મહારા એ વિચાર જાણી લઈ, એ જ સંબંધી તમારા ગુરુઓ અને શાસ્ત્રીઓના વિચાર કેવા છે ને જાણી, એ જેને સરખાવી જોતાં એ વિષયો વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજાયે. આમ ચવાથી તમારા ધર્મની ટીકા કરનાર પાશ્વલ અને અત્યલ ટીકાકારોની ટીકા સમજી તેના રહીઆ આપવાનું તમને સુગમ પડશે.

વળી ગૂઢ પ્રશ્નોનો વિચાર અહીં ન કરવાનું જે ખીજું કારણ છે તે બરાબર સમજાય એટલા માટે આ નીચેની જે વાર્તા મેં તમને ઘણીવાર કહી છે તે ધ્યાનમાં રાખશો.

એક સમયે કેટલાક યાત્રાજીઓ યાત્રા કરવા નીકળ્યા. જે પવિત્ર ક્ષેત્રની યાત્રાએ તેઓ જ જા હતા તે એક પહાડના શિખર ઉપર હવુ ત્યાં જવાનો માર્ગ જેમ લાંબો હતો તેમ વિકટ પણ હતો. એ માર્ગનો પહેલો ભાગ તો સપાટ અને સરળ હતો. વળી તેઓએ પોતાની સાથે સારા ભોમિયાઓને રાખ્યા હતા એટલે પોતાના પ્રવાસનો એ પેહેલો ભાગ તો તેમણે બહુ સહેલથી કાપ્યો. રસ્તે જે કાંઈ અડચણ પડતી તો પેલા ભોમિયાઓ તેમને સહાય કરી રસ્તે પાડી આપતા. આ પ્રમાણે કેટલોક માર્ગ કાપ્યા પછી તેઓ પેલા પહાડની તળેટીમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આબ્યા પછી પેલા ભોમિયાઓએ તે પર્વત તરફ આંગળી કરી કહ્યું, 'જીઓ, આ પર્વતની કોરે થઈને જે રસ્તો જાય છે તે રસ્તે થઈ શિખર પર પહોંચાશે; અને પેલું એ પર્વતની ટોચ પર જે જાંખું જાખું દેખાય છે તે એ મંદિર છે. એ રસ્તે જતાં જોને કે કેટલાક આડા રસ્તા એવા આવે છે કે તે રસ્તે પડશે તો પાછા અહીંજ આવી રહેશે! વળી ખીજા કેટલાક રસ્તાઓ એવા પણ છે કે જે રસ્તે જતાં ટોચ પર પહોંચાશે તો ખરું પણ તે બહુ લાંબા અને આડા આવળા છે. પણ જરા ધ્યાન રાખશો તો તમારે જે રસ્તે જવાનું છે તે રસ્તો ભૂલવાનો કાંઈ ભો રહેશે નહિ. કારણ કે એ રસ્તો તરત, પરખાઈ આવે એવો છે. એ શિવાયના જે ખીજા રસ્તા છે તે કેટલીકવાર નીચા ઊતરતા દેખાય છે અને યોડુંક ચાલ્યા પછી એ રસ્તા સપાટ અને સુગમ પડે' એવા પણ ભાસે છે. પણ આ દેખિતી સુગમતાથી તમારે હેતરાવું નહિ; કારણ કે તે માર્ગે જતાં પાછા નીચા આવી રહેવાશે. અને અહીં આબ્યા પછી તમને સમજશે કે એ માર્ગ લેવાથી જે વખત ગયો અને જે શ્રમ લેવો પડ્યો તે બધો મિથ્યા ગયો. જે માર્ગે તમારે જવાનું છે તેનું ચિન્હ એ છે કે ઉપર જ ચલેતો. ચાલ્યો જાય છે. તેથી જ્યારે તમને લાગે કે ઉપર ચડવાને બદલે નીચાં ઊતરાય છે ત્યારે પાછા અસહ્ય રસ્તા પર પડી જાવો. આટલું ધ્યાનમાં રાખજો. હવે તમને સમજાય છે. કારણ કે હમારે પણ ખીજું કાર્ય આટોપવાનું

હે છતાં હમે તમારી તરફ દૃષ્ટિ રાખીશું અને જરૂર જટલી મદદ મોકલવા કરીશું." આ સાંભળી જાત્રાળુઓનાં હૃદય બરાબર આલ્ખ્યાં, કેમકે, તેમને આ ભોમિયાઓપર ખુબ મમતા હતી અને તેમનાપર તેઓ ખુબ બરોસો રાખતા હતા આથી કરી જેઓ તેમની સાથે અહીં સુધી રહ્યા હતા તેમનાથી જુદા પડવાનું આલ્ખ્યું જાણી તેમને ખુબ દુઃખ થયું છતાં ને માંકડો. પણ ઉપર ન ચડતો ચાલ્યો જતો, માર્ગ એ ભોમિયાઓએ તેમને બતાવ્યો હતો તે ન માર્ગ પકડી રાખી, આડે અવળે રસ્તે ન પડતાં એ ન માર્ગે રહી ધીમે ધીમે ઉપર ચડીને ન મંદિરે પહોંચવાનો નિશ્ચય કરીને ન, એ ભોમિયાઓ પરનો પોતાનો ગ્રેમ, અને પોતાનાપર થયેલો તેમનો ઉપકાર બતાવ્યો, આગળ ચાલતાં થોડે સુધી તો કાંઈ અડચણ પડી નહિ પણ પછી તો તેમના પગ દુખવા લાગ્યા, પગનાં તળીયા સૂજી આલ્યા, અને તેમને થાક લાગ્યો તેમનામાના કેટલાક તો જરા વિસામો ખાવા રસ્તાની એક બાજુપર બેઠા, પણ કેટલાકે તો એવો મત બતાવ્યો કે આના કરતાં તો જરા લાભો પણ વધારે સુગમ માર્ગ લેવો એ ઠીક પડશે એમ કહી તેમનામાના કેટલાક તો આડે માર્ગે ઉતરી આમાના કેટલાક પાછા તળેટીમાં ન આવી રહ્યા, અને કેટલાક અનુભવથી ડાહ્યા થઈ પાછા અસલ રસ્તે આલ્યા તે કાંઈ જાણ્યામા નથી ઘણી મુશીબત વેઠ્યા છતાં અંતે મંદિર તરફ લઈ જતા માર્ગપર પણ કેટલાક ગયા તે પણ અપણે જાણતા નથી. પણ એટલું તો નિશ્ચય માનવું કે, એ બધાને જોઈતી સહાય મળ્યા વિના રહેશે નહિ, અને અતે એ બધા એ પર્વતના શિખરપરના મંદિરમા એકાંથ રહી જશે આગળ ચાલ્યા તેઓએ યાકી મએલા જાત્રાળુઓને કહ્યું, "અથવા બાર્ડ ! જુઓ, અહીંથી હવે એ મંદિરનું લક્ષ્ય તેજ કાંઈક વિશેષ પ્રકાશનું જણાય છે, અને એ મંદિર પોતે પણ વધારે વધારે સ્પષ્ટ જણાવતું હોય છે." આવો અનુભવ થવાથી તેઓ તો હોશમાને હોશમા આગળ ચાલ્યા, એવી આશાએ કે ત્યાં પહોંચતા ને શ્રમ પડશે તેનો જાણો ત્યાં પહોંચ્યા પછી ને શાંતિ, ને આનંદ અને ને જ્ઞાન અનુભવાગે તેથી વળી રહેશે ચાલતા ચાલતાં તેઓમાથી એકે કહ્યું કે "જુઓ એને માત્ર ગોપુર છે. આકાશમા એ મંદિરની છાયા પડે છે તેમાથી મને એ દેખાય છે. અહો ! શું એની બલ્યતા અને સુદરતા!" બીજો એક બોલ્યો "ના ના, બાર્ડ, મને તો છ જ ગોપુર હોય એમ દેખાય છે, છ સાત કહે છે, પણ તું કાંઈ બૂલતો હોઈશ પણ વાર, જો તો ખરો, પેલું એ મંદિરના ગર્ભગૃહનું શિખર ! સર્વના તાપમા એ કુંડ ચક્રચક્ર છે ! એ કાંઈ મોને રસેલ હોવું જોઈએ"

ત્રીજો એક જણ બોલ્યો, "અથવા બાર્ડ ! હું પણ બૂલ્યો અને તો એ શિખર સેરી હોય એમ લાગે છે. વળી હું ધારૂં કે ગોપુર તો માત્ર પાંચ જ છે." ક્યાં સુધી તો તેઓ આવી આવી વાતો કરતા આગળ ચાલ્યા વળી માણસોનો સ્વભાવ છે તેમ તેઓ કેટલીકવાર એ વિષે વાદ પણ ચડતા. તેમાં દરેક જણ પોતાનું કહેવું સાચું અને બીજાનું ખોટું એમ ન કહે. એમાંથી કેટલાક તો એટલા બધા ઊઝળી ગયા કે આગળ ચાલવાનું બંધી ગયા, મંદિરનું લક્ષ્ય ખત્રી ગયું, અને માર્ગની એક બાજુપર ન હોમા રહ્યા, અને વાદ વિવાદ કરવા લાગ્યા; તે એટલે સુધી કે મારામારીપર પણ આલ્યા. પણ આમાં તેઓએ મદોગી બૂલ કરી, કારણ કે રસ્તો ખુલ્લો હતો. મંદિર ખુબ સુંદર અને પવિત્ર છે, એટલાથી ન સતોપાર્શ્વ ને તેઓ; મુજે મહેલે આગળ ચાલ્યા હોત તો થોડીવાર આગળ ચાલ્યા

પછી તેઓથી એ મંદિર વધારે સ્પષ્ટ દેખી સકાત. પણ માણસ કેટલીકવાર બહુ એવકુ-
ક્ષાઈ કરે છે, અને નિરુપયોગી વાતપર તકરાર કરી પોતાનો અમુલ્ય વખત અને શક્તિનો
નષ્ટાભો વ્યય કરે છે.

હવે એમાંના કેટલાક એવા પણ હતા કે જેઓ બધાના કરતાં ઉતાવળથી અને શ્રદ્ધા
રાખી આગળ ચાલતા હતા તેઓ એ બધાથી બહુ આંગળ ચાંટી ગયા હતા. પાછું ફરી
જોયું તો તેમણે દીઠું, કે તેમના કેટલાક સાથીઓ રસ્તે અટકી પડ્યા છે. એ જોઈ તેમને
જોઈ તેમને બહુ દયા આવી. તેથી તેઓમાંનો એક, તે પાછળ રહી ગએલા સાથીઓ
તરફ જવાને પાછો ફર્યો, એવા વિચારથી કે તેમને શું થયું છે તે જોવું, અને બની શકે
તો તેમને મદદ કરવી. સાં આઠ્યા પછી જ્યારે તેણે જાણ્યું કે તેઓ વાદ શો કરે છે,
સારે તે બોલ્યો, “અરે ભાઈઓ હમે જે તમારાથી આટલા બધા આગળ ગયા છીએ
તેઓ પણ જેનો નિશ્ચય કરી શક્યા નથી તે વિષે તમે શા માટે લડી મરો છો? એ આ-
પણને દેખાય છે તે જુદું જ છે એમ કહ્યું છે એટલું જ નહિ પણ તે કેવું છે એ આપણી
કલ્પનાની પણ બહાર છે. એ મંદિરનું સ્વરૂપ કલ્પનાથી વર્ણવી શકાય એમ નથી, તેમને
વિચારથી પણ સમજાય એવું નથી. એ તો કેવળ અવર્ણ્ય અને અચિન્ત્ય છે.” આ સો-
ભળી તેમને કાંઈક ધીરજ આવી. પણ મંદિરનું જે વર્ણન પેલાએ આપ્યું હતું તે તેમનાથી
કાંઈ બરાબર સમજાયું નહિ. એટલામા વળી આગળ ગએલામાંના ખીજા બે જણ પણ સાં
આવી પહોંચ્યા. પણ એથી પણ કાંઈ તેમને ખુલાસો થયો નહિ. કારણ કે એ ત્રણે જણે
તેનું જે વર્ણન આપ્યું તે પણ એક સરખું ન હતું. એ ત્રણ જણ એક જ વાતમાં એક-
મત થયા, અને તે એકે મંદિરે પહોંચ્યા વિના તેના સ્વરૂપનો બરાબર નિર્ણય થઈ શકે
નહિ. અતે આ અગ્ર જનાણુઓના ત્રણ પક્ષ બધાઈ ગયા, અને તેઓ દરેકે આ જણ-
માંનો એક એક પક્ષ સ્વીકાર્યો. જેને જે કાવ્યો તેમ તે તેણે સ્વીકાર્યો. અને એટલેથી જ
સંતોષ ન પામતાં, અને અહીં જ તે વાત પડતી ન મૂકતાં તેમનો વાદ ઉલટો વદ્યો,
અને તેઓ બહુ ઉત્કેશાઈ ગયા. આ જોઈ તેમના એ ત્રણે શુરુએ નિરાશ થઈ પાછા
ચાલ્યા ગયા. આ જ વાદનો નિર્ણય કરવાનાં કાંઈક મારવામાં શેકાઈ ઘણા જનાણુઓ હજી
અડધે રસ્તે જ રખાઈ કરે છે. પણ ખીજા કેટલાક, મારા ધાર્યા પ્રમાણે ખરો રસ્તો પકડી
આગળ ચાલ્યા ગયા છે. તેમને એટલી શ્રદ્ધા છે કે મંદિરે પહોંચ્યા પછી એ સર્વ નિર્ણય
થઈ રહેશે, અને સાં સુધી આગળ ચાલતાં તે મંદિરની જ્યોત્સના જે ધીમે ધીમે વિશેષ
સ્પષ્ટ થતી જાય છે તેથી તેઓ સંતોષ પામે છે.”

આ વાત તમે સમજ્યા? એમાં જે ત્રણ પક્ષો કહ્યા છે જેને તમે દ્વૈત, અદ્વૈત, અને
વિશિષ્ટાદ્વૈત યાદ કહો છો તે છે. જગત અને પરબ્રહ્મને શો સંબંધ છે, એ અને એના
જેવા ખીજા ગૂઢ પ્રશ્નોના નિશ્ચય જ્યારે શ્રી શંકરાચાર્ય, શ્રી રામાનુજાચાર્ય, અને શ્રી મ-
ધ્વાચાર્ય જેવા મહા સમર્થ વિદ્વાનોએ કરી શક્યા નથી, સારે શું આપણે એવા પ્રશ્નોના
નિશ્ચય આજ કરી શકીશું? નહિ જ. આમ છે તો એ પ્રશ્નોને એક બાજુ પર રહેવા દઈ,
ખીજા જે સમજી શકાય એવી વાત છે તે સમજી, તેને અનુસરીને રહેવું એ શું વધારે
જાણું કામ નથી? મને તો એમાં જ હડાપણુ હોય એમ લાગે છે. આપણા હાલના ઉ-
પયોગને માટે જોઈએ તેટલું જ્ઞાન આપણને મળી ચૂક્યું છે, અને આગળ પણ ખપ લાગે
એટલું છે, તો તેને જ સમજી તેનો જ વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરવા માંડવો એ જ આપણું

કામ છે. આવો નિશ્ચય કરી આપણે પણ એ આગળને આગળ જતા માર્ગે ધીરજ રાખીને ચાલ્યા જવું જોઈએ. જેટલું જ્ઞાન આજ મન્યું છે તેટલાનો ઉપયોગ થઈ રહેશે, અને વિશેષની જરૂર પડશે એટલે જ ગુરુઓ એ પહાડની ટોચપરથી આપણી 'સંભાળ રાખે છે તેઓ તેટલું આપશે જ, અને એમ કરતાં કરતાં આપણે જાતે જ એ પર્વતના શિખરપર પહોંચીશું એટલે પછી બધું અનુભવમિદ્ધ થશે. આ પત્રોમાં તો આ માર્ગના પ્રથમ પગ ધિયાં શું છે તે જ વિશે લખવા ધાર્યું છે.

તમે સર્વે એ માર્ગે ધીરજ રાખી આગળ વધ્યા જાઓ એવી પ્રાર્થના કરનાર

તમારી સ્નેહાધીન

લિલિઅન એડગર.

વિચારમાલા.

(ચર્ચાપત્ર.)

(મળેલું).

રા. રા. શ્રી સુદર્શનના તંત્રીની સેવામાં:—

વિનંતિ કે—સુદર્શન પત્રમાં વિચારમાળાનું ધોરણ તેના આદ્યદષ્ટાએ જ દાખલ કર્યું હતું; અને તે ધોરણને આપ આશ્રયપૂર્વક વિકસિત કરવાનો પ્રયત્ન કરો છો, તેથી સુદર્શનના પાઠકગણને ઓછો લાભ થશે નહિ, પરંતુ તે વિચારમાળાના વિષય નીચે જ ને પ્રશ્નો આવે છે, અને તે તે પ્રશ્નોની જે જે રીતિએ ચર્ચા થાય છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે—આપણા ગુર્જર વિદ્વાનો તેનો વાસ્તવિક ઉપયોગ સમજતા નથી; અને કદાચ સમજે છે, તો તેને વિકાસવામાં અને વિસ્તારવામાં અત્યંત પ્રમાદ રાખે છે, તે પણ ઓછું એક કારણ નથી, અને તે જ કારણથી સ્વં મહિમાઇ તે ધોરણ દાખલ કરીને જ વિરામ પામ્યા હોય, એમ જણાય છે. તો પણ જેવા આશ્રય અને સહાયતાથી આપ તે ધોરણ ખિલવવા પ્રયત્ન કરો છો, તેવા જ આશ્રય અને સહાયતાથી મંથા રહેશે, તો તેથી વેહેસે અથવા મોટે તેનો સફળયોગ થયા વિના રહેશે નહિ, એમ આશા રાખવામાં આવે છે.

અહુણાં તો અહુધા પ્રશ્નોનો હદ્દભવ આપ તરફથી અથવા કોઈએક વ્યક્તિ નરેન્દ્રથી થાય છે, અને તેનું વિવરણપૂર્વક સમાધાન માત્ર આપને જ કરવું પડે છે, એમ સમજાય છે. તેથી સુદર્શનને શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુસરનારઓના સર્વે સસરોનું હેતુ થઈ, તેઓની હૃદય-ઝાંઝિ ભોલઈ જાય છે કે નહિ, એવો પ્રશ્ન આપના હૃદયમાં પણ સ્પર્શી વિના રહેતો નહિ હોય. એવા પ્રસંગમાં જ્યારે કોઈ અતિ મંબીર પ્રશ્નને ઘોડાએક શખ્તોથી પતાવી દેવામાં આવે, ત્યારે તો તેમાંથી કેટલા અનર્થો યતા હશે, તે પણ કદી શકાય તેવું નથી.

મયા ડિસેમ્બર મામતા સુદર્શનમાં આપે દિંદુઓની ધર્મસંબંધી અને સાંસારિક ક્ષિયતિના સાંપ્રત વલણ વિશે ચર્ચા કરતાં, આજણુ વર્ગ વિશે જ પ્રશ્ન ચર્ચ્યો છે, તે ચર્ચાના શખ્તોમાં હેતુ જેટલો જ ભાવ રહી શકેો હોત તો, તેમાં કંઈ દાનિકારક નહોતું

પરંતુ ધણી યોગ શબ્દોમાં આપે આપનો મનોભાવ દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યા છતાં, હિંદુસ્થાનના બિવિધ સંબંધી આર્ય અને અનાર્ય—બન્ને વર્ગના વિદ્વાનોને જે ચિંતા થાય છે, તે જ ચિંતાની હોય છે. જ શબ્દોમાં તાદૃશ દીકામાં આવે છે; અને તેથી તે ચર્ચાનું સ્પષ્ટીકરણ થવા વિસ્તારપૂર્વક વિવરણની આવશ્યકતા છે, એમ ધારી આપને જે પરિશ્રમ આપું છું તે ક્ષતિય છે, એમ આપ સ્વીકારશો જ.

આપ એવો પક્ષ મંડલ કરો છો કે—બ્રાહ્મણવર્ગનું “સ્થાન ધાર્મિકતાથી યુક્ત અને કોલેજ આદિ સાધનોવડે વિદ્યાસંપન્ન થએલા પુરુષોથી પૂરાશે,” કારણ કે એ જ ભવિષ્યના બ્રાહ્મણો છે.” અને એવી સ્થિતિ લાભકારક છે, એવો આપનો સ્પષ્ટ સિદ્ધાન્ત છે. એ પક્ષમાંથી નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે:—

૧ હિંદુઓની વર્ણવ્યવસ્થા જાતિભેદથી યોગ્યએલ છે, તે ઈષ્ટ છે કે અનિષ્ટ છે? અનિષ્ટ છે તો પ્રાચીન આર્ય મહર્ષિઓએ તેમ કરવામાં બુલ કરી છે કે શી રીતે?

૨ હિંદુ શિવાયની પ્રજાઓમાં વર્ણવ્યવસ્થા એવો કંઈ પણ સામાજિક ભેદ છે કે નહિ? અને એવો ભેદ રાખવાનું ધોરણ જાતિ-એટલે જન્મયોગ વિના અન્ય પ્રકારે ધડી શકાય તેવું છે કે નહિ?

૩ વર્ણવ્યવસ્થા તુટતાં હિંદુ પ્રજાના પ્રજાત્વનો નાશ થવાનો સંભવ છે કે નહિ?

આ પ્રશ્નોનું સમાધાન કરતાં, એક દૃષ્ટિબિંદુ નહિ, પણ અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓ લક્ષ્ય ધર્મ શકે છે. ગાત્ર પ્રમાણથી હરકંઈ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરનારાઓ સંસ્કૃત એટલું જાણી સમજતા નથી; પરંતુ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણની જ્યાં એકવાક્યતા હોય, તેને જ પ્રમાણ ગણે છે તે સર્વમા પણ શ્રુતિને જ પ્રધાનપદ આપે છે. અને તેમ કરતાં બન્ને પક્ષવાદીઓ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું “ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિમાગદાઃ ॥” —એ વચનને સ્વપક્ષને પ્રુટિકારક ધારે છે. તેથી તે વચનનું પણ યાથાર્થ સમજાવવાની સંપૂર્ણ આવશ્યકતા છે, જન્મના યોગથી વર્ણભેદને સ્વીકારનારાઓ યુગ્ય કર્મ પ્રમાણે જ કૃત કર્મનું ફળ ભોગવવા પુનર્જન્મ થાય છે, અને તેથી તે સર્વ પ્રમંગને અનુરૂપ યોગિમાં, જ જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જ સમજી જાતિભેદ સ્વાભાવિક અને આવશ્યક હોય, એમ માને છે; આરે વિકાસક્રમવાદ (Evolution theory) નો હેતુ પણ તેથી વિરુદ્ધ ન જ હોવો જોઈએ, એમ કહેવું યુક્તિયુક્ત છે. કેમકે વિકાસવાદમાં પણ પૂર્વજ ગુણોની સંક્રાંતિ (Law of Heredity) ના નિયમને અગસતું તત્ત્વ માનેલું છે. વળી આપે પણ “સર્વનો ઉપક્રમ સત્ત્વરે તરફ જ હોય છે,” “જે સ્વાભાવિક છે, જે થવું જોઈએ, તે જ થાય છે,” ઇલાદિ શબ્દોથી એ વિચારનું સમર્થન કર્યું છે.

વળી જન્મના યોગ વિના હિંદુઓના વર્ણભેદ એવો ભેદ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. માત્ર એટલો જ તક્ષવત છે કે—તેવી પ્રજાઓમાં સામાજિક ઉન્નતતા અથવા નિષ્કૃતાનું વિભાજક સૂત્ર વિત્ત ધર્મ પડે છે; વિત્તથી નિષ્કૃત તે ઉન્નત ધર્મ શકે છે, અને તેના અભાવથી ઉન્નત નિષ્કૃત ધર્મ શકે છે. એ તો સામાજિક ભેદ ચલે. પરંતુ જેને આપણે સુધરેલી પ્રજાઓ કહીએ છીએ—તેઓમાં વર્ણભેદ કેટલો દૃઢ અને જગવાન છે, તે જરા પણ ગુમ રહ્યું નથી. મનુષ્યના ગુણોની કોસોટી કહિયે કાઢી શકાતી નથી. કર્મ પ્રકૃતિજન્ય છે.

અને યુનિવર્સિટી જેવી કસોટી કાઢવા પ્રયત્ન કરે છે, તેનાથી સામાજિક જોદની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો કેટલા બધા પાનંથોને આપણે બ્રાહ્મણવર્ગમાં મૂકવા પડે ! તેમ જ ધનધરાના લોભને વચ્ચે, મનુષ્ય રક્તઆવમાં બુદ્ધિબળ દર્શાવનાર બિરમાઈને માટે કંઈક નવીન વર્ગ જ સ્થાપવો પડે.

એ વિગેરે અનેક દૃષ્ટિઓએ અવલોકન કરી, આવા ગંભીર પ્રશ્નોનું વિસ્તાર પૂર્વક સ્પષ્ટીકરણ જો આપ જોવા વિદ્વાન તેમ જ આર્ય ધર્મના તરફને યથાર્થ સમજનાર તરફથી થશે તો અગાનીઓનો બુદ્ધિભેદ છાપજ થતો અટકશે, એમ આશા રહે છે.

જિજ્ઞાસુ.

(ઉત્તર.)

* ૧. પ્રથમ તો શ. જિજ્ઞાસુને અમારી 'વિચારમાલા'નો ઉદ્દેશ સમજાવવો પડશે. અમારે કહેવું જોઈએ કે "સુદર્શનને શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુસરનારા" એ શબ્દો વાંચી અમને અસત્ય ખેદ થાય છે. અમે અમારા પત્ર માટે શ્રદ્ધા માગતા નથી, વિચાર માગીએ છીએ, અને અમારું સર્વને એટલું જ કહેવું છે કે જે જલાશયે આ પત્રના આઘ તન્ત્રીએ પાન કર્યું હતું, અને જ્યાં વર્તમાન તન્ત્રીએ યથાશક્તિ કર્યું છે અને કરે છે ત્યાં સ્વયં ચાલીને જઈ તૃપ્તિ નિવૃત્ત કરવાથી જ લાભ છે. ખરેખર સ્વ. મહિલાલના તેર વર્ષે પર્યંતના ઉદ્દામ શ્રમ પછી પણ ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર વિચાર કરવા તરફ લોકની પ્રવૃત્તિ યથા ન હોય તો એ બહુ શોકજનક વાર્તા છે. વળી, "સર્વે સંશયોનુ હેન યર્થ...હૃદયગ્રનિય બેદાર્થ જન્ય" સારે જ 'વિચારમાલા' પરિતાર્ય યર્થ ગણુયા—એ દર્ષિબિન્દુ પણ અમને અભિગત નથી. અમે તો મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ વિચારી એમ જ માનીએ છીએ કે, શ્રુતિ કહે છે તેમ, "પરાવર" નું દર્શન થાય સારે જ 'હૃદયગ્રનિય બેદાર્થ જન્ય, અને સર્વે સંશયોનુ હેન યામ.' અમે પોતે વિચારદીન જડવત પડી રહી સશયાતીત દશા પ્રાપ્ત કર્યોનો દંભ કરવા કરતાં અનેક હૃદયગ્રનિય અને સંશયજન્યથી ભરેલું મનુષ્યત્વ સ્વીકારતુ જ વધારે પસંદ કરીએ છીએ, અને અમારા વાચકોમાં પણ એ જ માગીએ છીએ. સુદર્શનના તન્ત્રીએ કાંઈ જગતના સંશયનિવારકનું આચાર્યપદ લીધું નથી; એ માત્ર પોતાનો અનુભવ અન્ય આગળ મૂકે છે,* એનો અનુભવ ખીજના અનુભવ સાથે મળે છે કે નહિ એ શાન્તિથી વિચારી જોવા કહે છે, યથાપ્રસંગે કારણો બતાવે છે, અને એ જ રીતે જાણુવા માગે છે.

સામાન્ય નિર્ણયમાં જે જાયા પ્રકારની શૈલી, વિચારપદ્ધતિ અને સુશ્લિષ્ટતા સાચવવી પડે છે તેને બદલે કાંઈકાંઈવાર વધારે સરલ, વધારે વાતચિતને મળતી, અને જુદા જુદા અનેક વિષયોને કાંઈક કાંઈક છેડતી એવી તરેહની પદ્ધતિ 'વિચારમાલા' દ્વારા સુદર્શનમાં દાખલ કરવા ઇચ્છા થઈ છે. કારણ એ પદ્ધતિના લાભ પણ જુદા જ પ્રકારના અને અનેક છે. આમ

* ઉદારદષ્ટ તરીકે—"સંસ્કૃત એટલું શાસ્ત્ર" સમજનારા જનોનો આપણામાં બહુ મોટો વર્ગ છે એવો અમારો અનુભવ છે. શ. જિજ્ઞાસુનો અનુભવ એવો ન હોય તો એનો ઉત્તર એટલો જ છે કે—આપણો અનુભવ મળતો નથી. આ કરતાં આધિક દલોલ અત્રે સંભવતી નથી. પ્રત્યેક વાચકે પોતાની આસપાસ દૃષ્ટિ ફેરવી સત્ય નક્કી કરી લીધું હશે જ.

હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે દીર્ઘકાળના મનનને પરિણામે સિદ્ધ એવાં સત્યો યોગ્ય રાષ્ટ્રોમાં દર્શાવવાં પડે છે, કારણપ્રદર્શન કાંઈક એક રથએ કાંઈક અન્યરથએ કરવામાં આવે છે, અને જ્યાં માત્ર હિસાબનો જવાબ જ વાચક આગળ મૂકવામાં આવે છે ત્યાં એની રીત સ્વયં કૃષી લેવા વાચકને ગમિત રીતે વિનંતી થાય છે, જેથી તવીન અભ્યાસકની વિચારશક્તિ-સ્વયં શ્રમો કરવાથી-કેળવાય છે, અને આ રીતે 'ગંભીર પ્રશ્નોને યોગ્ય એક રાષ્ટ્રમાં પતાવી દેવામાં' પણ મહત્વનો હેતુ રહેશે હોય છે. એમ અમારે કહેવું જોઈએ કે સ્વ. મહિલાશ્રી 'અધ્યાત્મ પ્રશ્નમાલા'ના ધોરણથી આ ધોરણ કાંઈક જુદું જ છે. માત્ર બાબાકાર ઉપરથી સામ્ય માની લેવું એ જૂદા છે.

૨. મીન્ટ્—ઉપરના પત્રમાં રા. 'જિજ્ઞાસુ'એ જે સમ્યક્તાપુરઃસર અને જિજ્ઞાસાના આકારમાં ચર્ચા કરી છે તે માટે એમનો ઉપકાર માની, એમાં ચર્ચેલા વિષયસંબંધે અમે એટલું કહીશું તો ખસ થશે કે—

વર્ણવરયા સર્વથા અનિષ્ટ છે એવો સિદ્ધાન્ત અમને આરોપતાં પહેલાં અમારો લેખ એક કરતાં વધારે વાર વિશ્લેષવા રા. 'જિજ્ઞાસુ'એ કૃપા કરવી જોઈતી હતી. વળી વર્તમાન સમયના નિર્ણય 'વાડાઓ'ના જવાબમાં પણ 'ઇવોલ્યુશન યિઅરિ' (=વિકાસક્રમવાદ)ના ભવ્ય નામનો આશ્રય લેનાર ગૃહરથને એ વાદના વિશાળ સાદિસનો અભ્યાસ કરવા, અભ્યાસ કર્યો હોય તો મનન કરવા, અને મનન કર્યું હોય તો શાંતિથી પુનરાવર્તન કરવા અમારી નમ્ર વિનંતિ છે. અમે માનીએ છીએ કે આવા શાન્ત વિચાર માટે રા. 'જિજ્ઞાસુ'એ તરદી લીધી નથી—લીધી હોત તો અમારે એમને સ્મરણ કરાવવું ન પડત કે 'ઇવોલ્યુશન યિઅરિ' 'પૂર્વજ ગુણોની સંક્રાન્તિ (Law of Heredity)'ના નિયમમાં જ સમાપ્ત થતી નથી. કોઈપણ અંગ સ્વકાર્ય કર્યા વિના લાંબો વખત પડી રહે તો તે નિર્ણય ધર્ધ વિનાશ પામે છે અને પછી "પૂર્વજ ગુણોની સંક્રાન્તિ"ને પ્રસંગ જ રહેતો નથી એ નિયમ પણ 'ઇવોલ્યુશન યિઅરિ'નો જ ભાગ છે, અને એને આધારે અમે અમારા બ્રાહ્મજન-ધુઓને સ્વકાર્ય કરવા તરફ પ્રવૃત્ત થવાને ઉદ્દેશ્ય કરીએ છીએ. બીજી રીતે બોલીએ તો, "પૂર્વજ ગુણોની સંક્રાન્તિ"માં રા. 'જિજ્ઞાસુ'ના કરતાં વસ્તુતઃ અગતે અધિક શ્રદ્ધા છે માટે જ અમારું કહેવું છે કે વર્તમાન બ્રાહ્મજોમાં વિદ્યા દરો તો ભવિષ્યના બ્રાહ્મજોમાં એ સદજ્ઞ રીતે આવશે, નહિ હોય તો નહિ આવે. વળી રા. 'જિજ્ઞાસુ'ને એ પણ સ્મરણમાં હોવું જોઈએ કે જેમ સદજ્ઞ (inherited) ગુણો સંતતિમાં સંક્રાન્ત થાય છે, તેમજ પ્રાપ્ત (acquired) ગુણો પણ થાય છે, અને તેમ યતાં જ્યાં વિદ્યા લાંબો કાળ વસશે ત્યાં જ ભવિષ્યમાં ખરું બ્રાહ્મજુત્વ આવશે એ અમારું વાક્ય 'ઇવોલ્યુશન યિઅરિ'થી દલીલ કરનાર ગૃહરથને અમારા ન જ હોવું જોઈએ. વળી ગુણોની સદજ્ઞતા ઉપર ભાર મૂકતાં પહેલાં એક વાત એ પણ લક્ષમાં લેવા જવી છે કે જેમ જેમ વિકાસક્રમમાં જીવે ચક્તા જાય છે એ તેમ તેમ સ્વભાવ કરતાં અતુકરણ અને કેળવણીની અસર અધિક દીકરામાં આવે છે અને તેમાં પણ દેહ કરતાં આત્માના ગુણોમાં તો એનો ખડું મોટો ભાગ રહે છે. + અમે દિલ્લગીર છીએ કે આ સર્વ સત્યનું

+ "The lower down we go in the scale of animal intelligence the more seems due to inherited instincts : the higher we go the more is due to imitation and to the training rendered possible by the greater size and complexity of the brain and necessary by the prolongation of infancy."—*Darwinism and Politics*

ના 'જિરાસુ'ને વિરમરણ થઇ ગયું છે. પણ આમાં ખૂબ આશ્ચર્ય જેવું નથી, 'કારણ સારાસારા લેખકો પણ અર્ધાસમગ્રએલાં 'સાયન્સ'નાં સત્યોનો વ્યવહારમાં કેવો દુરુપયોગ કરે છે એ સુવિદિત છે.)

એક ખીજી, પૂર્વના જેવી જ સુપ્રસિદ્ધ દલીલ એ છે કે 'જન્મના યોગ વિના હિન્દુઓના વર્ણભેદ જોવો ભેદ સર્વત્ર 'જોવામાં' આવે છે.' ખરી વાત છે પણ એ અન્યત્ર જોવામાં આવતો વર્ણભેદ ખોટો છે કે સાચો છે? ખોટો છે તો એના અનુકરણથી શો લાભ છે? સાચો છે તો દલીલ ખાતર એમાં પણ કેમ ન'હી શકાય કે હાનો 'વર્ણભેદ, 'જન્મના યોગ વિના'નો છે માટે જ સાચો છે? અમારો પોતાનો અભિપ્રાય તો એવો છે કે અન્ય પ્રભુઓને જોઇએ તેવું ન પ્રવીત્ર થએલું એવું શાસ્ત્રીય સત્ય પ્રાચીન હિન્દુસ્થાનને જડયું હતું-જે મલ વર્તમાન હિન્દુસ્થાન યાસ્તવિક રીતે એતાં ખોલ ખેલું છે. "હિન્દુઓની વર્ણવ્યવસ્થા જાતિભેદથી ચોખ્ખા છે" એમાં સ્વતઃ કાંઈ જ અનિષ્ટ નથી, પણ અર્થયુક્ત જાતિભેદ એજ લાભકારક છે, અર્ધજીન જાતિભેદથી કાંઈ જ ફાયદો નથી, ઉલટી દાનિ છે ગમે તેવા મનોહર દેહમાં પણ ચૈતન્ય ઉડી ગયા પછી તો દુર્ગન્ધ જ પેદા થાય છે એ સત્ય અત્રે રમરણમાં લાવવા જેવું છે. વર્તમાન દશા એવી છે કે નહિ એ વિશે જે મત થવાનો તો સંભવજ નથી; તથાપિ 'કારણ આપ્યા વિના એક ગંભીર પ્રશ્નને યોગ્યએક શબ્દોથી પતાવી દેવામાં આવે છે' એવા આરોપથી મુક્ત રહેવા માટે અમે ભિમિસ એનિ બિમેન્ટનો અતુલ્ય પ્રમાણ તરીકે અત્રે ઠાકીએ છીએ. એ કહે છે—

"It is clear and we all know it, however devoted our belief in the Hindu faith may be, that the four castes' of the old time are not really amongst us to-day. If we test them by the test of the Shastras, if we test them by the test of the Lawgiver, we shall find that they are shams to a very large extent, as much a sham and a farce in the East as the titles of the nobility are a sham and a farce in the West."*

કાઈ કહી શકશે કે આ બાદ હિન્દુધર્મ વિરુદ્ધ એક કાણુ વાર પણ જૂલ કરે એમ છે? પ્રસંગોપાત અત્રે એ પણ ઉમેરીશું કે જે વર્ગ ઉપરનો અમારો આક્ષેપ આ

+ આ શબ્દ માટે રા. 'જિરાસુ' ની અમે ક્ષમા રજૂ કરીએ છીએ. અમે આ આખું વાક્ય 'ડાવિનિઝમ ઍન્ડ પોલિટિક્સ' નામના લેખમાંથી લીધું છે—જે મૂળમાં આ પ્રમાણે છે—"It is instructive to notice the way in which half-understood scientific theories are misapplied to practical matters."

* "હિન્દુધર્મમાં આપણી ગમે તેવી દૃઢ શ્રદ્ધા હોય તોપણ એટલું તો ખુદલું છે અને એ આપણે સર્વ જાણીએ છીએ કે પ્રાચીન સમયનું આતુર્વલ્ય આજ આપણામાં ખરેખર જોતાં નથી જ. આપણે એને શાંત્રોની કસોટીથી તપાસીએ, શાસ્ત્રકર (મત) ની કસોટીથી તપાસીએ, તો જણારો કે તે ઘણે ઘણે ભાગે ઢોંગ જ છે, પશ્ચિમમાં જેમ અમીરાહના કિતાબો ઢોંગ અને ફારસ જ છે તેમ અત્રે વર્ણવ્યવસ્થા પણ ઢોંગ અને ફારસ જ છે."

ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો છે તે વર્ગ ઉપર જ એ આ અધોગતિના આરંભની જવાબદારી મૂકે છે. એ કહે છે:—

* “ભાઈઓ ! હું તમને કહુ છું—અને મારો તમને મોઝાંમોઝો સ્પષ્ટ કહેવાનો હક છે, કારણ પશ્ચિમ દેશમાં જ્યાં તમારા ઉપર આક્ષેપ થાય છે ત્યાં હું તમારો બચાવ કરું છું—કે આ અધઃપાતની શરૂઆત, જે વર્ણ મર્યાદા ઉચ્ચ હોવી જોઈએ, પવિત્ર હોવી જોઈએ, જે સર્વથી ઉમદામાં ઉમદા હોવી જોઈએ, સાચી જ થાય છે ”

હવે અમે પૂછીશું કે જો આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ ખરેખર બોલી દેવાનો હક એક પરદેશી બાંધેનો છે, તો આ દેશને પોતાની માતૃભૂમિ કહી શકનાર એક હૃદયને નથી ?

એક ત્રીજી શકા એવી છે કે “વર્ણવ્યવસ્થા તુટતાં હિન્દુપ્રજાના પ્રજાત્વનો નાશ પામવા સંભવ છે કે નહિ ?” હિન્દુપ્રજાનું પ્રજાત્વ જો વર્તમાન સમયની નિર્ણય દશામાં જ આવી રહેતું હોય તો ખરેખર બહુ દુર્ભાગ્યની વાત છે, અને અમને તો લાગે છે કે હિન્દુપ્રજા વખતસર સ્વકર્તવ્ય સમજશે નહિ તો એ સ્થિતિ બહુ દૂર પણ નથી. એના પ્રજાત્વની આશા ત્યાં સુધી જ છે કે જ્યાં સુધી એના અદ્ભુત જૂતકાલ માટે એને મમત્વ છે, જ્યાં સુધી સીતા રામ પાડવ દ્રોપદી કૃષ્ણ અર્જુન આદિ નામો માનવી હિન્દુરૂપિર હિન્દને એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી સરખી રીતે ઉઠે છે. પરંતુ આ જૂતકાલને વર્તમાન જોવા ખરેખરી તીવ્ર ઈર્ષ્યાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ જો નહિ થાય, ચાલતી ચર્ણુદશાથી સત્વર રહેવામાં કર્તવ્યભંગનું જો એને બાન નહિ થાય, તો વિશ્વનિયમાનુસાર અસત્પ્રવૃત્તિનું જે પરિણામ થવું જોઈએ તે યશે જ—કાંઈક થઈ પણ ચૂક્યું છે, પણ હજી થતું અટકાવી શકાય એમ છે, અને એ આપણા હાથમાં છે.

વળી, સામાન્ય રીતે પ્રાચીન મહર્ષિઓને યાદતરી દશા ઇજ હોય એમ માનવું એ તો એમની પવિત્ર કીર્તિને કવંક આરોપવા જેવું છે તેઓમાના સર્વના જિવારોની ‘એકવાક્યતા’ કરવાનું કામ તો જમને માયે લેવા ઇચ્છા હોય તેઓ બલે લે. અમે તો માત્ર એમાંના એક મૂર્ધાક્ષિપિક્ત વાક્યને જ અત્રે ઉપયોગ કરીશું. મનુને શ્લોક સુપ્રસિદ્ધ છે કે

* “I say to you, my brothers—and I have the right to speak to you plainly face to face, for I defend you in the West and there speak in defence of you where I find you attacked—I have a right to say, to you face to face that the beginning of the degradation lies on the caste that ought to be the noblest, that ought to be the highest, that ought to be the purest.”.

+ રા. ‘જિજ્ઞાસુ’ ઇચ્છે છે તેવી ‘એકવાક્યતા’ અમે ચાર શબ્દોમાં જ કરી દઈશું સુમાર્યે અસંખ્ય શ્લોકો ટાંકવાની જરૂર રહેતી નથી. મૂળમાં મનુને શ્લોક અમે મૂક્યો જ છે, અને એની સાથે “યદૈ કિં ચ મનુસ્વદત્તત્ત્રેપજમ્” એ શ્રુતિ મૂકી લેશે એટલે રા. ‘જિજ્ઞાસુ’ ની ઇચ્છાનુસાર અમારા સિદ્ધાન્તને અનુકૂળ “એકવાક્યતા” થઈ જશે—જો કે અમારે આ સ્થળે કહેવું જોઈએ કે ‘સાત્ર’ ના સંબંધમાં રા. જિજ્ઞાસુએ બતાવેલા વિચાર અમને સંમત નથી.

“યથા દારુમયો હસ્તી યથા ચર્મમયો મૃગઃ ।

યથ વિપ્રાનેધીયાનસૂયસ્તે નામ વિભ્રતિ ॥”

“જેવો ચામડાનો હાથી,

જેવો લાકડાનો મૃગ,

તેવો વિદ્યા વિનાનો બ્રાહ્મણ—”

અર્થાત્ બ્રાહ્મણ નહિ પણ બ્રાહ્મણાકાર રમકડું,—બ્રાહ્મણાભાસ.

જાતિ ઉપરથી શુણ્યકર્મનું અનુમાન કરવું રા. ‘જિજ્ઞાસુ’ વાંઝળી ગયો છે. પરંતુ આ અનુમાનનું યાચાર્ય જાતિમાં સત્ત્વ હોય ત્યાં સુધી જ સંભવે છે એ જુલવાનું નથી. જો નિર્જિજ્ઞાસુ કહેવું માન આપવા જેવું છે કે જાતિ ઉપરથી, શુણ્યકર્મનું અનુમાન કરવું તે કરતાં શુણ્યકર્મ ઉપરથી જાતિનું અનુમાન કરવું વધારે યોગ્ય છે. ઉપનિષદમાંનું સાત્યકામ જાણાણનું પ્રખ્યાત આખ્યાન પણ આ પ્રસંગે રમરણમાં લેવા જેવું છે.

આ સિદ્ધાન્તો હવે વિચારદશામાંથી આગળ લઈ જઈ આચારદશામાં ઉતારવાનો સમય આવ્યો છે. જોઈએ આ વિશે અધિક વિસ્તાર કરવો અમને અરચિકર લાગે છે, અને અમારે કહેવું જોઈએ કે હજી સુધી પણ વર્તમાન જાતિભેદ નિર્ણય અને અનિષ્ટ છે એ સત્યના સમર્થન માટે “અનેક દૃષ્ટિએ અવલોકન” કરવાની જરૂર રહેતી હોય તો. એ ખરેખર બહુ આશ્ચર્ય અને ખેદની વાત છે. આશા છે કે આટલા જ ટુંકા પણ કાંઈક દિગ્દર્શક ઉત્તરથી રા. ‘જિજ્ઞાસુ’ને સારી રીતે સંતોષ થશે કે ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે (૧) અમારા પક્ષમાં જ ‘ઇવોલ્યુશનનિર્ધારિ’નો વાસ્તવિક અને સંપૂર્ણ સ્વીકાર છે, (૨) અન્ય પ્રજાને અગોચર એવું સાસ્ત્રીય તત્ત્વ માત્ર હિન્દુઓને-પણ તે પ્રાચીન હિન્દુઓને જ-વિદિત હતું, અને વર્તમાન ‘નાતજાત’ તો લગભગ દુર્ગન્ધમય મૃતશરીર સમાન છે, (૩) હિન્દુપ્રજાનું પ્રજાત્વ જો આના ઉપર જ આધાર રાખતું હોય તો આવી નિર્ણય સ્થિતિ મટાડી એમાં જીવન લાવવાની જરૂર છે, (૪) મનુવાચ્ય પણ અમારી તરફ છે, અને તેથી રા. જિજ્ઞાસુએ ખતાવેલા ‘એકવાક્યતા’ના ન્યાયે શ્રુતિ પણ અમારી તરફ છે, કારણ શ્રુતિ કહે છે કે “યદૈ કિં ચ મનુરવદત્તદ્દેપજુમ્”=“જે કાંઈ મનુએ કહ્યું છે તે હિતકારી છે.”

* “Suppose a Brahman Soul—I mean a highly developed, a spiritual Soul is seeking incarnation, and comes to India and searches for a Brahman's family, and finds the Brahmins ignorant of Sanskrit, of the Vedas and of the real meaning of the Shastras, and finds with them the outer appearance and not the inner reality; and suppose that it finds the inner reality in some other caste or even in some other race? Suppose in a Shudra family it finds men and women who are pious, religious, who lead noble, pure and useful lives, it may well be that the Brahman Soul takes on the outer degradation of the body, preferring the degradation of the physical to the degradation of the spiritual. For what is a real Brahman? A Brahman Soul or a Brahman body?”—સારાંશ:—એમ ધારો કે એક બ્રાહ્મણજીવ અવતરવાનો છે; હિન્દુસ્થાનમાં સર્વત્ર બ્રાહ્મણોમાં અગાન છે, અને યદ્યપિ વર્ણમાં વા અન્ય પ્રજામાં વિદ્યા છે; હવે કહો કે એ જીવ ક્યાં અવતરશે? એ બ્રાહ્મણજીવે પસંદ કરશે કે બ્રાહ્મણજીવ? ખરો બ્રાહ્મણ કોણ? બ્રાહ્મણજીવ કે બ્રાહ્મણજીવ?

રાજ્યનું મૂળ.

(મળેલું. *)

પ્રેક્ષિત સીલી કહે છે કે “રાજ્યનીતિજ્ઞાન વિનાનો ઇતિહાસ નિષ્ફળ છે, ને ઇતિહાસ વિનાનું રાજ્યનીતિજ્ઞાન નિર્મૂળ છે.” આપણે જુદા જુદા દેશના ઇતિહાસ વાંચીએ છીએ છતાં આપણને ખચર નથી કે રાજ્યનું મૂળ શું? આનું શું કારણ? જવાબમાં આપણે કહેવું પડે છે કે ઇતિહાસકારો તવારીખ નોંધી જાય છે પણ રાજ્યનીતિનો વિચાર કરતા નથી. અમુક દેશનો ઇતિહાસ શરૂ કરતાં પહેલાં તે દેશમાં રાજ્યનો જન્મ કેવી સાંસારિક સ્થિતિમાંથી થયો ને તે કેવી રીતે થયો, રાજ્ય તથા તે અગાઉની સાંસારિક સ્થિતિ વચ્ચે શું તફાવત હતો તેનો ઇતિહાસકારો ઘણીવાર વિચાર કરતા નથી. હકીકત તરફ સમજવા માટે કદપનાશક્તિ તથા જુદા કામે લગાડવાની જરૂર છે. પૂરતી હકીકત મળવા છતાં ઇતિહાસકારો આપણને આ વિષય મદદ કરતા નથી એનું કારણ પ્રેક્ષિત સીલીએ જણાવ્યું તેમ ઇતિહાસ તથા રાજ્યનીતિજ્ઞાન વચ્ચે વિયોગ હોવાથી કેવળ ઐતિહાસિક તવારીખ નિષ્ફળ નીવડે છે એમ છે. સારે શુ આપણે રાજ્યનીતિશાસ્ત્રજ્ઞોની મદદ લેવી? પણ કેટલાએક રાજ્યનીતિશાસ્ત્રજ્ઞો એવા છે કે ઇતિહાસની દરકાર રાખ્યા વગર પોતાનું શાસ્ત્ર પોતાની કદપનાશક્તિમાંથી જ ઉપજાવી કાઢે છે, અને આવા રાજ્યનીતિશાસ્ત્રજ્ઞોની આપણે મદદ લેઈશું તો જરૂર પ્રત્યુત વિષય ઉપર આપણા વિચારો ઇતિહાસના વિયોગને ક્ષીણ નિર્મૂળ નીવડ્યા વિના રહેશે નહિ. માટે જે તત્ત્વવેત્તાઓએ ઇતિહાસ અને રાજ્યનીતિજ્ઞાનનો સંયોગ કર્યો હોય તેમને જ આપણે માન્ય લેખવા, અને તેમનો જ માર્ગ શ્રદ્ધા કરવો.

રાજ્યનીતિશાસ્ત્રના ખોટા અંતોને ખોટા સિદ્ધ કરવા એ કામ થોડું ઉપયોગી નથી. આ વાત સિદ્ધ કરવા માટે પ્રસ્તુત વિષય પ્રથમ પદવી ધરાવે છે. રાજ્ય કેવીરીતે જન્મ પામ્યું તે સવાલના જવાબ ઉપરથી, કેટલાએક રાજ્યનીતિશાસ્ત્રજ્ઞોએ, રાજ્ય કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ, રાજ્યસત્તા કેના હાથમાં રહેલી છે, રાજ્યકારોનાર કેવી રીતે ચલાવવો જોઈએ, વિગેરે સવાલોનો નિર્ણય કર્યો છે.

પ્રસ્તુત વિષય ઉપરના ખોટા અંતોમાં સામાજિક કારણના મતથી રાજ્યો તથા રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર ઉપર જેટલી અસર થઈ છે તેટલી ખીમ કોઈ પણ મતથી નહિ થઈ હોય. આ

* લખનાર—રા. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ. ખી. એ. એસ. એસ. ખી

૧. જોન રોબર્ટ સીલી (ઇ. સ. ૧૮૩૪-૧૮૯૫) કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીમાં ઇ. સ. ૧૮૬૯થી તે પોતાના મૃત્યુ સુધી અર્વાચીન ઇતિહાસનો અધ્યાપક હતો.

૨. Introduction to Political Science, p 4. “History without political science has no fruit; Political science without history has no root.”

મતનો પ્રથમ પ્રવર્તનાર અગ્રેજી વિદ્વાન હોબ્સ હતો. કોઈ માણસ રાજ્યની સત્તા વિશે સવાલ ઉઠાવી ન શકે તે માટે રાજ્યના અંગીબૂતો વચ્ચે કરાર થઈ રાજ્ય કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું તેનો તે હેવાલ નીચે મુજબ આપે છે:-કુદરતી રીતે માણસો સરખાં છે; શરીર અગર બુદ્ધિમાં કોઈ એવું બળવાન નથી કે તેને ખીજની ખીજ ન લાગે; અગર એટલું નબળું નથી કે તે ખીજને બળવું કારણ ન થાય. માણસોના ઉપર જે સામાન્ય સત્તા ન ચૂકેલી હોય તો તેઓ એક ખીજની ડર ને એક ખીજને ડરાવે, એટલે કે તેઓ યુદ્ધની સ્થિતિ ભોગવે. પણ આવી સ્થિતિ લાંબા વખત સુધી ટકી રહે તો અસહ્ય થઈ પડે. તે સ્થિતિમાં મિદ્ધત, કાયદો તથા ધનસાફ હોષ થકે નહિ ફરેક જણ પોતાની જ સહીસલામતી જાળવવાનું કરે, અને તે માટે તેને જે મળે તે લેઈ લે, કેમકે પોતાના બચાવ માટે તેને ગમે તે ઉપાય લેવાનો હક છે. સલાહસંપ આટે રસ્તો એટલો જ છે કે તે માટે જોઈલા કુદરતી હકો છોડી દેના જોઈએ એટલા સૌએ છોડી આપવા. પણ આ જોઈવળુ અંદર અંદરની સમજણથી જ થઈ શકે, પણ સલાહસંપમાં રહેવા માટે માત્ર સમજણ બસ નથી, કેમકે પોતાની મનોવૃત્તિઓ અને લોભને વશ થઈ માણસો એ સમજણ પ્રમાણે વર્તે નહિ ને સમાજને તોડી પાડે. તેમને બચમાં રાખવા માટે તથા સામાન્ય હિત તરફ તેમનાં કૃત્યોને પ્રેરવા માટે સામાન્ય સત્તાની જરૂર છે. આ કામ પાર પાડવા માટે સમાજના મર્વ અંગીબૂતો પોતાના કુદરતી હકો અમુક માણસ અથવા માણસોના સમૂહને સોંપી આપે છે ને તે માણસમા અથવા સમૂહમાં તેમની એકઠી કરેલી સત્તા ત્યારબાદ રહે છે, ને તેથી તે રાજ્યાધીશ કહેવાય છે, અને ખીજ સર્વ તેની પ્રજા કહેવાય છે. આ પ્રમાણે રાજ્યાધીશની સત્તા પ્રજાની સમતિથી જ પેદા થાય છે, પણ તે સત્તા તે કેટલે દરજ્જે વાપરી શકે તેની હદ નથી. પ્રજાને રાજ્યના સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા નથી, કેમકે તેથી રાજ્યાધીશ તથા એક ખીજ સાથેનો અજ કરાર તૂટી જાય. રાજ્યાધીશની મત્તા કોઈ રીતે જતી રહેતી નથી, કેમકે તેણે કાંઈ કરાર કર્યો નથી રાજ્યાધીશની વ્યવસ્થા જો કોઈ પ્રજા નાપસંદ કરે તો તે સમાજનો અંગીબૂત મટી જાય છે અને અસહની યુદ્ધ-સ્થિતિમાં પાછો પ્રવેશ કરે છે, અને તે સ્થિતિમાં તેને હરકોઈ માણસ કોઈ પણ હકનું ખડન કર્યા વિના અને તો મારી નાંખી શકે છે. તેવાજ કારણેને લીધે રાજ્યાધીશ જવાબદારી અને સમતિ મુક્ત છે. પોતાનો શુભાસ્તો, તેને આપેલી સત્તાની દૃઢમાં ગમે તે કરે તેની કોઈ માણસથી ફરીઆદ થઈ શકતી નથી. રાજ્યાધીશની રાજ્યસત્તાનાં તમામ કૃત્યો આખી પ્રજાએ અગાઉથી જ મંજૂર કરેલાં છે રાજ્યસત્તા અમાન્ય તથા અત્યાન્ય છે. રાજ્યાધીશ પોતાની સત્તા પ્રતિનિધિઓને સોંપી શકે પણ તેનો લાગ કરી શકે નહિ. હોબ્સ મારી રીતે જાણે છે કે રાજ્યસત્તા એક જ માણસના હાથમાં હોવાની જરૂર નથી. છતાં ઇંગ્લેન્ડમાં રાજ્ય એ જ રાજ્યાધીશ છે એમ જતાવવા તે ઝોઝો આવુર નથી. તોપણ પોતાના

૧. તે મતનો ખીજ આપણે ગ્રીક શીયસુફ પ્લેટોના ગ્રીપિબ્લક નામના સંવાદમાં આવેલા ટ્રેસિમેક્રમને બાંધણમાં તથા ખીજ ગ્રીક શીયસુફ એપિક્યુરસના મતમાં જોઈએ છીએ. હુકર (ઈ. મ. ૧૫૫૩-૧૬૦૦) પણ પોતાના અંધમાં સદરહુ મત અરુદ્ધ રીતે પ્રકટ કરે છે.
૨. હોબ્સ (ઈ. મ. ૧૫૮૮-૧૬૭૫) આર્ટ્સ ૧સાના વખતમાં તેના મોટા દીકરા આર્મંતો શિક્ષક હતા. તે પ્રજાશાસનની વિરુદ્ધ હતા. જ્યારે આર્ટ્સ ૧ લાના વધ પછી ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રજાશાસન થયું ત્યારે તેણે નિડરપણે પોતાના વિચાર પ્રસિદ્ધ કરેલા.

મુખ્ય મંથમાં તેનો આશય રાજ્યસત્તાની વહેંચણુ ન કરી શકાય એમ બતાવવાનો છે, અને તેથી જ તે મિશ્રિત અથવા નિયમિત એકશાસનના, મન (mixed or limited monarchy)નું ખંડન કરે છે.

હોબ્સની માફક લોર્ડ પશુ સામાજિક કરાર ઉપર પોતાના રાજ્યકીય વિચારોનું અવલંબન કરે છે; પણ તેનો ઉદ્દેશ ઇ. સ. ૧૬૮૮ ની ઇંગ્લંડની રાજ્યપરિવૃત્તિ (Revolution)ને યોગ્ય તથા ઇષ્ટ બતાવવાનો હોવાથી તે હોબ્સથી જુદી રીતે કુદરતી અગર પ્રાથમિક સ્થિતિ ઉપજાવી કાઢે છે; ને તે નીચે મુજબ—સત્તાવાળા સામાન્ય ન્યાયાધીશનો અભાવ એ જ કુદરતી સ્થિતિનું લક્ષણ છે; પણ તે સ્થિતિમાં માણસો છેક નિયમરહિત નથી. તેઓ બુદ્ધિના નિયમને તાબે હોય છે તે નિયમ આખી મનુષ્યજાતને સુચવે છે કે તમે સૌ સમાન અને સ્વતંત્ર છો, માટે કોઇએ ખીજની હંદગી, તંનદુરસ્તી, સ્વતંત્રતા, અગર મિશ્કતને નુકસાન પહોંચાડવું નહિ જોઇએ. બુદ્ધિનો નિયમ પોતાની દૃષ્ટિ આગળ નહિ રાખવાથી કોઈ માણસ ખીજઓ ઉપર બધાકાર કરે ને તે નિયમનું રક્ષણ છોડી આપે સારે બુદ્ધિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. કુદરતી સ્થિતિનાં દરેકને કુદરતના નિયમને અમલમાં મૂકવાની એક સરખી સત્તા છે. દરેક માણસને કુદરતી રીતે પોતાનું સ્વતંત્ર એટલે કે પોતાની હંદગી, સ્વતંત્રતા તથા મિશ્કત ખીજઓના હુમલાથી બચાવવાની સત્તા છે એટલું જ નહિ, પણ ખીજઓએ કુદરતના નિયમનો અંગ ક્યો માટે તેમનો ઇનમાફ કરવાની તથા તેમને સમ્મ કરવાની સત્તા છે. પણ જ્યારે કુદરતી સત્તા દરેક જણુ છોડી આપે અને સમાજના હાથમાં સોંપે સારે જ રાજ્ય જન્મ પામે, કેમકે સ્વતંત્રનું રક્ષણ કરવાની અને તે માટે સંમાજનાં તમામ માણસોના શુદ્ધાની સમ્મ કરવાની સત્તા વિના રાજ્ય હોઈ શકે નહિ તેમજ ટકી શકે નહિ. આ પ્રમાણે, દરેક જણુ પોતાને હાથે પોતાનો ઇનસાફ કરતો બંધ પડવાથી સમાજ ધંચ તરીકે સ્થાપિત થાય છે, અને તેના નિયમો સર્વને સરખી રીતે લાગુ પડે છે ઉપર મુજબ વ્યક્તિઓ વચ્ચેના કસાથી જ રાજ્ય બંધાય છે. રાજ્ય ક્ષણોમાં આવ્યા બાદ પાછળથી જે કોઈ તેમાં દાખલ થાય તે મૂળ કરારનો પક્ષકાર થાય છે, કેમકે તેનો તે લાભ સ્વીકારે છે. સ્વતંત્ર એકશાસન રાજ્યકીય સમાજ જ નથી કેમકે સ્વતંત્ર રાજ્ય પોતાની અને પ્રજાની વચ્ચે ફેસલો આપવા માટે “સત્તાવાળો સામાન્ય ન્યાયાધીશ” નથી, અને તેટલા માટે પ્રજા સંબંધે તે ખરી રીતે કુદરતી સ્થિતિમાં છે. જ્યારે રાજ્યકીય સમાજ બંધાય છે સારે વ્યાવહારિક જરૂરીઆતને લાંબે વધુ મતમાં છેવટની સત્તા રાખવી પડે છે. રાજ્યથી પોતાની સત્તા જે હેતુ માટે તેને સ્થાપવામાં આવ્યું છે તે પૂરો પાડવાના કાર્યની બહાર વાપરી શકાય નહિ. માણસોએ પોતાનું તમામ જીવન રાજ્યના તાબામાં મૂક્યું નથી. તેઓએ માત્ર પોતાનાં જીવન, માલ તથા સ્વતંત્રતાના રક્ષણ માટે રાજ્ય રચાવ્યું છે.

આપણે જોયું કે હોબ્સ મૂળ કરારના મતથી સ્વતંત્ર એક શાસનનો મત સાબીત કરે છે, પણ તે જ કરાર ઉપરથી લોર્ડ એમ સાબીત કરે છે કે પરિમિત તથા નિયમિત

૧. જોન લોર્ડ (ઇ. સ. ૧૬૩૨—૧૭૦૪) ઇંગ્લંડનો એક અગ્રણી શીલસુદ્ધ છે. તેનું વક્તવ્ય પ્રજાશાસન તરફ હતું. જેમસ રાજાના આદીએ આવ્યા પહેલાં લોર્ડ હેલ્ડમાં હતો. લાંબી તે ઇ. સ. ૧૬૮૮ માં ઇંગ્લંડની રાજ્યપરિવૃત્તિ સમયે વિલ્યમના કાફલા સાથે સ્વદેશ પાછો આવ્યો.

રાજ્યવ્યવસ્થા એજ કુદરતના નિયમથી થાય છે. 'ફ્રેન્સીસ હાચમાં આ કરારનો મત એવું પરિણામ પામે છે કે હોબ્સ અને લોક બંને જે જીવતા હોત-તો હેરત પામ્યા વિના રહેત નહિ, અને "આ ફ્રેન્સીસ શું માંડું લેવે છે?" એમ બોલ્યા વિના રહેત નહિ. સામાજિક કરાર ઉપરની ફ્રેન્સીસી ઈમારત બાજુ તરફથી તે મતની અસહ્યતા પ્રતિપાદન કરતી હોય એમ આપણને હાલ લાગ્યા વિના રહે તેમ નથી. ફ્રેન્સીસ લોક કરતાં વધારે લોકપ્રિય લેખક છે. અને હોબ્સ કરતાં વધારે સ્વમતાભિમાની છે. પરિણામ એ આવ્યું કે સામાજિક કરારનો મત સાચી ફતેહમંદ અને નાશવંત રાજ્યકીય કપટરૂપ થઈ પડ્યો.

ફ્રેન્સીસનો મત નીચે મુજબ છે:—માણસો પ્રથમ કુદરતી સ્થિતિમાં હતાં, જ્યાં સુધી તેઓ આ સ્થિતિમાં રહ્યા હતાં સુધી તેઓ સ્વતંત્ર હતાં. પણ કુદરતી હાલતમાં કાયમ રહેવું તેમને મહાભારત મુશ્કેલીવાળું થઈ પડ્યું. માણસોએ તેટલા માટે સામાજિક કરાર કર્યો અને તેની રહે રાજ્ય અથવા સમાજની ઉત્પત્તિ થઈ. આ કરાર સર્વાનુમતે મંજૂર થાય છે અને જ સાચો કહેવાય. કરાર પૂરું થતાં વેંત દરેક વ્યક્તિ પોતાનું શરીર તથા હક સમાજના હાથમાં સોંપે છે, અને તેથી સમાજ પ્રાથમિક રાજ્યાધીષ્ટ પ્રજા તથા સ્વતંત્ર રાજ્યાધીશ થાય છે. આ રાજ્યાધીશે લોકોમાં સ્વતંત્રતા તથા સમાનતા બાજુની રાખવી જોઈએ, કારણ એટલું જ કે એક વ્યક્તિ બીજાને અધીન હોવાથી રાજ્યનું તેટલું અંશે જોર કમી થાય છે, અને સમાનતા વિના સ્વતંત્રતા ટકી શકતી નથી. સામાજિક અધીશ્વર પોતાની સત્તા વહેંચી કે છોડી શકે નહિ, તેમ કાષ્ટ પ્રતિનિધિને સોંપી શકે નહિ. કારણ જાર તેના આકર્ષે અલાવે છે. કારણારમંડળને નિયમમાં રાખવા માટે આખા સમાજની પ્રસંગોપાત્ત રાજાઓ બરવી, અને તેમાં બે સવાસો મૂકવા, (૧) હાલના કારણાર-ખાતાનું સ્વરૂપ આણુ રાખવા તમારી મરજી છે? (૨) હાલ જે માણસો કારણાર. અલાવે છે તેઓના હાથમાં કારણાર રાખવા તમારી મરજી છે? આ નિયમો નાના રાજ્યોને લાગુ પડે છે ખરા, પણ મોટું રાજ્ય હોય તો તેનાં નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર સ્વસ્થાનો કરી નાંખવાં, ને તેમને તે નિયમો લાગુ પાડવા.

ફ્રેન્સીસનો કરાર સમાન માણસો વચ્ચે થાય છે. તે માણસો સમાજરૂપે એકત્ર થયા પછી પણ સમાન રહે છે. હોબ્સનો કરાર એક તરફ ધણાં માણસો અને બીજી તરફ એક અગર અમુક સમૂહ વચ્ચે થાય છે. ફ્રેન્સીસ કરારથી માણસો આખા સમાજને પોતાના હકો સોંપી આપે છે, ને તે જ મત લોકોનો છે; પણ હોબ્સના કરારથી એક અથવા સમૂહને સોંપી આપે છે. હોબ્સ કારણારી મંડળને અથવા કારણારકર્તા પુરુષને રાજ્ય તરીકે સ્થાપે છે. ફ્રેન્સીસ સમાજને રાજ્ય તરીકે સ્થાપે છે. તેના મત પ્રમાણે કારણારી મંડળ કરારથી ઉદ્ભવતું નથી, પણ તે તો રાજ્યાધીષ્ટ સમાજનું દાસમંડળ છે, ને રાજ્યાધીશ તરીકે સમગ્ર સમાજની તથા પ્રજા તરીકે તેની વ્યક્તિઓની વચ્ચે મધ્યસ્થાધિકાર બેગવે છે.

(અપૂર્ણ).

૧. હવે જે ફ્રેન્સીસ (ઇ. સ. ૧૭૧૨-૧૭૭૮) ફ્રાંસ દેશના એક જ્યુસ્સાદાર લેખક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ઇ. સ. ૧૭૪૯ માં તેણે "સુધારાની જરૂરની નીતિ ઉપર અસર" એ વિષય ઉપર ડિગ્નેનની પાઠશાળા તરફથી ઈનામ મેળવવા માટે નિબંધ લખ્યો. તેમાં તેણે જંગલી સ્થિતિ સુધરેલી સ્થિતિ કરતાં હવ્યતર છે એ પક્ષ લીધો, ઈનામ મેળવ્યું ને તેની સાથે પ્રખ્યાતિ પણ મેળવી. તેનાં લખાણોએ ફ્રાંસ દેશ-અથવા કદીએ તો આખા યુરોપ-ઉપર બહુ અસર કરી છે.

શ્રી ચર્યાપત્ર
(મળેલું.)

માસિક મુકુટમણિ શ્રી મુદરાર્જુન તંત્રિયોગ્ય,

નિ. રાજનગર.

મહારાજ !

‘કૃષ્ણઆરી’ માસના અઢીમાં રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી લખે છે જે “એમનાં (આનન્દનન્દનનાં) પદોમાં એમની પ્રતિજ્ઞાને બાધકતાં માત્ર એક જ શબ્દ છે અને તે ‘લાલ’ છે. એ સિવાય બીજાં એક એવું જ બાધક શબ્દ એમની કૃતિમાં નથી એ બહુ આનન્દનન્દનને સતોષ થશે.”

એ ખરેખર જ સતોષપ્રદ છે પણ આપે એમને જે પૂછાવું હશે તેનું એ સંખ્ય-ગુણર નથિ દેખાતું. એ પ્રાય ઉત્તરાશ્રમ છે. કેમજે આપના પ્રજ્ઞામાંથી એક લવ લાઇને પછી અમારી પ્રતિજ્ઞા દુરામહી કિંવા વીરામહી છે તેનો વિવેક કરી તેનું વિશેષણ ઘડનાં તેઓ લાગી ગયા છે, જે કાર્ય અપ્રાસંગિક, અને લેખકનો આશય જાણ્યા વિનાનું હોઇને તેમની કિંવા કોઈનીએ સીમા બદલેલું છે.

અમારા લેખમાં અમુક શબ્દ ફારસી અરબી છે એમ કટલાએક આરોપે છે. પણ એ શબ્દ ખરેખર તેવા છે વા નહિ, તેનું નિરાકરણ બધાં ઇચ્છિત હોય લા. રા. રા. કૃષ્ણલાલનું સરલ અને સ્પષ્ટ કાર્ય એટલું જ છે જે તે શબ્દના સંપૂર્ણ વિજ્ઞાન અર્થે અભિપ્રાય આપવો એના કરતાં જેટલું અધિક તેમણે લખ્યું છે તે સર્વ અસંગત, અને ખંડનીય છે.

રા. રા. કૃષ્ણલાલ વિશે અમને મોટું માન સતે આટલું કહેવું આવશ્યક છે જે તેઓ પોતાની માતામહી સંસ્કૃત ભાષાના કરતા ફારસીના અતિ અધિકતર સંસ્કારવાળા છે. માટે સંસ્કૃતનો સંસ્કાર સારી રીતે યથાથીજ અમડાડું શું અને નહિ અમડાડું શું એ મર્મ તેઓ સમ્યક્ રીતે જાણુજે.

વળી તેઓ લખે છે જે “(આનન્દનન્દનની) પ્રતિજ્ઞાની સારાસારતા વિશે જે મત હોઇ શકે જ નહિ. જો સૌ એવી જ પ્રતિજ્ઞા લે તો તો ભાષાની વૃદ્ધિ થાય જ નહિ. હું ધારું છું કે આવી ગમતો રા. આનન્દનન્દન માત્ર પોતાના મગજને કસરત આપના ખાતરજ કરતા હશે” લા અમે આટલું જ કહીશું જે જો આ અર્થવિનાનો માત્ર મસ્તિષ્ક-ખેલ છે એવું તેઓ માનતા હોય તો જેમ અમે ફારસી અરબી અને તન્મૂયક શબ્દો વર્જીને પદ ગદ્યાત્મક લેખ કરીએ છીએ તેમ સંસ્કૃત અને તન્મૂયક શબ્દો વર્જીને તેઓ એવી કૃતિ કરી જાય; પછી જણાશે જે તેમની ગુજરાતી ભાષા કેટલી પરિહાસ્યકર થાય છે. પણ અમારે એ સંબંધે બોલતાં અત્યંત જ અટકવું પડે છે, કેમજે એ વાતોને અહુણા ચર્ચાનો વિષય નકરવો; એ પણ અમારો પ્રબંધ જ છે. જેનાં કારણે અમને સંગત છે જ તદ્દપિ તે એક ગુમ છે.

રોપમા એમનો ઉપકાર માનીને તત્ત્રિમહારાજ ! આપને તથા એમને મારી’ એટલી વિનંતિ છે જે કોઈપણ વાર્તાના સમયમા અકાંડવિવાદ બિગળી, તેના શ્રેયની પરિગણનાને એક પાશ્વે મૂકીને કેવળ મમત્વથી મયનું અને વિષયાંતરમાં પડવું તે અચતુર છે એ બન્ધુ વાત્સલ્ય નહિ; ન તે દેશવાત્સલ્ય. અને જો કોઈની એવી અભિરુચિ હોય લા અમારો તૂંચીભાવ છે.

ઇતલમ્ ! કિમ્ વહુના ઇંગિતજ્ઞેષુ
આનન્દનન્દન.

ત્રીકાકાર રૂપકૃષ્ણપંડિતનો મત હાંપી એ અંગની શાસ્ત્રીજીએ સારો વિચાર ચલાવ્યો છે. બાપાન્તર શુદ્ધ અને સમન્વય એવું છે, તથા ત્રીકા “નામૂલં લિખ્યતે કિંચિદ્ધાનવેશિત-
મુચ્યતે એ મહિતાયની પ્રતિષ્ઠા સ્મરણમાં રાખીને જાણે રમી હોય એવી છે પ્રત્યેક પ્રકરણને અન્તે “મનન” આપેલું છે એ આ અન્વયની અમે ખાસ ખૂબી ગણીએ છીએ. અને અમારા વેદાન્તપ્રિય વાચકોને આ સમગ્ર અન્વયને બહુ આદરપૂર્વક સત્કાર આપવા મલામણ કરીએ છીએ. રા. પ્રહલાદજીભાઈની પારિતોષિકકમિટિના એક મેમ્બર તરીકે અમે અમારો અભિપ્રાય આ બાપાન્તર રચાઈ આવ્યું તેજ વખતે આ પત્રના આવ તન્ત્રીને દર્શાવ્યો હતો, અને આ રચણે અધિક લખવાની જરૂર નથી.

આ બાપાન્તરની રચનાનો મૂળ પ્રસંગ વાચકને યાદ કરાવી, છેવટે અમે સ્વ. મણિલાલના શબ્દોજ અન્તે ઉતારીએ છીએ:—

“રા. પ્રહલાદજીભાઈનું દર્શન ત્રીમાનગૃહસ્થોને અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. એ રીતે જ દેશની અને ભાષાની સેવા થઈ શકે છે.”

અગ્નિ.

(મળેલું) *

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૦૪ થી).

૧૧. જેમ વાયુનો ધર્મ અનુષાદ (સંકોચન) છે, તેમ અગ્નિનો ધર્મ પર્યાસ (પ્રમારણ) છે. પર્યાસ અને અનુષાદ શબ્દોને જાહેર ક્રમસર ઓતુ અને પ્રાણીનતાન શબ્દો કૃષ્ણ ય-જુર્વેદમાં વાપરેલા છે. આમ અગ્નિનો ધર્મ વિસ્તારવાચક હોવાનું તો ઉપર કહેવાઈ ગયું છે.

૧૨. દેવતાઓ ઈદ્રિયવાચક છે, એમ માનવાના પ્રમાણમાં શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે અગ્નિ આદિ દેવોજ ઈદ્રિયો રૂપ છે:—

અગ્નિ=વાયુ.

મિત્ર=ધામ.

વરુણ=પ્રજ્વાસ.

આદિત્ય=ચક્ર.

અગ્નિ વાયુ છે તથા પ્રાણ પણ અગ્નિ છે એમ ઉપર પ્રથમ કહેનાઈ ગયું છે. પ્રાણ, એજ ધામ, પ્રજ્વાસ છે, તેમજ મિત્ર, વરુણ અને આદિત્યાદિ દેવો પણ અગ્નિ-જ છે, એમ કહેવાઈ ગયું છે.

૧૩. પાંચ દિશાઓના પતિ પાંચ દેવો છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

(અ)—ઉત્તર દેશનો પતિ પથ્થારવસ્તિ છે, તેનો અર્થ વાયુ થાય છે, તેથી કુરુ પાંચાલો ઉત્તમ વાણી વદે છે. (શત. ૨-૨-૩-૧૫).

(વ)—પૂર્વ દેશનો પતિ અગ્નિ છે, તેથી યજુની વેદિમાં ગાર્ગપત્યાગ્નિને પૂર્વ મણી રાખવામાં આવે છે. (શત. ૩-૨-૩-૧૬).

(ક)—દક્ષિણ દેશનો પતિ સોમ છે; સોમની પ્રાપ્તિ યજા પછી તેને દક્ષિણમાં મોકલાય છે, ને તેથીજ સોમ પિતૃઓને પવિત્ર ગણાય છે. (શત. ૩-૨-૩-૧૭).

(ટ)—પશ્ચિમ દેશનો પતિ સવિતા છે; સવિતાજ સૂર્ય છે, તેથી સૂર્ય પશ્ચિમમાં જાય છે. (શત. ૩-૨-૩-૧૮).

(ફ) — ઉપરના દેશનું આધિપત્ય અદિતિને છે. તે મૃત્યુ છે, તેથી તેના

ઉપર વનસ્પતિ અને પૃષ્ઠો ઉગે છે (શત. ૩-૨-૩-૧૯)

પથ્યા-માર્ગ, અને સ્વસ્તિ-કલ્યાણ. કલ્યાણનો માર્ગ પથ્યાસ્વસ્તિ છે. એ માર્ગ યોગનો છે. મુપુમ્બા માર્ગનાં વાચની ઉદ્દગતિ થાય, તેને જ યોગ કહેવાય છે. એ મુપુમ્બા માર્ગ પથ્યાસ્વસ્તિ છે, અને તે વાચનો માર્ગ હોવાથી ઉત્તર દેશોના લોકોની વાચી સરસ હોય છે ઉત્તર દેશમાં કુરુ, પાંચાલ કહેલ છે. સ્થાનેશ્વરની દક્ષિણે આવેલા કુરુ નામના પવિત્ર સરોવરની સમીપમાંની જમીન દુશદ્રવીની ઉત્તરે સરસ્વતીની દક્ષિણેથી વિસ્તરેલ છે. આ દેશ દિલ્હીની પાસે છે. પંચાલદેશ પણ ગંગા યમુનાની વચ્ચેના દુ-આખને રાજશેખર માને છે. દ્રુપદ રામના સમયમાં એ દેશ ચર્મણતી (ચીનાય) ના દિનારાથી ઉત્તરમાં ગંગાદ્વાર સુધી હતો. ભગીરથોથી ઉતરના ભાગને ઉત્તર પાંચાલ કે અ-દિમ્બજ કહે છે. અને દક્ષિણ ભાગને દક્ષિણ પાંચાલ કહે છે. હાવાની રીતે આ બંને દેશો ભરતખંડમાં ઉત્તરે છે, પરંતુ એતો સ્વાર્થ થયો. સદ્માર્થ જુદોજ થયો. કુરુ દેશ હૃદય (heart) છે, તેમાં વાચની પ્રવૃત્તિ રહેલી છે એ હૃદય છાતીમાં હોવાથી ઉત્તરમાંજ છે. પાંચાલ દેશ હૃદયથી અસ્તક પર્વતનો મુપુમ્બા માર્ગ છે. એ મુપુમ્બા માર્ગ સર-સ્વતી નદી છે અને તેની આસપાસ ઈંડ, પિંગ્લા ૩૫ ગંગા, યમુના છે.

પૂર્વ દિશાનો પતિ અગ્નિ છે, એમતો ઉપર બહુવાર કહેવાઈ ગયું છે. દક્ષિણ દેશમાં પતિ સોમને કહેલ છે. સોમરસનું વહન બંને જૂની વચ્ચે નાસિકા મૂળમાંના અપારા ચક્ર-માંથી થાય છે. તે નીચે મુપુમ્બા માર્ગમાં વહે છે અને એ જ સરસ્વતીનું જલ છે આમ સોમરસનું વહન ઉપરથી નીચેના પિતૃલોકમાં જાય છે, તેને પીને, પિતૃઓ અમૃત ખેન છે. વળી એમ, પણ અર્થ છે કે સૂર્ય પ્રાણમાં મધુ પામનાર સૂર્ય લોકમાં અને ચંદ્ર પ્રાણમાં મધુ પામનાર ચંદ્ર લોકમાં જાય છે. સૂર્યલોકમાં જનાર જીવ પાછો પંડો નથી પણ ચંદ્ર લોકમાંથી પાછો પડે છે. આ પ્રમાણે સોમ વા ચંદ્રની ગતિ નીચી ખતાવી છે ને તે પિતૃ અવસ્થાથી મુક્ત કરી અવતાર આપનાર પણ છે.

પશ્ચિમનો પતિ સવિતા કે સૂર્યને કહેલ છે. સૂર્યનું ૩૫ અગ્નિ પૂર્વનો દેવ કહેલ છે, આ બે વચ્ચે ઉગતો સૂર્ય પૂર્વનો અને આયમતો સૂર્ય પશ્ચિમનો દેવ છે. જગતને ઉત્પન્ન કર્તા હોવાથી સૂર્યને સૂ ઉત્પન્ન કરવું-ધાવું વાચક સવિતા નામ આપેલું છે.

આમ ચાર દિશાઓ કહીને પછી ઉપર આકાશની દેવી અદિતિને કહેલી છે. અદિતિ મર્મ દેવોની માતા છે. ન દોષયતે સંહ્યતે વધ્યતે વૃહત્ત્વાત્ (વિસ્તારથી દેવાતી નથી, ખંડાતી નથી ખંધાતી નથી). આ ઉપરથી સ્વત્ર અને વિસ્તાર વાચક એ શબ્દ છે. વિસ્તૃત આકાશમાં આ અધા દેવો-મંદો-રહેલા છે, તેથી તે તેમની માતા છે. યુદ્ધારણ્યકમાં વળી કહેલું છે કે:-

સ્વતત તત્તદન્તુરધિયત, સર્વં વા અત્તોતિ તદાદિતેરદિતિત્યં ॥ (જે

જતી થકી તેને ખાત્રા માટે રહેલી છે, અથવા સર્વને ખાય છે તે અદિતિનું અ-

) આ સર્વ દિશામાંજ આ સર્વ જગત ઉત્પન્ન તથા લય પામે છે, તે દિશાજ અ-

શી શંકરાચાર્યે તો વળી કહે છે કે—શબ્દાદીનામદનાદિદિતિઃ । (શબ્દાદિને

નાર અદિતિ), વાણીની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર, અથવા શબ્દની ઉપત્તિ આકાશમાં છે, માટે પણ અનંત વિસ્તારવાચક આકાશ જ અદિતિ છે.

૧૪. શતપથ બ્રાહ્મણ (૧૦ . ૬૫૦ ૨૧) માં નીચેના ૧૧ દેવોને બલિદેવો

કહેલા છે, તેમને બલિ અર્પણ કરવાથી બલની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ કહેલું છે.

(૧) અગ્નિ-મરુતક-દેવોનો ઉત્પાદક-પૃથુપતિ. (૩-૯-૧-૬)

(૨) સરસ્વતી-વાયુ. (૩-૯-૧-૭).

(૩) સોમ-અન્ન (૩-૯-૧-૧૦).

(૪) પૂષા-ગાય. (૨-૯-૧-૧૦).

(૫) બુદરપતિ-બ્રહ્મા-ઋદ્ધિમત્. (૩-૯-૧-૧૧).

(૬) વિશ્વેદેવા-સર્વ. (૩-૯-૧-૧૩).

(૭) ઇન્દ્ર-ઇન્દ્રિય-શક્તિ. (૩-૯-૧-૧૫).

(૮) મરુત-ગણ-સમૂહ. (૩-૯-૧-૧૭).

(૯) ઇન્દ્રાગ્નિ-ઈન્દ્ર (ઇન્દ્રિય) અને અગ્નિ (બ્રહ્મા). (૩-૯-૧-૧૯).

(૧૦) સવિતા-દેવોનો ઉત્તેજક. (૩-૯-૧-૨૦).

(૧૧) વરુણ-સર્વપાપભોજક. (૩-૯-૧-૨૧)

અગ્નિ સર્વ દેવોનો દેવ હોવાથી મરુતરૂપ તથા ઉત્પાદક અને પૃથુપતિ છે, એ સર્વ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. સરસ્વતી વાયુ છે એ પણ સ્પષ્ટ જ છે. સોમ પુષ્ટિકારક અન્ન છે, એ પણ કહેવાઈ ગયું છે. પૂષા પોષણ કરનાર અને દૂધ આપનાર ગાય છે. બુદરપતિ બુદ્ધિવાયક હોવાથી બ્રહ્મા-ગુરુ છે. સર્વ દેવોનો સમૂહ વિશ્વદેવા છે. ઇન્દ્રિય ઇન્દ્ર અને તેનું બળ અગ્નિ છે, એ પણ સ્પષ્ટ છે મરુત વાયુ દેવ છે, તે પણ અગ્નિની પેઠે જ છે તેથી તેનો ગણ કે સમૂહ કહેવાય છે. દેવ માત્રને તેજ આપનાર સવિતા છે, અને વરુણ આવરણ રૂપ હોવાથી આવરણ રહિત કરનાર હોઈ પાપમુક્ત કરનાર કહેવ છે.

૧૫. ચોમાસામાં જે મેઘધનુષ્ય દેખાય છે, તે અગ્નિ, સોમ અને વિષ્ણુ બનાવે છે. (રાત. ૩-૪-૪-૧૪). તેમા અગ્નિ અગ્નિ બનાવે છે, શશ્ય સોમ બનાવે છે અને કૃમલ (બાયુ) વિષ્ણુ બનાવે છે. એ ધનુષ્ય વપ છે, અગ્નિ દિવસ છે અને સોમ રાત્રી છે, તથા વિષ્ણુ રાત્રી દિવસ વચ્ચેની સંધ્યા છે આની રીતે નેઓ વર્ષની ગતિ ફરવે છે. (રાત. ૪-૪-૪-૧૫).

અગ્નિ (ઉષ્ણતા), સોમ (શીતત્વતા) અને વિષ્ણુ (સમશીતોષ્ણતા), આ ત્રણ શક્તિના સંયોગથી વૃષ્ટિ થાય છે, માટે તેનું ચિન્હ આ મેઘધનુષ્ય એ ત્રણ શક્તિવાળું કહેલું છે. અગ્નિ ઉગ્ર હોવાથી ધનુષ્યનો ઉગ્રભાગ અગ્નિ બનાવે છે, અને અણિવાળું શશ્ય સોમ બનાવે છે, તથા તે બેને ધારણ કરનાર બાયુ પોષક વિષ્ણુ બનાવે છે.

એ ધનુષ્યને વર્ષ (year) કહેવ છે. પુરુષ વાયક અગ્નિને દિવસ અને સ્ત્રી વાયક સોમને રાત્રી કહી છે આ દિવસ અને રાત્રી તે પોત્તીટીવ તેગેટીવશક્તિઓ વર્ષની છે અને વીજળીને સાથે સત્ રૂપ વિષ્ણુ છે, માટે તેને સંધ્યા કહેલ છે. આમ કાલરૂપે વર્ષન કરેલું છે.

૧૬. ગાર્હપત્ય, આહવનીય અને દક્ષિણાગ્નિ, એ ત્રણ પ્રધારના અગ્નિવિધે મનુ-સ્મૃતિ (૨-૨૩૧) માં લખેલું છે, કે:-

પિતાવૈગાર્હપત્યોઽગ્નિર્માતાગ્નિર્દક્ષિણઃસ્મૃતઃ ।

ગુરુરાહવનોયસ્તુસાગ્નિર્જેતાગરોયસી ॥

(ગાદપત્ય અગ્નિ પિતા છે, દક્ષિણાગ્નિ માતા છે; આદ્યનીય અગ્નિ ગુરુ છે, એ તથ્ય અગ્નિ છે). આ અગ્નિની દશ જવાલા કહેલી છે:—

(૧) ધૂમ્રા. (૨) અર્ચિસ્ (૩) ઉભા. (૪) જવાલિની. (૫) જવાલિની. (૬) વિ-સ્ફુલ્ગિની (૭) સુગ્રી. (૮) મુરુપા. (૧૦) કપિલા. (૧૦) હૃવ્ય કૃવ્યહા.

અગ્નિનું બીજ (વીર્ય) સુવર્ણ છે. (રુદ્રતેજઃ સમુદ્ભૂતં હેમવીજં વિભાવસોઃ). આમાં અગ્નિને પિતા, માતા અને ગુરુ કહેલ છે. શરીરમાં રહીને ગૃહપાલન કરનાર ગૃહસ્થનો પિતા કહેવાય, પાત્રન કરનાર તથા દુઃખ ન થવા દેનાર શુભેચ્છક માતા કહેવાય અને દેવતાઓનો સંબંધ કરાવી આ લોક પરલોકનું મુધારી આપનાર ગુરુ કહેવાય. આમ અગ્નિનું મહત્ત્વ છે.

પ્રથમ ધૂમ્ર નીસરે તે ધૂમ્રા, પછી તેજ નીસરે તે અર્ચિસ્, પછી હૃષ્યતા થાય તે ઉભા, બળવા માંડે તે જવાલિની, વધારે બળ તે જવાલિની, તથા નીકળે તે વિસ્ફુલ્ગિની, લક્ષ્મી જેવું તેજ મારે તે સુગ્રી, પ્રકાશથી તેજ મારે તે મુરુપા, પછી પીંગળો રંગ થાય તે કપિલા, અને હૃવ્યકૃવ્યખાનાર તે હૃવ્યકૃવ્યહા છે.

અગ્નિનું વીર્ય સુવર્ણ છે તે પ્રથમ કહેનું છે.

૧૭. અગ્નિનો વર્ણ (Symbol) ર છે. ગાયત્રીનું નામ અગ્નિમુખી છે. ગોમિલ કહે છે કે— ગાયત્ર્યગ્નિમુચૈયસ્માત્તસ્માદુત્થાયતાં જપેત્. (ગાયત્રી અગ્નિમુખી છે તેથી હઠીને તે જપવી).

૧૮. તૈત્તિરીય સંહિતા (૭-૧-૧-૪, ૫) માં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્યૃપ અગ્નિ, ઈદ્ર અને વિશ્વેદેવાને ક્રમસર કહેલા છે. આના સંબંધમાં “ સંકેડ બ્રુક્ષ ઓઃ ધો ઈદ્ર ” નામની માલામાં પ્રસિદ્ધ યજ્ઞેલ શતપથ બ્રાહ્મણના ઉપોદ્યાતમાં ૫૯ ૧૬ એ લખેલું છે કે:—

“ Agni, the sacrificial fire, and bearer of oblations and caller of the gods, is, like, the priest, the legitimate mediator between God and man. Penetrating brilliance (તેજસ્) and holy lustre (વર્ચસ્સ) are the common attributes of the Brahman; Again Indra, the valiant hero, for ever battling with the dark powers of the sky, is a not less appropriate representative of the knightly order.....The identification of the (વિશ્વ) with the Vishve-Devāh, which ultimately obtained, was probably determined chiefly by etymological considerations ”

(અગ્નિ. યજુર્વાન્હ, બલિવાદક અને દેવાનો આવાદક, ઋત્વિજની પેઠે દેવ અને મનુષ્ય વચ્ચેનો પોગ્ય મધ્યસ્થ છે. તેજ અને વર્ચસ્સ બ્રાહ્મણના સામાન્ય ગુણો છે, વળી ઈદ્ર પરાક્રમી વીર આદ્રાશની દુઃસતા સામે નિત્ય લડ્યા કરતો, તે ક્ષાત્રવર્ગનો ઓઠો વારાવિક પ્રતનિધિ નથી..... વિશ્વેદેવાની સાથેની વિશ્વની ધ્રુવના, જે છેવટે સિદ્ધ થઈ છે, તે ખરેખર વ્યુત્પત્તિઅનુસાર મુખ્ય કરીને હરી છે.)

આ પરમ વારતાવિક જ છે. અગ્નિ સંબંધી સંપૂર્ણ દર્શક એ નામના પુરાણમાં છે.

‘હું આવા (ત્વાષ્ટ્રવધાદિ) કર્મવાળો છું માટે મને જ જાણ્યું’ એમ ત્વાષ્ટ્રવધાદિના વિજેય- (બ્રહ્મ)-સ્તુત્યર્થે ઉપન્યય નથી, પણ ત્વાષ્ટ્રવધાદિ કર્મ કર્યા છતાં હું (પરમાત્મારૂપે) નિર્લેપ છું, અને તેથી મને જે જાણ્યું છે તે પણ કર્મ કર્યા છતાં નિર્લેપ રહે છે એમ વિજ્ઞાનસ્તુત્યર્થે આ ઉપન્યાસ છે અર્થાત્ આ શરીર-ધર્મોવાળી સ્તુતિ વિજેય બ્રહ્મને લાગુ પડતી નથી, પણ ‘કર્મ કર્યા છતાં બ્રહ્મને લેખ નથી’ ઈત્યાદિ વચનોવડે વિજ્ઞાનની મહત્તા પ્રતિપાદન થાય છે. (વિજ્ઞાનનું આ માહાત્મ્ય ઈશ્વરવામાં એ પણ તતપર્ય સ્પષ્ટ છે કે ઈશ્વરની શરીર-ધર્મ વાસ્તવિક રીતે લેવાના નથી, પણ મિથ્યા ગણવાના છે.)]

जीवमुख्यमाणलिङ्गाच्चेति चेन्नोपासनात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्

॥ १ । १ । ३१ ॥ (१ ?)

જીવ અને મુખ્ય પ્રાણનાં લિંગ છે માટે (‘પ્રાણ’ એટલે બ્રહ્મ) નહિ એમ ન કહેવું; કારણ—ઉપાસનાનું ત્રૈવિધ્ય થાય છે, (બ્રહ્મ જ) આશ્રિત છે, અને એનો જ યોગ છે.

ને કે અધ્યાત્મ (પ્રજ્ઞાત્મ-) મંબન્ધનું બાહ્ય જોવામાં આવે છે માટે પરાત્મીય એવા દેવતાત્માનો ઉપદેશ નથી. તથાપિ એ બ્રહ્મવાચ્ય કરતું નથી કેમ ? (‘જીવમુખ્યપ્રાણલિંગાત્’) જીવલિંગ છે, અને મુખ્યપ્રાણલિંગ છે માટે. આ વાક્યમાં જીવનું તો અસન્ત સ્પષ્ટ લિંગ મળે છે: ‘ન વાચં ત્વાજે-સાસીત વક્તારં વિદ્યાત્’ (=વાણીની વિજિત્તામાં ન કરવી, વક્તાની કરવી)” ઇત્યાદિ. અને વાગાદિ કરણથી આપૂત અને કાર્યકરણનો અધ્યક્ષ એવાં જે જીવ તેનું વિજેયત્વ પ્રતિપાદન થાય છે તેમ જ મુખ્યપ્રાણનું લિંગ પણ છે: “અથ ચત્તુ પ્રાણ एव प्रज्ञात्मेवं शरीरं परिगृह्योत्थापयति (=અને પ્રજ્ઞાત્મા પ્રાણ જ આ શરીરને પકડીને લેવું કરે છે.)” અને શરીરધારણ એ મુખ્યપ્રાણનો ધર્મ છે, કારણ કે પ્રાણસંવાદમાં વાગાદિ પ્રાણનું પ્રકરણ કરીને શ્રુતિ છે કે “તાન્વરિષ્ટઃ પ્રાણ ઉવાચ મા મોહમાપચથાહમેવૈતત્પ્રજ્ઞાત્માનં પ્રવિમજ્યૈતદ્વાણમવદ્યમ્ય વિધારયामि (=એમને પરિષ્ઠ પ્રાણે કહ્યું—‘મોહમાં પડ્યો નહિ. હું મારી પોતાની જ જાતને પંચધા પ્રવિમજ્જ કરી, આ શરીરને સ્તંભવી ધારણ કરું છું ?)” નેઓનો ‘દ્વં શરીરં’ ને નહતે ‘દ્વં શરીરં’ એવો (દ્વન્-શબ્દના પુલિંગ દ્વિતીવા વિબક્તિનો) પાઠ છે તેઓએ ‘દ્વમ્’ એટલે આ જીવને વા ઈન્દ્રિયઆમને પકડી રાખીને શરીર લેવું કરે છે” એમ બ્યાખ્યાન કરવું પ્રજ્ઞાત્મત્વ પણ જીવમાં તો ચેતનત્વને લીધે ઉપપન્ન છે, મુખ્યપ્રાણમાં પણ ઉપપન્ન છે જ, કારણ કે મુખ્યપ્રાણ પ્રજ્ઞાનાં સાધન-બૂત ગણાન્તરો (ઈન્દ્રિયો)નો આશ્રય છે વળી જીવ અને મુખ્ય પ્રાણ એમ પ્રાણ-શબ્દનો અર્થ લેતા, પ્રાણ અને પ્રજ્ઞાત્માની સહચિત્તાએકરીને અભેદનિર્દેશ, અને સ્વરૂપેકરીને ભેદનિર્દેશ

* નાયરપતિમિશ્ર કહે છે કે ‘બ્રહ્મવાચ્ય’ જ કરતું નથી’ એમ તાત્પર્ય છે. અર્થાત્, પૂરે પક્ષ પ્રમાણે યયાયોગ્ય કેટલુંક જીવવાચ્ય કેટલુંક મુખ્યપ્રાણવાચ્ય અને કેટલુંક બ્રહ્મવાચ્ય છે.

એમ ઉભય રીતે બની શકે છે: “યો વૈ પ્રાણઃ સ પ્રજ્ઞા યા વૈ પ્રજ્ઞા સ પ્રાણઃ સહ હોતાવ-
સ્મિન્નશરીરે વસતઃ સહોત્ક્રમતઃ (= ને પ્રાણ છે તે પ્રજ્ઞા છે; ને પ્રજ્ઞા છે તે પ્રાણ છે.
આ બે—પ્રાણ અને પ્રજ્ઞા—માથે જ આ શરીરમાં વસે છે, સાથે જ ઉત્ક્રમણ કરે છે)” એમ
વચન છે. અહીં (એમ પ્રાણ-શબ્દનો અર્થ) લેતાં તો, શેના શેનાથી બેદ સંભવે? માટે
અત્રે (પ્રાણ-શબ્દના અર્થરૂપે) જીવ અને મુખ્ય પ્રાણ એ બેમાંથી એકને* વા બન્નેનો બોધ
યર્થ શકે અહીંનો નહિ એમ પૂર્વપક્ષ થાય તો ઉત્તર કે—એમ નહિ: કારણ, ઉપાસાત્રૈ-
વિવ્યાત્-ઉપાસતાનું ત્રૈવિધ્ય માટે એમ હોય તો ત્રણ પ્રકારની ઉપાસનાનો પ્રસંગ
આવે: જીવોપાસના, મુખ્ય-પ્રજ્ઞોપાસના, અને અહ્યોપાસના. અને આ એક વાક્યમાં સ્ત્રી-
કારણ કથિત નથી. ઉપક્રમ અને ઉપસહાર કરીને વાક્યની એકતા સમજાય છે. “મામેવ
વિજાનોહિ (= મને જ જાણ)” એમ ઉપક્રમ કરીને, “પ્રાણોઽસ્મિ પ્રજ્ઞાત્માત
મામાયુરનૃનામિત્યુપાસ્સ્વ (= હું પ્રજ્ઞાત્મા એવો પ્રાણ છું. એ હું તેની જ આયુષ્ય
અમરરૂપે ઉપાસન કર)” એમ કહીને, અને “સ ઇયં પ્રાણ ઇવ પ્રજ્ઞાત્માઽઽનન્દો
ઽઽરોઽમૃતઃ (= તે આ પ્રાણ જ પ્રજ્ઞાત્મા. આનન્દ, અમર, અમર છે.)” એમ એકરૂપ
ઉત્ક્રમ અને ઉપસંહાર નજરે પડે છે. આં એકાર્થવતો આશય કરવો યોગ્ય છે, અને અ-
હર્મિંગને અન્યપરતયા પરિણામ પમાડી શકાય નથી, કારણ કે દશ ભૂતમાત્રાઓ અને
દશ પ્રત માત્રાઓ અહીં નિવાસ અન્યથ અપચ્છ બની શકતું નથી, વળી આશ્રિતત્વાત્-આ-
શય થયે છે માટે: અથાત્—અન્ય રથને પણ અહર્મિંગરશાત પ્રાણ-શબ્દની અહીંનો
પ્રદર્શ છે માટે વળી દ્વદશઘોગાત્—અત્રે એનો યોગ છે માટે: અર્થાત્ અત્રે પણ દ્વિત-
તમતા ઉપન્યાસરૂપ અહર્મિંગને યોગ છે માટે. આ અહીંનો જ ઉપદેશ છે એમ સમજાય
છે. ‘આ શરીરને પકડીને ઉભુ કરે છે’ એમ ને મુખ્ય ગણતું લિંગ બતાવ્યું એ બેહું
છે. કેમકે, પ્રાણ-આપાર પણ પરમાત્માને અધીન હોવાથી પરમાત્મામાં એનો ઉપચાર
અર્થ શકે છે સુતિ છે કે “ન પ્રાણેન નાયાનેન મત્યૌ ઝીવાતિ કશ્ચન । इतरेण तु
जीवन्ति यस्मिन्नेतादुपाश्रितौ (= પ્રાણે કરીને કે અપાને કરીને કોઇપણ મર્થ જી-
વતો નથી; અન્ય યદી જ જીવે છે—તેમાં આ બન્ને આશ્રય કરી રહ્યા છે.)” વળી, “વા-
ણીની વિનિગ્રામા ન કરવી, પણ વક્રતાને જાણવો” ઇલાદિ ને જીવલિંગ દર્શાવ્યું તે
પણ અહીંપક્ષનું નિવારણ કરતું નથી. જીવ કાંઈ અહીં યદી અસન્ત બિન્ન નથી, કારણ,
“તત્ત્વમસિ (તે તું છે)” “અહં બ્રહ્માસ્મિ (= હું અહીં છું)” ઇલાદિ શુનિઓ
છે બુદ્ધ્યાદિદૃષ્ટાધિકૃત વિશેષને લક્ષને, એ અહીં હોવા છતાં, જીવ તો અને બેહતા ક-
હેવાય છે એના ઉપાધિકૃત વિશેષને પરિણામ કરતા સ્વરૂપભૂત એવું ને અહીં તે દર્શાવવા
માટે, “વાણીની વિનિગ્રામા ન કરવી, વક્રતાને જાણવો” ઇલાદિ વાક્યવડે પ્રલગાત્મા-
પ્રતિ અભિપ્રાયોકરણાર્થે કરેલો ઉપદેશ વિરુદ્ધ આવતો નથી. અને “યદ્યાચાનમ્યુદિતં
યેન વાગમ્યયતે । तद्वै ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते (= ને વાણીથી બોલાયું
નથી, તેનાવડે વાણી બોલાય છે તે જ અહીં તું જાણ, સો કો આ ને ઉપાસે છે તે નહિ)”
ઇલાદિ શ્રુત્યન્તર પણ વચનાદિ ક્રિયામાં વ્યાપ્ત આત્માનું અહીં દર્શાવે છે. વળી ને એમ
કહ્યું કે “આ બે—પ્રાણ અને (પ્રજ્ઞાત્મા)—આ શરીરમાં સાથે વસે છે, અને સાથે ઉત્ક્રમણ કરે
છે” એમ પ્રાણ અને પ્રજ્ઞાત્માનું (‘બે’ શબ્દ કરીને) ને બેદર્શન છે તે અહીંવાદમાં (અહીં અર્થ
લેતા) ધટતું નથી—એ દેવ આવતો નથી. કારણ, જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બે રાક્ષિઓનાં આ-

* “બેમાંથી એક” એ કહેવું ઉપક્રમ માત્ર છે, અને “બન્નેનો બોધ યર્થ શકે,
અહીંનો જ નહિ” એમ પૂર્વપક્ષનું તત્ત્વ છે—વાચસ્પતિમિત્ર.

અવશ્ય (કેમ કરી) બુદ્ધિ અને પ્રાણ—જે આત્માના ઉપાધિઓ છે—તે વચ્ચે એકનિર્દેશ થઈ શકે છે. તેમ આ ઉપાધિવચ્ચી ઉપસ્થિતિ એવા પ્રત્યક્ષમાત્રો સ્વરૂપે કરીને અમેદ છે, માટે “પ્રાણ એ જ પ્રજાત્મા છે” એવું એકીકરણ (અમેદ-વચન) પણ અવિરુદ્ધ છે.

અથવા:—નોપાસાંત્રવિધ્યાદાશ્રિતત્વાદિહ તદ્દ્યોગાત્ (અત્રાશ) નો આ અન્ય અર્થ છે:—અહત્તાકમ પેના છતાં, ‘છત્ત્વમ’ અને ‘મુખ્યપ્રાણસિદ્ધિમ’ ને વિશેષ આવનો નથી, કેમ કે ઉપામાત્રવિધ્યાત્—ત્રણ પ્રકારની ઉપમના છે માટે, અત્રે ત્રણ પ્રકારની અજ્ઞાપાસના રિચક્ષિત છે: પ્રાણધર્મદ્વારા, પ્રજાત્ર્યદ્વારા, સ્વધર્મદ્વારા. આં આચુરમુતતુપાસ્ત્વડડયુઃ પ્રાણ. (= આયુઃ એ તા અમૃતરૂપે ઉપાસના કર. આયુઃ પ્રાણ છે), “ “ઈદં શરીરં વાસ્તુહોત્થાપયતિ (= આ શરીરને પકડી કબુ કરે છે),” “તસ્માદેતદેવોઽધ્યમુપાસીત (= માટે આની જ ઉકથરૂપે ઉપામના કરવી)” એ પ્રમાણે પ્રાણધર્મ ઇ. “અથ યથાસ્યે પ્રજાયે સર્વાણિ ભૂતાન્યેકોમગન્તિ તદ્વ્યાત્થાસ્યામ” (હવે આ પ્રજા માટે—આ પ્રજામા—મર્વ બૂતો કેવા રીને એક યાવ છે તેનું વ્યાખ્યાન કરીયું) “એમ ઉપક્રમ કરીને “વાગેવાસ્યા એકમક્કમદ્દુહત્ તસ્યે નામ પરસ્નાત્ પ્રાતિવિહિતા ભૂતમાત્રા. (= વાણીએ આ—પ્રજા—ના એક અંગનું દોહન કર્યું છે. એ—પ્રજા—ના અપરમામગોં રસમી કરેલી ભૂતમાત્રા પ્રજાદાના વાણીકપર ચઢી વાણીદારા રૂપે નામોને ખરેખર વ્યાપે છે)” ઇત્યાદિ પ્રજાધર્મ છે. ‘તાવાપતા દ્વૈત્ય ભૂતમાત્રા અધિપ્રજાં દશ પ્રજામાત્રા અધિભૂતમ્. યદ્ધિ ભૂતમાત્રા ન સ્યુર્ન પ્રજામાત્રાઃ સ્યુઃ. યદ્ધિ પ્રજામાત્રા ન સ્યુર્ન ભૂતમાત્રાઃ સ્યુઃ. નહાન્યતરેણ રૂપં કિંચન સિદ્ધે. ૧. નો એતન્નાના. તદ્યથા રથસ્યારેપુ નેમિરાર્પના નાભાચરા અર્પિતા એવમેવૈતા ભૂતમાત્રાઃ પ્રજામાત્રાસ્વર્પિતા પ્રજામાત્રા પ્રાણેર્પિતાઃ સ એવ પ્રાણ એવ પ્રજાત્મા (= આ *ભૂતમાત્રા અધિપ્રજા—પ્રજાનાં—કે; દશx પ્રજામા. અધિભૂત—ભૂતમાં છે જે ભૂતમાત્રા ન હોય નો પ્રજામાત્રા ન હોય, જે પ્રજામાત્રા ન હોય તો ભૂતમાત્રા ન હોય એમાથી માત્ર એક જ વડે દોહણી રૂપ મિદ્ધ થઈ શકે નહિ. આ નાના—મિત્ર મિત્ર—નથી તે આ રીને કે જેમ રથના આરામા નેનિ અર્પાએની છે, અને નાભિમાં આરા અર્પાએના છે તેવી જ રીને ભૂતમાત્રા પ્રજામાત્રામાં અપાએ તા છે અને પ્રજામાત્રા પ્રાણમાં અર્પાએની છે. તે આ પ્રાણ તે જ પ્રજાત્મા)” ઇત્યાદિ અધ્યધર્મ છે માટે અહત્તાકી જ ઉપાધિરૂપે કરીત (એટલે પ્રાણધર્મ અને પ્રજાધર્મ કરીને) તથા સ્વધર્મે કરીને (એટલે અહત્તાકી કરીને) એક ઉપામના ત્રણ પ્રકારની વિચક્ષિત છે અન્યરથને “મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ (મનામય, પ્રાણશરીર)” ઇત્યાદિમાં પણ ઉપાધિધર્મે કરીને અહત્તાકી ઉપામનાનો આશ્રય છે. અહીંઆં પણ એ જ યોગ્ય છે: કારણ, ઉપક્રમ અને ઉપસર્જકારણે વાક્યનું એતાર્થતર સમગ્રજ છે તથા પ્રાણમણ અત્ર અહત્તાકી ત્રિગા સમગ્રજ છે. માટે આ અહત્તાકી છે એમ સિદ્ધ થયું.

સારસંબંધ.

પૂર્વપક્ષ:—પૂર્વપક્ષમાં બતાવ્યું તેમ જાણે ‘પ્રાણ’ શબ્દ ઇન્દ્ર-દેવતાત્મા—પ્રતિપાદક ન હોય. પણ અપાસુધી અને ‘છત્ત્વ’ અને ‘મુખ્યપ્રાણ વાચુ’ અર્થસૂચક ચિહ્નો—વિગો છે આ સુધી ‘પ્રાણ’ એટલે ‘અક્ષર’ એમ મિદ્ધ થતું નથી. તે ચિહ્નો આ પ્રમાણે:—

(૧) છત્ત્વ—અર્થસૂચક ચિહ્ન:—“વજ્રાની નિર્ગત મા કરવી.”

* પાંચ શબ્દાદિ. અને પાંચ પૃથિવ્યાદિ—મામતી.

(૨) મુખ્યપ્રાણુ(વાયુ)—અર્થસૂચક ચિહ્ન — “..શરીરને પકડીને, ઉભુ કરે છે.”

(૩) ઉભય — અર્થસૂચક ચિહ્ન — પ્રજ્ઞાતમત્વ જીવઅર્થસૂચકતા તો આની સ્પષ્ટ છે મુખ્યપ્રાણુ—અર્થસૂચકતા આ રીતે કે પ્રજ્ઞાના સાધનમૂલક ઇન્દ્રિયાદિ પ્રાણાન્તરોના મુખ્ય પ્રાણુ આશ્રય છે જીવ (પ્રજ્ઞાતમા) અને મુખ્ય પ્રાણુ અને એક પણ છે, અને જુદા પણ છે એક સદ્વૃત્તિએકરીને જુદા સ્વરૂપે કરીને, એટલે ઉભય અર્થ સંગત છે ‘બ્રહ્મ’ અર્થ સેના આ ભેદઅભેદઉત્તયનિર્દેશ બધ બેએ નહિ.

ઉત્તરપક્ષ—૧ એક રીતે

કારણ —

(૧) ત્રણ પ્રકારની ઉપાસનાનો પ્રસંગ આવે.

પવપક્ષીએ બતાવેલા બે અર્થ ઉપરાંત ત્રીજો બ્રહ્મઅર્થ પણ લીધા વિના ચાલે નહિ એમ “આનન્દ અનજ અમર” શબ્દો જોતાં લાગે છે અને આમ થાય તો જીવોપાસના, મુખ્યપ્રાણોપાસના, અને બ્રહ્મોપાસના, એમ ત્રણે પ્રકારે ઉપાસના કરવાની પ્રાપ્ત થાય—જે એક જ વાક્યમા અમંગત છે

(૨) અન્ય સ્થળે પણ ગ્રાણ-શબ્દથી ‘બ્રહ્મ’-અર્થનો આશ્રય થાય છે

(૩) અત્રે—‘બ્રહ્મ’ અર્થસૂચક ચિહ્નનો યોગ છે. એમકે દ્વિતત્ત્વ તરીકે વર્ણન છે, જે બ્રહ્મ વિના અન્યત્ર ધટતું નથી

પૂર્વપક્ષના દ્વયજોનો કમવાર પરિહાર —

(૧) જીવ—બ્રહ્મનો અત્યન્ત ભેદ નથી. માત્ર જીવાભિમુખ (પ્રભુ ગાત્રમા તરફ) દોરી શ્રુતિ બ્રહ્મજ્ઞાન કરાવે છે.

(૨) મુખ્યપ્રાણુઆપાર પણ બ્રહ્મને જ અર્ધીન છે

(૩) ‘પ્રાણુ એ જ પ્રજ્ઞાતમા છે’ ત્યાં ઉપાધિદ્વારા ભેદ અને અવરૂપત આભેદ નિર્દિષ્ટ છે એટલે ‘બ્રહ્મ’ અર્થ સેના, ભેદઅભેદઉત્તય નિર્દેશ બધ બેએ નહિ, એ કહેવું વાસ્તવિક નથી

૨. બીજીરીતે—

કારણ —

(૧) અત્રે બ્રહ્મની ત્રિવિધ ઉપાસના વિવિધિત છે

(૧) પ્રાણુરમે, (૨) પ્રજ્ઞાધરમે, અને (૩) સ્વધરમે કરીને

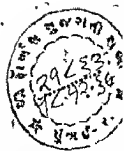
(૨) અન્યસ્થળે પણ બ્રહ્મની ઉપાસનાનો આશ્રય કરવો પડે છે.

(૩) અત્રે પણ એ જ યોગ્ય છે

[બીજો સુતાર્થ વૃત્તિકારનો છે અને એમા ભાષ્યકારનું અસ્વારસ્ય છે એમ વાચસ્પતિમિત્ર કહે છે]

હતિ શ્રી ગંકરભગવત્પાદવિગચિત શ્રીમત્ શારીરકમીમાંસાભાષ્યમાં—

પ્રથમાધ્યાય, પ્રથમ પાદ.

Reg. No 'B' 196

સુદર્શન.

તન્ત્રી.
પ્રેક્ષક આનંદરાજે
બાપુભાઈ. કુવ એમ. એ.
એસએલ. બી.

('ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)'

(આદ્ય દ્રષ્ટા—' એક અભેન્માર્ગપ્રવાસી ' જ્ઞાતિજ મણિવાલ તબુમોઈ).

“સત્યં પરં ધીમહિ” —માગતમ્.

પુસ્તક ૧૫. અંક ૭.] (માસિક) [એપ્રિલ ૧૯૦૦.

વિષયાનુક્રમ.	પૃષ્ઠ.
૧ મિત્રમભાષણ.	૧૮૧
૨ ગોશ્યાનુવાદ	૧૮૨
૩ વિચારમતા (એક અજવાળી રાત્રિ)...	૧૮૩
૪ રાજ્યનું મૂળ...	૧૮૮
૫ કવિતા અને મળીત.	૧૯૨
૬ અર્થચન્દ્રિકા	૧૯૭
૭ અન્યાયોક્ત	૨૦૩
૮ પ્રતિપ્રભાકરનું મુખ્ય પૃષ્ઠ અને ઉપાદેશ.	...

અમદાવાદ.

ધી અમદાવાદ યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, કંપની લીમીટેડ

લવાળમ

અમારૂં મોક્ષલાભો રિવાજ છે એ વાતનું અમારા મુલમાલકોને સ્મરણ કરો.

ખાલવિલાસ.

(સ્વ. મણિલાલ કૃત.)

ગૃહ વ્યવહાર, ધર્મ સત્કારીયરિત અને જાતવ્યવહારપરતે ખાલકોને અને સંવિશેષે કન્યાઓને ઉપયોગી સાદા નાના નાના વિષયોનો સંગ્રહ. ખીજી આવૃત્તિ મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦
૮પાસ અર્થ જુદું.

શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ.

એક અવાચીન મહાત્માનું જીવન તથા વચનામૃત. (પ્રો. મેંસમૂલરના પુસ્તકનું અમારા એક મિત્રે કરેલું ભાષાન્તર) અંધાઈ યોગ વખતમાં બહાર પડશે. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦ તત્કાલી.

ચેતન-વિદ્યા.

(અમેરિકાના મહાન પંડિત પ્રો. લેડના 'સાઈકોલોજી' ઉપર મુખ્ય મુનિબ્દિતિમાં આપેલાં ભાષણોનું ભાષાન્તર) આ વેદાન્તના અભ્યાસને અત્યંત ઉપકારક ગ્રંથ વિવેચન અને દીક્ષા સાથે તૈયાર પામ છે. અમારૂં આદ્યક તરીકે નામ નોંધાવનાર માટે કિંમત રૂ. ૧-૦-૦ તત્કાલી.

ત્યરિત બહાર પડશે.

શ્રી સૂર્યકાન્ત

અથવા

નિજવિચારસંક્ષેપ.

રચનાર,—આનન્દનન્દન.

An Epitome of Self-Philosophy

BY

ANANDA-NANDANA.

જેમને જ્ઞેધએ તેમને જ્ઞેજસત વનાકયુલર સોસાઈટીમાંથી મળશે

ઉપહાર—રૂ. ૦-૦-૦

મુદ્રણના આદ્યકો માટે રૂ. ૦-૦-૦

કાળ—પારિતોષિક.

કાળો આવી ગયો છે. કર્તાઓનો અમે ઉપકાર માનીએ છીએ. અમારો અભિપ્રાય આવતા-માસમાં પ્રકટ કરી શું.

આનન્દનન્દન.

Reg. No. B. 196

સુદર્શન.

તન્ત્રી.
પ્રેસિડેન્ટ આનંદસાહેબ
બાપુભાઈ કુવ એમ. એ.
એલ.એલ. બી.

(ધર્મ-ગૃહ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અતઃ તત્સંબંધી વિચાર.)

(આદ્ય ક્ષણ—એક અભેદમાર્ગપ્રવાસી 'અલનિષ્ઠ મણિલાલ નરુભાઈ').

“સત્યં પરં ધીમહિ” —ભાગવતમ્

પુસ્તક ૧૫, અંક ૭.]

(માસિક.)

[એપ્રિલ ૧૯૦૦,

મિત્રસંભાષણ.

(મહેશ.)

ગર્જલ,

હશે શું ભાં કહો મુજને યશે ભાં શું કરો મુજને,
જશું ક્યાં તે કહો મુજને અરેરે હું ન જાણું કાંઈ;

હશે એ કાણુ સેનારો સમાવે ક્યાં કહો ભાઈ,
ન સજો કાંઈ આ શું છે? કહો બહાલા શું છે આ સૌ

ગયેલા ન્યાં હશે ભાં શું રહેલાને પળાવાનું,
જશું ક્યાં હું તમે સૌકા અરેરે જગતમાં છે શું;

હૃદયમાં ધૂન એ લાગી અરેરે શું શું શું ખોડું છે,
જગત છોડી જશું ન્યારે યશે સૌ સ્પષ્ટતા આની.

(પથ) સરી પડશે છુટી ન્યારે, અકેશ "પ્રેમના" મણીઓ;
યશે ભેળા અરેરે ક્યાં! જુલાસા પૂર્વના ગાવાં.

ગીતિ.

યનં ગનં યનં ગનં નાર્યે જગનાટકના પોતે રૂપી છવો,
નઆવનારો ન્યારો નથી! હશે! છે કાણુ કહો કવો!

રાગ—ઓખાહરણનો.

સર્વે મયા ત્યા આપણુ જશું સાચુ હશે તો બેભારે થઈ,
જ્યાં વસે ત્રિલોકનો નાય ઉભારે'શું જોડી મે હાથ.
પાપ પુણ્યના ન્યાય છણારો, શુદ્ધ પ્રમાણે શિક્ષા થારો;
જગ્ન છોડી જશું આ જ્યારે, યશો રજાના આની ત્યારે.
આતો જગદ્ગ્રામી મેળો ભરાએ, કોઈ આવે અને કોઈ જાએ;
મિથ્યા મમત્વને મેરી ઘોને, પુણ્ય પેટવા, બાંધી, ઘોને.
'તાઈ મારૂ ન મનમાં ધારો, એક સારંગીના સર્વ તારો.

“લાલતનય.”

ગોગુણાનુવાદ.

(મળેલું.) *

(સુદરમુખ દુલિતનુ નંદિકેશર—એ માલ.)

ધીમંત તું શ્રીમંત છે, દીન ધેતુ એ,
ગંભીર ગણી ગા ગોગુણ, મગની વેણુ એ;

કુવ૦

સુદર મુખ, મગજ પુષ્ક, નામ જેતું છે,
મંજુલ સ્વર, વંજુલાર, કામધેતુ એ,
શ્રેયસ્કર ને સુખકર, કામ તેતું રે
ભદ્રા ! મુદ્રા ! ગૌરી !
પાલન કર, ખંડન હર, મંડન કરી, માન એતું રે;

ધીમંત૦

પોષક પય, અમૃતમય, દે જ નિર્મળા,
ભોજન શુધ, સજ્જ તું ભુષ, ખીલવી કળા;
મોહતી મન, પોષતી તન, તત્ત્વ વિરલા,
ધાતા ! માતા ! પાતા !
ઉત્તમદૃત, ગોરસવત્, અનલુંકય નામ કોતું રે,

ધીમંત૦

* ‘અમા । મધ અપવા પદમા પલ્લ હારની અરમી છત્વાદિ ભાષાનો એકપણ રાજ્ય પ્રથમ કાઠી આપનાર ગૃહસ્થને એક વર્ષ પયંત અને અધિક કાઠી આપનારને એ વર્ષ પ-
યંતા સુદર્શનપત્ર જેઠે આપવામાં આવશે,’ એમ રા. સ્વામીનંદનનંદનની પ્રતિજ્ઞા છે.

ભારતીયર, ઉત્તમ નર ચિત્ત કામળા,
ઉજ્જવલ કુલ દેવ જા કર, કામ નિર્મળા,
મગધપરા, ભગવદ્દરશ, વ્રતનિમળા,
જુઓ ! જુઓ ! રૂઓ !
જોય શુ વૌર, જોવધ ધર આગણુપર, કામ હીણુ રે

ધીમંત.

મંદિર તવ, ગૌ અશરણુ, આવી મારેથી !
બક્ષુ થકો, રક્ષુ થકો, વારો સ્વારથી,
અંતર્બલ પ્રેરિત કરી દાળ આરતિ,
વીરો ! ધીરો ! તીરો !

હિંસક હર, કરુણા ધર, મંબીર કરી, યાન તેનું રે,

ધીમંત.

પંડિત જન, મડિત બની, સ્નેહમાગરા !

પુનિતપદ, સંકટવદ, કૂરતા ભર્યા,

ચંદનવત્ રજિત કરી રાણીચ વડા,

યત્ને ! મંડી ! જાપે,

જમ જમ કરી, ત્રાસ જ હરો, તારણ કરો, કામધેનુરે;

ધીમંત.

આનન્દનન્દન.

વિચારમાલા

(એક અજવાળી રાત્રિ.)

[O Moon ! the oldest shades 'mong oldest trees
Feel palpi & ions when thou lookest in
O Moon ! o ! l boughs lisp forth a holier din
The while they feel thine airy fellowship
Thou dost bless everywhere, with silver lip
Kissing dead things to life The sleeping kine,
Couched in thy brightness, dream of fields divine
Innumerable mountains rise, and I rise,
Ambits us for the hallowing of thine eyes-
And yet thy benediction passeth not
One obscure hiding place, one little spot
Where pleasure may be rent th' nearest even
Has thy fair face within its tranquil ken,
As I from beneath a sheltering ivy leaf
Takes glimpses of thee, thou art a relief
To the poor patient oyster, where it sleeps
Within its pearly house

Keats

વ્યગ્યાર્થ—૨ે પ્રભો !—જેના રસને વેદ ‘સોમ’ ‘ઈન્દુ’
આદિ નામે રૂપે છે—તારી દૃષ્ટિ અંદર પડતા, આ જન્મના
અનેક સાસારિક અનુભવો અને લાલસાઓથી અવાઈ ગએલા, અરે !
અમખ્ય જન્મોની માયાબળથી છવાએલા જર્જરિત, આત્માઓનાં
હૃદયો પણ હણે છે ૨ે પ્રભો ! તારો દિવ્ય સમાગમ થતાં, અસત
શુદ્ધ અને જીર્ણ થઈ ગએલી આત્મવૃક્ષની શુભવૃત્તિઓ ડાળીઓ
પણ પુનઃ ધીમે ધીમે પવિત્ર ધ્વનિ ઉચ્ચારે છે મૃત વસ્તુઓમાં—ખરો
ચિત્તપન્ન થોડો થોડો જીવોમાં—પણ તારો શ્રેષ્ઠ સત્વગુણમય શુદ્ધ
પ્રકાશ અને પ્રેમમય યુગ્ત અલૌકિક ચૈતન્ય પ્રેરે છે આ છન્દ્યરૂપી
માયો તારા પ્રેમની ચન્દ્રિકામાં વીંદાએલી ઉપમા પણ—આ સંનાર
નિદામાં પણ—દિવ્ય ક્ષેત્રોનાં સ્વપ્નાં અનુભવે છે અસખ્ય મહાત્માઓ-
રૂપી ગિરિવરો તારા દૃષ્ટિપાતથી પવિત્ર થતા મોટી મોટી આકાંક્ષા
ભર્યા ઉભા રહે છે અને તે છતાં, એ અલ્પમાં અલ્પ માનસશુદ્ધિ,
તારો આનંદ સ્ત્રીની શાશ્વત્તે એવી એક ન્દાનામાં ન્દાની જગ્યા, પણ
તારી પ્રેમચન્દ્રિકા વિના રહી જતી નથી આ શરીરરૂપી માળામાં
રહી પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિરૂપ પાખો ફરકાવતું આ આત્મપક્ષી પણ એની
શાત દૃષ્ટિવડે તારા મુખનું અવલોકન કરી શકે છે, અને એ-
કાદ પવિત્ર મંથરૂપી લતાપત્રોના આશ્રય નીચે રહીને તારી જાખી
લપ્ત શકે છે ભક્તિરૂપી મોતીની છીપમાં ન્દાની આ શ્રીચારી
શાત થઈ પડી રહેલી મનરૂપી માણવી પણ તારી શાંતિ પામે છે !

મઈ કાલે મધ્યામનો દુઃખાર એક મિત્ર સાથે ખેતરે મા ફરતો હતો પ્રથમ
તો, પશ્ચિમ દિશામાં ને ચિત્રચિત્ર અને ઉમદા ઉમદા રંગોની સમૃદ્ધિ ઉભરાઈ રહી
હતી તેના અવલોકનમાં અમારો વખત ગયો

“ મેલી જો ! પશ્ચિમ આકાશ પ્રગળી જવાળા રે !

દેવાઈ છે સદુપાસ ઘુનિની માળા રે !

અમ્મ અમ્મ સર્ગગિયાં સર્વ દિસે રંગરતા રે !

હામગમે દાડમકુસુમ ચરીખાં સુદાતા રે ! ”

(કુસુમમાલા)

એ પશ્ચિમો યાદ લાવતા લાવતા અમે આલીએ છીએ, એટલામાં એ રંગો ધીમે ધીમે
જાખા થઈ વિનુમ થતા ગય, અને તેને બદલે કેટલાક તાનઓ અને મહો એક પછી એક
ઉમડા લાગ્યા છેવટે આખું આકાશ ઋષિતિર્ગંજના તેજથી છરાઈ મધું શમ્ભુનતુ હતો એટલે
આકાશ ધેરૂં જુરૂં હતું અને તારાઓના તેજથી અતિથય ચળકતું હતું આકાશમંડળ પણ
આડી, દુધના પ્રવાહ જેવી, વિસ્તરી રહી હતી અને એ સર્વની રમણીયતા પરિપૂર્ણ કવચને

યોગક વખતમાં ચન્દ્ર પણ, વાદળાંથી આસપાસ ઘેરાએલો—સૌન્દર્યના પ્રભાવમાં વીંટળાએલો— આકાશનિસરણીએ ચઢયો. સમસ્ત સૃષ્ટિએ કાંઈક અતૈકિક જ સ્વરૂપ ધારણુ કર્યું.

“ને ચંદા દેરી વિશ્વ વ્યાપી વિભૂતિ રે”

ચન્દ્ર, સફેદ તેજોમય, આકાશસમુદ્રમાં એક નાવડા જેવો તરતો, નક્ષત્રમંડળોમાં યજ્ઞને ચાલ્યો જાય છે; હું પણ એની સામું એકી નજરે જોઈ રહ્યો છું; એટલામાં મહારા મિત્રે, જાણે મહારા હાલતો બાવ સમજી જઈ એ વિરુદ્ધ કાંઈક કહેવા માટે એમની પાસે એક પુસ્તક હતું તેમાંથી નાંચેના શબ્દો વાંચ્યા. (વચમાં મારે કહી લેવું જોઈએ કે મારા એ મિત્રને વાંચવાનો શોખ ખૂબ હતો, અને પુસ્તક વગર એ બાગે જ બહાર નીકળતા. વળી ચન્દ્રના અજવાળાથી વાંચી શકે એવા એમની નેત્રશક્તિ હતી.) પેલા શબ્દો આ પ્રમાણે હતા:—

“ The heavens declare no other glory than that of Hipparchus, Kopler, Newton and the other illustrious astronomers who have interpreted the causal language that is uttered by the masses of matter that occupy space. ”

(આ ખગોલ જો કામનો પણ મહિમા માય છે તો તે ‘પરમેશ્વર’ કહેવાતા કલ્પિત પદ્મ-ર્યનો નહિ; પણ હિપર્કસ, કેપ્લર, ન્યૂટન બાસ્કરાચાર્ય વગેરે પ્રખ્યાત ખગોલશાસ્ત્રીઓનો—કે જો આ કાશમાં વિસ્તરી રહેલા જડ પદાર્થોની કાર્યકારણભાવ સંબંધી બાબ સમજી શક્યા) જે દાણે મારે હૃદય બાંધત અને ધ્યાનના રસમાં રુબેહું હતું તે કણે આવો તર્ક મને પ્રથમ તો અલંબત દુઃખકર લાગ્યો. પણ તર્ક અને હૃદય બેમાંથી એકનો પણ અનાદર કરવો મને પસંદ ન હતો, અને બનેલી એકત્રાયતા યદી જોઈએ એવો મહારો સિદ્ધાન્ત હોવાથી યોગ જ વખતમાં હું સ્વસ્થ યજ્ઞ શક્યો, અને પછી મારા મિત્રને મેં કહ્યું: “ જાણ, આ દલીલનો શો અર્થ થયો એ જોઈયું ? આ રીતે તો તારે ‘પ્રિન્સિપિઆ’ એ ન્યૂટનનો મહિમા ન દર્શાવતા, મહારો તમારો—‘પ્રિન્સિપિઆ’ વાંચનારાઓનો—મહિમા દર્શાવે છે !! મારે નિશ્ચય રાખો કે પ્રકૃતિજ્ઞેષ્ઠ એના લેખકનો—પરમાત્માનો—મહિમા દર્શાવે છે, ન્યૂટનનો નહિ જ, વળી જો ન્યૂટને, જેણે આજણ કરતાં ચંદ્રીઓનો હોઈ, આજણને અગત્ય એવાં સંજો શોધી કાઢ્યાં, તેમ જગતના મહાત્માઓ—ઋષિવ્રતો, જો આ પરમાત્માની વિભૂતિના ઉત્પલ્લ કરનારા નથી પણ માત્ર વાંચનારા છે અને તેથી ‘ઋષિ’ એટલે દ્રષ્ટા કહેવાય છે—તેઓએ પ્રકૃતિજ્ઞેષ્ઠમાં એ પરમ સત્ત્વનો વેદ લખેલો જોયો. આ પરમાત્માથી અનુન્યૂન બહાંડ એ પુરાણોમાં વર્ણવેલા “ બ્રહ્મા ” છે. એના ચારે મુખમાંથી—ચારે દિશાએ, ચોતરફ—વેદના ધ્વનિ નીકળી રહ્યા છે, જેવું શ્રવણ કરવું એ આપણું પરમ સુખ કર્તવ્ય અને શાખ છે.” આ ઉત્તરથી મારા મિત્રને તો સંતોષ થયો. પણ તુરત જ પરમાત્માના દર્શન અર્થે ધ્યાનયોગનાં માંથી ખસી તર્કને એકવાર છૂટ આપવાથી કેવી તર્કપરંપરા ચાલે છે એમ સૂચવતો—મારા મનમાં ખીજે પ્રશ્ન કોનો થયો; “ આ બહાંડ પરમાત્માનો મહિમા સૂચવે છે એ તો ખરું. પણ આ વિશાળ બહાંડમાં મનુષ્યની શી મજા ? ” અજવાળાનું એક કિરણ જે એક

સેકંડે એક લાખ છપાશી હજાર માઇલ જેટલું અંતર કાપે છે તેને કેટલાક તારાથી નીકળી આપણી પૃથ્વી પર આવતાં વીસ હજાર વર્ષ લે છે એ છે । અને કુદરતનિઅસ નામનો ખગોલવેતા કહે છે તે ખરું હોય તો કેટલાક તારા, અજનાતું તો હજી આપણા સુધી પહોંચ્યું પણ નથી । તારાઓ અન્ય ખગોલોમાં સૂર્ય-રથાને છે, અને આપણુ આ આખું સૂર્યચક્ર તારા પામે તો પણ વિશ્વતા સત્તાથી સમુદ્રના તટની રેતીનો એક કણ ઓછો થયો એમ સમજવું । । તો મનુષ્ય તે કોણ ? પરમાત્માને એવી શી દરકાર ? ” આ વિચાર ખરેખર મને બહુ મઠાવે છે—પણ સુખાચે તે જ કહ્યું મને અમેલ વિઓની કેટલોક પંક્તિઓ યાદ આવી.

"Look up to heaven! the industrious sun,
Already half his race hath run
He cannot halt, nor go astray,
But our immortal spirits may."

" I am, besides, the only one,
Who can be bright without the sun."

" જુઓ ! સૂર્ય આપણા કરે છે : ન એનાથી કબા રહેવય, ન એના માર્ગમાંથી આગ જવાય, પણ આપણે અમર આત્મા બને કહી શકે । " વળી, " કદત હું જ એવો છું કે જોનામાં સૂર્યવિના પણ પ્રકાશમય થવાની શક્તિ છે. " અહો ! કેવા બલ્ય વિચારો ! આથી એક તરફ મને જેમ મારી મદદવા અનુમવાઈ તેમ ખીજ તરફ મારી 'જવાબ દારી'નું મને તીવ્ર આન થયું. આ દૃષ્ટિએ મારા હૃદયને આકુળબાકુલ કદ્યુઃ એમાં મને બહુ ગંભીર અર્થ લાગ્યો : વિશ્વત્રીમાથી છુટા પડી ગયેના એક તારના જેવી, વા દરિયુના ટાંગામાંથી વિખુટા પડેલા એક જાહદરિયુના જેવી, મને મારી રિયતિ લાગી. છેવટે, પ્રસૂકૃષા વિના કલ્પવાર પણ હું મારું કતબ કરવાને મમય નથી એમ મેં નિર્ણય કર્યો. અતનાના સ્વાનન્વય રિતા પાપપુણ્યની જગતગતી, અને જગતગદારી વિના આસ્તિતા સભવતી નથી એમ કેટલકનું માનવું છે. પણ આ નિહાનત મને અવનન શુદ્ધ અને અતનાના અભિમાનથી ભરતો લાગે છે. હું ને ને કહું છું તે પરમાત્માની પ્રેરણાથી જ કહે છું, હું કરતો નથી પણ પરમાત્મા જ કરે છે, એમ જો શુદ્ધ બાંધે માનવામાં આવે તો મનુષ્યહૃદયમાંથી પાપ ક્રમત નાશ પામી પુણ્યરતિ સ્વાર્થાવિષ અને સરજ રીતે-પુણ્ય-માથી સુમધ્ય પ્રસરે છે તેમ-પ્રમદે એમા સંદેહ નથી. પણ આ રીતે એક વખત સમાધાન થયા છતાં " પ્રભુને તારી શી દરકાર કે તારા હૃદયર કૃપા કરી તને મ-માર્ગે પ્રેરે ? " એ પ્રશ્ન પાંચે-પાંચક વિનાદકે-આવી કબો રલો પણ જાણે આટલા શુભ વિચાર કરવાથી સમજાવ બનો હોય એમ મારે આત્મા વેગવા ધસીત બોલી કહેયે. " તો મારે નાહું ? એ મરંબાપક પ્રેમ ક્યાં નથી ? ... પ્રેમો ! હું તારો છું. " છેવટનું વાક્ય મારા આત્માની જિંડામાં જિંડી ખીલ્યમાંથી નીકળ્યું, અને મારા પ્રથમ વિના જ મારે મુખેથી નીકળી ગયું. મારા મિત્રે એ સાંભળ્યું અને મને પ્રશ્ન કર્યો : " આ તમારું શોકર-અદૃત-વેદાન્ત કે ? " હું આ વાક્યમાં

રહેયો ગર્ભિત ઉપાસન સમજી ગયો. મેં પણ દૃઢતાથી ઉત્તર આપ્યો:-“ હા. અમારા શંકરાચાર્યે કહ્યું છે:-

“સત્યપિ ભેદાપગમે નાથ તવાઈ ન મામકોનસ્ત્વમ્ ।
સામુદ્રો હિ તરન્નઃ કચન સમુદ્રો ન તારન્નઃ ”

(હો પ્રભો ! હું તારો છું; તું મારો-આવિર્ભાવ-નથી. તરંગ સમુદ્રો નો-વિકાર-આવિર્ભાવ, છે. સમુદ્ર તરંગનો-વિકાર, આવિર્ભાવ-નથી.)

આ ઉત્તરે અમને સુગુણ નિર્ગુણતા મંત્રવંશના વિચાર અગત્ય સ્તરી મૂક્યા. એમાં ઉતરવા જેટલો વખત ન હોતાથી એ ચર્ચા મેં ભવિષ્ય માટે રાખી

આ વખતે ચન્દ્ર આકાશના મધ્ય ભાગે આવ્યો હતો સમસ્ત વિશ્વ એના શ્વેત ઉજ્જવળ પૂરમાં એકરસ બની રેલાતું હતું; પણ મારા અંતરઆત્માની ચન્દ્રિકા આગળ આ ચન્દ્રિકા પ્રાતઃકાલની ચાન્દ્રિકા જેવી જ ઝાંખી અને શુષ્ક પડતી હતી.

[ઉત્તરની વિચારમાલા પ્રકૃતિમાં અને પુરુષમાં પરમાત્મદર્શન શી રીતે થઈ શકે છે અને તે કેવા સ્વરૂપમાં થઈ શકે છે એ સૂચવે છે. વાચકે ધ્યાનમાં લીધું જ દરેકે કે અત્રે સૂચવ્યા પ્રમાણે:-

(૧) પરમાત્મા છે; અને તે પ્રકૃતિ-સૃષ્ટિ-રચીને પછી દૂર જઈ બેઠેલો નથી તેમજ વખતો વખત પ્રકૃતિના કાર્યમાં મયેચ્છ ફરફાર કરવા વચ્ચે પડે છે એમ પણ નથી. સમસ્ત સજ્જાત પરમાત્માનું કાવ્ય છે, એમાં એનું પ્રતિફલ જે સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે, અને જેમ જેમ એ કાવ્યના અર્થો અનુભવગોચર થતા જાય છે તેમ તેમ એનો દિવ્ય મહિમા પ્રત્યક્ષ થતો આવે છે.

(૨) સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે-પ્રકૃતિ-જડપ્રકૃતિ-એ પરમાત્માની “ અપર ” પ્રકૃતિ છે અને જીવાત્મા એ એની “ પર ” કહેતાં ચઢીઆતી પ્રકૃતિ છે. પણ એ કૃતૃષ્ટતાની સાથે જ જવાબદારી પણ આવે છે—જે સાર એ પોતે પોતાની મેળે સહન કરી શકે એમ નથી, ત્યાં પરમાત્માના આશ્રયની જરૂર પડે છે. એ આશ્રય પરમાત્મા બહાર રહીને આપી શકે નહિ. બહાર (વિષયમૂલ હોતું એ તો જડ (દ્રશ્ય) નો ધર્મ છે. (હું તમારા આત્માને વિષય કરતો નથી કારણ કે વિષયતા તે એ આત્મત્વથી વિરુદ્ધ છે. હું તો માત્ર તમારા આત્માની બહાર બી જાણને જ યાનગોચન કરું છું; એટલે બહાર, -વિષયમૂલ-હોતું એ જડનો ધર્મ છે એ (સિદ્ધાન્ત અમાલિત છે.)) સાર એ આશ્રય પરમાત્મા આન્તર રહીને જ આપે. અને આન્તર હોતું એ ખડ્ડે જોતાં આત્મમૂલ હોતું એમ છે. જે આત્મમૂલ નથી

તે બહાર જ છે આ અર્થમાં પરમાત્મા જીવાત્માનો આત્મા છે,
કે ધણીવાર માની લેવાય છે તેમ જીવાત્માને જ પરમાત્મા.

(૩) આ રીતે મમરત વિશ્વ પ્રકૃતિ અને પુરુષ જીવંતમાત્ર
માત્રાત્મા-પરમાત્મા-સિદ્ધ થઈ શકે છે. “પરમાત્માનું” એનો
સ્તવિક અર્થ જ “પરમાત્મા-રૂપ” થાય છે. કારણ કે એનું તે
એનાથી વિશિષ્ટ રમકડા જેવું નથી આ રીતે સમગ્રમાયી વિશ્વ
સમજી લેવાનું છે. વિશેષ અન્ય પ્રસંગે ।

રાજ્યનું મૂળ.

(મળેલું *)

(અનુસન્ધાન ૫૮ ૧૭૪થી)

આ સામાજિક કરારના મતની રી અમર થઈ તે અહીં દુકામાં દર્શાવતું જોઈએ
કુદરતી દફતર એ વાક્ય મદ્દ જુનું છે રોમન ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞો (Jurisconsults) ને વા
ધમશાસ્ત્રમાં ક્રમે લખાડના તેઓએ પશુ ધીર દેરાતા ફોર્સ શીલ્ડસે પાસેથી કુદર
વિષ ત વિગેરેના વિચારો અદલ્ત કરેલા ફોર્સ દેશના વહીસોએ આ વિચારોને પોતાના
ધર્મમાં પ્રચલિત કર્યા પશુ ધર્મશાસ્ત્રને તેથી લાભ જ થયો કાવદાઓની મૂખાંધમરે
જારીગોએ તેથી દૂર થઈ, ને કાવદા સાદા થયા ને સુધર્યા. વળી પરસ્પર-જન-ધર્મશાસ્ત્ર
(Inter-National Law) પશુ તેથીજ જન્મ પામ્યું પશુ ધર્મશાસ્ત્રને બહોલે જ્યારે
તે વિચારો રાજ્યનીતિને લગુ પાડવામાં આવ્યા ત્યારે એકદમ વિપરીત પરિણામ આપ્યું.
તે વિચારોએ મનુષ્યને ક્રોધિત કરી નાખી, ને તેમને જ લીધે ફોર્સ દેશની ઈ. સ.
૧૪૮૯ ની રાજ્યપારિતો સમયે મૂખાંધમરે થયા છે. છીસોટ કરીને એક ગિરોડિન
પદ્ધતિ અમલથી પુરુષ કુદરતી દફતર પ્રતિમાથી દોરવાઈ જઈ કેવી મૂખાંધમરેલી દલીલો
કરે છે એ મારે અહીં જતાવતું જોઈએ તે કહે છે કે મિલકત ચોરી છે, તેની ગેરવ્યવ-
સ્થાનો દોષ મટાડવા માટે ચોરવાનો કુદરતી દફતર છે વળી તે કહે છે કે સ્વજાતિમણ
સ્વામાવિષ ને યોગ્ય છે, કેમકે જ્યારે કુદરતના રાજ્ય નીચે ઘેટાં ઘાસનાં જંતુઓને છોડી
દેતા નથી, અને વર નધા માણસો ઘેટાંનું બદાણુ કરે છે ત્યારે આ બધાં પ્રાણીઓને
પોતાની જાતિનાં પ્રાણીઓનું બચાણુ કરવાનો સા માટે કુદરતી દફતર હોયો નહિ જોઈએ ?
ફોર્સ દેશની રાજ્યપરિતો જારી કરવાતમાં જ મનુષ્યના દફતરો ને ખરોડા ઘડવામાં આવ્યો
હોયો તેના રૂમોના મતની ધણી અસર જોવામાં આવે છે. તમામ માણસો જન્મથી સ્વતંત્ર
ને સમાન હકદાર છે, ને પ્રજા એજ સામાજિક રાજ્યસત્તા છે એ વાણી તે ખર-
ડાનાં પરમારા ફોર્સનાં જ હોવાની લીધેલા છે આ ૧૭૪૯ ના ખરડાથી ફોર્સ દેશમાં
રાજ્યસુધારાને તથા રાજ્યનીતિને મોટું તુકમાન પડ્યું છે. સામાજિક કરારના મતથી
સમાજ તથા ધર્મશાસ્ત્રની રૂઢિ જાગતમાં ને ઐતિહાસિક રોષ થવી જોઈએ તે થતી

રહેતો મર્મિત ઉપાસના સમજી ગયો મેં પણ Democracy વિના તમામ જાતના શાસનો અયોગ્ય
કરાયો કહ્યું છે —

“સત્યાપિ મેદાપગમે નરમ પામી છે કે “રાજ્યકર્તા શુભારતા તથા વાણીતર
સામુદ્રો હિ તરન્ગ ના રોઠ છે, પણ પોતાની અતિસમૃદ્ધતાને લીધે પોતાની સત્તા

હોવાથી તેને કહેવાતા રાજ્યકર્તાને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે
(હે પ્રભો ! હું તારો છું, નહીં) આ પ્રતિનિધિપત્તને અતઃકાલે અરો રૂસોના કારારમતથી યુરોપમાં
સમૃદ્ધ તરંગનો-વિદ્યુત્ત્યાન તથા રૂશિયા સિવાય તેના વતમા દેશોમાં વધવો ઓછો અનુસાય છે

આ ઉત્તરે ક કારારના મતને જોડો પાડવા આટે બહુ પ્રયાસ લેવાની જરૂર નથી તે
ઉત્તરના નેટને સિક પાયા વિનાનો છે એ અગાઉ કહેવામાં આવી મયું છે વ્યક્તિઓના

આથી આધુનિક કાનમાં જ નિર્મિત થાય છે સમાજની બાત્યાવસ્થામાં કારારનો
જ નહોતો, કુટુંબ એ જ સમાજની વ્યક્તિ હતું માણસને કુટુંબની બહાર સ્થાન
જ હતું દરેકનું કર્તવ્ય તેની સામાજિક સ્થિતિથી નિર્મિત થતું હિંદુસ્થાનમાં હજી પણ
તથા માણસનો ધર્મો ધણે ભાગે અગાઉથી જ મુકરર થયેલો હોય છે

રાજ્ય ઈશ્વરકૃત છે એ માન્યતા હવે આપણે તપાસીએ અનુસૃતિમાં લખ્યું છે કે—

અરાજકે હિ લોકેડસ્મિન્ સર્વતો વિદ્રુતે મયાત્ ।

રક્ષાર્થમસ્ય સર્વસ્ય રાજાનમસૃજત્ પ્રભુઃ ॥ ૭. ૩.

ઇન્દ્રાનિલયમાર્કાણામગ્રેશ્વ વરુણસ્ય ચ ।

ચન્દ્રવિત્તેશયોશ્ચૈવ માત્રા નિર્હૃત્ય શાશ્વતીઃ ॥ ૭. ૪.

યસ્માદેપાં સુરેન્દ્રાણા માત્રાભ્યો નિર્મિતો નૃપઃ ।

તસ્માદભિમવત્પેપ સર્વભૂતાનિ તેજસા ॥ ૭-૬

x x x x x x x x

સોડગ્નિર્મવાતિ વાયુશ્ચ સોડર્ક સોમ સ ધર્મરાદ્ ।

સ કુવેર સ વરુણ સ મહેન્દ્રઃ પ્રભાવતઃ ॥ ૭ ૭.

વાલોડપિ નાવમન્તન્યો મનુષ્ય ઇતિ ભૂમિપઃ ।

મહતી દેવતા હોવા નરરૂપેણ તિષ્ઠતિ ॥ ૭. ૮.

સ્વર્ગવાસી જીવેરીતાલમાઈ આ સ્વોડોનું નીચે મુજબ ભાષાતર કરે છે —
૭ ૩ ‘કારણ કે રાજાવિનાની પૃથ્વી હત તો તે આરે પાસ બપને લીધે કપત
માટે આ સર્વ સ્થાવર જગમ સૃષ્ટિનું સંરક્ષણ કરવા સારૂ પ્રભુએ રાજાને સરજ્યો’
૭ ૪ ‘ઇન્દ્ર, વરુણ, યમ સર્વ, અગ્નિ, તમા વરુણ, મદ્ર તથા કુબેર એઓમાંથી
યોડો યોડો અસ લેધને ઈશ્વરે રાજા બનાવ્યો.’

૭. ૫. 'અને આ તમામ શ્રેષ્ઠ દેવતાના અશર્માથી રાંભની ઉત્પત્તિ છે એ કારણથી રાંભ બ્રહ્મને વિષે સર્વ પ્રાણીઓ ચડે છે.'

x x x x x x x x x

૭. ૭. 'રાંભ અગ્નિ છે; તે સૂર્ય તથા ચંદ્ર બન્ને છે; ધનસાહનો દેવ છે; કુબેર પણ એ જ છે; નરુણ કહો તોપણ એ જ; અને મહેન્દ્ર પણ એ જ.'

૭. ૮. 'રાંભ કદાપિ બાળક હોય તોપણ એક માણસ છે એમ જાણી તેનું અપમાન કરવું નહિ; કારણ એ એક મોહોટી દેવશક્તિ મનુષ્યરૂપે પૃથ્વી ઉપર આવીને રહે છે.'

આવી જ રીતનો મન આપણે યુરોપજડમાં પણ જોઈએ છીએ. મહાત્મા ગાંધી તથા તેના પછી ગાંધીએ બેસનારાઓ રોમના શહેનશાહ કહેવાતા. તેમનો રાજ્યાભિષેક રોમમાં પોપને દાંધે થતો. આખી દુનિયા માટે એક ચક્રવર્તી રાજ્ય તથા એક ધર્મ હોવો જોઈએ એવી ઉચ્ચ ભાવના પ્રાચીન રોમન શહેનશાહ તથા ખ્રિસ્તધર્મને લીધે મધ્યકાળમાં મોકાના મનમાં પેદા થઈ હતી ઈશ્વર જેમ મોક્ષપામેજા આત્માઓ ઉપર સ્વર્ગમાં રાજ્ય ચલાવે છે તેમ તેનો પ્રતિનિધિ પોપ પૃથ્વી ઉપર નાશવંત માણસોના આત્મા ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે. પણ ઈશ્વર સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી બન્નેનો ધણી છે તેટલા માટે તેનો પૃથ્વી ઉપરનો ખીજો પ્રતિનિધિ શહેનશાહ હોવો જોઈએ. આ દુનિયામાં આત્મા શરીર વિના કામ કરી શકતો નથી, અને શરીર માત્ર આત્માના આર્વિભાવનું સાધન છે, તેથી માણુમના આત્મા નેમજ શરીરનું નિયમન કરવાની અને તેમની સંભાળ લેવાની જરૂર છે. તેટલા મજા, જેમ માણુમને મોક્ષે પહોંચાડવા સાર આધ્યાત્મિક બામનમાં ઈશ્વરનો પ્રતિનિધિ પોપ માર્ગદર્શક છે તેમ સાંસારિક બાજતમાં તેમને સાચે રસ્તે લઈ જવા માટે ઈશ્વરના પ્રતિનિધિ તરીકે શહેનશાહની જરૂર છે. તેણે માણુસોને તેમના પરસ્પર બવહારમાં એવી નિયમમાં રાખવા કે તેમને મોક્ષ સંપાદન કરવા માટે આધ્યાત્મિક જીવન શુદ્ધ કરવું બલેક ન પહોંચે. પૃથ્વીના રાજ્યાધીશ તરીકે પરમેશ્વર પોતાનું કામ શહેનશાહને પરજો સોપે છે. મધ્યકાળમાં શહેનશાહતનો આ ઐશ્વરી હક બાઈબલમાંથી પણ સાબીત કરવામાં આવ્યો હતો. આ મત ઈ જ શહેનશાહતને " પવિત્ર રોમન શહેનશાહત " નામ આપવામાં આવ્યું હતું.

આપણા દેશમાં હજી પણ રાંભને ઋતુચોકનો પરમેશ્વર કહેવાના આવે છે. 'શંકર' રાંભના ઐશ્વરી હકનો મન જેમ્સ ૧ દાંધે બહુ પ્રચલિત કર્યો હતો. ધર્મશુરુઓને હક પણ ઈશ્વરદત્ત છે એ તેનો ખીજો મત હતો. આ મતોને આધારે તે કહેવો કે રાજ્ય પદવી તથા ધર્મશુરુપદવી વારસામાં ઉતરી શકે છે. શંકરમાં પ્રગત તથા રાંભવચ્ચે જે દારુણ યુદ્ધ થયું છે તેનો ખીજ જેમ્સના આ બે મતમાં સમાયેલો છે. રાંભના ઐશ્વરી હકને મન, સામાજિક કરારના મત પેટે, ઐતિહાસિક પાયા વિનાનો છે. રાંભને ઋતુચોકને ઈશ્વર કહેવો એ માત્ર આલોકારિક વાક્ય છે. આ અસંકારને અવકાર તરીકે સમજવા બદલે તેને વારતવિક રીતે ખરો માની લેવાથી જ ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો છે.

મુખમાં એકબીજાની યડમાં બાધી નાનું ગામ વસાવી રહે છે. પણ આમાં માણસોનો સમુદાય યવાથી કુદરત તેમને વધારે લાભ દે તેમ નહિ હોવાથી તેઓએ રાજ્યનું બંધારણ પ્રાપ્ત કર્યું નથી. લોકો ગામ વસાવી રહે છતાં તેમનામાં રાજ્ય ન હોય એવો દાખલો આ એક જ છે. પચાસેક વર્ષ પહેલાં, હાલ અમેરિકાના, દાલ મેનિટોબા નામથી જે પ્રસિદ્ધ છે તે, પ્રદેશમાં રેડ ઈન્ડિયન લોકો રહેતા હતા. તેઓ પાડાઓનો શિકાર કરી ગુજરાન ચલાવતા, અને ખીજ પશુઓના ચાંખડાં પહેરતા. તે ચાંખડાં તેઓ ખીજ વસ્તુઓના સાટામાં વેપારીઓને આપતા. વર્ષના ધણી ભાગમાં દરેક કુટુંબ મરજી પડે ત્યાં એકઠું ભટકતું, પણ વર્ષમાં અમુક વખતે તમામ લોકો એકા પાડાના શિકારના તહેવાર માટે ભેગા થતા. બધી પડોશમાં રહેતા ખીજ લોકો સામે મુઠ્ઠા કરવા સાથે તેઓ પ્રસંગોપાત એકઠા મળતા. જ્યારે જ્યારે તેઓ ભેગા થતા ત્યારે ત્યારે તેઓમાં રાજ્ય બંધાતું, જે દરેક જણ તે રાજ્યની સત્તાને વશ રહેતું તે રાજ્યની બ્યવસ્થામાં પોલીસનું બંધારણ પણ જોવામાં આવતું. જ્યારે યુરોપિયનો ન્યુજિલ્લાંડમાં પ્રથમ ગયા ત્યારે ત્યાં જંગલી અને સ્વભાવિ બહાક લોકો હતા, પણ તેઓ એકલાસનના સારી રીતે સ્થાપિત થયેલા રાજ્ય તાબે રહેતા હતા.

આમ લોકોમાં દરેક કુટુંબને ખીજાથી અલગ રહેવાની જરૂર નથી, તેથી હવે સંખ્યા બધું કુટુંબો એકઠા રહેવાથી અને ભેગાં મળી કામ કરવાથી અસંખ્ય લાભ થાય છે; અને જ્યાં માણસો એકઠા રહે ને ભેગાં રહી કામ કરે ત્યાં રાજ્ય સ્વાભાવિક રીતે જન્મ પામે છે. આર્થ લોકોનો પેડે, જે આમ લોકો અમુક મુકરર કારણ પ્રદેશમાં રહે છે તેઓ એક નાની સ્વતંત્ર કોમ તરીકે એકઠા થાય છે અને પોતાની સ્થિતિને અનુકૂલ પડતું રાજ્યનું સાદું બંધારણ મદલ કરે છે ખેતીની શોધથી દોહતમાં અને ઉપયોગી દુનરમાં વધારો થાય છે, તેથી જે લોકોએ ખેતી શોધી કાઢી હોય છે તેઓના રાજ્યની એકઠમ વૃદ્ધિ થાય છે. રખડતા અથવા અસ્થિરવાસી લોકોમાં રાજ્ય જન્મ પામી શકે જ નહિ. અમુક પ્રદેશમાં ખાસ કરી પછી જ જુદા જુદા કુટુંબોના ભેગા યવાથી ગામો વસે છે, જે ગામ વસ્યા પછી જ રાજ્યને પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

(અપૂર્ણ.)

કવિતા અને સંગીત.

(મળેલું) *

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૬૦ થી)

પદના આન્દોલન અથવા શબ્દવૃત્ત અને ઇન્દના તાલના બન્ધનમાં પૂરાઈને, અર્થાત્ એ બન્ધનને અનુકૂલ રહીને મધુર સ્વની કૃત્તિથી ગુંજન બને છે, ખીજ રીતે કહિયે તો શબ્દોના સ્વાભાવિક ઉચ્ચાર-અર્થાત્ સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણમાં જેટલી માત્રા અને જે વગ્ન (Accent) આવે તે ઉચ્ચાર-માં મધુર સ્વનું નિર્ધિયન કર્યાથી ગુંજન ઉત્પન્ન થાય છે. આ ખીજ લક્ષણમાં આપણાં પદ્ય તેમ જ પાશ્ચાત્ય પદ્યના ગુંજનનો સમાવેશ થઈ શકશે. આ લક્ષણ ઉપરથી તથા આપણા પિંગળના ઇન્દોના સ્વરૂપ ઉપરથી એક પરિણામ સદૃજ ક્ષિત થશે, તે એ કે ગુંજનમાં કોઈ પણ સ્વરના માનકાળનું માપ બે

કરતાં વધારે માત્રાએ નહિં પહોંચે. આ સામાન્ય નિયમને ઉપયિત્ત અપવાદ સમજે છે. પણ તે અપવાદપ્રસંગમાં પણ ગુંજનના સામાન્ય સ્વરૂપને હાનિ પહોંચતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે—“અનન્ત ! દિકાલ તહને ન માપે” એ ઉપેન્દ્રવજાના ચરણનું ગુંજન કરતાં ‘અનન્ત’ માંના નકારના અને પ્યુન બનાવીને ઉચ્ચારણ કરવામાં કાંઈક સરસતા ઉલટી વધશે. આ રીતે ત્રિમાત્રિક અથવા કવચિત્ નેથી અધિક માત્રાવાળા ઉચ્ચારણમાં ઉર્ધ્વાન વિરલ પ્રસંગે સંભવી સકશે. સામાન્ય રીતે બાકીના બધા સ્વરો પોતપોતાના માપમાં ઉચ્ચારાયલા હોવાને લીધે હાવા અપવાદના પ્રસંગોમાં ગુંજનના સ્વરૂપની ક્ષતિ થતી નથી.

ગાન તે આ પ્રકારના સાંકેતિક સ્વર માત્રાના બંધનથી અનિયંત્રિત રહીને માત્ર કાંઈક સ્વચ્છન્દ પ્રવાહી જણાતા મધુર સ્વથી નિબપ્ત થાય છે. પ્રવાહની સ્વચ્છન્દતાનો આભાસ જ છે એમ કહેવાનું કારણ એક તો એ છે કે—સંગીતશાસ્ત્રમાં સ્વીકારાયલા તાલના યોગ્ય બંધનમાં સારું ગાન સંભવે છે; અને બીજું એ કે—એ તાલના બંધનથી વિમુક્ત દશામાં પણ, તાન વગેરેનો આશ્રય લેવામાં પણ, એક પ્રકારના પ્રમાણભય આનંદોલનનો સયોગ મધુર સ્વ સાથે કરાય, તો જ સુરુચિને અનુકૂળ રસિકતા ઉત્પન્ન થવાની. ગુંજન અને ગાન, એ બેના વિષયનું એકમેકમાં આક્રમણ ઘણીવાર સંભવે છે હાનાં ઉદાહરણ ગરબીઓમાં અનેક જણાશે; કેમકે યદ્યપિ ગરબીઓના બંધારણ માટે છન્દ જૂત નેવા નિયમ ઘડાય નથી, તો પણ એ બંધારણમાં માત્રાનું માપ અન્તર્ગત છે જ, એ સારી પદ્ય રચનાની કલાવાળા કવિઓની કૃતિમાં તરત જણાઈ આવે છે. અને છતાં ગાનને અનુકૂળ એ કરતાં વધારે માત્રાનો આશ્રય કરનાર મધુર સ્વ ગરબીઓમાં ક્ષતિકર નથી ધતો, એટલું જ નહિં પણ અનુકૂળ ધાય છે. તેમ જ કેટલોક સંગીતના જ વિષય તરીકે સ્વીકારાયલાં પદોમાં પણ માત્રાનું પ્રમાણ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે અને આવશ્યક હોય છે. ઉદાહરણ અશ્રુમતીનાટકમાંનું નીચેનું ગીત જુલો:—

“ મલન કુસુમ કુન્દમાં જ
મુલ મધુરો બસો વાને,
વિમરો ત્રાસ લોક લાજ
સજનિ ! આવો આવો રે.

ધારો ચાર નીલ વાસ,
હૃદય પ્રણય કુસુમ રાસ,
દરિયુ નેત્ર વિમલ હાસ,
કુંજવને આવો રે.

મન્દ મન્દ ભુંગ ગુંજે,
અયુત કુસુમ કુંજ કુંજે
કુટ્યાં સજની પુન પુન,

બહુલ યુધિ જાતિ રે. ”—ઈલાદિ.

આ પદના સખેડો યોગ્ય જ ફેરફાર સાથે સજમગ મૂળ બંગાળીમાંથી જ લીધેલા છે. હાના બંધારણમાં માત્રાનું માપ સ્પષ્ટ છે અને જે જે સ્થળે દીર્ઘ છતાં લઘુ ઉચ્ચાર કરવા પડે છે તે જ માત્રાના માપની આવશ્યકતા વધારે સમજારીતે સૂચવે છે. ગુંજન અને

ગાન એ બેનાં સ્વરૂપ વચ્ચે આ પ્રમાણે તફાવત છે, હવે જૂત અને છન્દથી બનેલા પદ્યનું સ્વરૂપ તપાસીને આ તફાવતના પ્રકાશમાં, પરીક્ષા કરીશું તો ગુંજ્યતા તે ગેયતામાં રૂપાન્તર કેમ ન પામી સકે તે કાંઈક સમજી સકાયે જૂત અને છન્દ એ બંનેનું તત્ત્વ માત્રા તેમ જ તાલમાં છે; જૂતમાં (અક્ષરમેળ પદ્યમાં) વિશેષ બન્ધન એ છે કે માત્ર અમુક માત્રાનો સરવાળો જોઇએ એટલું જ નહિં પરંતુ લઘુચુર, અર્ધાત્ એકમાત્રિક અને દ્વિમાત્રિક સ્વરો, અમુક નિશ્ચિત અનુક્રમમાં જ આવવા જોઇએ. આ મર્યાદાને લીધે એક જાલનું દૃઢ શબ્દનું બન્ધાય છે. તે ઉપરાંત થણે અંશે તાલની મર્યાદા પણ ઉમેરાય છે છન્દમાં (માત્રામેળ પદ્યમાં) કુલ માત્રાનો સરવાળો, એટલું જ બન્ધન હોવાને લીધે કાંઈક શિથિલતાનો સંભવ રહે છે તેને દૃઢતા આપી પ્રમાણ્યુક્ત આન્દોલન સાધવા માટે તાલની તેમ જ કાંઈ કોઈ પ્રસંગે બીજી વિશેષ મર્યાદા ઉમેરાય છે * જૂત તથા છન્દના આ સ્વરૂપને લીધે એ પદ્યના મધુરરવ મિશ્રિત હ્રસ્વાચ્છમાં બે કરતા વધારે માત્રાનો આશ્રય થઈ શકે નહિં, તેમજ સિદ્ધ થયેલા શબ્દનૃત્યમાં અરુચિકર ભંગ થવા દેવાય નહિં, અને આ બંને પરિણામ ગેયતાનો આશ્રય કરવાથી થતાનો સંભવ છે. સંગીતમાં સ્વીકારેલા તાલને દૂર, ખૂંટીને માત્ર તાન વગેરેનો પ્રવેશ કરાવવાથી જૂત તથા છન્દની આ પદ્યબન્ધનની મર્યાદા નારા પામે છે. સંગીતના તાલ સહિત તાન વગેરેને દાખલ કરવા જતાં આ પ્રકારની ક્ષતિ ઉપરાંત વળી વિશેષ ક્ષતિ થવાનો સંભવ છે, અને તેહનું કારણ એ છે છન્દના તાલ અને સંગીતના તાલ પછીવાર પરસ્પર પ્રતિકૂળ બની જાય છે. ગેયતામાં તાનનું સ્વરૂપ જુદું રાખીએ તો પણ બે કરતાં વધારે માત્રાનો પ્રસંગ ગેયતામાં આવવાનો જ. આ કારણે ને લીધે ગુંજ્ય પદ્ય ગેય બનાવવા જતાં સુરચિન્તા અનેક વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે.

આમ છે તેથી કરીને માત્રામેળ છન્દ જેવા કાંઈક શિથિલ જણાતા પદ્યબન્ધમાં પણ ગુંજ્યતા જ રુચિકર છે; પરંતુ એટલું તો ખરું કે અક્ષરમેળ જૂત કરતાં માત્રામેળ છન્દમાં ગેયતાનો અશ વિશેષ આવી સકયો. એક બે ઉદાહરણ લઇએ. અશ્વમતી નાટકના અન્ત ભાગમાં સેલિમ નીચેનો દોહરો બોલે છે:—

“ નવ દેખું હેને હવાં, થઈ અંતર્હિત ક્યાંય !

સ્વપ્નું દિહું કું ? કું ? ગઈ ? ક્યાં ? અશ્વ ક્યાં ? ક્યાં ? ”

આ દોહરો માત્ર ગુંજન કરીને બોલ્યાથી પૂર્ણ રસમયતા નહિ આવે. હમણાં ગાઈ બતાવ્યા પ્રમાણે મ્હાડ, સોરઠં, અથવા યમન રાગમાં સારી રીતે અને છન્દના સ્વરૂપને જોખવા વગર એ દોહરો ગાઈ સકાય છે એટલું જ નહિ પણ એ દોહરાની યોગ્ય પૂર્વે, સ્ત્રી ન હવે કંઈ પ્રેમ ક્યા ” એ ગીત આવેલું હોવાથી તે ગીત બન્ધ થયા પછી પણ રમિક વાતાવરણમાં જમતા સંગીતજ્ઞાનિની સાથે સંવાદિની રચિત રાખવા માટે આ દોહરો ગેયતામાં ઉતારવો એ આવશ્યક છે. ગીતિ છન્દનું બીજું ઉદાહરણ લઇએ કોઇપણ

* ઉદાહરણ તરીકે આવી, ગીતિ, વગેરેમાં બીજા તથા ત્રીજા ચરણમાં નવમી માત્રા એ લઘુસ્વર આવવો જોઇએ (આમ કવિ દત્તપત્રરામે બનાવ્યું છે. તે ઉપરાંત દુર્લભારું કે એ ચરણોમાં દમમી તથા અગિયારમી માત્રા એકઠી એક ગુરુસ્વરમાં આવવી આવશ્યક છે.) આ બન્ધનોતો ઉદેશ પ્રમાણ તથા શબ્દનૃત્ય અક્ષત રાખવાનો છે.

ગીતિ હ્યો. અશ્રુમતીમાંની આ ગીતિ લક્ષ્યે:—

“સૌન્દર્ય ત્હેનું શું અહા ! સાવણ્ય શું હૃદયનું ! સરળતા શી !

વાણી મધુરી કહેરી !—હાવા ત્હાંથી ન જતિ મુજ પાતી.”

પ્રસક્ષ અનુભવથી જણાયુ હશે કે ગીતિમાં ગેયતા અનુકૂળ રીતે આવે છે. એ છન્દનું સ્વરૂપ જ કાંઈક હેતું છે. ખીલ માવામેજ છન્દો કરતાં ગીતિમાં સ્વરની પરંપરા લંબાવાતી મામે છે હેતુ હેતુ બંધારણ જ છે. કાંઈક ગીતિના આ સ્વરૂપને લીધે જ ગાનના ધાતુ ઉપરથી જ ગીતિ હેતુ નામ કાંઈ છન્દને નહિ પણ આ છન્દને જ આપવામાં આવ્યું હશે.

ગેય અને ગુજ્ય કાવ્યોના આ પૃથક્ પૃથક્ સ્વરૂપ ઉપરથી એક પરિણામ એ ફક્ત ધાય છે કે ગેયકાવ્યમાં જેટલી પ્રયોજિતસંગીતક્ષમતા હોય છે તેટલી ગુજ્યકાવ્યમાં સંભવતી નથી; કેમકે રસનિષ્પત્તિને માટે જેટલે અંશે આવશ્યકતા અને અનુકૂળતા હોય તેટલે અંશે પ્રયોજિત સંગીત તાન વગેરેનો સ્વીકાર કરે છે તેમ કરવામાં શુદ્ધ સંગીતની સામગ્રી યોડીક ઉઝીરી લેવામાં કાષ્ઠપણ રીતે પ્રયોજિતસંગીતને યાદ નથી. કારણ કે રસ નિષ્પત્તિ કરતી એ જ મુખ્ય હેતુ પ્રયોજિત સંગીતનો છે, અને તે માત્ર સાદા શ્રુત્તી પરંપરા એકની વાપરવાથી સિદ્ધ ધાય એમ નથી તેથી કરીને યોગ્ય મર્યાદામાં અને યોગ્ય પ્રસંગે તાન, મીઝ, ગટકડી, ગમક, વગેરે શુદ્ધસંગીતની સામગ્રીનો સ્વીકાર પ્રયોજિત સંગીત કરે છે.

આ પ્રયોજિતસંગીતક્ષમતા સિદ્ધ કરવાનું એક ગોણું તથાપિ મધુરતા માટે કાંઈક આવશ્યક સાધન વર્ણસંગીત છે. વર્ણમંગીત એક પ્રકારના સૂક્ષ્મ સૂચકતાના સ્વરૂપે સ્વરસંગીતની સાથે કવિતાને જોડે છે, એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ પરંતુ તે શિરાય પણ વર્ણમંગીત આ કાર્યમાં પોતાની શક્તિ મચવી સકે છે. પોતાના માધુર્યના ગુણવત્તે જ વર્ણસંગીત કાંઈ અગમ્ય રીતે સ્વરસંગીત તરફ ગતિ કરે છે, અથવા તો સ્વરસંગીતને મદદ કરનાર સામગ્રીની અનુકૂલતા કરી આપે છે. આ સૂક્ષ્મશક્તિનું મૂળ વર્ણમંગીત અને સ્વરસંગીત એ બેમાં સનાતનધર્મ રીતે રહેલા ધ્વનિમય તત્ત્વમાં જણાય છે, કેમકે આખર એ બંને ધ્વનિસંગીતના જ વિભાગ છે પરંતુ એ બે વિભાગનો આ સંબંધ એકથી તો સૂક્ષ્મ છે કે આ બેવિભાગ વચ્ચે જે સમજાએક આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ તે ભેદની સમજાતામાં કાંઈ પણ ન્યૂનતા આવતી નથી.

પણ વર્ણસંગીતની આ શક્તિ માટે એક અસંત આવશ્યક સંયોગમર્યાદા છે. આ શક્તિ સફળ રીતે ચલાવવાને માટે, તેમ જ કવિતાને બૂધજુરૂપ મ્લવાને માટે, વર્ણમંગીત કર્ણકટુ ના થતું જોઈએ, કર્ણમધુર હોય તો જ ત્હેમાં ઉપર કહેલી શક્તિ આવી સકે અને કવિતાને પણ માધુર્ય આપે. કર્ણકટુ વર્ણસંગીત તે વર્ણમંગીત જ નહિ, એમ કહિયે તો આભે; એ નામમાં જ અંતવિરોધ આવે છે. ઉદાહરણ જોઈએ:—

“જગભેદે છાતી રીતે છાને ભોકે ઉતરેને,
હોડે બાંધું છે તે પાપ છોડ્યું કેમ છૂટયો;
ફાવે તેમ ફંદ કરી ફાગલું ફૂલો ફરે,
ફંદો ત્હારો ફેલ ધોડો ફડ ફડને ફૂટયો.”

કહું કદી કોણાર કયન ન કાન ધરે,
કપટી કુટિલ સાથે કેણુ માણુ કુટરો;
ખરેખરો ખેલ આતો ખેલતુ ખાંડાની ધારે,
ખણી મૂળ ખાય કાળ ખાતા ખાતા ખુટરો "

કવિ દસપતરામે પિંગળમાં વર્ણાનુપ્રાસના નમૂના તરીકે આ કવિત આપ્યું છે. વર્ણસંગીત પરતુ શાબ્દમાં, તે કાવ્યતત્ત્વ બીજા પણ અહિં નથી તો વર્ણસંગીત પરતુ શોમાં ? પરતુ શાબ્દિક હોય તો પણ હેમા. આ પ્રકારના વર્ણાનુપ્રાસથી કદી પણ વર્ણસંગીત પૂરી સકારો ? અને વળી વર્ણાનુપ્રાસના નમૂના તરીકે મૂકના પદમાં આ પ્રકારનો કહેરા અને કહેરા વર્ણ સમુદાયનો મોટો ભડાર એકઠો કરવામાં કેટલી અયોગ્યતા ! અર્થ તથા રસને અનુકૂળ બારે ધોપનો વર્ણાનુપ્રાસ કેટલીક વાગ ઇષ્ટ બને છે

" ઘેરભો ધનધોર મેધ, ધુરકે ગાઢા તમાસો, અને

ખીઠે આળમુકુંદ આ રમનિયે, જા લોકે લે રાધિકે ! " *

આ રમણે પ્રથમ ચરણમાંનો આદો વર્ણાનુપ્રાસ મેધધડા અને રયામ તમાસવનની કપનાનો સ્વયં ધર્મ પોષક બને છે પરતુ પ્રથમદર્તને બારે ધોપનો વર્ણાનુપ્રાસ જણાતાં જના હેમા માધુર્ય સ્પષ્ટ ગીતે સ્વયંવાપક છે આ પંક્તિમાં વિશેષ અનુકૂળ વર્ણાનુપ્રાસ પૂરવાના હેતુથી કાઈકે રા કેશવલાલે ફેરફાર કરીને —

" ધોરભો ધન વૃદ્ધ ધોર, રમણી ધોરે, તમાસો મૂલ્યે, "

એમ સોપ્રસિદ્ધ આદર્શિતમાં મુશ્યુ છે પરતુ પ્રથમનો પાઠ આસવર્ગે માટે કરેલો ખૂટકો આદર્શિતમાં છે તે વખતે ઉચિત જણાય છે, અને આ બીજો પાઠ કંબુકોરે થતો રહેજમાં જ બચી જાય છે.

૨. મણિલાલતા કાન્તાનાટકમાંથી એક ઉદાહરણ સમજાવે —

" દિવસ દિસતો જાખો આલે, પ્રભાત ન પાધરો;

ધુવડ ધુવડે, તાસો નાસે નહિ રવિથી પરા. "

આ રચિતોમાં પણ બારે વર્ણાનુપ્રાસ આપને અનુદય હોઈ શકુરતામાં પણ જા'ન' થતો નથી કવિ દસપતરામના ઉપરના ઉદાહરણમાં આ પ્રકારની ઇષ્ટતા કે માધુર્યકલા પણ જણાતા નથી રા. કેશવલાલ તથા મણિલાલવાળા ઉદાહરણમાં મધુરતા જળવી રખાય છે તેનું બીજા સ્પષ્ટ છે. મદાપ્રાણુ વ્યંજનોના બારતી સ્થાને એ જ વ્યંજનો ધોય નહિ પણ અધોધ લાવીને, તેમ જ હેવા વ્યંજનો પણ ઉપરાઉપરી ન ખડકતાં યોગ્ય રથાને અનુનાસિક વગેરે મધુવર્ણુ ગૂંથીને અને સ્વર ઓઝાર ઘઝાર વગેરે જેવા અનુકૂળ મિશ્રિત કરીને સમતોલતા રાખી છે. મણિલાલવાળા ઉદાહરણમાં 'પ્રભાત ન પાધરો,' હેમાં પધારતી કોળતા એ પધારતી વિરલતાને લોધે ટળાઈ છે. કવિ દસપતરામના ઉદાહરણમાં મદાપ્રાણુ અને અધોધ વ્યંજનો ફક્ત વપરાયા છે અને તે પણ ઉપરાઉપરી ખડકાયા છે, અને અરસિકતાની પૂરેપૂરી ભરતી કરવાને માટે કવિત્વની તદ્દન શુષ્કતા આવી મળી છે.

(અપૂર્ણ)

અર્થચન્દ્રિકા.

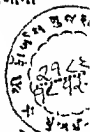
અથવા

ધનોપાર્જનકજાનું વ્યાકરણ, સાંપ્રત ભારતીય ધનોપાર્જનકજાનો
ઇતિહાસ અને ભૂજોળ.

(મહેલું)*

પ્રથમોદ્ધાયા:

અથ ભારતીયદૈન્યનિરૂપણપ્રારંભ:—

અહો ! વાચકગણ ! પૂર્વે જેમની અપ્રાંગ દેશજનતા પરમોત્તરિતે પામેલી હતી એવી આપણી આર્થ પ્રજ્ઞ, અહુણ કેટલી દરિદ્રાવસ્થાને પ્રાપ્તા થઈ છે તેની પરિગણનાનું કાર્ય નેટલું ચોચનીય તેટલું જ તે ગતાવસર છે તદ્દપિ કોઈપણ શ્રેયસ્કર કાર્યના આરંભને સમય બાધ કરી શકતો નથી એમ બહુ આ વિષય લખાય છે. જેથી તત્પરત્વે આપનો અંતર્લક્ષ બન્યુંત થશે તો તદ્દર્થે પ્રજ્ઞતા થએલી જ્ઞતિ સફળા થઈ એવો સતોષ મનાશે.

સ્વપ્રમાદે કરી જેમ જેમ આપણી ઉત્તતા આર્થદેશજનતાના સાર્વત્રિક શિક્ષણાદિ સાત અંગો વિસ્મરતાં ગયાં, તેમ તેમ ધનોપાર્જનકજાનપ્રધાન આક્રમું ને વ્યાપાર અંગ, તે પશુ વિસ્મરણને આર્થ પ્રજ્ઞ અહુણ કેવળ દરિદ્રા થઈ છે. તે પ્રાયઃ ભૂત્ય લાપતે જ પામીને કુશળ વિદેશી વ્યાપારીઓના પશુરથાને નિયોજાઈ છે; જેના ભોગોપભોગ, પશુઓના ભોગોપભોગો નેટલા જ સંખ્ય રહીને તેમાં પશુ તેને કાંઈ પડે છે.

અહો ! અત્યુપયોગિ વ્યાપાર, જેના ઉત્કર્ષપર જ પ્રત્યેક ગૃહસ્થાશ્રમીની શાન્તિના ચારે રત્નો અવલમ્બે છે તેની અવગાના એ પરિણામો છે. ભારતવર્ષમા વ્યાપારની અવગા સા-ર્વત્રિકા છે. કેમ ને, પ્રમાણમાં થોડા લોકો વ્યાપારમાં યુગ્યાયા હોય તેથી કંઈ, એક દેશના વ્યાપાર અંગની સમ્યગ્ રક્ષા થતી નથી. વળી ધનોપાર્જનકજાના એ પ્રધાન ભાગની અવગાથી તે કજાના ખીજ ભાગો પશુ નિર્જીવ થાય જ એ સિદ્ધાન્ત છે. સારે ભારતીય દૈન્ય—અરે દારિદ્ર્ય—ની સમીક્ષા કરી તેનાં કારણોને બળુવાં એ આપણું સર્વોપરિ કર્તવ્ય થાય છે.

એક પાશ્વે સાર્વત્રિક સામાન્ય શિક્ષણનો પ્રાયઃ અભાવ તથા ધનોપાર્જનકજાના સા-નનો અસ્ત અને ખીજ પાશ્વે અર્થશાસ્ત્રના નિયમોને ઉલ્લંઘીતે, દસ્ત, પાદ, ચક્ષુ અને બુદ્ધિ વિનાના બની જઈ પરકૃતિપર રાજવંશીના જેવી આર્થ જનની પ્રીતિ એ ત્રણ ભાર-તીય દારિદ્ર્યનાં ધોરિ કારણો છે.

રાજની વિદેશરિયતિ એ તેનું ચોથું ધોરિ કારણ છે. એ અતિમ કારણનો પ્રતિકાર રાજ્યકારુણ્યમાં રહેયો છે; ને રાજપ્રસાદે આર્થવિભાવ પામતાં, થશે.

પરન્તુ પ્રાયશ્ચિત્ત ત્રણ કારણોનો પ્રતિકાર આર્થકુલસંભવ ભારતપુત્રોના પોતાના હાથમાં છે, જે તેમના આચાર સહિત વિચારમાં સમાયેલો છે. પશુ ખેદારપદ છે જે આ દેશના કૃષિકારોના પુત્રો દૈન્યને લીધે અને કારકના પુત્રો પ્રમાદને લીધે સામાન્ય શિક્ષણ લેતા નથી. અને વળી અતિતર ખેદારપદ છે જે સેવક અને વ્યાપારીના

પુત્રો સુસે ન ચડે તેવા અનેક પ્રકારના વ્યાકરણ જૂગોળના પાઠો શીખીને આજ કાલ બીખારીપડિત બને છે. જ્યારે ધનોપાર્જનકળામાં તો તેઓ કેવળ મૂર્ખ નેવા રહે છે. એવી તેમની વિષમકૃતિથી તેઓ પોતાના બૂધજુને દ્વણ્ણ બનાવી અંડિતમાન થાય છે. અને દાસ્યને માટે કોઈ પેઠી, ઉદ્યોગગાર, કિંવા રાજગૃહના રંક પ્રાર્થકોમાં વૃદ્ધિ કરી રાગ અને જનમંડળને બારરૂપ થાય છે.

એ પ્રમાણે આ દેશના પુત્રોનો એક મોટો ભાગ શિક્ષણવિના અમણ રહીને નિષ્ફળ કાર્ય કરે છે. એક નાનો ભાગ શિક્ષણ લે છે પણ તે ધનોપાર્જનકળામાં મૂક રહે છે. અને એક ભાગ અર્ધદગ્ધ રહીને કોઈ વિચયી મએજાના મધુર પાત્રમાં વિપ નાખવા બેતું કરે છે અર્થાત્ દેખાદેખી કરી એટલા બધા તો એક જ ઉલ્લેખને વળગે છે ને તેમાંથી પ્રાપ્ત યતા લાભનો સમૂળ નાશ કરી સર્વ જ માથે હાથ દઈ રહે છે.

ભારતપુત્રોનો એ ત્રિવર્ગ પરકૃતિનો ઉપયોગ કરતાં લેશ પણ લંઘવાતો નધિ. તે દુસ્વદૃષ્ટિ ધઇને આ સસવુ છે એમ જાણી સાંપ્રતના લાભને જોયછે, પણ તેના પરિણામને વિચારને નધિ. પરંતુ વારતવિક રીતે જોતાં દારિદ્ર્યજનની એ પરકૃતિને સ્પર્શતાં પણ અસહાયક એમ માનવું જોઇયે.

એવા પ્રમાણજન્ય દુર્ધર દારિદ્ર્યને લીધે એક મોટા ખંડ નેવડા આ ભારત દેશમાં એક તો બહુ નગરો જ ઉદ્ભવતા નધિ અને અસ્પાત્રધિ ને નગરો છે તેમાં પણ પૂરનો ઉદ્યોગ નધિ. તો લક્ષાવધિ ખીજા ગામડાઓની શી કપા ?

‘શું કરું ? શું ખાઉં ? ક્યાં જાઉં ?’ એમ ત્રિવિધ વિવેચના લોકોનાં દુઃસાવુદ્ધ સર્વજન રમલી રવાં છે અને તેમને કોઈ દિશા સજતી નધિ.

અહો ! ને સમયમાં હસ્તકળા ખંડેરમાં રહીને રુદન કરેછે, અને વ્યાપાર, પરહસ્તે જઈ આપણે આંગણે નહિવત્થયે છે. ને સમયમાં ત્રોશ કોટિની મદતી વસતિવાળા આપણા દેશનો ત્રેવીશ કોટિ નેટલો સાધારણ વર્ગ અખિલ દિવસમાં માત્ર એક જ વાર, અને તે પણ શાક અને ઘૂત વિના, જમે છે. પાંચ કોટિ મિત્રુકા બની જમે છે. પોણી બે કોટિ નેટલો મધ્યમ વર્ગ જેમ તેમ નિર્વાહ કરે છે. અને માત્ર પચીસ લાખ નેટલો જ ઉત્તમ વર્ગ કંઈક નિશ્ચિન્ત છે. જ્યાં શ્રીમતો ગાત્ર અપવાદરૂપે હોઇને ડાશીતી પ્રકૃતિવાળા છે. અને રાગ છન્દ રીસાઇને ઉપર્યુપરિ દુખાળને પાડે છે, ત્યાં ધનોપાર્જનકળાના વ્યાકરણ અને જૂગોળનું સાર્વજનિક અનુચાસન ઠેઠલું ઉપયોગિ છે અને તેને માટે અવે તો હામોહામ સાળાઓ જ રૂપપાવી જોઇયે તે ના પાડવાને કોઇ નિરક્ષર પણ હોતો યરો ખરો ?

દ્વિતીયોધ્યાય:

અથ મનુષ્યજીવન, તેના હેતુ અને સાધનનો પ્રારંભ:—

મનુષ્યજીવનને અનિવાર્યપણે આધારજૂતા એવી તૃપ્તિના પદાર્થો, તેમજ તેની પ્રસન્નતાને અર્થે અન્યાન્ય પદાર્થો, કિંવા ગાન, દર્શન, નિવાસ અને વાહનાત્મક ઉપભોગો મેળવવાને ને સર્વસામાન્ય સાધન, તે યત્ન કહેવાય છે. તે કોડી, ‘અદામ, ત્રાંજુ’, રૂપું, સોનું, ચંપન-ત્રાદિ કાષ્ઠ પણ રૂપે પણ તે માત્ર એક સ્વતંત્ર રાગ કિંવા પ્રગ્નસત્તાક રાગપતી રામ-તિથી નિષ્પત્ત ધઇને જનસમાજમાં વ્યવહારાય છે.

એક કાળ એવો પણ હતો જ્યારે જનસમાજમાં એકને અન્ય જોઈએ અને ખીજાને વસ્ત્ર જોઈતાં હોય ત્યાં અન્યની અપેક્ષાવાળો, અન્યવાળાને વસ્ત્ર દઈને અન્ય લેતો હતો. પણ એવા વ્યવહારમાં સંપૂર્ણપણે સુગમતા ન હોવાથી તે બંધ પડ્યો.

એ પ્રમાણે સર્વસામાન્ય સાધન જે ધન તે મેળવવાને તેના વિનિમયમાં, તેને રથાને તેટલું જ ખીજું,—કાંતો શ્રમસિદ્ધ પદાર્થરૂપે અને નહિ તો શ્રમરૂપે જ—કંઈ આપવું પડે છે. એ વ્યવહારમાં પ્રથમ વસ્તુને મૂલ્ય અને ખીજાને સેવા કહે છે.

એનો વિપરીત ક્રમ ઇચ્છીને ખીજા સજ્જામાં કહિયે તો વાંચિત પદાર્થો કિંવા ઉપભોગો મેળવવાને તેના વિનિમયમાં તેને રથાને તેટલા જ મૂલ્યવતું ધન આપવું પડે છે.

મૂલ્ય જે છે તે પદાર્થો કિંવા ઉપભોગોની અપેક્ષા અને તેની ઉપસાધિના પ્રમાણના વિવેક કરીને ન્યૂનાધિકતાને પામે છે. પદાર્થની અપેક્ષા કરતાં તેની ઉપસાધિ અધિકા હોય છે તો મૂલ્ય ઘટે છે અને તે (ઉપસાધિ) ન્યૂના હોય છે તો મૂલ્ય વધે છે. એ ઘટેલા કિંવા વધેલા મૂલ્યને ભાવ કહે છે.

ભારે આવે સાપ્રત રાજનીતિમાં પદાર્થ કિંવા ઉપભોગ પ્રાપ્ત કરવાને ધનના ઉપાર્જનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. અને તે ધનના ઉપાર્જન માર્ગને વૃત્તિ કહે છે.

વૃત્તિના સમ્યગ્ જ્ઞાનને ધનોપાર્જન કળા કહે છે; જે પચવિધ છે. (૧) દાસ્ય, (૨) દસ્તકૌશલ્યાદિ (૩) પ્રાતનિધ્ય, (૪) કૃષ્યાદિ અને (૫) વ્યાપાર.

સેવા કરીને કિંવા ઉપભોગ દઈને ધન લેવાના પ્રકારોત્તર ભેદવિભેદ કરી બહુએક છે. પણ તે સર્વનો ઉપર્યુક્ત પાંચ મયાળામાં સમાવેશ છે.

વળી એ વિના (૧) દક્ષિણા, (૨) દાયભાગ, (૩) શુણ્ણપારિતોષિક અને (૪) દાન; એમ સર્વ મળી ધન પ્રાપ્ત કરવાના નવ દાર છે. તદ્વિરુદ્ધ અવશિષ્ટ દારોને, અદત્તાદાન એટલે ચોરી, લૂટ અને ઘૂતાદિ કહે છે, જે નિંદ્ય ગણાઈને દંડ્ય થાય છે.

આ રાજનીતિમાં ધન, સર્વ સત્તાનું મૂલ્ય હોવાથી તે અતીવ ઇષ્ટ તથા મનોહર છે. તેની અનુપસ્થિતિથી લોકો દુઃખો, દત્તમાન અને દત્તતેજ થાય છે. જેને દેન્ય અથવા દારિદ્ર્ય કહે છે.

દારિદ્ર્ય મનુષ્યજીવનની ક્ષતિ કરે છે. અને તેનો જન્માર્થ સધાતો નથી.

જન્માર્થ દિવિધ છે—ગૌણ અને મુખ્ય.

હું, મારું, અને સ્વદેશીયસમાજ એ ત્રિકની શારીરિકી તથા માનસિકી ક્ષતિની સિદ્ધિને ગૌણ જન્માર્થ કહે છે.

મુખ્ય જન્માર્થ આ લેખનો વિષય ન હોવાથી તેની વ્યાખ્યા તથા વર્ણન અહિં કરવામાં આવતાં નથી.

તૃતીયોધ્યાય:

અથ પંચવિધ ધનોપાર્જન કળાના વર્ણનનો પ્રારંભ:

દાસ્ય.

ખીજાના લાભ ઉપયોગ અને ઉપભોગને અર્થે શરીર કિંવા મનની સેવાનું પ્રદાન કરવું તેને દાસ્ય કહે છે.

કૃષ્યાદિ.

ખીજના લાભ, ઉપયોગ અને ઉપભોગને અર્થે ક્ષેત્ર કિંવા વાટિકાની ભૂમિને ખેડી પોપીને મુદુલા તથા સરસા બનાવી, તેમાં અનેક ખાદ્ય પદાર્થો, જેમ નાનાવિધ ધાન્ય, કંદ, મૂળ, ફળ, તેમ જ પુષ્પ, રસ, વધી અને ઔષધિઓ ઉગાવવાં; (૧).

પહેરવા ઝોઢવા તથા પાંચરવાના વસ્ત્રો માટે કાર્પાસ, શણ, “રીદા” આદિક તંતુગર્ભ ઉગાવવાં; (૨). તેને કૃષિ કહે છે.

તેમ જ પશાદિનું પાલન કરીને ગાંધ, પટ્ટાદિ ઉત્પન્ન કરવાના કાર્યને કૃષ્યાદિ કહે છે.

વ્યાપાર અથવા વાણિજ્ય.

ખીજના લાભ, ઉપયોગ અને ઉપભોગને અર્થે મૂર્તિમન્ત પદાર્થો, જેમ અન્નધૃતાદિ; કિંવા બાવરૂપ અમૂર્ત પદાર્થ, જેમ ગાન, દર્શન, નિવાસ અને વાહનથી પ્રાપ્ત થતા ઉપભોગો; તેમ જ ભોગાધિકારપત્રો^૧ સ્વસ્થાબપૂર્વક અમુક યુથ કિંવા સંખ્યામાં અમુક ભાવે આપવાં; અથવા પોતાના લાભ, ઉપભોગને અર્થે તે ખીજ પાસેથી અમુક યુથ કિંવા સંખ્યામાં અમુક ભાગે સ્વસ્થાબની આશાએ લેવાના કાર્યને વ્યાપાર અથવા વાણિજ્ય કહે છે.

એવા વ્યવહારમાં પદાર્થો કિંવા ઉપભોગો લેવાના કાર્યને કંચ કહે છે. અને તે આપવાના કાર્યને વિક્રય કહે છે.

“ વ્યાપાર દ્વિવિધ છે: વાસ્તવિક અને કાલ્પનિક.

વાસ્તવિક વ્યાપારના વિવિધ આકાર હોય છે તે નીચે પ્રમાણે:—

ખીજના લાભ, ઉપયોગ અને ઉપભોગને અર્થે ખાવાના, પહેરવાના, સાંભળવાના, સુંંધવાના અને જોવાના તેમ જ વાપરવાના અનેક પદાર્થો, જેમ વિવિધ અન્ન, દૂત, તેલ, શર્કરા, ગોળ, લીલી અને સુકી વનસ્પતિઓ, ઔષધિઓ, વાદ્યકળ, જાવંત્રી, એલચી, તળ, તમાકુપત્ર, મરી, મરચાં, લવંગ આદિ વસ્તુઓ; રંગો, કાર્પાસ, ગર્જી, શણ, સોનેરી, રૂપેરી, અને પટ તથા સૂત્રના વસ્ત્રો, વિધવિધ પાત્રો, છરી, કાતર, સોઈ, ફાર, અંગાર, પ્રસ્તર હીરક, માણિક્ય, મૌક્રિક, એટલું જ નહિ પણ હસ્તકૃત અને યંત્રકૃત બહુ એક ઉપયોગિ પદાર્થોને ઉગવાવી, રચાવી, ખોદાવી, કિંવા સિદ્ધ દશામાં લેઇને એક સ્થલ કિંવા સ્થલોમાં સંમિલવા. અને તે તેમને બ્યારે જોઇએ ત્યારે સ્વસ્થાબપૂર્વક નાના મોટા યુથ કિંવા સંખ્યામાં અમુક ભાવે આપવા મોકલાવવા ઇત્યાદિ. તેમ જ એ જ પ્રમાણે લાભની આશાએ તે ખીજ પાસેથી લેવા મગાવવા ઇત્યાદિ (૧)

વળી સેતુ બાંધવા, માર્ગ કિંવા લોહમાર્ગ બાંધી આપવા, નિવાસગૃહો રચાવવાં, અને તે સર્વને, પોતાનો લાભ કઢાડી લઇને સિદ્ધ દશામાં ખીજને આપવાં (૨)

ભૂમિ, ક્ષેત્ર, વાટિકા અને નિવાસગૃહોનો ઉપભોગ અમુકાવધિ પર્યન્ત અમુક મૂલ્ય એટલે માત્ર લઇને આપવો (૩)

૧ ભોગાધિકારપત્રો બહુ પ્રકારનાં હોય છે. જે બિલભિલ શેર, લોન, દુડી એ નામે વ્યવહારાય છે. પણ તે પરમાપાના શબ્દો છે. એને સ્થાને આપણે બાગપત્ર, ઝાણપત્ર ધનાધિકારપત્ર એ શબ્દો ગોળવા જોઇએ.

તથા સ્વધનને વૃદ્ધિએ મુકવું કિંવા પરધનને વૃદ્ધિએ લેવું (૪)

એ સર્વને વ્યાપાર કહે છે.

વ્યાપારમાં કાઈ પણ પદાર્થ કિંવા ઉપભોગાદિ લેવા દેવાના બંધનને સ્વીકાર કહે છે સ્વીકાર દ્વિવિધ છે—વાચૂપ અને લેખિત.

વાચૂપ કિંવા લેખિત સ્વીકારમાં અમુક પ્રતિનો પદાર્થ, અમુક યૂથમાં અમુક ભાવે, અમુક સ્થલેથી પૂર્વ ધનપ્રદાન કરીને લેવા કિંવા તે લઈને પછી અવધિએ ધન આપવું તેની જ બેઠાલી તેને સમય કહે છે.

કેતા વિકેતા એટલે લેનાર વેચનાર વચ્ચે કિંવા વિકેતા કેતા એટલે વેચનાર લેનાર વચ્ચે અમુકાવધિએ, અમુકા પંક્તિ અને જાતિનો પદાર્થ—જેમ ધોવેરાનો ઉત્તમાપકિતનો કાર્પાસ—અમુક યૂથમાં અમુક ભાવે લેવાનું કિંવા દેવાનું ઇચ્છાઈને સ્વીકાર થયો હોય ત્યાં તેવી અવધિ થતાં, તેવે ભાવે તેની પંક્તિનો કાર્પાસ, તેટલા યૂથમાં મૂત્તિમાન લેવો કિંવા દેવો. પણ જો તેમ ન કરે તો તેને માટે પૂર્વ સ્વીકારાયના ભાવની વચે અને ચાક્ષતા ભાવની વચે રહેલા અતર જેટલું ધન, કાર્પાસના યૂથની સંખ્યા સાથે ગુણીને લેવું કિંવા દેવું. એવા પ્રકારની લેવડ દેવડ કિંવા દેવડ લેવડને કાર્પનિક વ્યાપાર કહે છે.

અમુક પદાર્થ અમુક સ્થાનમાં જેટલા યૂથમાં પ્રતિવર્ષ ઉત્પન્ન થતો હોય તેટલા યૂથની સંખ્યાનો એક તૃતીયાંશ, જે તૃતીયાંશ અને બહુ તો તેટલા યૂથની પૂર્ણ સંખ્યા જેટલી એવી લેવડ દેવડ થાય ત્યાં પર્યન્ત તે કાર્પનિક વ્યાપારની સીમામાં છે. અને તે વાસ્તવિક વ્યાપારને ઉત્તેજનરૂપ છે.

પણ એ સીમાને ઉલ્લંઘી જઈને બ્યારે તે આગલ વધે છે ત્યારે તે ધૂતના નિન્ધન પડેને પામે છે, પણ ધૂતવત્ રાજદંડને પાત્ર નથી. પણ જો તે લેખિત નહિ પણ વાગ્ રૂપે હોય છે તો ન્યાયમંદિરમાં અધર્મ વ્યવહાર મણાઈ ત્યાં તત્સબંધિ રાવ સંભલાતી નથી. (અપૂર્ણ.)

અન્યાવલોકન.

“પ્રાચીન આર્યાવર્ત અથવા તેના લોક ધર્માદિ વિષેનો શુદ્ધ મત.”—આ નામનું એક લઘુ પુસ્તક અમારી પાસે વિવેચન માટે આવ્યું છે. લખનાર “એક બ્રાહ્મણ” છે; બરૂચની વેદધર્મ સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે, અને કિમત માત્ર બે આના જ છે. અમે ખુશીથી જણાવીએ છીએ કે આ પુસ્તકમાં એના બાહ્યાકાર ઉપરથી લાગે છે તે કરતાં અધિક સત્ત્વ છે. વિષયના સ્વરૂપનો લેખકે લેખના નામ સાથે જ ખુલાસો કર્યો છે, તથાપિ વિશેષ પરિચયાર્થે અમે એટલું કહીશું કે એમાં બે પ્રકરણ છે. પહેલા પ્રકરણમાં પ્રથમ તો આર્યોના આદિ નિવાસસ્થાન વિષે વિચાર કર્યો છે, અને એમ મત દર્શાવ્યો છે કે “મતુ કહે છે તે પ્રમાણે આર્યોનું મૂળ સ્થળ સરસ્વતીનો જ કિનારો હતું—જ્યાંથી અન્યદેશમાં તેઓ ગયા છે. જેમને વીરોક વર્ષ ઉપર નિવિવાદ સિદ્ધ મનાતો કોકેસસવાદ જ જણાવામાં છે તેમને કદાચ ઉપરની ઉક્તિ તદ્દન હસવા જેવી લાગશે પણ “કોન્ટેમ્પ્ચેરરિ સાયન્સ સીરીઝ”નો “The Origin of the Aryans” નામનો અન્ય વાંચતાં જણાશે કે મહત્ત્વ વિષ-

સવાળમ

અગાઉથી મોકલવાનો રિવાજ છે એ વાતનું અમારા સુસમાહકોને સ્મરણ કરો જ

વૃત્તિપ્રભાકર.

શ્રી નિશ્વસદામણના અન્યત્ર શુભરાત્રી બાપાન્તર-

કિમત રૂ ૨)

ખાલાવિલાસ.

(૨૫ મણિવાલ કૃત)

શુદ્ધ વ્યવહાર, ધર્મ સમારીચરિત્ર અને જનવ્યવહારપરતે ખાસકોને
તેમવિશેરે કન્યાઓને ઉપયોગી સાદા નાના નાના વિષયોનો સંગ્રહ
છે આશ્ચર્ય મૂલ્ય રૂ ૧-૦-૦ ટપાલ ખર્ચે જઈ

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ.

કિમત રૂ ૦૧૧=

ચેતન વિદ્યા.

કિમત રૂ ૦૧૧

શ્રી સૂર્યકાન્ત.

ઉપહાર-રૂ. ૦૧=

સુદર્શનના આદર્શ માટે રૂ. ૦) =

ૐ

શ્રી જગદંબા પ્રતિ ઉત્તમ વિધવાની ઉક્તિ.

(મળેલું) *.

શિખરિણી વૃત્ત.

xક્યો કકુવણું સુભગ મુલલાટે ઉર દસી,
વધુ દિ પ્રાચી એ સકલ શુભ શો ચંદ્રક શશી,
નિહાળીને તેને સુખ વહોં કઈ બાલ વિધવા,
ચતુરા તે આલી તુરત જગદંબાલય જવા ૧

દિશે શોકાકૂલા વદન કરમાઈ પણ ગયુ,
જગત્ જળે તેને વિષમય બધુ આ યઈ ગયુ,
નવાગી દીનાગી દિશતો તનમા મડન વિના,
સુકાર્ધ શુ તાપે લલિત લલિત કો અનલના ૨

પ્રવેશી મદિરે નમન કરોં દેવી વિનવતી,
વ્યથા રહેતા ઉરે વિરહતણીં દુખી અતિ યતી;
કહે તે “ હે અબે જગતજનની મગલમયી !
અમાગલ્યપ્રાપ્તા કુટિલ કરમે, હું સ્તર્વા રહી- ૩

તથાપિ ખાઈ છુ મદણુ પણ સેવા નહિ કરો—
અભદ્રાની મારી, વિનતિ મુજ આ તો ઉર ધરો;
નથી ઈચ્છા હાવે અશુભ તન માઈ ટકવવા,
સુના સંસારે આ અકલ્પ હુખ વેદી વિચરવા. ૪

વિયોગે રવામીને જીવન જ નિરાલંબન થયું,
હવે શ્રા અધારે જીવનુ જગમાહે મુજ રહ્યું;
હવે ઈચ્છા એ છે અવનિપરથી આ ! ઉચ્ચકી લે,
પતિના આત્મામાં તુરત મુજ આત્મા મિલવોં ૫

પછીથી ના નથી કદિય પણ જુદું થયું પડે,
કરો અબે ! એવું” નર્મો નર્મો કહેને રહી પડે;
વળા બોલો “ આત્મા પતિયોં મુજ આ બિન જ નથી,
નથી ઈચ્છા તો એ વિદુર વસવાની શરોંરથી.” ૬

* રા. “આનન્દનન્દન”ના કાવ્યપારિતોષિક માટે આ કાવ્ય અમને મળ્યું છે. અમને પોતાને એ માઈ લાગવાથી અત્રે પ્રકટ કરીએ છીએ તન્મયી.

x પહેલી બે લીટીમાં પૂર્ણિમાની સંધ્યાનું વર્ણન છે. સંધ્યાનું સૌભાગ્ય ચિહ્ન જોઈને વિધવાને દુઃખ યઈ આવ્યું છે તે નિવેદન કરવા જગદંબા પાસે ગઈ છે. જા ૦ ૬૦ મો ૦

હું:ખી બાળાની એ શ્રવણ કરીં સર્વે હું:ખકયા,
અનુકંપા લાવી મુખર્થો પછીં બોલ્યા ગિરિસુતા;
“ કહ્યું લોકે પુત્રી ! અશુભ તન તો એ શુભ જ છે,
ન યા ઘેથી ધર્મે ગમ્મ કરતા સૌ મુખ જ છે. ૭
રહે પાળી યાવન્નિવિત વિધવાના ધરમને,
યશે સર્વે સાઈ પતિય મળશે સ્વર્ગભવને; ”
નમી બોલી બાળા “ જનનીં હું:ખ આશુ * દુર કરી,
હગારીને લેજે ” કહ્યો વિચરી આગા શિર ધરી. ૮

જગજીવન ક્યાંજી મોદી.

સખીને પ્રાર્થના.

(મહેલ)

ગઝલ.

રમ આ હંસમાનસને સખી, દાવા દેવી !
વધાઓ રનેહની સૌને સખી, માડો રહેવી !
રહો સાથે બહૂં કીધું જરા કેં મીઠું ગાન :
જવા દેવો ઘટે માલેકની મરજી એવી !
જવાનું જો બધાને એક દિન લા આત્માને,
ઘટે છૂટાં ધર્તાં કેં કાલ તો રિયરતા લેવી !
સદા સંભારશે એ માનસે પણ રનેહોને
તૃપા રે'શે સમાગમની તને જીવી લેવી !
બધું તો રાખજે જુનુંનવું કેં સમારી :
મળી નિજ વાસમા વાતો સખી પડશે ફહેલી !

કાન્ત.

આપની યાદી.

(મહેલ)

ગઝલ.

જ્યાં જ્યાં નજર મ્હારી હરે યાદી જરી ત્યાં આપની,
આંસુમહીએ આંખધી યાદી ઝરેછે આપની — જ્યાં
માથુકોના પાલની લાલીમહી લાલી અને
જ્યાં જ્યાં થમન જ્યાં જ્યાં શુદ્ધો ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની — જ્યાં

જેહ અહીં લાં આવતી દરિયાવની મીઠી લદર—
 તેની ઉપર ચાલી રહી નાજુક સવારી આપની. —જ્યાં
 તારાઉપર તારાતણાં ઝૂમી રહ્યાં ને ઝૂમખાં—
 તે યાદ આપે આંખને ગેળી કચેરી આપની. —જ્યાં
 આ ખૂનને ચરખે અને રાતે હમારી ગોદમાં:
 આ દમ્બદમ બોલી રહી ઝીણી સિતારી આપની. —જ્યાં
 આકાશથી વર્ષાવતા હો ખંજરા દુશ્મન બધા,
 યાદી બનીને દાલ ખેંચાઈ રહી છે આપની. —જ્યાં
 દેખી ખુરાઈ ના ડરું હું, શી ફિકર છે પાપની ?
 ધોવા ખુરાઈને બધે ગંગા વહે છે આપની. —જ્યાં
 યાકું સિતમયી હોય જ્યાં ના કોઈ ક્યાંએ આશના:
 તાજી બની લાં લાં ચડે પેલી શરાબી આપની. —જ્યાં
 જ્યાં જ્યાં મિલાવે હાથ યારો લાં મિલાવી હાથને
 એશાનમાં દિલ ઝૂકતું-રૂહેમત ખડી લાં આપની. —જ્યાં
 પ્યાડું તજીને પ્યાર કોઈ આદરે હેઠી સફર:
 ધોવાઈ યાદી લાં રડાવે છે જુદાઈ આપની. —જ્યાં
 રોહ ન કાં એ રાહમાં બાકી રહીને એકલો ?
 આશકોના રાહની ને રાહદારી આપની —જ્યાં
 જૂનું નવું જાણું અને રોહ હસુ તે તે બધું
 જૂની નવી ના કાંઈ તાજી એક યાદી આપની. —જ્યાં
 બૂલી જવાતી હો બધી લાખો કિતાબો સામટી,
 જોયું ન જોયું હો અને જો એક યાદી આપની. —જ્યાં
 કિરમત કરાવે બૂલ તે બૂલો કરી નાખું બધી,
 છે આખરે તો એકલી ને એજ યાદી આપની —જ્યાં

કલાપી.

“ પૂર્ણિમા ” એટલે શું ? પૂર્ણ ચન્દ્ર કે પૂર્ણ મહિનો ?

ગુજરાતશાળાપત્રના ગયા માર્ચના અંકમાં અમારા બે મિત્રો રા. રા. નરસિંહરાવ તથા રા. શાળાપત્રના એડિટર એ બેની વચ્ચે ‘ પૂર્ણિમા ’ શબ્દના અર્થ વિષે કેટલીક ચર્ચા થઈ છે. એ માસિકના ઑક્ટોબર ૧૮૯૯ ના અંકમાં ‘ શુદ્ધ શબ્દપ્રદર્શન ’ એ નામના એક પુસ્તક ઉપર અભિપ્રાય જણાવતાં રા. શાળાપત્રના વિદ્વાન એડિટરે લખ્યું હતું કે “ પૂર્ણિમા = પૂર્ણિમા... લાં સમજાવતું જોઈએ કે દિ-દુસ્તાનના કેટલાક જાગમાં હજી પણ મહિનો પૂર્ણિમા પૂરા થાય છે, અને તેમ જણવાનો રિવાજ પૂર્વે સામાન્ય હતો, તેથી તે દિવસનું નામ ‘ પૂર્ણિમા ’ અથવા ‘ પૂર્ણિમાસી ’ પડ્યું છે. ” આ વાક્ય ઉપર માર્ચના અંકમાં રા. રા. નરસિંહરાવ

ચર્ચાપત્ર લખી જણાવે છે કે “ ‘માસ’ ‘માસ’ એ સંસ્કૃત શબ્દનો પ્રાચીન અર્થ ‘ચન્દ્ર’ છે અને લાક્ષણિક (૨૬ લાક્ષણિક) અર્થ ‘મહિનો’ છે મહિના જેટલો કાળનો કડકો માપવાનું સાધન એક પૂર્ણ ચન્દ્ર અને ખીજા પૂર્ણ ચન્દ્ર વચ્ચેના સમયમાં આધ સૃષ્ટિનું અવલોકન કરનારા આપણા પુરાણ પૂર્વજોને સહજ મળ્યું. તેથી એક ચન્દ્ર=એક મહિનો એમ અર્થ થયો. ” આ વિચારની પુષ્ટિમાં એ અંગ્રેજી ‘month’ શબ્દ—જેનો ‘moon’ સાથે સંબંધ છે,—તથા ‘વર્ષ’ (વર્ષા ઉપરથી) ‘શરદ્’ આદિ આપણા શબ્દો—નાં ઉદાહરણો આપે છે, તથા ઉમેરે છે કે “ દર્શપૌર્ણમાસ યજ્ઞ (ઇષ્ટિ) ને છે તે જોતાં પણ જણાશે કે દર્શ તે ચન્દ્રસૂર્યના સંયોગનો સમય હોવાથી તે વખતે કરવાની ઇષ્ટિ અને પૌર્ણમાસ તે પૂર્ણ ચન્દ્રના સમયે કરવાના થઈતું નામ છે; મહિનો પૂર્ણ થયો એમ અર્થનો સર્પક છે જ નહિ. ” આ ચર્ચાનું પ્રાચીન રિવાજ પરત્વે મહત્ત્વ છે એમ ખતાવી, છેવટે પોતે કહે છે કે “ પૂર્ણિમા શબ્દ ઉપરથી આપે કરેલું ઐતિહાસિક અતુ-માન કાઢી શકતું નથી... ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં હાલ પણ પૂન્યમે મહિનો પૂરો થાય છે તે વાત ખરી છે. પણ સાંનાં કેટલાક લોકો એ રિવાજનો આધાર બતાવવાને પૂર્ણિમાસ યાત્ર માટે પૂર્ણિમા એમ અર્થ કરવાની સાથે અર્ધમાસ માટે અમાસ એમ પણ હાસ્ય-જનક વ્યુત્પત્તિ કાઢે છે તે તો ગણતરીમાં જ ના લઈ સકાય. જમા, અમાવસી એ સૂર્યચન્દ્રના સંયોગના અર્થમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. ”

રા. શાળાપત્રના એડિટર આ ચર્ચાપત્ર ઉપર ટીપ લખે છે, અને એમાં એટલું એ રવીકારે છે કે “ માસ-માસમાં ચન્દ્ર અને મહિનો એવા બે અર્થ સમાયા છે, બન્ને મૂળના ચન્દ્રના અર્થ ઉપરથી મહિનાનો અર્થ નીકળ્યો લાગે છે. ” પણ સાથે, ઋગ્વેદસંહિતાનાં પહેલાં ચાર મંડળમાંથી ચાર ઉતારા આપીને કહે છે કે “ આ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે ઋગ્વેદકાળમાં માસ અને માસ શબ્દોનો મહિનો એવો અર્થ બહુ દૃઢ ધર્મ ચૂક્યો હતો. ” છેવટે, ‘ પૂર્ણિમા ’ શબ્દ ઉપર તારાનાથ તર્કવાચસ્પતિનું વચન ટાંકી લખે છે “...એટલે પૂર્ણિમા, પૂર્ણમાસ, પૂર્ણમાસ, પૌર્ણમાસી, વગેરે શબ્દોમાં ચન્દ્રની કળા પૂર્ણ થવાનો બાવ છે, તેમ જ મહિનો પૂરો થવાનો પણ અર્થ રહેલો છે. ”

આ ચર્ચાનું રા. નરસિંહરાવ કહે છે તેમ એક પ્રાચીન રિવાજ પરત્વે મહત્ત્વ છે એ જોતાં, આ સંબંધી અધિક વિવેચન થાય તો તે વૃથા કાલસેષ કરવા જેવું નહિ ગણાય એમ ધારી એ સંબંધી બે શબ્દો અમે પણ બોલવા માગીએ છીએ. અને આ ચર્ચામાં અમે કોઈ પણ સંક્રાંતિ રાષ્ટ્રના શિવાય ભાગ લઈ શકીશું, બન્ને તેમ કરવામાં અમને વિરોધ ઉત્તેજન મળે છે, કારણ કે એ બંને વિદ્વાનો અમારા મિત્ર છે એટલે વાદવિ-વાદનાં કેટલાંક અનિષ્ટ પરિણામો નીવડવાનો પ્રકૃત પ્રસંગે જરા પણ ભય નથી. અમે *કાંઈક રા. નરસિંહરાવ જોડે અને કાંઈક રા. શાળાપત્રના એડિટર જોડે મળીએ છીએ :

૧. પૂર્ણિમા એટલે ચન્દ્ર પૂર્ણ થયો—મહિનો પૂર્ણ થયો એમ નહિ.

૨. પ્રાચીનકાળમાં પૂનમીઆ મહિના હતા

૧. (૧) રા. શાળાપત્રના એડિટર કહે છે કે “ ઋગ્વેદકાળમાં માસ અને માસ શબ્દોનો

*પૂનમિયા મહિના પ્રાચીનકાળમાં નહોતો જ એમ એમને આગ્રહ ન હોય તો સંપૂર્ણ અસી.

એમ સિદ્ધ કરવા એમણે યાન ક્યો છે, અને તે બૂલભરેલો છે એમ અમને લાગે છે.

૧.૨. અસલ પૂનમિયા મહિના હશે કે કેમ એ ખીજો પ્રશ્ન છે. નહોતા એમ રા. નરસિંહ-રાવે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું નથી. એમનું ખુલી રીતે તો એટલું જ કહેવું છે કે માત્ર 'પૂર્ણિમા' ચંદ્રમાંથી અસલ પૂનમિયા મહિના હતા એવું અનુમાન નીકળતું નથી. તથાપિ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં 'અમાવાસ્યા'ની કેવી દારચજનક વ્યુત્પત્તિ અપાય છે એમ ખતાવવાની સાથે પૂનમિયા મહિનાની પ્રાચીનતા વિરુદ્ધ એમણે કાંઈક સંક્રાંતો ધ્વનિ ક્યો છે. એ સંક્રાંતિ એમને અભિપ્રેત ન હોય તો અમે એ વિદ્વાન સાથે સર્વોચ્ચ મળીએ છીએ, પરંતુ એ તરફ એમનું કાંઈક પણ વલણ હોય તો અમે આશા રાખીએ છીએ કે આટલું વિચારવાથી એ દ્વર યશે:— 'આગ્રહાયણી' એવું એક પૂર્ણિમાનું નામ છે, અને પાણિનિના નિયમ પ્રમાણે એ પૂર્ણિમા જે માસમા આવે તે 'આગ્રહાયણિક' કહેવાય છે. 'આગ્રહાયણી' એ નામ સ્વયં છે: અગ્રે જેને હાલન કહેતાં વર્ષ છે એવી—અર્થાત્ જેને ખીજો દિવસે વર્ષારંભ થાય છે એવી, પૂર્ણિમાએ માસ પૂરો થતો હોય તો જ આ નામ ઘટે. પરંતુ આ વિરુદ્ધ એક દલીલ સંભવે છે: પ્રથમ નામ આગ્રહાયણ(ણિક)હશે, અને સાર પછી આગ્રહાયણ(ણિક) માસની પૌર્ણમાસી તે આગ્રહાયણી એમ થએલું—અર્થાત્ માસ ઉપરથી પૌર્ણમાસીનું નામ પડ્યું છે, પાણિનિ કહે છે તેમ પૌર્ણમાસી ઉપરથી માસનું નામ નથી. આ દલીલ ઝીણી છે, પણ તૈત્તિરીય સંહિતાના તથા તાપશ્વિદ્યજ્ઞના ગીચેના યોગક ઉતારા જેતાં એવું સમાધાન થઈ જશે.

૧૧. "મુષં વા एतत्संवत्सरस्य यत् फल्गुनीपूर्वमासो मुपत एव संवत्सरस्या दीक्षन्ते.....मुषं વા एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्वमास..." (તૈત્તિરીય સંહિતા); "મુષં વા एतत्संवत्सरस्य यत् फल्गुनी....." (તાપશ્વિદ્યજ્ઞ)

આ વિષયમાં અધિક માહિતી મિ. તિલકના 'Orion' નામના પુસ્તકમાં તથા માધવના 'કાલમાધવ'માં મળશે આ ખીજા પુસ્તકમાં પુનમિયા મહિના વિષે સવિસ્તર વિચાર ક્યો છે. એક ઠેકાણે સા એક શ્લોક રાખ્યો છે કે "આલજ્ઞને સૌરમાસ, દક્ષિણે સાવન માસ, અને વૈશ્વને આન્દ્રમાસ"—જે ઉપરથી કાંઈક એમ અનુમાન કરવાને કારણ મળે છે કે પુનમિયા મહિના પ્રાચીન હશે—આલજ્ઞને જ્યારે જ્યોતિષનું વધારે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન સપાદન કર્યું ત્યારે સૌર માસ આવેતો.

* * * * *

તા. ૬.

પૂર્ણમાસ-પૌર્ણમાસી આદિ નામો પૂર્ણ ચન્દ્ર ઉપરથી પડ્યાં છે એ ખતાવવા માટે અમે અર્ધવેદમાંથી એક જે ઉતારા આપ્યા છે, અને કેટલીક દલીલથી પ્રતિપાદન કર્યું છે કે સાં પૂર્ણ મહિનાનો અર્થ ન જ સંભવી શકે. એ પેરેમાફ લખ્યા પછી અર્ધવેદનું ભાષ્ય જેતાં જણાય છે કે સાયણાચાર્ય* પણ પૂર્ણચન્દ્રની તિથિ એમ જ અર્થ ક્યો છે એ આ પ્રમાણે લખે છે:—

* આજાપત્નના આધારભૂત તારાનાય એમણે ઉપયોગમાં લીધેલા કાલમાધવ મન્યના જે કર્ત્તા મનાય છે તે જ સાયણાચાર્ય આ અર્થ ક્યો છે એ પણ જોવા જેવું છે.

‘પૂર્ણા પશ્ચાદુત પૂર્ણા પુરસ્તાદુન્મધ્યતઃ પૌર્ણમાસી જિગાય ’

x x x x x x x x

પૂર્ણા પૂર્ણચન્દ્રોપેતા પૌર્ણમાસી.....પૂર્ણઃ સંપૂર્ણો માશ્ચન્દ્ર. અસ્મિન્પર્વણીતિ

પૌર્ણમાસી તિથિઃ ... ..

‘વૃષભં, વાજિનં વયં પૌર્ણમાસં યજામહે।’

x x x x x x x x

પૂર્ણો માશ્ચન્દ્રઃ અસ્મિન્નિતિ પૂર્ણમા. † પ્રજ્ઞાદિત્વાત્ સ્વાર્થિકઃ અણ્. પૌર્ણ-
માસં પર્વ વયં યજામહે ’

અર્થઃ—પૂર્ણા એટલે પૂર્ણચન્દ્રયુક્તા; પૌર્ણમાસી—‘પૂર્ણ’ કહેતાં સંપૂર્ણ છે ‘મા.’
કહેતાં ચન્દ્ર જે પર્વમાં તે પર્વની તિથિનું નામ પૌર્ણમાસી તિથિ.....‘પૂર્ણ’
છે મા. = ચન્દ્ર જેમાં તે પૂર્ણમાઃ એ ઉપર સ્વાર્થે અણ્ પ્રલય લાગીને પૌર્ણમાસ શબ્દ
થયો છે.....”

આર્યભાલબોધપત્રિકા.

(મગધું)†

૧

(અતુસન્ધાન પૃ ૧૬૪ થી)

પ્રિય બાલકો,

ગયા પત્રમાં આપણે જોયું છે કે, પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ, પરબ્રહ્મ અને જગતનો સંબંધ
વિગેરે કેટલાક વિષય એવા ગૂઢ છે કે, તે વિષે હાલ વિચાર કરવો અર્થ છે. ઉપતિપદોમાં
પણ પરબ્રહ્મને અચિત્, અવર્ણ્ય જ કહ્યું છે. કેનોપનિષદમાં પણ કહ્યું છે કેઃ—ત્યાં ચક્ષુ,
વાંદ, મન, કર્મ જઈ શકતું નથી; વિદિત વસ્તુથી (જાણેલી વાતથી) તે જુદું જ છે; અ-
વિદિત (નહિ જાણેલી) વસ્તુથી પર છે. x વળી એ જ ઉપનિષદના ખીન્ન ખડમાં કહ્યું છે
કેઃ—જે તું એમ જાણતો હોય કે, ‘હું બરાબર જાણુ છું,’ તો નિશ્ચય માન કે એ તાર
જ્ઞાન અપૂર્ણ છે બ્રહ્મસ્વરૂપ, દેવસ્વરૂપ, એ બધું તો બલે જાણતો હોય; તું જે જાણે છે
એમ જાણે છે તે તો જાણવાનું હજી બાકી છે. અચાત જ્ઞાત થયું છે, ન જાણાય એવું
તત્ત્વ જાણાય છે, એવો કુતર્ક કરવા સામે શરૂ આ પ્રમાણે શિષ્યને ઉપદેશ કરે છે. આ
શ્લોકના બાધ્યમાં શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે કે—મનુષ્યસ્વરૂપે અથવા દેવસ્વરૂપે બ્રહ્મને જા-
ણતાં બ્રહ્મસ્વરૂપ બરાબર સમજાતું નથી. જે બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે, નિરુપાધિક, નિત્ય છે, અને
અદ્વિતીય છે, તેનું સમ્યગ્ જ્ઞાન થઈ શકે નહિ વળી એ જ ઉપનિષદના ત્રીજા શ્લોકમાં કહ્યું

† લખનાર—રા. રા. પાન્ય.

x ન તત્ર ચક્ષુર્નચ્છતિ ન વાગ્મચ્છતિ નોમનોનવિદ્મોનવિજ્ઞાનીમોયધૈતદનુશિ-
ષ્યાદન્યદેવતદ્વિદિતાદધો અવિદિતાદધિ ॥

છે કે:—જે એ જાણ્યું માને છે તે એ જાણતા નથી. જો એ નથી જાણતા તે એમ માને છે તે એ જ એને જાણે છે.* આ પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, પરબ્રહ્મને વિષે એટલું જ જાણી શકાય છે કે, તે અવિજ્ઞેય છે. જેઓ આટલું પણ જાણતા નથી તેઓ જે કાંઈ જાણવાનું છે તે જાણવાને પણ અધિકારી નથી.

જ્યારે આમ છે ત્યારે ઉપનિષદોમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બ્રહ્મનો ઉપદેશ કીધેલો કેમ જોવામાં આવે છે? એટલું જ નહિ પણ બ્રહ્મ અને આત્માનું જ્ઞાન મેળવવું એ જ મનુષ્યકર્તવ્ય કહ્યું છે એવું શું? એક વાત અશક્ય છે એમ કહી, તે જ વાત પાછળ મંડવાનું કહેવું એ એક પ્રકારનો વિનોદ કહેવાય. આવી આવી શંકા સહજ ઊઠે, પણ એકદમ અમુક વિચાર બાંધી પાડતાં જરા વિચાર કરવો જોઈએ. તમે એટલું તો જાણતા હશો, અને ન જાણતા હો તો જાણવાની જરૂર છે કે, ઉપનિષદોનો હેતુ આપણી વિચારશક્તિને પ્રેરિ આપવાનો છે. તેથી એ ઉપનિષદોમાં જે સ્વરૂપ રહેલું છે તે જોના કાઢવા આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઉપનિષદોમાં જ્યાં જ્યાં બ્રહ્મનો ઉપદેશ આવે છે તે તે વાક્યો ચૂંટી કાઢી, તેમને એકબીજા સાથે મેળવી જોઈએ છીએ ત્યારે જણાય છે કે, બ્રહ્મ એ સંજ્ઞાના જે અર્થ થાય છે. એક તો એક, નિર્ગુણ બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ; અને બીજો સગુણ બ્રહ્મ-ઈશ્વર. એ સગુણ બ્રહ્મ-ઈશ્વર-અર્થે આપણને અજ્ઞાત છે તદ્દપિ તે સ્વરૂપે અવિજ્ઞેય નથી. આજ આપણને ઈશ્વરનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ભલે ન હોય, પણ એ એવું નથી કે આપણાથી જાણી નહીં શકાય, કારણ કે સૃષ્ટિમાં એ જ ઈશ્વરની જે જે વ્યક્તિએ છે તે દ્વારા તેનું કાંઈક જ્ઞાન તો થઈ શકે છે. એમ કરતાં કરતાં આપણે જેમ જેમ વધારે અધિકાર મેળવતા જઈશું તેમ તેમ તેનું વિશેષ જ્ઞાન થતું જશે. આટલા માટે નિર્ગુણ બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ-ને, અને સગુણબ્રહ્મ-ઈશ્વર-ને શું સંબંધ છે તેની માયાકૃત દાલ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી; પણ આપણને ઈશ્વર સાથે શું સંબંધ છે તે જાણવાની બહુ જરૂર છે; કારણ કે તે જાણ્યાથી, આપણા આચાર કેવા રાખવા તે જરાબર સમજી શકાય છે. આ સંબંધે ઉપનિષદોમાં ઘણા સારા સારા શ્લોકો છે; પણ અહીં તો એમાંના યોગક્રમે જ વિચાર કરીશું. હિંદોગ્યઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—તે મનોમય છે, પ્રાણ તેનું શરીર છે, પ્રકાશરૂપ છે, તે સત્યસંકલ્પ છે, તેનો આત્મા (સ્વભાવ) આકાશ છે, સર્વકર્મ, સર્વકામ, સર્વગન્ધ, સર્વરસ, તેનાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે આ સર્વ જગત્ રૂપે રહેલો છે. તે કદી વાક્ય ઉચ્ચારતો નથી, તે કદી વિસ્મિત થતો નથી. એ જ હૃદયના અન્તરમાં, જવના દાણાથી પણ ઝીણો, રાઇના કણથી પણ સૂક્ષ્મ, અને ઝીણાંમાં ઝીણાં બીજથી પણ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલો છે. એ હું આત્મા જ છું. એ જ હું હૃદયના અન્તરના વિગેના આત્મા, પૃથ્વીના કરતાં પણ મહોટો, અન્તરિક્ષથી પણ મહાન, સ્વર્ગથી પણ મહોટો, અને સર્વ લોકથી પણ મહોટો છું એ જ હું બ્રહ્મ છું. x વળી તેરમા અંકમાં

* यस્યામતં તસ્ય મતં મતં यस્ય ન વેદ સઃ ।

અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાનતાં વિજ્ઞાતમવિજ્ઞાનતામ ॥ ૩ ॥

x મનોમયઃ પ્રાણશરીરો મારૂપઃ સત્યસંકલ્પ આકાશાત્મા સર્વકર્મા સર્વકામઃ સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ સર્વમિદમમ્યાત્તોઽવાક્યનાદરઃ ॥ ૨ ॥ ઇત્યાદિ.

કહ્યું છે કે:—સ્વર્ગથી પણ પર એવા સ્થાનમાં જે જ્યોતિ દીપે છે, જે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, જે એ પ્રત્યેકથી શ્રેષ્ઠ છે, જે ઉત્તમ અને અનુત્તમ સર્વ લોકને વિષે પણ દીપે છે, તે જ જે જ્યોતિ પુરૂષના અન્તરને વિષે છે તે જ છે ન વળી જ્યારે કેટલાક બ્રાહ્મણોએ યાગવલ્કયને અંતર્યામીનો બેઠ સમજાવવા પ્રશ્ન ક્યો સારે તેણે જે ઉત્તર આપ્યો છે તે શ્લોક પણ બહુ સારા છે; બુદ્ધદારણ્યકમાં એ શ્લોક બહુ ઉત્તમ શ્લોકો છે ત્યાં કહ્યું છે કે, જે ભૂતમાત્રમાં છે છતાં ભૂતો તેને જાણતાં નથી, પણ એ ભૂતમાત્ર જેની ઉપાધિ છે, અને અન્તરને વિષે રહ્યો જે ભૂતમાત્રને નિયમમાં રાખે છે તે જ આત્મા એ અંતર્યામી છે. વળી વિસ્તારથી બતાવ્યું છે કે એ જ આત્મા આખા વિશ્વમાં છે; પૃથ્વી, અન્તરિક્ષ, સૂર્ય ચંદ્ર, તારા-ગણ, અને નક્ષત્ર આદિ સર્વમાં એ આત્મા વ્યાપી રહ્યો છે. વળી મનુષ્યના મનમાં, પ્રાણમાં, અરે દેહના દરેક અંગ અને અવયવમાં પણ એ જ છે કઠોપનિપત્તમાં પણ એ જ કહે છે, કે સર્વ ભૂતોનો અન્તરાત્મા અને વશી એક જ છે, તે જ એક રૂપને બહુધા કરે છે.^૧ એ જ વહ્નીના ૧૦ માં શ્લોકમાં વળી કહ્યું છે કે, સર્વ ભૂતોનો અન્તરાત્મા જે સર્વનો વશી અને એક છે તે રૂપ રૂપ પ્રત્યે જુદો જુદો ભાસે છે.^૨ આવા ખીખ ધણી શ્લોક છે પણ વિસ્તારભયથી તે અહીં લખ્યા નથી. આટલા જ શ્લોકો પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, વસ્તુમાત્રની સત્તા તેમાં રહેલા ઈશ્વરી અંશને લીધે જ છે; અને આપણા અન્તરમાં જે શુભ વૃત્તિઓ થાય છે તે સર્વનો પ્રેરક એ જ છે. એનું સ્વરૂપ જ્યોતિરૂપ છે અને એના સંકલ્પ સસ છે, સારે આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આપણી આસપાસ જે જે રૂપો છે તે, આપણું પોતાનું રૂપ, આપણું મન અને આપણું ચૈતન્ય એમાંથી કશું અત્યુક રૂપે ઈશ્વરી અંશ નથી. જેમ રંગીન કાચમાંથી આવતો દીવાનો પ્રકાશ તે કાચના રંગવાળો થાય છે તેમ આત્મ-પ્રકાશ જે આ જુદી જુદી ઉપાધિઓ દ્વારા રૂપે છે તે, તે તે ઉપાધિના દોષે કરી સ્વરૂપતઃ સમજાતો નથી. આ જ માયા છે. રૂપમાત્રના અન્તરને બેદી તેને જ-આત્માનેજ-એ ઈશ્વરી અંશને જ મેળવી લેવાનો છે. કારણ કે વસ્તુ-માત્રમાં જે નિસ છે, તે તે જ છે. આત્મસાક્ષાત્કારના માર્ગમાં પ્રથમ તો એ સમજવાનું છે આ રૂપો અનિસ છે, માયા છે. રૂપોની આ અનિસતા ધ્યાનવડે સમજાય છે, એમ કેટલાકનો મત છે. પણ એટલું જ બસ હોય એમ મને લાગતું નથી. કઠોપનિપદમાં પણ કહ્યું છે કે આત્મા વેદથી, બુદ્ધિથી, કે વિદ્યાથી પ્રાપ્ત થતો નથી. જેને આત્મા સ્વીકારે છે તેનાથી જ એ સમજાય છે; તેને જ આત્મા સ્વીકારે પણ છે.^૩ આનો અર્થ બહુ ગૂઢ છે. “જેને આત્મા સ્વીકારે છે તે” એટલે શું ? એનો અર્થ મને એમ સમજાય છે કે આપણામાં રહેલા આ અંતર્યામીની પ્રેરણા પ્રમાણે ચાલીશું તો તેથી બ્રહ્માત્મ્ય અનુભવારો. આ માટે કાંઈ બહુ

* एष म आत्मान्तर्हृदयएतद्ब्रह्मेतमितः.....॥ ४ ॥ प्र ॥ ३॥—खं. १४ ।

अथयदतः परोदिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषूत्तमेपुलोकेष्वि
दं चावतद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिस्तस्यैवाहृष्टिः॥ ७ ॥ प्र. ३; खं. १३ ॥

૧ एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ॥ १२ ॥ वल्ली. ५ ॥

૨ एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपरूपं प्रतिरूपोवहिश्च ॥ ૧૦ ॥

૩ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन,
लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तन् સ્વામ્ ॥ ૨૨ ॥ अ. ૧., वल्ली. २.

વાર રહ્યાં જોઈ ઉભા રહેવાની જરૂર નથી; કારણ કે આપણામાં જે ઉચ્ચ અભિલાષાઓ, શ્રેષ્ઠ વિચારો, અને આપણા જીવનને ઉચ્ચતર બનાવવાની જે વૃત્તિઓ હોય છે તે એ આત્મજ્યોતિનાં જ સ્તુરણ છે. ઉપરના શ્લોક પછીના જ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, જો પોતાના દુઃસ્થિતિનો ભાગ કરતો નથી, જે શાન્ત નથી, સમચિત્તવાળો નથી, જેનું મન રિચર નથી, તેને કદી જ્ઞાન હોય તો પણ, આત્મપ્રાપ્તિ થતી નથી. ભારે દુઃસ્થિતિનો ભાગ અને મનોનિગ્રહ એ દરેક જીવોએ પ્રાપ્ત કરવાં એ બહુ જરૂરનું છે. આત્મપ્રાપ્તિને માટે મુણ્ડકોપનિષદમાં પણ આવે જ વિચાર છે; આ વિશેષ એ બતાવ્યું છે કે, બલહીન, પ્રમાદી, અને તપસ્ ન આદરનારથી એ આત્મા પ્રાપ્ત કરાતો નથી.* આ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા અહોનિશ પ્રયત્ન કરવા જોઈએ એ શું છે તે પર મનન કરી તે કેમ પ્રાપ્ત કરવા તેનો વિચાર કરવા માંડવો જોઈએ. એ ગુણો કેટલેક અંશે આપણુ સ્વધર્મના આચરણદ્વારા અને કેટલેક અંશે સંધ્યાવંદન અને ઉપાસનાદ્વારા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

ઉપાસના સંબંધે વાત કરતા તમામગ્રાથી કેટલાકે અને કહ્યું છે કે સંધ્યાવંદન કરવાથી ક્ષયદો શું છે તે કાંઈ તેઓ સમજતા નથી. કારણ કે એનો અર્થ તેઓ સમજતા નથી. વળી કેટલાકે એમ પણ કહ્યું હતું કે તેઓ એ ક્રિયા કરે છે, તેના મંત્રોચ્ચાર તો કરે છે, પણ તેમ કરતાં તેઓ શું કરે છે તેનો કાંઈ જ વિચાર, તેમ કરતાં, તેઓ કરતા નથી. આમ કરવું ઠીક નથી. અગર જો કેટલાક કહે છે તેમ ખરું છે કે સમજ્યાવિના અથવા વિચાર કર્યા વિના પણ યજ્ઞ કરવાથી તેનું કાંઈક શ્રેય મળ્યા વગર રહેતો નથી, તોપણ તેની સાથે જ જો એ ક્રિયા સમજીને અને વિચારયુક્ત થાય તો વિશેષ લાભકારક છે. જોહોપ્પનિષદમાં કહ્યું છે કે, જે યજ્ઞ, વિદ્યા, શ્રદ્ધા, અને ઉપનિષદયુક્ત થાય છે તે વીર્યવત્તર છે.* માટે ઉપાસના કરતી વખતે આપણું જ્ઞાન આપણે વાપરવું જોઈએ. સંધ્યાવંદનમાં મુખ્ય ગાયત્રીનો જપ છે. એ ગાયત્રી મંત્રમાં એક શબ્દ એવો છે કે તે મને તો બહુ સચક લાગે છે. એ મંત્રના સચિતુર્ચરણં મર્ગો દેવસ્ય એ પદમાં જે સચિતુઃ એ શબ્દ છે તે જ એ શબ્દ છે. સચિતા એટલે એ સૂર્ય એ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતાં અને ઉપરના બધા શ્લોકો યાદ આવે છે, એટલે એ શબ્દ એ બધા શ્લોકોને સંચયતો હોય એમ લાગે છે એ સૂર્ય કાંઈ જે સૂર્યગોલ આપણે સામાન્ય રીતે જોઈએ છીએ તે નથી. દરેક પ્રજાએ સૂર્યને ઈશ્વરનું પ્રતીક માન્યું છે. કારણ કે જેમ ઈશ્વર સર્વનું મૂલ છે તેમ જ જલ્લ તે જ અને સૂર્ય આધ્યાત્મિક શક્તિઓનું પણ મૂલ છે, તેમ સૂર્ય સ્થૂલ શક્તિમાત્રનું મૂલ છે; અને સૂર્યની પ્રભા અને તેની જ્યોતિ એ ઈશ્વરનાં દિવ્ય સ્વરૂપનું ભાન કરાવે છે. માટે એ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતાં આપણે ઈશ્વરનાં દિવ્ય સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું જોઈએ. વળી આખા વિશ્વમા ઈશ્વર કેવી રીતે વ્યાપી રહ્યો છે, એનો વિચાર કરતાં આપણું હૃદય ઈશ્વર પ્રતિ પ્રેમથી ઉભરાવવું જોઈએ; અને તેથી જ વળી ખીજ બધી વસ્તુ પર પણ પ્રેમ આવેલો જોઈએ, કારણ કે એ સર્વ પણ તેનાં જ રૂપ છે.

† નાધિરતો દુઃસ્થિતાન્તા શાન્તો નાસમાહિતઃ । નાશાન્તમાનસો વ્યાપિ પ્રજ્ઞાનેનૈનમાપ્નુયાત્ ॥ ૨૩ ॥

*નાયમાત્મા ચલહીનેન લભ્યો ન ચ પ્રમાદાત્તપસોવાપ્પલિદ્ધાત્ । પતૈરુપાયૈર્વતતે વસ્તુ વિદ્વાંસ્તસ્યંપ આત્મા વિદાતે ગ્રહધામ ॥ ૪ ॥ મુણ્ડક ૩-સ્વં. ૨.

x યદેવ વિધયા વતોતિ શ્રદ્ધયોપનિષદા તદેવ યાંચિત્તરં ॥ છાં ૧-૧-૧૦

આપણે તેમ જ ખીજી વસ્તુઓ ગણીને જ એક મહાન સમૃદ્ધિ થાય છે. અને તેની જ આપણે બધા જુદી જુદી વ્યવસ્થા છીએ. તાત્પર્ય કે ખીજી વસ્તુઓથી આપણે જુદા નથી. સંધ્યાવંદન સમયે જો આ વિચારપર મનન થાય તો તેમ ક્યાં પછી, તે દિવસનાં કાર્યો કરતાં પણ એ વૃત્તિ રિચર રહે, અને તેથી જેના જેના સંબંધમાં આપણે આવીએ તે બધાને આપણે આનન્દ આપી શકીએ. વળી એ વિચાર પણ કરવો જોઈએ કે આપણામાં આ ઈશ્વરી અંશ છે તો આપણે જેમ બને તેમ એવું કરવું જોઈએ કે તેનો પ્રકાશ આપણી આસપાસ વિશેષ વિશેષ પડતો થાય. એમ થાય એટલા માટે આપણાં મન, વાણી, અને કર્મ એ સર્વ શુદ્ધ થવાં જોઈએ અહીં આટલી જ સૂચના બસ છે. વિશેષ વિસ્તાર આવતા પત્રમાં થશે. અહીં તો હવે શ્રી વિષ્ણુપુરાણમાંથી આટલો ઉતારો કરી સમાપ્ત કરીશું. ત્યાં કહ્યું છે કે, જેનું હૃદય શુદ્ધ અને પવિત્ર છે, જે મદરહિત છે, શાન્ત છે, સતત પ્રયત્નવાન રહે છે, સાદો છે, જે ભૂતમાત્રને મિત્રદૃષ્ટિથી જુએ છે, જે જીવમાત્રને આત્મવત્ ગણે છે, જે દરેક મનુષ્યપર પ્રેમ અને મમતા રાખે છે, જે પરાધર્મપરાયણ છે, અને જેણે પ્રમાદનો લાગ કીધો છે તેના હૃદયમાં શ્રી વિષ્ણુનો વાસ છે. આવતા પત્રનો વિચાર કરતાં સુધી આ વિચારનું જ મનન કરવાનો નિશ્ચય કરી આજ તો આટલેથી જ અટકીશું.

શ્નેહાધીન
સિલિઅન એડગર.

એક મુનિનો વૃત્તાંત.

(મગ્ધું) *

૧

મેહેરબાન “મુદર્શન” ના તંત્રી સાહેબ.

આ લેખ આપની આગળ રજૂ કરવામાં મારો હેતુ ફક્ત આપણી સંસારી જીવગીતી અંદર મદ્દગુણ તથા ગ્રાનનો વધારો કરી, તેને સુધારી, ઠેકાણે લાવી, ઊંચ રચણે મુકવાનો છે; અને જનમંડળને દરકોઈ બાબત ઉપયોગની અથવા આશ્ચર્યસ્પી હોય તે તેમની સમક્ષ રજૂ કરી, તેમને મનગમતો સાર તેમાંથી મેળવે કરી, ઉત્તમ રસ્તે દોરવાઈ, સ્વદેશની કીર્તિ દોપાવી આપે એ મારી અભિલાષા છે.

મારા લેખનો આપના કેમળ હરતમાં સ્વીકાર કરતાં આપને સ્વાભાવિકરીતે જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થશે કે હું કોણ છું? મારું નામ શું? મારી જાત શું? હું ક્યાં છું? હું ક્યાં વસું છું? ક્યાં દરેક છું? ક્યાં ૧૩ છું? સાક્ષર છું કે નિરક્ષર? યદ્યપ્ય છું કે બ્રહ્મચારી? યતિ છું કે વાનપ્રસ્થ છું? દ્વીદુ છું કે મુમક્ષુમાન? ઈર્ષ્ય છું કે પારસી? યાદવી છું કે ‘યુરેઝિયન’? વૈષ્ણવ છું કે વેદાંતી છું? આસ્તિક છું કે નાસ્તિક?—સ્વભાવે ઉચ્ચ છું કે શાંત? સ્ત્રી છું કે પુરુષ?

* આ લેખ અમારા એક “એલએચ. બી.” મિત્ર “એડિસન” ના “રેકૉટેડર” નું અનુકરણ કરી લખી મોકલ્યો છે. “રેકૉટેડર”ની તરફનું સરળ, સમજ અને બોધક સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ઉત્પન્ન થવું જોઈએ તંત્રી.

પુરુષ ? રંગે ગૌર છું કે ચામ છું ? વગેરે અનેક પ્રકારના સવાય આપના હૃદયમાં પેદા થશે. આ બિચારા તમ કરવા ખાતર આપને મારી જીંદગીની ટુંકે લોકોત જણાવવાની રળ લખશ. અને જે મિત્રમંડળમાં હું લઈ છું ફરે છું તેનો પણ યોડાધણો એહેવામ આપ સાહેબની રૂબરૂ રજી કરીશ.

હું ગુજરાતના એક મોટા હિંદુ જાગીરદારનો પુત્ર છું. અમારી જાગીર અમને કેક મોગસાઈના વખતથી ચાલી આવે છે. મારા ઘરડાવરડાઓએ મહાપ્રતાપી અકબર બાદશાહને ગુજરાતના ચાલુ રાજ્યને નિમકદરામ યર્ષ ધણી કીમતી મદદ આપી હતી તે ઉપરથી તે ઉદાર દિલના બાદશાહે રાજ યર્ષ મારા વડીલોને મોટી જાગીરો બક્ષી હતી. પરંતુ અમારી પુરેપુરી વફાદારીને વાસ્તે કંઈક શક રહેવાથી ગુજરાતમાં દેખરેખ રાખવાને બાને ગુજરાતમાં જ રહેવાનો દ્રઢમ ક્યો હતો, અને દિલ્હીના દરબારમાં પગ મુકવાની મનાઈ કરી હતી, અને અમારા કુટુંબમાંથી એક બાઈને પોતાના ખાનગી ખાતામાં મોટો દરજ્જો આપવાનો ડોળ કરી ગુજરાતમાં બાદશાહી અમલનો પુરેપુરો કાબુ બેસે ત્યાં લગી દીક્ષીમાં નજરકેદ રાખ્યો હતો ઉપર મુજબની વર્તણૂકથી મારા વડીલો “ધોખીનો કુતરો ધરનો નહીં તેમ ધાટનો નહીં” એ કહેવત પ્રમાણે ગુજરાતમાં તેમ જ દીક્ષીમાં શ્રીમંત અને વમવાળા હોવા છતાં નિંદા તથા અવિધાસને પાત્ર થઈ પડ્યા હતા; પણ ખુશામતથી તથા કાવાલાવાથી સર્વને રાજ કરી પોતાની જાગીરો આખી અણીશુદ્ધ વંશપરંપરા વારસામાં ઉનારવાને શક્તિવાન થયા હતા રાજ્યના ધણા ફેરફારો થયા અને ઉથલપાથલ યર્ષ રંકના રાય, અને રાયના રક યર્ષ ગયા પણ ઈર્ષ બદલાય પણ ઈંદ્રાણી ન બદલાય તેમ અમારી શૃંલક્ષ્મી અમને અનુકૂળ યર્ષ અમારી પાસે રહી છે. અને જ્યાં લગી અમારામાં શાંતતા, ખુશામત, ખટપટ, દાવપેચ અને સમયમુચકતાપણું છે ત્યાં લગી અમારી આબાદીને ધોક્કા પોહોચવાનો નથી એમ મારી પુરેપુરી ખતી છે. એટલું જ નહીં પણ દા. લમાં તો એ મર્વ ગુણો અમને ધણા ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે. અને અમારા ભાગ્યમાં દિન પ્રતિદિન વધારો થતો જાય છે ગુજરાતમાં અમારો કાબુ કાયમ છે એટલું જ નહીં, પરંતુ ખીજા કેટલાક પરરાજ્યમાં પણ પગપેસારો કરી અમારી સમૃદ્ધિ વધારી અમે અનેક પ્રકારના માનઅકરામો અને ખિતાબો મેળવવાને શક્તિવાન થયા છીએ.

સાહેબ, અમારો આટલો બધો વૈભવ છતાં, અમારામાં માંદામાદે કાદકુટ છે. અને અમારે પિત્રાઈઓની ખટપટથી યોડુ સોસલુ પડ્યું નથી. લાગ આવે છે ત્યારે અમારા પિત્રાઈઓ સલકડી કર્યા પાકી ચુકતા નથી. મારા દાદા દાવપેચ અને ખટપટમાં એમ હોવાથી, અને તેમ બાહોશ અને ચરા હોવાથી, એ મારા પિત્રાઈ વર્ગને તેમણે નિસ્તેજ કરી નાંખ્યો છે. આગ હેલવાઈ છે પણ યોડો ઘણો ધુમાડો લજી રહી ગયો છે. મારા પિતાના શાલુપણથી અને શાંતતાથી અમારા પિત્રાઈમાં લાચ ધણેક દરજ્જે સુન્દેદ જળવાઈ રહીને અને જોયાં મન હતાં તે દર થયાં છે. અને માહોમાંહેનો એખવાસ વધ્યો છે, પરંતુ સહેજ ચિતગારીથી વખને મોટો બલુકો ચવાની અમને દેહશત રહે છે.

સાહેબ, જાન્યથી મારા કુટુંબજનોએ મારું નામ “મુનિ” પાડ્યું છે. એક અક્ષરથી આવે ત્યાં લગી મારે ખીજે અક્ષર બોલવાની બાધા છે, અને આંખને અજુસારે સરે ત્યાં

લગી જીમ નહીં હલાવવાની મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. પુત્રદર્શનનો લાભ મારા પિતાને ધણો મોટો થયો હતો. મારી બે મોટી બેનો હાલમાં ઈશ્વરકૃપાથી હયાત છે. તેમને મારા પિતા પુત્ર સન્માન આપતા અને લાડ લડાવતા પણ મારા દાદા દાદી તથા માતૃશ્રીને કળ પડતી નહીં. મારી દાદીએ તો અનેક પ્રકારની બાધા આપીઓ રાખી હતી. મારાં માતૃશ્રી ધણું જ ધર્મચુસ્ત હતાં. દરરોજ પ્રભાતમાં ગીતાનો પાઠ કરવાને અને સંધ્યાકાળે, મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત, યોગવાસિષ્ઠ વગેરે પવિત્ર ધર્મપુસ્તકોની કથા શ્રવણ કરવાનો અને દેવદર્શન કરવાનો તેમનો નિયમ હતો. એકાદશીએ કૃષ્ણદાસ, અને જન્માષ્ટમી મહાશિવરાત્રિ રામનવમી વગેરે મોટાં પર્વોને દિવસે કેવળ ઉપવાસ કરી ભગવદ્વાર્તા અને હરિકીર્તનમાં પોતાનો વખત કાઢતાં પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનો હજી વા વાયો નોહતો, અને અમારા સર્વ કુટુંબમંડળમાં તેમજ આડોશી પોડોશીમાં, તેમની આ ધર્મશ્રદ્ધાને વાસ્તે અલંત પ્રશંસા થતી હતી. મારા જન્મ થતા પૂર્વે છ માસ પૂર્વે મારાં માતૃશ્રીને સ્વપ્ન આવ્યું હતું કે કોઈ દેવી પુરુષ અમારા કુટુંબમાં પુત્રરૂપે અવતાર ધારણ કરશે અને અમારા કુટુંબની કીર્તિ અવિચળ કરશે. મારા દાદાએ આ સ્વપ્ન ઉપરથી જેમ ઉપેક્ષા ભગવાને અદિતિની કુલે જન્મ લઈ બળિ રાખને છગી, મહેંદ્રના સુખ સાર તેની રાજ્યસદમી હરીલઈ પાતાળમાં મોકલ્યો હતો, તેમ કોઈ મહાપ્રતાપી કુળદીપક કુળમાં અવતરી મુસદદીપણે પોતાના બરોબરીયા અથવા ઉચા દરજ્જાના ભાગીદારોને નિસ્તેજ કરી, તેમની લક્ષ્મી અને ગૌરવ હરી, નિર્માલ્ય બતાવી, પોતાના કુટુંબનો મોભો અને કીર્તિ ફુનીયાંની નજરમાં દોહોડાં બમણાં કરશે એવી ધારણા બાંધવા માંડી. મારા પિતા સદરખમીનના હોદ્દા ઉપર હતા. તેઓને એવો ખ્યાલ થઈ આવ્યો કે કોઈ મહારાણીસરકારના ભવિષ્યના હાઇકોર્ટના ન્યાયાધીશનો જન્મ તેમને ઘેર થવાનો છે. અને મારાં માતૃશ્રીએ એવી કલ્પના કરવા માંડી કે કોઈ મહાસમર્થ ઋષિ પુત્રરૂપે અવતરી, તેમને કપિલ ભગવાનની માફક બ્રહ્મજ્ઞાનનો બોધ કરાવી, મોક્ષરૂપી અખંડ સુખની પ્રાપ્તિ કરાવશે; આડોશી પોડોશીઓએ તથા રનેદી અને કુટુંબીઓએ મારા પૂજ્ય દાદાની ધારણાને ટેકા આપનારી દલીલો બતાવી, તેમની તે વિષય ઉપરની મનોવૃત્તિને સજડ કરી દીધી હતી.

ઉપરની એક પણ અભિલાષા પરિપૂર્ણ થાય એવા મારામાં શુભ નથી, એ સાહેબ દૂં સારીરીતે સમજું છું, અને એ દૂં કળીભૂત કરી શક્યો પણ નથી અને એ બાબતના સર્વના મનોરથો મનમાં જ રહી ગયા છે, ને મેં એક જૂદી જ છંદગી પસંદ કરી છે. બાળપણમાં મારી ઘણી શાંત અને ઠાવડી વર્તણૂકથી મારે માટે જે જાતી આશાઓ બાંધવામાં આવી હતી તે હવામાં ઉડી ગઈ છે.

મોટો થયો સારે મને નિશાળે મૂક્યો. સાં પણ મેં મારી મુનિવ્રતની ટેવ ચાલુ રાખી હતી. સાહેબ, બોલતું પડે એટલે મરતું પડે. નિશાળની રમતગમતમાં બિચકુલ ભાગ લેવો નહીં. કેવળ અભ્યાસમાં જ ચિત્ત પરોવ્યું હતું. નિશાળમાં મારા શિક્ષકોની પ્રીતિ સંપાદન કરવાને શક્તિવાન થયો હતો, પણ જયપણથી શરીરનું કસરત અને રમત ગમતથી રક્ષણ નહીં કરવાથી મારામાં જોઈએ તેવું શારીરિક બળ હતું નહીં. તેમ જ એવી એક ખુણામાં બેસી રહેવાની ટેવ ઉપરથી મારી તનદુરસ્તી ઉપર ઘણી જ માઠી અસર થઈ છે એમ હાલમાં મને લાગે છે.

હું મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પાસ થયો તે વખતે મેટ્રિક્યુલેશનમાં પાસ થયું તે દા-
લમાં એમ. એ. ની. પરીક્ષામાં પસાર થવા જેટલું ગણાતું હતું. હવે ગામમાં મારી કીર્તિ
વધવા લાગી અને એક સમયે વિદ્વાનમાં મારી ગણના થવા લાગી

મૂળથી મારી ધર્મકેળવણીની બાબતમાં મારાં માતૃશ્રીએ ઘણી જ સારી કાળજી રાખી
હતી. અને હોદ્દપૂર્વે ઉપર મારી આરથા દદ બેસાડી દીધી હતી. હું કોલેજમાં ગયો ત્યાં
મેં નવું જ કૌતુક દોઢું ત્યાના વિદ્યાર્થીઓ મારી આ ધાર્મિક લાગણીને દસી કાઢતા, અને
વખતોવખત મારી પાછળ નિંદા કરતા હતા. પણ હુંતો દદ નિશ્ચયથી મારા નિત્ય નિય-
મોને વળગી રહી, ઈશ્વર પ્રતિ મારી ફરજ બજાવવા ચૂકતો નહો. કોલેજમાં પણ મેં
સુનિવૃત્ત ચાલુ જ રાખ્યું હતું કોલેજની ડિબેટીંગ સોસાયટીમાં હું વાચ્યાન સાંભળવા જતો.
પણ વાદવિવાદમાં બાગ લેતો નહો. કેટલાક ટીપ્પણી વિદ્યાર્થીઓ મારી ધર્મશ્રદ્ધા ઘણી
મજબૂત છે એવું જણાવતા, એ કારણથી “ ઈશ્વર છે કે નહીં,” “ પ્રાર્થનાની શી જરૂર છે,”
“ મૂર્તિપૂજાવિરૂદ્ધ કેટલીક દલીલો,” એવાં બાષણોવખતે મને પ્રમુખસ્થાન ઉપર બે-
સાડવાની દરખાસ્ત લાવતા, અને મારે તેવે વખતે પ્રમુખસ્થાને બેસવાની જરૂર પડતી.
તેમનો હેતુ મારી ધર્મની લાગણી ઉશ્કેરી મારા સુનિવૃત્તના નિયમનો ભંગ કરાવવાની હતી.
પણ તેઓ તેમાં સફળ થયા નહીં એવા પ્રસંગે “ બેસના મોહો આગળ ભાગવત ” વા-
ચ્યું નહીં એ કહેવતને અનુસરી વધારે મૌન અપાત્યાર કરી, બે ત્રણ ટુંક વાક્યોમાં સભા
ખરખાસ્ત કરેતા.

કોલેજના પુસ્તકાલયનો પૂરેપૂરો લાભ લઈ ઘણાખરા નામાંકિત ગ્રન્થકર્તાઓનાં પુ-
સ્તકો વાંચી નાખ્યાં હતા ખી એ. ની પરીક્ષામાં હું પેહેલા વર્ગમાં પસાર થયો. કોલે-
જમાં મને ફેલોશિપ આપના માંડી તે લીધી નહોં મારા પિતાનો વિચાર એકબેક. ખીનો
અભ્યાસ પુરો કરાવવાનો હતો, પણ તે મેં માન્ય કર્યું નહોં. છેવટે મારા દાદાએ યગ લગાડી
કમિશનર સાહેબની મારફત મને મામલતદારની જગ્યા આપવા માંડી તે પણ મેં કબુલ
રાખી નહોં. મારા પિતા તથા દાદાની આજ્ઞાઓ ઉપર પાણી ફેરવ્યું લક્ષ્મીની મારે શી
ખોટ છે ? કોઈપણ પ્રકારના બંધનશિવાય વિદ્યાભ્યાસ ચાપુરાખવો, દેશ પરદેશ સુસાફરી કરવી,
હુનરકળા વગેરેથી માહેત થયું, નવી શોધો ચલાવવી, નવા ઉદ્યોગો ઉભા કરવા એ બાબતપર મારું
લક્ષ વધારે હતું. આ અરસામાં મારા દાદાનો કાળ થયો અને મેં કોલેજ છોડી. થોડો વખત ઘેર
રહી પરદેશ રહ્યું કરવાનો વિચાર ચલાવી મેં આખા હોદ્દસ્તાનમાં કલકત્તાથી કરાંચી સુધી
અને કાશ્મીરથી સેતુબન્ધરામેશ્વર સુધી સુસાફરી કરી. ઇંગ્લાંડમાં અને યુરોપમાં મલાસ
કરવાનો વિચાર કર્યો પણ તે વખત લોકમત જોઈએ તેવો અતુકળ નહીં હોવાથી, મારા
પિતાએ તે વાતને અનુમોદન આપ્યું નહોં. એથી કરીને મારી કેટલીક નવીન શોધો બા-
બત્ત મતમાહેતી મેળવવાની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થઈ નહોં અને મનના વિચારો લૌકિક મતની
અજ્ઞાનતાને લીધે આગળ વધવા પામ્યા નહોં.

પાશ્ચાત્ય કેળવણીના પ્રચારથી ન્યુવાન વિદ્યાર્થીઓની વિચારચિંતિ અને વૃત્તિઓ
બદલાવા માંડી. મિશનરીઓએ હોદ્દપૂર્વે વિરૂદ્ધ ચર્ચાઓ ઉભી કરી. અંધારામાં પુરો “મહા-
રાજ સાઈબન કેસ” તે દરમિયાન ચાલ્યો, જેણે આખા ગુજરાતને ગંભીર મુકયું, અને

આજુ દિ'દુસ્તાન ખગમજાની નાખ્યુ "સુધારા" ને જય થયો વિનાયતના દરવાજા ખુલ્યા અને રાવસાહેબ મહીપતરામ અને કરસનદામ મુજળ વિવાયત જઈ આવ્યા અને નેક ન્યાતચર્યાઓ પણ ઉભી યઈ સુધારાવાળાઓએ સાસારિક સુધારાનો ઝડો ઉઠો કયો બાળવમ્મવિરુદ્ધ સભાઓ ભરાવા માંડી વિધવાવિવાહની હીમાયત થવા માંડી તેવામા 'શેરમેનીઆ'નું તોફાન શરૂ થયું તેમા ઘણા લોકો ખુદાર યઈ ગયા વગર મહેનતે અને વગર વિચારે ફક્ત કિમમત ઉપર નજર રાખી પૈસા રોકનારાઓમાના કેટલાક રક રિયતિમાંથી તાલેનન થયા, પણ ઘણાખરા લોકો શેરના સદામા ફૂંચ્યા, તે ઉલ્લા જ પાખ્યા નહીં ધર્મચર્યાઓ પણ નવું રચરચ પકડયું. બ્રહ્મસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, આર્યસમાજ, વેદધર્મસભા અને યાંચોસોરીકલ સોસાઈટી એમણે ધર્મસબધી વિચારો પ્રબલી આગ પોતપોતાની સમજ પ્રમાણે મૂકવા માંડ્યા અને લોકો પોતપોતાની સમજ પ્રમાણે અનુકૂળ મંડળમા દાખલ થઈ ધર્મસબધી વિચાર કરવા લાગ્યા હોંદુઓ હવે પોતાના ધર્મપુરતકોનો બારીકીથી વિચાર કરી તેમના મિદ્ધાન્ત ઉપર પૂરતું લક્ષ આપવા માંડ્યા અને પછી તત્ત્વજ્ઞાનનો શોખ હોવાથી, અને આ ચર્યાઓમા ધણી જ ગમત પડવા લાગી, અને શ્રીશકરાચાર્યના અને શ્રીરામાનુજચાર્યના મિદ્ધાન્તનું ખરું રહસ્ય સમજવા માટે એક વર્ષ હું કાશીમા જઈ રહી આવ્યો અને તે બામત ત્યાના પડિતો સાથે પુષ્કળ વાદવિવાદ કરી તેઓ પાસેથી કંઈક અરૂપ જ્ઞાન મેળવવા હું શક્તિવાન થયો છું સરકૂત ભાષાનો અભ્યાસ ઈંગ્લેન્ડ અને યુરોપીયન વિદ્વાનોમા ધીમે ધીમે વધારા માડ્યો, અને વેદાંતનું રહસ્ય હવે યુરોપીયન પડિતો સમજવા લાગ્યા છે, તથા હાલમા વેદાંતનો ખામ અનુભવ ભરત ખડમાં મેળવવા યુરોપીયન વિદ્વાનોએ આપતું પસંદ કર્યું છે, અને વેદાંત એક તત્ત્વજ્ઞાનની ધણી જ હીમતી ખાણ છે એમ ધીમેધીમે સમજવા માડયું છે

'લોકલ સેલ્ફ-ગવર્નમેન્ટ'ના નિયમ મુજબ આમોગામ યુનિસિપાલિટીના ધોરણોમા ફેરફાર યઈ લોકોના પ્રતિનિધિઓને યુનિસિપાલિટીમા દાખલ કરવામા આવ્યા છે, અને નામદાર મુમાઈના ગવરનરની ધારા મજામા પણ પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક મળ્યો છે ૧૮૮૫ થી રાજકીય બામતેનો વિચાર કરવા 'નેશનલ કોંગ્રેસ' રચાપવામા આવી છે, અને સાંસારિક 'કાનફરન્સ' પણ સાંસારિક સલાહો ઉપર વિચાર કરવાને મળે છે લોકો અસલના જેવા શારીરિક કેળવણીના પણ બેદરકાર રહ્યા નથી, લૉનટેનિસ, બે મિન્ટન, ક્રિકેટ, અને પુટબોલની રમતો ઉપર હવે લક્ષ આપવામા આવે છે અને ક્રિકેટમા તો આપણા સ્વદેશી રજુજિતસિંગજીએ દુનિયામા નામ કાઢ્યું હ દિલ્લીની વાત એટલી જ કે આપણા પારસીમાઈઓ જેટલું આપણા હિંદુમાઈ શારીરિક કેળવણી ઉપર લક્ષ આપતા નથી પણ ધીમે ધીમે શારીરિક કેળવણી હોંદુ લોકોનું વધારે ને વધારે લક્ષ ખેંચે છે એ ખુલી થવા જેવું છે

૥ કેળવણીનો પણ બેહોળો પ્રચાર હ જોવાને નસીમવાન થયો છું દેશમા બહુલા અને કેળવણી પામેનાઓની સંખ્યા ઘણી વધી છે, અને ભવિષ્યમાં તેનાથી સારા ફળ નીપજવાનો સંભવ છે એ રીતે આ ચાળીશ વર્ષની અંદર આપણી સાંસારિક, રાજકીય, ધાર્મિક અને શારીરિક રિયતિમા સુધારો થયો છે અને તે સબધી વિચાર કરવાને આપણા સ્વદેશી ભાઈઓએ લક્ષ આપના માડયું છે એ આનંદની વાત છે

આ, ચાળીશ વર્ષની દરમ્યાન મેં ધણું વાંચ્યું છે, જોયું છે, સાંભળ્યું છે, તરેહતરેહના ફેન્દાર અને ઉપલપાયકો મને દૃષ્ટિગોચર થયા છે, અને તે સખંધી મારા વિચારો ધીમે ધીમે મારા સ્વદેશી બધુઓ આગળ હું રજુ કરીશ. તેમાંથી તેઓ હંસ માફક દુધ પાણી જીરું કરી સાર અદલ્ત કરી મને કૃતાર્થ કરશે એ જ મારી વિનંતી છે.

મારા મુકામનું ખાસ ચોક્કસ ઠેકાણું નથી. પણ મારો ઘણો વખત હું મુંબાઇ રાજ-નગરીમાં ફાટું છું. પણ વખતોવખત સુરત, અમદાવાદ, રાજકોટ, પુના, કરાંચી, સતારા, કલકત્તા, મદ્રાસ, લાહોર, કાશી, નાગપોર, વગેરે હર નામાંકિત રમણે જરૂર પડે ત્યારે આંટા મારી આવું છું. તમામ જાહેર જગ્યામાં હું ફરું છું. અને ધણાખરા સાર્વજનિક કામોમાં અને મંડળોમાં હું ભાગ લઉં છું. પણ મારા ખાસ રનેહીમડળ શિવાય મને કોઈ જોળખતું નથી. મારી હાજરી ચિતાતો કાંઈ પણ હામ ખાલી નથી. મુનિસિપાલ કોર્પોરેશનની મીટિંગમાં પણ હાજર, સરકારની ધારા સભામાં પણ હાજર, મોટી મોટી લાઇબ્રેરીઓમાં પણ હાજર, બેંકમે ઉપર, પાસવાના બંદર ઉપર, અને બેંકરોડ ઉપર પણ હાજર, હી અને કોશી હાઉસમાં પણ હાજર, મોટા મોટા કેસોમાં વકીલ ખારીસ્ટરો કોર્ટમાં જુસ્માથી જડજને કે બૂરીને પોતાના અસીલના લાભની દૃષ્ટીએ લાંબા લાંબા હાથ કરી સમજવતા હોય ત્યાં પણ હું હાજર હોઉં છું. સોલિસિટરોમાં હું એક હોંશીયાર મેનેજીંગ ક્લાર્ક તરીકે ખપું છું અને શેરખતારમાં મને છેલ્લા દશ વર્ષ થયાં શેરફલાલ તરીકે લોકો જોળખે છે. મુંબાઇની તમામ 'સિટરરી સોસાયટી'માં મારી હાજરી હોય છે, ગેયટી, આલફ્રેડ, ગુજરાતી, વિગેરેયા, મેરખી, દેશી, વગેરે સર્વ નાટકશાળામાં હું ફરતો ફરતો જઈ પોહોંચું છું, અને ત્યાં ત્યાં શા શા ખેલ થાય છે અને તેમની લોકોપર શી અસર થાય છે તેની નોંધ રાખું છું. નેશનલ કોનગ્રેસની એક પણ બેઠક મારી ગેરહાજરીમાં થઇ નથી. ક્રિકેટમેચ, કે ઘોડાની-શરતોની રમતો હોય છે તે પણ મારી નજરની બાહાર નથી, અને જોડાના પાટીયા ઉપર પણ હું વખતોવખત આંટા મારી આવી ત્યાંની સર્વ અર્થાઓથી વાકેફ રહું છું. આગમાંડીમાં લોકો બ્યારે મને ન્યુસપેપર કે ચોપડીમાં ગરકાવ થઇ ગયલો માને છે તે વખતે હું લક્ષપૂર્વક તેમના ગપાટા સપાટા સાંભળી તેમની વાતચીતોથી વાકેફ થાઉં છું. સ્વાભાવિક રીતે કોઇપણ જગ્યાએ લોકનું રોળું એકઠું થાય છે કે ત્યાં હું દાખલ થઇ જાઉં છું. પણ મારા ખાસ રનેહી મંડળ શિવાય કોઇ પણ જગ્યાએ હું મારો લોક ફેડાવતો નથી.

આ પ્રમાણે હું દુનીયામાં એક સાક્ષીરૂપે રહું છું. દુનીયાના કોઇ પણ બ્યવહારમાં કાંઇ પણ ભાગ લીધા વગર સર્વ જનચર્ચા જોઉં છું. રાજ્યકર્તાની શી ફરજો છે, પ્રજાની શી ફરજો છે, કેજવણી પામેલા વર્ગની શી ફરજો છે, અધિકારીઓની રૈયત તરફ શી ફરજો છે, શ્રીમંતની ગરીબ તરફ શી ફરજો છે, ઓપરુપની પરસ્પર શી ફરજો છે, અને ધર્મશૂરુઓની શી ફરજો છે, બ્યાપારીઓનું શું કર્તવ્ય છે અને જાહેર આગેવાનોની શી જવાબદારી છે, તેનો બધો અનુભવ મેં મનોરાજ્યદ્વારા મેળવ્યો છે. ક્યા ક્યા કામોમાં ફેવા ફેવા લોકો ક્યાં ક્યાં ભુલ ખાય છે તે હું સારી રીતે જોઇ શક્યો છું. કોઇ પણ પક્ષની તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં હું દુરામદ કરીને પડતો નથી. અને સર્વ પક્ષો મારે મન જમાં લગી તેઓ મર્યાદામાં રહી વર્તે છે ત્યાં લગી સમાત છે. મેં દેવળ એક દ્રષ્ટા તરીકે

આ સંમારમાં ભાગ લીધો છે. વખતોવખત મારા રનેહી મંડળ તરફથી એકમને મારી જીંદગીનો અનુભવ જાહેર પ્રજા સમક્ષ મુકવાની ફરમાસ થઈ છે અને તેને માન આપી, મેં જોયું છે, વાંચ્યું છે, સાંભળ્યું છે, તેનો સાર વિચારમાળાદ્વારા વાચક વર્ગ આગળ મુકવા હું ઈરાદો રાખું છું, અને તેથી જો તેમને કંઈ રસ, ગમત કે આનંદ પડશે અને કોઈ પણ રીતે જનરસભાવ અને સ્થિતિમાં કોઈ પણ સુધારા થશે તો મારું જીવંતર કૃતાર્થ થયું છે અને એક ફોગટ ગયું નથી એમ હું માનીશ.

મારું કામકેટલાં હું હાલમાં ગુપ્ત રાખવા માણું છું, મને એકાંત વધારે પસંદ છે અને જનસમૂહની આગળ જાહેરરીતે દર્શિગોચર થવું મને પસંદ નથી, એ જ કારણથી હું મારો વર્ણુ અને લેખાસ પણ ગુપ્ત રાખું છું કે કોઈ મને ઓળખી શકે નહીં. જે ગૃહસ્થોને મારી સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવો હોય તેમણે “મુનિ” એ સરનામે, “સુદર્શન”ની ઓપીસ,—અમદાવાદ.” લખવું.

જો વાચકવર્ગને આ લેખ અનુકૂળ થઈ પડશે તો આવતા અંકમાં મારા રનેહી મંડળમાં જે ગૃહસ્થો છે તેમનો હુંકો જોડેવાલ આપવાનો મારો વિચાર છે.

લિ. સેવક

“મુનિ”

દુષ્કાલપીડા.

કારણ અને વારણ.

(મજેલુ *.)

૧

કારણ.

‘ વિદાય ચતી શતીના મોટામાં મોટા ’ દુષ્કાલને હજી એ વર્ષ થયાં નથી ત્યાર પહેલાં એક ખીજા ગંભીર દુષ્કાળે આપણા કમનસીમ દેશને ઘેરી લીધો છે. આપણી મરકાર દુષ્કાલ-દુઃખના તાત્કાલિક નિવારણ માટે જે ભઠ્ઠીરય પ્રયત્ન કરે છે તેને માટે નિરવધિ ધન્યવાદ થઈ છે. જૂના વિચારના કેટલાક ચોકો સરકારના યત્નને અંતરણ્યથી વખાણતાં છતાં ઈશ્વરની મરજી સામે થવાનો આ યત્ન છે એમ કહી એની અચ્ચકાર્યતા બતાવે છે. પરંતુ પાછલા અનુભવ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે દુષ્કાલના દુઃખના તાત્કાલિક નિવારણ સંબંધી સરકારની નીતિ ચતુર અને ઘણે અંશે સફલ છે એશક આવા મોટા સમારભમાં જૂલો થાય અને થાય છે, અને તે તરફ અધિકારીઓનું ધ્યાન ખેંચવું એ આપણો ધર્મ છે. પરંતુ તે કતંબ્ય સ્વીકારવામાં સરકારની તે નીતિનું અનુમોદન થાય છે. દુષ્કાલને માટે ખસ કરથી જે ભડોળ એકઠું થયું હોય તેનો આપણા વિચાર પ્રમાણે કદાચ અરથાને વ્યય થતો હોય, કોઈકતાર નિવારણયોજનાઓ વેળાસર અમલમાં ન મૂકાયાથી આર્તસંરક્ષણના

* લખનાર—રા. રા ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી. ખી. એ એલએલ. ખી.

સાધારણ રીતે આ પત્રમા આવતા રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર લખાણો મુકવાનો હાલ રિવાજ નથી. પંજી હિન્દતા દુકાળનો વિષય રાજકીય કરતા અધિક મહત્વનો અને વિશાળ હોવાથી, તેમજ આવી ચર્ચા કેવી વિહતા સાથે થવી જોઈએ એના દષ્ટાન્ત તરીકે, આ લેખ મુકવા જોવો છે.

તન્ત્રી,

સંબંધમાં કંઈ નિષ્ફળતા થતી હોય, આર્તસંરક્ષણની વ્યવસ્થાના સંબંધમાં કંઈ અપેક્ષા લાગતી હોય, અથવા કોઈ કોઈ સક્રિયત મનોવૃત્તિના વખતમાં મી. હોદ્દરનેસના હાથના સક્રિયર જેવા ખરચમાં કરકસર યાચ તેવી યોજના સૂચવતા પ્રબંધો રચાતા હોય-એ જુદું ખર્ચ-એ બધાને માટે સરકારનાં દાર ઠેકો યોગ્ય ન્યાય અને સ્તુતિ મેળવવા થત કરવાની આવશ્યકતાપૂરતા અંશમાં સરકારને એ કદુ વચન કહેવાનો પ્રસંગ પણ ખરો, તથાપિ એટલા ઉપરથી તાત્કાલિક દુઃખનિવારણનાં મુખ્ય ધોરણોની મહાર્થતામાં કંઈ ન્યૂનતા આવતી નથી.

ઈસ ૧૮૯૬ ના મોટા દુષ્કાલ વખતે આપણાં મામાણુ મહારાણીશ્રીએ એવી મહાન દેવી આગ્રા કરી જતી કે મારા રાજ્યમાં ક્ષુધાની પીડાથી કોઈ પણ મરે નહિ એવી વ્યવસ્થા કરવી. આ આગ્રામાં જે હિંમત્ કૃત્ય-અપુલ્કિ, જે પરમ કરુણા, જે હૃદયતા, અને મુખ્યત્વે કરીને જે પૌરુષ, જે અપરિનિત શ્રદ્ધા સમાયલી છે તેની કિંમત દુષ્કાલદુઃખનિવારણ માટે પગલાં લેવામાં જે નાના પ્રકારની મુશ્કેલીઓ નડે છે તેનો ખ્યાલ કરનારને જ જણાઈ આવે. દુષ્કાલથી પીડાતાં કસોડાં માણસો પુરુષપ્રયત્નથી નભાવી સકાય એવી પુલ્કિત ઉત્પત્તિ મટે પ્રથમ તો મહાર્થ ક્ષેત્રની આવશ્યકતા છે. અને તે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવામાં પુરુષપ્રયત્નની વિગ્યયશીલતા ઉપર અવિશ્રાન્ત શ્રદ્ધાની અપેક્ષા છે. આવી શ્રદ્ધાને અમારે જ આપણાંમાંના કટલાકને આમાં કાંઈક અવ્યવહાર્ય લાગે છે, પરંતુ વારતવિક રીતે જોતાં એક મહાન ન્યાયવાન હૃદયને આમાં કંઈ નવીન નથી અને આવા શ્રમને અગાવે જે દુઃખકર પરિણામ આવે તેના મુકાબલામાં આની સહસતા પણ અનંતશુભ છે.

રાજ્યતંત્ર લોકાનુમોદ માટે જ છે એ સદ્ગાન્યનીતિનું સર્વકાલનું સત્ર છે. રાજ્યનું જે ધન કહેવાય છે તે લોકનું જ છે એ પણ સ્પષ્ટ છે. એડુમેકો રાજ્યના 'કમાઉ દોકરો' કહેવાય છે એ શોષાક્રિત આ વિષયના પૂર્ણ વિચારથી પ્રાપ્ત કરેલા સત્યની નિશાની છે. હવે દુષ્કાલના સમયમાં કૃપિકાર વિગેરે ઉપર ધણેભાગે દુઃખમાર પડે છે એ વાતનું મહત્ત્વ થતાની સાથે જ તે દુઃખમાંથી તેમને છોડવાની કૃત્યતા, આવશ્યકતા, વિશાલ અનંકરણને તરત જ સમજાય છે. મનુષ્યમાત્રને આત્મરક્ષણની એક અવિદિત લાલસા રહે છે તે આત્મરક્ષાની લાલસાના પરિણામમાં પણ આ જ વિચાર રુદ્રરશે. રાજ્યતંત્રનો કર ઉપર નિર્વાહ છે અને તે કર ભરનારાઓ કર ભરવાની રિયતિમાં ન હોય, મરી ખુટ્યા હોય, અસકા થઈ ગયા હોય તો રાજ્યતંત્ર કેટલી ધાર નબે ? અમુક એક રાજ્યતંત્ર જરાક પણ સ્વયં યાચ નો પોતે આ કાલમાં આત્મમધાતી જ યાચ. અટલા સારૂ રાજ્યતંત્રને હમેશાં સચેત જામત રાખવાની આવશ્યકતા છે અને તેની વ્યવસ્થા માટે તે વ્યવસ્થાના નિર્વાહ કરનારાઓને પણ સચેત રાખવાની જરૂર નિવિવાદ છે. આ સ્વાભાવિક નીતિના ધોરણે જ જેમ કોઈ કમાઉ દોકરો અસ્વસ્થ હોય ત્યારે તેની સારવાર કરવા કુટુંમવર્ગ જેવી કાળજી રાખે છે તેવી જ કાળજીથી તેવી જ રીતે તન અને ધનથી 'દુષ્કાલપીડાનું નિવારણ કરવામાં રાજ્યકુટુંમનો સ્વાર્થ છે, રાજ્યકુટુંમની ફરજ છે. આ રાજ્યકુટુંમમાં રાજ્યમાં રહેનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિનો સમાવેશ થાય છે. જે સાધારણ મ્હાવૃત્તિ કોઈએક દુઃખી અને નિર્ધન વ્યક્તિને મદદ કરવા આપણને વારંવાર ઉત્તુક કરે છે તે જ દયા તે જ જિજ્ઞાસુ આપ દુષ્કાલપીડાન અનેકને મદદ કરવાની ઉત્તુકતા ઉત્પન્ન કરે છે. એટલી મોટી-કસોડોની સંખ્યા જોઈ હારી જવું એ કાનરતાની, મનોવલની નિર્મલનાની, નિશાની છે. તેમને બાધિને શરણ મોખી

આપણે મળ માણતા રહેવું એ નીચ સ્વાર્થપરાણતા છે. “સહુ સહુનું પ્રારબ્ધ”-એવે વિચારે કરોડો મનુષ્યનો સંહાર થતો નેઈ ખેસી રહેવું એ પ્રારબ્ધભાવનાની ગુલામગીરી સરખું છે. એથી ઉત્કુંડે તેવા કરોડોનું રક્ષણ કરવાનો ઉત્સાહ થવો, તેના માર્ગો શોધી કઢાડવામાં નડતી સુરક્ષીઓને ડગલે ડગલે દૂર કરતાં આગળ વધવું,—એમાં મનની વિશાલતા સૂચવાય છે, પૌરુષમાં શ્રદ્ધા મનાય છે, વિદ્યાતાના લેખ ઉપર ગેખ મારવાનું ઉચું મનોબલ પ્રકટ થાય છે. એક શબ્દમાં કહીએ તો આત્માની મદત્તાનું એમાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે.

વર્તમાનમાં આડ કરોડ પાંચ લાખ માણસની વસતિ વાળા પ્રદેશ ઉપર દુકાંલની થોડી ઘણી અસર છે. અને એવું ગણિત કરવામાં આવ્યું છે કે પાંચ કરોડની વસતિ-વાળા પ્રદેશમાં દુકાંલની બહુ જ ધાડી અસર છે. આ વખતે પશુઓનો મોટો સંહાર થઈ જવાથી દુકાંલની માડી અસર અસાધારણ છે એમ કહી શકાય; અને એવો અસાધારણ પ્રમંગ ધ્યાનમાં લેતાં સરકારનાં નિવારણ માટે ઉઠાડેલાં કારખાનાંનો લાભ લેતી સંખ્યા અસાધારણ નથી, બ્રિટીશ હદમાં ૪,૧૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસતિવાળા પ્રદેશમાં દુકાંલ છે ત્યારે બ્રિટીશ સંખ્યા દેશી સંખ્યાના પ્રદેશની છે બ્રિટીશ હદમાં પચાસ લાખ (૫૦,૦૦,૦૦૦) માણસ બધું મળીને સરકારના આશ્રયને લાભ લે છે. સને ૧૮૭૬-૭૭ ના દુકાંલ વખતે નીમાયલા કમિશને એવી ગણતરી કરી હતી કે ત્રણ કરોડ માણસવાળા પ્રદેશમાં દુકાંલ હોય તો સરકારને ૧૨મીસ લાખ માણસને આશ્રય આપવો પડે. આ પ્રમાણુ નેતાં અત્યારે દુકાંલપીડિત વસતિ અને આશ્રિતોની સંખ્યાનું પ્રમાણુ વધારે છે. ખેસક હજી શ્રીજગન્નાથમાં આ સંખ્યા વધવાનો સંભવ છે પરંતુ તેમાં આ વખતના અસાધારણ પશુ-સંહારથી થયેલી અતિ કડિણ દશા પણ કારણભૂત છે.

મી. હોલ્ડરનેસના સરચુલર સંબંધે આપણા ઈલાકાની નામદાર ગવર્નરની કાઉન્સિલમાં પુછાયલા પ્રશ્નોના જવાબ વાંચી આપણને એક થાય છે એન. મી. ગોખલેના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એન. મી. ન્યૂન્ટે કહ્યું કે, આશ્રિતો પાસે વધારે કામ લેવાનું અને જેટલું કામ ન થાય તેના પ્રમાણમાં ઓછા પૈસા આપવાના કાનૂનો ઘડાય છે તેનો હેતુ એ છે કે આશ્રયને પાત્ર માણસોની ખરી સંખ્યા માણુમ પડે. હિંદના કર ભરનારાઓના પૈસાનો નિષ્કારણુ વ્યય ન થાય તે મારેની સરકારની લાગણીનો આપણે જેટલાં વખાણુ દરીએ એટલાં ઓછાં છે, પરંતુ એમાં જેવાનું એટલું જ છે કે સને ૧૮૭૭-૭૮ ના દુકાંલ વખતે સર રિચર્ડ ટેમ્પલવાળો ‘એક પાઉંડનો ખેસક’ જે કારણોથી મુકરર થયો હતો તેવાં જ કારણો આ વખતે પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અને તેવાં જ બચકર પરિણામ આપવાનો ભય રહે છે *સર રિચર્ડ ટેમ્પલને સને ૧૮૭૭-૭૮ ના દુકાંલ વખતે દિન્ડિઆ સરકાર તરફથી દુકાંલ સંબંધે પોતાના પ્રતિનિધિ નીમ્યા હતા અને તેઓના મનમાં ચાર મુખ્ય સિદ્ધાન્તો વિદ્યમાન હતા (૧.) નિષ્કારણુ વ્યય ખીલકુલ થવા દેવો નહિ. (૨.) અતિવ્યયનું બરાબર નિયમન કરવું. (૩.) અવિચારી ખરચ ક્ષણુ પણ ટકવા દેવું નહિ અને ટુંકામાં (૪) રાજ્યનાં સાધનોનો બહુ કાળજીથી ઉપયોગ કરવો. આ વિચારોમાં ચરત થઈ એમણે એક પાઉંડ ખેસક કામ કરનારાઓને બસ, થશે એવું મત ઉચ્ચાર્યું,

અને એને પરિણામે જે ત્રાસદાયક પરિણામ આવ્યાં તે આ રથજે ગણાવવા બરૂર નથી. સરકારને અમારી એટલી જ વિનંતિ છે કે આવા મોટા દાનયજ્ઞમાં એવી ઝીણી નજર રાખવી કંઈ કામની નથી. આટલું તો નક્કી જ છે કે ધરખાર અને સગાં સબંધી ઝોડી સરકારની ખેરીયત ઉપર લોકોને વિનાકારણ આવવું સાફ લાગતું જ નથી. ખરચ વધારે થશે તો તે લોકોને જ આપવાનું છે. ખીજી રીતે કસર કરી લોકોના જીવનનું રક્ષણ કરવામાં યત્નશીલ થવું જોઈએ તેને બદલે આવે વખતે તેમાં કાતર મૂકવી એ સરકારના મહાદંધ સિદ્ધાન્તને ખીલકુલ છાજતું નથી. મી હોદ્દારને સના પત્ની સર રિચર્ડ ટેમ્પલની સવારી જેવી માડી અસર ન થાય તેને માટે આખી પ્રજા ઉત્સુક છે. મી. ન્યૂનન્ટનો ઉપરનો જવાબ વાચી એ ઉત્સુકતામાં ધણો હમેશા ધયો છે. પણ હજી આશા રહે છે કે એવા નિયમો અમલમાં મૂકી હજારો માણસોનો સંહાર થવા દેવા કરતાં થોડા લાખનું ખરચ વધારે કરવાનું મરકાર પસંદ કરશે—આવી બાબતમાં ડચુકે આંદ્ર આરગાઈલનો વિચાર જ અત્યુકાળીય છે સન ૧૮૭૩-૭૪ માં ખોરાકનું પ્રમાણ શુ આપવું તે સંબંધે તકરાર ખાલતા આ અધિકારીએ એવું મત ઉચ્ચાર્યું હતું કે આવા સ્વાયોમા સંચાલિતની બાબતે જૂલ કરવી એ વધારે સાફ છે અને જેટલું આવરયક હોય તેના કરતાં કંઈક વધારે આપવું એ કાર્ધક ઓછું આપવું તેના કરતા વધારે સાફ છે

પણ તાત્કાલિક દુખના નિવારણ માટે આ અને આવી કેટલીક બાબતોમાં આપણે સરકારને ધણું કહેવાનું હોય છતાં આવા પ્રસંગે જે મોટો પ્રશ્ન આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે એ છે કે દુષ્કાલની પીડા આટલી બધી ઘાડી શા માટે થાય ? આ પ્રશ્ન સંબંધી રાને ૧૮૭૬-૭૭ ના દુકાલ વખતે મી રોબર્ટ નાઇટ—સ્ટેટ્સમન પત્રના અધિપતિએ—મતે તપાસ કરી કેટલોક શ્રમ લઈ એક લેખ લખેલો છે તેમાં તેઓએ ચાર કારણો ખતાવ્યા છે

(૧) વર્ષાદની ન્યૂનતા.

(૨) લોકનું દારિદ્ર્ય.

(૩) જમીનની રસદીનતા (Poverty)

(૪) દેશમાં વાહનાદિકની ખામી

મી. રોબર્ટ નાઇટનો આ લેખ લખાયા પછી વર્ષાદની ન્યૂનતાના પ્રતિકારરૂપ કેટલોક ઠંકાણે મોટી નહેરા બંધાઈ છે અને આપણે વારંવાર એવી ફર્યાદ અત્યાર સુધી કરતા આવતા હતા કે રેલ્વેને બદલે નહેરાના બાધકામમાં વધારે ખરચ કરવાથી વિશેષ લાભ થશે એ આપણી ફર્યાદનું આ વખતે બજેટમાં સમાધાન પણ કરવામાં આવ્યું છે નહેરા વિગેરે વર્ષાદને અભાવે જમીનને પાણી પાવાનાં સાધનો પૂરાં પાડવા માટે સરકાર હવે પૂરતું લક્ષ આપશે એવું આપણને વચન

ફે એક પાર્ટીડ ખોરાક રાખધે ચાલેલી જખરી તકરાર અને તે સંબંધી થયેલા રિપોર્ટો અને ઠરાવોની નોંધ લેવાનું આ રથજ નથી. જગાસ વાચનાર મી. ડિગ્બીના 'ફેમિન કંમેપેશન' એ નામના ગ્રંથના ખીજા પુસ્તકમાં જોઈ લેશે આ રથજે આટલું કહેવું બસ થશે કે સર રિચર્ડ ટેમ્પલ અને મહાસના મેનિટરી કમિશનર ડૉક્ટર કાનિશ વચ્ચે જખરી તકરાર ચાલ્યા પછી અને ડિરિટ્ક્ટ અમલદારોના અભિપ્રાયો (પાનું ૨૧૬ ઈ) એક પાર્ટીડ—ખોરાકની વિગદ પણ પછી મદ્રામની સરકારને મર રિચર્ડ ટેમ્પલનો ઠરાવ રદ કરવો પડ્યો હતો. (જુઓ ડિગ્બી 'ફેમિન કંમેપેશન')

મળ્યું છે એ બહુ સતોષની વાત છે ન જ્યાં પાણી મળતું હોય ત્યાં ખેતરે કુવા કરી આખા હિંદને* વાડીપડું અનાવી દેવાની મી. તાલીયારખાનની યોજના પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. કાઠીયાવાડમાં આ રીતનો કેટલાંક રાજસ્થાનોએ આરંભ કર્યો હતો અને તેનાં પરિણામ ઘણે ભાગે સારાં માત્રુમ પડ્યાં છે તેમ જ વાહનાદિકની ખામી અંધ યજ્ઞ છે. ચાલતા વર્ષના અગ્રેષ્ઠ ઉપરથી જણ્યુરી કે આ વર્ષને આખરે સુમારે ૨૮૦૦૦ માઇલ રેલવે દિંદમાં પસરી છે અને જ્યાં જ્યાં પ્રથમ વાહનની ખામીને લીધે અજ પહોંચાડવાની ઘણી ખામીઓ હતી ત્યાં સરકારે દુષ્કાલ દુઃખનિવારણના એક ઉપાય તરીકે, ખીછ રીતે ખોટ જતી હોય તો પસ, રેલવે નાખી એ દુઃખ દણ્યું છે આ વર્ષનો દુષ્કાલમાં એક સારી વાત એ છે કે દુષ્કાલવાળા તેમ જ સારા પાક ઉતર્યો છે તેવા પ્રદેશોમાં બાય લગભગ સરખા જેવા જ છે. ઉલટું કેટલેકે દેશોએ એમ પણ દેખાય છે કે ખપ કરતાં દાણાનો સમઠ વધારે મધ પડ્યો છે અને કેટલાક ઉતાવળા વેપારીઓને મોટી ખોટ જવા સંભવ છે.

પરંતુ હકીકત એવી છે કે લોક પાસે ઘણો ખરીદ કરવાને સાધનની ખામી છે. શહેર છોડી જરાક બહાર જઈશું તો શરીર ઉપર ચોંચરાં યજ્ઞ ગયેલાં લુગડાં, ખમા ઉપર જુતાં ફાટાં અને મેલા ગોદડાં, લઈ સખ્યાખંધ માણસો શહેર ભણી આવતા જોઈશું. આનો અર્થ એવો સમજવાનો છે કે તેમના ઘરમાં જેટલું રાચરચીલું વાસણકુસણ કે દરદાગીના હાતું તે બધું વટાવી ખાઈ એટલા ઉપર જ રહી સરકારની ખેરીયતનો આશ્રય લેવા તે લોકો જાય છે. જો લોકોમાં શરીરસત્ત્વ સારી પેટે હોય અને એક વર્ષ નહીં શકે તેટલો માયો હોય તો તેમને વિનાશરણ આટલું દુઃખ વેડી આશ્રય લેવા આવવા જરૂર પડે નહિ. પરંતુ લોકોની સ્થિતિ એટલી નબળી યજ્ઞ ગઈ છે કે વર્ષાદની ન્યૂનતાની સાથે જ દુષ્કાલપીડા ઉભી થાય છે. મી. ડિગ્મી કહે છે કે આપણા દેશમાં દુકાળ વિનાના ભાગોમાં હિંદની આખી વસતિને પૂરું પડે તેટલું અનાજ છે પણ તે અનાજ ખરીદ કરવાની લોકનામાં શક્તિ નથી. વર્ષાદ હોય તો ખેતી થાય—પાક ઉતરે તેમાંથી ખેડુ વર્ગને નિર્વાહ ચાલે, અને વીણવા લણવા ઝાટકવા વિગેરે કામમાં તેમ જ ઉપજ થયેલ અનાજને એક ગામથી ખીજે ગામ લઈ જવા લાવવા વિગેરેમાં કપાસનો પાક હોય ત્યાં કાલાં ફેલવામાં ગામના છતર જોડો અને ખેડુનોનાં બાઈડી છોડરાને મહેનત મળે, જેમાંથી થતી કમાણીમાંથી તેઓ પોતાના ખપ જેટલો ઘણો વિગેરે મેળવી શકે પણ આ વખતે ગ્રામજનતાની અધમમાં અધમ ભીતિથી તે ખેડુ સુધીને દુષ્કાલને લીધે મહેનત મળતી નથી. પાકલા સમઠનો અભાવ છે, શરીરમાં બળસત્ત્વ નથી એટલે તે તરત જ દુષ્કાલપીડાના પાત્ર થાય છે. કાઠીયાવાડમાં એક એવી વાત ચાલે છે કે પાછળના એક દુષ્કાળ વખતે કોઈ એક કાઠીને ત્યાં મેમાન આવ્યા. કાઠી પૈસાવાળો હતો પણ તેના ઘરમાં ઘણા ન હોતા. જમવાની વખત યજ્ઞ તે વખત તાંસલાંમાં એકેક રૂપીયો મૂકી ચાકરો જોડે તે તાંસલા મેમાનેને મોકલાવ્યા, અને પોતે કઠાર ખાઈ મરી ગયો. ઈંગ્રેજ સરકારની વિચારવંત રાજ્યનીતિથી ઓગણીસમા સૈકાના આશ્ચર્યજનક રોધોથી અને દુનિયાની ઘણે અંશે શાન્તિ ભરેલી સ્થિતિથી સદ્ભાગ્ય અત્યારે આવો પ્રસંગ નથી. નાના મોટા સર્વ વ્યાપારના રથોમાં જેટલો જોઈએ તેટલો ઘણો દાનર છે, પરંતુ દીલગીરી એટલી છે કે રૂપીયો નથી.

+ જુઓ દિનેન્સ ભનિરદરતું બાવળ.

* જુઓ મી. તાલીયારખાનનો પત્ર—વૈષ્ણવમાં.

આમ હોવાનું કારણ શું ? મી. ફાલગાધ નવદોગજી હિંદના દારિદ્ર્યના વિષય પાછળ પોતાની જીદગી માળે છે, અને ટ્રાન્સેસના અગ્રેસરોએ સરકારી અમલદારોના અભિપ્રાયથી જ અતિ વિષમ દારિદ્ર્યનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યું છે આ મંથને એનું લિંગ્વેશન માત્ર કરવા નેહલી જગા છે

સને ૧૮૬૪ માં લૉર્ડ લૉરેન્સે લખ્યું છે કે બધું જોતા હિંદ એક બહુ ગરીબ દેશ છે સને ૧૮૭૦ માં લૉર્ડ મેયોએ પણ એ જ વાત કબુલ કરેલી છે સન ૧૮૭૮ માં ફ્રેન્ચ મિશનના એક મેમ્બર સર જેમ્સ કેડેરે સને ૧૮૮૦માં તથા એગ્રિપ્લેચર ડીપાર્ટમેન્ટના સેક્રેટરી મી. એ. એ. હુમે પણ આ જ વાત કરેલી સર વિલિયમ હન્ટર જેના અભિપ્રાયને આપણી સરકાર હમેશા ધણું માન આપે છે તેમણે સન ૧૮૮૧ માં લખેલું છે કે હિંદમાં ચાર માણસ હમેશા ઉણા રહી જીવન પૂરું કરે છે સન ૧૮૮૨ માં લૉડ કોમરે પણ હિંદના કર બરનારા ધણા જ ગરીબ છે (The tax-paying community is exceedingly poor) એવું મત કાઉન્સિલ એમ્બરગ હમ્બર્ગે હતું સન ૧૮૮૩ માં 'નાર્મન્ડીન્ય' સે ચરી એ નામના પત્રમાં લખતા ડયુક ઓફ કાલાઈસે લખ્યું હતું કે જો સાધારણ દારિદ્ર્ય અને નિર્વાહની અધમમાં અધમ રિયતિ હિંદના ગામડાઓની વસતિમાં અતિવિસ્તૃત અંશે દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેનો દાખલો પાશ્ચાત્ય દેશોમાં નથી સન ૧૮૮૮માં સર આર્થર કમિયલ-જેને માટે આપણી સરકાર મોકલે માન ધરાવે છે તેઓએ આસામના ઓફ કમિસનર તરીકે લખ્યું છે કે ખેડુની વસતિનો અર્થ બાગ ધરાઈને જમવું એ શું બીજું છે તે જાણવા વિના વરસોના વરસો કઢાડે છે x

મરવિલિયમ હન્ટરે જ્યારે ચાર કરોડ માણસ હમેશા ઉણા રહે છે એવી વાત બહાર મૂકી તે વખત એક કમિશન નીમાઈ તપાસ થઈ હતી તે તપાસના રિપોર્ટો સિદ્ધ થયા નથી પણ હમણાં મિ. ડિગબીએ તે વખત આવેન રિપોર્ટોમાંથી ત્રણ ખેડુતના સરવૈયા ખનાવ્યા છે જે ઉપરથી આપણા ખેડુવર્ગની ગરીબાઈનો સદજ ખ્યાલ આપણને આવી શકે એમ છે

૧ ખેડુ હીરા બોધા ઉમર વર્ષ ૪૦, ૨૪ એકર જમીનનો ખેડુ

જ	ઉ
૧૬૨-૦-૦ આગતર તથા પાછતર	૨૩૪ ૮-૦ ખરચ
ઉપજના	૭૨-૮-૦ સરકારખરજી
૭૨-૮-૦ બાકી રેવા.	૧૮-૦-૦ ખીના
/	૧૨૦-૦-૦ કુકુબના ખોરાકી
/	/ ખરચના
/	/ ૨૪-૦-૦ કપડાં
/	/
/ ૨૩૪-૮-૦	/ ૨૩૪-૮-૦
આ ખેડુના સંપત્તિમાં રિપોર્ટમાં એવી રિમાઈ છે કે આને ૨ ૨૫૦ નું રેલુ છે	
રેલુ શીતે થયું તે ઉપરની તપસીયામાંથી ૨૫૪ થાય છે	

x જુઓ ઇન્ડિયન પોલિટિકલ 'પ્રોવર્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' પાનું ૧૧૪-૫"

૧ કમાલ ચમાર ઉમર વર્ષ ૩૦; કુટુંબના માણસ ૧; દસ એકર જમીનનો ખેડુ-
કાષ્ટકવાર ફાડીએ જાય છે અને આનો ખે આના કમાય છે "કમાન ન્યારે મળે ત્યારે
ખે વાર જમે છે અને નહિ તો એક વાર" "એની સ્ત્રી પાસે રૂપાના દાગીના ખીલકુલ
નથી. ન્યારે જોઈએ ત્યારે કાંઈનું હળ લાવીને ખેતી કરે છે

સરવૈયું

જ	ઉ
૯૧-૦-૦ ઉપજ.	૧૦૪-૧૨-૦ ખરચ
૫૪-૦-૦ દાણાની ઉપજ	૩૨-૦-૦ સરકાર બરણું
૨૨-૧૨-૦ ધીપ્.	૬-૮-૦ મજુરી
૧૫-૪-૦ મજુરી.	૫૮-૧૨-૦ ખોરાકી ખરચ.
	૭-૮-૦ કપડાં.
૯૧-૦-૦	૧૦૪-૧૨-૦

૧૩-૧૨-૦ ખાકી દેવા

૧૦૪-૧૨-૦

૩. અભેરામ. ઉમર વરસ ૪૦; કુટુંબના માણસ જણ ૫; નવ એકર જમીન ખેડે છે
ન્યારે દાણા હોય ત્યારે હમેશના પાચરે દાણા વાપરે છે ન્યારે દાણો મોઘો હોય
ત્યારે માત્ર ત્રણ ચોર; બાજરો પાક્યા પહેલાં તેણે ખાધો હતો એની પાસે કામળા નથી.
સરવૈયું.

જ	ઉ
૭૦-૪-૦ ઉપજ દાણાની	૧૨૯-૧૫-૦ ખરચ
૧૮-૦-૦ કુખના વેચાણની	૬૮-૧૫-૦ સરકાર બરણું
૧૫-૦-૦ પરચુરણ મજુરીની કમાઈ	૬-૮-૦ ખી તથા ખરચ
૧૦૩-૪-૦	૪૪-૦-૦ ખોરાકીના
૨૬-૧૧-૦ ખાકી	૭-૮-૦ કપડાં
૧૨૯-૧૫-૦	૧૨૯-૧૫-૦

ઉપરના ત્રણ સરવૈયામાંથી ખેડૂતની સ્થિતિ સમજી લેવાની મુશ્કેલ નથી.
ઉપર લખેલા સરકારી અમલદારોના સ્પષ્ટ અભિપ્રાય અને મી ડિગ્રીની આપેલાં
આ દાતાનું હિંદના લોકોની ગરીબાઈ સાબિત કરવા બસ છે
ખીજા દેશોને મુકાબલે આપણી નિર્ધનતા આપીત કરવાની એક ખીજી રીત પણ
જોઈએ. નીચેના કોષમાં આપણા દેશની વસતિના પ્રમાણમાં માયાદીઠ શી ઉપજ આવે
છે તે ખીજા દેશોમાં આવતી સરેરાશ સાથે સરખાવાઈ છે. +

દેશ	પાઉડ રટલિંગ	દેશ	પાઉડ રટલિંગ
ઇંગ્લેન્ડ	૪૧	ડેન્માર્ક	૨૩૨
યુનાઇટેડ કિંગડમ	૭૫૨	ગ્રીસ	૧૧૦૮
રશીયા	૯૦૯	યરપ	૧૮
સ્પેઇન	૧૭૦૮	આસ્ટ્રેલીયા	૪૩૦૪
હોલેન્ડ	૨૬	જર્મની	૧૮૦૭
સ્વિટ્ઝરલેન્ડ	૧૬	ઇટલી	૧૨
ટર્કી	૪	બેલજિયમ	૨૨૧
કેનેડા	૨૬૯	સ્વીડન અને } નારવે }	૧૬૨
સ્કોટલેન્ડ	૭૧		
આયરલેન્ડ	૧૬		
ફ્રાન્સ	૨૫૭	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૨૭૨
આસ્ટ્રીયા	૧૬૭		
પોર્ટુગલ	૧૩૬	હિંદુસ્તાન	૨

(સર ડેવીડ બાર્થર અને લોર્ડ ક્રેમરના હીસાબે)

બીજા બધા દેશોના પ્રમાણમાં આપણા દેશની નિર્ધનતા આ ઉપરથી કેવી છે અને

કેટલી બધી છે તે સ્પષ્ટ થાય છે

પરંતુ એમ કહેવામાં આવે છે કે (૧) હિંદમાં વસતિ વધી છે; (૨) કરનું પ્રમાણ બીજા દેશો કરતાં ઘણું જ ઓછું છે; (૩) ખેતી નીચે દિવસે દિવસે વધારે જમીન આવી જાય છે; (૪) સોના રૂપાનો મોટો જથ્થો દરવર્ષે એકઠો થાય છે; (૫) વ્યાપાર વર્ષોથી ખીલતો જાય છે આ બધા ઉપરથી હિંદની સ્થિતિ આખા દેશ એમ સ્પષ્ટ અનુમાન કરવાનું છે આ બધી દલીલોની સંવિસ્તર તપાસ કરવી, એ આ સ્થલે અનુચિત છે. પણ આટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે—

(૧) વસતિનો વધારો એ એકવાર આખા દેશની નિશાની બનાતી હતી. હવે તે સિદ્ધાન્ત ફરી ગયો છે અને વસતિ જોશો તો પણ પાછલા સેન્સસ ઉપરથી ૨૮ દેશોમાં હિંદની વસતિના વધારાનું પ્રમાણ ૨૦ મે નબરે આવે છે એટલે ૨૮ દેશોમાં હિંદ કરતાં વસતિના વધારાના મોટા પ્રમાણવાળા ઓગણીસ બીજા દેશો છે. વળી બીજી તરફથી એમ પણ કહેવાય છે કે વસતિના વધારાને લીધે જ હિંદ ગરીબ થતું જાય છે. (આનો તપાસ આગળ ઉપર કરીશું)

(૨) કરના પ્રમાણ સંબંધી જોવાનું એટલું છે કે—વસતિની સંખ્યાના પ્રમાણમાં એ કદાચ ઓછું હોય પણ ઉપજના પ્રમાણમાં કેટલું છે તે વિચારવાનું છે મધ્યકાલીન ઉપજ માથાદીક આવીસ પાઉડ છે ત્યારે કર માથાદીક પાઉડ ૨, થી ૧૧, પેન્સ ૮ —એટલે એટલે ૬૫ ટકા છે ત્યારે હિંદમાં ડેવિડબાર્થરની ગણતિ પ્રમાણે ઉપજના ૩. ૨૭-૦-૦ ને હીસાબે નવ ટકા જેટલો કર આવે છે

(૩) ખેતી નીચે દિવસે દિવસે વધારે જમીન આપતી જાય છે આ વાત એક રીતે આખા દેશ સત્યવે પણ એમાં જોવાનું એટલું છે ખૂબ વસતિ અથવા સાધનને અભાવે પડતર રહેલી સારી જમીન ખેડવાયુ થાય છે, કે તેમ ચવાનો બીજા દોષ કારણ છે? વળી

એમાં એક ખીલું એ પણ જોવાનું છે કે તેમ ચવાથી પૂર્વે ધણી જમીન ઢોર માટે પડ-
તર રહેતી તે હવે ખેડવાણ ચવાથી ઢોરને પ્રમાણમાં નુકસાન છે. અને નવી ખેડવાણ
ચવાથી જમીન ધણે ભાગે હલકા દરની હોષ તેના ઉપર વધારે શ્રમ લેવો પડે છે અને
પરિણામે ખેડનારને નુકસાન થાય છે.

(૪) સોનારપાના જયા સંબંધે માત્ર એટલું કહેવાનું કે છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષમાં આ-
પણે જેટલું સોનુંરૂપું એકઠું કર્યું છે. તેનું પ્રમાણ માયાદીક પાંચ આના અને એક ગણતિ
પ્રમાણે તો સવા આના જેટલું આવે છે. ખરેખર આ જ્યો બહુ નથી, આખાદી બતા-
વનાર નથી.

(૫) વ્યાપારના સંબંધમાં પણ જરાક વિચાર કરતાં માલુમ પડશે કે—જ્યારે નીકાસ
(Exports) કરતાં આયાત (Imports) વધારે હોય ત્યારે જ વ્યાપારની ખીલવણી એ
દેશની આખાદીનું ચિહ્ન લેખાય છે. આયાતની કિંમત આપણે નિકાસથી આપીએ છીએ,
અને જ્યારે એક દેશ પરદેશ સાથે વ્યાપાર કરે ત્યારે નિકાસને બદલે જ આયાત આવે
તેમાં નિકાસની કિંમત અને નફા બેનો સમાવેશ થવાની ઇચ્છા રાખે છે હવે આપણે
હિંદના વ્યાપાર સંબંધે જોઈશું તો માલમ પડશે કે સને ૧૮૩૫ થી ૧૮૪૪-૪૫ સુધી
આયાત કરતાં રૂ. ૫,૮૬,૨૫,૦૦૦૦ ની કિંમતનો નીકાસ આપણા દેશ તરફથી વધારે
ગયો છે. આના બદલામાં આપણને કોઈ જ મળ્યું નથી હકીકત એવી છે કે જ્યારે પૂર્વે આ
પણે તયાર કરેલી વસ્તુઓ પરદેશ મોકલાવતાં એટલે તે વસ્તુઓ ઉપર મહેનત કરી તે
મહેનત અને નફા પરદેશના લોકો પાસેથી આપણે લેતા, ત્યારે અત્યારે આપણે જમીન-
માંથી ઉપજે તેવી વસ્તુઓ જ મોકલાવીએ છીએ, અને તયાર કરેલી વસ્તુઓ પરદેશથી મ-
ગાવીએ છીએ—એટલે પરદેશને મહેનત અને નફા આપીએ છીએ અને એવી ગણતિ
કરવામાં આવે છે કે વર્ષોવર્ષ આપણે આ રીતે પચાસથી સાઠ કરોડ રૂપિયા ખોઈએ છીએ.*

આટલું આ સંબંધે લખવાનું પ્રયોજન એટલુંજ બતાવવાનું છે કે ખેડવર્ગ અને કાર-
જોથી ગરીબ છે એટલું જ નહિ પણ વ્યાપારનાં મયકામાં પણ જે કોઈ ધન હેખાય છે તે
પ્રમાણમાં ધણું જ થોડું છે. મી. ડિગ્બી ઉપર લખેલા પત્રમાં લખે છે કે ઈંગ્લંડનાં લેન્ડ-
શીયર અને ચોર્ડશીયર એ બે પરગણાઓમાં જેટલા ધનિકો છે તેટલા આખા હિંદમાં નથી.

હિંદની આ ગરીબાઈ એ દુષ્કાલપીડાનું મુખ્ય કારણ છે. હિંદની વસતિના ૮૧ ટકા
ખેતી ઉપર નિર્વાહ કરે છે, અને બાકીના ચાલુ ટકામાં પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ લેન્ડેશીયર
અને ચોર્ડશીયર એ બે પરગણાં જેટલા ધનિકો નથી. આ ટકાણે આપણે આ પ્રમાણ-
ગરીબાઈનાં કારણો તપાસવા અને ઉપાયોનું સૂચન કરવાનો ઉપક્રમ નથી એટલે એ બાબત
બાબત ઉપર રાખી માત્ર ખેડુતોના સંબંધમાં જ જે કોઈ સમજવાનું છે તે રજૂ કરીશું.
ત્યારે ખેડુતોની અતિદરિદ્રતાથી જ દુષ્કાલપીડા આટલી ઘાટી થાય છે તો તાત્કાલિક
નિવારણના ઉપાયો લેવાની સાથે એ દરિદ્રતા હમેશને માટે દૂર કરવાના, અને એ રીતે દુષ્કાલ
પીડા ઓછી કરવાના, ઉપાય યોજવા એ વધારે વાજબી છે. ત્યારે આપણે પ્રયાસ એ જ
દરિદ્રતા દૂર કરવા તરફ જ જવો જોઈએ, અને તે દરિદ્રતાનાં શા કારણ છે તે તપાસ ક-
રતાં તે દૂર કરવાનાં સાધનો પણ સઘ સમજીએ.

(અપૂર્ણ.)

કવિતા અને સંગીત.

(મળેલું.) *

(અનુસન્ધાન મત અંક પૃષ્ઠ ૧૯૬ થી.)

વર્ણાનુપ્રાસનું કર્ણમાધુર્ય સાચવવું કેટલું આવશ્યક છે તે આ સરખામણી ઉપરથી જણાશે, એ કલાવિધાનનું સ્વરૂપ વ્યંજનો વગેરેના મહાપ્રાણાદિક પ્રયત્નોની પરીક્ષા કરીને ઉપર હમણાં જ આપણે તપાસ્યું. પરંતુ તે ઉપરથી એમ માની લેવું ના જોઈએ કે હેવી રચના કવિ પોતાની મેળે ધારીને કરી સકે છે. એ તો અકૃત્રિમ હોય ત્યારે જ મધુરતાનું સાકાર્ય નીપજે. વર્ણમાધુર્યને મુખ્ય લક્ષ્ય કરીને જ પ્રવૃત્તિ થાય તો ફલસિદ્ધિ થવાની નહિ. કવિતા પોતાના સ્વાભાવિક પ્રવાહમાં ચાલતાં જ એ પ્રકારના વિલાસ આપોઆપ એક પ્રકારની નૈસર્ગિક પ્રેરણાથી જ સ્વીકારી લે છે. સુન્દર સ્ત્રીની ચાલવાની છટા, તેમ જ ખીજા અંગના વિવિધ વિલામમાં લલિતતા સ્વાભાવિકરીતે આવે અને કૃત્રિમ રીતે આણવા જાય અને એ એ વચ્ચે જેટલો ફેર પડે, તેટલો જ કવિતાની ખાજતમાં પણ છે. આ કારણને લીધે જ કહોર વર્ણ સામટા ન ખડકવાને પ્રસંગે પણ કવિ દલપતરામના વર્ણાનુપ્રામ કલ્પકટુ બને છે. દલપતરામ હેનાં દહાન્ટોથી ભરપૂર છે. એક જ ઉદાહરણ લઈએ:—

“ ધનતણા ધોર શુણી મોર બોલે જોર કરી;

સ્વાતિતણા ખિંદુ શીપ ઝડપથી ઝીંમે છે, ”

અહિં મહાપ્રાણ વ્યંજનનું ભારેપણું મટાડવા ધોપતણા સ્વીકાર્યા છતાં, વર્ણાનુપ્રાસની મધુરતા ન આવવાનું કારણ એ કે એ વર્ણાનુપ્રાસ આપોઆપ સ્વાભાવિક રીતે આવ્યા નથી જણાતા. આ પંક્તિયોમાં મેધમર્જન પ્રધાનત્વે વર્ણનવિષય નથી; તેથી કરીને મહાપ્રાણ વ્યંજનવાળો વર્ણાનુપ્રાસ કશાને પોપણ કરતો નથી. તેથી જ કદા અનુપ્રાસ આણવાને માટે જ આપ્યો છે, એમ અહિં જણાઈ આવે છે ‘ મોર બોલે જોર કરી ’ હેમાં ‘ જોર ’ શબ્દ નિરર્થક જ છે, તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે માત્ર યમક માટે એ શબ્દ મૂક્યો છે. આ રીતે જણાશે કે શબ્દાલંકારને મુખ્ય લક્ષ્ય કરી પ્રાધાન્ય આપવાને લીધે કર્ણમધુરતા સધાઈ નથી. કવિ દલપતરામના એક શિષ્યના “કાવ્યકૌસ્તુભ” નામના પુસ્તક માં તો વર્ણસંગીતની કલ્પકટુતા આથી પણ વધારે હલેગકર જણાઈ આવે છે.

વર્ણસંગીતનું કર્ણમાધુર્ય આ રીતે જોતા વખતે એમ ભમ યશે કે વર્ણાનુપ્રાસના કૃત્રિમ નિયમોથી એ સાધી સકાય પરંતુ એકવાર કહ્યું જ છે કે કલા તે કૃત્રિમતા નથી, પણ નૈસર્ગિક શક્તિયે સ્વીકારેલી સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે; અને જે ક્ષણે કૃત્રિમતાનું સેવન કરીને કલા મેળવવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો તે જ ક્ષણે તે આપણા આસમાથી છટકી જવાની તો પણ જૂદા જૂદા ઠરિયેની કૃતિયો તપાસતાં એક વિશ્લેષણ રિયતિ જોવામાં આવે છે કે જે કવિયો સંગીતના-સ્વરસંગીતના-વિષયમાં નિપુણ હોય છે ત્યેમની કવિતામાં પણ વર્ણસંગીતનું શ્રુતિમાધુર્ય તેમ જ સ્વરસંગીતક્ષમતા વિશેષ દોષિમાં પ્રગટ હોય છે, અને એ નિપુણતાવિનાના કવિયોનાં કાવ્યો એ ખાજતમાં ખામીવાળાં જણાય છે મિલ્કન, શેલી વગેરે કવિયો સંગીતકલામાં નિપુણ હોવાને લીધે હેમનાં કાવ્યોમાં વર્ણમાધુર્ય લગભગ સંગીતમય બનેલું સર્વ કોઈ સ્વીકારે છે. ગુજરાતીમાં દયારામભાઈનાં ગીતની

મધુરતાનું પણ એ જ ખીજ છે. તેથી વિરુદ્ધ ઉદાહરણ કવિ હલપતરામ, હરિલાલ હર્ષદ-
રાય ક્રુવ, વગેરેની કૃતિમાં જણાશે. મણિલાલ દ્વિવેદીનાં કાવ્યોમાં કાંઈકવાર એ પ્રકારની
ખામી જણાઈ આવે છે, પરંતુ વિશેષ નહિં. એટલું તો સત્ય જ છે કે સંગીતનિપુણ
કવિયોના કાવ્યમાં ખીજ હોય ગમે તે હોય, પણ માધુર્ય સવિશેષ તરતું જણાય છે. બીમ-
રાવનાં કાવ્યો આ તત્ત્વનાં સખળ ઉદાહરણ બને છે આ તત્ત્વનું ઊંડું ખીજ એ છે કે
કવિતા રચવામાં માત્રાઓનો દ્વિસાથ મેળવવાની કૃત્રિમ ગણિતમય કૃતિથી આરંભ કરીને
પ્રવૃત્તિ નથી થતી, જો કે તેમ કરનારા કેટલાક ઝણવામાં પણ આવ્યા છે, પણ હોમની
કૃતિયો કવિતાના નામને પણ હાથક નથી હોતી, પરંતુ કાવ્યની રચનાની સાથે જ કવિ
એક પ્રકારનું કાંઈક અસ્પૃશ્ય શુન્ન અનુભવે છે અને કરે છે આ ઉપરથી હમણા જ કહેલા
કવાના નૈમર્ગિકપણને બાધ આવે છે, એમ માનવાનું કારણ નથી. કેમકે કાવ્યરચનાને
સમયે શુન્ન થવાની પ્રવૃત્તિ તે ફક્ત ફક્ત થતા કલ્પમાધુર્યનું પૃથક્કરણ કરવા માટે આ-
પણે તપાસી છે, કવિ પોતે એ પૃથક્કરણનું સ્વરૂપ અનુભવતો નથી, પરંતુ સાક્ષાત્ અને
સ્વાભાવિક રીતે જ એ પ્રવૃત્તિમાં તણાય છે. તેમ જ સંગીતવત્ માધુર્ય ફક્ત થવા માટે
એક પ્રકારના અનુપ્રાણન (Inspiration) ની પણ આવશ્યકતા છે. કવિતા અને સં-
ગીતના ઊંડા અને સૂક્ષ્મ સંબંધનું જ એ પરિણામ છે. એ બેનું પરતમ તત્ત્વ દિવ્ય
સંવાદમાં આપણે સોધ્યું છે અને તેથી જ એકના અનુપ્રાણનની સાથે ખીજનું અનુપ્રાણન
આપોઆપ પ્રગટી આવે છે. માટે જ કાવ્યની રચનામાં માધુર્ય પ્રેરનારી કલાને પણ
સ્વાભાવિક શક્તિમાં મૂકી છે.

કવિતા અને સંગીતના આ જ સ્થાપિત કરેલા સંબંધમાં આપણે જોયું છે કે સ્વર-
સંગીત કાંઈક વર્ણુસંગીતની દારા, તેમ જ કાંઈક પોતામાં રહેલા કવિત્વાંશને બળે, કવિતા
તે પણ સ્વરસંગીતને અનુરૂપ પદાર્થ છે આ કારણથી, ગુજરાતી કવિતામાં સંગીતનો
સંબંધ વિશેષ હોવાને લીધે, ગુજરાતીમાં અન્યથમક વિનાની કવિતા (Blank verse)
સામાન્ય રીતે તો સ્ફુરતિવાળા ગૂઢ અથવાને કાંઈક ઉદ્ભવ જ આવે છે. એ ઉદ્ભવ દાળ-
વામાટે યમકહીન કવિતામાં ખીજ માધુર્યના અંશ પૂરનારી ખાસ નિપુણતાવાળી કલાની
જરૂર છે અંગ્રેજ સાહિત્યમાં તત્ત્વેના સંયોગ ગૂઢ પ્રકારનો છે, તેથી એ સાહિત્યની
Blank verse કૃતિ કર થતી નથી આપણી કવિતાનું તત્ત્વ સંગીતમાં છે અને વર્ણુસં-
ગીતનો ગૂઢ સંબંધ સ્વરસંગીતની સાથે, આપણે જોયો તે પ્રમાણે છે. અંગ્રેજી કવિતામાં,
મોટાટા અંશ કવિત્વનો અને અદ્યપઅંશ વર્ણુસંગીતનો, એમ છે, ત્યારે ગુજરાતી કવિ-
તાના મોટા ભાગમાં કવિત્વને અંશ અદ્ય અથવા વિરલ અને સ્વરસંગીતનો અંશ
વધારે, આ સ્થિતિને લીધે ગુજરાતી શ્રવણનો પરિચય, અનેક જમાનાથી ઉતરી આવેલા
સંપ્રદાયનો પરિચય, સંગીતની સાથે અતિશય ગાઢ થયેલો છે તેથી પદ્યરચનાનો યમકમાં
રહેલો વર્ણુસંગીતાંશ તૂટતાં કાનને સ્વાભાવિક રીતે અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉપરથી
એમ સમજવાનું નથી કે કવિત્વ હો કે ન હો, તે બાબત અનાદર રાખવાની છે. ફક્ત
યમકનો આપણી પદ્યરચનામાં હક હોવાનું મૂળ તપાસવાનો જ ઉદ્દેશ ઉપરનાં વચનોમાં
છે. બોહી ગુજરાતી કવિતામાં અનેકવાર સ્વરસંગીતે કવિત્વના તત્ત્વને દાખી દીધેલું જો-
વામાં આવે છે પણ કવિના અને સ્વરસંગીત એ બંનેના આત્માનો ઊંડો સંબંધ હોવો

છે કે કવિતાશિનો લોપ થતાં પદ્યરચના અકાવ્યાત્મક અને છે એ તો સિદ્ધ જ છે, પરંતુ હેવાં પદ્યને સંબંધે સ્વરસંગીત પણ નિષ્ફળ થાય છે, માત્ર એ પદ્ય ઉપર પોતાનો પ્રયોગ કરતાં પ્રયોજિતસંગીત તરીકે જ નહિ પણ અલિપ્તસંગીતના સ્વરૂપમાં પણ નિષ્ફળ થાય છે. અંગ્રેજી કવિતામાં આપણી કવિતાની પેઠે ગેયતાનું મિશ્રણ ન હોવા છતાં કાંઈક સંગીતમય પદવી નળવી રાખનાર તત્ત્વ એકવિતામાં રહેલી શૃંગ્યતા—પૂરી શૃંગ્યતા નહિ તો પણ અર્ધ શૃંગ્યતા—છે. શેલીના Sky-lark વિશેના વિશ્વવિખ્યાત કાવ્યમાં ગેયતા ન છતાં કવિતા અને સંગીતના દિવ્ય અંશ કેવા સુદૃઢ રીતે, સંધ્યાકાળના મેઘના આછા રંગોની પેઠે, અન્યોન્ય સંકીર્ણ છે, તે એલિફન્ટન કોલેજના પૂજ્ય પૂર્વના પ્રિન્સિપાલ ડા. વર્ડ્સ્વર્થને એ કાવ્ય લગભગ ગાન જેવા શૃંગ્યતાથી વાંચી સંભળાવતા જેણે જોયા છે તેને અનુભવગમ્ય છે. આ પ્રકારની શૃંગ્યતા નિષ્પાદિત થવાનું ખીજ કાવ્યના શબ્દોના સ્વરોની શ્રવણસુખ અનુપૂર્વ રચનામાં છે. ગ્રેા. કર્ફુદામે આ શ્રવણસુખ સ્વરોની આનુ-પૂર્વાત્નું સ્થૂલ સ્વરૂપ ચાદ રૂહેવા માટે બિલાડીના ઉચ્ચારમાં રહેલો સ્વરાનુક્રમ બતાવ્યો હતો—મીઆઉ, મી-એ-આ-ઉ-એ અવાજમાં ઈ, એ, આ, ઓ, ડો (ઉ, ઘ, ન, ઠ, ઠઠ) એ અનુક્રમમાં કાવ્યના શબ્દોમાંના સ્વર આવ્યાથી શ્રુતિસુખતા આવે છે. આ ધોરણ સાધારણ ઉદાહરણ તરીકે સમજવાનું છે, દૃઢ નિયમ તરીકે નહિ. કવિને એમ બંધનમાં રાખ્યાથી કૃત્રિમતા જ થાય. શ્રુતિસુખતાનું પરિણામ તો કાંઈક સ્વાભાવિક કલાની પ્રેરણાને જ સોંપવું પડશે; પણ ઉપર બતાવેલા ધોરણમાં કલાનું તત્ત્વ સૌન્દર્ય અને તહેનું ખીજ સમપ્રમાણ્યતા છે તે કાંઈક સ્પષ્ટિત થાય છે.

કવિતા અને સંગીતનો પ્રયોજિતસંગીતમાં પ્રગટ થતો સંબંધ આપણે લગભગ પૂર્ણ સ્વરૂપે જોઈ ગયા પણ વખતે એમ શંકા ઉઠાવવામાં આવે કે આ સર્વ અર્થા ફક્ત લેક્ચરી કોમનજરિતિને અનુલક્ષીને પ્રવૃત્ત થનારી કવિતાને, અર્થાત્ સંગીત કવિતા (Lyric) ને જ લાગૂ પડે છે, વીર, શૈક્ષ, વગેરે રસ અને હેવા પ્રચંડભાવનાં કાવ્યોને લાગૂ નહિ પડે. પરંતુ તેમ નથી Lyric (સંગીતકાવ્ય) એટલે તો ચુદ્ધભાવનાં જ કાવ્યો, એ ભ્રમ છે. સંગીતમાં પ્રાધાન્યે કરીને ચુદ્ધતાનો અસા પ્રગટ છે, એ કારણને લીધે આ પ્રકાર નો ભ્રમ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. પરંતુ સંગીતકાવ્યની અંદર પ્રચંડભાવનાં કાવ્યો પણ આવી જાય છે, એ કેટલાંક ઉદાહરણ ઉપર ધ્યાન દીધાથી જણાશે. Poltgar-ફ્રેન્કલે Golden Treasury ના ચોથા ભાગમાંથી એ પ્રકારનાં ઉદાહરણો જણાશે. મુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રચંડભાવનાં કાવ્યો જડવાં વિરલ છે તેનાં મુખ્ય બે કારણ જણાય છે. પ્રથમ, પ્રચંડભાવની કવિત્વમય સ્ફુરણા જ, આપણા દેશની સ્થિતિને લીધે, થવાનો પ્રસંગ કવિતાના વિદ્વાંસાક્ષણમાં આવ્યો નથી ખીજું હેવા ભાવને અનુકૂળ વૃત્ત અને છંદ આપણા સાહિત્યમાં બહુધા નથી, અથવા છે તો વિરલ છે; આ ખીજું કારણ તો ખેલ્યા કારણનું જ કાંઈક અંશે પરિણામ છે, કેમકે છંદનું સ્વરૂપ જ હેવું છે કે કવિતા પોતાના અંતર્ભાવને અનુકૂળ છંદ આપોઆપ સ્વીકારી લે છે, અને નવા છંદ ઉત્પન્ન કરી સકે છે. આમ સ્થિતિ છે તે ઉપરથી પ્રચંડભાવની કવિતા અને સંગીતના સંબંધને કાંઈ બાંધ આવી સકતો નથી. એ સંબંધ તો કવિતા અને સંગીતના સ્વરૂપ ઉપરથી જ ઉદ્ભવે છે. તેમ જ વૃત્ત અથવા છંદ વિશે દમણાં જ કહ્યું તેમ, પ્રચંડભાવને અનુકૂળ છંદ નહિ

તો ખીજ પ્રકારના પદના બાંધ બનાવવા અશક્ય નથી આથી કરીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ હેવા ભાવવાળા કાવ્યો સોધિયે તો જડી સકરો હરિનાલ હર્ષદરાય ધ્રુવની રચનાઓમાંથી આ પદ જુલો * :—

“ ધસો સૌ ઝપટ ધસો રણમાં !
વસો નદિ અતર કાયરતા !
લહો દહાવો કુરિ કેસરિયાં—
ફરી ફરી એ દિન હોય કપહા ! ૧ !

દેશ નિજ કાજ દેહ ધરવી !
કીર્તિ—અપ્સરા અમર વરવી ! ! !
ચતો ઝટ બૈયા લડવૈયા !
રમો રણ નર્તન તતવૈયા ! ! !

આ ગીત અસારે સોરઠ રાગમાં ગાઈ બતાવ્યું, સામાન્ય રીતે સોરઠના સુર કોમળ બાજને વિશેષ અનુકૂળ બને છે, છતાં આ પ્રસંગમાં વીરરસને અનુરૂપ એ જ રાગના સુર બની સક્યા છે તેવું કાંઈક કારણ એ છે કે હોમાના ધેરા સુરને ખીજ મૃદુ સુરો કરતા કાંઈક આગળ પાડવાની યુક્તિ રાખીને ગીત ગવાયું છે આ જ ધોરણે એ જ રાગ વીર-રસમાં પ્રયોજી સકાય છે, તે એક ખીજી ગીત ગાઈને તપાશિયે —

“ નિજ દેશનું દુખ ના લલ્લુ,
તવ જીવનું જલમાં ગયું — (ટક)

* * * * *
નિજ રક્ત કુકુમ વાવરી,
પૂજા સ્વદેશ તણી કરી,
નવ બીતિ મૃત્યુ તણી ધરી,
તવ નામ નિશ્ચય છે રહ્યું નિજ — ૪

હરિદાન દે, નિજ જાનનું,
તનમાં ઝરણું બહે તાનનું
વળિ દેશના અભિમાનનું,
સુનિશાન જે ગ્રથ્યું તે મથ્યું નિજ — ૫

* * * * *
સમગર કરમાં ના ધરી,
“ જય ભારતી ” મુખ ઉચ્ચરી,
શુશ્રુ સગવી ન ધુમ્પા જરી,
તવ જીવનું દવમાં દ્યું નિજ — ૭

કવિતાના આરંભકાળમાં કવિતા Lyrical (સંગીતકાવ્યમય) હતી, એમ લાગે છે Encyclopaedia Britannica માં આ વિશે લખનાર લખે છે કે —

“ Music and the Lyrical function of the poet began together, but here, as in other things the progress of art from the implicit to the explicit separated poetry and music ”

પરંતુ કાલક્રમે Epic (મહાકાવ્ય) Descriptive (વર્ણનાત્મક) વગેરે પ્રવાહમાં કવિતા પડી અને તે સાથે જ સંગીતનો સંબંધ ધીમે ધીમે શિથિલ થવા માંડ્યો, — પશ્ચિમમાં વિશેષ, પૂર્વમાં કાંઈક યોડો. આમ કવિતા અને સંગીત, એ બે કલાભગિનીઓ પ્રાચીન સાહિત્યમાં યુગ્મરૂપે જન્મેલી એન્તે છુટી પડી. પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વૃત્તમય કાવ્ય કૃત્તે અશે તે સમયમાં ગેય હશે તે જાણી સકાય એમ નથી, પણ ગોંડેથી અસંબદ્ધ તદ્દન તે નહિ જ હોય. આમ ઇતિહાસિક ક્રમ જણાય છે છતાં જરાક વિચાર કરતાં જણાશે કે પ્રચ્છન્નભાવની વાણી પણ બ્યવહારમાં ગદ્યમાં પણ એક પ્રકારના ગીતરવનો સ્વાભાવિક રીતે આશ્રય કરે છે. તેમ જ પાશ્ચાત્ય Epic, Dramatic, * વગેરે કાવ્યો પણ શુદ્ધ રીતે, ગીતરવ વિના, લાંચી સકાવાનાં નહિ જ. એટલું જ નહિ, પણ ગદ્યવક્તાઓ સુધાં લાગણીના પ્રમાણમાં મુશ્વનો આશ્રય કરે છે. આ રીતે જોતા સંગીતનો સુબન્ધ શ્રુતભાવમય કવિતા જોડે અથવા શ્રુત અને ઉચ્છન્નભાવના Lyric જોડે નિર્ધનિત નથી, પણ સમગ્ર કવિતાના પ્રદેશ સાથે સંગીત સંબદ્ધ છે.

(અપૂર્ણ.)

દિવાનબહાદુર મણિભાઈ જસભાઈનો સ્વર્ગવાસ.

અનુભવ, સ્વાધ્યય, મિત્રાશ, ખંત, શાંતિ, દૂરદર્શિતા, અને કાર્યદક્ષતાના દૃષ્ટાન્તરૂપ-દિવાનબહાદુર મણિભાઈ જસભાઈ તા. ૨૮ મી માર્ચ ૧૯૦૦ ને દિને સ્વર્ગવાસી થયા. એમના જવાથી ગુજરાતને એક મહાન પુરુષની જખરી ખોટ પડી છે. એક તો આપણા પ્રાંતમાં એવા પુરુષો વિરલ ઉત્પન્ન થાય છે, અને યાંય છે તે પણ પૂર્ણ આધુન્ય ભાગવી શકતા નથી એવું આપણું દુર્ભાગ્ય છે. એમના જેવા વિદ્યા પ્રતિ રુચિ અને ઉત્સાહ ધરાવનાર મન્ત્રીઓ આપણામાં યોડા જ નજરે પડે છે. સામાન્ય કેળવણી અને વિશેષ કરીને ત્રીકેળવણી એ દેશના ઉદ્ધારના ખરા સાધન છે એવો એમનો નિશ્ચય હતો; આવો નિશ્ચય ધણાનો હોય છે, પણ એ નિશ્ચય કેવી રીતે અમલમાં મૂકી શકાય એની એમણે ઘણી ઉદાપણમરેલી યોજનાઓ દર્શાવી તથા કરી બતાવી, એ એમનો ખાસ ધર છે. વડોદરા અને કમ્બના રાજ્યમાં એમની મુખ્ય મેવા હતી, અને બંને ઠેકાણે અનેક સુધારા સાથે એમનું નામ ચિરકાળ જોડાશેલું રહેશે.

એમનું જીવન સર્વવિદિત છે, અને ઘણાં ન્યૂનપેપરોમાં એની ઉક્તિ-પુનરુક્તિ પણ ધર્મ ગઈ છે—એટલે આ માસિકમાં એ સંબંધી વિસ્તાર કરવાની જરૂર જણાતી નથી. કેળવણીના વિકાસને એમના સ્વર્ગગમનથી ખાસ વિગ્ન આવી પડ્યું છે એટલું કહી, એમના આત્માને પરમાત્માના ચરણમાં નિરન્તર સુખ હો એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

* પ્રાચીન ગ્રીક. નાટકમાં સંગીત વિશેષ રીતે જોડાયેલું જણાય છે. એક લેખક લખે છે:—“Music extended to the grandest in Tragedy and also to the preternatural.”

સુદર્શન.

તેન્નો.
પ્રેમર આનંદાકર
આપુમ ઇ પ્રવ. એમ એ.
એચએલ. પી.

(ધર્મ-શાસ્ત્ર-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબધી વિચાર.)

(આપ દ્વારા—એક અભેદમાર્ગપ્રવાસી 'અલ્પનિક મણિવાવ નમુનાર્થ').

“સત્યં પરં ધીમહિ” —ભાગવતમ્.

પુસ્તક રૂપાંક ૬.૨]

(માસિક)

[જુન ૧૯૦૦.

વિષયાતુકમ.

પૃષ્ઠ.

૧ મુખા પ્રતિ ઉદ્ગાર	...	...	...	...	...	...	...	...	૨૩૧
૨ શ્રી જગદંબાપ્રતિ ઉત્તમ વિધવાની ઉક્તિ	...	...	...	...	...	...	...	...	૨૩૮
૩ દુષ્કાળગીત	...	...	...	...	...	...	...	...	૨૪૦
૪ એક મુનિનો જ્ઞાન	...	...	...	...	...	...	...	...	૨૪૮
૫ નાચનું મૂળ.	...	...	...	...	...	...	...	...	૨૪૪
૬ દિનુ દર્શનશાસ્ત્ર	...	...	...	...	...	...	...	...	૨૬૦
૭ અર્ધઅન્દિશ	...	...	...	...	...	...	...	...	૨૬૧
૮ દિવ્યા	...	...	...	...	...	...	...	...	૨૬૭
૯ અગ્નિચક્ર	...	...	...	...	...	...	...	...	૨૬૮

આમલવાદે પ્રેમર આનંદાકર, કંપની લોગોટક

આવદ્વકાત ધીન પુસ્તકો.

(ને પુસ્તકના હક વિષે વિગત સૂચના નથી તે પુસ્તકો મુખર્ષ કાલમાટેવી રેડ ઉપર પં-
ડિત નોંધણીમાં આવવા એન એમ એન્ડ કંપનીને લાંચી, કે તકીઆમાં અવરથાપક
સુધર્શન, એની પાસેથી મળશે)

અંગ્રેજી, રૂ. આ. પૈ

સામયોગ (ત્રીજી આવૃત્તિ) ... ... થાપ છે
મેનીઝમ ઓર અદ્વિતિઝમ ? ૨-૦-૦
વેગચાત્ર (ભાષાન્તર સહીક) પ્રથમા
વૃત્તિના હક યાંઓસોફીકલ પબ્લીક
સન હંડને આપ્યો છે ... ૧-૮-૦
તર્કોમુદી (સરકુન મૂલ અને અંગ્રે-
જી લીઝા) મુનઈ ગવર્મંટ પુક
ડીપોમાધી મળશે, હક સરકારને
આપેશે છે ... ૦-૧૨-૦
શાશ્વતી વાચનમાધા વિષે ... નથી
પુરાણ વિષે નિમિષ (રેડાદોમ ઓ
રીઓ કોન૦ વાળી)
મુર્તિપૂજા, મરકાગ, આઃવિરયો ઉ
પરતયા વાતચત્તમાં થે મસહિતા,
બ્રુતિસારગમુદ્રણ, આદિ
આપાતર, અમેરિકામાં ન્યુપાકેમાં
ચાએ મોરીકન ડીપ ટેમ ટનામના ઓ
એટલ ડીપ ટેમ ટનામ ના મા
મેકમા છે, લા તપાન કોતા મ-
ળી સકશે જુ! મથ ડપાય છે)
ન અને સાનાચુ રેમી ટુના
વડન એ રી૦ કો૦)
મકુમેન ઓક માધા
ટેગરની અંદર
મારુડીપનિર (ગૌપાદક રિકા તથા
ગક-નાપર રાયે ભાષાન્તર) પ્રથમા-
વૃત્તિના હક યાંઓસોફીકલ પબ્લી-
ક. સન હંડને આપ્યો છે. ૧-૮-૦
નવ જાદમજી ગરૂન મુદ્ર અંગ્રેજી
લીઝા, હક સરકારને આપેશે છે) થાપ છે
અમાધિશતક મિશ્ર તથા અંગ્રેજી
ભાષાન્તર પ્રથમાવૃત્તિના હક રા.
ગ મિરપરવાર હકીકત અમ-

દવાઃ એમને, આપ્યો છે ૦-૪-૦
કમીટેશન ઓફ શકર ... ૦-૦-૦
જીવ-મુકિત વિવેક ભાષાન્તર) પ્રથ
આવૃત્તિના હક યાંઓ ૫૦ હંડને આપ્યો છે
ગુજરાતી,
શિશુશતક ... નથી
માસતી માધવ (ભાષાન્તર) ...
ઉત્તરરામચરિત (ભાષાન્તર) ...
કાન્તા... ૦-૮-૦
પૂર્વચીન ... નથી
નારીપનિશ ...
પ્રેમજીવન ...
સિકાનસાર ... ૦-૦-૦
રાશિમ સુરાક ... ૧-૦-૦
આવવિનાસ ... ૧-૦-૦
પરમાર્થશંકર ...
અંગ્રેજી ...
ગુનામસિદ્ધ ... ૨-૦-૦
કાલ્મયુગ ...
નાપ (આદિ ૫૩)
ગુજરાતના પ્રજાઓ
અરવેન્દ્ર વિષે કોપોન્નાત
પ્રાણવિનિમય (ત્રીજી આવૃત્તિ ધંચા
વધારા, રાયે) ૩
પચસવી ૨-૦
આર્મનિમત્તાન (પ્રેમજીવન, અંગ્રેજી
નિં તથા ધીન પશ્ચાતી સમક) ૧-૦-૦
અમલદ્વગીના મુલ, અક્ષરાર્થે લીઝા, ૨૬૧૫, આ-
રે સરદાયોના માર્ગ આપારે ૫-૦-૦
ચારિત્ર રમાદક્ષના ઉપરથી સંર-
કારી કેળવણી ખતાની કાપરશર
સાહેબે ધનિમ અને લાદજેરી
માટે મંજુર કરેલ છે, ૧-૦-૦

Reg No B 196

સુદર્શન.

ગ્રેડેસર આનંદરામર
બાપુભાઈ મુવ. એમ. એ
એન.એલ. બી

(ધર્મ-શૃદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સબધી વિચાર.)

(આદ્ય દ્રષ્ટા—' એક અભેદમાર્ગપ્રનાસી ' અહાનિષ્ઠ મણિલાલ નમ્બુભાઈ)

“સત્યં પરં ધીમહિ” —ભાગવતમ્

પ્રથમ ૧૫. અંક ૯.]

(માસિક)

[જૂન ૧૯૦૦.

મુખ્યામતિ ઉદ્ગાર

(મહેલુ)

માસિની

મધુરિ ! મધુરિ ! મ્હારી, પ્રેમની ધેની ંહાલી,
અનિનનહરી કે'ની, રમ્ય લાગે તને છે ૧,
કુસુમજીવન ત્હારે, શાન્તિમા જાય ચાલી,
નવિન નવિન સુખો, પ્રેમના તો સ્ત્રવની ૧

રસિલિ ! નયન ત્હારો, મત્સ્ય જેવા જણાયે,
સરવરનોરમાદિ, નાયતાં હોય મરો !,
મધુરુમુખકુ ત્હારે, ચદ્રનું બિંબ છે શુ ! ૧,
વદતીં નયીં તુ ંહાલી, ધેનડી તુ જની શુ ! ૨

વધતીં જતીં તુ નિત્યે, જુદિ ને જુલુમાંદિ,
રહમજી નયીં શકીશું, રોહોના ચિત્તને તુ ૨,
સહુજી હૃદય ત્હારું, રોહથી છે ભરેલું,
વિનય તર્કિ ંહાલી, ખેલતા શું ડરાવે ૩

કમવનવન ત્હારો, ભૂમિકામાં તુ ઢાળી,
રિમતમય મુખથી આ, રોહ ત્હારો જણાયે,
હૃદય હૃદય ંહાલી, પ્રેમના કાંઈ વાગ્યો,
ક્ષુભિત હૃદય મ્હારે, શાંતિ તેથી જ પામે. ૪

મધુર મધુર ત્હારા, સાંભળુ રનેહશબ્દો,
લલિત મુખકું ત્હાઈ, દોસલું કેલું રમ્ય !;
તરુણી તરુણી મ્હારી, શાન્તિદાતા તું જ્ઞાણી.
રમણ કરતી ખાસા; ગીતકું ગા તું મુગ્ધે !. ૫

સરસ હૃદય ત્હાઈ, રનેહને તો વધારે,
નિરસ સકલ લાગે, દૂર તું જાય મુગ્ધે !;
અવણુ કંઈ હું નિત્યે, નિર્મેળા વાણી ત્હારી,
અતિશય સુખકારી, શાન્તિને આપનારી. ૬

વિશદ સરિત કેરું, શાન્ત વારિ વહનું,
મધુર મધુર ઝીણા, જનુમાઢિ રહનું;
ઝળક ઝળક ધાપે ચન્દ્રનાં શુભ પ્રિયો,
પવન શૌતળ ધાપે, ચાલ લાં સુંદરી તું. ૭

સર્ખોર સુરખ આ તો, શાન્તિ લારે જ આપે,
ઉપવનકુસુમોમાં, મિત્ર લારે જ લાગે;
રસિલ ! હૃદય ખેલી, રનેહથી આપણે એ,
દિમકરકિરણોમાં, હુંધોએ પ્રેમમાલા. ૮

રમણીય તદિતીમાં, રનાન પ્રેમે ઠરનું,
કમળ કુસુમવેલી, કુંજમાઢિ રમનું;
પવન શૌતળ વાતા, જોરથી જ્ઞાણો આજે,
"જલથી વસન બીનાં, અંગણુ ચોટી જાયે ?". ૯

હૃદય તુમ હું જાણું, માદરું તું જ જાણે,
નયો જ બીજું કંઈ આ, વાળના સસ મ્હારે;
સમિત મન મુકીને, સસને માટ જ્ઞાણી,
દહતર નિયમોથી, યાચીએ પાપદાન્તિ. ૧૦

સર્વોરસુખ બધાં છે, અલ્પકાલોન જ્ઞાણી,
પરમ સુખ જ દાતા, એક છે સસ સાચો;
જગત, બધું જુહું છે, મોહથી એ બંદરું,
ચરણકમળનોકા, નાથની એક સાચી. ૧૧

સુમિત્ર.

શ્રી જગદંબાપ્રતિ ઉત્તમ વિધવોદિત-તેનું ઉત્તર-પ્રત્યુત્તર.

(મળેલું.)

શિખરિણી પુત્ર.

અહો ! કાલ્યુ આ તું, નમ અશુભા કમ્બે મમ દરિડ,
મર્ધ પાતાલે જો ! અવનિ, રવિસએ ગતિ કરીક.

કરી'તી સિંદૂરે, અતિલલિત લેખા શિર પેરે,
ગઈ લોપાઈ તે, પ્રિયવિરહશોકાનલવડે.
વળી ધોવાશે તે, સતીવચનનીરાંજલિવતે,
ન તે આલેખાશે, પુનરપિ કદા પ્રાણ વિગતે;
અહાહા ! સૌભાગ્યે નિરવધિ જઈ યાં સ્થિતિ કરી ?
ચિતા ચિન્તાકેરી, વિરચિત કરી પંથ જ પડી.
જુઓ પીડાવૃન્દો, રચળ સકળ વિશ્વે પરિહરે,
વિલોકી વૈધવ્ય, પ્રમુદિત થઈ સાં ગતિ કરે;
કહે માયે ! તું શું, પતિરમણકાંક્ષા હર ધરી,
જગલ્લીલા છંડે, મમ રમણ ખડે પતિ હરી ?
ન પાપે કંપે શું, કિમ વિધય થાતી અદિં ખરી,
હમા તું હું રામા, પતિનિરતિ બેને પ્રિય કરી;
રમણે સંસારે, પતિવિણ વિહારે ધિક' પડી,
કહે દેવી અબે ! હત કરુણ ! કાયા કિમ ધરી ?

જગદંબાપ્રતિ. સખી મારી બદ્રે ! હત કરુણ માને કિમ મને ?
નથી મૃત્યુ સાચું ! અમર પતિ તારો તુજ કને;
નિરીક્ષી બે તેને, હૃદયપુરમાં નંદનવને,
અબેદે તારાથી, સતત વસતો શાન્ત રાયને.
આસારે સંસારે, નહિ રમણચોગ્યારપદ કંઈ.
મૃયા દેહાદે છે, પતિ તનુ'પિ તેમાં ગણ્ય લઈ;
બધામાં ને આત્મા, તુજ મુજ પતિમાં પણ અધિ !
વરેણ્ય સ્વામીને, શ્રુતિ સતત બોધે પતિ કહી.

વિધવાતું પ્રત્યુત્તર. કરું દેવિ અબે ! વિવિધ વિનયે વંદન તને.
મને આર્યુ ત્રીજું, નયન અનુકંપી નિજ મને;
વશું હાવા હું તો, હૃદયપુરમાં નંદનવને,
કૃપા એવી કીને, સ્થિતિ અચળ રાજે તનુ મને.
હતી હું નિશ્વાસ, સખળ અબળા યે જિનયને,
ન રાચું અચાને, ક્ષણિક સુખમાં સંસારિણે;
મથું તે તો આર્યુ, રવપતિ-ધન પાછું મુજ કને,
ગયા લિંગો ન્યાં લાં, ન પુરુષ, ન નારી, કંઈ બને !

આનન્દનન્દન. x

દુષ્કાલપીડા.

(મળેલું.) *

(અનુસંધાન ગત અઠ્ઠથી)

૨

વારણ.

દુષ્કાલપીડાનાં કારણોના બે વિભાગ પડી શકે:—

૧. જોના પ્રતિકાર બેહુતોના પોતાના હાથમાં છે તે.

૨. જો માટે રાજ્ય જવાબદાર છે તે.

૧. બેહુતોના પોતાના હાથમાં જોના પ્રતિકાર છે તેવાં કારણો જોનાં કે અચાન, રીત-રીવાજ વિગેરે બાબતોમાં પણ રાજ્યની મદદની આવશ્યકતા છે. એમના સામાન્ય અચાનને લીધે વચક વેપારીઓ એમને બહુ છેતરે છે એ વાત ગમે તે નિરીક્ષક અનુભવી સ્કશી. સિવાય, ખેતીચાડીના સંબંધમાં પણ એમને એ વિશેષ જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે તેનાં ધણે અંશે અભાવ માણુમ પડે છે ખાતર વિગેરેની બાબતમાં જટલી જોષએ તેટલી ત-જવીજ તેમનાથી ઘર્ષ શકતી નથી અને જમતતત્રના અચાનને લીધે પ્રારબ્ધભાવનાની શલામગીરીમાં પોતાની સ્થિતિ સુધારવાનો હત્માહ પણ એમનામાં નથી. રીતરીવાજોના સંબંધમાં બે વાત છે. એક તો એ કે લક્ષાદિના પ્રસંગમાં એઓ કેટલુંક ખરચ કરેછે, અને કેટલાકનું એમ કહેતું છે કે ખરચ ગમ્મ ઉપરાત યાય છે, આ વાત બધે ઠેકાણે ખરી નથી, કેમકે શી રમેશચન્દ્ર દત્ત જેવા સાક્ષિ પૂરે છે કે આપણા લોકો સામાન્ય રીતે બહુન કર-કસરવાળા છે. જ્યાં ખરચ વધારે થતું હોય ત્યાં તેમનું સામાન્ય અચાન જ જવાબદાર છે એમ કહી શકાય. બીજું એક ગામથી બીજે ગામ જવાનો તેમનામાં ઉત્સાહ નથી. પોતાના ગામમાં જુએ મરતા રહેતું એ પરગામ જઈ ઘરે મોકલા કરતાં તેઓ વધારે પસંદ કરે છે. આમાં પણ અચાન જ કારણભૂત છે. બેશક પોતાના ઘર (House) ને માટે અસાધારણ મનોભાવ આ લોકોના મનમાં હોય તો તે નિરવધ છે પણ તેને વશ ઘર્ષ બ્યારે પોતાની સ્થિતિ-પોતાના દેશની-સ્થિતિ ઉપર લક્ષ ન આપાય તેટલા અંશે માં સંદોષના આવે છે. કેટલાક લમ કરીને વિસ્તાર વધારવાના રીવાજને પણ કારણભૂત મણે છે. દરેક માણસે લમ કરવાનો અને વિસ્તાર વધારવાનો હક છે પરંતુ એ પહેલેથી ધાય છે તેને બદલે પોતે યોગ્ય હમરે પહોંચી પોતાની જવાબદારી કેટલી ઘણી તેના વિચાર કરી તે જવાબદારીને યોગ્ય સામગ્રી કરી પછી લમ ધાય તો તેમાં દાનિ નથી. લમને અભાવે બાવિ અનીતિમયતાનો વિચાર કરતાં અમને ત્રાસ ઉપજે છે અને એટલા માટે લમ દાગિરખનું કારણ હોય તો પણ એનો નિષેધ કરવો એ યોગ્ય નથી.

* લખનાર:—રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી. બી. એ. એલએલ. બી.

વળી 'વસતિના વધારાથી એક કુટુંબ પરવે દારિદ્ર્યમાં વૃદ્ધિ થાય પણ સમગ્ર હિંદ લક્ષમાં લેતાં હજી હિંદની વસતિ હિંદના વિસ્તાર અને સાધનો (દ્રવ્યસામગ્રી) ના પ્રમાણમાં અતિશય નથી. 'મન્વેરટર* રીવ્યુ' નામના પત્રમાં આ સંબંધી કેટલીક ચર્ચા થયેલી છે અને તેમાં સ્પષ્ટ લખેલું છે. હજી પીછે બધી રીતે યોગ્ય સાચવણી નેપી પાશ્ચાત્ય દેશોમાં હોય છે તેવી હોય તો ખીજાં દસ કરોડ માણસને માટે હિંદમાં જગા છે. એને માટે ઉપર બતાવી તે પદ્ધતિ ઉપર વિશેષ ડહાપણ વાપરવાની જ જરૂર છે. આ યોગ્ય રીતે નથી વપરાતું તેમાં અચાન જ કારણબૂત છે એમ કહી શકાય.

હવે આ અચાનના ઉપાય તરીકે તો આપણે વારંવાર કહેતા આવ્યા છીએ કે ખેડૂતોનાં છોકરાંને સામાન્ય કેળવણી આપવા સાથે કૃષિશાસ્ત્ર અને હુતરમાં યોગ્ય કેળવણી આપવી. કેળવણી જ્યારે પોતાને જે ધંધો સહજ છે તે ધંધાને અનુકૂલ ન થાય તેવી અપામ સારે જ આ કાલમાં બાલકને સ્વાર્થને હાનિકર છે એમ કહી શકાય પણ જ્યારે જે ધંધો પોતાને સહજ છે તે ધંધામાં વિશેષ રસ ઉત્પન્ન થાય એવે પ્રકારે જો કેળવણી આપી શકાય તો તે બહુ જ લાભકર્તા છે. સામાન્ય કેળવણીથી વિચાર કરવાની પૂર્વાપર સંબંધ અને લાભ હાનિ તપાસવાની મુક્તતા યથાથી ઉપર જણાવેલાં કેટલાંક અચાનના પરિણામના એની મેજે જ ઉપાય થયો.

પરંતુ ખેડૂતોની સ્થિતિ અરકાર અથવા ભૂમિપતિ (જે હોય) તેની સાથેના સંબંધ ઉપર પણ આધાર રાખે છે. અને આ સંબંધની યોગ્યતા અરાખર ન સચવાયાથી દારિદ્ર્ય-રૂપી અશુભ પરિણામ આવે તેને માટે સરકાર પોતાની જવાબદારી સ્વીકારે છે.

આ બાબતમાં ખેડૂતો સરકાર સાથે સંબંધ બે પ્રકારનો છે. એક અપરોક્ષ, જ્યાં ખેડૂત સરકારને પરભારી સાથે મરે છે. આ "રૈયતવારી" રીત કહેવાય છે. અને ખીજો પરોક્ષ, જ્યાં સરકાર અને ખેડૂત વચ્ચે કાઈ જમીનદાર હોય છે આ જમીનદાર સરકારને મુકરર કરેલ સાંચ ભરે છે અને ખેડૂતો જમીનદારને જવાબદાર રહે છે આ સંબંધને "જમીનદારી" રીત કહે છે. સરકારે જૂદા જૂદા પ્રાંતો અને ઇલાકાઓમાં દાખલ કરેલી જૂદી જૂદી મહેસુલની રીતો આ બે પ્રકારમાં સમાઈ શકે છે. હવે જ્યાં જમીનદારી રીત છે ત્યાં સરકાર ખેડૂતના સંબંધમાં એટલું જુએ છે કે વચ્ચેના જમીનદારો તેમને કમો નહિ. તેમની પાસે યોગ્ય સાંચ જ લે. અને અમુક પ્રમાણ કરતા વિશેષ ન લે અને જ્યાં રૈયતવારી રીત છે ત્યાં સરકાર જમીનનો દર નહીં કરી ત ઉપર આકાર દરાવી તે ખેડૂત પાસેથી પરભારો લે અને આ આકારની યોગ્યતાની દર ત્રીસ ત્રીસ વર્ષે તપાસ થાય છે.

આ બે રીતોમાં ખેડૂત અને સરકાર એ બન્નેનાં હિતાહિત વિચારતાં કઈ વધારે સારી છે તે પ્રશ્ન બહુ મઘીર છે અને કેટલાક પ્રસંગમાં એક સારી અને કેટલાકમાં ખીજી સારી એમનો ઘણાંઓનું માનવું છે. પણ આથી એ પ્રશ્ન ઉપર વિશેષ વિવેચનનો અવકાશ નથી,

* "There is room in India for another hundred millions of inhabitants were her latent resources developed with wisdom forethought and economy wholly in the interests of the people."
(Investor Review quoted in the Champion.)

તોપણ આ પ્રસંગે દીવાન બહાદુર ઓનરબલ મિ. જસિંદ્ર સુલતાનપુર આપરનો એક અભિ-
પ્રાય ટાંકવાથી દિશાવલોકન ટીક થયો:—

“માફ એમ ‘માનવું છે કે રૂચતવારી રીત પ્રમાણે વ્યવસ્થા રાખવાથી આટલું સિદ્ધ થયું છે કે તેના કરતાં જમીનદારી રીત સારી છે, એમ - કહેવાય છે કે જમીનદારો ખેડુ પાસેથી પછાએપછા લેછે. પણ આપણે જોઈએ છીએ કે જમીનદારો એવી રીતનો જૂન-
લમ ન કરે તેને માટે ‘ટનન્સી એક્ટ’ની યોજના ચાલે. પણ મદ્રાસ હવાકામાં મહેસુલી અધિકારીઓને કાદપણ ‘ટનન્સી એક્ટ’ લાગુ પાડી શકાતો નથી. ખેડુ પાસેથી સરકાર સાંધતી રકમ કેટલે સુધી લઈ શકે તે હદ કોઈ કાયદાથી મુકરર થાય તો વધારે સાફ.”:—

હવે જ્યાં સરકાર અપરોક્ષ રીતે સાંધ લે છે ત્યાં એટલું તો નહીં જ છે કે કેટલેક* ઠેકાણે સાથ બહુ જ ભારે આકારાઈ છે. અને જ્યાં અત્યારે બહુ ભાર નહિ હોય ત્યાં ત્રીશ વર્ષે વધવાના બચથી ખેડુતો જમીન ઉપર નેટલો શ્રમ લેવો જોઈએ તેટલો લેતા નથી. કેમકે પોતે જ સુધારો ક્યાં હોય તેની ત્રીશ વર્ષે પુનઃ વર્ગીકરણ કર્યાથી નોંધ લેવાય અને જમીનના સુધારાના પ્રમાણમાં તેનો વધારે દર આકારાય. એટલે ખેડુને તો એની મજૂરી અને ખરચ નેટલું જ રહે જ્યારે જમીન સુધાર્યા પછી પણ એને એટલું જ રહેવાનું હોય તો પછી જમીન ઉપર ખરચ કરવામાં એને શી સ્વાર્થ? ટુંકમાં જમીનમાં એને એટલું મતલબ બધાઈ શકતું નથી કે નેથી એના ઉપર ખરચ અને શ્રમ કરવાનો એનામાં ઉત્સાહ રહે આ સંબંધે સર રિચર્ડ ટેમ્પ-
લના નીચેના શબ્દો મનન કરવા લાયક છે.

“જ્યાં આકારે વાજળી હોય ત્યાં ‘અચળ આકાર’ કર્યાથી ખેડુના હિંમોના સાદસ અને સ્વાશ્રયને સચેત કરવામાં જમીન ઉપર સુધારા સાર પૈસો ખરચવાના ઉત્સાહમાં અને તેની પાસે પૈસાનો સંઘલ કરવાના સંબંધમાં જે ઉત્તેજન મળશે તે અત્યારે આપણાથી માંખી શકાય તેમ નથી.”

અચળ આકાર કરવાના સંબંધમાં પૂર્વે જે વિચારો કરવામાં આવ્યા છે તે સંબંધી સચિતર વિવેચન કરવાનો અવકાશ નથી એટલે આટલું જ કહેવું બસ છે કે આના સં-
બંધમાં એક એવી દલીલ કરવામાં આવેછે કે સરકારને તેમાં તુકસાન બહુ જાય. હમણાં જ ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’માં લોર્ડ કર્ઝનના એ સંબંધના બાવણનું વિવેચન કરતાં લખાયું હતું કે કોઈ ઘરનું બાહુ જેમ હમેશને માટે મુકરર ન કરી શકાય તેમ જ સાંધ પણ હમેશને માટે અચળ ન થઈ શકે; પણ આ દૃષ્ટાન્તથી કંઈ જ અર્થ સરતો નથી. ઘરમાં એક માણસ રહેતા આવે અને પોતાને ખરચે તેમાં સુધારા વધારા કરવા આપણે પરવાનગી આપીએ; પછી તેમાં એક મજલો બાહવાને વધાર્યો તે જાગત તમે બાહુ વધારે માગો એ ન્યાય છે કે માત્ર એક બે જ પ્રમંજ બાહુ વધારે માગવાના આવે અને તે એ કે-તમે જ્યારે તમારા

* તા. ૨૪ મી માર્ચ છેલ્લી મુંબઈ લેન્ડરેવિંગ કાઉન્સિલની બેઠકમાં ઓન. મિ. ગોક્લજલસ કહાનલસ પારેખના પ્રશ્નનો ઓ. મિ. ન્યુગન્ટે આપેલો ઉત્તર જુવો.

ખરચે એ ધરમાં સુધારા વધારા કરે. અથવા જે પહેલાં માત્ર રહેવાના મકાન તરીકે વપરાતું હોઈ તે પ્રમાણમાં બાહુ મુકરર થયા બાદ હાં અગાડી મોટું બનતું જામે અને તે મકાન દુકાન તરીકે વપરાવા યોગ્ય હોઈ તેની કીમત એ કારણથી વધે. હોર્ડ રિપનનો આ બાબતમાં અબાધિત સિદ્ધાન્ત છે કે સરકારને ખરચે જ્યારે સુધારા વધારા થયા હોય અથવા રેલ્વે વિગેરેની સોઈ થયાથી ઉત્પન્નના બાવમાં અસાધારણ ફેર પડે ત્યારે બીજા બધા પ્રસંગો ધ્યાનમાં રાખી વધારો કરવો, તે સિવાય આકારેલા કરમાં વધારો કરવો નહિ—; આ સિદ્ધાન્તને અનુસરવામાં કઈ પણ આધ નથી એમ સ્પષ્ટ સમજશે. સિવાય, કદાચ કોઈ નુકસાન સરકારને થાય તો જમીનની મહેસુલમાં થાય તો તેનો બદલો તેમને બીજા કરોના સબંધમાં (લોકની સમૃદ્ધિ વધવાથી) અવરજ મળશે.

આટલા ઉપરથી આટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે ખેડુતોની સ્થિતિ નબળી હોવામાં કેટલેક સ્થાને ભારે અને કેટલેક અનિશ્ચિત આકારથી ઉત્પન્ન થતી સ્થિતિ કારણભૂત છે. ભારે આકાર હોવાથી મી ડિગ્રીની પત્રમાંથી ઉપર ટાકેલા ત્રણ દૃષ્ટાન્તો ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે અધુરા પોષણથી ખેડુનું શારીરિક બળ ઓછું થાય છે, કરજ કરવું પડે છે, અને આખરે જ્યારે દુષ્કાળ આવે ત્યારે સરકારને શરણે જવું પડે છે. સાધારણ કર હોય હાં ખેડુને ઉપર લખ્યાં કારણોથી પોતાની કમાઈ વધારવાને ઉત્સાહ ક્ષમિત જ થાય છે એટલે ખાવા ને-ટલું રળવું એવા નિયમ ઉપર આવી, જોઈએ તેટલું જ પેદા કરે છે. આમ હોવાથી ધણે ભાંગે દુષ્કાળ વખતે ટકી શકવાનાં સાધનોને અભાવે સરકારનું શરણું શોધવાની જરૂર પડે છે.

વળી દુષ્કાલના વખતમાં પણ કેટલાક બીજી રીતે ઠીક હોય તેમને સરકારની સાંધ આપવા સાફ કરજ કરવાની જરૂર પડે છે, અને કરજ એકવાર થયા પછી ઉપર જણાવ્યાં તેવી કારણોથી તેમજ આપણા વર્ગની સાધારણ પ્રારબ્ધભાવનાને લીધે ઉત્પન્ન થતા નિર-ત્સાહથી વધારે કમાઈ કરવા નેટલા શ્રમને અભાવે કરજમાં રૂબે જ નાંખે છે અને આ-ખરે તેમને પણ કોઈક કાળે સરકારનો આશ્રય લેવાની જરૂર પડે છે. વળી સરકારભરણું અમુક તારીખે ભરવું જોઈએ. એ વાત પણ કેટલેક અંશે ખેડુના જવાબદારમાં વિનંકર્તા થઈ પડે છે. તે તારીખે જો પાક વેચાણ હાથક ન થયો હોય તો મોંમાંગે બ્યાને અને મોંમાંગી કિમ્મતે તે વેચવાની જરૂર પડે છે અને ખેડુતનો કેટલોક નફો આમાં તજાઈ જાય છે. સિવાય, પાક સોળેસોળ આના ન ઉતર્યો હોય—ગમે તેટલો પોડો ઉતર્યો હોય—તો પણ સરકારની સાંધ પૂરેપૂરી જ ભરવી પડે આ નિયમથી સાધારણ વર્ષોમાં ધણી સમ્પત્તિ થાય છે અને દુકાળના વખતમાં આનો અમલ થાય છે ત્યારે સમ્પત્તિની હદ વળે છે. તે વખતે સરકારભરણાનો બોલો ખેડુતને બહુ ભારે લાગે છે. દુકાલને લીધે પાક બીલકુલ ઉતર્યો ન હોય, ખરચ સાધારણ વર્ષના કરતાં બમણું અથવા ત્રીણું થાય, અને તે ઉપરાંત સરકારની સાંધ તો આપવી જ પડે. આથી ધણાં કુટુંબો પાચમાલ થતાં હશે એમ અનુમાન થાય. થયો દુકાળ વખતના આકાંડા જોતાં માણસ પડશે કે જ્યારે ખેડુતને લગભગ અદાર કરોડ રૂપિયાનું પાક ન ઉતર્યાથી નુકસાન થયું હતું ત્યારે સરકારે તો માત્ર ૪૫૨ ટકા નેટલી મહેસુલ આગળ ઉપર લેવા ફરમાવ્યું હતું અને માત્ર ૧૦૯ ટકા નેટલી મહેસુલ માફ કરી હતી; અને આ આંકડા જોઈ જેમની કમીશને લખેલું પણ

હતું કે સરકારે ઘણી જ ઝોણી ઉપજ માફ કરી છે મહેસુલ જમે આવ્યાના આંકડા નીચેના કોઠા ઉપરથી માલમ પડશે:—

જિલ્લો.

પાકનું ટકા.

મહેસુલની ઉધરાતના ટકા.

૯૪-૯૫ તથા ૯૫-૯૬ ના પાક

અને ૯૬-૯૭ના પાકને મુકાબલે.

ખાનદેશ.	૩૨.૭૭	૯૬.૦૧
નાસીક.	૩૨.૭૭	૯૫.૦૪
અહમદનગર	૩૯.૮	૯૩.૬
પૂના.	૨૭.૩	૯૦.૩૭
શોલાપુર.	૯.૦	૮૨.૪
સતારા.	૬૨.૩	૯૬.૨૩
બીજાપૂર.	૪.૦	૭૭.૦૦
બેલગામ.	૨૫.	૯૬.૯૬
ધારવાડ	૪૪.૭	૯૯.૭૩

ઉપરના કોઠા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયે કે મહેસુલની આ રીત જ ખરી રીતે નબળાઇને માટે જવાબદાર છે. સાંચ બારે હોય યા હસી હોય તે એક જૂઠું સવાલ છે. પણ જ્યારે એક જિલ્લામાં ફક્ત ૪ ટકા નેટલું જ અનાજ પાક્યું હોય ત્યારે તેની પાસેથી ૭૭ ટકા નેટલી મહેસુલ લેવામાં આવે અથવા ૫ ટકા પાક હોય ત્યાં ૮૨ ટકા કે ૨૫ ટકા અને ૪૪ ટકા હોય ત્યાં ૯૬ ટકા મહેસુલ ઉધરાવવામાં આવે ત્યારે તે લોકોનો કસ કેટલો ધડી જાય તે સહેજ સમજાયે. સરકાર પોતાના કરાવમાં સ્પષ્ટ લખે છે કે સરકારમરણ્ય માટે લોકને કરજ કરવું પડે તેમ ન થવું જોઈએ. ઉપરના આંકડા જોતાં કેટલેક ઠાણેથી પૂરેપૂરું મહેસુલ લેવામાં આવ્યું છે તે કરજ ક્યાં વિના બરાબ શક્ય હોય એ માનતાં આચકો ખાવો પડે છે. આટલું બધું લીધા પછી બાકીની મહેસુલ માફ થઈ એમ સમજવાનું નથી. તેઓનો ઝાઝો ભાગતો વળી આવને વર્ષે લેવાનો; અને માફ તો માત્ર દશ હજારે નવ રૂપિયા જ ! આમ છતાં એક દુકાલ ગયા પછી એટલે પાક નહિ, જમણું ખરચ, ખેતીવાડીનો તેમ જ દુઝબ્બા દોરોનો વિનાશ, એ ત્રણે તરફનો માર સહન ક્યાં પછી ખેડુતોની સ્થિતિ બની રહે એ અમને તો બહુ જ શંકા બરેલું લાગે છે.

ખેડુતોને સ્થિતિ બની રહેવા સારું જમીનને ખેડક વેચવા વિગેરેના દરક આપ્યા છે તેનું પણ યથેચ્છ પરિણામ આવ્યું હોય એમ જણાતું નથી. સરકાર ગયા દુકાલના રિપોર્ટમાં લખે છે કે—“The settlement under which land has become a transferable and generally valuable property have made extensive indebtedness possible and doubtless many improvident and spendthrift occupants are worse off than if they had had no credit or security on which to borrow; x x x x But they have immeasurably advanced the prosperity of the agriculturists as a whole. The cultivators in the hill-tracts however are in a much less satisfactory state than those in the plains and many of them live from hand to mouth.” (Fau. Rep. para 15)

જેઓએ જમીન ઉપર ફરજ કર્યું છે તે તેમણે ઉડાઉપણાને લીધે કર્યું છે એમ સાબિત થયા વિના જમીનના ફેરબદલા ધણા થયા એ વાત અમને બહુ જ અશુભ લાગે છે અને જ્યારે ધણા એવી ખરાબ દાલતમાં આત્યા છે એમ સ્પષ્ટ હોય તો પછી ખેડુવર્ગની આખાદી યદ્ય છે એમ શી રીતે માની શકાય? વળી એ આખાદીનો અર્થ શો ?

જમીન કાઢને ધણે મુકી અથવા વેચી એટલે એ કરજદાર તો થયો જ. અને ખેડુ ખેડુ—જમીનદાર ખેડુ—મટી ઉમડીયાની સ્થિતિમાં આત્યો એ રીતે કદાચ એણે દુકાળ કઢાડ્યો અથવા પાંચે સાતે વરસે આવેલ એક ટાંછું કાઢાડ્યું તેમાં આખાદી સૂચવાતી નથી જ એ સ્પષ્ટ છે.

ઉપરના વિવેચનનો ખાસ સાર એ કે—

૧. ખેડુ વર્ગને સામાન્ય તેમ જ કૃષિશાસ્ત્ર અને હુન્નરની કેળવણી આપ્યાથી નિરક્ષરતા, અયોગ્યરીતિ રિવાજ, મદોત્સાહતા વિગેરેના ઉપાય એની મેળે જ થશે. વળી ખેડુ વર્ગને કૃષિશાસ્ત્ર અને હુન્નરની કેળવણી આપવાની સાથે જ્યાં વર્ગના લોકને પણ એ કેળવણી આપવાની જરૂર છે, અને એવી યોજના રચવાની જરૂર છે કે જેથી તે લોકો જમીનના સુધારામાં પોતાની જાતી કેળવણી અને જાતી માનસિક શક્તિનો ઉપયોગ કરે. આ રચના રૂપતવારી અને જમીનદારી મહેસુલ સાથે સંબંધ રાખે છે. સરકાર ખેડુના ઉપર ધણી મહેનત કરતી હશે એ એકવાર આપણે કપુત્ર કરીશું, પણ જ્યાં અંગતસ્વાર્થ રહ્યો હોય ત્યાં તે મહેનત જૂઠા પ્રકારની યાય, વધારે ફળ લેવાની આશાએ વધારે સારી યાય એ નિઃસંશય છે. વળી ખાનગી ગૃહસ્થો તરફથી જમીનના એવા પ્રકારના સુધારામાં ધનનો ઉપયોગ પણ યદ્ય શકે. 'ઉત્તમ ખેતી' એ આપણા લોકો સારી પેઠે સમજે છે, અને આપણા દેશના જાતી લોકોને કાઈ રીતે આમાં જોડી શકાય તો ધણે લાભ થવા સંભવ છે. ખેડુ વર્ગ ઉપર એ લોકો અયોગ્ય જૂલમ ન કરે તે સંભાળવાનું છે; અને સરકાર તે સારી રીતે સંભાળી શકે છે. આવી રીતની યોજનાથી દેશની કેટલીક દાલત અને જુદી ખેતીના કામમાં મદદ કરશે એમ માનવા કારણ છે.

૨. સાંચ—આકાર બારે પડતો હોય ત્યાં તે સંબંધી તજવીજ કરી યોગ્ય પગલાં લેવાનું સરકાર પોતાની ફરજ સ્વીકારે છે. પણ સરકારને પોતાના તાગાના અમલદારો પાસે આતો ખરાબર અમલ કરાવવા શ્રમ લેવાની જરૂર છે. આકાર ઉત્તરાવવાની રીત વધારે સ્થિતિરથાપક (Fixed) કરવાની આવશ્યકતા છે. એ આવશ્યકતા ઇન્ડિયા સરકારે સ્વીકારી છે એ અંતિમની વાત છે. એ સંબંધી લૉર્ડ કર્ઝનની સરકાર યોગ્ય પગલાં લેશે એવો સંભવ છે, આશા છે, અંતઃકરણથી એ નામદારને પ્રાર્થના છે. 'અચળ આકાર'ના સવાલના સંબંધમાં નામદાર લૉર્ડ કર્ઝન સાહેબને પૂર્ણ ધ્યાન આપવાની વિનંતિ બધા પ્રજાપ્રતિનિધિઓ તરફથી થયેલી છે. નામદાર લૉર્ડ રિપનની સરકારનો એ બાબતનો ઠરાવ કોઈપણ તરફના સરકારને નુકશાન વિના અમલમાં મુકી શકાય તેવો છે. જોન. મી. મે-હેનાએ એજ ઠરાવ ઉપર લૉર્ડ કર્ઝનનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. આશા છે કે મી. રમેશચન્દ્રદાસનો આ સંબંધનો હદામ યત્ન લૉર્ડ કર્ઝનની સરકાર સહલ કરશે.—એ માર્ગ લેવાતા ખેડુનોની શરીરસંપત્તિ સુધરશે, તેઓ ધનસંઘટ્ટ કરી શકશે અને કુકાલપીઠા ધણે અંશે નિવિત થશે.

૩. લોડ કંઝનની સરકારે આ વખતની બજેટ ડિગ્રેમાં કહ્યું છે કે હવે મોટા પાયાના જલસંચાલન (Irrigation) ની કામ, ધણાં જોડાં રહ્યાં છે. તે હવે નવાં નવાં પાણી હોય તેવે સ્થલે સરકારે મદદ આપી કુવા કરાવી રાખ્યાં હોય તે હમેશની ઉપજમાં તેમ જ દુકાલ વખતે ખેડુત અને સરકારને અનંત લાભ થવા સંભવ છે. વધાઈના અભાવે ખેડુને એ કુવાથી વાડી કરી પોતાના બળદો ઢાંચે અને કુટુંબવર્ગને નબાવી શકશે. કાંઈ વત્તન થવાથી મજૂર વર્ગનો પણ નિર્વહ આશરો. કાઠિયાવાડમાં દરેક સંસ્થાનમાં આરંભમાં ખેડુ વર્ગને આજ કામ ઉપર લગાડવામાં આવ્યા હતા. કાઠિયાવાડના આકાશ અધિકારી તરફથી પ્રસિદ્ધ નથી થતા પણ દાર્ઘ્યમૂલે પ્રતિનિધિ એ સંબંધી ને ખગર આપે છે તે ઉપરથી આ બાબતની હકીકત મળી આવશે. દમણનાં જ આપણે જાણ્યું છે કે મોરબીમાં મોરબી દરબારે રૂ. ૩૦,૦૦૦) ખરચી પાંચસે કુવા બોલાવ્યા છે. આ બાબત પણ સરકાર પાસે રીતે લક્ષમાં લેશે.

૪. ખેડુ વર્ગના સંબંધમાં આટલું વિવેચન કર્યા પછી દુકાલપીડા જોમને ધણી જ અસહ્ય લાગે છે તે વર્ગનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. તે વર્ગ તે મજૂર-હાડીયાનો છે. ગયા ફેબ્રુઆરીમાં આકાશ ઉપરથી માલુમ પડશે કે પ્રત્યેક રિલીફ કેમ્પમાં ખેડુ કરતાં આ લોકોનો વર્ગ મોટો છે. ખાનદેશ જિલ્લામાં ૮૩ ટકા જેટલા આ વર્ગના હતાં એવી નોંધ માલુમ પડે છે. હવે આ વર્ગના સંબંધમાં આટલું તો ખરું જ છે કે એમની સ્થિતિ સહુ કરતાં વધારે દયામણી છે અને હિંદની સામાન્ય ગરીબાઈ આ લોકોને બહુ જ વિનુ કરતી છે. સાધારણ વર્ષ કરતાં દુકાલના વખતમાં મજૂરી ઓછી મળે છે. વળી પૂર્વમાં એટલે આળીશ પચાસ વર્ષ કરતાં હાલના સાધારણ વર્ષોના ભાવમાં પણ બહુ ફેર છે. પૂર્વ જેટલું અમલ એ આનામાં મળતું તેથી ત્રીજા ભાગનું આજ મળે છે અને મજૂરીના દર તો એના એ જ રહ્યા છે એટલે તેમની શરીરની સ્થિતિ દિવસે દિવસે ઉતરતી જાય છે અને ન્યારે મજૂરી નથી મળતી ત્યારે અપવાસ જ કરવા પડે. આ વર્ગનો સવાલ સહુથી વધારે ગંભીર છે. અને એમની આવી સ્થિતિ એ આપણા દેશની સંપત્તિહીનતાની નિશાની છે. અને આને માટે જ ઉપાય સચવાવ છે ને એ છે કે એટલી સિવાય બીજા ધંધા ઉભા કરવા જોઈએ.

ઉપર આપણે જોઈ ગયા છીએ કે ખેતી સિવાય-બીજા ધંધા-કારીગરીના ધંધા આપણા દેશમાંથી જતા રહેલા હોવાથી આપણને વર્ષે પચાસથી સાઠ કરોડ રૂપીઆનું નુકશાન થાય છે. આપણી કારીગરી શી રીતે અવનત યઈ તેનો ઇતિહાસ બહુ બોધદાયક થાય તેવો છે. પણ આ રથએ એ ઇતિહાસમાં ઉતરતા વિષયાન્તરતા અને વિસ્તાર થાય એમ છે. માટે એ વિષે અત્રે ટહેવાતું નથી. પરંતુ આટલું કહેવું તો જરૂર છે કે આપણા તે વર્ગના ઉદાર-સાર બીજા દુનિયા ઉપર લક્ષ નીખવાની આવશ્યકતા છે. હાલમાં મુંબઈ અને ચંદ્રગિરીમાં કેટલીક રૂની મીલો પવાથી કેટલાક માણસોને કામ મળે છે એ વાત ખરી, પણ હિંદની વસતિના પ્રમાણમાં ત્રણ ચાર માણસો કદાચ એ અને બીજા એ પ્રકારનાં કારખાનામાં શકાય તેના કંઈ જ અર્થ નથી. જ્યારે ટકા જેટલી વસતિ માત્ર ખેતી અને તેને અંગે જ વત્તન થતી—એટલે ખેતીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા માલ બજારમાં મોકલવા જવો કરવામાં નોંધતી—મહેનત ઉપર નિર્વહ કરે છે અને આપણા દેશના મોટા વિચાર.

રિધતિ બહુ જ ભયંકર ગણે છે. ખેતી સિવાય બીજા ધંધા આપણે શોધવા જોઈએ અને આપણા મજૂર વર્ગને માટે તે દ્વારા કમાણીનાં સાધન પૂરાં પાડવાં જોઈએ તેવો તેમનો મત છે. આપણે કેટલી રીતે મહેનત કરી પરદેશમાંથી તે મહેનત અને નફો મેળવી શકીએ એમ છે તેનો મી. જસ્ટિસ રાનડે નીચે પ્રમાણે ખ્યાલ આપે છે:—

* કહે છે કે આપણે,

પરદેશ મોકલવાને બદલે,

મોકલી શકીએ.

તેલનાં બી સરસવ ઈલાદિ.	...	...	...	તેલ.
રંગ કરવાની ઔષધિઓ.	...	...	...	રંગ તૈયાર કરેલાં.
ધર્તી....	...	...	...	આટો.
ડાંગેર....	...	...	...	ઝોખા.
ગમ્મી....	...	...	...	સાકર.
રૂ....	...	...	...	કાપડ અથવા સુતર
ઉન....	...	...	...	ગરમ કાપડ અને શાલો.
રેશમ....	...	...	...	રેશમી કપડાં વિગેરે.
શણ અને બીડી.	...	...	...	કાથળા અને દોરડાં.
કાચાં ચામડાં....	...	...	...	તૈયાર સાફ કરેલાં ચામડાં.
તમાકુ.	...	...	કમાવેલી તૈયાર કરેલી તમાકુ બીડીયો વિ.	
ચીંચરાં.	...	...	...	કાગળ.
ઇમારતી લાકડાં.	...	...	...	લાકડા અને ફર્નિચર.

પછી પોતે કહે છે કે આ યાદી હજી બહુ લાંબી થઈ શકે. આપણા લોકોનો ઝાઝો ભાગ આવા ધંધામાં રોકાયેલો તે જ આપણે ખરૂં ધન પેદા કર્યું કહેવાય. લાંબુથી આપણે જે કમાઈએ છીએ તે એકના ધરમાંથી બીજાના ધરમાં આવે છે એટલુંજ. આમ કરવામાં આપણે ધન (Capital) અને મહેનત (Labour)ની ઉંચી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. અને તેમાં આપણી પ્રગતિ મજૂર વર્ગને તેમ જ ઉંચી શક્તિવાળા વર્ગને પણ પૂરું અવકાશ મળે.†

* Mr. Justice Ranade's " Indian Economics," page. 118.

† અત્રે એટલું નોંધવું રચાને છે કે શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડે ઝોરસંગની નહેરના બાંધકામનો પાયો નાંખતા દુષ્કાલનાં કારણ અને વારણ સખન્ધે કેટલાક અગત્યના અને પુષ્કળ બુદ્ધિના વિચારો દર્શાવ્યા હતા—જે ઘણે અંશે ઉપર જણાવેલા વિચારને મળતા છે. પ્રકૃત વિષયમ: રામ પ્રગ્ન ઉમયનાં કેટલાંક કર્તવ્ય છે એમ એમણે કહ્યું હતું—પણ સરકારમરણું એકવર્ગને ભારે પડે છે એ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો ન હતો એટલી એમના ભાવણમાં ન્યૂનતા હતી. ઉપરનો લેખ લખાઈ ગયા પછી, આ વર્ષની ગ્રેવિન્સલ કોન્ફરન્સના પ્રમુખ તરીકે ઓ. મિ. ગેકલદસે જણાવ્યું છે કે જમીનની મહેસલ એજ દુષ્કાલપીડાતું કારણ છે. ગુજરાતની જમાઈદી દરાવવાની અને વસુલ કરવાની રીત સંબંધી એમણે બહુ માહિતીવાળું વિવેચન કર્યું હતું—જે જોવા વાચકને વિનંતિ છે.

દુષ્કાલપીડાની અમલતા સંબંધી વિવેચન કરતાં હિંદની ગરીબાઇને પ્રથમ પદ આપવામાં આવ્યું હતું ખેડુનોની સ્થિતિ ઉક્ત દિશામાં સુધરે, પરદેશથી આપણે વિરોધ ધન લાવી શકીએ, એટલે આપણે નિકાસ એવા પદાર્થોનો યામ કે નેથી અહીં મહેનતનો અને બુદ્ધિ ના ઉપયોગનો અવકાશ મળે, અને તે બદલ પરદેશથી આપણે ધન લાવી શકીએ અને પરદેશમાં જતા ધનનો કાંઈ બદલો મળતો નથી તે સંબંધમાં કોઈક લાભપ્રદ રાજ્ય અને લોક તરફથી યોજના ચઢી શકે—તો તે દુઃખદ પ્રાચુર્ય નિર્ધનતાનો કોઈ કારણ પણ અંત આવે.

ઉપર જણાવ્યું તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે સરકાર, બુદ્ધિમાન વર્ગ તેમજ ખીન ખેડુ અને મહેનતુ વર્ગ એકત્ર થઈ જપારે કામ લેશે ત્યારે તે દિવસ દૂરથી પણ દેખાઈ શકાશે.—

તા. ૧લી એપ્રિલ

શ્રુતિ રામ.

એક મુનિનો વૃત્તાન્ત.

*(મળેલ)

૨.

મેહેરખાન " સુદર્શન " ના તબીબ સાહેબ —

અમારા મંડળને પ્રમુખસ્થાને મારા મિત્ર રાવજહાદુર રતનરાયજી છે જોરત જીલ્લાના એક ખાનદાન કુટુંબમાં એમનો જન્મ થયો છે એમ કેહેવાય છે કે લક્ષ્મી મિ-જન્મ વખતે ગુણકાનો મુજરે. કરાવવાનો ચાપ પેહેવવેહેલો એમના વડવાઓએ લખત કયો હતો એ કે સદરજ રિવાજનો પ્રચાર આજકાલ દેશમાં થયો વધી પડ્યો છે, તોપણ રાવજહાદુરે તેના તરફ તિરસ્કાર જતાવી, " બાપદાદાનું નામ બોળાય તો છે બોળાય; મારે તેની દરકાર નથી, " એવા વચનોથી કેટલીક વિરુદ્ધની દલિલો રદ કરી, તેનો પગ પોતાના ઘરમાંથી કાઢ્યો છે, અને વેશ્યાના ગાનવાનથી પોતાનું મકાન ભાડે ચતું બંધ કર્યું છે; અને તેને બદલે હરિશ્ચંદ્રનું શર કર્યું છે રાવજહાદુરના સહયોગે સર્વ જગ્યાએ મશહૂર છે કેટલાક લોકોને એમની કેટલીક રીતભાત નવાઈ જવી લાગી છે અને સા-ધારણ લોકહાંઠને અનુકૂળ લાગતી નથી. પણ તે બાળતમાં રાવજહાદુરનું એમ માનવું છે કે 'લોકશુદ્ધિ બૂલબરેની છે. અને તેન વળગી રહેવાને દું બધાપણે નથી. દું તો મારી અક્ષયપ્રભાણે 'વર્તીશ' રાવજહાદુરના આવા વર્તનથી કોઈપણ માણસને કોઈપણ પ્રકારનું નુકસાન થતું નથી તેમાં નિર્દોષતા તથા અદ્વિત સમાવર્તી હોવાથી સર્વ રાવજહાદુર ઉપર ખુશ રહે છે.

રાવજહાદુર જાલમાં પેનશનર છે. સરકારી નોકરીમાં કેમ્પુટી કલેક્ટરના હોદ્દા ઉપર હતા આધારણ કારકુનની જગ્યા ઉપરથી પોતાની અક્ષલ હોશીયારી અને પ્રમાણિકપણથી જોયે દરજ્જે ચઢવા હતા. એમણે એમના સાલતા ચલણમાં સરકારી સત્તાનો દુરુપયોગ

કર્ચો નથી. પોતે અમલદાર છે એવો કાંકો રાખ્યો નથી. અને સ્વર્ગ હથેળી જેટલું દૂર છે એમ માન્યું નથી. ગરીબને કનડયા નથી. અને નિરપરાધીને સજા મારી નથી. કોઈ દિવસ રૂગવત લિધી નથી. સરસિદારશયી કાળો ઘોળો કર્યો નથી. સરકારનું ખુરું તાક્યું નથી, તેમ લોકોને કચડી નાંખ્યા નથી. અદ્વૈત ધનસાધ્યી વર્ત્યા છે. વિદ્વાનોનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો છે. પોતે અમલદાર એટલે ઢાલા અને પોતાના મંડલ બહારના સર્વ બેવકૂફ એમ માન્યું નથી. અમલની કેફના નિશાથી ચકચૂર થઇને સર્ગાવદાલાં ન્યાતિલાભતિશા અને ગરીબ રિયતિના દોરતબાધખંધનું અપમાન કર્યું નથી. સર્વ સાથે મિલનસારીથી વર્ત્યા છે. સર્વ માન ખુરશીને છે અને હત્યો અમલ કોડીનો એ સસ એમના મગજ ઉપર ખુબ ઠસેલું હોવાથી, બધા સાથે બલાપ્રધી ચાલ્યા છે. અને તેથી કરીને જો કે તેઓ હાલમાં પેનશનર છે તોએ લોકોમાં એમનું માન અસલ મુજબ કાયમ છે.

પેનશન લીધા પછી નકામાં દાલાં ગખાં મારવામાં કે ન્યાતની પટલાઈ કરવામાં કે પરનિંદામાં પોતાનો વખત ગાળતા નથી. પ્રભાતનો સમય ઈશ્વરમુક્તિમાં ગુમરે છે. અને બાકીનો વખત, એમણે પોતાને ખર્ચે એક ધર્માદા શાળા કાઢી છે,—ન્યાં વ્યાંવં. હારિક કેળવણી સાથે ધર્મ તથા નીતિની કેળવણી વિદ્યાર્થિઓને આપવામાં આવે છે,—તેના ઉપર દેખરેખ રાખવામાં કાઢે છે. સરકારે બે ત્રણ વખત એમના વતનની મ્યુનિસીપાલિટીના પ્રમુખની જગ્યા એમને આપવા માંડી હતી, પણ સરકારની માંગણી તેમણે પોતાની અવસ્થા થવાથી તેમજ તંદુરસ્તીના કારણસર ઉપકાર સાથે સ્વીકારવા ના પાડી હતી. “હમારા વખતમાં અમે ધલુએ કર્યું છે ઢાલા માણસે મોટાં કર્યો જેમાં ચંચળતા અને અસાધારણ શારીરિક અને માનસિક શક્તિની જરૂર છે તેવા કાર્યોનો બોજો પોતાના માથા ઉપર ઠોરો લેતાં પહેલાં તેમને જરાબર નિભાવી શકવાની પોતાનામાં શક્તિ છે કે નહોં તેનો અવશ્ય કરીને પુખ્ત વિચાર કરવો બેધએ. અને જ્યારે લાગે કે હવે દોરડાં ખેંચાતાં નથી ત્યારે પોતાનાંથી વધારે લાયક અને હોશિયાર માણસના હાથમાં તેમને જવા દેવા એ તેમની ફરજ છે. બીજા લાયક ગૃહસ્થોને કેળવાવા દો અને તેમની જવાબદારી સમજવા દો.” ઉપર મુજબ રાવજહાદુર એમના એક મિત્ર સાથે વાતચિતમાં બોલ્યા હતા.

રાવજહાદુરે સ્વભાવે ઘણા બોળા, શાંત, આનંદો, અને પરગણુ છે. કોઈપણ માણસ ઉપર કોઈપણ બાબતમાં દ્વેષ કે ખાર રાખતા નથી. કોઈ ખરેખરો ગરીબ એમને બાંહેધરી ખાલી હાથે પાછો ફરતો નથી. ખરેખરા લાયક નિરાશિનોની મોકસ બાનમી તેઓ રાખે છે અને તેઓને વખતોવખત ત્રણ નહોં પડે તેમ દાણાદુણી, સરસામાન, પૈસા-ટકા મોકલાવી આપે છે. અને હાં લગી ગુપ્તદાન કરતું એ એમનો નિયમ હોવાથી જાપાં-ઓમાં જે ટીપે આવે છે તેમાં એમનું નામ વાંચવામાં આવતું નથી. પરંતુ દરેક સાર્વજનિક અને ધર્માદા કામને એમની ખાનગીમાં અવસ્થ કરીને થોડી ઘણી મદદ દોય છે.

રાવજહાદુર નીતિમાં એકા છે પરંતુ પોતાની મા બેન સમાન માને છે, અસલનો એમને તરસાર છે ખોટો ડાળદમામ એમને પસંદ નથી. કોઈનું કોઈપણ પ્રકારે મન દુઃખવતા નથી. પરંતુ જરૂર પડે, અને બીજો કોઈપણ ઉપાય ન હોય ત્યારે કાણાને મોઢે કાણો કહેવાને સુકના નથી. એમના બધોજએ કાર્ટમાં એક મહત્વની બાબતમાં ખોટી

શાહેદી પુરી હતી તે કારણથી એમણે તેનો અલત તિરસ્કાર કર્યો હતો અને છ મહિના લગી તેની સાથે બાપણુ કરવું સરખું પણ બધું કર્યું હતું.

અમારા મંડળમાં રાવજહાદુર સર્વને ખ્યાર છે. આડોશીપાડોશી ન્યાતીલાગતીલા આકરનોકર સર્વ એમના ઉપર ખુશ છે. વર્ષમાં બે વખત રાવજહાદુર મોટી મિળબાની કરે છે, તેમાં ખસુસ કરીને અમારા મંડળમાંના સર્વને સહકુટુંબપરિવાર આમંત્રણ કરે છે.

મારે કેહેતાં બૂલવું નહીં જોઈએ કે રાવજહાદુર સરકારી નોકરીમાં હતા ત્યારે નામદાર સરકારે બે વખત એમને પોતાની ધારાસભાની કાઉન્સીલમાં મેમ્બર નીમ્યા હતા. તે વખતે તેમણે સરકારને તેમજ પ્રજાને સારો સંતોષ આપ્યો હતો. ખુદ નામદાર ગવર્નરને પોતાના છેવટના બાપણુમાં એમની ખાસ તારીફ કરી હતી. પ્રજાની કેટલીક અડચણોની બાબત સરકારની નજરે આણીને દૂર કરાવવા શક્તિમાન થયા હતા. તેમજ “પ્રજાના હક”ના કેટલાક હિમાયતીઓ જેઓ પોતે નીચે જમીનપર હતા છે એ વાત બૂલી જઈને હવામાં ઊડી આકાશના તારા ગણતા હતા, તેમની શુધ્ધપ્રધ, હકીકત અને આંકડાઓની દલીલથી ઠેકાણે લાવી, હવામાં ઉડવાના પ્રયત્નમાં હાડકા ભાંગવાનું જેખમ સહેવા કરતાં રોક ધરતી ઉપર પગ ટેકવી રાખવો વધારે સુલભ છે એ બાબતની તેમને યાદ દેવાળી, તેઓના કેટલાક બૂલભરેલા વિચારો સુધારવાની ફરજ પાડી હતી, છાપાંઓમાં પણ રાવજહાદુરની સારી પ્રશંસા થઈ હતી.

અમારા મંડળમાં ખીજ નંબરનો દરજ્જો મુનશી રસિકલાલનો છે. જાતના કામ રશ છે. વિલાયત જઈ બારિસ્ટરની પરીક્ષા પસાર કરી આવ્યા છે. એકસફર્ડની યુનિવર્સિટીના ગ્રેડ્યુએટ છે. સાહિલશાસ્ત્ર એમના બાપનું છે. અને જુના નાટકકારોના લખાણના અર્થ કરવામાં બલભલા વિદ્વાનોના કાન પકડાવે છે. કાયદા ઉપર એમનો જન્મથી કંટાળો છે. પોતાના પિતાના માન ખાતર જ બારિસ્ટરને ધધી ચલાવે-છે. કાયદાનાં પોયા કરતાં નાટકનાં પોયા એમને વધારે અનુકૂળ છે. હિંદુધર્મશાસ્ત્ર અને મુસલમાનની શરેહ કરતાં “કાવ્યપ્રકાશ” અને “રસગંગાધર” વધારે સારી રીતે સમજી શકે છે. આખી બાળ્યની “કાદંબરી” એમના જીમના ટેરવા ઉપર છે. જયદેવના “ગીતગોવિંદ” ઉપર તો ચાલતાન જ છે. એમના બાપ મોટા મોટા રોક શાહુકારો અને રાજરજવાડામાં અને હાકોશમાં ધીરધારનો ધધો કરે છે. અને વારેહડીએ ટપાલ મારફતે એમના ઉપર સાનગિરોના મુસદ્દા તકરારી છનારોનાં વિશે, તાલુકદારી વગેરે કાયદાના અને દીવાની કાયદાના દ્રાવ્યપ્રકરણના મુંચવાડાબરેલા પ્રશ્નો; અને હક જોગ અને લિલામતી બાબતો અભિપ્રાય માટે મોકલી આપે છે; જેમના જવાબ એમના બાપબધ પુનલાલ સોલિસિટરની સલાહ મુજબ તેઓ લખી વાળે છે દરેક મનોવિકારનું અધ્યયન એમણે મારી-પેટે કર્યું છે, પણ તેવા મનોવિકારથી મનુષ્યો ઉપર બપાવહારિ હામોમાં શી અમર યાય છે તેમની એમને ખબર નથી બરફ, હિમેરોથેનિસ અને સિમેરોનાં બાપણો એમને મોટે છે, અને તેમનો ખારોકાષ્ટી અર્થ સમજે છે. પણ આપણી હાઇકોર્ટને એક પણ ફેસલો યાદ રાખવાની તમદી લેતા નથી. કોર્ટમાં જઈને મોટા મોટા કેસોમાં રોકાયલા વકીલ બારીસ્ટરોનાં બાપણો સાંભળવા કરતાં નાટકશાળામાં જઈ એક્ટરોનાં બાપણો સાંભળવાં એમને વધારે પસંદ છે. કોઇપણ માણસ એમને બેવફૂરમાં ગણવું નથી, પણ એમના ખરોખ

સદગુણ થોડાને માલમ છે. બપોરનો ધણોખરો વખત 'રાષ્ટ્ર એશિયાટિક સોસાયટી'ની લાઇબ્રેરીમાં ગુજરે છે. અને સાંનાં ધણાં ખરાં પુસ્તક એમણે વાંચી કાઢ્યાં છે. પણ થોડા જ અંકકારો એમના માનીતા છે. સંસ્કૃત ભાષાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાથી જૂના રિવાજ વહીવટ અને ઇતિહાસની બાબતો ઉપર સાઈ અજવાળું નાંખી શકે છે. અને તેથી કરીને આપણા લોકોની હાલની સાંસારિક સ્થિતિ વધારે સારી રીતે સમજે છે. વાર્તિકકાર તરીકે એમનો અભિપ્રાય ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે. અંકકારો એમનાથી ચોંકતા અને ચોંકતા રહે છે. ખેલની શરૂઆત નાટકશાળામાં થાય છે ત્યારે એમનું ખરૂં સ્વરૂપ પ્રકાશે છે. દરેક જાતના રાગ રાગણીઓની ખુબ સારીરીતે કરી શકે છે. એક્ટરો (નટો)ને તેમ જ જોનારાઓને એઓ જ્યારે નાટકશાળામાં હાજર હોય ત્યારે ગમત સારી પડે છે. મેનેજરો એમનું માન બહુ જ રાખે છે. કોઈપણ નાટકશાળાને ન્યાય કે ખુવાર કરવાની એમનામાં શક્તિ છે, દરેક સારા એક્ટરને ઉત્તેજન આપે છે, અને પ્રસંગોપાત સચનારૂપ કેટલાક સુધારાઓ સૂચવે છે, જે મેનેજરોને ઉપકાર સાથે કબુલ રાખવાની ફરજ પડે છે. દરેક નાટકશાળામાંથી વખતો-વખત એમને માટે પાસ આવે છે. તે પોતાના દોસ્તદાર ભાઈમંથ કે ગરીબ પડોશીઓમાં વહેંચી નાંખે છે. અને દરેક વખત નાટકશાળામાં પોતાને ખર્ચે જ ખેલ જોવા જાય છે.

અમારા મંડળમાં ત્રીજા નંબરનો દરજ્જો રોક જાલભાઈ જંગભાઈનો છે. મુંબઈની બે ત્રણ મિલોના એ માલીક છે અને બીજા બે ત્રણમાં ગયરેક્ટર છે. તે ઉપરાંત કમીશન એજન્ટનો પણ વેપાર કરે છે. ચીન જાપાન રંગુન સીંગાપુર જંગભાઈ વિલાયત અમેરિકા સાથે એમનો લાખો અને કરોડોનો વેપાર ચાલુ છે. ચીન જાપાનની સફર તો જાતે પણ કરી આવ્યા છે. એમના ધંધામાં ઘણી જ ઉંડી સમજ ધરાવે છે. રૂનો સોદો કરવામાં એકા છે. એમને નામે જંગલમાં પણ હંડી પાડી શકે એમ છે. જલભાઈ લીલાધરની પેઢીના મુખ્ય ભાગીયા છે. એમના ભાગીયા લીલાધર દેવજી પણ એમના જવાજ ફુરાલ છે. અને કર્મ ખાતામાં અને વીમાવાળા તથા દવાલો-માં એમનો વગ અને કાબુ જખરો છે- પણ જરા સેહેલાણી હોવાથી કામકામનો, ધણો જોળે જલભાઈ રોક ઉપર પડે છે. જલભાઈ રોકને વખતો વખત આડી અવળી માલ વગરની મશકરી કરવાની ધણી ટેવ છે, પણ એમના વાળાના માણસોને તેમજ લાગતા-વળગતાને તેમાં ખેલ રસ પડતો હોય એમ માલમ પડે છે. દેશપરદેશના વેપારના દરેક મથકની ચોક્કસ ખબર રાખે છે. અને એમના એજન્ટો અને નોકરો એમને પંજેપળની ખબર મોકલી આપે છે, અને તે બાબતમાં જરાક દીલ કે કસુર થાય તો તેમને ઘણી સખત નસિહત જલભાઈ રોક તરફથી મળે છે. જલભાઈ રોક સ્વભાવે ધણા કરકસરીયા છે અને એમના ખૂટ અને ગરમ ડગલો લગભગ ત્રણ ચાર વર્ષ લગી સાચવી સાચવીને ચલાવી શકે છે. સહેજ ધીંગાંતી એમને દરકાર નથી. “ફાટેલે કપડે અને ઘરડે માખાપે લજવાનું શાનું ?” એમ વખતોવખત બોલે છે. “ભાઈ, કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય અને ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય.” બ્યાવહારિક બાબતોમાં પારસીઓના જૂના વિચારોને વળગી રહે છે અને પોતાના કુટુંબના તમામ માણસને તે મુજબ વર્તવાની ફરજ પાડે છે. ફરીવાર “રુસ્તમ પેહેલવાન”ની ઉપમા આપે છે. એમની નજરમાં તરવારથી મુલક છતવા કરતાં તેમાં બહેપાર અને દુનરથી પોતાનો કાબુ વધારવો વધારે ઉદાપણ ભરેલું છે એમ આવે છે. એમની ઇમેજ ઓપીસના હેડક્લાર્કને જ્યારે પચાસ રૂપીયાનો પગાર મળે છે ત્યારે એમના

મોઢા મુનીમ હરજી વેલશીને તેના નામાની બાહોશી તથા મોઢો કરવાની કુશલતા ખાતર રૂપીયા ત્રણસેતો માસિક પગાર મળે છે. કોઈ પણ ઇત્રિજી બણેવા એમને ત્યાં નોકરી બોળવા આવે છે ત્યારે 'બલભાઈ' શેઠ તરફથી "નામુ બણો છો ?" એવો પેહેલો સવાલ થાય છે અને જો નકારમાં જવાબ મળ્યો તો શેઠકુંડું પકડાવી દે છે કે "બાવા તમારે લાયક માટે ત્યાં જગ્યા નથી. અહીંના લોકો બહેપાર ધંધાની બાગતમાં બરાબર ધ્યાન નહીં આપતાં 'નકારમાં' 'એમે' 'ખીએ' થાય છે હું કે દા'ડે 'એમે' કે 'ખીએ' થયો છું—એ તો બણો છો કેની—" બણે કારસી વેચે તેલ ?" મારા મનને તો બે બદામનો પણ વેપારી તે તમારા બાર ગળના મુછડીયા તારા કરતાં મોટો છે. દેશમાં બહુએ કરવાનું છે. કાચલાને લોડાની બાણોનો શોધ કરો. રૂનો સારો પાક થાય એમ કાશીશ કરો. ઈજનેરનો ધંધો કરો. એમાં દેશનું બહુ રહેલું છે આજણે હિંદુસ્થાનનું નખોદ વાળી નાખ્યું છે અને દુનરના જો રથી જાપાન જે કુછ ગણતીમાં હતું નહીં તે આજે ટોચપર જઈને બેઠું છે. બાઈ, હિંદુસ્થાનને વંગરમહેનતે લખેશરી ચર્ષ જવું છે. બાવા, પસીના વગર રાતી આંધી પણ મળતી નથી સાહેબ, મેં ગોદીમાં સાકડા ફાડ્યાં છે—મિલોમાં ફિદર તરીખે કામ કર્યું છે. રેલવેપર ફાયરમેન હતો. લીવાધર શેઠના બાપનું બહુ યજ્ઞે કે આ ધંધો સુઝાયો, તો આ રિથતિએ મોહોચ્યો છું બલે તમે કોનએસો બરો કે કોનફરન્સ બરો. મોઢાં મોઢાં ભાખણો કરો. પણ એથી કાઈ પણ દેશનું દલદર ફૂકાવાનું નથી. જો દોડીયું કમાવું હોય તો ખૂટ ઈશ્ટાકીન ઉતારો, બડી બડી વાતો કરવી મૂકી દો. આગવાળી હાઠકું ચલાવો. દેશ પરદેશ કરો. અને બચાકચાંની જગજગ નાનપણથી હોરવા કરતાં બે દોડીયાં કમાયા પછી 'હોરો.' બાવા વખતોવખત ઉમરા કાઢી બલભાઈ શેઠ અમારા મંડળને રંજન કરે છે.

સુબેદાર કિલાવરખાન અમારા મંડળના ચોથા પ્રતિષ્ઠિત સભાસદ છે. એઓ ખરેખરા બહાદુર નર છે. "બડી બડી બાતા" કરવાની એમને ટેવ નથી. સરાકરી ખાતામાં સી-પાઈના ફરજન ઉપરથી 'સુબેદાર મેજર'ના હોદ્દા લગી પોતાની બાહોશીથી ચઢ્યા હતા કા-પુલ, કંદહાર, ખરમા, મુઘાકીન, હજરાન વગેરે મુલકોમાં લડાઈ જોઈ આબ્યા છે. અને એમની બહાદુરીને માટે એમને સરકાર તરફથી મોટા મોટા આદોં મળેલા છે. એમની નિમકદલાલીથી સરકારે મુજ ચર્ષ એમને મોટી મોટી જામીનો ઈનામત કરી છે. લડાઈમાં મોટા મોટા કરનલો અને જનરલોને પણ વખતોવખત કીમતી સલાહ આપેલી છે અને તેમનાં અભિપ્રાયો બદલવાની ફરજ પાડેલી છે. સરાકરી ખાતાની મસલતની બેઠકમાં પણ એમને ખુરશી આપવામાં આવેલી છે. હાલમાં પેનશનપર છે. પણ વખતોવખત લડાઈની વાતો સાંભળે છે ત્યારે એમનો જુરસો ઉઠી જાય છે. "પિયુ હકના એ નામરદ જોર નિમકદરામકા કામ હો. કતલ હો જના એ બેહેતર હો. 'નેકોનારન વ લા આરન કે મુરદ બેદ એ બદનામી' " એમને કોઈની મુશમત કરવાની ટેવ નથી. અને અતિથય ગ્રસ્ત થાય છે. કે, તરત એમનો હાથ તરવારની મઠ ઉપર જાય છે સાદીની, અને હાશીકની ગૂંચલો

“ અર્થ:—નિમકલંક બળી મરવું એ ઠીક, —કેમકે નામ બદનામ થાય તે કરતાં મૃત્યુ વધારે સારું.”

એમને મોઢે છે અને વર્ષનો વખત તેમના મડલને સમજાવી હસાવે છે. લડાઇયોનું વર્ણન કોઈ કોઈ વખત કરે છે સારે સર્વનાં રૂવાં ઉઘાં યાય છે. એમના મિત્ર કિશોરસંગિને દુ-શમનના પંજમાંથી કંદકાર આગળ ને બાહાદુરીથી એમણે બચાવ્યો હતો અને જ્યો એમના શરીર ઉપર બે ત્રણ બચકર જખમો થયલા, તેનું વર્ણન જ્યારે કરી જતાવે છે સારે અમને આનંદાશુ પડ્યા વિના રહેતાં નથી.

વિલિયમ મિડલવે નામના યુરોપીયન ગૃહસ્થ અમારા મંડલમાં પાચમા મેંબર છે એમનો ધંધો ન્યુસપેપરમાં લખાણો કરવાનો છે. આખા દિંદુસ્તાનનાં નામાકિત પેપરમાં વખતો-વખત એમનાં લખાણો વારાફરતી વાંચવામાં આવે છે કેવળ આકાશમાંથી ન્યુસપેપરમાં લખાણ કરવા તુટી પડ્યા નથી. એમને રાજ્યપ્રકરણનું માર્ગ જ્ઞાન છે. જુદા જુદા દેશના ઇતિહાસો મનન કરીને વાંચ્યા છે. દરેક રાજ્યનું બંધારણ શા પાયા ઉપર છે અને તેથી કરીને લાંબી પ્રજાની સ્થિતિ ઉપર શી અમર યાય છે તેનો એમણે બારીકાઈથી અભ્યાસ કર્યો છે. ન્યુસપેપરમાં લખાણ કેમ કરવું એ બાબત સારી તાલીમ લીધી છે. મામિક ૩૦૦) ત્રણસો રૂપિયાને પગારે એક પ્રતિષ્ઠિત ન્યુસપેપરની ઓફીસમાં માત્ર વરસ લગી મળ-એડિટર હતા. પાણ એક મંદિરની રાજકીય બાબત ઉપર એમના એડિટર માથે મતભેદ પડ્યાથી એમણે પોતાની જગાનું રાજનામું આપી છુટાં છવાયાં લખાણો કરવાની રીત પસંદ કરી છે. એમનાં લખાણો ધણાં છટાદાર, અને જુરસાવાળાં હોય છે; પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારની અતિશયોક્તિ વગરનાં અને મર્યાદાસર હોય છે. દરેક બાબતમાં બંને પક્ષની સમ-તુલના કરી દરેકને અનુકૂળ પડે એવો મધ્યમ રસ્તો શોધી કાઢે છે. પુરેપુરા રાજ્યબંધ છે પણ જરૂર પડે સરકારી અમલદારોની બૂલ જતાવવાને ચુકતા નથી. કોઈ પક્ષ તરફથી લખાણ કરવાની રીત એમને પસંદ નથી, પણ ને હકીકત એમને સલ્ય અને વાજબી લાગે છે તેને જ મદદ આપે છે. લખનાર તરીકે પોતાની જવાબદારી સારી રીતે સમજે છે. કંઈ બાબત ન્યુસપેપરમાં લાવવા જોગ છે તે કંઈ નથી એ સારી રીતે સમજે છે અ-મુક માણુમને કે અમુક બાબતને તુકસાન કે ફાયદો કરવામાં જાહેર હિત મનાયતું નથી એમ એમનું માનવું છે. આધાર વગરનું અને કોઈ પણ માણુસને નાદક ગેરઈન્સાફ યાય અને તેની આબરૂને તુકમાન પોહોંચે એવું લખાણ એમના તરફથી થતું નથી. પરંતુ ને નિયમે ઉપર રાજ્યના સારા બંધારણનો કે સામાન્ય લોકની સુખશાંતિનો આધાર રહેયો હોય છે તેમનું ઉત્તરંધન કરવા કોઈ પણ માણુસ ચતન કરે છે તેની જડતી લેવા ચુકતા નથી. કોઈ પણ વિષય ઉપર પુરેપુરી માહિતી સિવાય દીકા કરતા નથી. દરેક પક્ષને વા-જબી ઇનસાફ આપે છે. દરેક કોમમાં શી શી ખુલો અને ખોડખાંપણ છે તે સારી રીતે સમજે છે. એક કોમને બીજી સાથે લડાવી મારતા નથી-એકને આકાશની ટાપ ઉપર ચ-લાવી બીજીને લાત મારી ગગડાવી પાડતા નથી. પણ દરેક કોમનું સામાન્ય હિત એકમે-કના પરસ્પર કલ્યાણમાં સમાયતું છે એવો એમનો અભિપ્રાય છે. આથી કરીને એમનાં લખાણો સર્વને પ્રિય થઈ પડ્યાં છે અને સરકારમાં પણ સાઈ વજન ધરાવે છે.

અમારા મંડલ ઉપર સહિના ઝૂંગારસ્થ, મોજરોખ અને સુંદરીવર્ગ સંબંધી હકીકતોની બાબતમાં અજ્ઞાનતાનો દોષ નહીં રહે તે વાસ્તે અમારા મિત્ર લાલા રમાલાલ

અમારા મંડળમાં મોજુદ છે. ઉમરે તો જરાક ઘ્રૌઢ છે પરંતુ દાપટીય અને જતનથી એ-
મના શરીરને એવું માચવ્યું છે કે જાણે જુવાનિયા જેવા જણાય છે. સ્વરૂપે સુંદર અને
વરણાગ્રીયા છે. એમના શરીરનો એક વાળ પણ એમણે ઘોળો ચવા દીધો નથી. અતર,
પોમેટમ, હેરફુશ અને લવંડર વાદરથી એમનું શરીર બેહુક મારે છે. પાન સોપારી અને
એલચીના ખીડાં ચાવીને હોઠ લાલચોલ રાખે છે. આંખમાં ઘોળો સુરમો આંજે છે, પ-
ટીયા પાડે છે, અને નાળુકડી રૂપીના હાથાની લાકડી લઈ ધીમે ધીમે હલાવતા હલાવતા
અમારા મંડળના એકઠા ચવાના મકાનમાં લખલ થાય છે. હાથમાં હીરાની બે સુંદર
પાણીદાર વીંટીઓ અને જોકીટ ઉપર સોનાનો સુંદર અજોડો અને ધડીપાલ લટકતી રાખે છે.
નકશીદાર રૂપાની નળીમાં ખીડી પીચે છે મીઠાશબરેલાં મર્મવચનો બોલે છે. એમની વાતચીત-
થી અમારા મંડળને ઘણી ગમત પડે છે. ઘણા જ આનંદી અને ખુશ મિજાજના છે
અને બલબલાનું દુ.ખ એક ધડીમાં વિસારી દે છે. સ્ત્રીવર્ગને લગતી તમામ હકીકત વિશે
પૂર્ણ માહિતી ધરાવે છે. 'રંગીલી છત્રીલો' ની વાતોનો મંડાર એમની કંને ધુધળ છે.
સ્ત્રીના દરેક પેશાક, અલંકાર અને આબૂપણનો અથથી તે ઇતિ સુધીનો ઇતિહાસ એમને
માલમ છે. અંદાજ-ગજરા-તારામંડળની બંગડીયો-છંદ-સાંકળાં-હડસાંકળ-લંગર-મો-
હનમાળા-નાગકણી-ચાક-ગવન-સાડી-અંબર કપા કપા વખતે 'અને શા કારણથી સ્ત્રીવ-
ર્ગમાં હાખલ થયાં તેનો મનોરંજક ઇતિહાસ આપે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ સીધા સેંચાને બ-
દલે વાંકા એવો કેમ પાડે છે, અસલની ચોળીને બદલે હાથ સુધીનાં બદન કેમ પેહેરે છે,
તેમનું કારણ એમને ખબર હોય છે. બે ચાર ગાયન કલ્પોના પેટૂન છે. નાટકશાલામાં
મારી સ્ત્રીએકટરો વગર ખેલ દીપતો નથી એવો એમનો અભિપ્રાય છે. દિવાળી તો અવશ્ય
મુંબાર્ષમાં જ કાઢે છે. અને ઉનાળામાં મહાબલેશ્વર-માધેરાન-કે કુમસ ઉપડી જાય છે. પાલખા
બંદર, બેક બે, બેસ્ટરેડ, બ્યાં બ્યાં સુંદરીઓના ટોળાં એકઠાં યાય છે ત્યાં ફેરા આંદા માર-
વામાં એમને ગમત પડે છે, મોટા તેહેવારો અને મેળાને દિવસે અવશ્ય મંદિરમાં ફરોન
કરવા જાય છે. અને અનેક પ્રકારની ખાતમી મેળવી મંડળને રંજન કરે છે. દરેક મિજ-
લસાંકે જલસામાં એમની હાજરી હોય છે. વાતચીત, જાપાની અને છટામાં બલબલાનાં
મન હરણ કરી નાખે છે. અચુક અચુક જાતની સ્ત્રીઓનો પેશાક, અલંકાર અને ખેલવા-
ચાલવા-હોંડ્યામાં રો રો તફાવત હોય છે તેનું એમણે ચોક્કસ અધ્યયન કર્યું છે. દર શનિવારે
નાટકમાં ગયા પાકી સુકતા નથી-નાટકશાળામાં એક નાતી સરખી છાજડીમાં હારગજરા
કલગી તોરા લઈ જાય છે અને સારા સારા એકટરોને તેથી ખુશી યાય છે ત્યારે વધારી
લે છે-વૈસાની એમને જરા ફિકર નથી. મર્મશીમંત છે. એમનો બધો વહીવટ લાલચોલની
ટળનો છે. જીવના દોલા છે. સર્ગા વાહાલાને સારી મદદ કરે છે. સ્ત્રીવર્ગ શિવાય ખીછ
બધી બાબતમાં એમનું વર્તન પ્રશંસાને પાત્ર છે. છેલ્લું જ ગૃહસ્થનું વર્ણન કરવાનું છે તેમને
અમારા મંડલમાંના સમાસદ ગણવા કે નહીં તે બાબત ઉપર સવાલ રહે છે, કેમકે તેઓ
અમારી મીટીંગમાં જવલે જ પધારે છે, થજુ જ્યારે જ્યારે એમનાં પગલાં યાય છે ત્યારે
મર્મને આનંદ યાય છે. ઘણા જ પવિત્ર અને સાધુ વૃત્તિના ગૃહસ્થ છે. એમનું નામ પંડિત
સંતોષ(પ)રામ છે. અમિહોત્રી છે, બહો વખત કર્મકાંડમાં કાઢે છે. વેદ, વેદાંગ, ઉપનિષદ, પુરાણો
અને પદ્ધતિનો એમણે સારો અભ્યાસ કર્યો છે, અને તેનું સ્વસ્થ સારી પેઠે સમજે છે.

તેમ યુરોપીયન સાહિત્ય કે તત્ત્વજ્ઞાનથી અજાણ્યા નથી—શિક્ષણીયર, ખેડો, કાંટ, અને માર્કેટ ઓરેલિયસ, એમને પ્રાણુસમાન પ્રિય છે. વેદંતમાં શ્રીરામંકર મતના અનુયાયી છે. પણ સમાનુજ સંપ્રદાયને વારતે પણ એમને ધણું માન છે. અને વ્યાવહારિક લોકોને તો તે વધારે અનુકૂલ છે એવો એમનો મત છે. કોઈપણ રીતે ધર્મોધ નથી, અને દરેક ધર્મમાં શુદ્ધ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ છુપાયેલું છે એવું એમનું માનવું છે. કોઈ વખતે ન્યારે ધર્મ સંબંધી વ્યાખ્યાન આપે છે ત્યારે અમારા મિત્રમંડળની અક્લ ગુમ થઈ જાય છે, અને મનોવૃત્તિ એવી તો તદ્દલીન થઈ જાય છે કે જાણે આપણે ગાણુસ પાસે બેઠા નથી પણ કોઈ દેવ પાસે બેઠા છીએ. ન્યારે બોલવું શરૂ કરે છે ત્યારે ધણી જ ગંભીરાઈથી અને તીવ્રતા લાગણીથી, અને આ ક્ષણભંગુર સંસાર સાથે જોને કંઈ સંબંધ નથી અને જેનું સર્વ હિત ઈશ્વરી જ્ઞાન, ઈશ્વરભક્તિ અને ઈશ્વરસેવામાં સમાવડું છે, એવી મીસલથી બોલે છે. આતા ઉપર આથી ધણી જ ઊંડી અસર થયા શિવાય મહેતી નથી.

પ્રિય તંત્રી સાહેબ, આ મારા દરરોજના સોજતી છે

લી. સેવક,
મુનિ.

રાજ્યનું મૂળ.

(મહેલ) *

(અનુસન્ધાન ૫. ૧૯૨ થી)

જંગલી અને આગ્ય લોકોની રિયતિ અવલોકવાથી સામાન્ય રીતે આપણે એમ કહી શકીએ કે કુટુંબોના એકઠા થવાથી ગામ વસે છે, ને ગામોના સંયોગથી રાજ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ગામ વસાવી એકત્ર થયેલાં કુટુંબોને આપણે ગ્રામ-સમુદાય એવું કુંડું નામ આપી શકીએ. ગ્રામ-સમુદાયમાંથી રાજ્યની ઉત્પત્તિ હોવાથી આપણે હવે તેનાં લક્ષણો તપાસવાં જોઈએ.

હિંદુસ્થાન, રૂશિયા અને સ્લેવોનિયામાં હજી પણ ગ્રામ-સમુદાયો છે, તેમ જ ઈંગ્લંડ, આયરલેન્ડ, સ્વિટ્ઝરલેન્ડ, જર્મની અને ખીન્ન દેશોમાં તેનાં સિદ્ધાંતો હજી પણ રહી ગયાં છે. આ પ્રમાણે રાજ્ય પહેલાંનું બંધારણ ચોડું ઘણું યથા પ્રદેશોમાં ટકી રહ્યું છે. હિંદુસ્થાનના લોકોમાં ખીન્નતા કરતાં રિયતિપાલકત્વ વધારે હોવાથી પ્રાચીન ગ્રામ-સમુદાયો એમના એમ હજારો વર્ષથી ટકી રહ્યા છે. લીવોર્નર લખે છે કે:—“પ્રાંતો વખતો-વખત એકના હાથમાંથી ખીન્નતા હાથમાં પડતા, ને એક દેશે રાજ્યના તાબામાંથી ખીન્નતા તાબામાં જતા, પણ ગામનું જીવન એક સરખી રીતે અગર મોટા ફેરફાર થયા વિના ચાલ્યું ગયું અગર જો કે રાજ્યકર્તાએ તેઓથી અને તેટલો મોલ ઉપાડી જતા તો પણ ગામવાસીએ વાળ્યે ગયા ને લપ્પે ગયા.” સર આર્લ્સ મેટ્રાફના લખાણ^૨

* લખનાર:—રા. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ. ખી. એ. એલએલ. ખી.

૧. જુલો “ Citizen of India,” P. 8.

૨. જુલો “ Elphinstone's History of India,” P. 68.

(minute) માંથી નીચેના ફક્તે ખરેખર લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે:—

“ ગ્રામ-સમુદાયો નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો છે, તેઓની આંદર તેમને જે કાંઈ જોઈએ તે તમામ-સમાયેલું છે, અને તેઓ ખીજા દેશના સંબંધોથી ધણે ભાગે મુક્ત છે. એક પછી એક એમ ઘણા રાજ્યવંશો પડી બાજે છે; ઉપરાઉપરી રાજ્યપરિવૃત્તિ થયાં કરે છે; હિંદુ, પઠાણ, મોગલ, મરાઠા, સીખ, અંગ્રેજ, એ સૌ તેમના વારા પ્રમાણે માલીક થાય છે; પણ ગ્રામ-સમુદાય તેને તે રહ્યા કરે છે. આકૃતના વખતમાં તેઓ હથીઆર લેટે, અને મદ ચણે છે; દુશ્મનનું લશ્કર દેશમાં ચડેને પસાર થાય છે; ગ્રામ-સમુદાયો પોતાનાં દોર ગઢની આંદર ભેગા કરે છે, અને દુશ્મનને ચીડવ્યા વગર જવા દે છે. જો તેમને લટવામાં તથા પાપમાલ કરવામાં આવે અને તેમની સામેનું લશ્કર નહિ હરાવી શકાય તેવું હોય તો તેઓ તેમની સાથે જામનારો રાખનારાં હોટે આવેલાં ગામોમાં નાશી જાય છે; પણ જ્યારે તોફાન આવ્યું જાય છે ત્યારે તેઓ પાછા આવે છે અને પોતાના ધંધાઓ ફરી શરૂ કરે છે. ગામોમાં વસતી ન રહી શકે એવી લટ અને કતલ ઘણા વર્ષ સુધી દેશમાં ચાલુ રહે તોપણ જ્યારે જ્યારે ગામનો શાન્ત ભોગવટો લેવાની શક્તિ ફરી પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ત્યારે જુદા પડી ગયેલા ગામવાસીઓ પાછા આવે છે. એક જામનો આવ્યો જાય તોપણ ખીજો જામનો પાછો આવશે જ, દીકરાઓ પોતાના બાપની જગ્યાઓ લેશે જ; ગામ તળીઆટાની તે જ જમીન, ધરાની તે જ જગ્યા અને સીમના તે જ ખેતરો, ગામ ઉજડ થતી વખતે આવ્યા ગયેલાના વંશજો ફરી પોતાના કબજામાં લેશે; અને નજીવી બાબતથી તેઓ તે છોડીને જતા પણ નહિ રહે, કેમકે વિદ્વ અને આકૃતના મમયમાં તેઓ ટકર લેશે, અને લટ તથા જુદામને હાંપવા માટે જોઈતું બળ પ્રાપ્ત કરશે. આ દરેક ગ્રામ-સમુદાય એક સ્વતંત્ર નાનું રાજ્ય છે, એવા ઘણા ગ્રામ-સમુદાયોના સયોગથી હિંદુ-સ્થાનના લોકોની સ્થિતિ, તેઓને જે રાજ્યપરિવૃત્તિઓ ને ફેરફારો મદન કરવા પડ્યા છે તે તમામ વચ્ચે, જેવી જળવાઈ રહી છે તેવી ખીજા કરા કારણથી જળવાઈ રહી નથી, અને તે જ તેમના સુખનું અને ધણીખરી સ્વતંત્રતા જે ભોગવાય છે તેનું ધણે અંશે કારણ છે. ”

ગ્રામ-સમુદાયનાં જુદાં જુદાં વર્તમાન સ્વરૂપો અવલોકવાથી આપણે તેનાં ચાર લક્ષણો મુકરર કરી શકીએ છીએ. પ્રથમ લક્ષણ એ છે કે ગામવાસીઓ પોતે સૌ એક પુરુષમાંથી ઉતર્યા છે એવું માને છે. આ માન્યતા જ તેમના બંધારણનો પાયો છે. ઈંગ્લેન્ડનાં કેટલાંએક ગામોનાં નામો આ હકીકતની સાક્ષી પૂરે છે. વેલિંગ્ટન ગામ વેલિંગ્મ સોકોનો વામ સુચવે છે. વોલિંગ્ટન, વોલિંગ્ટોર્સ, એ નામો પણ તેવી જ સૂચના આપે છે હિંદુસ્થાનમાં પણ ગ્રામ-સમુદાયનો પાયો સમજોત્તવ છે એમ સર હેનરી મેન કહે છે લાંબા વખત સુધી આ સમજોત્તવની માન્યતા દંતકથા તરીકે ટકી રહે છે. ખીજું લક્ષણ એ છે કે ગામનો કારોઆર કુટુંબોના વડીલોની સલાના હાથમાં હોય છે, અને તે સલામા કેટલીએકવાર ગામનો પટેલ અથવા મુખી પ્રમુખ તરીકે ખીરાજે છે. સર હેનરી મેન કહે છે કે હિંદુસ્થાનના શુદ્ધ ગ્રામ-સમુદાયોમાં સભા જ કામદાજ કરે છે કુસિયામાં હજી પણ મઠા જ રીવાજ મુજબ ઇનમાઈ આપે છે. સભાનું કામ કજીઆ ચુકાવવાનું અને સમુદાયની મિલકતની વ્યવસ્થા કરવાનું હવું. ત્રીજું લક્ષણ એ છે કે ગ્રામ-સમુદાય જમીન

તથા ખેડ તમામ કુટુંબ વચ્ચે મજમુ રાખે છે. હાલ જે ગ્રામ-સમુદાયો જોવામાં આવે છે તેમની મોટી સંખ્યામાં સીમના જે ભાગ પાડેલા જોવામાં આવે છે: (૧) પડતર જમીન અથવા ગૌચર, જે સૌ કુટુંબો વચ્ચે મજમુ હોય છે, (૨) ખેડવાણુ જમીન જેના ભાગ પાડવામાં આવેલા હોય છે. આ ખેડવાણુ જમીન કેટલેક રથજો અમુક મુદતે નિયમસર જુદાં જુદાં કુટુંબોમાં ફરી વહેંચવામાં આવે છે, અગર તે કુટુંબોની ધીમે ધીમે આવગી થતી જાય છે. પંજાબમાં ફક્ત પડતર જમીન મજમુ છે, અને ગ્રામ-સમુદાય સરકારની મહેસુલ માટે મજમુ જવાબદારી ભોગવે છે. આવાં ગામોને ભાધ્યારી ગામો કહેવામાં આવે છે. પદાણુ લોકોમાં અને રૂશિયાના મીર લોકોમાં ખેડવાણુ જમીનની ફરી વહેંચણી થાય છે. ગૌચર મજમુ રાખવાના દાખલા તો ઈંગ્લંડના ઘણાં પેરિશોમાં પણ જોવામાં આવે છે. ગ્રામ-સમુદાયનું ચોથું લક્ષણ એ છે કે તેમાં મજમુ દેવરથાન રાખવાનો દસ્તુર હોય છે. યુરોપના ગ્રામ-સમુદાયોમાં ખિરિત ધર્મના પ્રવર્તવાથી હાં આ લક્ષણનાં યોડાં જ ચિહ્ન નજરે પડે છે, પણ હિંદુસ્થાનનાં ગામોમાં હજી ચોરાઓ જોઇએ છીએ.

હવે પ્રાચીન પ્રગ્નઓના રાજ્ય પહેલાંના બધારણ વિષે આપણે શું જાણીએ છીએ તે જોઇએ જુનામાં જુની આપં પ્રગ્નઓ હિંદુ, ગ્રીક અને રોમન છે. તેમાં પ્રથમ આપણે હિંદુઓનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તપાસીએ.

હિંદુઓનું જુનામાં જુનું પુસ્તક મઝવેદ છે. તે ઉપરથી વૈદિક વખતની સાંસારિક રિયતિની આપણને ખબર પડે છે. મોઝસ્ટકર લખે છે^૧ કે:—

“આ વેદનાં સૂત્રો ઉપરથી હિંદુઓની સાંસારિક રિયતિ બરવાડ અથવા અસ્થિર-વાસી લોકોના જેવી જણાતી નથી, પણ તેનાથી ઘણી સુધરેલી જણાય છે. કસ્ટોઓ, સં-હેરો, મોટા રાજ્યો અને તેમની મોટી દેશત વિષે સૂત્રોમાં વખતોવખત યોલવામાં આવે છે. ખેતી ઉપરાંત—વજીવાનો, કીમતી ધાતુઓ ગાળવાનો, રથ કરવાનો, સોના રૂપાનાં બપ્તર અને સોનાનાં આભૂષણ કરવાનો હુન્નર અને એવા બીજાં નાના પ્રકારના ઉપયોગી હુન્નરો લોકો જાણતા હતા એમ દેખાય છે. તેઓ સોયનો તથા વાજિતનો ઉપયોગ કરી જાણતા હતા તે વખતના હિંદુઓ મહાસાગરથી વાકેફ હતા એટલું જ નહિ, પણ તેઓએ કેટલીએકવાર નૌકાયુદ્ધો કર્યાં હોય એમ માલુમ પડે છે. તેઓ ઔપધનું ગાન ધરાવતા હતા, અને ખગોળવિદ્યાના ગણિતમાં તેઓએ કેટલોએક પ્રચાર કર્યો હોય એમ લાગે છે, કેમકે સૂર્યવર્ષ તથા ચંદ્રવર્ષ વચ્ચેનો તફાવત કાઢી નાંખવા માટે અધિક માસ તેઓએ દાખલ કર્યો હતો એમ લખેલું છે.

“તેમ તેઓ સુધારાની માથે આવતા દુર્ગુણોથી પણ મુક્ત નહોતા, કેમકે આપણે આ સૂત્રોમાં વેશ્યા, શુભ જન્મ, તથા જુમારી અને ચોરા વિષે વાંચીએ છીએ.

x x x x x

“તે વખતે ન્યાતીજધન દાખલ થયું નહોતું એમ જણાય છે.”

મઝવેદસંદિતાના વધારે પ્રાચીન ભાગમાં આપણે હિંદુઓને સિંધુ નદીના કીનારા ઉપર આવી વસેલા જોઇએ છીએ એટલું જ નહિ પણ પંજાબની પણ પેલીકાર, કા-

બુદ્ધમાં આવેલી કુમા નદી ઉપર વસેલા જોષ્ઠએ છીએ. હિંદુઓ ત્યાર પછી પૂર્વ તરફ ધીમે ધીમે કેવી રીતે પ્રસાર્યા તે પણ આપણે જોષ્ઠએ છીએ. વૈદિક વખતમાં સમાજની અંકિત ગૃહપતિતાબાનું કુટુંબ હતું. કુટુંબનું દરેક અંગીભૂત ગૃહપતિની આગા પાગતુ ગૃહપતિ પોતાના તાબાના પોતાના કુટુંબીઓના કૃત્ત માટે સમાજને જવાબદાર હતો.

ઉપનિષદના વખતથી જ્ઞાતિભેદની શરૂવાત થતી જોવામાં આવે છે. તોપણ આપણે તે વખતમાં બ્રાહ્મણોને ક્ષત્રિયોના શિષ્ય થતા જોષ્ઠએ છીએ. દાખલા તરીકે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં (૫. ૩.) જૈાતમ ઋષિ પોતાના દીકરાને પ્રવાહણ રાજ પાસે મોકલે છે. રાજ તેને બ્રહ્મ જન્મ બાળતના ગદન મવાલો પૂછે છે, પણ તેનો તે જવાબ આપી શકતો નથી, અને પાછો પોતાના બાપ પાસે જાય છે જૈાતમ પણ જવાબ આપી શકતો નથી, માટે તે મોતે રાજ પાસે જાય છે ને તેનો શિષ્ય થવાનું કહે છે રાજ તેની ધમ્મ પૂછે કરતાં પહેલાં કહે છે કે “તારી પહેલાં બ્રાહ્મણોને આ જ્ઞાન કદી આવ્યું નથી. તેટલા માટે, અત્યાર સુધી, મર્વ લોકમાં તે શીખવવાનો અધિકાર ક્ષત્રિય જ્ઞાતિને જ રહ્યો છે” માત્ર પછી ક્ષત્રિયની રજેલી છે વિદેહના રાજ જનક પાસેથી બ્રાહ્મણોએ શુરુર્મત લીધાના દાખલા પ્રુષ્ઠ છે. આ હકીકત બહુ ઉપયોગી છે. જ્યારે વૈદિક કાળમાં જ્ઞાતિવધન નહોતું અને જ્યારે ઉપનિષદના કાળમાં ક્ષત્રિયોને બ્રાહ્મણોના શુરુ થયેલા આપણે જોષ્ઠએ છીએ ત્યારે આપણે નિઃસંદેહ એટલું અનુમાન કરી શકીએ કે પ્રથમ જે રાજાઓ થયા હશે તે શરીર અને બુદ્ધિ બન્નેમાં બીજાના કરતાં ચઢીઆતા હોવા જોષ્ઠએ.

ઋગ્વેદમાં (૫, ૧, ૧૩૦, ૮) એક સ્થળે લખ્યું છે કે “બધાં યુદ્ધોમાં, સ્વર્ગ કે નારાં યુદ્ધોમાં, મેકડો રીતે મદદ કરે છે તે ઇંદ્રે યજ્ઞ કરનારા આયોનું યુદ્ધમાં રક્ષણ કર્યું છે. ધર્મની કિયાઓ નથી પાળતા એવા લોકોનો નાશ કરીને તેઓ કૃષ્ણવચ્ચાને મનુને તાબે કરી.” કૃષ્ણવચ્ચા એ શબ્દ અહીં શૂદ્રોને માટે છે, કેમકે તેઓ કાળા હતા. આયો જોરા હોવાથી તેઓ પોતાની જ્ઞાતિઓ માટે વર્ણ શબ્દનો ઉપયોગ કરતા શૂદ્રો વળી દસ્યુ કે દેવાતા (જુઓ મનુ ૧૦, ૪૫) ઋગ્વેદમાં દસ્યુના ૧૦૦ શરેર વિષે ધણીવાર બોલવામાં આવે છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં જ્યાં પ્રલયગાથા આવે છે, ત્યાં લખ્યું છે કે “મનુ ઉત્તર પર્વતમાંથી ઉતર્યો.” આ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે મનુ આયોનો મુખી હોવો જોષ્ઠએ, ને આયોએ તેના ઉપરીપણા નીચે શૂદ્રોને દરાવ્યા ને પંજનનો મુલક લઈ લીધો. મનુસ્મૃતિ જ્યારે લખાઈ તે વેળા આર્યલોકો આખા હિંદુસ્થાનમાં ફેલાએલા નહોતા મનુ લખે છે કે

આસમુદ્રાન્તુ વૈ પૂર્વાદાસમુદ્રાન્તુ પશ્ચિમાત્ ।

તયોરેવાન્તરં ગિર્યોરાયાર્વર્તં વિદુર્બુધાઃ ॥ ૨. ૨૨.

અર્થ—પૂર્વ તરફના સમુદ્રથી તે પશ્ચિમ તરફના સમુદ્ર સુધીનો અને દિશાવચ તથા વિધ્યાવલની વચ્ચેનો જે પ્રદેશ તેને વિદ્વાન લોકો આર્યવર્ત કરી કહે છે.

“આ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે મનુની વખતે આર્યવર્ત બ્રહ્મિ એટલે આર્ય લોકોનો દેશ પંજન અને જેને હાલ અફ હિંદુસ્થાન કરી કહે છે તેટલો હતો. મુજરાત અને દક્ષિણ તરફ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્ય લોકોનો પ્રસાર મનુના વખત પછી થયો.” (જવેરીલાલ: મનુસ્મૃતિ, પ્રસ્તાવના, પા. ૬)

મનુસ્મૃતિના કાળમાં પણ ચૂડપતિની સત્તા ટકી રહી હતી એમ દેખાય છે, કેમકે મનુ કહે છે કે:—

માર્યા પુત્રશ્ચ દાસશ્ચ ત્રય એવાધનાઃ સ્મૃતાઃ ।

યત્તે સમાધિગચ્છન્તિ યસ્ય,તે તસ્ય તદ્દનમ્ ॥ ૮. ૪૧૬.

અર્થ:—માર્યા, પુત્ર અને દાસ એ ત્રણ માણસ વિશે શાસ્ત્રમાં કહેયું છે કે તેઓ પોતાની જીંદગી મિલકત કરી શકતા નથી; તેઓ જે કાંઈ પૈસા કમાય તે તેમના ધણીનો અગર માલિકનો છે.

વળી મનુ કહે છે કે—

જ્યેષ્ઠ એવ તુ મૃત્નીયાત્ પિત્ર્યં ધનમશોપતઃ ।

શોપાસ્તમુપજીવેયુર્પથૈવ પિતરં તથા ॥ ૯. ૧૦૬

અર્થ:—વડીલ ભાઈ માઆપની તમામ મિલકત કબજા કરી શકે છે અને ખીજા ભાઈ, આપ છવતાં જેમ આપની છાયા તળે રહેતા તેમ વડા ભાઈની છાયા તળે રહી શકે છે. મનુસ્મૃતિમાં રાજમ્ભા વિશે જે લખ્યું છે તે પણ બહુ ઉપયોગી છે. મનુ લખે છે કે—

ઉત્થાય પશ્ચિમે યામે કૃતશૌચઃ સમાહિતઃ ।

દુતાગ્નિર્ગ્રાહ્યણાંશ્વાર્ચ્ય પ્રવિશેત્ સ શુભાં સમામ્ ॥ ૭. ૧૪૬.

તત્ર સ્થિતઃ પ્રજાઃ સર્વાઃ પ્રતિનન્દ્ય વિસર્જયેત્ ।

વિસૃજ્ય ચ પ્રજાઃ સર્વા મન્ત્રયેત્ સહ મન્ત્રિભિઃ ॥ ૭. ૧૪૬.

અર્થ:—ખાજલી રાત્રે ઉઠીને સ્નાન કરી શરીર શુદ્ધ કરવું. તેમ કરી રણા પછી એકાગ્ર ચિત્તે રહી અગ્નિને હોમ આપી તથા વ્યાહલોની અર્ચાપૂજા કરી રાત્રીએ પોતાના શુભ સમામંદિરમાં પ્રવેશ કરવો. ત્યાં રહીને સર્વ પ્રજાને ખુશી કરી તેમને વિસર્જન કરવી. સર્વ પ્રજા વિસર્જન મયા પછી પ્રધાનની સાથે મસલહત કરવી.

આ સમાનું શું કર્તવ્ય હતું તે મનુમાં લખ્યું નથી. પણ મનુસ્મૃતિમાં રાજાને સ્વતંત્ર વર્ણવેલો છે તે ઉપરથી આપણે કહી શકીએ છીએ કે રાજ્ય પહેલાંની ગ્રામસમુદાયની સમા હતી તેજ આ સમા હોવી જોઈએ. જો કે તેનું કર્તવ્ય મટી ગયું છે તો પણ તે ભૂતકાળના ચિહ્ન તરીકે ટકી રહી છે. મનુસ્મૃતિમાં, રાજા દંડને પાત્ર છે એમ લખ્યું છે, પણ તેને દંડ કરવાનું કાંઈ પણ સાધન વર્ણવ્યું નથી. તેથી ઉલટું તેને એટલી સ્વતંત્રતા આપી છે કે તેને દંડકરવાની અશક્તિ રાખ દેખાઈ આવે છે. પણ રાજ્ય બધાયા પહેલાં ગ્રામ-સમુદાયનો મુખી સ્વતંત્ર નહોતો પણ પોતાના દુષ્ટ કૃત્યો માટે સમાને જવાબદાર હતો. માટે નીચેનો શ્લોક ગ્રામ-સમુદાયના રાજા અથવા મુખીને જ લાગુ પડે છે, ને તેને દત્તકપ્રાર્થ મનુસ્મૃતિમાં દાખલ કરેલો જણાય છે:—

કાર્પાપણં ભવેદ્ગ્ણ્યો યત્રાન્યઃ પ્રાકૃતો જનઃ ।

તત્ર રાજા ભવેદ્ગ્ણ્યઃ સદ્સમિતિ ધારણા ॥ ૮. ૩૩૬.

અર્થ:—જે અપરાધ સાર હરાકી વર્ણના માણસનો એક પળ દંડ થાય તેનો અપરાધ રાજા કરે તો તેનો એક હજાર પળ દંડ કરવો. એ પ્રમાણે શાસ્ત્રનો દરાર છે.

(અપરાધ)

હિંદુદર્શનશાસ્ત્ર.

. (મળેલું) *.

Philosophy, that leaned on heaven before,
Sinks to her second cause, and is no more.
Unfettered by the sense of crimes;
To whom a conscience never wakes

કોઈ એક સુપ્રસિદ્ધ ધર્શનિક પંડિતે સત્ત્વ જ કહ્યું છે કે,—" આ સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય અને મનુષ્યપ્રકૃતિમાં મન જ સમજા કરતાં સ્વાધ્યતમ છે. " ચિંતાશક્તિની પરિવ્યાપકતાનુસારે જ જાતીય અબ્યુદયના ફેરફાર જોવામાં આવે છે. આદારવિહાર અને શારીરિક બલવિક્રમ પ્રકાશ કરવાની બાબતમાં મનુષ્યજાતિ સાધારણ પશુતુલ્ય જ છે; પરંતુ સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, અને દર્શન વગેરે વિષયોમાં મનુષ્ય પશુ કરતાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર અને સ્વાધીન છે. ઐતિહાસિક સમયના પહેલાંથી જ સલાતુસંધિસાનો અનભિભવનીય ભાવ જ મનુષ્યની અપરિમાર્જિત મનોવૃત્તિનું ઉચ્ચથી ઉચ્ચતર સ્થિતિ તરફે પરિવ્યાપ્ત કરતો આવે છે. અવસ્થાના વિષયે અથવા ફેરફારથી કોઈ ઉન્નત અને શિક્ષિત જાતિનું અધઃપતન થાય તો બહુપાન અને વિજયી જાતિ તે પરાજિતની પાસેથી સત્વનિષ્ઠા શિખવામાં કોઈ પણ રીતે સંકોચ ખાતી નથી. આ એક પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે કે, જે પ્રત્યેક જાતિને અબ્યુદયની વખતે નવી રીતે ફરીથી સત્ત્વ શોધવું પડત, તો સંસારની ઉન્નતિ ખરેખર આકાશકુચ્છમ જેવી થઈ પડત પરંતુ બાહ્ય અવસ્થાની અવનતિથી નિત્ય સત્ત્વને કોઈ દહાડે કોઈ પણ રીતે અપમાન અથવા લોપ થઈ શકતો નથી. માટે માનસિક અને પ્રાકૃતિક જગત કોઈ વર્દનશીલ અનિર્દેશ્ય ઉદેશ્યના લીલાક્ષેત્ર તરીકે પ્રતીત થાય છે.

વ્યક્તિગત જીવન જેમ ઉન્નતિ અને અવનતિ, દૃઢકાર્યતા અને અકૃતકાર્યતા, ચઢતી અને પડતી, સફલતા અને નિષ્ફલતાનું સુદક્ષેત્ર કહેવાય છે, તેમજ ઇતિહાસ પણ જાતિપર પરાના જય અને પરાજય, અબ્યુદય અને અધઃપતનના સંગ્રામક્ષેત્ર તરીકે ગણાય છે. ફક્ત વ્યક્તિગત જીવનમાં એટલે દરેક પુરુષની જીવગીમાં જ કંઈ ઘટના અદ્ય સમયે સંઘટિત થાય છે, તે ઇતિહાસમાં સંઘટિત થવાને અવસ્ય બહુ લાંબો વખત લાગે છે. પરંતુ આ સંસારની પરિવર્તનશીલ ઘટનાપ્રવાહની વચ્ચે—આ ક્ષણરચાયિત્વની વચમાં પણ ચિરસ્થાયિત્વનો અવકાશ છે. જડ જગતમાં મનુષ્યનું આધિપત્ય અથવા અમલ ક્ષણરચાયી—પરંતુ મનોરાજ્યનું આધિપત્ય મનુષ્યના આરિતત્વનું સમકાળરચાયી છે. ગ્રીસનું અસાધારણ ગૌરવ જુદા મેસોડોનની આગળ માથું નમાવી રહ્યો હતો; પરંતુ ઓક સાહિત્ય અને દર્શન આજે બે હજાર વર્ષથી સમગ્ર સભ્ય જગતમાં અસાધારણ અસર અને અપરિમેય પ્રભાવ વિસ્તાર કરતાં આવે છે. હાલ યુરોપીયન વર્તમાન સાહિત્યમાં ઓક કવિ હોમરની પ્રતિમા, હેગેલના દર્શન (Philosophy) માં, પ્લેટો અને અરિસ્ટોટલની નૈયાતિ, એ બધું ઓક પ્રભાવ અને ગૌરવનું ચિરસ્થાયિત્વ દર્શાવે છે.

અદ્ય આયુઃ અને અવકાશવાળા પ્રાચીન હિન્દુઓ ગ્રાનઉપાજ્ઞન કરવાને જ સર્વા-
પેક્ષમા પ્રધાન કર્તવ્ય તરીકે ગણ્યતા હતા. એકાન્તમાં વિચાર તેમનું મુખ્ય સાધન, પરોપકાર-
ચિંતા તેમનું મહત્ત્વ કર્મ, અને કેવલ મોક્ષ જ તેમનું અભિલષિત પરિણામ હતું. આપણા
લોકોને ઉત્તરાધિકાર એટલે વાર્ષાઘ તરીકે મળવા યોગ્ય તેઓ કંઈ રાખી ગયા હશે, તો
તે જ નિસ્તબ્ધ નિર્જનનારણ્યનું દીર્ઘકાળનું સુગંધીર ચિંતા-ઉપાજ્ઞત ફલ એવું છે.
અને વળી જો આનુક્રમિક વંશપરંપરા વડીલો મોલકતનો વારસો મલવાનો ધારો
સચ હોય, તો એ તદ્દન કલ્પિત યોદ્ધા વાત નથી કે, બીજા બધા વિષયો કરતાં દર્શન-
શાસ્ત્રનું આલોચન અને અનુશીલન આપણુ લોકોને માટે વધારે સ્વભાવસિદ્ધ છે. પરંતુ
હાલ આપણે નિયમ-નીતિ-ભ્રષ્ટ યથા માનસિક દુર્બલતાને વધારી રહ્યા છીએ, અને તેથી
પાશ્ચાત્ય કર્મયોગ અને પ્રાચ્ય ગ્રાનયોગ, આ ઉભયની વચ્ચેવચ્ચ કેવલ વાદપ્રમથતા જ
આપણા લોકોનું જીવનનું લક્ષ યથા પડ્યું છે. આવી રીતે લક્ષભ્રષ્ટ યથા પોતાની વડીલી
મોલકતની વારસાઘ લેવાના વિષયમાં આપણા લોકોની બેદરકારી જોઈ અધ્યાપક મેક્સમૂલર
સાહેબે તેની નવી પ્રકાશિત “ભારતીય યદુદર્શન” નામની ગ્રાંથમાં બહુ શોક દર્શાવી
જે કહ્યું છે, તે દરેક હિન્દુ સંતાનને ફરી ફરી વાંચી પોતાની અવસ્થા વિચારી જોવાનું ફરજ
છે. વિશેષ તેણે વેદાંતશાસ્ત્ર અને હિન્દુદર્શનની મહત્તા અને મધુરતા સર્વ સાધારણ બોધ-
ગમ્ય કરાવી આપવા સારૂ આખી જીંદગી તનમનથી જોગ કારીશ કરી છે, તેમ સુશિ-
ક્ષિત જનસાધારણનો આંતર ધન્યવાદ અને શ્રદ્ધાના પાત્ર યથા છે. યોગાક વખત ઉપર
હિન્દુઓને જે સુરોપીયાનો ધર્મકર્મહીન, નિયમ-નીતિ-ભ્રષ્ટ, ભૂત પિશાચ અને પાત્ર પૂજ-
નાર કેહતા હતા, તેઓજ મહાત્મા મેક્સમૂલર સાહેબની હમણાં હિન્દુ સાહિત્યની મધુર-
તાથી મોહિત થઈ, હિન્દુદર્શનના અલૌકિક પ્રકાશથી મુગ્ધ બની વેદાંતાદિ શાસ્ત્રના અશ્વત-
રસનું પાન કરી હિન્દુઓની મહત્તા સમજી હિન્દુની હજારો પ્રશંસા-સ્તુતિ કરી રહ્યા છે.
માટે મહાત્મા મેક્સમૂલર જે આપણુ હિન્દુઓની આંતર ભક્તિ અને કૃતજ્ઞતાને પાત્ર છે
તેમાં કંઈ શક નથી.

દર્શનશાસ્ત્ર આપણા લોકોનું વડીલોપાજ્ઞત ધન છે ખરૂં, પરંતુ આપણે અધમ તેની
કર્કશ જાણ્યતા નથી; અને તે અમુલ્ય ધન ઉપર આપણું હેતુ બિલકુલ નથી. અતિશય જીજ્ઞે
તાડપત્ર ઉપર લિખિત પુસ્તકની દુર્બોધ લિપિના અભ્યતરમાં માલ વગરનું “રખોશ”
નંજ ગણી શંકાય એવું રહી શકે છે, તે આપણા લોકોની ધારણામાં આવતું જ બહુ કંઈજ
છે. હમણાં જ ભારતીય ચિંતાશીલતા પ્રવાહની ઉત્તરતી દશામાં યત્કિન્નિત સામાન્ય ભાર-
તીનું સક્ષણ જોવામાં આવે છે, તે પણ મેક્સમૂલર, ડ્યુસેન, ગાર્થ અને કાઉવેલ વગેરે
પરદેશી મહાપુરુષોની કૃપાથી જ જાણ્યું. આર્યાવર્તના પ્રાચીન દાર્શનિક પરભૂતો છેવટે
ખરેખર જ પરદેશીઓના આશ્રયમાં પ્રતિપાલિત થઈ પડ્યા. હિન્દુદર્શન સ્વદેશોમાં અના-
દ્ય અને અપમાનિત યથા છતાં પણ હમણાં જ પરદેશમાં આટલા બધા માનમર્યાદાનો
આધિકાર મેલવી શ્રેષ્ઠ પંકિતમાં ગણ્યું છે, તે જોઈ તદ્દન અજાણીમાં ગઈ યથા જવું પડે
છે. અધ્યાપક મેક્સમૂલર સાહેબે તેમની “ભારતીય યદુદર્શન” નામની ગ્રાંથની અવત-
રણિકામાં એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે, “હમણાં પ્લેટો અને અરિસ્ટોટલ, સ્પિનોઝા અને લૉક,

કાન્ત અને ફિગેલનું દર્શન (Philosophy) ન વાંચવાથી જેમ દર્શન શીખવાની આખતમાં અપૂર્ણતા રહી જાય છે; અને તેમના દર્શનની મહત્તા તથા મધુરતા જાણવામાં આવતી નથી, એમ સધળાઓને લાગે છે, તેમ જ એવો એક વખત આવશે કે, જ્યારે વેદાંત અને માંધ્યદર્શન ન જાણનાર પુરુષ કોઈ પણ રીતે દર્શનવેદા (Philosopher) નામને અધિકારી થઈ શકશે નહિ.

વેદાંતદર્શન (Vedanta Philosophy) ભારતીય બુદ્ધિવિચારની ચરમમીમા છે. આ પરિદેશ્યમાન જગત્તરી અનિલતા અને અસારતાની અભ્યંતરમાં જે માત્ર એક જ અનંત અને અવિનાશી સત્ત્વ વિદ્યમાન છે, તેનું પ્રતિપાદન કરવું એજ વેદાંતનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. સત્-માત્ર એક જ, નિલ નિરવછિન્ન અસીમ અને અનંત; તેનું જ્ઞાનજ સર્વશ્રેષ્ઠ પરમાર્થ પરમ જ્ઞાન કેહવાય છે. દેશ્યમાન જગત્ પ્રાંતિમૂલક, મિથ્યા, મરજૂ મિતી મૃગતુષ્ણા જેવું ભ્રમમાત્ર છે. એજ ભ્રમ અથવા અવિધાનો તમઃપ્રભાવ, વિદ્યા અથવા જ્ઞાનપ્રકાશથી નાશ થઈ જાય છે. જે પહેલાં કોઈ દિવસ પણ હતું નહીં, અને પછી પણ રહેશે નહીં, તે હાલ કોઈ પણ રીતે સત્ થઈ શકતું નથી, પરંતુ ફક્ત ભ્રમ માત્ર છે; જેમકે રજ્જુમાં સર્પની પ્રતીતિનો ભ્રમ થાય છે. જ્ઞાન જ આ ભ્રમનાશક છે અવિધા વિનાશી અનિલ, પણ બ્રહ્મ જ અવિનાશી અને નિલ છે. “દ્વિતીય” કશુંજ રહી શકતું નથી. કારણકે, જે તેમ હોય તો, તેજ માત્ર એક અસીમ અનંત સત્ત્વ સસીમ સાંત થઈ જશે. એટલા માટે બ્રહ્મ “एकमेवाद्वितीयम्” કેહવાય છે.

આ અનિલ સસાર અથવા વ્યાવહારિક જગત્ (Phenomenal world)ને જોઈ નિલ મલ યસ્તુ બ્રહ્મની ખરેખર ધારણા થવી એ તદ્દન અસંભવિત છે. અસંખ્ય તરંગોદિ પ્રતિબિંબિત ચંદ્રમા જેમ નવનીલજલદરિયત શોભાયમાન ચંદ્રમાથી તદ્દન જુદો, તેમજ વ્યાવહારિક જગત્ અને જગત્પ્રતિબિંબિત બ્રહ્મ પણ માયાવિરહિત નિલ શુદ્ધ બ્રહ્મથી અંપૂર્ણ વિલક્ષણ, અને વિકારસ્પ છે; એમ જાણવું જોઈએ. વેદાંતના આ અદ્વૈત વાદની જોડે પાર્મેનાઇડીઝ અને પ્લેટો રિપનોઝા અને હેગેલના અદ્વૈતવાદનો અતિશય નિકટ સમઘ દેખાય છે. વેદાંતની પેઠેજ પાર્મેનાઇડીઝ અને પ્લેટો આ પરિવર્તનશીલ જગત્ સંબંધી વાસ્તવજ્ઞાનને એટલે આ જગત્ સત્ત્વ છે એમ માનવારથી જ્ઞાનને બ્ર-માત્મક-તદ્દન જોઈ ગણે છે. રિપનોઝાની ઇન્દ્રિયમાલ પ્રકૃતિ તે અસીમ સમુદ્ર ઉપરની તરંગમાલાની પેઠે એક જ અનંત અસીમ નિલ સત્ત્વ વસ્તુનો પ્રકાર (Modes) ભેદ માત્ર છે. હેગેલના કહેવામાં પ્રાકૃત જગત્ તે નિર્ગુણ સત્ત્વનું અભિવ્યક્ત રૂપાંતર છે. સારે આ ઉપરથી સદજે જણાઈ આવે છે કે, તેઓ સધળાજ તે માત્ર એક નિલ સત્ત્વથી જ આ જગત્કાંડ વ્યાપ્ત છે એમ નિર્દેશ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા.

સાંખ્ય દર્શનના કર્તા કપિલ મુનિ જગત્કાર્યને સત્ત્વ માની લઈ તેનું કારણ શોધવામાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. સાંખ્ય દ્વૈતવાદિ છે એટલે કે તેના મતમાં સમસ્ત જગત્ પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉભયના મિલનથી સમુત્પન્ન થયું છે. પરંતુ તેમ થયા છતાં પણ પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉભયનું વિસ્ત્રેયણ અધાનુ તેમની પરસ્પર સ્વતંત્ર રિયતિ અત્યંત દુર્બોધ છે. મનુષ્યનો આત્મા તે પુરુષની ચૈતન્ય અવસ્થા માત્ર જ છે. માટે સાંખ્ય મતમાં પુરુષ બદ્ધ

ગણાય છે. છતાં પણ સાંખ્ય દર્શનિકો પુરુષની જે સ્વતંત્રતા સ્વીકારતા હતા તેની આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજણ પડી જાય છે. કારણ કે, તેના મતમાં પ્રકૃતિના કર્મફલથી જ પુરુષ પ્રકૃતિના બંધનમાંથી મુક્તિ લાભ કરે છે; પરંતુ પુરુષ મુક્ત થઈ કયા રૂપે કેવી સ્થિતિમાં રહે છે, તેનો વિશેષ ખુલાસો તેમનામાં દેખાતો નથી; માટે તે સમજમાં આવતું પણ બહુ કઠણ છે. પુરુષ પોતાની મુક્તિને માટે પ્રકૃતિનો કરજદાર છે. કારણ સાંખ્ય-મતમાં પુરુષ તો તદ્દન નિષ્ક્રિય ગણાય છે. અને ક્રિયા સર્વ પ્રકૃતિની છે. એટલાજ સાર સાંખ્યદર્શન કરનારને જડવાદી અને નાસ્તિક કહેવામાં આવે છે. પરંતુ જોવા જાયએ તો સાંખ્ય ખરેખર અજ્ઞેયવાદી છે. કારણકે, જ્ઞાન મેળવવાના ત્રિવિધ ઉપાય (પ્રસક્તિ, અનુમાન, આશ્વવચન) દ્વારાએ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી શકાતું નથી, એમજ સાંખ્ય-કારનું કહેવું અને માનવું છે. પરંતુ એમ કહેવા અથવા માનવાથી જે ઈશ્વરનું નાસ્તિત્વ બોધાય છે, તે કદાપિ સાંખ્યનું કહેવું નથી. સાંખ્યનાં પંચવિંશતિ (પચીસ) તત્ત્વનાના કર્મવિકાસ (Evolution)—અર્થતત્ત્વ અવસ્થામાંથી ચૈતન્ય અવસ્થા પામવા—ની જોડે હેગેલના ‘ ડાયલેક્ટિક ’ (Dialectic) નું સરખાપણું જણાય છે.

વેદાંત અને સાંખ્યના મતમાં જ્ઞાન મેલવવાનો ઉપાય ત્રણ પ્રકારનો છે. પરંતુ વેદાંતે “ આસત્વચ્ચન ” અવલંબન કરવામાં આપણને હુદ છે, એમ સ્વીકાર્યું છે; અને વેદાને પોતે પણ વેદનાં કેટલાંક સૂત્ર વિનાપ્રશ્ને ગ્રહણ કર્યા છે. તેટલા જ સાર કોઈ કોઈ એમ કહે છે કે, સંસ્કૃત દર્શનશાસ્ત્ર બિલકુલ મુક્તિયા ગોઠવાયલું નથી; દાર્શનિક પડિતોએ પોતાની મરજી/મુજબ ફક્ત પોતાના મત જ પ્રતિપાદન કર્યા છે, સુદૃઢ મુક્તિ દેખાડી નથી. એમ કહેનારાઓના જવાબમાં મેકસમૂલર સાહેબ કહે છે કે, “ પ્રાચીન આર્યદર્શનકારોની આ નિયમપ્રણાલી, હું ધારૂ છું કે, સફલી રીતે ઠીક છે. કારણ, પ્રત્યેક દર્શન શાસ્ત્રમાં કેટલીક હકોક્તોને સ્વતઃ સિદ્ધ સત્ય તરીકે માની લેવી જ પડે છે. આ બાબતમાં પાશ્ચાત્ય દર્શનિકો જે પ્રાચીન આર્યદર્શનિકોની રીતિનું અવલંબન કરત, તો ઘણા અનર્થ, વિરોધ અને વ્યર્થપ્રમ ઓછા થઈ જત.”

આ સ્થલે ધ્યાનમાં રાખવાયોગ્ય એક અતિશય અગત્યની વાત છે. વેદાંત અને સાંખ્ય દર્શનથી પૂર્વે આર્ય ભૂમંડલમાં જે દર્શનશાસ્ત્ર ચાલુ હતું, તે અસ્તિત્વસંગ્રામમાં લોપ પામ્યું હશે. તેજ દર્શનશાસ્ત્રની મુક્તિદ્વારાએ પ્રતિપાદિત સત્ય હકોક્તો માનવા યોગ્ય સમજી, તેઓએ ગ્રહણ કરી હશે. વિજ્ઞાનભક્ષુ એમ જ કહે છે કે આ લોકોનાં ‘ પૂર્વદર્શન ’ કોઈ એક સર્વ સાધારણ દર્શનશાસ્ત્રમાંથી અમુત્પન્ન થયાં હશે. મેકસમૂલર સાહેબ પણ આનું જ અનુમાન કરે છે. તે કહે છે:—બહુ દૂરરય અતીતનું તે સર્વસાધારણ દર્શનશાસ્ત્ર જ સમસ્ત દર્શનિકાનુભાવ અને બાપાનું માનસરોવર હતું, કે જેમાંથી આર્યદર્શનિકો તત્ત્વ-રત્ન કહાડી કાંપાનુમારે પોતપોતાની મરજી મુજબ વાપરતા હતા. એ અસંબંધિત નથી કે, દસ્તાવેજિના યુગમાં લિપિ બાહુલ્યના બચથી સામાન્ય અને લઘુ મુક્તિઓ પણ પરિ-ત્યક્ત થઈ હશે.

ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રની સત્યનિષ્ઠા, સ્વતંત્રતા અને ઉદારતા જોઈ મેકસમૂલર વિગેરે

યુરોપીયન પંડિતો અતિશય પ્રશંસા કરે છે. આર્ય ઋષિઓને જદરાસિના તાડનથી મૂલમત્ર બૂલી જવો પડ્યો નહિ; અદ્વૈતની અસહ્ય બિભીષિકાથી બલબું પડ્યું નહિ; ઉપજીવિકાને માટે જનસાધારણ નામના અદ્ભુત પ્રાણિઓના જુકુટી અથવા કૃપાકટાક્ષ તરફે લક્ષ, રાખવું પડ્યું નહિ. આ દર્શનકાર નરિતક હતો, પણ ઉધાડી રીતે સર્વ સાધારણમાં પોતાના મતપ્રચાર કરતાં સંકોચાયો નહીં સાંખ્યકર્તા કૃષિને પરમેશ્વરની અસિદ્ધતા બતાવતાં જ-રાક પણ આચકો ખાધો નહીં. ગૌતમ બુદ્ધે પોતાના મત બતાવતાં જનસાધારણમાં પ્રચાર કરતાં કંઈ હરકત ગણી નહીં. તેઓ એકેશ્વરવાદી હોય અથવા નિરીશ્વરવાદી, દ્વૈતવાદી હોય અથવા અદ્વૈતવાદી, જડવાદી હોય અથવા ચૈતન્યવાદી, વગેરે ગમે કોઈ પણ વાદી હોય, તે વિષે આગયેમ પામવાની અથવા સંદેહ રાખવાની આપણે કંઈ જરૂર નથી. ખીજી વાત એ છે કે, યુરોપના સઘણાં દર્શન જ પાંડિત્યપ્રમૂલ છે. પ્રાચીન હિન્દુઓના પદ્ધતિ દર્શનશાસ્ત્ર એક અતિશય ગુરુતર વિષય તરીકે ગણાતો હતો. જીવંતોની સમસ્યા (Life's Problem) નો નિર્ણયરૂપે ખુલાસો કરી આપવો એજ એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ, અને તે વિષે સફલતા નિષ્ફલતાનુસારે જ તેની ખરેખર કિંમત થતી હતી. એટલા જ માટે વેદાંતાર્થ દર્શન ધર્મની જોડે એવું તો હલોમહોને રહ્યું છે કે, ધર્મનો ભાગ અને દર્શનનો ભાગ એક બીજાથી દાઈ પણ રીતે છૂટો થઈ શકતો નથી.

હિન્દુ દર્શનશાસ્ત્રનો એક આયંત જટિલ અને અધરો વિષય-ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોના કાળ નિર્ણય કરવાનો છે ભારતીય દર્શનની વિચારિત અને ચિંતાશક્તિના વિકાસનો નિ-અવ કરવો હોય તો દર્શનની પરસ્પરની સ્વતંત્રતા અને તેમની એક બીજા જોડે સંગતિ એનો નિશ્ચયરૂપે નિર્દેશ કરવાની ધણી જરૂર છે. જેમ વિલાપતમાં શૈક્ષણિક, રાજ-સે-રીયન, હોમોસીયન સમાજો છે, તેમ જ આપણા દેશમાં સમાજ ગોઠવી બિવિધ વંશજના કલ્યાણને માટે ગત્ય તત્ત્વનું અનુસંધાન કરનાર યોગ્ય પુરોહોના સમવેત, ઉદય (Co-operation) અને કોએસની જરૂર નથી, મહાભારતપ્રજ્વેતા વ્યામ અને વેદર્તા આ બન્ને એક જ પુરુષ કે નહીં, એ પણ એક અંતિદાસિક અલોચનનો વિષય છે. દાઈ દાઈ કહે છે કે, મહાભારત પ્રજ્વેતા અપસદેવ અને વેદર્તા ધર્મ પુત્ર રીતે એક જ પુરુષ, એમ કહી શકાતું નથી. અતીતને વિસ્મૃતિમય તમોગર્ભમાં પતિત ધર્મ આપણા લોકોની હીલ્લ દૃષ્ટિશક્તિ આજે અનંત જ્ઞાનિતઓ જોઈ તરેહ તરેહની શંકા ઉત્પન્ન કરી રહી છે પરંતુ ન્યાં મુખી દેશના વિદ્વાન સુદ્ધિમાન લોકો પોતાના સ્વર્ધ સજ્જ આ વિષય ઉપર ધ્યાન આપશે તર્કો ત્યાં મુખી આ સઘણી શંકા દૂર થવાને બદલે જુદી જુદી રીતે વધી અનેક તરેહથી જાતજમાતને અને દેશને હરકત કરશે.

અર્થચન્દ્રિકા.

(મળેલું).*

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૦૪ થી.)

અર્થોદ્ધાયા.

ઇતિહાસ.

અથ જેને હસ્તપાદ ચક્ષુ, હૃદય અને મસ્તકની ઉપમા છે એવી આર્યધનોપાર્જન-કળાના સાંપ્રત ઇતિહાસનો પ્રારંભ:—

આર્ય પ્રજાની ધનોપાર્જનકળા અદ્ભુત કેવી રીતિમાં છે તેનું વર્ણન; ને સમ્યક્ છે વા અસમ્યક્ તેનો વિવેક; અને અમમ્યક્ હોય તો તેની શુદ્ધિ વૃદ્ધિ અને પરિવૃત્તિ રૂપે સમ્યગ્વિધાનનું સચન; ઇત્યાદિને ઉદ્દેશીને તેનો લેખ અત્ર દાસ્યભાગથી આરંભાય છે.

દાસ્યવૃત્તિવાળા સેવકાદિ.

ધનાગમને અર્થે સિંહદાર જે પરદેશ પ્રતિનો ભારતીય વ્યાપાર તેનો અસ્ત, ધન-વૃદ્ધિને અર્થે સ્વદેશમાં જ વાસતો વ્યાપારતેની મદતા, અને પ્રાચીન કાળથી પ્રશંસા પામેલું એવું ભારતીય દરતકૌશલ્ય અદ્ભુત કુંડિત યવાથી અત્રત્વ સ્વામિવર્ગને પ્રખળ ધક્કો લાગે છે: જેને પરિણામે પાદની ઉપમાવાળા સમગ્ર દાસવર્ગને સદન કરવું પડે એ સિદ્ધાન્ત જ છે.

ન્યાં સ્વામીઓજ સેવકપદને પ્રાપ્ત થતા જાય ત્યાં સેવકાદિની શી દશા ? અને ન્યાં બધા જ સ્વામી યવા નીકળે ત્યાં પછી સ્વામી કાણ રહે ? સારાંશ, અત્રત્વ સેવક, અનુચર અને ભૂત્યનો ત્રિવર્ગ અતિશય દુર્ગતિને પામ્યો છે. તે પોતાની સંતતિનું મનમાનનું શિક્ષણ તો શું પણ ભરણપોષણ કરવે પણ અસમર્થ થતો જાય છે. અને લાજ સાચવવા પોતાના દૈન્યને નેમ તેમ આચ્છાદન કરતો દૃષ્ટિએ પડે છે.

એ સમગ્ર દામસમુદાય પોતાની સર્વા આપત્તિના કારણરૂપે સ્વામીવર્ગને આરોપે છે. અને તેમની સાથે ગૂઢ વૈમનસ્ય રાખે છે. પણ તે કેવળ તેમની બ્રાન્તિ છે. ન્યાં મ-મસ્ત દેશનું સૌખ્યાઅચક વિપરીત ફરતા સકળ જનસમાજ અવનતિને પામતો જાય છે અને સ્વામિવર્ગને પોતાને જ કંઈ વળતર નથી ત્યાં સેવકાદિને શું હોય ? કૂપમા હોય તો આવારમાં આવે, વા અન્યથા ?

કદિ કદિ દાસ્યવૃત્તિવાળો એ ત્રિવર્ગ પોતાની જૂસ જોઈને એવા વૈમનસ્યને ત્યજે છે, અને જીવ પટ્ટીને કાર્ય કરે છે. સ્વામી પણ તેથી મંતુષ્ટ ચર્ધ તેને પ્રતિક્ષણ આપવા ઈચ્છે છે પણ જે ઉદય આરંભ્યો હોય છે તેમા લાભને રચાને હાનિ જ થાય છે. એટલે શેક તો મનમાં પરણ્યા અને મનમાં ગંડક્યા જેવું થાય છે. અને કોઈની એ આશા સફળ થતી નથી. એને પરિણામે તેમનું વૈમનસ્ય પુનઃ આવિર્ભાવને પામે છે.

પણ આર્યનીતિભાવના સર્વોપરિ અને શ્રેષ્ઠતમા છે. તેણે કરી આ દેશના સ્વામીઓ પોતાના સેવકાદિને સંતતિ પ્રમાણે ગણે છે. અને સેવકાદિ સ્વામીને અલદાતા તથા માતા-પિતાવત્ ગણે છે. જેથી વિપમ અવસરે તેઓ એક બીજાને ઘણા સહાયકારી થાય છે અત્રત્વ સ્વામી અને સેવકાદિ વચ્ચેના સંબંધનો એ ભાગ રલાધ્ય છે.

* લખનાર—રા. રા. આનન્દનન્દન પૂર્વની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે.

પણ અનન્યતા, સરલતા, માયા, દયા, દામા, સહનશીલતાના પ્રવાહેવાળી આર્યનીતિનો અતિ ઉપયોગ કરી બહુ એક સ્વામીસેવકના યુગલો તેની અવગણ કરે છે. જેથી શેઠનું ઠાકું માન અને દર્પ એવકાદિ રાખના નથી. (શેઠાણીની તો દશી ગણનાજ કરતા નથી.) તેઓ શેઠના દાર્યમાં વારંવાર વચ્ચે પડે છે. પોતાના અધિકાર વિના જલ્પ કરે છે અને શેઠના ઉદાર ક્ષમાદાનથી નિર્ભય થઈને તેઓ ધણીક વેળા પૂર્ણ અપ્રમાણિક બને છે. એટલું જ નહિ પણ શેઠની સંપત્તિથી ઇર્ષ્યા પામીને તેના લાભોપ્રતિ આદારીન્ય દાખવે છે.

કદિ સ્વામી બહુ ચતુર અને આકર સ્વભાવનો હોય છે નો સેવકાદિ પોતાના વર્તનને બીજે જ પાશ્વે જઈને તેના ખોટા પ્રિયાચરણમાં પડે છે. એટલું જ નહિ પણ ક્યારેક પોતાની અનુપ્યતાસુધાને વિસ્મરીને સ્વામીના દર્પથી તેના ઘોરઅપરાધોને પણ જોતા નથી. આ પક્ષે સ્વામી પણ ઉપરુંકતા નીતિના અતિ ઉપયોગથી તેની અવગણ કરીને સેવકાદિની સુખશાન્તિનો ભંગ કરે છે. ઉદ્યમના સમયનો અવધાન બાધીને સેવકોને સવારે સાંજે અને રાત્રે બોલાવબોલાવ કરીને સંતાપે છે અને તેમને જમવા ખાવાનો પણ પૂરો અવકાશ નથી આપતા. એટલું જ નહિ પણ સ્વામિપદના અભિમાને કરી તેમને વિનાકારણ કટુ શબ્દ ઝીણી સોઠથી સદા ચોખતા રહે છે.

વળી સ્વામીઓ અવિશ્વામી રહીને પોતાના કાર્યોનો સર્વ તંત્ર પોતાનેજ હાથે રાખે છે, તેથી સેવકાદિ અશિક્ષિત રહે છે. અને તેમની સેવાનો માત્ર ક્ષુદ્ર ઉપયોગ થાય છે. એથી કરીને કાર્ય વિનાશને પામે છે. અને તેનો આકારણ ઉપાસભ સેવકાદિને શિર આવે છે. સ્વામી એવક વચ્ચેના સંબંધનો એ ભાગ અતિ શોચનીય છે. યુરોપમાં વસ્તુ-સ્થિતિ એવી નથી. તદ્વત્તે તે બીજી રીતે શોચનીય છે.

ભારતીયો આચરણને આ પારે છે ત્યારે યુરોપિયનો સામી જ પારે છે એમ ન થતાં તેમાં મધ્યમતા જળવાય એજ શ્રેયસ્કર અને સ્તુત્ય છે.

અન્ય દરજ્જાના ભરતબંધમાં જેમ જેમ ધનોપાર્જનકળા-પ્રધાન ને વ્યાપાર તે તથા હસ્તકૌશલ્યાદિ અવનતિ પ્રતિ જતા અટકીને ઉત્તતિનો માર્ગ લેશે તેમ તેમ સમુદારને પામશે. પણ પ્રત્યેક નગરનગર અને ગ્રામગ્રામ એવક, અનુચર અને ભૂતની વૃત્તિવાળાઓએ પોતપોતાના અંશ, શ્રેય અને સંજ્ઞાને અર્થે ગડળાપ્રબંધથી રહેવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.

સેવકની મંડળી કયે પ્રકારે રચાપવી તેનું ઉદાહરણ નીચે સ્પષ્ટ કરાય છે; જેને અનુસારે અનુચર તથા ભૂતની મંડળીઓ પણ ઘટાવી લેવી.

અમુક સ્થળે જોઈતા અમુકા સંખ્યાના, સારી ચાલના સેવકોને એકત્ર કરી તેમનું આદર્ય તેમના એક પુસ્તકમાં અકિત કરવું. તેમજ તે સ્થળે જેટલા ઉદ્યોગાગાર, પેટીઓ, તથા સેવોપયોગી કુટુંબો હોય તેની સંખ્યા તે પુસ્તકમાં અકિતા થવી જોઈએ. પછી એ પ્રમાણે બનેલી મંડળીની આજ્ઞા વિના એ સ્થળમાં નવા સેવકોએ સેવકવૃત્તિ કરાય નહિ. અને કોઈ કરે તો આ મંડળીવાળાઓએ તેનો મંસર્ગ ન કરવો એવા પ્રબંધથી તે મંડળીને પ્રભસત્તાક રાખ્ય જેવો પરમશ્રેયસ્કર અધિકાર પ્રાપ્ત થશે. અને તે સ્થળમાં સેવકોની વિનાકારણ બીડ થશે નહિ.

વળી જેમ અહુણા સ્વામીઓ, આકાંક્ષી સેવકો પાસેથી પૂર્વની સારી ચાલનું પ્રમા-

શુપત્ર માગે છે. તેમજ સેવકાએ આકાંક્ષિ સ્વામી પાસેથી પૂર્વની સારી ચાલનું પ્રમાણ-
પત્ર માગવું જોઈએ. જે તે પોતાની પ્રશુતાના કારણથી ગર્વ રાખી પ્રમાણપત્ર ન દેખાડે,
પોતાના દોષોને લીધે ન દેખાડી શકે, કિંવા પ્રમાણપત્ર સંજ્ઞા પ્રપચ રમે તેની સેવામાં
નવા સેવકાએ નિયુક્ત થવું નહિ. અને જૂના સેવકાએ અપ્રસન્નતા દેખાડવી. એટલું જ
નહિ પણ તેના અન્યાય અતિશય જણાય તો નીકળી જવાની ધમકી આપવી.

સ્વામીઓએ પોતાના પૂર્વ સેવકોના સંજ્ઞા બંધ કરતી વેળા પોતાના સંતોષકારક
વર્તન માટેનું પ્રમાણપત્ર તે સેવકદ્વારા, સેવકમંડળીના અધ્યક્ષ પાસેથી મેળવ્યા પછી જ
પોતાના બધીનું પ્રમાણપત્ર સેવકને લખી આપવું *

સ્વામિ કિંવા સેવકમાથી એ પદ્ધતિનો જ કોઈ અનાદર કરે; અર્થાત્ સ્વામી, સેવ-
કને પ્રમાણપત્ર ન લખી આપે કિંવા સેવક, પોતાના મંડળાધ્યક્ષ પાસેથી સ્વામીને પ્રમા-
ણપત્ર ન અપાવે તેની રાવ એ કાર્યોએ નિર્મિત મહાજનન્યાયમંદિરમાં કરવી. રાજ-
ન્યાયમંદિરમાં તેવી રાવ સાંભળવાની પ્રથા નથી. એટલું જ નહિ પણ ત્યાં જવામાં
વિનાકારણ બહુ ધન લાગે છે, જે અગોચર છે.

વળી એ વિના અન્યા એકાગ્રેપરકરી યોગના કરવાનું આવશ્યક છે, તે એ જ યોગ્ય
સ્વામીને યોગ્ય સેવક મેળવવાની આપણ ન પડે તેને માટે જોઈતા પ્રતિનિધિઓની પેઠીએ
સ્થળ પ્રત્યેક સ્થળે સ્થપાવી જોઈએ. જેથી તે અર્થ નિર્માણ સરશે.

અદુશ્ચા એ અર્થ દીનપણે સેવકાદિદ્વારા સરાય છે; જે અનેક અગ્રેયનું કારણ
યઈ પડે છે. (અપૂર્ણ.)

ધર્મી.

“સંવત્ ૧૮૭૬ ના માગસર શુદ્ધ ૭ સાતમીને દિવસ શ્રીજિમહારાજ શ્રીમદ્દા
મધ્યે દાદાખાચરના દરબારમાં જિરાજમાન હતા. અને સર્વે શ્વેતવસ્ત્ર ધારણ કર્યા હતાં. ને
પોતાના મુખારવિન્દનિ આગલ્ય સાંકુ તથા દેરા દેરાના હરિમક્તનિ સમા ભરાઈને / બેઠી
હતિ. પછે શ્રીજિમહારાજ બોલ્યા જે ભગવાનના ભક્તને પરસ્પર ધર્મી ન કરવિ. તારે આ-
નંદાનદ સ્વામિ બોલ્યા જે હે મહારાજ ધર્મી તો રહે છે. સારે શ્રીજિમહારાજ બોલ્યા જે ધર્મી
કન્ધિ તો નારદજીના જેવિ કરવિ. જેમ એક સમયને વિષે નારદજીને તુંમરુ એ એ
વૈકુંઠને વિષે લક્ષ્મીનારાયણનાં દર્શન કરવા ગયા. તે લક્ષ્મીનારાયણ આગલ્ય તુંમરુને ગાન
કર્યું. તેણે ક્રિને લક્ષ્મીજી તથા નારાયણ એ બેય પ્રસન્ન થઈને તુંમરુને પોતાનાં વસ્ત્ર આ-
ભૂષણ આપ્યાં. સારે નારદજીને તુંમરુ ઉપર ધર્મી આવિ જે હું તુંમરુના જેવિ ગાન વિધા
શિખું ને ભગવાનને પ્રસન્ન કરું. પછે નારદજી ગાનવિધા શિખતા હવા. ને ભગવાન આ-
ગલ્ય ગાતા હતા. સારે ભગવાને કહ્યું જે તમને તુંમરુના જેવુ ગાતા નયિ આવડતું પછે
વલી શિવ ઉપર તપ ક્રિને શિવ થકી વર પામિને ગાનવિધા શિખિને ભગવાન આગલ્ય
ગાતા હવા. તોપણ ભગવાન એનિ ગાનવિધા ઉપર પ્રસન્ન ન થયા. એવિ રીતે સાત મન્વં-
તરસુધિ ગાનવિધા શિખ્યા ને ભગવાન આગલ્ય ગયા તો પણ ભગવાન પ્રસન્ન ન થયા પછે

* આવી પ્રધાના અપરિચયને લીધે તે પ્રથમ દૃષ્ટિએ વિવક્ષણ લાગશે. પણ તે પરમ
અપરકરી છે, એથી પોતાની પ્રશુતાનો સપક્ષ ઉપયોગ કરનાર અન્યાયિ સ્વામીપર અંકુશ જામશે,

તુળક પાસે જ્ઞાનવિદ્યા શિષ્યા ને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન આગમ્ય હારિકામા ગાતા હવા સારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પ્રસન્ન થયા ને પોતાની વસ્ત્ર અલંકાર નારદજીને અપ્યા સારે નારદજી તુળક માથે ઈર્ષ્યા મેલિ માટે ઈર્ષ્યા કગવિ તો એવિ કરવી ને જનિ ઉપર ઈર્ષ્યા હોય તેના જેવા ગુણને ગ્રહણ કરવા ને પોતાના અવગુણને લાગ પ્રવા ને તેવુ ન થવાય ને ને ઈર્ષ્યાયે કરિને ભગવાનના ભક્તનો દ્રોહ થાય તેવિ ઈર્ષ્યાનો તો ભગવાનના ભક્તને સ્વ પ્રકારે લાગ કરવો "

(શ્રી સહજાનંદ સ્વામી.)

વચનાશ્રીત, પ્રથમ પ્રકરણ ૪)

આરોગ્યસૂત્ર.

(મળેલું)*

Messrs Hachette et Cie તરફથી તેમના ૧૮૯૭ના વાર્ષિક ૫યાગમા પ્રસિદ્ધ કરવામા આવેલ છનામ મેળવનાર, ૫૦૦ ઉમેદવારોમાથી, Fertésur-Aube નો ડા ડી કોર્નેટ નક્કી કરેલ છે શારીરિક અને માનસિક આરોગ્ય સ્થવનાર અલગ અસરમારક નિયમો દૂકામા દર્શ સૂત્રોમા વર્ણવવાનું ઉમેદવારો પાસે માગવામા આવેલું હતું કીર્તનને દર્શ સૂત્રો આ પ્રમાણે હતા —

૧ સામાન્ય આરોગ્ય—વહેના બેઠો, વહેલા સુવો, અને દરમિયાનના કામમા રોકાયલા રહે. હાથે

૨ પ્રાણઆરોગ્ય—પાણી તથા અન્નજીવનગતિને પ્રવર્તીવે છે, પરંતુ અન્ન સ્વચ્છતા પ્રકારે (તડકો) આરોગ્ય માટે અગત્યના છે. પાચ

૩ પેકનાશય તથા આમાશયઆરોગ્ય (Gastro-intestinal)—તથા અવ્યમન દીધ જીવનના ઉત્તમ ઉપાય છે. શિર

૪ ત્વચાઆરોગ્ય (Epidermal)—સ્વચ્છતા મલિનતાથી રક્ષણ કરે છે સાચવેલાં યત્રો દીધકાન આશી રહે છે.

૫ નિદ્રાઆરોગ્ય—પૂરતો યોગ્ય આરામ (શરીરને) સુધારે છે તથા પુષ્ટ (પરતુ) વધુ પડતો આરામ નવગાર્હ લાવી નરમ કરે છે.

૬ વચ્ચઆરોગ્ય—જેથી શરીરમા યોગ્ય ઉષ્મા રહે એવી રીતે વચ્ચો ૫ તેમ કરવાથી હવાના એકાએકના થના ફેરફારથી રક્ષણ થાય છે તેમ જ ગતિ (નિસરણાદિ) સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી બને છે.

૭ મૂત્રઆરોગ્ય—સ્વચ્છ અને આનંદી ઘર સુખી હોય છે.

૮ નીતિઆરોગ્ય—અપરિશ્રમ, તથા ગમતથી મન આનંદ પામે છે અને નિયમિત બને છે, પરંતુ તે હદ ઉપરાંત થાય તો જુસ્સાઓને હાર ઉઘાડી આપે છે અને તે જુસ્સાઓ દુર્ગુણને આકર્ષે છે.

૯ છુદ્ધઆરોગ્ય—મોજ મંદાથી જીવનપ્રીતિ થાય છે, અને જીવનપ્રીતિ અરથી આરોગ્ય છે, પરંતુ વળી દિલગીરી અને આદરોસ વૃદ્ધાવસ્થાના સંદાયક છે.

૧૦. ધવાઆરોગ્ય—તમને પાચણ કરનાર તમારું મગજ છે ? તમારા હાથ અને ખેડોને ગડગારી જવા ફેરો નહિ અચળતાને માટે યત્ન કરો, પણ તમારી પુ દિને પ્રકાશીત કરવાનું તથા તમારા વિચારોને મદદતા આપવાનું બધી જગ્યા નાંહ

Trilokshanker Maneshanker Bhargava of
Khatwadihami Reg. No B 196 Road Shikhar
Gould's New Channel Bombay
સુદરશન.
ત્રિલોક શંકર આનંદશંકર
બાપુભાઈ કૃપ એમ એ
એસએલ બી

(ધર્મ-ગૃહ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)
(આદ્ય દ્રશ્ય-એક અભેદમાર્ગપ્રવાસી 'અહાનિષ્ઠ મધુતાલ નભુભાઈ')

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવતમ્

પુસ્તક ૧૫. અંક ૨૦.]

(માસિક)

[જુલાઈ ૧૯૦૦.

મેઘસીમા.

(મળેલું)
૫૬.

(વૈશાખમાસ વાસન્તિક સમય ચોભના એ ચાલ)

આપાઠ માસ મળુલરવ મેઘ મળંતો,
પૃથિવી પ્રેમપત્ની પાળી, પૃથ્વી રીઝતો,
રક્તાનરી રમણી સગ, ભોગને રમરી,
આક્રમર ધરીને રથામ, વ્યોમને કરી,
પ્રકટ સ્વેત દિવસમાથી, કીવી શર્વરી,
વિદ્યુતનયનને લગાવી (૨), દૈાજ વર્ગતો
જો વાદળ વધી વ્યોમમધ્ય, વેગથી વહે,
વનમાપદ ગિરિકંદરતું રરણ હો અહે,
કુસુમગધ માધ લાગે, તીવ્રતા લહે,
શીતળ વર્ષા રમજૂમ (૨), રમ રાગતો
વિવિધરગિ ઇન્દ્રધનુષ્ય, મગનમા રુરે,
આર્યવશિ બાવિ મતુષ્ય, નીરમા રમે,
સરિત પાણી પૂર આવી, સાગરે પડે,
દૃષ્ટિ મૂસલ ધાર વર્ષા (૨), શીત સર્ગતો
નગરમા યદિ ચરણમગન, ચીખલબદ્ધ હીસે,
ઇન્દ્રતનુમગધથી પાન્ય, ઓથમા ધસે,
શીમન્ત સર્વ અગ્નિ સેવી, મદિરે વસે,
જ્યા અનગ અગ વ્યાપી (૨), ઉર વિરાગતો

કૃપ

આપાઠ માસ મળુલરવ

આપાઠ માસ મળુલરવ

આપાઠ માસ મળુલરવ

આપાઠ માસ મળુલરવ
આનંદનંદન,

(કામણુ દિસેછે અલખેલા—” એ રાહ.)

હેલા ચટકું લગાડી છટકી રહેરે,

છટકી રહેરે, છટકી રહેરે—હેલા—ટેક.

પાઈ પ્રીતેથી પ્રેમરસ પ્યારા, નાથ દવે ના કરશે ત્યારા,

તુજમાંથી રાગી રમવા ચિતકું અહેરે—હેલા—

ધરે નહીં કરવું કદિ આવું, લોક દસાવી પછી પરતાવું,

દોઢ દયાળુ દિલમા, એવો શો લહેરે—હેલા—

ચાપ પુરો સતોપજ તારે, “મ્હારા” મુખથી વદાય ત્યારે,

+ + તજા પ્રિય એકજ વેળાં નો કહેરે—હેલા—

વામનાવતાર.

વિષ્ણોર્નું કં વીર્યાણિ પ્રવોચં

યઃ પાર્થિવાનિ વિદમે રજાંસિ ॥

યો અસ્કભાયદુત્તર મધસ્થં

વિચક્રમાણસૈયોરુમાયઃ ॥

x x x x x

યસ્ય ઓ પૂર્ણા મધુના પદાન્ય-

શોયમાણા સ્વધયા મદંતિ ।

ય ઙ ત્રિધાતુ પૃથિવોમુત ઘા-

મેકો દાઘાર મુવનાનિ ચિશ્વા ॥

x x x x

ઉરુક્રમસ્ય સ દિ વન્ધુરિત્યા

વિષ્ણોઃ પદૈ પરમે મધ્વ હત્સઃ ॥

(ઋગ્વેદસંહિતા ૧-૧૫૪).

આપણામાં વામન-અભિગમનું આખ્યાન સુપ્રસિદ્ધ છે. એમ કહેવાય છે કે ત્યારે ભગવાન વામન-અવતાર લઈ જલિરાગ પાસે ભિક્ષા ચાચવા આવ્યા, અને જલિરાગએ એ આપવા કબૂલ કર્યું, ત્યારે ભગવાને સાડામણ પગલાં જમી માગી : જલિરાગએ એ આપી. ભગવાને એક પગે પૃથ્વીનું, બીજા પગે સ્વર્ગદિ (મધ્યલોક)નું, અને ત્રીજા પગે ધુલોકનું આક્રમણ કરી, અડધું પગલું હજી ચૂકવું એમ પ્રશ્ન કર્યો. ત્યારે જલિરાગએ પોતાનું શિર ધક્કું, તે ઉપર ભગવાને પોતાનું ચરણમથ ખૂણું, અને એ રીતે જલિરાગને કૃતાર્થ કર્યા.

આ કથામાંથી જે અનેક સત્યોનું સન્દોહન થઈ શકે છે તેમાંનું એક આ પ્રમાણે છે:—ભગવાન પરમાત્મા સ્વાયંભૂતને ધેર આવી ઊભા રહે છે; અને એક વખત ‘વા-મન’—હાના—સ્વરૂપમાં પણ એ એ મનુષ્ય આગળ પ્રસન્ન થાય છે, તો પછી નેમ નેમ મનુષ્ય સ્વાયંભૂત કરવા તત્પર થતો જાય છે તેમ તેમ પરમાત્મસ્વરૂપ ક્રમે ક્રમે વિસ્તરી સમસ્ત જગતને—પ્રથમ આ લોકને, પછી સ્વર્ગને, અને છેવટે બ્રહ્મલોકને—બરી નાંખે છે; અને એની પાસે પરમાત્માને અર્પણ કરવા માટે પોતાની ગણી શકાય એવી એક પણ વસ્તુ અવશિષ્ટ રહેતી નથી. આખરે એ પોતાનો આત્મા પણ એને સમર્પી દે છે, અને એ સમર્પણમાં જ એ કૃતજ્ઞતા પામે છે. તાત્પર્ય કે—(૧) મનુષ્યે ઈશ્વરને શોધવા બટ-કડુ પડે એમ નથી. એનામાં સ્વાયંભૂતની ગતિ હશે તો બહેતો મોડો એ સ્વયં આવી ઊભો રહેશે. (૨) ધર્મભાવના પ્રથમ આ ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય જડ જગતને; પછી આ જીવનથી પર—વિશ્વની ન્યાયમય વ્યવસ્થા ખાતર સ્વીકારેલા—સ્વર્ગને; પછી હિમયથી પર પણ જીવથી ભિન્ન માનેલા એવા મનુષ્યબ્રહ્મરૂપી બ્રહ્મલોકને; અને આખરે જીવાત્માને પરમાત્માના સ્વરૂપથી બરી નાંખે છે.

આ રીતે આ આખ્યાયિકામાંથી આપણને ધર્મના (૧) નિદાન (Origin) સૂજન્મે અને (૨) વિકાસ (Growth) સંબંધે બહુ ઉપયોગી બોધ મળે છે, જેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ અત્રે કરવા જેવું છે.

૧.—ધર્મના નિદાન વિષે અનાદિકાળથી અનેક તર્કો ચતા આવ્યા છે. લોકાયતિમ ધર્મને એક મૂર્તજનોએ કલ્પેથી વ્યવસ્થા માનતા. પ્લિનિનું એવું કહેવું હતું કે ધર્મ કેવલ અશક્તિ અને ભયમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, અને આ જગતથી પર કોઈ ઈશ્વર એવો પદાર્થ હોય તો પણ એનું જ્ઞાન યત્ન સર્વથા અશક્ય છે. આપણા ધર્મના ઐતિહ્યએટલે પણ વિચારે—અવિચારે કાંઈક આવ્યા જ મતનું મદદખૂંદ કરી લેએ. વર્તમાન સૈકામાં મૂંઝાપના કેટલાક અતીશ્વરવાદી તથા જડવાદી વિદ્વાનોએ ધર્મની ઉત્પત્તિ સંબંધે અનેકાનેક કલ્પનાઓ રચી છે, અને એમાં તેઓ જંગલી પ્રજાઓના અવલોકનનું પ્રમાણ આપે છે. તેઓએ સામાન્ય રીતે એમ જતાવવાનો ચત્ત છે કે ધર્મ એ એક વખત ઉપયોગી વ્યવસ્થા હતી, કદાચ હજી પણ ઉપયોગી છે એમ કહી શકાય, પણ એમાં યથાર્થતાનું કે આવશ્યકતાનું કાંઈ જ તત્ત્વ નથી: ‘પરમેશ્વર,’ ‘આત્મા,’ ‘અમૃતત્વ,’ ‘કર્તવ્ય’ (પરમતત્ત્વ એટલે જવાબદારી) આદિ વિચારો મનુષ્યને મામાનિક નિયંત્રણમાં રાખવા માટે માત્ર ઉપયોગી મુક્તિઓ છે; એ કરતાં એમાં અધિક ગંભીરતા કે સત્ત્વ નથી. કેટલાકના મતમાં, સ્વપ્નના અનુભવમાંથી પ્રેતની, પ્રેતમાંથી આત્માની, અને આત્મામાંથી પરમાત્માની કલ્પના થઈ; તો ખીજા કેટલાક, પડછાયો અને પ્રતિબિંબ જેવા બનાવોને જ એ કલ્પનાનું પ્રથમ કારણ માને છે. કેટલાક કહે છે કે જંગલી અવસ્થામાં મનુષ્યને પ્રકૃતિના મહેલક જનાઓ જેઈ જે ભય ઉત્પન્ન થાય છે તેમાંથી ધર્મનો હવ્વ છે; તો કેટલાક જતાવે છે કે ગમનમંડળની ભજ અને સુંદર રચના જેઈ યતા આશ્ચર્યમાંથી ધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ છે કેટલાક પિતૃપૂજનને ધર્મનું આદિસ્વરૂપ માને છે, તો કેટલાક જીવાગ્રેષ્ઠરૂપી—અર્થે પોતાનું જ પ્રતિબિંબ—જેવલા—મનુષ્યબુદ્ધિના એક સ્વાભાવિક વલણમાંથી જગતના પદાર્થોના મનુષ્યને ઈશ્વરભાવના થઈ આવી, અને એ રીતે અનેકદેવવાદ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો એમ કહે છે. આવા

આવા અનેક તકો — જે સુપ્રસિદ્ધ છતાં, મનુષ્યશુદ્ધિને અનીશ્વરવાદ કેટલા જોરથી વમઝમા નાખીને મથે છે, અને કેવા તરેહતરેહવાર વિચારો સૂઝાડે છે એનું પૂરતું જ્ઞાન કરાવવા માટે અને એકલા ઠરેલા છે — એવા અનેક તકો મરી તેઓ ભય આશ્ચર્ય કલ્પના કે સ્વ-ખાદિકની શ્રાન્તિને સમગ્ર ધર્મભાવનાનું નિદાન માને છે પણુ વસ્તુતઃ આ સર્વ તકો અ પ્રતિષ્ઠિત છે, કૃત્રિમ છે, મદસા એકાદ સામાન્ય નિયમ ધરી કાઢવાના પ્રયત્નમાથી જ ઉપજી આવ્યા છે, અને ઇતિહાસમા પ્રસક્ત થતો મનુષ્યસ્વભાવ જ એમને અમિદ્ધ ઠરાવવા માટે જમ છે “દ્રૌપદીનાં ચીર” જેવા ધર્મભાવનાના દિવ્યપટા કુતર્કફી હુ શાસનને હાથે જેમ જેમ ઉતારવામાં આવે છે તેમ તેમ પ્રતિયત્ને પરમાત્માની યોજના-થકી નવા પટો પૂરાતા જાય છે, અને કેટલીકવાર તો એ પટો એવી અનુપમ સુંદરતા અને ભવ્યતાના તેજમા પ્રકાશે છે કે દુષ્ટમા દુષ્ટ અને નાસ્તિકમાં નાસ્તિક હૃદય પણુ એ તમ્મ દૃષ્ટિ નાખતાં, ક્ષણવાર એની અદ્ભુતતાના ચમત્કારથી વિસ્મિત થઈ સ્તબ્ધ બને છે જોખની વીરવાણીમાં —

“ પ્રથમ મતયુગમા પ્રદ્યાદને પીડિયો,

બીડિયો થમ તે લોહ તાતો,

(તોયે) ધીર નવ ધડકિયો [ભયથી નન બડકિયો]

થડકિયો ગેય ત્રેનોમ્ય જતો. ‘ ‘ ‘

હવે કહો કે ને વૃત્તિમા આવુ અદ્ભુત બળ પ્રેરવાની શક્તિ છે, તે કેવળ, ‘સૌસામ્ય’ (જનમડળ)ને નિયન્ત્રણમા રાખવા માટે ઠીકી ઠરેની યુક્તિ જ ? સ્વમ, પ્રતિમિબ આદિના દ્વંસમાંથી નીપજેલી એક મ્હોટી ભૂલ જ ? કે હિન્દુસ્થાનને રૂમાવનારી એક શ્રાન્તિ જ ? પણુ એમ માનવું અશક્ય છે

ભારે ધર્મનું નિદાન શું ? મનુષ્યની ધાર્મિક વૃત્તિ ‘આર્થી ખુલામો શો થયો ? ધર્મ ક્યાંથી આવ્યો તો ધર્મમાથી, એમ કહેવા સમાન આ ઉત્તર છે એથી ધર્મના નિદાન ઉપર કાર્પ જ અજવાળુ પડ્યું નહિ — એમ કદાચ કહેવાશે પરંતુ એના સમાધાનમા કહેવાનું કે વસ્તુસ્થિતિ જ એવી છે ધર્મ મનુષ્યને સદ્ જ છે, અમુક અમુક વૃત્તિમાથી શ્રાન્તિ થયેને ધર્મ ઉત્પન્ન થયો એમ નથી પણુ જેમ મનુષ્યને જોવું સામળતું ખાતુ પીતુ દગતુ મગતુ ઈલાદિથી આરંભી, શુદ્ધ રાજ્ય સાહિત્ય કલા આદિ મહાન તન્ત્રો વિસ્તારવાં, એમા જાગ લેવો, એમા આત્માનુભવ અને આત્મમતોષ કરવો એ સ્વાભાવિક છે, તેમ ધર્મને આવિર્ભાવ પણુ એનામા સ્વભાવધર્મી જ થાય છે હોમર ઠીક જ કહે છે કે —

“ As young birds open their mouth for food, all men crave for the gods ”

(જેમ પક્ષીનાં બચ્ચા જોરાક માટે ચામ હવાડે છે, તેમ મર્વ મનુષ્યને ઇશ્વરની આશીર્વા રહે છે.)

પૂર્વોક્ત વિદ્વાનોની ભૂલ એ યાચ છે કે જેને તેઓ ધર્મનું આદિ કારણ કહે છે તે વસ્તુતઃ એના આવિર્ભાવના માત્ર પ્રસંગે જ છે—જેને વેદાન્તની પરિભાષામાં આવિર્ભાવની ઉપાધિઓ કહીએ તે છે. અમુક દેશ કાળમાં પરમ તત્ત્વની ભાવનાએ અમુક સ્વરૂપ લીધું, ખીજે ખીજું લીધું ઇત્યાદિથી સિદ્ધ એ યાચ છે કે તે તે દેશકાલાદિ ઉપાધિઓ ધર્મના આકારની વિવિધતામાં હેતુબૂત છે, ધર્મના અસ્તિત્વમાં નહિ—અર્થાત્ એથી ધર્મના આ-વિર્ભાવનું વૈચિત્ર્ય ફક્ત યાચ છે, ધર્મની સ્વભાવસિદ્ધતાનો નિષેધ યતો નથી. મનુષ્યે ગગનમંડળની ભવ્યતા કે શાંતિ જેમ પરમ તત્ત્વના સ્વરૂપની અમુક કલ્પના કરી, પ્રયંડ વાયુનો પ્રકોપ જેમ ખીજ કરી, પિતાપુત્રનો સ્નેહ જેમ ત્રીજ કરી, પરંતુ એ સર્વમાં પરમ તત્ત્વનું અસ્તિત્વ તો સમાન રીતે સ્વીકારાએલું જ છે.

પરંતુ હજી એક શંકા ઉભી રહે છે કે—ધર્મ સ્વભાવસિદ્ધ બલે હોયઃ પણ ન્યાં સુધી વિચારદૃષ્ટિએ એની ચર્ચા સિદ્ધ થઈ નથી ત્યાં સુધી બુદ્ધિમાન મનુષ્યે સ્વીકારવા જેવો એ પદાર્થ નથી. આ શંકાના ઉત્તરમાં કહી શકારો કે એનું સ્વભાવસિદ્ધ—અનિવાર્ય—હોવું એ જ વિચારમાં લેવાની એક સાધારણ દલીલ નથી. પણ ખરું જોતાં એ જેમ સ્વભાવસિદ્ધ છે, તેમ વિચારસિદ્ધ પણ સારી રીતે છે. મનુષ્યનો સમગ્ર આત્મા પરમતત્ત્વ સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. એની ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર પર-મતત્ત્વના સિન્ધુ ઉપર જ ચાલે છે. જે જે વિષયોનું એ ગ્રહણ કરે છે એ એ મહાન સિન્ધુ ઉપર તરતા દ્વીપ જેવા, અથવા વધારે ઘટું ઉપમાન લઘુએ તો બુદ્ધિમુદ જેવા, છે. ઘટપટ્ટાદિ વિષયગતને એની આસપાસ વિસ્તરતા તેમજ એના અંતરમાં પ્રવેશી રહેલા અનન્તતાના સાગરથી પૃથક્ પાડી ગ્રહણ કરવા યત્ન કરે એટલે તરત જળારો કે એના વિના તો તમારી દૃષ્ટિ આગળ કેવળ અન્ધકાર—ગાંધીન, બ્યવરયાદીન, સ્વરૂપદીન કાંઈક (૧)—એટલું જ છે, જેને 'છે' એટલું કહેવું પણ શક્ય નથી. વળી સમગ્ર વિશ્વનું વિશ્વરૂપે—અનાઘનન્ત દેશકાળમાં પરસ્પરસબ્દ પદાર્થોની એકતાની મૂર્તિરૂપે—ગ્રહણ થતું આત્મા વિના સંભવે છે? વળી આ આત્મા તે મારો જ (અન્તઃકરણાવચ્છિન્ન ચૈત-ન્યરૂપ) આત્મા ? મારા (અન્તઃકરણાવચ્છિન્ન) આત્માનું અસ્તિત્વ વિશ્વની કાંઈક અનુ-ભવવિષયતાનો ખુલાસો કરી શકે, પણ વિશ્વ 'છે'—સર્વને માટે 'છે'—એમ એ આત્મા-માંથી કેમ સિદ્ધ થાય? માટે એવો આત્મા—પરમ આત્મા—સ્વીકારવો જોઈએ કે જેનું આ સમગ્ર વિશ્વ દૃશ્ય છે, અને જેની દૃષ્ટિ સદા ચર્ચા છે, અને જેની એ ચર્ચા દૃષ્ટિ સાથે મહારો દૃષ્ટિ મેળવવી એનું નામ વિશ્વનું ચર્ચા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું છે. નાત્પર્ય કે જ્ઞાન-માં જે પ્રમા-અપ્રમાનો ભેદ પડે છે તેનો એકજીવવાદ સ્વીકારવાથી, અથવા તો અન્તરમાં એકતારહિત અનેક જીવોનું પ્રતિબંધિત સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સ્વીકારવાથી, ખુલાસો થઈ શકતો નથી : અનેક જીવો આગળ પ્રમા (ચર્ચાજ્ઞાન)ની ભાવના એક જ છે એથી એક પરમ આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. વળી 'સાપન્સ'ના અનુમાનાદિ વ્યાપાર પણ પર-આત્માનું અસ્તિત્વ અને પરમાત્માની શ્રદ્ધેયતા સ્વીકારીને જ પ્રવર્તે છે, અને 'સાપન્સ'ના વિશ્વની પતાકારૂપ "કારણતા" શબ્દનો અર્થ પણ એનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યા વિના બની શકતો નથી : 'કારણતા' સ્ફુરણ વિના, સ્ફુરણ ચૈતન્ય વિના અને વિશ્વસ્ફુરણ વિશ્વચૈતન્ય (પરમાત્મા) વિના અસંભવિત છે.

- (૧) અદ્વૈતસિદ્ધાન્તમાં પાપ અને પુણ્ય વચ્ચે દ્વૈત-બેદ-શી રીતે મંભવી શકે ?
- (૨) જ્યાં સર્વ એક જ છે ત્યાં કર્મને શો અવકાશ ? અદ્વૈત અને કર્મ એ પરસ્પર વિરુદ્ધ શબ્દો નથી ? વળી વ્યવહાર અસલ જ હોય તો તેને સાચવવાની શી જરૂર ?
- (૩) પોતે આનંદમાં રહેવું એ અદ્વૈતનીતિનું કર્તવ્ય મનાવું હોય એમ જણાય છે. આમ હોય તો અદ્વૈતનીતિ એ કેવલ સ્વાર્થની નીતિ નથી કરતી ?
- (૪) વળી વાસનારહિત થવું એ પણ અદ્વૈતનીતિનું કર્તવ્ય-જીવન-મુક્તિનું સ્વરૂપ-મણાય છે. અંક (૩) ના અને અત્રોક્ત સાધ્ય વચ્ચે વિરોધ નથી ? વળી વાસના એ મનુષ્યને સ્વાભાવિક છે. તો પછી સ્વભાવજન્ય વાસનાનો અતિક્રમ સંભવે પણ કેમ ?

મારે કહેવું જોઈએ કે 'પ્રમ્યાનત્રય' ના વાક્યોની પરંપરાથી મને સતોષ નહિ થાય. એ વાક્યોમાં મને અશ્રદ્ધા છે એમ ન ધારવું. પરંતુ અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત મારે સમજાવે છે, માત્ર માનીને બેસી રહેવું નથી. હું આશા રાખું છું કે આપને બદલે સુદર્શનપત્રના જૂના અભ્યાસકેશિકાથી કોઈ ઉપરના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવા યત્નવાન થશે. કારણ, એવા યત્નથી જ. મણિલાલના 'અબેદ' હુકમિનો ધ્વનિ કેટલે કેવી રીતે પહોંચ્યો છે ને સમજવાનો વળી વિશેષ લાભ થશે.

અમદાવાદ

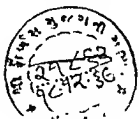
તા. ૫ મી જુન સ. ૧૯૦૦

સિ. આપનો,

અબેદ-નિજામુ.

* * ઉપરનો પત્ર ખરી નિજાસાથી લખાઈ આવ્યો છે. અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે જે વર્ગને પૂર્વોક્ત પ્રશ્નોના ખુલાસા આપવા રા. 'અબેદ નિજામુ' વિનંતિ કરે છે એ વર્ગ તેમ જ અન્ય અદ્વૈતવિદ્વાનો પણ એમની 'નિજાસા' ને સત્કાર આપશે.

તન્ત્રી.

'શ્રી મુક્તિમીમાંસા.'

આશાવાવકાર.

(મજેલું).

આ નામના લેખની એક દલ્દર કોપી છપાઈ પ્રમિદ્ધ થયાને આજે લગભગ બે વર્ષ થયા આવ્યાં તથાપિ તેના ઉપર કોઈ પણ વિદ્વાનના તરફથી સંકેતકેન સરખું પણ અવાવધિમાં લખાઈ આવ્યું નહિ, નથી. મારે પોતાને જ એ વિશે અભિપ્રાયપ્રકટનરૂપે પુનઃ આજે આ પરિદાર લખવા અવસર આવ્યો.

આમ કરવાનું ખાસ પ્રેરક કારણ એ જ કે એ લેખ એક પૂર્વપક્ષના રૂપમાં વિદ્વા-
નોની સમક્ષ એવી ઈચ્છાથી ધરવામાં આવ્યો હતો કે તે લેખ ઉપર કોઈ શ્રીમન્મંડરા-
ચંમતાનુયાયી સમર્થ પુરુષ સમીક્ષણ લખવા અવસ્ય શ્રમ સ્વીકારશે જ, આવી ધારણાથી
જ શુભમરણ્યાવશિષ્ટ મહાશયવર્યે મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદીના પ્રયોજકપણાનો પરિચામ
આ લેખ મધેલો

કોઈ એવી શંકા લે કે એ લેખ ધ્યાનદંસરસ્વતીના મતાનુકૂલ લખાયો હશે અથવા
તો યિઓસોરીના સિદ્ધાંતાનુસાર લખ્યો હશે, તો તેઓને અભ્યર્થના કરવાની કે આ લેખના
આરંભમાં બ્રહ્મવિદ્યાના પરમાચાર્ય શ્રીદક્ષિણમર્તિયુરુતું રમરણ જે મંગલાર્થે કરવામાં આ-
વેલ છે તે ઉપર તેઓએ ખાસ ધ્યાન આપવું એટલે પછી ઉપર કહેલી બંને પ્રકારની મા-
નિતતા નિમ્ન છે એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે જ. કારણ કે આ લેખમાં તો મુક્ત જીવોની
નરતિયંગાદિરૂપે નહિ પણ બ્રહ્મવિષ્ણુરુદ્ધાદિ ઉત્તમ સ્વરૂપે પુનરાવૃત્તિ કલ્પાંતરમાં યાય
એમ શ્રીમન્મંડરાચાર્યના તથા તેમની જ પરંપરામાં થયેલા શ્રીપદાપાદાચાર્ય તથા સુરેશ્વરા-
ચાર્ય જેવાના વાક્યો આપી સમર્થિત કરેલ છે, તેટલા જ માટે મારે પરિહાર લખવો આ-
વશ્યક થયો. કેમકે જે હું ન જ લખું તો મારા મનમાં એવી શંકા આવી કે, વ્યાસસ્મૃતિમાં
પૂર્વપક્ષરૂપે દર્શાવેલા જીવના અણુપણા આદિકે સિદ્ધાંતરૂપે સ્વીકારી બેઠેલાની પેઠે
આ પૂર્વપક્ષને પણ આગળ ઉપર કોઈ મંદાધિકારી પ્રમાણવાક્યોપન્યાસની ગાંઠતા તથા
મુક્તિપ્રાપ્ત્યર્થના વખતમાં પડી સિદ્ધાંતરૂપે સ્વીકારે તો એક પ્રકારે પુરુષાર્થહાનિ જેવું થાય,
તેમ ન થવા માટે એ જ લેખના શબ્દોથી ખુલાસો આપવો જરૂરનો છે. દરેક પૂર્વપક્ષ
સિદ્ધાંતના એકાદ અંશને અવલંબી ઉદ્ભવે છે. તેમ જ આ લેખ પણ તે તે પ્રકરણના અં-
શાવલંબી ઉદ્ભવ્યો છે. પથ તે પ્રકરણોના પૂર્વોપર અંધનું સ્વારસ્ય કળી લેવા કોઈ સૂક્ષ્મ-
દષ્ટિવાળા વિદ્વાન અવહિત થઇ જે વિચાર કરે તો ઘુરત જ સિદ્ધાંતઉપર આવી જવાય
અને વાક્યનું પૂર્વવક્ષપણું રફુલ થઇ જાય

હવે આ લેખમાં પ્રથમ મુક્ત જીવોને ઈશ્વરભાવાપત્તિનો વિચાર આપ્યો છે આ
વિષય તો ધણે અંશે સર્વમાન્ય જેવો છે; કારણ કે સચ્ચોપાસકને ઈશ્વરભાવ યાય છે
એમ શ્રુતિરશ્મિ આદિક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે. અને ઇતર સંપ્રદાયવાળા સાલોક્ય,
સાદિષ્ટિ, સાર્થ્ય, સામીપ્ય અને સાયુજ્ય; એ પ્રમાણે પંચવિધ મુક્તિ ગાને છે, તેમાં જે
પંચમી સાયુજ્ય મુક્તિ કહી તેને જ ઈશ્વરભાવાપત્તિ કહીએ તો તે અયોગ્ય નહિ કહેવાય
અર્થાત્ ઉપાસનના પરિપાકનો એ પરિણામ છે. જેમ ક્રીટ ઉચ્ચધ્યાનયોગેકુરી ભ્રમરી થઇ
જાય છે તદ્વત્ ઈશ્વરાધાનની ઉચ્ચકલ્પતા ઈશ્વરભાવ પમાડે એ સર્વજ્ઞ બ્રહ્મપણું છે. વળી
તેવી ઈશ્વરભાવાપત્તિને પ્રમાણોપન્યાસથી સિદ્ધ કરીને એવી કુંડલના કરી કે તે સાધ્ય હો-
વાથી સાત હોઇ શકે. આમ કહીને તે સ્થાને અપુનરાવૃત્તિને સાવધિક કરાવવા વૈત્ત આદ્યો છે.

આ સ્થળે રહસ્ય સમજવાનું એ જ છે કે સાયુજ્યમુક્તિ પુનરાવૃત્તિવાળા હોઇ શકે
એમ તો બ્રહ્મવિદ્યાભરણકારના લેખ ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે. 'ઈક્ષતિ કર્મવ્યવદે-
શાત્સઃ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦ ૧૦૧ ૧૦૨ ૧૦૩ ૧૦૪ ૧૦૫ ૧૦૬ ૧૦૭ ૧૦૮ ૧૦૯ ૧૧૦ ૧૧૧ ૧૧૨ ૧૧૩ ૧૧૪ ૧૧૫ ૧૧૬ ૧૧૭ ૧૧૮ ૧૧૯ ૧૨૦ ૧૨૧ ૧૨૨ ૧૨૩ ૧૨૪ ૧૨૫ ૧૨૬ ૧૨૭ ૧૨૮ ૧૨૯ ૧૩૦ ૧૩૧ ૧૩૨ ૧૩૩ ૧૩૪ ૧૩૫ ૧૩૬ ૧૩૭ ૧૩૮ ૧૩૯ ૧૪૦ ૧૪૧ ૧૪૨ ૧૪૩ ૧૪૪ ૧૪૫ ૧૪૬ ૧૪૭ ૧૪૮ ૧૪૯ ૧૫૦ ૧૫૧ ૧૫૨ ૧૫૩ ૧૫૪ ૧૫૫ ૧૫૬ ૧૫૭ ૧૫૮ ૧૫૯ ૧૬૦ ૧૬૧ ૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૪ ૧૬૫ ૧૬૬ ૧૬૭ ૧૬૮ ૧૬૯ ૧૭૦ ૧૭૧ ૧૭૨ ૧૭૩ ૧૭૪ ૧૭૫ ૧૭૬ ૧૭૭ ૧૭૮ ૧૭૯ ૧૮૦ ૧૮૧ ૧૮૨ ૧૮૩ ૧૮૪ ૧૮૫ ૧૮૬ ૧૮૭ ૧૮૮ ૧૮૯ ૧૯૦ ૧૯૧ ૧૯૨ ૧૯૩ ૧૯૪ ૧૯૫ ૧૯૬ ૧૯૭ ૧૯૮ ૧૯૯ ૨૦૦ ૨૦૧ ૨૦૨ ૨૦૩ ૨૦૪ ૨૦૫ ૨૦૬ ૨૦૭ ૨૦૮ ૨૦૯ ૨૧૦ ૨૧૧ ૨૧૨ ૨૧૩ ૨૧૪ ૨૧૫ ૨૧૬ ૨૧૭ ૨૧૮ ૨૧૯ ૨૨૦ ૨૨૧ ૨૨૨ ૨૨૩ ૨૨૪ ૨૨૫ ૨૨૬ ૨૨૭ ૨૨૮ ૨૨૯ ૨૩૦ ૨૩૧ ૨૩૨ ૨૩૩ ૨૩૪ ૨૩૫ ૨૩૬ ૨૩૭ ૨૩૮ ૨૩૯ ૨૪૦ ૨૪૧ ૨૪૨ ૨૪૩ ૨૪૪ ૨૪૫ ૨૪૬ ૨૪૭ ૨૪૮ ૨૪૯ ૨૫૦ ૨૫૧ ૨૫૨ ૨૫૩ ૨૫૪ ૨૫૫ ૨૫૬ ૨૫૭ ૨૫૮ ૨૫૯ ૨૬૦ ૨૬૧ ૨૬૨ ૨૬૩ ૨૬૪ ૨૬૫ ૨૬૬ ૨૬૭ ૨૬૮ ૨૬૯ ૨૭૦ ૨૭૧ ૨૭૨ ૨૭૩ ૨૭૪ ૨૭૫ ૨૭૬ ૨૭૭ ૨૭૮ ૨૭૯ ૨૮૦ ૨૮૧ ૨૮૨ ૨૮૩ ૨૮૪ ૨૮૫ ૨૮૬ ૨૮૭ ૨૮૮ ૨૮૯ ૨૯૦ ૨૯૧ ૨૯૨ ૨૯૩ ૨૯૪ ૨૯૫ ૨૯૬ ૨૯૭ ૨૯૮ ૨૯૯ ૩૦૦ ૩૦૧ ૩૦૨ ૩૦૩ ૩૦૪ ૩૦૫ ૩૦૬ ૩૦૭ ૩૦૮ ૩૦૯ ૩૧૦ ૩૧૧ ૩૧૨ ૩૧૩ ૩૧૪ ૩૧૫ ૩૧૬ ૩૧૭ ૩૧૮ ૩૧૯ ૩૨૦ ૩૨૧ ૩૨૨ ૩૨૩ ૩૨૪ ૩૨૫ ૩૨૬ ૩૨૭ ૩૨૮ ૩૨૯ ૩૩૦ ૩૩૧ ૩૩૨ ૩૩૩ ૩૩૪ ૩૩૫ ૩૩૬ ૩૩૭ ૩૩૮ ૩૩૯ ૩૪૦ ૩૪૧ ૩૪૨ ૩૪૩ ૩૪૪ ૩૪૫ ૩૪૬ ૩૪૭ ૩૪૮ ૩૪૯ ૩૫૦ ૩૫૧ ૩૫૨ ૩૫૩ ૩૫૪ ૩૫૫ ૩૫૬ ૩૫૭ ૩૫૮ ૩૫૯ ૩૬૦ ૩૬૧ ૩૬૨ ૩૬૩ ૩૬૪ ૩૬૫ ૩૬૬ ૩૬૭ ૩૬૮ ૩૬૯ ૩૭૦ ૩૭૧ ૩૭૨ ૩૭૩ ૩૭૪ ૩૭૫ ૩૭૬ ૩૭૭ ૩૭૮ ૩૭૯ ૩૮૦ ૩૮૧ ૩૮૨ ૩૮૩ ૩૮૪ ૩૮૫ ૩૮૬ ૩૮૭ ૩૮૮ ૩૮૯ ૩૯૦ ૩૯૧ ૩૯૨ ૩૯૩ ૩૯૪ ૩૯૫ ૩૯૬ ૩૯૭ ૩૯૮ ૩૯૯ ૪૦૦ ૪૦૧ ૪૦૨ ૪૦૩ ૪૦૪ ૪૦૫ ૪૦૬ ૪૦૭ ૪૦૮ ૪૦૯ ૪૧૦ ૪૧૧ ૪૧૨ ૪૧૩ ૪૧૪ ૪૧૫ ૪૧૬ ૪૧૭ ૪૧૮ ૪૧૯ ૪૨૦ ૪૨૧ ૪૨૨ ૪૨૩ ૪૨૪ ૪૨૫ ૪૨૬ ૪૨૭ ૪૨૮ ૪૨૯ ૪૩૦ ૪૩૧ ૪૩૨ ૪૩૩ ૪૩૪ ૪૩૫ ૪૩૬ ૪૩૭ ૪૩૮ ૪૩૯ ૪૪૦ ૪૪૧ ૪૪૨ ૪૪૩ ૪૪૪ ૪૪૫ ૪૪૬ ૪૪૭ ૪૪૮ ૪૪૯ ૪૫૦ ૪૫૧ ૪૫૨ ૪૫૩ ૪૫૪ ૪૫૫ ૪૫૬ ૪૫૭ ૪૫૮ ૪૫૯ ૪૬૦ ૪૬૧ ૪૬૨ ૪૬૩ ૪૬૪ ૪૬૫ ૪૬૬ ૪૬૭ ૪૬૮ ૪૬૯ ૪૭૦ ૪૭૧ ૪૭૨ ૪૭૩ ૪૭૪ ૪૭૫ ૪૭૬ ૪૭૭ ૪૭૮ ૪૭૯ ૪૮૦ ૪૮૧ ૪૮૨ ૪૮૩ ૪૮૪ ૪૮૫ ૪૮૬ ૪૮૭ ૪૮૮ ૪૮૯ ૪૯૦ ૪૯૧ ૪૯૨ ૪૯૩ ૪૯૪ ૪૯૫ ૪૯૬ ૪૯૭ ૪૯૮ ૪૯૯ ૫૦૦ ૫૦૧ ૫૦૨ ૫૦૩ ૫૦૪ ૫૦૫ ૫૦૬ ૫૦૭ ૫૦૮ ૫૦૯ ૫૧૦ ૫૧૧ ૫૧૨ ૫૧૩ ૫૧૪ ૫૧૫ ૫૧૬ ૫૧૭ ૫૧૮ ૫૧૯ ૫૨૦ ૫૨૧ ૫૨૨ ૫૨૩ ૫૨૪ ૫૨૫ ૫૨૬ ૫૨૭ ૫૨૮ ૫૨૯ ૫૩૦ ૫૩૧ ૫૩૨ ૫૩૩ ૫૩૪ ૫૩૫ ૫૩૬ ૫૩૭ ૫૩૮ ૫૩૯ ૫૪૦ ૫૪૧ ૫૪૨ ૫૪૩ ૫૪૪ ૫૪૫ ૫૪૬ ૫૪૭ ૫૪૮ ૫૪૯ ૫૫૦ ૫૫૧ ૫૫૨ ૫૫૩ ૫૫૪ ૫૫૫ ૫૫૬ ૫૫૭ ૫૫૮ ૫૫૯ ૫૬૦ ૫૬૧ ૫૬૨ ૫૬૩ ૫૬૪ ૫૬૫ ૫૬૬ ૫૬૭ ૫૬૮ ૫૬૯ ૫૭૦ ૫૭૧ ૫૭૨ ૫૭૩ ૫૭૪ ૫૭૫ ૫૭૬ ૫૭૭ ૫૭૮ ૫૭૯ ૫૮૦ ૫૮૧ ૫૮૨ ૫૮૩ ૫૮૪ ૫૮૫ ૫૮૬ ૫૮૭ ૫૮૮ ૫૮૯ ૫૯૦ ૫૯૧ ૫૯૨ ૫૯૩ ૫૯૪ ૫૯૫ ૫૯૬ ૫૯૭ ૫૯૮ ૫૯૯ ૬૦૦ ૬૦૧ ૬૦૨ ૬૦૩ ૬૦૪ ૬૦૫ ૬૦૬ ૬૦૭ ૬૦૮ ૬૦૯ ૬૧૦ ૬૧૧ ૬૧૨ ૬૧૩ ૬૧૪ ૬૧૫ ૬૧૬ ૬૧૭ ૬૧૮ ૬૧૯ ૬૨૦ ૬૨૧ ૬૨૨ ૬૨૩ ૬૨૪ ૬૨૫ ૬૨૬ ૬૨૭ ૬૨૮ ૬૨૯ ૬૩૦ ૬૩૧ ૬૩૨ ૬૩૩ ૬૩૪ ૬૩૫ ૬૩૬ ૬૩૭ ૬૩૮ ૬૩૯ ૬૪૦ ૬૪૧ ૬૪૨ ૬૪૩ ૬૪૪ ૬૪૫ ૬૪૬ ૬૪૭ ૬૪૮ ૬૪૯ ૬૫૦ ૬૫૧ ૬૫૨ ૬૫૩ ૬૫૪ ૬૫૫ ૬૫૬ ૬૫૭ ૬૫૮ ૬૫૯ ૬૬૦ ૬૬૧ ૬૬૨ ૬૬૩ ૬૬૪ ૬૬૫ ૬૬૬ ૬૬૭ ૬૬૮ ૬૬૯ ૬૭૦ ૬૭૧ ૬૭૨ ૬૭૩ ૬૭૪ ૬૭૫ ૬૭૬ ૬૭૭ ૬૭૮ ૬૭૯ ૬૮૦ ૬૮૧ ૬૮૨ ૬૮૩ ૬૮૪ ૬૮૫ ૬૮૬ ૬૮૭ ૬૮૮ ૬૮૯ ૬૯૦ ૬૯૧ ૬૯૨ ૬૯૩ ૬૯૪ ૬૯૫ ૬૯૬ ૬૯૭ ૬૯૮ ૬૯૯ ૭૦૦ ૭૦૧ ૭૦૨ ૭૦૩ ૭૦૪ ૭૦૫ ૭૦૬ ૭૦૭ ૭૦૮ ૭૦૯ ૭૧૦ ૭૧૧ ૭૧૨ ૭૧૩ ૭૧૪ ૭૧૫ ૭૧૬ ૭૧૭ ૭૧૮ ૭૧૯ ૭૨૦ ૭૨૧ ૭૨૨ ૭૨૩ ૭૨૪ ૭૨૫ ૭૨૬ ૭૨૭ ૭૨૮ ૭૨૯ ૭૩૦ ૭૩૧ ૭૩૨ ૭૩૩ ૭૩૪ ૭૩૫ ૭૩૬ ૭૩૭ ૭૩૮ ૭૩૯ ૭૪૦ ૭૪૧ ૭૪૨ ૭૪૩ ૭૪૪ ૭૪૫ ૭૪૬ ૭૪૭ ૭૪૮ ૭૪૯ ૭૫૦ ૭૫૧ ૭૫૨ ૭૫૩ ૭૫૪ ૭૫૫ ૭૫૬ ૭૫૭ ૭૫૮ ૭૫૯ ૭૬૦ ૭૬૧ ૭૬૨ ૭૬૩ ૭૬૪ ૭૬૫ ૭૬૬ ૭૬૭ ૭૬૮ ૭૬૯ ૭૭૦ ૭૭૧ ૭૭૨ ૭૭૩ ૭૭૪ ૭૭૫ ૭૭૬ ૭૭૭ ૭૭૮ ૭૭૯ ૭૮૦ ૭૮૧ ૭૮૨ ૭૮૩ ૭૮૪ ૭૮૫ ૭૮૬ ૭૮૭ ૭૮૮ ૭૮૯ ૭૯૦ ૭૯૧ ૭૯૨ ૭૯૩ ૭૯૪ ૭૯૫ ૭૯૬ ૭૯૭ ૭૯૮ ૭૯૯ ૮૦૦ ૮૦૧ ૮૦૨ ૮૦૩ ૮૦૪ ૮૦૫ ૮૦૬ ૮૦૭ ૮૦૮ ૮૦૯ ૮૧૦ ૮૧૧ ૮૧૨ ૮૧૩ ૮૧૪ ૮૧૫ ૮૧૬ ૮૧૭ ૮૧૮ ૮૧૯ ૮૨૦ ૮૨૧ ૮૨૨ ૮૨૩ ૮૨૪ ૮૨૫ ૮૨૬ ૮૨૭ ૮૨૮ ૮૨૯ ૮૩૦ ૮૩૧ ૮૩૨ ૮૩૩ ૮૩૪ ૮૩૫ ૮૩૬ ૮૩૭ ૮૩૮ ૮૩૯ ૮૪૦ ૮૪૧ ૮૪૨ ૮૪૩ ૮૪૪ ૮૪૫ ૮૪૬ ૮૪૭ ૮૪૮ ૮૪૯ ૮૫૦ ૮૫૧ ૮૫૨ ૮૫૩ ૮૫૪ ૮૫૫ ૮૫૬ ૮૫૭ ૮૫૮ ૮૫૯ ૮૬૦ ૮૬૧ ૮૬૨ ૮૬૩ ૮૬૪ ૮૬૫ ૮૬૬ ૮૬૭ ૮૬૮ ૮૬૯ ૮૭૦ ૮૭૧ ૮૭૨ ૮૭૩ ૮૭૪ ૮૭૫ ૮૭૬ ૮૭૭ ૮૭૮ ૮૭૯ ૮૮૦ ૮૮૧ ૮૮૨ ૮૮૩ ૮૮૪ ૮૮૫ ૮૮૬ ૮૮૭ ૮૮૮ ૮૮૯ ૮૯૦ ૮૯૧ ૮૯૨ ૮૯૩ ૮૯૪ ૮૯૫ ૮૯૬ ૮૯૭ ૮૯૮ ૮૯૯ ૯૦૦ ૯૦૧ ૯૦૨ ૯૦૩ ૯૦૪ ૯૦૫ ૯૦૬ ૯૦૭ ૯૦૮ ૯૦૯ ૯૧૦ ૯૧૧ ૯૧૨ ૯૧૩ ૯૧૪ ૯૧૫ ૯૧૬ ૯૧૭ ૯૧૮ ૯૧૯ ૯૨૦ ૯૨૧ ૯૨૨ ૯૨૩ ૯૨૪ ૯૨૫ ૯૨૬ ૯૨૭ ૯૨૮ ૯૨૯ ૯૩૦ ૯૩૧ ૯૩૨ ૯૩૩ ૯૩૪ ૯૩૫ ૯૩૬ ૯૩૭ ૯૩૮ ૯૩૯ ૯૪૦ ૯૪૧ ૯૪૨ ૯૪૩ ૯૪૪ ૯૪૫ ૯૪૬ ૯૪૭ ૯૪૮ ૯૪૯ ૯૫૦ ૯૫૧ ૯૫૨ ૯૫૩ ૯૫૪ ૯૫૫ ૯૫૬ ૯૫૭ ૯૫૮ ૯૫૯ ૯૬૦ ૯૬૧ ૯૬૨ ૯૬૩ ૯૬૪ ૯૬૫ ૯૬૬ ૯૬૭ ૯૬૮ ૯૬૯ ૯૭૦ ૯૭૧ ૯૭૨ ૯૭૩ ૯૭૪ ૯૭૫ ૯૭૬ ૯૭૭ ૯૭૮ ૯૭૯ ૯૮૦ ૯૮૧ ૯૮૨ ૯૮૩ ૯૮૪ ૯૮૫ ૯૮૬ ૯૮૭ ૯૮૮ ૯૮૯ ૯૯૦ ૯૯૧ ૯૯૨ ૯૯૩ ૯૯૪ ૯૯૫ ૯૯૬ ૯૯૭ ૯૯૮ ૯૯૯ ૧૦૦૦ ૧૦૦૧ ૧૦૦૨ ૧૦૦૩ ૧૦૦૪ ૧૦૦૫ ૧૦૦૬ ૧૦૦૭ ૧૦૦૮ ૧૦૦૯ ૧૦૧૦ ૧૦૧૧ ૧૦૧૨ ૧૦૧૩ ૧૦૧૪ ૧૦૧૫ ૧૦૧૬ ૧૦૧૭ ૧૦૧૮ ૧૦૧૯ ૧૦૨૦ ૧૦૨૧ ૧૦૨૨ ૧૦૨૩ ૧૦૨૪ ૧૦૨૫ ૧૦૨૬ ૧૦૨૭ ૧૦૨૮ ૧૦૨૯ ૧૦૩૦ ૧૦૩૧ ૧૦૩૨ ૧૦૩૩ ૧૦૩૪ ૧૦૩૫ ૧૦૩૬ ૧૦૩૭ ૧૦૩૮ ૧૦૩૯ ૧૦૪૦ ૧૦૪૧ ૧૦૪૨ ૧૦૪૩ ૧૦૪૪ ૧૦૪૫ ૧૦૪૬ ૧૦૪૭ ૧૦૪૮ ૧૦૪૯ ૧૦૫૦ ૧૦૫૧ ૧૦૫૨ ૧૦૫૩ ૧૦૫૪ ૧૦૫૫ ૧૦૫૬ ૧૦૫૭ ૧૦૫૮ ૧૦૫૯ ૧૦૬૦ ૧૦૬૧ ૧૦૬૨ ૧૦૬૩ ૧૦૬૪ ૧૦૬૫ ૧૦૬૬ ૧૦૬૭ ૧૦૬૮ ૧૦૬૯ ૧૦૭૦ ૧૦૭૧ ૧૦૭૨ ૧૦૭૩ ૧૦૭૪ ૧૦૭૫ ૧૦૭૬ ૧૦૭૭ ૧૦૭૮ ૧૦૭૯ ૧૦૮૦ ૧૦૮૧ ૧૦૮૨ ૧૦૮૩ ૧૦૮૪ ૧૦૮૫ ૧૦૮૬ ૧૦૮૭ ૧૦૮૮ ૧૦૮૯ ૧૦૯૦ ૧૦૯૧ ૧૦૯૨ ૧૦૯૩ ૧૦૯૪ ૧૦૯૫ ૧૦૯૬ ૧૦૯૭ ૧૦૯૮ ૧૦૯૯ ૧૧૦૦ ૧૧૦૧ ૧૧૦૨ ૧૧૦૩ ૧૧૦૪ ૧૧૦૫ ૧૧૦૬ ૧૧૦૭ ૧૧૦૮ ૧૧૦૯ ૧૧૧૦ ૧૧૧૧ ૧૧૧૨ ૧૧૧૩ ૧૧૧૪ ૧૧૧૫ ૧૧૧૬ ૧૧૧૭ ૧૧૧૮ ૧૧૧૯ ૧૧૨૦ ૧૧૨૧ ૧૧૨૨ ૧૧૨૩ ૧૧૨૪ ૧૧૨૫ ૧૧૨૬ ૧૧૨૭ ૧૧૨૮ ૧૧૨૯ ૧૧૩૦ ૧૧૩૧ ૧૧૩૨ ૧૧૩૩ ૧૧૩૪ ૧૧૩૫ ૧૧૩૬ ૧૧૩૭ ૧૧૩૮ ૧૧૩૯ ૧૧૪૦ ૧૧૪૧ ૧૧૪૨ ૧૧૪૩ ૧૧૪૪ ૧૧૪૫ ૧૧૪૬ ૧૧૪૭ ૧૧૪૮ ૧૧૪૯ ૧૧૫૦ ૧૧૫૧ ૧૧૫૨ ૧૧૫૩ ૧૧૫૪ ૧૧૫૫ ૧૧૫૬ ૧૧૫૭ ૧૧૫૮ ૧૧૫૯ ૧૧૬૦ ૧૧૬૧ ૧૧૬૨ ૧૧૬૩ ૧૧૬૪ ૧૧૬૫ ૧૧૬૬ ૧૧૬૭ ૧૧૬૮ ૧૧૬૯ ૧૧૭૦ ૧૧૭૧ ૧૧૭૨ ૧૧૭૩ ૧૧૭૪ ૧૧૭૫ ૧૧૭૬ ૧૧૭૭ ૧૧૭૮ ૧૧૭૯ ૧૧૮૦ ૧૧૮૧ ૧૧૮૨ ૧૧૮૩ ૧૧૮૪ ૧૧૮૫ ૧૧૮૬ ૧૧૮૭ ૧૧૮૮ ૧૧૮૯ ૧૧૯૦ ૧૧૯૧ ૧૧૯૨ ૧૧૯૩ ૧૧૯૪ ૧૧૯૫ ૧૧૯૬ ૧૧૯૭ ૧૧૯૮ ૧૧૯૯ ૧૨૦૦ ૧૨૦૧ ૧૨૦૨ ૧૨૦૩ ૧૨૦૪ ૧૨૦૫ ૧૨૦૬ ૧૨૦૭ ૧૨૦૮ ૧૨૦૯ ૧૨૧૦ ૧૨૧૧ ૧૨૧૨ ૧૨૧૩ ૧૨૧૪ ૧૨૧૫ ૧૨૧૬ ૧૨૧૭ ૧૨૧૮ ૧૨૧૯ ૧૨૨૦ ૧૨૨૧ ૧૨૨૨ ૧૨૨૩ ૧૨૨૪ ૧૨૨૫ ૧૨૨૬ ૧૨૨૭ ૧૨૨૮ ૧૨૨૯ ૧૨૩૦ ૧૨૩૧ ૧૨૩૨ ૧૨૩૩ ૧૨૩૪ ૧૨૩૫ ૧૨૩૬ ૧૨૩૭ ૧૨૩૮ ૧૨૩૯ ૧૨૪૦ ૧૨૪૧ ૧૨૪૨ ૧૨૪૩ ૧૨૪૪ ૧૨૪૫ ૧૨૪૬ ૧૨૪૭ ૧૨૪૮ ૧૨૪૯ ૧૨૫૦ ૧૨૫૧ ૧૨૫૨ ૧૨૫૩ ૧૨૫૪ ૧૨૫૫ ૧૨૫૬ ૧૨૫૭ ૧૨૫૮ ૧૨૫૯ ૧૨૬૦ ૧૨૬૧ ૧૨૬૨ ૧૨૬૩ ૧૨૬૪ ૧૨૬૫ ૧૨૬૬ ૧૨૬૭ ૧૨૬૮ ૧૨૬૯ ૧૨૭૦ ૧૨૭૧ ૧૨૭૨ ૧૨૭૩ ૧૨૭૪ ૧૨૭૫ ૧૨૭૬ ૧૨૭૭ ૧૨૭૮ ૧૨૭૯ ૧૨૮૦ ૧૨૮૧ ૧૨૮૨ ૧૨૮૩ ૧૨૮૪ ૧૨૮૫ ૧૨૮૬ ૧૨૮૭ ૧૨૮૮ ૧૨૮૯ ૧૨૯૦ ૧૨૯૧ ૧૨૯૨ ૧૨૯૩ ૧૨૯૪ ૧૨૯૫ ૧૨૯૬ ૧૨૯૭ ૧૨૯૮ ૧૨૯૯ ૧૩૦૦ ૧૩૦૧ ૧૩૦૨ ૧૩૦૩ ૧૩૦૪ ૧૩૦૫ ૧૩૦૬ ૧૩૦૭ ૧૩૦૮ ૧૩૦૯ ૧૩૧૦ ૧૩૧૧ ૧૩૧૨ ૧૩૧૩ ૧૩૧૪ ૧૩૧૫ ૧૩૧૬ ૧૩૧૭ ૧૩૧૮ ૧૩૧૯ ૧૩૨૦ ૧૩૨૧ ૧૩૨૨ ૧૩૨૩ ૧૩૨૪ ૧૩૨૫ ૧૩૨૬ ૧૩૨૭ ૧૩૨૮ ૧૩૨૯ ૧૩૩૦ ૧૩૩૧ ૧૩૩૨ ૧૩૩૩ ૧૩૩૪ ૧૩૩૫ ૧૩૩૬ ૧૩૩૭ ૧૩૩૮ ૧૩૩૯ ૧૩૪૦ ૧૩૪૧ ૧૩૪૨ ૧૩૪૩ ૧૩૪૪ ૧૩૪૫ ૧૩૪૬ ૧૩૪૭ ૧૩૪૮ ૧૩૪૯ ૧૩૫૦ ૧૩૫૧ ૧૩૫૨ ૧૩૫૩ ૧૩૫૪ ૧૩૫૫ ૧૩૫૬ ૧૩૫૭ ૧૩૫૮ ૧૩૫૯ ૧૩૬૦ ૧૩૬૧ ૧૩૬૨ ૧૩૬૩ ૧૩૬૪ ૧૩૬૫ ૧૩૬૬ ૧૩૬૭ ૧૩૬૮ ૧૩૬૯ ૧૩૭૦ ૧૩૭૧ ૧૩૭૨ ૧૩૭૩ ૧૩૭૪ ૧૩૭૫ ૧૩૭૬ ૧૩૭૭ ૧૩૭૮ ૧૩૭૯ ૧૩૮૦ ૧૩૮૧ ૧૩૮૨ ૧૩૮૩ ૧૩૮૪ ૧૩૮૫ ૧૩૮૬ ૧૩૮૭ ૧૩૮૮ ૧૩૮૯ ૧૩૯૦ ૧૩૯૧ ૧૩૯૨ ૧૩૯૩ ૧૩૯૪ ૧૩૯૫ ૧૩૯૬ ૧૩૯૭ ૧૩૯૮ ૧૩૯૯ ૧૪૦૦ ૧૪૦૧ ૧૪૦૨ ૧૪૦૩ ૧૪૦૪ ૧૪૦૫ ૧૪૦૬ ૧૪૦૭ ૧૪૦૮ ૧૪૦૯ ૧૪૧૦ ૧૪૧૧

૧૩ ઉક્તપ્રકારે સર્વત્ર પર્યાલોચન કરવાથી બૃહદારણ્યક બ્રાહ્મ વાર્તિક વગેરેના વાક્યો સ ગુણોપાગતાબુદ્ધેશદષ્ટિએ અવલોકતાં આત્મસાક્ષાત્કારસપાદિત મુક્તિ પુનરાશ્રિતિ શકાયા પશુ અનાકુલ નિલનિરતિશયાનંદરૂપા સ્પષ્ટ પ્રતીત યાય છે, જેથી કશો વિરોધ ન આવતાં મધ્યુ સુચવરિયત જ છે એમ અનુભવારૂઢ યાય છે

આ બાગતનો સવિસ્તર ખુલાસો જાણવા જો કોઈ જિજ્ઞાસુ પુરુષની અભિલાષા યાય તો તેમણે મને પત્રદ્વારા વિષયનિર્દેશ પૂર્વક લખી જણાવવું એટલે તેમના ચિત્તને સતોપ યાય તેવા પ્રકારનું ઉત્તર અપાયે આ સ્થળે તો માત્ર સમષ્ટિને નિવેદન કરના તથા—

સિદ્ધાંતઃ શાક્કરી વાણી પૂર્વપક્ષાસ્તથેતરે ॥

આ વાક્યને ટું જેટલું માન આપુ છું તેટલું જ માન આપનાર બ્રહ્મિઓને પણ નિવેદન કરવા આ લઘુ સમાધિ લખી જણાવેલ છે, કે જેથી મારી સાથે સાક્ષાત્ પરિચય વિનાના અભિગ્ન જનોની અન્યથાન્યથા કલ્પના કરનાની તરફીનો બચાવ યાય કોષ્ટપણ મિન્દાન પૂર્વપક્ષ, શંકા સમાધાન આદિક ચર્ચાઓથી છણાઈને સુદૃઢ બને છે અને એ જ પ્રકારે અપુનરાશ્રિતિ શ્રુતિનું અનાવિલ રહસ્ય સ્પષ્ટ કરવું એ જ આ પ્રકૃત લેખનો મુખ્ય હુદેશ છે

જમનગર
તા. ૨૦-૫-૧૯૦૦ }
રવિવાર

શાસ્ત્રી હાધીલાઈ હરિશંકર.

કળાકૌશલ્ય.

(મળેલું)

જે દેશના શાસ્ત્રાઓ મહાત્મારૂપે અવતરીને પોતાના દિવ્યસત્ત્વ તેમ જ કુશાગ્ર-બુદ્ધિ પ્રણીત શિક્ષણકળામા જગત્ના આદિ ગુરુ મનાયા છે.

જે દેશના સૂત્રિજનોની અગમ્યા મન સંકિત મહાકવિઓની પ્રતિભાવૃક્ષ્યા હોઈને તેની કલ્પના જ સર્વને આશ્ચર્યમા નાખે છે,

અને જે દેશના અનુપમ ગુણિજનોની લોકોત્તરસરકારવતી બુદ્ધિમાધી*

* લખનાર—આનંદનંદન, એમની પ્રસિદ્ધ પ્રતિગ્ઞા સાથે

* I am only anxious about one thing When you employ European mechanical appliances to assist you in producing manufactures of an Asiatic type or origin, pray do not at the same time borrow European designs. They are commonly base and artistic and vulgar. I was visiting this morning your principal carpet factory, where the carpets are still, I am glad to see, woven by hand, but I thought that I detected in some of the patterns an admixture of foreign taste. Pray do not be beguiled into this error, but adhere to your old Indian and Persian models which were the product of a race of natural artists, and upon which the modern world will never improve. Above all, I

ગ્રામકળા, ચિત્રકળા, તક્ષણકળા, રંગકળા અને ભૂમિજ તથા ખનિજ પદાર્થોનું મિશ્રણ કરી, વૃક્ષિભાષી સુદર મર્મર બનાવવાની કળા પ્રકૃષ્ટીને તેણે પ્રાચીન ભારતને એક દૈદીપ્યમાન આનન્દલુપન બનાવ્યું હતું, એટલું જ નહિ પણ પૃથ્વીસ્થ લોકમાના પ્રવાસનું ધામ બનાવી મૂક્યું હતું.

વળી જેના શિષ્યીની ભવ્યતા અને નૈસર્ગિકપણાના ધારીપુરી, કનેરી, કારલી, અને છલોરાની ગુફાઓ તથા કાશીસ્થ અને આબુગિરિસ્થ અનેક દેવાલયો અદ્યાપિ સાક્ષી છે, અને જેને માટે બહુ એક ખડેરો જાણે અંદુણા રુદન કરતા હોય એમ જણાય છે,— તે દેશના હસ્તેતની ઉપમાવાળા ગુણિજન, કળાવિદ્, અને કારક સાંપ્રતમા સર્વથા મદ દશામા છે, અને સૂરિજનો તો જન્મતા જ નથિ

દારિદ્ર્યોદભવ વિધાનોષ (૧) વ્યાપારનું માધ (૨), દરતકળા સંબધે પરદેશીઓની સ્પર્ધા (૩), તે અટકાવવાને રાજરક્ષાનો અભાવ (૪), તેમ જ ભારતીયોની પરકૃતિપર પ્રેમા ધતા (૫), એ પાંચ ભારતનો હુથ ખડન કરનાર વોર કારણો છે

વળી વારવાર દુષ્કાળના બહિ યર્ધ પડેલા અને શક્તિ ઉપર્વન્તના ભારે રાજસ્વધી છુદાર્ધ જતા અભણ કૃષિકારોનું દારિદ્ર્ય, તથા મવાદિ પશુની અવદશા પણ તેમની (ગુણિ જનાદિની) મદતાના અવાન્તર કારણો છે

would say to the native Princes and noblemen when you order a craft for your palaces or mansions do not think of going to Europe and of patronising the hideous designs of Kiddleminster or of Brussels. Buy your carpets in your own country, and make it a condition that they are of Indian colouring and Indian pattern. There is a tendency among rich men in India to think that the latest European fabrication is the most fashionable, and therefore, the best. There is no inherent connection between fashion and merit, and the latest pattern is often the worst" Lord Curzon

૨ સુદમ કળાપકિત વિષે સર્વોપરિ એવી આ પ્રાચીનતમા દિવ્યા કળા પરમ આનન્દ દાયિની છે એનો સઘુપયોગ મનુષ્યને ક્ષત કરનાર, તેના રોગાર્દિનું સાન્ત્વન કરનાર, તથા રાજસમાધિસાધક છે.

ગાનકળાના નાનાવિધ સ્વરોનો વિવશણ્ય પ્રભાવ, હૃદયની અનેકા ભાવનાનો નિયતા છે નાગ અને હરિણ—હૃદય તેની મજાસુ સહરિઓને વશ યર્ધ એકચિત્ત યાય છે તો કામગનમ મનુષ્યહૃદયની રી કયા ।

ગાનકળા પાંચમો વેદ ગણાય છે એના મુજ દીક્ષક ભગવાન શાસ્ત્ર છે. તે આર્યોની પોતાની કળા કહેવાય છે, જેના તેઓ સપૂર્ણ વેતા છે

બીજી પ્રજાઓએ તે ખડશ આર્યો પાસેથી લોધી છે એનું માતુર્ય મર્વને સુખકર છે પણ તેનું દિવ્ય માહારમ્ આર્યોને જ સદાન છે. । । । । ।

અત્રત્ય દુષિકારો મદતી સખ્યામાં છે. અને તેઓ જે પોતાની સેવા પ્રમાણેના પ્રતિફળથી કંઈ કંઈ સંગ્રહવાળા યજ્ઞને સ્વદેશીય કૃતિનો જ ઉપભોગ કરે તો પણ તેના કર્તાઓને બહુ લાભ થાય. અને ગવાદિ પશુની રક્ષાથી તેમને ગવ્યાદિ પદાર્થો મુલબં થઈ પડે.

શુશ્રિજનાદિની અવનતિનાં ઉપયુક્ત કારણો ઉપર્યન્ત કેટલાએક અવાન્તર દેખો તેમને અજે છે, જે થીંધ વર્ણ શકાય તેવા છે. તે એ જે તેઓ પોતાની સંતતિને સામાન્ય શિક્ષણ આપતા નથી. જાણે બણ્ણું ગણ્ણું તો વૈરય અને બ્રાહ્મણને જ હોય ! માટે પિતા ગુરુ, અને પુત્ર શિષ્ય, એ પદ્ધતિએ તેઓ સ્વકળાસંબધનું જ ક્ષુદ્ર શિક્ષણ માત્ર આપે છે.

સામાન્ય શિક્ષણને અમાલે ત્રીજું લોચન ઉપજાવિના તેઓમાં કાચને મણિ, અને મણિને કાચ સમજવાનો અવિવેક અચળ રહે છે.

અને સ્વકળા સંબંધીના શાસ્ત્રીય અનુશાસન વિના તે પરત્વે તેઓ એક જડ સાંયાની પેઠે વર્તે છે. અર્થાત્ જેમ બાપદાદા કરતા આંખ્યા હોય તેમ જ કરે છે. સમયને અનુસરીને તેમા શુદ્ધિ ટદ્ધિ યા પરિવૃત્તિ કરતા નથી. અહો ! તેમને કશી નવો ઉત્સાહ જ નથી !

ત્યારે કળાકુશળ યજ્ઞને પ્રાચીન પદને તેઓ કેમ પહોંચે ? અને દેશાન્તરેની સંગે સપ્રધારણુમા કેમ જુઓ શકે !

પૂર્વજના એ પ્રમાદથી તેમના પુત્રોમાંથી માતૃભૂમિને શૃંગારરૂપ, અને બ્રાતૃસમાજને પુષ્ટિદાયક એવા કોઈ કળાવિદ્યાન્ત પુરુષ ઉદ્ભવતા નથી. નહિ તો પરદેશી કળાવંતો પ્રતિવર્ષ અદ્વિતી કોડો રૂપિયા ખેંચી જાય છે તેમ ત્યાંથી ખેંચી ન લાવે ?

અરે એ તો એક પાશં રહ્યું. પણ પરકૃતિના અનુકરણમાં પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતા હોય તો પણ તેમને માટે તે એક વિશાળ ક્ષેત્ર છે; જેમાંથી પ્રતિવર્ષ બહુ ધન સંપાદન થાય. કલ્પી, ત્રાંજુ, પીતળ, લોહ, આદિ ધાતુ; શીપ, કચકડો, હસ્તિદંત અને એક ભારતજ્ઞાનિયાસ જેને અંગ્રેજો 'ઇન્ડિયા રબર' જ કહે છે તેની અનેકા કૃતિઓ અને છે-જેનું અનુકરણ થાય તો કોડો રૂપિયા પરદેશ જતાં અદ્યપાં ઉપર્યન્ત વિશેષ લાભે થાય.

ખીટી જ્વર્સ નામની એક અંગ્રેજ પેટીએ ૧૮ વર્ષ પૂર્વે મુબમમાં ગંધકમાંથી પ્રવાહી ક્ષારજળ બનાવ્યું હતું. પ્રથમ તે સુરોપથી આવતું ત્યારે એક ચોરનું મૂલ ૩. ૦૦૦ પડતું. પણ તેને અહિં બનાવવામાં આવ્યાથી માત્ર એ આને તેટલું જ વેચાવા લાગ્યું ! એટલું જ નહિ પણ સુરોપથી તેની ચઢત જ બંધ થઈ ગઈ.

ભારતીયોની પરકૃતિપર પ્રેમાધારરૂપે તેમના શુશ્રિજનાદિની અવનતિનું જે ધોરિ કારણ આ વિષયને મથાળે દર્શાવ્યું છે, તે ઉપર્યન્ત આપણા સંપત્તિ અને ધનવાનને દાયે ઉદ્ભવતું ખીલું એક કારણ છે. તે એ જે આપણા ધનવાન વર્ગમાં પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં ઔદાર્ય કિંવા વિલાસિતા નથી. તેઓ એક ટાઢિયાને સુધી સુધીને બહિર કાઢે છે. મધ્યમ વર્ગના લોક અને તેમના વચે આપણે વિશેષ અંતર જોઈ નહિ, અને પરિણામે આપણા કળાવંતોએ કંઈ સુધુ સંપાદન કર્યો હોય, કિંવા કોઈ સુગમ પદાર્થનું વિચરન કર્યું હોય, તો પણ આપણા ધનવાનજાણીના હિતેજનની તેમને આદા નહિ જ.

તેઓ તે ગુણદાનનું કિંવા પદાર્થનું મૂલ્ય જ પૂછશે, જો તે આકરું લાગ્યું તો જાણે તેણે મહિમા કુખી ! અને આકરું ન લાગે તો પણ તેઓ કહેશે જ 'એ વિના આપણને શું નાથ ચાલતું' ? નિરંતર જોષ્ટતા પદાર્થનાં જાણ રૂપ અને સમતાપણાપર મોહીને ઉદ્ભવેલા પરકૃતિનો પ્રેમ, અને વિલાસના પદાર્થ માટે તેમની આવી મતિ, એ બેબીને હસ્તદૃષ્ટિ અને આત્મહત્યા વિના બીજું કુંયું નામ ઘટે છે ? જેમ સ્વદેશકળાનું માહાત્મ્ય, તેમ જ દેશાનુભૂતિ શાથી થાય તેનો વિચાર, સ્વપ્ને પણ તેમને નથી.

યુરોપિયનો તે સમ્યક્ સમજે છે. તેથી જ તેઓ વિજયવંત થયા છે. એમનું દેશવાત્સલ્ય અનુપમ છે. એનું એક સદૃશ ઉદાહરણ અત્ર અપાય છે. એક સમયે 'કેપેનેટલ'માં 'એક વિક્રયરથાનમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ એવા બે પ્રકારનાં પગરખાં હતાં. એક ફ્રેંચમન તે જોવાને આવ્યો. ફ્રેંચ પગરખાંનું મૂલ્ય નવ રૂપિયા અને અંગ્રેજનું મૂલ્ય, તે પગરખાં સરસ હોઇને આઠ રૂપિયા કહેવામાં આવ્યું. ત્વરિત તે ફ્રેંચમને સ્વદેશી પગરખાં લીધાં; અને કહ્યું જ 'એક રૂપિયો વધારે તો વધારે પણ તે ધન મારા દેશમાં આવશે !'

એટલે સુધી તો ગયાંથી ? પણ એમાંના કાંઈએક અંશે પણ આપણા દેશોએની સમજ થાય તો પણ તે વધાવી લેવા જેવી છે. અને એવા જ ગુણથી એક દેશનો ઉત્કર્ષ થાય. યુરોપિયન પ્રજાઓ જ્યારે સ્વદેશના ઉત્કર્ષાર્થે જ્વાલાગુપ્તીપર્વતવત્ પરાક્રમ કરે છે ત્યારે તે સંબંધે કોણ જાણે શા પાપથી આપણે કારખોદ પ્રસ્તર જેવા બનિયે છીએ. અહો ! અમારી અભિભ્રંગવૃત્તિ શાથી પરાસ્તતા ધર્ષ ? ખરે તે એક અધમ છે. અને તેનો ઉદ્ધાર દેશો-ઓના પોતાના જ હાથમાં છે.

અહો ! મારા દેશી બંધુઓ ! શું તમે એ કાર્યને પરાય સમજીને તેમાં પાછળ દેઠો છો ? દેખીતું તો એ પરાય છે, પણ વસ્તુતઃ તે તમારો જ સ્વાર્થ છે. અને તેને પરદોષ સંમજીને જોયો પ્રમાદ કરશો તેટલો તે પ્રતિગુણદાર તમારો જ દરિદ્ર્યમાં પરિણમશે.

ઉપર્યુક્ત અધમતાનો ઉદ્ધાર તથા ગુણિજનાદિની અવનતિનાં કારણોનો પ્રતીકાર, એ જેમના હોયો છે તેમનું જ અર્થાત્ ગુણિજનાદિ સમસ્ત આર્થપ્રજ્ઞનું જ ચરમ કર્તવ્ય છે. તદપિ નરેશ મનાતા આપણા રાજા, મહારાજા, અને પ્રતાપિ સિદ્ધિગ રાજ્યનું તે કંઈ આણું કર્તવ્ય નથી.

'જર્મની'એ પોતાનો ખાંડનો ઉદ્યોગ વધારવાને જર્મન આપારીઓને રાજધનની સહાયતા શા માટે આપી છે ? સ્વદેશનિર્મિત પદાર્થો બીજા દેશોમાં અપાવવાને રાજા પોતે શા માટે પત્ર લખી તે તે દેશોના રાજકર્તાના પ્રસાદ છન્ડે છે ?

ફ્રાન્સે રૂપા સંબંધે (૧) 'હાંદાર્ક' નો ધારો શા માટે રચાયો છે ? અને તેણે પરદેશથી (ઈંગ્લંડથી પણ) આવતાં (૨) લવણપર બારે કર શા માટે નાંખ્યો છે. ?

પૂર્વોક્ત (૧) એ ધારો તેણે પોતાને સાં કનિષ્ઠપ્રતિનું રૂપું પ્રવિષ્ટ ન થાય તે માટે રચાયો છે. પરન્તુ તેને લીધે ભારતકૃત સુંદર શૈષ્ય પાત્રો અને અલંકારો સાં મોકલાઈ શકતા નથી કેમ જો આપણું રૂપું વિતરતી પંક્તિનું છે. (૨) અર્ધશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતાં ફ્રાન્સ જેવો ધનાઢ્ય દેશ-જેને હસ્તકૃતિ તથા યંત્રકૃતિદ્વારા મહત્તી દ્રવ્યોપાર્જનશક્તિ પણ છે તેને રક્ષણવિધાન (Protectionism) નો લાભ લેવાનું આવશ્યક ન સને કોણ જાણે તે શા માટે તેમ કરે છે ? પરદેશથી આવતા લવણપર તેણે બારે કર નાંખ્યો છે. પણ તેની વાત તેની સાથે. કિન્તુ આપણા ભારત જેવા નિર્ધન તેમ જ ન્યૂન દ્રવ્યોપાર્જક શ-

કિતના દેશને પણ રક્ષણવિધાનનો લાભ આપાય તે અર્ગસાક્ષનું ઉદ્ધન છે એમ મડન કરી શકારો ખરું ?

અમેરિકાએ પોતાની શુદ્ધપત્રિકાને^૧ સૂધારીને તેમાં, જે જે પદાર્થો પોતાને લાંબી શકે તેવાપર ૨૦૦ થી ૩૦૦ ગણો દર વધારી દીધો છે તેનું કારણ શું ?

જે બ્રિટિશ એ ભરતખંડરૂપ ક્ષણિકાટની બનાવેલી રાષ્ટ્રવ્યાપારો અરણ્યો પહેરે તેણે ૨૦૦ પાઉન્ડનો દડ આપવો, એવો 'બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ' ધારો કર્યો હતો તે શા માટે ?

વળી આજથી *૧૬ વર્ષ પૂર્વે ભારતથી આવતી સુંદર તક્ષણકળાવાળી રૂપાની ચાલીઓ ઉપર તેણે (ઇંગ્લેન્ડે) ભારે કર નાખ્યો તે શા માટે ?

પરદેશનિર્મિત પદાર્થોદ્ધાર એક દેશનાં ધનને બહિર જતું અટકાવવા સાર તેને રક્ષણવિધાનનો લાભ આપવો એ તેના ભદ્ર બૂખાળનો ધર્મ જ છે. અને તે જેમ પ્રજાનું તારણ, તેટલે જ અરો રાજ્યેયનું પણ કારણ છે. તો શું જે સમયે ભારતવ્યાપાર મૃત્યુના આદ્યથી પ્રદવાતો જાય છે, અને પ્રજા દારિદ્ર્યરૂપિ અજગરના મુખમાં ગળાતી જાય છે તેવા મદાપ્રસંગમાં પણ આપણું પવિત્ર 'બ્રિટિશ રાજ્ય' નહિ વિચાર કરે ?

એ ખરું છે જે વ્યાપારને સર્વથા નિષ્કર સંખ્યાની શુભકીર્તિ મેળવવાની આપણા રાજ્યને ઇચ્છા છે પણ તેવી ઇચ્છા આપણા મુખધર્મમાં આ સમયે તો બીજારીએ સંદામત આપવું એ ન્યાયવત્ છે. કિ બહુના ?

આશા છે જે પ્રતાપિ રિપન રાજની પેઠે લૉડે કનેજન મહાશય 'પણ પોતાની રાજકીર્તિમાં આવું એકાદ ભારતોદ્ધારક આચરણ કરીને અમરા કીર્તિ સંપાદન કરશે.

એ મહાન રાજપ્રતિનિધિને એમ વિનવતાં આ વાર્તા સંભારી સંભારીને આપણને અતિશય દર્પ થવો જોઈએ, જે ઇશ્વરે આ દેશની દયા આણીને અદ્ભુત મુખધના એક દાનવીર પારસી ગૃહસ્થ મિ. જે. ન તાતાના ઉદ્યમ વસીને તેમને દાયે ૩૦ લાખ રૂપિયાનું પ્રદાન કરાવ્યું છે, એમની યોગનાને 'રીસર્ચ મુનિવર્સિટી સ્કીમ' કહે છે; જે દ્વારા 'બી. એ' પદવીવાળો છાત્રગણ, અનુચિત પામતાં આ દેશમાં નવી નવી કળાનું જ્ઞાન પ્રસારશે, અને આશા છે જે પ્રાચીનકળાઓ પણ જીર્ણોદ્ધારને પામશે. એ ગૃહસ્થને આશ્રય આપવા વળી તત્ત્રમવાનું માઇસોરના મહારાજ તત્પર થયા છે. અને મુંબઈના બીજા એ વીર નાગરિકોએ તેમ જ રા. રા. જમીનદાર લલુભાઈએ એ મહાદાનવનના ચરણ તર માટે જમીન અને બીજી સામગ્રી આપવાની માગણી કરી છે.

અહો ! માતર ભારતભૂમિ ! તું તાતા જેવા એક પચાસ વીરનરને શીઘ્ર જન્મ આપ; એટલે અમે શીઘ્ર પ્રાચીના મદાપ્રજ્વળા ઉત્પત્તિને પુનરપિ પામિયે.

વાચકગણ ! દરે એક જ સૂચનને કથી આ લેખની સમાપ્તિ કરાય છે. તે એ જે ગુણિજનાદિએ પોતપોતાનું બાતલ રૂપાપી મડળાપ્રબંધથી રહેવું. કહેવાનું કઈ આવશ્યક છે જે એ સિદ્ધ પ્રબંધથી તેમને મહાસત્તાક સ્વરાજ્ય જેવો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે. તથા ને અમે વિદ્યારૂઢિ અને અભ્યગાચરણદ્વારા પ્રચુરધનનો લાભ થશે.

૧ Tariff ર કોડ.

* એ સમયમાં આપણા દેશની તક્ષણકળાવાળાં નાનાવિધ રોપ પાત્રો અને અલકારો ઇંગ્લેન્ડમાં વેચાયાં. જેનો ભાવ એક તોલે આઠ શીલિંગનો આવતો. ! ! એથી આ રામાં દેડ મોડ રૂપિયા યુરોપથી આવ્યા, અને આ લેખકને પણ મોટો લાભ થયો હતો.

કવિતા અને સંગીત.

(મળેલું *)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૩૬ થી)

કવિતા અને સંગીત એ બંનેની વચ્ચે આત્મતત્ત્વનો ન છૂટે હોવો સબન્ધ આ પ્રમાણે છે એ તો આપણે જોઈએ, પરંતુ દાતા પરિણામમાં એક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમ એ કે કવિતા અને સંગીત એ બંને એક બીજાથી અમંબદ્ધ અને સ્વતન્ત્ર રહી સકે કે કેમ ? અને બીજો એ કે એ બે કળાઓને સાથે સાંકળવાથી એ બેમાંથી કોઈ એકને લાભ છે કે હાનિ ? પ્રથમ પ્રશ્નને સમજાવે તો ખૂબ જ છે કે કવિતા તેમ જ સંગીત પોતાની સ્વતન્ત્ર વ્યક્ત રીતિયે રહી ન સકે એમ નથી, અલિપ્તસંગીતનો સ્વતન્ત્ર વિષય જ કે એ આપણે પ્રથમથી જ સ્વીકાર્યું છે કવિતાને વિશે આ પ્રશ્નના સબન્ધમાં એટલી ખાતરી નહિ કહી શકાય સર્વ કવિતા એ જ હોય એમ તો દૃઢ નિયમ બાધવો અશક્ય જ છે, અને તેટલે અંશે કવિતા સંગીતથી સ્વતન્ત્ર રહી સકે છે એમ કહેવામાં ખાતરી નથી. પરંતુ આપણે જોઈએ કે પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં પશ્ચ અંગ્રેય કાળે સ્ત્રી યુગ્મનનો યોગ્ય વિષય બને છે. તો તે દૃષ્ટિએ, યુગ્મન તે સંગીતનો જ સીમાડાપાસેનો પ્રદેશ હોવાને લીધે, કવિતા સંગીતથી તદ્દન મુક્ત રહીને સ્વતન્ત્ર રહી ન સકે એમ કહેવું પડશે. સંગીતના વિષયની સ્વતન્ત્રતા વધારે મોટી છે, કેમકે હેની શક્તિ તથા હેનું શુદ્ધસ્વરૂપ એક જૂઠું જ અને કાષ્ઠક વિશાળ પ્રદેશમાં સચરણ કરે છે, જો કે હોમા એક પ્રકારની અવ્યક્તતા (indefiniteness) હોવાને લીધે જેમ લાભ તેમ હાનિ પણ છે. સંગીતના—અલિપ્ત સંગીતના—આ સ્વતન્ત્ર. નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપનો મહિમા એક દૃષ્ટિએ વિશેષ છે; જ શક્તિ વ્યક્ત શબ્દોમાં નથી તે અવ્યક્ત સંગીતમાં સમાયલી છે. સંગીતનું આ સ્વરૂપ નીચેના કિતારાઓમાં સળગી રીતે બતાવાયું છે:—

Abstract Music.

"The effect of Abstract Music—that is, music without words—upon the soul, though vague, weird, and undefinable, is so uncontrollable and all-powerful, that its immediate origin in nature itself can hardly for a moment be doubted. Musical combinations and progressions seem at times to recall something that does not belong to the present order of things, and to inspire almost a conviction that in another existence only will the full scope and significance of Abstract Music be understood."

H. DEACON.

"The manner in which a Musical sound arrests the attention of a child too young to understand, or of an animal, is a strong proof of its being a special sense of which we shall perhaps know more in another existence."

H. DEACON

* લખનાર રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ.

+ "Music in Song," by Koelle, pp 93—94.

mighty and the cause of definite truths, the influence of distinct moral good and evil.

કવિતા અને સંગીતના આમ અન્યોન્ય યોગ્ય સમબંધથી એક તત્વ એ દર્શિત થાય છે કે માત્ર અને તેને માટે નિયોજિત સંગીત એક પીઞ્જને અનુકૂળ હોવા જોઈએ, બાવનું પદાર પ્રદર્શન કરતું એ મૂળ ગ્રેજન્સ હોવાને લીધે કાવ્યના ગન્ધોમાં સંગીતમય અને આવમય મૂર્તિ ધારણ કરવાની એક પ્રકારની અન્તર્ગત પ્રગળા છઞ્છા અને માગણી રજૂ થવી જોઈએ, તેમ જ તે ગન્ધોના આવનું અનુરૂપ પ્રતિનિધિય યવાને તેના મંગીતમાં યોગ્યતા હોવી જોઈએ આ તત્વ તેમ જ કવિતાના સમન્ધથી મંગીતને દાનિ નથી થતી, એ તત્વ પ્રતિપાદિત કરવાને એનાનું વચન વળી સાબળાયે —

"But what is more likely to interest us is a much simpler doctrine which they (Wagner and his followers) have enunciated—viz, that when words and music are to go together, each should be suited to the other. Since Music expresses emotions the verbal forms which seek to be conveyed by it must have in themselves an innate want and desire for pure sentimental expression. This leads Wagner to the rejection of ordinary subjects for 'musico-poetical' expression, and the adoption of mythical and supernatural ones, but there would seem to be no other reason why emotions rightly associated with the simpler and commoner facts of life should not be made the subject of some kinds of musical treatment. Only, it must be remembered that, as Wagner points out, 'it is only the power of expressing distinctly the separate and individual that Music gains its blending with worded utterance.' Thus we are led to the common-sense conclusion that the value of this blending depends upon the condition that the ideas verbally expressed shall be worth caring about, and that the emotions they are fitted to arouse shall be rightly and with as much detail as possible, expressed by the music. 'The free expression of intense and abundant feeling in Poetry,' says Huxley, writing on behalf of Wagner, 'is but too often encumbered by the speculative structure of language, while, on the other hand, the soaring flight of Music lacks a starting-point of strictly defined and recognizable pathos. Music and Poetry therefore, by both their powers and weaknesses, are referred to each other's aid, and the result of their combination will be of a higher order than is attainable by either of them in their separate state.'"

આ ઉપરાંતના ઉદાહરણમાં કવિતા અને મંગીતના મયોગના પરિણામનું ને સૌન્દર્યનું ઉચ્ચ સ્વરૂપ વિરોધે કરીને જવાબુ છે તેનો એક જાતિ-અનુભવ નોધવા લાયક છે. અમદાવાદના સુકિતદોશના મકાનમાં એક પ્રસંગે દુ કુટુંબનો પ્રેયો મયો હતો. તે સંજના પ્રે મામમાં વખેયું હતું કે "God's daughters will sing" અને અરે દેમાંની એક

મક્તબીનું પ્રાર્થના-સંગીત હંબુ તો હૃદયને દિવ્યતામાં તરાવે હેવું સ્વર્ગીય દ્રવ્ય કે તે ક્ષણે એ ગાનારીને “God's daughter”ની પદ્ધતિ સંપૂર્ણ હકથી મળી લાગતી હતી સંગીતનો ઉત્તમોત્તમ ઉપયોગ ભજનકવિતામાં એ પ્રસંગે સિદ્ધ થયો. એ પ્રાર્થનાગીતના ગાનવિધાનના સૌન્દર્યની છાપ અનુભવથી જ મેળવી સકાય, હેવું સ્વરૂપ યતાવવાને વાણી અસમર્થ છે, માત્ર એટલું જ કહી સકાય કે-કવિતા અને સંગીત એ બે દિવ્યકલાઓના સંયોગનું સૌન્દર્ય દાવે પ્રસંગે જોતાં સહજ ઉદ્ગાર થઈ જવાનો કે:-

“વાસ કરી અનન્તતાને દ્વાર
કવિત સંગીત વસો ચિરકાળ.”

પ્રાચીન દ્વિત્રિયમહિલાની મહત્તા.

(એક સંવાદ.)

(મહેલું)

(રાજમહેલમાં સ્વર્ગસ્થ દાહિરરાજની રાણી અને તેની સખી બેઠાં છે, પરિચારિકાઓ ઉભીછે; ને દ્વારપાલ પ્રવેશ કરે છે.)

દ્વારપાલ:-રાજકુમારની સમીપમાથી દૂત આવ્યો છે; અને માતૃશ્રીની અનુમતિ, સમીપમાં મહાચાર આવવા આવવા માટે આવે છે.

રાણી:-યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી જે દ્રાઈ આવે તેને અનુમતિની અપેક્ષા ની કે સમય અસમય પૂછવાની જરૂર નથી; હુંને તુરત લાઇનેજ આવવું. હું સર્વદા હુંને મળવા તત્પરજ છું. યુદ્ધક્ષેત્રમાં મેં મહારા એકના એક આંધળાની આખ-દુઃખિનીના રોષ અવલંબન-પ્રાણધન પુત્રને હુંને પિતૃહન્તા યવનોના ચિર છેદવા મોકલ્યો છે. તો માતાની પાસે પુત્રની કુશળવર્ત્તા લાવવામા આવા આંબરની જરૂર નથી; માટે જા, ને દૂતને જલદી તેડી લાવ.

(દ્વારપાલ જાયછે ને દૂતને લઈ પાછો આવેછે.)

દૂત:-(નમન કરીને) દાસ પ્રજ્ઞામ કરેછે.

રાણી:-ત્હારું કલ્યાણુ થાઓ. યુદ્ધક્ષેત્રમાં તો મંગળ છે ? રાજકુમાર કુશળ છે ?

દૂત:-હું સંગ્રામસ્થળથી નથી આવતો; પરંતુ રાજકુમાર તો કુશળ છે.

રાણી:-(હૃદયથી) યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી નથી આવતો તો રાજકુમારની કુશળતા ક્યાંથી જાણી ?

દૂત:-એમણે સંગ્રામસ્થળનો તો લાગ ક્યો છે.

રાણી:-(વધારે હૃદયથી) કાં, સૈન્યસંગ્રહ કરવાને અર્થે ?

દૂત:-નહિ; દીડની પેઠે ઉભરાતી યવનસેના સામે સૈન્યસંગ્રહ તે કેટલો કરવો ? યુદ્ધમાં

જયલાભની હવે જરાપણુ આશા નથી.

રાણી:-(ગંભીર સ્વરે) દૂત ! તો શું એ કાચર પુત્ર યુદ્ધ છોડી ભાગી ગયો ? અને તું

શુ આવા વળખાતસમા દારુણ સમાચાર લઈ અહીં આવ્યો? (ખેદથી) હાથ !

એના મૃત્યુના અમાચાર કા ન લાવ્યો ?

હત—જનની ! એવી અમંગલ વાર્તા ન બોલો

રાણી—આ પ્રસંગે પુત્રનું મૃત્યુ એ મ્હારે મતે મંગલ વાર્તા છે, અમંગલ નથી હા !
કાપુરુષ ! ક્ષત્રિયસંતાનને મૃત્યુનો ભય !

હત—મ્હને રાજકુમારે માતૃશ્રીના ચરણમા નિવેદન કરવાની અનુમતિ આપી છે કે “ય-
વનસેનાના હાથમાથી છૂટવાની આશા નથી, માટે જેમ અને તેમ શીઘ્રતાથી
સર્વે જણે એકઠા થઈ લગ્નરક્ષણાર્થે કોઈ એકાન્તસ્થાનનો આશ્રય કરવો.” અને
યોને પણ નિર્ભયસ્થાન શોધવાન ગયા છે

રાણી—(ક્રોધથી) બહુ સારું, ભલે એ નિર્ભયસ્થાનનો આશ્રય લે. અમે તો એ યવન
સેનાપતિ (જે અન્યાયી રીતે લડાઈ કરતો હોવાથી તેનું નામ લેવું પણ અ-
નુચિત ગણીએ છીએ અને) જે લડારો અને મિથ્યા નરધાતક છે, તેને યોગ્ય
દડ દઈ પછી અનુગમન કરીશું.

હત—જે યવનસેનાપતિના હાથથી વીરકેસરી દાદિરરાજ રણુમા રાજાયા, અને જેના
બયથી વીરવ્રતાચારી પુત્રે પલાયન કર્યું, તેની સામે શું આપ સ્ત્રી છતા...

રાણી—ક્ષત્રિયદૂતના મુખમાથી કેવી અમર્યાદાની વાત ! આ શુ તુ ક્ષત્રિયદૂતને છાજતા
વાક્ય બોલે છે ? ભારતનારી અને ક્ષત્રિયકન્યા શુ યુદ્ધમાં અસમર્થ છે ? શિયાળના
ભયથી શુ સિંહણ પલાયન કરે છે ? પણ જણાય છે કે યવનોના અપવિત્ર ઉ-
ચ્છાસને લીધે ત્હારો ક્ષાત્રધર્મ લુપ્ત થયો છે. હા ! ભારતભૂમિ ! ત્હારે હવે યવનોના
પાદપ્રહાર સહવાનો સમય આવ્યો ! હવે ત્હારા સંતાનમણીની કેવી દુર્ગતિ થશે !
અરે ! તે કેવા નીચ અને નિર્માલ્ય યશે ? અત્યારથીજ ત્હોનાં પૂર્વસક્ષણો દેખાય
છે નહિ તો શુ ક્ષત્રિયસંતાનના મુખમાંથી આવી અમર્યાદ વાત બહાર નીકળત ?
સ્વદેશનો ધોર ઉત્પાત કરનાર મેગ્ધોની વિરુદ્ધ અઋચદણ કરવામાં વિમુખ થઈ
કયો ક્ષત્રી પલાયન કરતો ? યવનોનો ચરણરપરી ધર્તાજી ભારતજનોની મતિમા
આવો વિકાર થયો, તો અવિખ્યની ગણના કરતા હૃદય બેદાઈ જાય છે !

હત—આપે યવનસૈન્યની સંખ્યા, એનો ઉત્સાહ ને સાહસ અને તદુપરાન્ત યવનસેના
પતિનું પરાક્રમને યુદ્ધકૌશલ્ય દીઠાં હોત તો મ્હારો આપ આમ અન્યાયથી તિર-
સ્કાર ન કરત હું સ્વદેશાતુરાગી છતાં સહનું ગૌરવ ઓછું કરી શકતો નથી.

રાણી—કાપુરુષ પાસે જે સહ છે તે વીર પાસે મિથ્યા છે મૂર્ખજનો જેને સહ માને છે
તેને જાનીજનો અસહ કહીએ હમે છે. તુ યવનસૈન્યનો આડમ્બર બેઠને પછી
ગયો છું, પરંતુ સ્વાભાવિક વીરપુરુષને યુદ્ધક્ષત્રિયસંતાન તેને તથ્યવત વૃત્ત
સમજે છે. શત્રુના લાખ જનોમાં તે એકલો જ રહે છે. બાયલાની પેઠે કદાપિ તે
મૃત્યુનો ભય ધરતો નથી

હત—આપ રાજમહિષી છો, હું ચાકર છું આપનાં વાડોનો પ્રતિવાદ કરવો મ્હને મ-
રતો નથી.

રાણી:—હત્ત ! હું અન્યાયથી અધિકાર ગ્રહણ કરવા નથી ચલાતી ત્હારે જે કહેવું હોય તે કહે. સસ કહેવામાં વ્યક્તિવિચારની આવશ્યકતા નથી.

હત્ત:—નહિ, મ્હારે કાંઈ કહેવાનું નથી; સમયજ મ્હારાં વાક્યની સત્યતા સિદ્ધ કરશે.

રાણી:—હું પણ ઉત્સુક હૃદયથી તે સમયનીજ રાહ જોઈ રહી છું. દૈવની કૃપા વિના યવન સેના કદિ જયવંત થવાની નથી, પરંતુ રણવિમુખનો સહચર પોતાનાં વાક્યની સત્યતા સિદ્ધ કરવા ભાંજર ઠપાંથી હશે?

હત્ત:—મ્હને વિશ્વંય થવાથી રાજકુમાર ઉદ્દેગી થશે. તેમની આગ્રા લઈ હું અંદા આબ્યો છું, ને જે નિવેદન કરવાનું હતું તેમાં દાસે કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી. હવે કેવળ જવાની રમ ભેવાજ ઉભો છું.

રાણી:—હત્ત ! તું એ ક્ષત્રિયાધમને કહેજે કે “ મહિરરાજનો પુત્ર આવો કાપુરુપ હોય ” એ વાતપર લોકો વિશ્વાસ નહિ કરે; પરંતુ મ્હારા ચરિત ઉપર મદેહ કરશે. જેથી હવે હું એ કુલાંગાર પુત્રનું મુખ જોવા નથી ચલાતી. યવનોના ઉચ્ચૈસ-સ્પર્શથી તેનું તેજ જો સંપૂર્ણ ભોપાયું ન હોય તો તેજે પોતાના રક્તથી આ મહાપાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવું. હું તો મ્હારા સ્વામીદન્તાને યોગ્યશિક્ષા ઈર્ષ ક્ષત્રિય-કુળનું આ મહાકલક ધોઈશ. ને પછી મ્હારા મહાપુત્રની અનુગામિની થઈશ.

હત્ત:—જો યુદ્ધમાં જવાનો આપવાનો આમ દર્શનથયજ હોય તો હું રાજકુમારને જમને કહું કે સત્તર પાછા આવે

રાણી:—આ રાજ્યમાં કાપુરુઓને માટે સ્થાન નથી, ને પુત્રને માટે ક્ષત્રિયકન્યા એ નિ-યમનો ભંગ પણ કરવાની નથી. રાજનિયમ બધાને સરખો રીતે લાગે છે.

હત્ત:—તો ભાંજર પાછા પણ નહિ આવે?

રાણી:—એ વાત એને પૂછો.

હત્ત:—એ ઠપાં હશે?

રાણી:—તેમને અહીં બોલાવું છું (દાસીને) દાસી ! વધુ કમલાદેવીને સત્તર બોલાવ

દાસી:—જેવી આગ્રા. (જાય છે ને કમલાદેવીને તેડી પાછી આવે છે.)

કમલાદેવી:—(પ્રણામ કરીને) માતૃ:શી ! આ દાસી સેનામાં હાજર છે

રાણી:—(હાથથી આશિષ દેતાં દેતાં) આ હત્ત તમને તેડી જવા આબ્યો છે. ઈચ્છા હોય તો જવાનો ઉદ્દેગ કરો.

કમલા:—ક્યાં તેડી જવા ? યુદ્ધમાં ! (આનંદથી) બલે. જખમી અને પીડિત સેનાની બર-દાશમાં જોડાવું એ ક્ષત્રિયકન્યાનું પરમ સૌભાગ્ય છે.

રાણી:—યુદ્ધક્ષેત્રમાં કાતી પછવાડે જશો ? ભાંજર કેણું છે ? રણવિમુખની પછવાડે જશો.

કમલા:—રણવિમુખ કેણું ? આપનો પુત્ર ?

રાણી:—મ્હારો પુત્ર તો જીવતો જ નથી.

કમલા:—(ચક્રિત થઈને) તો શું હું વિધવા છું ? એ યુદ્ધમાં હણ્યા છે ?

રાણી:—નહિ; તમારો સ્વામી રણવિમુખ થયો છે.

કમલા:—(શોકમાં) આપ ગુરુજન યઈ શા અપરાધે મ્હારો આમ તિરસ્કાર કરાણે ? શું
 હું રણવિમુખની પત્ની છું ?

રાણી:—આ તિરસ્કાર નથી, સત્ય વાત છે.

કમલા:—જે તિરસ્કાર નહિ ને સત્ય હોય તો આ પણ શું સત્ય છે કે આપનો પુત્ર
 રણવિમુખ છે ? ને હું આપની પુત્રવધૂ છું ?

રાણી:—જે રણવિમુખ છે તે મ્હારો પુત્ર નથી. ક્ષત્રિયનારી રણવિમુખ કાપુરુષને ગર્ભમાં
 ધારણ કરતી નથી.

કમલા:—ને જે રણવિમુખ છે તે મ્હારો પતિ પણ નથી. ક્ષત્રિયકન્યા રણવિમુખ સ્ત્રી-
 રૂને પતિભાવે ગ્રહણ કરતી નથી

રાણી:—તો શું તમે પણ મ્હારી પેઠે એ ક્ષત્રિયકુળાંગારનો ભાગ જ ક્યો ?

કમલા:—(ગંભીરતાથી) હા, ક્યો જ.

રાણી:—(ઉદ્ધાસથી) પુત્રો ! ત્હારી જનેતાને ધન્ય છે જે સનગર્ભા દેવકૃપાથી ભાગ્યવતી
 છે, આવા નરાધમ પુત્ર કરતાં ત્હારા જેવી વીરકન્યાનેજ જન્મ મહે આપ્યો હોત
 તો વશ પવિત્ર થાત ને ક્ષત્રિય નામને આણુ કલંક ન બેસત ખરે ! ત્હારી જનેતા
 ત્હને જન્મ આપી પવિત્ર ધન્યભાગ્ય બની છે, પુત્રો ! મ્હારા દારુણ દુઃખમાં મ્હને
 આટલુંજ અવલગન છે કે તું મ્હારા ગૃહની લક્ષ્મી છું. (બોલતાં બોલતાં આં-
 ખમાં જળ ભરાય છે.) ઈશ્વર તને દીર્ઘાયુ કરે. હવે ત્હારી આગાનો વાટ જોઈ
 ઉભો છે તેને કહેવું હોય તે કહી વિદાય કર.

કમલા:—(હતને) હવે ! તું મ્હારા વચનોનીજ આકાંક્ષા રાખી ઉભો હો તો કહેજે કે...

દૂત:—આ મેવડને જે આગ્રા કરવી હોય તે પત્રમાં.....

કમલા:—હું પત્ર લખી હવે લેખિનીને કલંકિત નહિ કરું. જિહ્વાને અપવિત્ર કરવાની ઈચ્છા
 પણ નહોતીજ; પરંતુ દેવજ ગુરુજનની આગાથીજ કહું છું કે તું પેલા (આ-
 ત્મીયતાના વાક્યે હવે વ્યવહાર કરી શકતી નથી; તે) રણવીર પુરુષને કહેજે કે તમે
 જે વંશમા જન્મ લીધો છે તેનું તમને જરાપણ સ્મરણ થયું હોત તો તમે મ્હને
 રણવિમુખની સહચરી બનાવવા કદાપિ ન ધારત. વળી " હું આ વીરવ્રતા-
 ચારી મહદંશના પુત્રને નામે પ્રસિદ્ધ છું " એટલું સ્મરણજ તમને થયું હોત
 તો તમે તમારા પિતૃહંતા યવનોને કૃજ આપ્યાવિના કાપુરુષની પેઠે પલાયન
 ન કરત. સ્વદેશની સ્વાધીનતા, પિતૃકુલની મહત્તા અને પતિવ્રતાની પવિત્રતાથી
 પણ જો એમનું જીવન વધારે મૃત્યુવાન હોય તો તું એમને કહેજે કે સિંહથી
 નાસતા શિયાળની પેઠે પ્રાણુ લઈ ન્યાં ઈચ્છા હોય આં પલાયન કરવું. મ્હારે
 માટે એમને ચોત્તવું નહિ પડે. મ્હારુ કર્તવ્ય શું છે તે હું જાણું છું ક્ષત્રિય
 કન્યા પલાયન કરી પ્રાણુની રક્ષા કરવા નથી સ્વહાતી પ્રાણુદમને પણ તે પોતાના
 ગૌરવની રક્ષા કરેછે. પલાયન કરવાથી પણ કોઈ ચિરકાલ મૃત્યુના મુખમાંથી
 બચી શકતું નથી; નો તમે ક્યાંથી જ બચી શકશો ? કહેવાતું એટલું જ છે
 કે હું સ્વર્ગીય મહાત્મા દાદિરાજની પુત્રવધૂ છું; કોઈ રણવિમુખની નહિ. (આ-
 પ્પાવરુદ્ધ કંઠે ને આંસુથી છત્રકાંતે લોચને પાંખી ખસી જાય છે.)

દ્રુત:—તો શું આ દાસ વિગય થાય?

રાણી:—(ખાખાવરુદ્ધ કંઠે) હાં; કીક.

દ્રુત:—તો આ દાસના પ્રણામ ગ્રહણ કીજીયે.

(ભયછે)

(* રાણી અચેતન થઈ જમિડપર પડેછે.)

સ. ૧૯૫૬
ચૈત્ર કૃષ્ણપક્ષ અમાવાસ્યા
રવિવાર. રાણા કડોરણા.

}

જા. કા. પાઠક

રાન્યનું મૂળ.

(મળેલું)

(અનુમંધાન ૫૦ ૨૫૯ થી)

ઉપરનાં અવતરણે ઉપરથી આપણે અટકળ કરી સફીએ કે પ્રથમ મનુ જ્યારે આ-
ર્થવર્તમાં જન્મ્યો ત્યારે તે આર્થોના મુખી તરીકે આવ્યો હતો. આર્થે કુટુંબોએ ગામો
વસાવ્યાં. દસુની સાથે લડવુ પડ્યું એટલે ગ્રામ-સમુદાયો એકઠા થયા ને રાજ્ય સ્થાપિત
થયું. ગ્રામ-સમુદાયની સભા આજુ રહી. મુખી રાજ થયો, પણ પ્રથમ તેને સભાની ઇચ્છા
પ્રમાણે વર્તવું પડતું. પણ રાજ્યના નિભાવ માટે રાજ તરફ લોકોની આશંકિતતાની જરૂર
હોવાથી, ધીમે ધીમે રાજ સ્વતંત્ર થતો ગયો, ને આખરે સભા નામની ઘડી રહી. આ-
ર્થોએ પંજામ અને તેની પૂર્વ તરફનો દેશ વસાવ્યો તે પણ ગામ વસાવીને, અથવા દસુનો
ગામ પડાવી લેખને. નવાં ગામો સ્વતંત્ર વસાવવામાં આવે તે જ્યાં સુધી છુટક છુટક રહે
લાં સુધી તેઓ ગ્રામ-સમુદાયની રિયતિમાં રહે.

જ્યારે ગામો એકઠાં થાય ત્યારે રાજ્ય સ્થાપિત થાયછે. રાજ્યના કાર્ય માટે શહેર
બંધાયછે. શહેરમાંજ રાજ્યનું કાર્ય સમાપ્ત થાયછે. જનમાલનું રક્ષણ શહેરમાંજ મળેછે.
તેટલા માટે જ્યારે કૃષિક ઋષિએ પોતાના પુત્રોને પ્રજાનું રક્ષણ કરવાનું કહ્યું ત્યારે તેઓએ
શહેર વસાવ્યાં. આ વાત રામાયણમાં આવેછે. વિશ્વામિત્ર ઋષિ પોતાના વંશની હકીકત
આપનાં કહે છે કે

તાનુવાચ કુગઃ પુત્રાન્ ધર્મિષ્ઠાન્ સસવાદિનઃ ।

ક્રિયતામ્ પાલનં પુત્રા ધર્મ પ્રાપ્સ્યથ પુષ્કલમ્ ॥ ૪ ॥

કુશસ્ય વચનં શ્રુત્વા ચત્વારો લોકસત્તમાઃ ।

નિવેશં ચક્રિરે મર્વે પુરાણાં નૃવરાસ્તદા ॥૧॥વા૦રા૦લા૦૨૨સર્ગઃ

* આ જ્ઞાનંત ઇ સ ૭૧૭-માં મદ્યમુદ કાસિમે આલોરના દાહિરરાજા ઉપર અ-
જાઇ કરી, રાજાને રણમાં રોક્યો; રજપુતો પોતાનાં ઘેરાં છોકરાંને ચિતામાં સળગાવી કેસ-
રિયાં કરી રણમાં પડ્યા; ને કાસિમે આલોરને જાણી મૂક્યું; તે પ્રસંગનું છે.

Reg No 'B' 196

સુદર્શન.

ત-ત્રી
પ્રેસર આનંદરાકર
માપુભાઈ શ્રી એમ એ
એવએલ બી

(ધર્મ-ગૃહ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સાબધી વિચાર.)

(આદ્ય દ્રષ્ટા—એક અબેદમાર્ગપ્રવાસી ' જ્ઞાનનિષ્ઠ મહિનાત નમુબાઈ)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—ભાગવતમ્

પુસ્તક ૧૫. અંક ૧૧.] (માસિક.) [આગસ્ટ ૧૯૦૦.

કેયલને.

(M Bruce ના “To the Cuckoo” ઉપરથી)

(મગેલુ)

રેણા.

સ્વાગત, સુદર, કુજમડી વસનારી ! તૂને,
વસંત કેરી રમ્ય મનોહર દ્વિતિ ! તૂને,
વનનો તુજ આ વાસ હવેજ મહેરા સમારે,
તે વનદેવો ગાન તુને સ્વાગતનાં ગાયે

ન્યારે પુષ્પો કરે સુરોબિત લીની ભૂમિને,
તે વેળા તુજ મધુર સુરો નિશ્ચય સુણીયે,
છે કે તારો જોઈ તુને આ પૃથ્વિ પતાવે,
કે જે વર્ષ વહી જતા તણુ જાન કરાવે

અહીં આવી દેનાર સુદા મુજ મનને તુજો
કુસુમસમય અભિવદ્ધ તુજ સાથે હું આજે,
ને, કુસુમિત. આ કુંજમડી પશ્ચિમ મણુવના,
સુણું છું હું આ ગાનતણા સુર મીઠા મીઠા

વિધાર્યાં કેા બાલ કરતો તરુકુળેમાં,
તોડી લેવા પુષ્પ શુલાળ તણાં સોહાતો,
સુણીને એકાએક વસંતતણા નવ રવને,
અવણુસુભગ તુજ ગાનતણેા પ્રતિશબ્દ કરે તે

૪

આંબે આંબે મ્હોર સવણા ઝૂલે બ્યારે,
શબ્દપૂણું તુજ રથાન મહીં તુ જોડી આવે;
અતિથિ તુ થાય પછી બીજે રથલ વર્ષે વર્ષે,
એમ ફરી અહિં વસંત બાજને અભિવદે.

૫

* * * * *

રે, બે જોડી સકુ હુ તો જોડું તુજ સંગે !
ને, આપણુ બે પાખ્ય યજ્ઞે જે ભરોં આનદે,
જોડી ફરિયે સર્વે ભૂમિમંડલ પ્રતિ વર્ષે,
સવણી સુદર વસંતના સહચરે આપણુ બે.

ભ્રમર.

“ નિર્ણયા. ”

(મગ્ધ.)

હરિં વિના કેા સુખનો દાતા રહ્યો નથી દુઃખનેય,
આ જન્મમાં જે સાદે દિસે વિપક્ષમ તે સમજીને રહિશ તો રહેવારો અધિ.
નહો તો વિપક્ષ વિષ ઉભરાશે—રહિશ તો.

અનુભવે મ્હોટા પુરવોના નિશ્ચય સલ ધરીય,
કે સદ્ સંસારનું સુખ નશ્વર મોહક અને દાણિક—રહિશ તો.

સોહાય ન સૌભાગ્ય તુજને બે દેવાંગના,

અસ્થાને એ ભાવ તો સર્વત્ર દિસે મને.

અવિરત આશુધાર સકારો તારી કદી,

અંતરમાં અંગાર રહેશે તું રોણું કરી.

“ એ, મા ! હાય ” વારંવાર,

અણુધાયું બકાર્ધ નરો;

સુણી તે વજની ય કમાન,

પણુ હૈયાનિ જમ થયો.

હૃદયહાર તવ, મતીં સુખોને માટે બંધ થયું—

સદસા અનર્થ આ હૃદયજ્યો ને દ્યાર્ધ ગર્હ સું વેલી—

હરિં તુજ રહાય કરે બે.

પ્રજ્ઞ પ્હોચાડે એ જલ તૂને તો તવ જીવન આશ,
નહિં તો અસલ દુઃખ બારે તું મૂકોશ જીડી હાય,—

પછી શું યશે તારૂં હા !

રમશે રાસ જીતડાં ત્રાસ,
હૃદયગારમાં તારા;
દમશે સર્વ સુખની આશ,
દહશે પૂર્વની સુખરાસ.
રમ્યું સુખ રંગને ઉછરંગ—
માં કુમળું હૃદય તારૂં,
યશે હા ! જ્ઞાન ને મમજાન,
સમ તે ધોરને કાળું
કુસુમશ્યામ ગછ તારી,
અનલસ્યા પરે સુવ.
નિર્મલું વિધિ કરે,
અદલ ! હૃતમાગ્ય એ કેવું !
ધયો ઉજાસનો તે હાસ—
નો હા ! હાસ તવ વદને.
અતિરામ આત્મ મુખમુદા,
શિળી તવ દીન શી જળશે !
હૃદયદોષા પરે તારી,
મતન ધણશે અનલની જ્વાલ.

x x x x

મૃદુલ લતા તવ પતિમૃતિની કરમાવા ન દર્શિ,
સિંચી તેને વારવાર હૃદયમૃતથી તું.
સજીવન રાખી દૃઢ નિયમોથી જ્ઞાનવ્યર્થ આચરને,
ને પૂછે બંકિતરસમા રૂપિની અન્ય સૂખ વિરમરને
ને ખેંચે, આ અમોઘ દિસતો કાળ કાલ વહિજશે,
પછી તને એ નાથ તાહરો મળશે “ અનંત ધામે. ”

અનંપર માનસિક જીવને,

સહ સુખને સમેટીને.

રહિશ બાલે તો મળશે નાથ,

સુખો સર્વે તને મળશે

હૃદય-કમલમા નાથ તારા નિવસે કામલ,
તેનું કરીને બાણ અશ્રુથી અભિવિચરને;
પ્રવાસનું હિરોજન તેપર રક્તિકર્ણ બાણ,
સ્વર્ણરેખ તવ નાથ—પ્રતિબિમ્બ આલેખને

વગેરે બાબતોનો વિચાર કરવાનો હોય છે. સારે સાં કટલો ચોર બકાર અને ખટપટ પ્રવેશ કરે છે, અને સાં કેવો ઈનસાફ થાય છે! વેદલકર શાસ્ત્રી, પથ્થરશકર જાની, જોળમટોળ શેઠ વગેરે મહાજનો કેવી ખુબીથી ફેસલો આપી દે છે, કે જેના ઉપર કોઈ પણ પ્રકારની અપીલ જ થઈ શકે નહીં! અને જ્યારે પદ્માપદ્મી બહુ થાય ત્યારે જ્યાં તડ પડવા શિવાય બીજો ઈલાજ જ નથી! હવે અંગ્રેજ કોર્ટોની ન્યાય ચલાવવાની રીત જુઓ. જેમનો કેસ સાલતો હોય તે પક્ષકારો, અથવા તેમના વકીલ બારિસ્ટરો શિવાય જ્યાં બીજા કોઈને બોલાવવાની છૂટ નથી; મુદ્દા બહાર કે મુરાવા બહાર વિવેચન થઈ શકતું નથી; આડા અવળા નકામા સવાલ પુછતાં ન્યાયાધીશો તરત અટકાવે છે; જ્યાં ન્યાયાધીશને ખરું સલ જોણી કાઢવાની હલક હોય છે; અને જ્યાં ન્યાયાધીશ શાંતપણે અને બાબુની દહીકત અને દલીલો સાંભળી નિષ્પક્ષપાતપણે ઈનસાફ આપે છે; આપણા ખાનગી વહીવટમાં જ્યાં ક્રેડલાફને સાં ભીંતે નાખો હોય છે, ત્યારે અંગ્રેજ સરકારનો એકાઉન્ટ જનરલ આખા ઈલાકાની તીજેરીઓ ઉપર કેવી સખત દેખરેખ રાખે છે અને પછની જુલ માટે બે રૂપિયાની રીકટો બગાડી વસુલ કરે છે ત્યારે જ છોટે છે. સેક્રેટરીયેટમાં એક 'કોમા' કે 'રેપ્રેસેન્ટેશન' ની જુલ માટે કસાફોની ધુળ ખજેરી નાખવામા આવે છે; ત્યારે આપણે સાં એક મિત્રને સાધારણ કાગળ લખવામાં બે ત્રણ મેહેરમમેહેરા યયા વગર રહેતા નથી. જ્યારે ખુદ નામદાર લાઇકોર્ટના જડજને ન્યાયાસને અગીયારને ટકોરે આવી બિરાજી છે, અને ફરાવેલે વખતે તમામ કારકુનો પોતાના ટેબલો પાસે ગોઠવાઈ જાય છે, અને રેલ-વેની ગાડી એક મિનિટ પણ બલમલાને વાસ્તે ખોટી યતી નથી, એ વાત તો મહાદુરજ છે; ત્યારે આપણે સાં લક્ષ્યપ્રસંગે વરધોડાનું પાંચ વાગ્યાનું ઈજન હોય છે ત્યારે સાત વાગે વરધોડા વેહેલામા વેહેલો નીકળે છે. ૭ વાગે ગીટિંગનું કામ ચલાવવું હોય ત્યારે પાંચ વાગ્યાની નોટિસો કાઢવી પડે છે. જ્યારે કોઈ અંગ્રેજ શુદરથની મુલાકાત લેવા ડેરવેલે વખતે તમે નહીં જાઓ તો એ તેનું મોટું અપમાન થયલું સમજે છે, અને પછીથી મુલાકાત લેતો નથી; ત્યારે આપણા મોતીલાલભાઈએ એમના મિત્ર રામલાલભાઈને સાં ત્રણ વાગે મળવાનો વાયદો કર્યો હોય, ત્યારે ચારેક વાગે આંખ ચોળતા પોતાને મક્કનેથી નીકળી સાગચાર વાગે પોતાના મિત્રના મકાન ઉપર આવી કેહે છે કે "વાર, સેહેજ હંધ આવી ગઈ." જ્યારે આપણે ઘણીખરી બાબતોમાં અનિયમિત છઈએ, ત્યારે અંગ્રેજ લોકો "Order is Heaven's first law." એ નિયમને પ્રદ્વાપૂર્વક અતુસરીને પોતાનું સર્વ તંત્ર ચલાવે છે. ઉપલા સર્વ ગુણોને લીધે લક્ષ્મી એમના ઉપર મેહેરબાન છે. અને જ્યાં-સગી એ ગુણો આપણે ગ્રહણ કરીશું નહીં સાં લગી આપણા ઉપર લક્ષ્મીનો રૂપાકટાક્ષ થવાના નથી, અને આપણે મુખી અને આગાહ થવાના નથી."

ઉપર મુજબ વિચારોમાં તક્ષીન થઈ ગયેલો હું રસજતો રસજતો મારા મકાન પર ગયો. વાણુ કર્યા બાદ પણ આવા તર્કવિતર્કોથી મારું મન ઘેળાયા કરતું હતું. આશરે રાત્રે દીકને સુમારે દરિયરખણ કર્યા બાદ હું નિદ્રાદેવીને વશ થઈ ગયો. મધરાત્રે મને નીચે મુજબ સ્વપ્ન આવ્યું.

મને એમ લાગ્યું કે—ચાર દિવસ પુરુષો મને એક વિગાનમાં બેસાડી આ સૂર્યમંડ-ળની પણ પેલી પાર લઈ જાય છે; નારાયણના નામની તેમને ધુન લાગી રહી છે. "શં-

કુંતલા ” માં દુષ્યત રાગએ માતલિને જે પ્રશ્ન કર્યો હતો તેવો પ્રશ્ન પૂછવાની મને ધણી ઈચ્છા થઈ, પણ મારો બેલવાની હોમત ચાલી નહીં તે જોકો મારી તરફ કંઈ પણ લક્ષ્યાધ્યા શિવાય પોતાના કામમાં જ મશગુલ હતા. થોડી વારે વિમાનની ગતિ ધીરો થવા માંડી અને તે ચોબસું. એક મોટું દિવ્ય મંદિર મારી દૃષ્ટિએ પડ્યું. આજુ બાજુ અસૌકિક કુસુમોનો એક વિસ્તીર્ણ ખગ્ગ હતો તે ઇંદ્રના નંદનવન-જેનો ખ્યાલ આપણને કલ્પનામાં જ આવે-તેને પણ આંજી નાંખે એવો હતો. જાણે આકાશગંગાનું મૂળ હોય એવો એક સુંદર ઝરો બાગની પાસેથી વહેતો હતો. પેલા પુરુષો મને ઉતારીને મંદિરના દ્વાર પાસે લઈ ગયા. એ દિવ્ય પુરુષો દ્વાર પાસે ઉભા હતા તે અમને જોઈને દોડતા અંદર ગયા. અને “ અંદર લાવો ” એમ ત્વરાથી પાછા આવી ખબર આપી. પેલા પુરુષો મને લઈને અંદર ચાલ્યા. આ મંદિરની રચના, ઠાઠ, અને સુદરતા જોઈ મારી અક્ષય હૃદય પામી ગઈ. શુદ્ધબુધનું ઠેકાણું રહ્યું નહીં. રત્નજડિત, રેનકદાર કનકના યાંબલાવાળું, ચોગરદમ હોરા મોતી વગેરે જ્વાહીરોથી મઢેલું, જાણે કુબેરની અલકાપુરો તેની આગળ એક ઝુંપડું હોય એવું બધું મક્કાન હતું “ જય ” “ જય ” શબ્દોનો ધ્વનિ સાં યઈ રહ્યો હતો, ‘દરિ’ નામની સાં લેહે લાગી હતી, અને ‘નારાયણ’ શબ્દનો વીણાનાદ સાં આતુ થઈ રહ્યો હતો. સુવર્ણની સાંકળોવાળા હોરાના હોડાળા ઉપર ત્રણ દેવીઓ ઝૂલતી હતી, સાં મને લઈ ગયા. અને થોડે છેટે મને ઉભો રાખી પેલા દિવ્ય પુરુષોએ નમન કર્યું. તેમનું જોઈ મેં પણ નમન કર્યું. મને જોઈ હોડાળો ઝૂલતો હતો તે બંધ કરાવવામાં આવ્યો. અને દૃઢશીક દેવાંગનાઓ હોડાળાની આજુ બાજુ વેરાઈ ગઈ. અનુપમ પુષ્પોથી ભરેલા પંખાઓથી પેલી દેવીઓને પવન નાખવા મંડી ગઈ. વચમાં જે દેવીબેઠી હતી તેણે મારી સાથે નીચે મુજબ બાપણ કરવા માંડ્યું:—

“ મૃત્યુલોકના વસનાર, આજ ખાસ કારણે મારા પાર્ષદો મારફત મેં તને તેડી મંગાવ્યો છે. તારા દિલમાં તારા દેશને વાસ્તે ઘઝ અને લાગણી છે તે જોઈ મને આનંદ થાય છે. આ મારી આસપાસ મારી બે મોટી બેન છે. અને તેમને પણ મારા જેટલી જ તારા દેશને વાસ્તે લાગણી છે. હમે કોણ છીયે તે તને તારી મેળે જ થોડીવારમાં માત્રમ પડશે. એક વખત તો તારો દેશ અમને અમારી આંખની કીકી સમાન હતો. અને આર્ય-ભૂમિ અમને પ્રિયમાં પ્રિય હતી. દુનીયામાં જ્યારે બીજા પ્રજાઓની ગણતરી પણ હતી નહીં તે વખતે તમારા દેશની જાહોજવાલી પૂરેપૂરી ખીલી હતી. ગુણમાં ગુણ ધર્મરહસ્ય તમને સોંપવામાં આવ્યું હતું. અને વિદ્યા, કળા, કૌશલ્ય વગેરેએ જાણે તમારા દેશમાં જ વાસ કર્યો હતો. જંબુકોપમાં ભરતખંડ સોનાની ટોચપર હતો. જે ભૂમિના કષ્ટાણુધર્મ સાક્ષાત્ ભગવાન વિષ્ણુએ દશાવતાર ધારણ કર્યા હતા તે ભૂમિને લક્ષ્મી ઐશ્વર્ય ને વિજયની શાંતી ખોટ હોય ! પણ તે સમયના લોકો કૃપાને પાત્ર હતા. કોઈપણ દેશનું કલ્યાણ કે અકલ્યાણ તે દેશના લોકોના જ હાથમાં ધણે દરજ્જે હોય છે, અને હાલની તમારી રિયતિને વાસ્તે તમે પોતે જ જવાબદાર છો. દેવનો દોષ કાઢવો મિથ્યા છે. આ ડાખી બાજુએ બેઠેલી મારી મોટી બેન છે, અને જ્યાં વિના એક દાણ પણ ઢું રહી શકતી નથી તેનો તમે અનાદર કરવામાં બાંધી રાખી નથી. તમારા હાલના આલ્લોચે સ્વાર્થથી વિદ્યાદેવી રત્ન જેમ મકંડની કાંટે દાર બાંધ્યો હોય તેમ ફોડી તોડીને ફેંકી દીધું છે. અફંદાન વ-

ધારવા કરતાં દારૂ પૌંડિતાર્થ અને જ્ઞાનનો ડોળ કરવામાં, સત્ત્વ હોય પણ અશ્વિકર હોય તો તેનો તિરસ્કાર કરવામાં, અર્થના અનર્થ કરવામાં, ખીજ વર્ણુથી જ્ઞાનનું રહસ્ય છુપાવવામાં, દેશને વિશ્વાસઘાત કર્યો છે. વિદ્યારથી રત્ન પોતાની કને રહે અને ખીજ કોઈના કબજામાં જાય નહીં એવા સ્વાર્થથી જ્ઞાનનો દેશવેશ નહોં કરવામાં તેમણે પોતાનું ઝાઢાપણ માન્યું છે. માત્ર શબ્દ વાસ્તે લડાલડી કરી દારૂ જલવાદો કરી, નકામા પુસ્તકોનો કચરો વધારી દીધો છે. મારા પ્રિય પતિએ જે જ્ઞાનામૃતરૂપી ભગવદ્ગીતાનો ઓધ કર્યો છે તેનો લેશ માત્ર પણ સાર ગ્રહણ કરી શક્યા નથી. પોતાનો ધર્મ લજ્જા પારકાના ધર્મને બાજુમાં બાજુમાં બાજુમાં પોતાનું શ્રેય માન્યું છે. ધર્મનો ઓધ કરવાની જે તેમની જ દરજ્જા હતી તે અદા કાંઈ નથી વખતોવખત કેટલાક પ્રસાદી વિદ્વાનો અને સાધુ પુરુષો. યથા છે તેમના પ્રતાપથી જ્ઞાનરૂપી દીવાનો પ્રકાશ કેવળ તમારામાંથી નાણુદ થયો નથી, પણ જ્યાં લગી તેઓ સંહિમા રહ્યા ત્યાં લગી ચોગરદમ ઝળઝળાટ થયો, પણ પાછળથી "દીવા પાછળ અધાર" પદ્ય ગયું છે. રાત્રીનું અંધ રહસ્ય બાણુપર મૂકી અગાની લોકોને ઊંધા પાટા બધાવ્યા છે, જે તેમને હવે તો એવા તો પ્રિય થઈ ગયા છે કે હવે કાંઈ તે છાડવા જાય છે તો શ્વેચ્છ થઈ પડતા નથી. એક કેદીએ પોતાની છાંદોળીનો મોટો ભાગ કારામૃદની કોઠડીમાં કાઢ્યા પછી તેને જેમ પાછળથી પોતાની સ્વતંત્રતા પ્રિય લાગી નહીં હતી અને બંદીખાને પાછા જવું પસંદ કર્યું હતું, તેમ જ આ અગાની લોકોના જ્યારે માટા છાડવાનો ચાલ ચાલ્યો છે અને ઝેઝા માંડેને દીલી કરવામાં આવે છે તેટલામાં તેમની આંખો ઉપર એટલો બધો તેજનો ઝળઝળાટ આવે છે કે તેમનાથી ખમી શકાતો નથી. તમારા બાહ્યો જ્ઞાની નથી પણ "જ્ઞાનદમ્બ બધા ઓગણા" જેવા છે. પોતે જ્ઞાનથી વિમુખ થઈ દારૂ, વૈશ્ય અને ચંદ્રોને પણ વિમુખ કર્યો છે. બાહ્યોને મિદ્ધાનો અધિકાર એટલા માટે જ હતો કે કોઈ દિવસ વિદ્યાબ્યાસ અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવામાં તેમને દરકત આવે નહીં. અને તેમની આજીવિકા સંબંધી તેમને કોઈ દિવસ પંચાત રહે નહીં. પણ તેમને જ્ઞાની કરતાં તાલેવત અને માની યત્રુ વધારે પસંદ પડ્યું. રાત્રને સારી સલાહ આપી સુખોધ કરવા કરતાં રાત્રખટપટ અને રાત્રપ્રપંચમાં તેઓએ ભાગ લેવા માંડ્યો. સદાચાર, જ્ઞાન અને સદ્વર્તનના ઉપર આ લોક તથા પરલોકના સુખનો આધાર છે. તે વાત બાણુપર મેલી, બાહ્યોને દાન જ કરવામાં સર્વે ઉપનિષદોનો સાર સમાયલો છે, અને મદાપાતકોનો પણ નાશ થાય છે એવી અગાનીના મન ઉપર અસર કરી, સદાચારરૂપી ત્રીવે તેમણે રાણો કર્યો છે. પેટને વાસ્તે શુભામગીરી અને દાસ્ય કબુલ કર્યું. જે બાહ્યોને રાત્રજો પડે પડતા તેમના પ્રતાપી વંશજોમાંના કેટલાકને, પૈસાના સ્વાર્થ માટે દલદલ માણસને આપ "રાત્રધિરાજ હો," "કુબેર બંદારીના અપતાર હો" અને ધનવાન ગમિની ઓઝોને પણ "બા, આપ સાક્ષાત્ જ્ઞેમમાયા હો" એવી ઉપમા આપતાં લાજ આવવી નથી. દોંગડા દોંગડી પરણાવવામાં પણ અનુમોદન આપ્યું, અને તે બાગતને અતિસરજા ચાલાર્થ પણ શોધો કાઢ્યા. કહો પાંચ પાંચ અને સાત વરસના બાળકો 'કોન્દાત્ કસ્માબદાત્' એ વાક્યનું રહસ્ય શી રીતે સમજી શકે? જાતબળ કારે રાખોં કૃષિરે આપેલી શુદ્ધિ અને ઈંદ્રિયો બાણુપર મુકી કેવળ અમુક જપ કરવાથી અને અમુક મંત્રો સાંધવાથી કલ્પવૃક્ષ પ્રાપ્ત પદ્મ શકે છે એવો ડોળ રાખવો સર કર્યો. દેશકાળ અને રિયલિતે અનુસરીને તમારા નિયમોને, અમલમાં મુકવાની રીતિમાં તમે ફેરફાર કર્યો નહોં.

પણ “ ગધેડાનું પુછડું પકડ્યું તે પકડ્યું. ” એ કહેવતને અનુસરીને સર્વ વ્યવહાર ક્યો શબ્દના બાહારના અર્થને વળગી અંદરનું રહસ્ય બૂલી ગયા. જ્ઞાનકાંડ કરતાં કર્મકાંડ વધારે પસંદ ક્યો-કુદરતના નિયમોનું અવલોકન કરી નવા જ્ઞાનનો વધારો કરવાનું તો જ્ઞાન શાનું હોય, પણ જેટલું જ્ઞાન મળ્યું હતું તેટલું જ્ઞાન પણ સાચી શક્યા નહો. માન તમને હતું નહો, પરંતુ તમારી વિધાને હતું. અને તે જ કારણથી આ મારી મોટી બેન તમારા તરફ મોટું ફેરવીને બેઠી છે અને રાપની આંખોથી જુએ છે.

ક્ષત્રિયો પણ પોતાનો ધર્મ સમજ્યા નહો. રાજ્યનીતિને અનુસરીને વર્ત્યા નહો. રા-
જ્યએ પોતાની રૈયતને મા બેન સમાન ગણવી જોઈએ, એ ધર્મમાંએ ચૂક્યા. કરણ રાજ્યએ
ચુજરાત શાંતી ચુમાવ્યું ? ચાંપાનેર અને જુનાગઢના મંડળીકના નાશ સંખંધી તમારામાં
શી દંતકથા ચાલે છે ? રાવણવધ અને દ્રૌપદીવસ્ત્રકરણની કથા તમે જુની ગયા ?
રામ રાજ્યએ મીતા જેની સતીનો પણ લોકમતના માન ખાનર, તેની પવિત્રતા અને નિ-
ર્દોષતાની સંપૂર્ણ ખાત્રી છતાં, રાજ્ય ઉપર મિથ્યા કલંક આવતાં “ વધા રાજ્ય તથા
પ્રભ ” યાવ નહો એ કારણસર લાગ ક્યો હતો, સારે તમારા રાજ્યએ એથી જલદું લોક-
મત બાજુપર મુકી વર્તવા લાગ્યા ! એકપત્નીવ્રત મુકો અનેક રાણીઓ કરવા માડી ત્યારે
માંઢોમાંઢે ફાટપટ યઈ. પીત્રાધને શોકના દીકરાને ગાદી જાય તો પોતાનો કાપુ જાય એ
ખીકથી રજપુતાણીઓએ પોતાનો અસલ ગર્વ મુકી દઈ દલકી વર્ણના છોકરાઓને રાજ્ય
પુત્રોમાં ખપાવી દીધા. રાજ્યએએ એશઆશમમાં પડી રાજ્યતંત્ર કારભારીઓને હાથ જવા
હોયું. અને તમારા કહેવાતા ડાબા કારભારીઓએ રાજની અજ્ઞાનતા અને મોજમોખનો
પુરેપુરો લાભ લીધો. અશીષ ગાંજે મઘાદિક વ્યસનોથી તેમને માલ વગરના કરી મુક્યા.
પંરદેશરહ્યુ તો ધર્મને બાહાને બંધ થયું હતું, એટલે પરરાજ્યના બંધારણની તેમ જ
બળ-હુનર-કળાકોશક્યની માહિતી તે શાની મળે ? પણ એક દિલ્હિસ્તાનમાં પણ ફરી વળી
એકમેકની રાજનીતિથી વાકેફ યઈ સલાહમંપનો વધારો ક્યો નહો. કલક, કંકાસ, દેવ
અને કિસ્મિય મારા પ્રિય સર્વગુણી પતિને પ્રિય નથી. તેઓ શુદ્ધ પ્રેમના બુખ્યા છે. તેઓ
જે જગ્યાથી દૂર રહે છે ત્યાંથી દૂર રહેવામાં પણ મારો પત્નીધર્મ સમાયલો છે. રાજ્યએ
માંઢોમાંઢે લડે એટલે ગરીબ બિચારા વેસ્યો ચું કરે ? સમુદ્રરહ્યુ મંધ થયું, એટલે વેપાર
કુખ્યો. થોડાંક ખુલાં મુકેલાં બંદરે સફર કરે તો ચાંચીયા લુટી ખાય સ્વદેશમાં લક્ષ્મીને
વેભવ બતાવે તો ચાલીયાઓ ઘર લુટાવવા હાજર જ. આબાદનીનું મુખ્ય બંધારણ જનન-
માલની સલામતીપર છે. તે જ્યાંલગી અસ્થિર હતી ત્યાં લગી દેશમાં આબાદની શાંતી
યાવ. બિચારા પૈસાવાળાઓને પણ મેલાં કપડા પેહેરી બેચાર થોગડાં મારી બાહાર
નિસરડું પડે. રોહિરની કાતવાલી એટલી બધી બાહોશ કે સાંજ પડે સ્ત્રીઓથી ધરની બાહાર
નિકળાય નહો. લાંચરશવન લેવી એ તમારા જુના વખતના અધિકારીઓનો હક. “ રાજ્ય
તો રોટલી આપે છે, શાકભાજીની તક્તોડ તો અમારે જ કરી લેવાની છે. રાજ્યદરમારે
અત્રે દેવદર્શને કંઈ ખાલી હાથે જવાય છે ? ” આ તમારી જુના વખતની સિદ્ધિશ રાજ્ય
યતાં પેહેલાની રાજ્યનીતિ !

સ્ત્રીવર્ગની તો એટલી આબાદ રક્ષા કરવામાં આવે છે કે ફેટલીક જગ્યાએ તો
સર્વથંદ્રને પણ તેમના ઉપર પ્રકાશ નાંખવો મુશ્કેલ થઈ ગયો છે, તો ચાવર માણસનું તો

શું ગળું ?—કાચી વયે ધરસંસારની વિટંબણા-વિધાના નામનું તો મીઠું-ચાંનશાસ્ત્ર કરતાં ડાહીશાસ્ત્રમાં કુશળતા ! આડોશીપાડોશી અને ન્યાતમતની કુશલી એ વિધાવિલાસ ! સાસુ નણંદ દેરાણી જોકાણીની વટવાડો એમાં વફવતનું બૂપણ ! મોઢા મોઢા હકો ગાગો છો, પરંતુ ધરમાં તમારી સ્ત્રીયો કે જેના ઉપર તમારો ભવિષ્યની સંતતિ અને દેશના ઉત્થર્ણનો આધાર છે તેમની સ્થિતિ સુધારવા કેટલો પ્રયત્ન કરો છો ? બાપ તો જ્યારે ‘પૅલિટિક્સ’, ‘રેપ્રિ-ઝેટિય ગવર્મેન્ટ’, ‘લોકલસેલ્ફ ગવર્મેન્ટ’, ‘લેજરલેટિવ કાઉન્સિલ’ સંબંધી મોઢા મોઢા તડાકા મારે, ત્યારે બાપની દૃષ્ટિમર્યાદા “ મેહેન પીતાંબરા અખર માદાઈ ” અને “ ઔરો આવે તો કહું એક વાતડી ખીદારીલાલ ” એની બાહાર જઈ શકે નહીં ! છોકરાંની માવજત તો એ-ટલી બધી મરસ કે રડે તો બાળાગોળી તૈયાર જ છે ! વૈદકસંબંધી સલાહકારમાં જુઓ તો કાઈ ધરડાં વખતકાણી ! વિદ્યાવિનોદમાં જુઓ તો દયારામભાઈ ! ધર્મશાસ્ત્રીમાં જુઓ તો સ્વાર્થબટ ગોર અને વ્યવહારતંત્રમાં જુઓ તો વૅંગણમટ જોશી, અને સંગીનશાસ્ત્રની કેળવણી તો બધી મેવા કુટવામાં આવી ગઈ છે ! બિચારા નરસિંહરાવ બોળાનાથ અને મોલાબક્ષ તકામો બોધ કરી માર્યું પકવે છે. કોઠોમાં વિદ્વાન અને ધર્મમૂર્તિ ન્યાયાધીશોની કને જુબાની આવવાની જરૂર પડે તો ‘ ધર બાહાર નિકળવાનો અમારો દરતુર નથી, કમાશનથી જુબાની લો. ’ પણ નદીએ નાહાવા જવામાં અને કપડાં ધોવા જવામાં નીતિમર્યાદાને વેશ માત્ર પણ ઘોઢા પહોંચતો નથી. અને બન્ને, ત્યાં લાગે આવે તો કાઈ શોખીન ફોટોગ્રાફ પાડી લે ! કન્યાદાનનો અર્થ તો કેટલીક જગ્યાએ કન્યાવિક્રમ કહીએ તો ચાલે એમ છે બાળલક્ષ્મીની પ્રત્ન તો જાલ જ રહે તેમાં માણસાઈનાં લક્ષણ ક્યાંથી આવે ? આફ્રીન છે ! હજાર આફ્રીન છે, તમારી અકલ હોંશીયારીને ! મારી તમારા ઉપર કૃપા થાય એ વાસ્તે તમે અફોરાત્ર મારી પ્રાર્થના કરોજો. પણ જે શુણ્ણી દુઃ તમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઉં તે શુણ્ણી ખીલવવામાં તમે પછાત છો. તમારા દેશની મુખ્ય આબાદીનો આધાર તમારી ખેતી ઉપર છે, ત્યારે ખેડૂતની સ્થિતિ સુધારે તેને ત્યારે રસ્તે દોરવવા તમારા તરફથી કેટલા પ્રયત્ન થાય છે ? વિલાયત અને અમેરિકામાં કૃષિકર્મ કેવા ધોરણ ઉપર ચાલે છે તેનો તમને ખ્યાલ આવેછે ? તમારા દેશમાં ખેડાણ વગરની કેટલી જમીન પડતર પડી છે તેને કેળવી નેનો લાભ કેમ લેતા નથી ? ખેડૂત ઉપર તમારા શાહુકારો મહેન રહેમદીલીથી કેમ જોતા નથી ? તમારા દેશમાંથી ઘણા જણ વિલાયત ખાસિયતર થવા જાય છે ત્યારે તમારા શ્રીમંત જમીનદારો કેટલાક ચચળ જુવાનોને ખેતીવાડીનો અતુલ્ય લેવા કેમ મોકલતા નથી ? તમારી મિલ્લના એજન્ટો જેમનો આધાર મારા રૂના પાક ઉપર છે તેઓ ખેડૂતની સ્થિતિ સુધારવા કેમ પ્રયત્ન કરતા નથી ? તમારા શ્રીમંતો ખેડૂતને મદદ કરવા કાઈ એક કે કંપની કેમ કાઢતા નથી ? ખેડૂતના બાળકોને કૃષિકર્મનું શિક્ષણ આપવા કેમ શાળાઓ ઉઘાડતા નથી ? ગાડરીયા પ્રવાહની માફક મિલ ઉપર મિલો બંધાવી જાય છે. ત્યારે શું દેશમાં ખીમ કાઈ પણ પ્રકારનો ઉદ્યોગ ખિલવવાનાં સાધનો નથી ? આ દુકાળ વખતે યુરોપીયન અમલદારો અને યુગોપીયન પ્રજાઓ તમારા દેશને કેટલી બધી મદદ કરે ? ત્યારે શું તમારી ફરજ નથી કે ખેડૂતની સ્થિતિ આવા મંકટ વખત નિરાધાર નહીં થઈ જાય એવાં આગમચથી પગલાં લેવાં, કે નથી કરીને દુકાળ જેવા શત્રુ સામે દક્ષ જીતતા નેઓ શક્તિમાન થાય ? ખેડૂત હમેશાં દેવામાં દબાયતો રહે નહીં તે વાસ્તે

સાંસારિક સુધારા કરવાની શું તમારે જરૂર નથી ? લાભ વખતે અને ખીમ પ્રસ્તુત વખતે નિયમિત ખર્ચ કરવામાં આવે એ બાબત દરકાર રાખવાની શું તમારી ફરજ નથી ?

તમારા બાળકમના ચાલતે કાઢી નાંખો. વિદ્યાભ્યાસ પરિપૂર્ણ થતાં સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળો. દેશ-પરદેશના ઇતિહાસોનું નિષ્પક્ષપાતે અવલોકન કરી તમારી ભુલો સુધારો. બ્રહ્મ અને માયાના ધણા ઊંડા વાદવિવાદો કેવળ કેટલાક-ચોડા-સમજી જ્ઞાનીને-સોંપી, સ્વદેશ-ભક્તિ-નીતિ-પવિત્રતા-ઉદ્યોગ-સંપ-ઉદારતા-ઈશ્વરશ્રદ્ધા-કળાકૌશલ્ય વગેરે ગુણો અ-ખસાર કરો. તમારી સ્વમાયાના સાદિલ્લને ખીલાવો. એક શોકસપીયર ઉપર કેટલાં પુસ્તકો લખાયાં છે તેનો વિચાર કરો. અને તમે તમારા કાળિદાસ, ભવભૂતિ, પ્રેમાનંદ, સામળના જીવન અને લખાણો પાછળ કેટલાં પુસ્તક ભરી કાઢ્યાં છે તેનો વિચાર કરો ! દેશપર-દેશ મુસાફરી કરી સાંની રાજ્યનીતિ, ઉદ્યોગ-હુન્નર-કળા કેળવણી વગેરેની રીતોથી વા-કેદુ ચાઓ. તમારા દેશની જમીન કેવા કેવા પાકને લાયક છે, અને તેમાં શા શા ખનિજ પદાર્થો મંતાયલા છે તેનો શોધ કરો. ઓકેલવણી પાછળ પૂરતું લક્ષ આપો. હાલની ઓંચો ભવિષ્યની પ્રજ્ઞની માતાઓએ એમ જાણી તેનો યોગ્ય સંકાર કરો. કુટુંબમાં થતો કલક કંકાસ દૂર કરો, સહેજ માંહોમાહેની ધનની તકરાર બાબત કોઈની દેવડીયે ચઢવા કરતાં બે સારા સમજી માણસની સલાહ પ્રમાણે નિકાલ લાવી પૈસાથી ખુવાર થતા ખચો. ‘લાલ પાણીનું’ મેવન હરામ સમજો, કુછદોને નવ ગળના નમસ્કાર કરો, એશઆરામ ને લાલ્લાઈ બાળુપર યુદ્ધ એક દિલથી જ્ઞાનનો વધારો કરો, તમારા પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્રોને વળગી બહારના ઉપચારોને નહીં વળગી રહેતાં તત્ત્વ સંબંધી વિચાર કરો. જ્યાં લગી બ્યવાહારિક સ્થિતિમાં છો અને પારમાર્થિક સ્થિતિમાં નથી ત્યાં લગી કર્મ વળગેલું જ છે, જ્યાં લગી જગૃત અવસ્થામાં છો, અને સ્વપ્ન કે તુર્યાવસ્થામાં નથી ત્યાં લગી બધા બ્યવહારને અનુ-સરીને ફલાકોક્ષા વગરનાં કર્મો કરવાં એ તમારી ફરજ છે. દેવને ઉંચા હાથ જોડી પગે લાગી મદદ માગશો તો તે મળવાની નથી-આશા ફોકટ છે. જટલી તમને શારીરિક અને માનસિક શક્તિયો ઈશ્વરે બક્ષેલ છે તેને બરાબર કેળવી ખીલવી ઉપયોગમાં લેશો અને તેનો અનાદર કરશો નહીં તો તે તમને કામધેનુરૂપ યર્ષ પડશે, અને દેશનું કલ્યાણ થશે. મારો પાલન કરવાનો ધર્મ છે માટે આટલું તમને કહેવાની ફરજ છે તેથી કહ્યું છે, નહીંતર, આ મારી જમણી બાળુએ ખેટેલાં વડીલ છે તેની ઓળખ બરાબર રાખજો-એમનો કાલદંડ વગરખોએ એનું કામ ક્યાં જાય છે-અનીતિને રરતે ચાલશો, તમારી બુદ્ધિનો દુરુપયોગ કરશો-તમારા હરકોઈ પ્રકારના ધર્મમાં કોઈ પણ રીતે ચુકશો તો નક્કી યાદ રાખજો કે આ કાલદંડના સપાટામાંથી કોટિ ઉપાયે બચવાના નથી. તમારાં કર્મોની, તમે અને તમારા પરીયાનાં પરીયાં હમેશને વાસ્તે યાદ કરો, એવી તમને યોગ્ય શિક્ષા થશે. અને આ કાળદંડ તમને દળાદલ સમાન લાગશે. અને સદ્ગતિ અને નીતિથી ચાલશો તો એ કાળદંડ બદલાઈ જઈ અમૃતનો કળશ યર્ષ પડશે જેના સુધાપાનથી તમો ચિરકાલ આખાદ અને સુખી થશો.”

લક્ષ્મીદેવીનાં આ વચનો સાંભળી મારા તો હાંજીજ ગમડી ગયા પગ ધુજવા લાગ્યા, ગાત્ર શિથિલ યર્ષ ગયાં, અને પડું પડું જેવો યર્ષ મયો અને છપાંચ કરી જવાને લાંગ શોધવાની તળજીજમાં હતો. એવામાં મારી આંખ ઉધડી ગઈ અને મને માલમ પડ્યું કે આ તો કેવળ સ્વપ્ન છે.

લી. સેવક, મુનિ.

ગુજરાતી બાપા

(મળેલું). *

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૧૩૨ થી).

૩૧. મેલું—(શાળાપત્ર પુ. ૩૭, અંક ૮, પૃ. ૨૩૭)—

આ શબ્દમાંના પ્રકારનો ઉચ્ચાર ધોળો થાય છે અને તેવું કારણ પ્રાકૃત મહલ-માં અહ, એમ અવયવ છે તે જ. આ વિશેનો નિયમ ઉપર ઓકારને વિશે કહ્યો છે તેવો જ છે. વિશેય થર્થા દ્વારા જોડણીના પ્રસંગમાં પૃષ્ઠ ૩૫ થી ૩૯ માં બતાવેલ છે. (હે-મચન્દ્ર પણ મહલ અને માલિણ, એમ બંને રૂપ આપે છે).

૩૭. હેલું-હેલે-હેલું—(શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અ. ૮, પૃ. ૨૩૭—આ શબ્દોના પૂર્વ-રૂપ હેલ્-હેલી-હેલિલું પ્રાકૃતમાં છે, એમ શાળાપત્ર લખે છે. એ વાત ખરી છે કે પ્રાકૃતમાં એ શબ્દો વપરાયલા છે, પરંતુ સંસ્કૃત અથવા શબ્દ ઉપરથી વિકાર પામીને હેલ્ જનવો આરંભવલ્ લાગે છે. વધારે સંબંધિત એ છે કે હેલ્ શબ્દ દેશી બાપામાંના હોર્ પ્રાકૃતમાં પ્રચલિત થયેલો હેમચન્દ્રે દ્વારનો વહિલ વગેરે એ પ્રકારના આદેશ આપ્યા છે, તે દેખીતા જ સંસ્કૃતભિન્ન દેશ્ય બાપાના છે; તે જ સ્વરૂપ આ શબ્દનું પણ જણાય છે.

૩૮. વનમાળી—(શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અં. ૯, પૃ. ૨૫૯-૨૬૦)—વનમાલા એ શબ્દ માટે કૃષ્ણ સંબન્ધી વર્ણન ગૌડવહો-કાવ્યમાંથી શાળાપત્રે આપ્યું જ છે વનમાલી એ જાતે જ કૃષ્ણના વિશેષણ તરીકે અસલ સંસ્કૃતમાં પણ વપરાયેલો છે.

ધીરસમીરે યમુનાતીરે વસતિ વને વનમાલી,

એ જયદેવની ગીતગોવિન્દમાંની પકિત સુપ્રસિદ્ધ જ છે.

૩૯. દહાડો—(શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અં. ૯, પૃ. ૨૬૦)—આ શબ્દ દિવસ ઉપરથી પ્રાકૃત દિમહ શબ્દ થયેલો, તે ઉપરથી આવ્યો છે એ શાળાપત્રે અપે બતાવ્યું છે. અને હેને ઢો પ્રસંગ લાગ્યો છે, એ પણ ખરું છે; પરંતુ ઢો પ્રસંગને શાળાપત્ર લખતાવાચક કહે છે, તે વાસ્તવિક નથી લાગતું. લઘુતાનો અર્થ હામાં છે જ નહિ.

સિન્ધીમાં વિહાડો, એમ દિવસના અર્થમાં કહેવાય છે, તે પ્રાકૃત દિમહલો અને ગુજરાતી 'દહાડો', એ એ સાથે સરખાવતાં, એ બેની વચ્ચેનો ક્રમ દર્શાવે છે.

૪૦. ખાંધ—(શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અં. ૯, પૃ. ૨૬૦)—આ શબ્દનું સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત મૂળ સ્કંધ તથા સ્વંધ, એ નરભૂતિના છતાં ગુજરાતીમાં 'ખાંધ' નારીભૂતિનો શબ્દ છે, એ અજ્ઞ જણે છે, એમ શાળાપત્ર નોંધેલું છે. પરંતુ આ રીતે લિંગભેદ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વચ્ચે, તેમ જ પ્રાકૃત અને ગુજરાતી વચ્ચે ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. સિદ્ધ હેમચન્દ્રના ૮-૧-૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫ અને ૩૬, એ શુદ્ધોમાં આ પ્રકારના લિંગના દેશર આપેલા છે; તેમ જ અપદ્ધંસ બાપાને વિશે સામાન્ય રીતે લિંગમતંત્રં, એમ સૂત્ર અન્તે આપીને લિંગની બાબતમાં અનિવર્તિત દેશરને અવકાશ આપ્યો છે મિષ્ટ, એ

સંસ્કૃતમાં નપુંસકલિંગ છતાં ગુજરાતીમાં પુલિંગ છે, તેમ જ વક્ષઃ, એમ સંસ્કૃતમાં પુલિંગ છતાં ગુજરાતીમાં 'પાંખ' એ સ્ત્રીલિંગ છે; પ્રાકૃતમાં વક્ષો એ પુલિંગ છે. કક્ષઃ સંસ્કૃત, કક્ષો પ્રાકૃત, એ પુલિંગ છે અને તે ઉપરથી થયેલો ગુજરાતી શબ્દ 'કાખ' સ્ત્રીલિંગ છે. સંસ્કૃત કુક્ષિઃ, પ્રાકૃત કુક્ષી, એ પુલિંગ અને તે ઉપરથી ગુજરાતી 'કૂખ' સ્ત્રીલિંગ. સંસ્કૃત ઝગ્નિઃ, પ્રાકૃત ઝગ્નો, એ પુલિંગ અને તે ઉપરથી ગુજરાતી 'ઝાગ' એ સ્ત્રીલિંગ.

૪૧. Accent (અક્ષરપર ભાર) — (શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અ. ૩, પૃષ્ઠ ૭૯ થી ૮૩) — આ વિષય “શાન્ત અકાર”ની ચર્ચા ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થયા છે. એ વિષય ઉપર મહેં દર્શાવેલા વિચારના સ્વાભાવિક પરિણામ રીતે આ accent ના વિષયમાં પણ તેટલે અંશે મનદેર પડશે. ‘કાપડ’, ‘કાપડું’; ‘કપર’, ‘કપરસ્તાન’; આ ઉદાહરણોમાં accent ના ફેરફારને પરિણામે અકારનું શાન્તપણું અને ઉચ્ચાર ફેરફાર પામે છે, એમ શાળાપત્રે જતાવ્યું છે, તે જ્યાં ઉદાહરણો સહિત શ્રીશ્રી રીતે તપાસતાં જણાયો કે અત્યાર શાન્ત મઠી ઉચ્ચરિત થાય છે, અથવા ઉચ્ચરિત મઠી શાન્ત થાય છે, એમ કાંઈ થતું જ નથી, પરંતુ એકવાર જે અકાર ઉપર accent હતો, તે accent જતો રહેવાથી વ્યવસ્થાનાં થાય છે, અને તેથી ઉઘટે પ્રસંગે ઉઘટો ફેરફાર થાય છે, અને શાન્તાવ્ય અશાન્તાવ્યનો જમ માત્ર ઉત્પન્ન થાય છે.

રત્ન ઉપરથી ‘રતન’, કર્મ ઉપરથી ‘કરમ’, વગેરે જોડાક્ષર જોડી નાખવાનું પરિણામ થાય છે, તે અન્ધ અકારના શાન્તાવ્યને લીધે નહિ પણ સમ્યક્તાક્ષરના સ્વભાવતઃ સિદ્ધ ઉચ્ચારશાસ્ત્રિન્યને લીધે. ચિત્ર ઉપરથી ક્રિપાપદ ‘ચિત્રવું’ કર્મમાં જમાનો અકાર સ્પષ્ટ રીતે ઉચ્ચરિત હોવાથી હેને શાન્ત અ શાળાપત્ર નહિ કહે. છતાં ‘ચિત્રવું’ એમ ન થતાં ‘ચિતરવું’ એમ થાય છે, અને એ ઉદાહરણ સ્પષ્ટ દેખાડે છે કે જોડાક્ષરનો ઉચ્ચાર થવાની મુશ્કેલી, એ જ કારણ છે.

પૃષ્ઠ ૮૦ મેં ‘મજ્જર’, ‘મજ્જરું’, વગેરે ઉદાહરણોમાં accent ના ફેરફારને લીધે પ્રથમ સ્વરમાં દીર્ઘની દૃશ્યતાનો ફેરફાર શાળાપત્રે જતાવ્યો છે તે વાસ્તવિક છે. તે જ તત્ત્વને અનુસારે ગુર્જર ઉપરથી ગૂજર અને ગુજરાત, એ બંને શબ્દો આવ્યા છતાં ખીજમાંનો હકાર દૃશ્ય થાય છે, એ પણ શાળાપત્રે પૃષ્ઠ ૮૧ મેં જતાવ્યું છે. આ ચર્ચા ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના માર્ચ-એપ્રિલમાં મુંબઈના “ગુજરાતી” પત્રમાં કાંઈક લંબાણથી મહેં ચત્રવી હતી, ત્હેમાં કાંઈક આ પ્રકારનો જ નિયમ જતાવ્યો હતો, માત્ર accent નું તત્ત્વ, એ નામ દઇને જતાવ્યું નહોતું, પણ ખીજ સ્વરની દીર્ઘતા, એ પ્રથમ સ્વરની દૃશ્યતાનું કારણ જતાવ્યું હતું; અને જોવા જમ્યે તો ખીજ સ્વરની દીર્ઘતા, એ જ તેના ઉપરના accent નું કારણ હોય છે.

પૃષ્ઠ ૮૨ તથા ૮૩ મેં આપેલા સંસ્કૃત શબ્દોમાં છેલ્લા અક્ષર ઉપર અને ઉપાન્ધ-અક્ષર ઉપર ભાર છે, એમ શાળાપત્ર ખીજને આધારે કહે છે, પરંતુ એ ભારના સ્વજ-બેઠનું નિયામક ખીજ આપેલાં ઉદાહરણોમાં કાંઈ જણાવું તો નથી. દીપઃ હેમાં છેલ્લા અક્ષર ઉપર ભાર, અને ક્રોશ હેમાં ઉપાન્ધ અક્ષર ઉપર ભાર, એમ શાળાપત્રે, તે કાંઈ કળી સમાવું નથી,

૪૨. હો અને છ ધાતુ—(શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અં. ૧૦, પૃ. ૨૯૯)—છ હેતુ ધાતુનું ૩૫ ક્રમનું યોગ્ય છે કે કેમ, તે જરા વિચારવાની વાત છે. ધાતુ એક હોઈ અનેક પ્રસંગો લાગી રૂપાન્તર થતાં હોય ત્યારે જ ધાતુના નામને યોગ્ય અને છે. છ ધાતુનાં છે શિવાય ખીજાં ૩૫ સ્મરણમાં આવતાં નથી, તો છ હેવો ધાતુ શા માટે ક્રમવો ? સર્વ ક્રિયાપદોનાં રૂપને માટે સ્થાનો જવાળ દેનાર મૂળ ધાતુ જોઈએ જ એ ખરી વાત છે, પરંતુ અપવાદભૂત રૂપને માટે પણ એ નિયમ અચળ રીતે લાગૂ પાડવાની અનધૂન્ય કરવી એ ઠીક નથી લાગતું. જેમ કેટલાંક ક્રિયાપદોના અર્થ રૂપાન્તરો ન થવાને લીધે અપૂર્ણ (Defective) ક્રિયાપદો કહેવાય છે, તેમ જ રૂપાન્તરને સંબંધે નહિ પણ મૂળ ધાતુને સંબંધે હોને પણ અપૂર્ણ (Defective) ગણવામાં કશો વાધ નથી. સંસ્કૃત ધાતુ ઋસ્ ઉપરથી એ ક્રિયાપદ આવ્યું છે, અને હોતું એ શબ્દ સંસ્કૃત મૂળ ધાતુ ઉપરથી આવ્યો છે, અને મૂનો અર્થ થતું અને હોનો અર્થ માત્ર અસ્તિત્વનો છે, એટલે છે નો ધાતુ હો એમ કહેતાં પણ, અર્થ પરત્વે યોગ્યતા છતાં, શબ્દસ્વરૂપને સંબંધે અયોગ્યતા લાગે છે એ ૩૫ ઉપરાન્ત છો એ શબ્દ છે; પરંતુ, જો કે ઋસ્તુ ઉપરથી દૂરદૂર સમયે થયેલું છડ હેવા પ્રાકૃત રૂપમાંથી આ શબ્દ આવ્યો છે તથાપિ, ગુજરાતીમાં છો શબ્દ ક્રિયાપદરૂપે પ્રચલિત નથી, પણ માત્ર અવ્યયરૂપે. તેથી વાસ્તવિક રીતે છે શિવાય ખીજું ૩૫ ભાષામાં હાલ નથી.

૪૩. (શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અં. ૧૧, પૃ. ૩૩૪)—‘ગઘેડો’, ‘ગઘાડો’—આ શબ્દોમાં આ અને ણ, એ સ્વરો ઉલટ સુલટ થયા છે, એમ શાળાપત્ર માને છે, અને ‘ધરેણે’, ‘ધરાણે’; ‘ન્હાનું’, ‘ન્હેનું’, ઈલાદિ દૃષ્ટાન્તોનું સામ્ય આપે છે. તેમ જ ગર્દમઃ સં., ગદ્ગહો પ્રા., ગદ્ગો મુ.—એટલે સ્ત્રી આવી પછીથી હો પ્રસય લગાડી ગઘેડો, ગઘાડો, સિદ્ધ કરે છે. પરંતુ હું ધારું છું કે આ ઠેકાણે ણ તથા આ, એમ વૈકલ્પિકરૂપ બનવાનું કારણ, તથા હો પ્રસય લાગ્યાનો ક્રમ, કાંઈક જુદી રીતે છે. પ્રાકૃત ગદ્ગહો એ શબ્દને જ હો પ્રસય લાગી ગદ્ગહડો થયેલું સંભવે છે. પછી હ્રસ્વરૂપ આ-રંભ તરફ જવાનું વલણ હોય છે તેથી હ, દ ની સાથે બળી જતાં ઘ થયો, અને હ જતાં બાકી રહેલા અનો લઘુચ્ચારણ ચકાર વિકરણે થતાથી ગદ્ગહડો અને ગદ્ગહડો એમ ૩૫ થયાં; પ્રથમમાં અય નો ણકાર બન્યો અને ખીજામાં અ જ નો આ બન્યો, નેથી ગઘેડો, ગઘાડો, એમ યથાક્રમ ૩૫ કલિત થયાં.

રાજ્યનું મૂળ.

(મહેલું.*)

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૯૯ થી.)

ગ્રીક લોકોમાં પણ રાજ્ય પહેલાં ગ્રામ-સમુદાય હતો. ગ્રીક લોકો પોતે જ માનતા હતા કે રાજ્ય અંધવા શહેર ઉદય પામ્યા પહેલાં તેઓ ગામડાંમાં રહેતા હતા. ઐતિહાસિક કાળમાં પણ ગ્રીસ દેશના ઓછા સુધરેલા ભાગમાં લોકો ગ્રામ-સમુદાય તરીકે જ રહેતા હતા. પહેલી વાત માટે સાંતા મહાન ઇતિહાસકાર થુકીડીડીઝ અને મહાન શીલ-સુક્ર એરિસ્ટોટલની સાક્ષી બસ છે. થુકીડીડીઝ પોતાના ઇતિહાસની શરૂવાતમાં જ લખે છે કે (૧.૧,૫,૬) ગ્રીક લોકો પ્રથમ એકત્ર નહોતા, ને તેમનું તમામ કર્તવ્ય ગુજરાન સાધવામાં જ સમાતું. જુના વખતમાં ચાંચીઆનો ધંધો માનપાત્ર ગણાતો. જે ગ્રામ-સમુદાયો ગદ્ ગિતા રહેતા ને જેઓ એક બે કરતાં વધારે ભેગા થઈ શકતા નહિ તેઓ ચાંચીઆઓનો ભોગ ધર્ષ પડતા. એરિસ્ટોટલ પણ કહે છે કે ગ્રામ કુટુંબોનો સંયોગ છે, અને શહેર અથવા રાજ્ય ગામોનો સંયોગ છે. ઐતિહાસિક વખતમાં પણ ગ્રીસના નહિ-સુધરેલા ભાગમાં રાજ્યની સ્થિતિએ નહિ પહોંચેલા ગ્રામ-સમુદાયો હતા જેમ બતાવવા માટે પુષ્કળ પુરાવો છે. થુકીડીડીઝ પોતાના વખતમાં ઇટાલીઆની જ સ્થિતિ હતી તેનું ગ્રામ-સમુદાય તરીકે જ ખ્યાત આપે છે. ઓઝોલીઅન લોકીઅન્સની પણ તે તેવી જ સ્થિતિ વર્ણવે છે. આરકેડિયન લોકોના ગ્રામ-સમુદાયોને, ઐતિહાસિક વખતમાં જ, એપિનોન-ડાસ નામના ગ્રીક સરદારે એકઠા કર્યા હતા, અને મિગાસો-પોલિસ નામનું શહેર અથવા રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. સ્પાર્ટા-રાજ્ય પણ ગામોનું બનેલું શહેર હતું.

ઈટલીમાં પણ આપણે જુના વખતમાં ગ્રામ-સમુદાયો જોઈએ છીએ. કેટલાએક કરખાઓ લાં ગામોના બનેલા હતા.

શહેર અથવા રાજ્ય સ્થાપાયા પછી પણ શહેરની અંદર ગામોના પેટાવિભાગો ટકી રહેલા બેવામાં આવે છે. એથેન્સમાં જીની અને રોમમાં જેન્ડીસ કરીને કુટુંબોના જથ્થા હતા; એ પ્રથમ ગ્રામ-સમુદાયો હતા. ઈંગ્લેન્ડમાં પણ આગળના ગ્રામ-સમુદાયના ચિહ્ન તરીકે હજી પણ 'પેરીશો' છે. જીની અને જેન્ડીસ સમૂહો પોતે એક 'ગોત્રના છે જેમ માનતા. રોમની અંદર એક જેન્સનાં માણસો એક જ નામથી ઓળખાતાં હતાં; દાખલા તરીકે ક્લોડીઆઈ, કોર્નેલીઆઈ, વિગેરે. રોમ અને એથન્સ બન્નેમાં તેઓનું દેવાલય પણ એક હતું. એથેન્સમાં જીનીનો મુખી પુરુષ આખા ગોત્રનો અધ્યક્ષ હતો.

હવે ગ્રામ-સમુદાયમાંથી રાજ્ય કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું તેનો આપણે વિચાર કરીએ. ગામ વસ્યા પછી ગામના લોકોમાં ધીમે ધીમે સ્વદેશીપણાનો સંબંધ જોડાય છે. આ સંબંધ રૂઢતે રૂઢતે સમગોત્રત્વના સંબંધની જગા લે છે. સમગોત્રત્વનો સંબંધ નખળો પડવાથી ગામોના એકઠા થવાનું વિશ્વ દૂર થાય છે. અને જે ગામો એકઠા થવાથી શાયદો થતો હોય અગર દુસ્મનોને લીધે તેમ કરતું જરૂર હોય તો ગામોનો જથ્થો ભેગો થતો

જાય છે. આ પ્રમાણે ગામેનો સંયોગ, જ્યાં સુધી સમુદ્ર અથવા પર્વત જેવી કુદરતી હદ આવે છે ત્યાં સુધી વધતો જાય છે. સાર જાદ જમીન પિતૃભૂમિ તરીકે માણસનાં મન ઉપર બહુ અસર કરે છે.

સ્વદેશીપણાના સંબંધથી ગામેનો સંયોગ શક્ય થઈ શકે છે. પણ તે ક્યાં કારણથી થયો? એરિસ્ટોટલ કહે છે કે જે કુદરતી પ્રેરણાથી માણસો કુટુંબકંબીલામાં જોડાય છે તથા કુટુંબો ગામ વસાવીને એકઠાં રહે છે તે જ પ્રેરણાથી તેઓમાં રાજ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ જેમ જુદી જુદી જરૂરીઆતોની તેમને ખબર પડતી ગઈ તેમ તેમ તેઓ એકત્ર થતા ગયા. રાજ્ય માણસને ખોરાક તથા અગ્નિની પેઠે પોતાના નિભાવ માટે જરૂરનું છે. પ્રથમ રાજ્ય કેવળ જીવન માટે આવશ્યક થાય છે, પણ એક વખત હયાતીમાં આવ્યા બાદ તે ઉત્તમ જીવનનું સાધન બને છે. માણસ કુદરતથી જ રાજકીય પ્રાણી તરીકે નિર્માણ થયેલો છે. તેનામાં બીજા માણસોની સાથે સમાગમમાં આવવાની સહજ ઇચ્છા હોય છે. જેમ નદી કુદરતના પ્રભાવથી જ નીચાણવાળા પ્રદેશમાં થઈ, આસપાસનું વરસાદનું પાણી એકઠું કરી, સમુદ્રમાં મળ્યા સુધી અટકતી નથી, તેમ માણસ પોતાના જાતબાંધજોને એકઠા કરી રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યા શિવાય અટકતી નથી. માણસનું આ કુદરતી બળ ભાષામાં રહેલું છે. ભાષાથી તેનામાં વિવેક આવે છે, અને વિવેક એ જ કુટુંબ, ગામ તથા રાજ્યનો પાયો છે. માત્ર જરૂરીઆતને લીધે રાજ્ય તેના ઉપર ફરજિયાત તરીકે આવી પડતું નથી, પણ તે તેની સ્વાભાવિક શક્તિઓ પૂર્ણરીતે ખીલવવા માટે પૂર્વેથી જ નિર્માણ થયેલું છે. રાજ્ય વિના માણસ તદ્દન અપૂર્ણ છે. રાજ્ય તેને અધમતાદૃષી નરકમાંથી ઉગારે છે. રાજ્ય વિના માણસમાં સદ્ગુણો આવતા નથી, અને સદ્ગુણો વિના માણસ નીચ પશુ જેવો રહે તેમાં શું શંકા? માણસમાં જે સાઈ નરસું કરવાની શક્તિ છે તે રાજ્ય વિના વપરાસમાં આવે નહિ. રાજ્ય વિના માણસ સુકાન વિનાનો સુકાની થઈ રહે. માણસને કુદરતે અમુક હદ સુધીની વૃદ્ધિએ પહોંચાડવા માટે સુટો કાઢ્યો છે; અને તે કાર્યમાં રાજ્ય એ જ તેનું સાધન છે. માણસના કુદરતી હઠા સંકુચિત થવાથી રાજ્ય ઉત્પન્ન થતું નથી, તેથી ઉલટું રાજ્યથી જ તે કુદરતી હઠા હયાતીમાં આવે છે. માણસના સ્વભાવના સારા અંશથી જ રાજ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. સોજાતની ઇચ્છા, વિવેકબુદ્ધિ, પ્રજા ઉત્પન્ન કરી પોતાનું નામ અમર રાખવાની પ્રેરણા, રક્ષણ અને નિર્વાહની જરૂરીઆત, અને ધીમે ધીમે ઉત્પન્ન થતી હ્રસ્વ ભાવનાઓ-આને લીધે રાજ્યની હયાતી છે. એરિસ્ટોટલના આ વિચારો મનન કરવા યોગ્ય છે. રાજ્ય હાલ કેટલાએક ધારે છે તેમ અનિવાર્ય અનિષ્ટ નથી, પણ સાંધી શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય-અધારણ છે.

આપણે રાજ્ય તાજે જોટલા બધા વર્ગથી છીએ કે રાજ્ય વિનાનાં માણસોની કેવી ખરાબ સ્થિતિ હશે તેની આપણે કલ્પના પણ કરી શકીએ તેમ નથી. ધડીઆળની શોષ પહેલાં વખત જાણવાની સેટકાને કેટલી મુસ્કેલી પડી હશે એનો આપણને લાંબા વખતના ધડીઆળના પરિચયથી જરાજર ખ્યાલ આવી શકે તેમ નથી. રાજ્ય વિના કાયદો રોઈ શકે નહિ. કાયદા વિના કોઈ માણસ બીજાનો ભરસો કરી શકે નહિ. સારે નીતિની શી આરા? રાજ્ય માટે પહેલી જરૂરીઆત કાયદાની છે.

ગ્રામ-સમુદાયનાં કાળમાં દરેક કુટુંબ માટે ગૃહપતિની ઇચ્છા એજ કાયદો હતી, ને ગ્રામ માટે તમામ ગૃહપતિઓ તથા તેમના મુખીની એકત્ર ઇચ્છા કાયદારૂપ હતી. આર્જાકિતતા ગૃહપતિને તાબે રહેવાથી દરેક જણને શીખવી પડતી. દરેક પુરુષ પોતાના વડવાઓના મુજબ પછી ગૃહપતિ થતો, પણ તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં તેને પોતાના વડવાની સત્તામાં રહીને આર્જાકિતતા શીખવી પડતી. આ પ્રમાણે દરેકને આર્જાકિતતા ગળસુધીમાંથી જ પાવામાં આવતી. તોપણ ગ્રામ-સમુદાયના કાળમાં ગૃહપતિઓને ફાઇ પછુ પુરુષની આજ્ઞા પાળવી પડતી નહિ. ને તેથી ગૃહપતિઓની સભામાં મતભેદ થાય સારે વિચ્છેદ સ્વાભાવિક રીતે થાય એ સ્હેલાઈથી સમજી શકાય તેમ છે. રાજ્ય હદ્ભવ પામે સારે જ ગૃહપતિઓ ઉપર ધીમે ધીમે આર્જાકિતતાની ફરજ નાખી શકાય.

કુદરતનો નિયમ છે કે અમુક નવોન ફૂલ કરતાં પહેલાં તેને માટે બહુ પ્રયાસ લેવાની જરૂર પડે છે. પણ વારંવાર તે ફૂલ કર્યા પછી તે કરવાની ટેવ પડે છે અને ટેવ પડ્યા પછી તે ફૂલ પ્રયત્ન વિના તથા ઇચ્છા વિના પણ યર્ષ શકે છે. દાખલા તરીકે દાર્મોનિ-યમની દરેક કુંચી ઉપર નવા શીખાઈને બહુ સંભાળથી આંગળીઓ મૂકવી પડે છે, પણ ઉ-સ્તાદ કાંઈ પણ પ્રયાસ કર્યા વિના, તથા ખીજ બાજતો ઉપર પોતાનું ધ્યાન રોકાયેલું દોના છતાં, પોતાની આંગળીઓ થોડ્ય કુંચીઓ ઉપર મૂકે છે. તેની આંગળીઓ પોતાની મેજ કામ કરતી હોય એમ દેખાય છે. કેટલાએક વિચારકો માને છે કે પ્રથમ પાચનક્રિયા પણ માણસોને પ્રયાસથી કરવી પડતી, પણ ટેવથી હાલ વગર ઇચ્છાએ તે ક્રિયા સ્વતઃ થઈ શકે છે. તેવી જ રીતે અમુક ક્રિયા નિરુપયોગી તરીકે છોડી દીધા પછી અત્યંત પ્રયાસથી જ તે ક્રિયા ફરી બની શકે છે. માણસો પ્રથમ ઢોરોની માફ પોતાના કાન હલાવી શકના, પણ યુગો થયાં તે ક્રિયા નિરુપયોગી તરીકે છોડી દીધેલી હોવાથી હાલ તે બની શકતી નથી, તોપણ કેટલાએક વિદ્વાનો અતિપ્રયાસથી તે ક્રિયા કરી શકે છે. ઇચ્છાના ઉપરાઉપરી વ્યાપારથી ટેવ બધાય છે, અને એક જમાનાની ટેવ બીજા જમાનાને વારસામાં મળે છે. આપણામાં કહેવત છે કે ‘બાપ તેવા બેટા ને વડ તેવા ટેટા.’ એક જમાનાનાં માણસો જે ક્રિયા બહુ પ્રયાસથી શીખી શકે છે તે બીજાને સદજ થઈ જાય છે. કુદરતના આ નિયમથી જ ઉત્તરોત્તર જિદ્દ ધઈ શકે છે. આપણા આપદાદાઓએ શીખેલું આપણને જરી શીખવું પડતું નથી, તે તો આપણા બંડારમાં છે જ. તે બંડારમાં વધારો કરવાનું કાર્ય જ આપણે કરવું પડે છે.

* સર હેનરી મેનના મત પ્રમાણે પ્રથમ ગૃહપતિતાબાનું કુટુંબ હતું. પણ મેક-લેનન કહે છે કે પ્રથમ એક સ્ત્રી ધણી ધણી કરતો, ને તે વખતે સ્ત્રી અને તેનાં છોક-રાંનું જ કુટુંબ બનતું. રફતે રફતે એક સ્ત્રી એક કુટુંબના પુરુષોને પરણવા લાગી. બધા બાઈ વચ્ચે એક સ્ત્રી હોય સારે સૌથી મોટો બાઈ પ્રથમ જન્મેલાં છોકરાનો દાવો કરે. એમ થતાં થતાં એક-સ્ત્રી-એક-પુરુષનું ઘોરણ દાખલ થયું. કુટુંબની પ્રથમ સ્થિતિ શી હતી તેને પ્રસ્તુત વિષય સાથે સંબંધ નથી. આપણે એટલું જ યાદ રાખવાનું છે કે કુટું-બોના સંયોગથી ગ્રામ બધાય છે, અને ગ્રામ-સમુદાયોના સંયોગથી રાજ્ય હદ્ભવે છે.

તેટલા માટે માણસો ને ને ઉપયોગી બાબતો ગ્રહણ કરેછે તે તે તેમનો ખર્ચનો થતી જાય છે કુટુંબ કરતાં ગ્રામ-સમુદાય વધારે ઉપયોગી છે તેથી તે પ્રાપ્ત કર્યા પછી ફરી માણસો ગામ છોડી કુટુંબની સ્થિતિમાં પડતાં નથી, તેમજ તેઓ રાજ્ય સંપાદન કર્યા પછી પાછા ગ્રામ-સમુદાયમાં વિખાઈ જતા નથી, તથા કુટુંબમાં શીખેલી આગાંકિતતા વિચારી જતા નથી. આ આગાંકિતતા રાજ્યને માટે ખાસ જરૂરી છે. ગ્રીકના શ્રેષ્ઠ તત્ત્વજ્ઞાની પ્લેટો તથા એરિસ્ટોટલ અને કહેછે કે મનુષ્ય ઉપર રાજ્ય ચલાવવું એ ઘણું જ મુશ્કેલીવાળું કામ છે, કારણ કે ત્યારે હજી રાજ્ય લગભગ નવીન હતું, અને લોકોમાં હજી આગાંકિતતાની ટેવ નેવી નોંધ્યે તેવી નહોતી. સોક્રેટિસનું જીવનચરિત લખનાર ઝીનોદોન પણ પ્લેટો તથા એરિસ્ટોટલના મતને પુષ્ટિ આપેછે. ધણા કાળ થયાં રાજ્યતાએ હોવાથી આપણે રાજ્યની મુશ્કેલીઓ લગભગ ભૂલી ગયા છીએ. પૂર્વ કાલમાં રાજ્યના સારા નરસાપણાં કરતાં કાણુની વધારે જરૂર હતી. અલખતાં ખરામ રાજ્ય કરતાં સાફ રાજ્ય વધારે સાફ છે, પણ અરાજ્ય કરતાં ગમે તે પ્રકારનું રાજ્ય વધારે સાફ છે બગીરથ પ્રયત્નથી લોકોની આગાંકિતતા સંપાદન કરવી એ કાર્ય પ્રથમ રાજ્યને સાધવાનું હતું આગાંકિતતાનો શો ઉપયોગ કરવો એ તે વખતે બહુ તપાસવા જેવું નહોતું. રાજ્યે તે વખતે લોકોના તમામ જીવન ઉપર દેખરેખ રાખવાની હતી. ધર્મસંરચા તથા રાજ્યસંરચા તેટલા માટે એક જ હતી. તે વખતે જુદાં જુદાં ખાતાં વચ્ચે વહેંચણી કરી શકાય તેમ નહોતું, કેમકે ધર્મ-શુરુ એક વાતનો ઉપદેશ કરે ને રાજ્ય ખીંચ વાતનો ઉપદેશ કરે તો આગાંકિતતા જાળવી શકાય નહિ તે રાજ્ય ચાલે નહિ. માટે રાજ્યની શરૂવાતમાં આપણે એક જ પુરુષને રાજ્ય અને ધર્મશુરુ કામ કરતો નોંધ્યે છીએ. લોકોને ધાકમાં રાખવા સાફ રાજ્યસત્તા તથા ધર્મ બંનેની મદદ લેવાતી. તે વખતે પાપ તથા રાજ્યદંડ વચ્ચે બેઠ પાડવામાં આવ્યો નહોતો. સમાજમાં રીવાજો ઉત્પન્ન કરવા માટે લોકોનું તમામ જીવન રાજ્યસત્તા નીચે રાખવામાં આવ્યું હતું. પૂર્વાપર રીવાજ દૃઢીભૂત થવાથી વૃક્ષાંશના કરતાં કાયદો વધારે હતો એથી સ્વતંત્ર વિચારને અટકાયત થતી ખરી, પણ તે અટકાયત મનુષ્ય-સુધારાનું કોઈકું ધડવા માટે તથા પ્રાચીન માણસોના બમતા મન અને નિરંકુશ જીવનને એક ચીલામાં ચાલતા કરવા માટે જરૂરી હતી. દાસત્વનો યુગ પ્રથમ પસાર કર્યા પછી જ પ્રજા સ્વતંત્રતાને માટે લાંબક ચાલે. પ્રાચીન રાજ્યો વેપારવિરુદ્ધ જાહેર કરતાં તે આ ઉપરથી સ્વેચ્છાથી સંમત થકારો. તેઓ વેપારને ખીંચાડવું ખીંચ ગણતાં. પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ અને વેપારવિરુદ્ધ પોતાની લાગણી બતાવેછે. ડાક્ટર આરનોલ્ડ કહેછે કે "ઈજિપ્તના પ્રાચીન ધર્મશુરુઓ તથા હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન બ્રાહ્મણો લોકોને સમુદ્રનો પરિચય કરતા અટકાયત હતા, અને ખલાસીનો ધંધો કરવાથી ઉચ્ચ વળતું પુરુષો બ્રહ્મ યાચે એમ જાહેર કરતા હતા. આમ કરવામાં તેમનો હેતુ હતો, મનુષ્ય-જાતના સુધારાનું મોઢામાં મોઢું સાધન સમુદ્ર છે માટે (પોતાનું મદદરત જાળવી રાખવા માટે) પ્રાચીન શિષ્ટ પુરુષો સમુદ્રને ધિક્કારને પાત્ર ગણતા. " પણ આરનોલ્ડનું આ કહેવું જુનાં રાજ્યોને લાગુ પડતું નથી. ને મનુષ્યસ્વભાવ હાલનાં રાજ્યો કામે લગાડેછે તેજ પેદા કરવાનું કામ પ્રાચીન રાજ્ય ઉપર આવી પડ્યું હતું. બધી પ્રજા એક સરખીરીતે વર્તે એવી સ્થિતિ તેને સંપાદન કરવાની હતી. તે માટે એક ખીજાનું અલક્ષ્ય અનુકરણ કરવાની મનુષ્યની ટેવ તેને અડૂ ઉપયોગી હતી. પણ ધરદેશ સાથે પરિચય થવાથી આ અનુકરણ

ના નિયમમાં મોટું વિદ્ય આપી પડે. પ્રાચીન રાજ્યને પ્રજામાં દૃઢ રીવાજો પેદા કરવાના હતા. પરદેશીઓ તે રીવાજો ઉપર અસર ન કરે તે માટે જોઈતાં પગલાં લેવાની જરૂર હતી.

આમસમુદાયમાંથી રાજ્ય કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું તે સામાન્ય રીતે જતાવ્યા પછી અહીં હું ન સંજોગોને લીધે રાજ્ય પ્રથમ દયાતીમાં આવ્યું તેમાંના બે વિષે ખાસ ચોટું કહેવા માગું છું. તે બે નીચે પ્રમાણે:—(૧) સ્વરક્ષણની આવશ્યકતા, (૨) મધ્યસ્થળમાં આવેલા કોઈ દેવાલયની કીર્તિ. આમ-સમુદાયને શત્રુઓથી પોતાનું રક્ષણ કરવાની જરૂર પડે છે. થુકીડીડીઝ કહે છે કે આ રક્ષણ આમ-સમુદાયો પોતે કરી શકતા નહોતા. આધુનિક મુસાફર મી. ચોલેસ પણ તેણે મેક્સિકોના ટાપુમાં જોયેલા આમ-સમુદાયની તેવી જ રીતિ વર્ણવે છે. આમ-સમુદાયો તેટલા માટે પાસેના પર્વત ઉપર કિલ્લો બાંધતા ને ત્યાં બચતા વખતમાં આત્મરક્ષણ માટે જતા. કિલ્લાની આસપાસ રહેતે રહેતે શહેર વસ્યું. ઉપર કહી જવામાં આવી ગયું છે કે મનુ શહેર પર્વત તથા તે ઉપરના કિલ્લા પાસે રાખવાનું લખે છે. એથેન્સ, થીબીઝ, અને રોમ શહેરો પર્વત પાસે વસાવવામાં આવ્યાં હતાં. કાર્કિયાવાડનું જીનાગઢ તથા મદારાષ્ટ્રનું સતારા પણ તેવાં જ શહેરો છે. એક વખતે રાજ્ય શરૂ થયું એટલે પછી તે ટકી શકે માટે રહ્યું તેનો ખુલાસો કરવો મુશ્કેલ નથી. ‘જીવનવિગ્રહ’માં રાજ્ય બીજા તમામ સાંસારિક બધારણોને દસવી દે છે. ‘યોગ્યતમની અવસ્થિતિ’નો નિયમ ઇતિહાસને બેશક લાગુ પડે છે. બલિષ્ઠ જન્મ અને તેમ દુર્બલમાં દુર્બલનો નાશ કરે છે, એટલે કાલે કરીને બલિષ્ઠ જ જીવવા પામે છે. દરે કોઈ પણ સાંસારિક સંસ્થા કરતાં રાજ્ય બલમાં વધે છે, તેથી રાજ્યનો કોઈ બીજો સંસ્થાથી નાશ થતો નથી, પણ બીજોનો રાજ્યથી થાય છે.

પ્રાચીન લોકો દેવોને પોતાના રક્ષણકર્તા માનતા પોતાના દેવો શત્રુના હાથમાં ન જાય ને પોતાના રક્ષકનું રક્ષણ થાય તે માટે તેઓ ટેકરી અને ખડકો ઉપર પોતાનાં દેવાલયો બાંધતા. આથી દેવનું રક્ષણ થતું એટલું જ નહિ પણ પોતાનું પણ થતું; ને રક્ષણ આપનાર તરીકે તે દેવ પ્રસિદ્ધ થવાથી બીજા આમ-સમુદાયો પણ ત્યાં ભેગા થતા આ પ્રમાણે સામાન્ય દેવોની માન્યતાથી આમ-સમુદાયોનો સંયોગ વધારે રહેવાઈથી પ્રાપ્ત થતો. એથેન્સના રાજ્યની સ્થાપના વિષે થુકીડીડીઝ લખે છે તે અહીં ઉતારો કરવા યોગ્ય છે:—

“કેકોપ તથા પ્રથમ રાજાઓના વખતથી તે થીસીઅસના રાજ્યસમય સુધી, એથેન્સ આમ-સમુદાયોમાં વહેંચાયેલું હતું. દરેક આમ-સમુદાયનું સમાચારના તથા અધિકારી-મંડલ જુદું હતું. બચતા વખત વિના તમામ લોકો રાજાના તાબાની સમામાં એકઠા થતા નહિ, પણ પોતપોતાનાં કામો ચલાવતા, અને પોતપોતાનાં ગામોમાં ભેગા મળી મસલત કરતા. કોઈવાર તેઓમાંના કેટલાએક તેની (રાજા) સામે યુદ્ધ પણ કરતા, દાખલા તરીકે યુમોલોનસની સરદારી નીચે ઇલીઝીઅન લોકોએ ઇરેકથીઅસ સામે યુદ્ધ કર્યું હતું. પણ બ્યારે થીસીઅસ ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે તે હુશીઆર તથા બળવાનુ રાજા હોવાથી તેણે દેશના રાજ્યકારોઆરમાં જે સુધારા કર્યા તેમાં જુદી જુદી સમાઓ અને કારોબારી મંડલ કાઢી નાખવાનો પણ સુધારો દાખલ કર્યો, અને હાલના શહેરમાં એટ્રિકાના વતનીઓને ભેગા કરી તેમની એક સમા સ્થાપી તથા તે માટે એક સમા-સ્થાન બંધાવ્યું. તેઓની રાજી તો પોતાની જમીન ઉપર રહી, પણ તેણે તેમને પોતાના મુખ્ય શહેર તરીકે એથેન્સ ઉપર જ આધાર રાખવાની ફરજ પાડી, અને ત્યારથી તેઓ સૌનાં નામ, લાંબા શહેરીઓ

તરીકે દાખલ થયાં. આ પ્રમાણે એક મોટું શહેર અથવા રાજ્ય ઉત્પન્ન થયું. ધીસીઅમે પોતાના વંશજોને તે વારસામાં આપ્યું, અને તેના વખતથી આજ સુધી એધોની દેવીના માનમાં સ્ત્રીનોષ્ટ્રક્રીઆ અથવા ગ્રામ-સમુદાયોના સંયોગને રાજકીય તહેવાર એધોનીઅન લોકો નિયમસર પાળે છે.”*

આ અવતરણ ઉપરથી જોવામાં આવશે કે એટ્રિકામાં પ્રથમ ગ્રામ-સમુદાયો, અહીં તહીં પોતાનાં રક્ષણ તથા ઉપાસના માટે એકાઠા થતા હતા. અને બંધના વખતમાં જ રાજ્ય ઉપર આધાર રાખતા હતા. તેઓએ ધીમે ધીમે ગ્રામ-સમુદાયનું બંધારણ છોડી આપ્યું ને એક રાજ્ય કબૂલ રાખ્યું. મિઝોપોલિસનું રાજ્ય અથવા શહેર ઇયેમીનોનડાસની સરદારી નીચે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૭૦ માં સ્થાપવામાં આવ્યું હતું એ અગાઉ કહેવામાં આવી ગયું છે. તે સ્થાપવાનો હેતુ સ્પષ્ટરૂપે દર્શાવવાનો હતો.

રાજ્યના પ્રથમ સ્વરૂપ વિષે મારે અહીં એટલું જ કહેવું બસ છે કે તે સ્વરૂપ એવું હતું કે તેમાં સર્વ જુદા જુદાં રાજ્યસ્વરૂપો ખીજરૂપે આવી જાય છે. સમાજને સર્વોપરી રાજ્ય હતો. આપણે હોમરના ગ્રંથો ઉપરથી કહી શકીએ છીએ કે રાજ્ય તે વખતે સ્વતંત્ર રાજકર્તા નહોતો, પણ તે પોતાની સાંસારિક કન્ય સ્થિતિને લીધે પ્રથમ સ્થાન બોગમતો હતો. મનુમાં રાજ્યને દંડ કરવાનું લખ્યું છે તે આ જૂનકાળની સ્થિતિ ગ્રંથે છે. રાજ્યનાં ત્રણ કર્તવ્ય હતાં, ધાર્મિક, સામાયિક અને ઇનસારી. હોમરમાં રાજ્ય જ મુખ્ય અધ્યવૃત્તિ તરીકે પ્રથમ પોતાને દાખે કરે છે, હિંદુસ્થાનમાં આ કાર્ય આદ્યજ્ઞના દાસમાં તેમના વિશેષ જ્ઞાને લીધે ખાજીયાથી આવ્યું એમ અનુમાન થઇ શકે છે, કેમકે હું આગળ કહી ગયો છું કે આદ્યજ્ઞોને કેટલીએક વાર ક્ષત્રિયો ગુરુમંત્ર હતા હતા વળી પૈદિક કાળમાં યાત્રિઓ હતી નહિ. મુખ્ય અધ્યવૃત્તિ હોવા ઉપરાંત રાજ્ય લસ્કરને સેનાપતિ હતો. પણ યુદ્ધસમયે પણ રાજ્ય આપખપસારી નહોતો. તેને વૃદ્ધ અને ડાહ્યા માણ્યોની સમા માથે મસલત કરવી પડતી, ને સભામાં સર્વ લોકોને આવવાની તથા પોતાનો મત પ્રદર્શિત કરવાની છુટ હતી. આપણે મનુમાં પણ રાજ્યને સમા બોલાવતો જોઈએ છીએ. જો કે સભાનું કર્તવ્ય તે વખતે મરી ગયું હતું છતાં મૂળ બંધારણ કહી રહ્યું હતું. આ પ્રમાણે ઉત્તમ પુરુષોની સલાહ લેવાતી ને લોકો પણ પોતાની લાગણી જાહેર કરતા. શાન્તિને વળને પણ રાજ્ય, સમા તથા લોકોનો પરસ્પર સંબંધ તેવો જ હતો. રાજ્ય ઇનસારનું કાર્ય પણ કરતો. દેવના કે-સલાઓ અથવા હુકમનામાઓથી રાજ્ય અર્જુનો હતો એમ મનાવું, અને લોકો તે કે-સલાઓ મદણ કરતા.

ટ્રેકામાં, ઇલિબિજ લોકોમાં સામાજિક કરાર થવાથી રાજ્યની ઉત્પત્તિ થઇ નથી. શાન્ત્ય પરમેશ્વરે માણસને તૈયાર કરી આપ્યું નથી. રાજ્ય ઈશ્વરના ધરથી આંદ લઈ આવ્યો નથી. તેમ અધિક માણસે હુકમ કરી, કાષ્ઠ બાંધી રાજ્ય ઉત્પન્ન કર્યું નથી. પણ પરમેશ્વરે માણસમાં જ સક્તિ મૂકી છે તેના પ્રભાવે કરીને માણસ પોતાની જરૂરીઆત મૂરી પાડવા માટે રહેતે રહેતે વિવાદનું ધોરણ દાખલ કરે છે, કુટુંબો ઉભાં કરે છે, ધણાં કુટુંબો ભેગાં

યહ ગામ વસાવેછે અને મામ-સમુદાયો ભેગા યહ રાજ્ય ઉભું કરેછે. રાજ્યમાં જ તેની શક્તિ પૂર્ણતા પામેછે. રાજ્ય મતુષ્યના કષાળમાં લભેલું અનિષ્ટ નથી પણ સર્વથા ધૃષ્ટ છે. પ્રથમ રાજ્ય રાજ્ય ચલાવેછે, તે માત્ર ઉત્તમ કુટુંબનો અંગણી પુરુષ હોય છે. તે સ્વતંત્ર નથી. તેને ઉત્તમ કુટુંબીઓની સમાની સલાહ તથા લોકોની મરજી અનુસરી વર્તવું પડેછે, આ રાજ્યસ્વરૂપમા રાજ્યનાં પાછળથી થયેલાં વિવિધ સ્વરૂપો બીજરૂપે સમાયલાંછે. લોકોની દૃઢ આશાકિતતા સંપાદન કર્યા પછી જ રાજ્ય સ્વતંત્ર થાયછે, ને રાજ્ય વૃદ્ધિ પામેછે. આશાકિતતાની ટેવના પાયા ઉપર જ પાછળથી સ્વતંત્રતા સ્થાપી શકાય.

[સમાપ્ત.]

આર્યબાલબોધપત્રિકા.

(ભભેલું.)

(અનુમંદન પૃષ્ઠ ૨૧૭ થી.)

૨.

પ્રિય બાલકો,

પ્રાતઃસંધ્યામાં જે ગાયત્રીમંત્ર જણાય છે તે સંબંધે આપણે ગયા માસથી વિચાર કરવા માંડ્યો છે. તેમાં પ્રથમ તો સ્તુતિઃ એ શબ્દ લીધો હતો, અને એ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતાં આપણા મનમાં શું શું વિચાર ઊઠવા લેખા, શી શી ભાવનાઓ ખડી થવી લેખા તે લેખું હતું. આજ એ જ મંત્રમાંના મૂર્ધન્યઃ એ શબ્દો લઈ તેપર કાંઈક વિચાર કરીશું. બૂલોક, શુવસોક, અને સ્વસોક એવા ત્રણ લોક કલા છે. એ લોક કેવા છે તે વિશે કાંઈક જણવું લેખા. વળી એ બધામાં બૂલોક શું છે તે જણવાની વિશેષ જરૂર છે; કારણ કે આપણે જે લોકમાં હાલ રહીએ છીએ તે એ જ છે. આપણા આચારવિચારને એ લોક સાથે બહુ ઘાડો સંબંધ છે. તદ્દપર્યંતે એ લોક સાથે આપણને દેખીતો જ બહુ ઘાડો સંબંધ છે. એ લોકથી, આપણે કાંઈ કેવલ અણુજણુ તો નથી જ, પણ આપણે એ વિષે જેટલું જાણીએ છીએ તેટલું જ જાણ નથી. આપણી આસપાસ આપણને સૃષ્ટિ લેખા છે છીએ તે એ લોકની જ છે, એ સૃષ્ટિ બહુ સુંદર હોવાથી ધણીવાર આપણને તે આનંદ આપેછે. સવારના પહોરમાં સૂર્યના પ્રકાશથી આપણામાં જણે વીર્યની વૃદ્ધિ થતી હોય એમ જણાય છે, અને આખો દિવસ કાર્યમાં ગૂંથાયલા રહેવા માટે જે શક્તિની જરૂર છે તે તાજ થતી લાગે છે. આથી જ સૂર્યના પ્રકાશથી આનંદ થાય છે. વળી મધ્યાહ્નકાળે રીતલ વૃક્ષોની ઊંચામાં જઈ ઊભા રહીએ છીએ તો જરા આરામ મળે છે; અને તાજ થતા હોખા એમ લાગેછે. એ પણ આનંદ જ આપેછે. એથી સુખ થાય છે; કારણ કે સવારના કાર્યના ધમથી આપણને કાંઈ વિસામો મળેછે. રાત્રિ થતાં આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં જણાય છે કે અસંખ્ય તારાઓ ઝળઝળ રહ્યા છે, અને જે શાંતિ તેઓ અનુભવતા હોયછે તે અનુભવવા લાં તેડવા આપણને ધસારત કરતા હોય એમ જણાય છે. કેટલીક વાર તો આખી સૃષ્ટિમાં કાંઈ ઉત્પાત ચાલી રહ્યા હોય એમ લાગે છે: પવન પુકાય છે, વાવાઝોઠાં વાયછે, અને વરસાદની ઝડી પડી રહી હોય છે. એથી પણ આપણને તે!

આનંદ જ યાય છે. કારણ કે સૃષ્ટિનો આ ઉત્પાત પણ આપણી આંતર શક્તિઓને ઉત્તેજિત કરે છે. એમ યતાં આપણા વીર્યની વૃદ્ધિ યાય છે, અને જીવનરૂપી ઝલકામાં આપણું કર્તવ્ય કરવાનું આપણું સામર્થ્ય વધું ફેલાય છે. હું ધારું છું કે આવા અનુભવ બાલપણમાં સર્વ કોષને યાય છે; અને તે વખતે એ બધું જોઈ, આપણને એમ પણ યાય છે કે, આ દુનિઆંધી પર એવું કાંઈક છે. અને તે શું છે તે જાણવાની ઇચ્છા પણ યાય છે, છતાં તે આપણે જાણી શકતા નથી. જીવન બહુ વઢાણ લાગે છે, પણ તેની જ સાથે એમ પણ લાગે છે કે, એ જીવનના કરતાં પણ વિશેષ પ્રિય એવું ખીજું કાંઈક છે. એ કાંઈક છે, અને છે તે પણ કાંઈક અદ્ભુત સૌંદર્યવાળું છે, એમ લાગ્યા વિનાં રહેતું નથી; છતાં તે શું છે તે સમજાતું નથી. એ કાંઈક તે બુલેંક (અંતરિક્ષ) અને સ્વર્ગલોક સંબંધી છે. એ શું છે તે જાણવાનો માર્ગ એક જ છે. તે એ કે, આ લોકમાં આપણે આચાર શુદ્ધ અને આપણા વિચાર શુભ હોવા જોઈએ. કારણ કે હજી આપણે હ્રદય લોકમાં રહેવા યોગ્ય થયા નથી.

યદપિ એ હ્રદયલોક વિષે હજી આપણે કાંઈ જાતિ-અનુભવથી જાણી શકીએ એમ નથી, તદપિ જેઓએ તેમનો જાતિ-અનુભવ મેળવ્યો છે તેમના કહેવાપરથી એ વિષે કાંઈક જાણી શકીએ છીએ ખરા. એવા અનુભવીઓએ વિષે શું કહે છે, તેનો સાર અહીં આપ્યો છે. જે વાત આપણે જાણીએ છીએ તે વાતપરથી એ નહિ જાણી વાતપર જતાં સમજવાનું સહેલું પડશે. તમે એટલું તો જાણો છો કે, પદાર્થવિજ્ઞાનીઓ કહે છે તેમ, અહીં જે કાંઈ છે તે બધું જડ પદાર્થનું બનેલું છે. એ જડ પદાર્થ ત્રણ સ્થિતિમાં રહી શકે છે: પાર્થિવ (નક્કર), પ્રવાહી, અને વાયુ. પદાર્થવિજ્ઞાનીઓ આટલે સુધી તો આવે છે, પણ એક વાત તેમનામાંના ધણાને હજી સમજાઈ નથી, અને તેથી તેઓએ હજી સ્વીકારી નથી. તે એ છે કે પદાર્થમાત્ર છે તે જીવની ઉપાધિ છે; અર્થાત્ દરેક પદાર્થમાં જીવ રહેલો છે. એ જ જીવ વિષે ગયા પત્રમાં આપણે કાંઈક વિચાર કીધો છે. એ જીવ ઈશ્વરનો જ અંશ છે, અને તે આખી સૃષ્ટિમાં વ્યાપી રહ્યો છે. કોઈ સ્થળ એવું નથી કે જ્યાં જીવ ન હોય. પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં કહ્યું છે કે પદાર્થમાત્ર સૂક્ષ્મ પરમાણુઓના બનેલા છે. સંઝીન (પાર્થિવ) પદાર્થમાં એ પરમાણુ જાણે એક ખીજાપર બહુ સ્નેહ રાખતા હોય, અને તેથી એક ખીજાનો વિયોગ સહન કરી શકતા ન હોય, તેમ એક ખીજા સાથે બહુ સ્નેહથી વળગી રહે છે. તેથી તેઓ એક ખીજાસાથે આ પ્રમાણે જોડાઈ રહે છે તે ઈશ્વરની જ એક શક્તિ છે. પ્રવાહી (આપ્ય) પદાર્થમાં એ પરમાણુઓ એકબીજાને એટલા બધા વળગી રહેતા નથી, અને એકબીજાપર યદને આમ તેમ ગળ્યાં કરે છે. એ ક્રિયા તેઓ બહુ સહેલથી અને ઝડપથી કરે છે. જાણે એ પરમાણુઓ એકબીજાની દરકાર ન રાખતા હોય તેમ એકબીજાથી આધા જતા જાય છે. એમ કેમ ? જે ઈશ્વરી શક્તિ પાર્થિવ પદાર્થના પરમાણુઓને જોડી રાખે છે તે શું એમાં નથી ? તેમાં આને આમાં ફેર કેમ ? શું એ શક્તિ પ્રવાહી પદાર્થમાં છે જ નહિ, અથવા છે તો નખળા યી ગઈ છે ! છે શું ! એ શક્તિ અહીં પણ છે તો ખરી, પણ એ રીતે પોતાની ક્રિયા દી જ રીતે કરે છે, અને તેથી જ તે જુદી જ શક્તિ હોય એમ લાગે છે. જે કામ પ્ર-

વાહી પદાર્થોને કરવાનું છે તે, પાર્થિવ પદાર્થને ને કામ કરવાનું છે તેથી જુદું જ છે. આ જુદી જુદી વસ્તુઓને પણ આ દુનિઆમાં કાંઈ કરવાનું છે એ વિચાર કદી તમને નવો લાગશે; પણ તમે એટલું તો જાણો છો કે દરેક વસ્તુ કાંઈને કાંઈ ઉપયોગની છે. ને એ વાત નવી લાગતી હોય તો જરા ધ્યાન આપી તમારી આસપાસ ને કાંઈ યાચ છે. તેનો વિચાર કરો. ને ને ક્રિયા યાચ છે તેપર ધ્યાન આપી જુઓ અને પછી તેપર વિચાર કરો. સહિતો આવી રીતે વિચાર કરતાં તમને સમજશે કે ગમે તેટલી નહાની અને ન-જીવી દેખાતી વસ્તુઓ પણ કાંઈક ઉપયોગ છે, તેને પણ અહીં કાંઈ કરવાનું છે. વળી તેને ને કરવાનું છે તે એવું છે કે તે જ કામ ખીજથી તેવું જ યઈ શકે નહિ. કારણ કે એ દરેકમાં જો જીવ રહેલો છે, તેની શક્તિ એ દરેકમાં જુદા જુદા પ્રકારની છે. આપણામાં પણ એમ જ છે. આપણા બધામાં પણ એ જ જીવ રહેલો છે, પણ આપણા દરેકમાં તે જુદો જુદો જણાય છે, કારણ કે આપણા દરેક ને કાંઈ કરવાનું છે તે જુદું જુદું છે. આપણા દરેકના સ્વધર્મ (કર્તવ્ય) જુદા છે. હવે એક કોઈ વાયુ-પદાર્થ લઈ તેને તપાસી જુઓ. એ વાયુ-પદાર્થ સાધારણ રીતે કોઈપણ રંગ વિનાના હોય છે. એટલે તેમાં અને વાયુમાં કાંઈ ફેર હોય એમ લાગતું નથી. તેથી આપણે કાંઈ રંગીનવાયુ પદાર્થ લો. આવો રંગીન વાયુ પદાર્થ લઈ તપાસશો તો જણાશે કે તેનો સ્વભાવ જ આવો છે કે તેને હવામાં છુટો મૂકતાં તે બધે પ્રસરી જશે. વળી ખીજે એટલો જ અને એ વાયુ લઈને તેને એક નહાની શીશીમાં ભરશો તો તેમાં પણ તે ભરી શકશે. એ શીશીનો બૂચ મજબૂત બાંધી રાખો તો, એટલો બધો ઓરડો ભરાઈ જાય તેટલો વાયુ એ નહાની સંરખી શીશીમાં ભરી શકશે. પણ આ સ્થિતિમાં રહેવું તેને ગમતું નથી. ને એ શીશીને એક સોપની અણી નેટલું ઢાણું પાડશો તો જણાશે કે યોડીવારમાં એ બધો વાયુ બહાર નીકળી જઈ આખા ઓરડામાં પ્રસરી જશે. આ પદાર્થના પરમાણુઓને એક ખીજપર બિલકુલ રોક ન હોય એમ જણાય છે. તેથી જ તેઓ એક ખીજથી છુટા પડી જવા, દૂર જવા પ્રયત્ન કરે છે. તેમને સીસીમાં ગોંધી રાખવા માટે તેટલા જ સાર, તે સીસીનો બૂચ બહુ મજબૂત રાખવો પડે છે. અહીં પણ ઈશ્વરી અંશ તો જીવરૂપે છે જ, પણ એ જીવનો સ્વભાવ અહીં ને છે તે પાર્થિવ પદાર્થના જીવ કરતાં તદ્દન ઉગ્રટો જ જણાય છે. આ પ્રમાણે એક જ જીવની જુદી જુદી ક્રિયા-સ્પુરણા-ને લીધે જ પદાર્થ ત્રણ સ્થિતિમાં રહી શકે છે. એ સ્થિતિ-તર એક જ જીવની જુદી જુદી ક્રિયાને લીધે યાચ છે.

ઉપર ને ત્રણ લોક ગણાવ્યા છે તેમાં પણ કાંઈક આવો જ એવ છે. ઈશ્વરની શક્તિ એ ત્રણે લોકમાં વ્યાપી રહી છે, પણ એ દરેકમાં તે જુદી જુદી ક્રિયા કરે છે. તેથી જ એ ત્રણે લોક પણ એક એકથી જુદા કહેવાય છે. તેથી જ વળી એ ત્રણે લોક જુદા જુદા પદાર્થનાં બનેલા કહેવાય છે. આમ કહેવાનું કારણ છે કે એ પ્રમાણે તેમનો વિચાર કરવો સુગમ પડે છે, પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે, પદાર્થ બધે એક જ છે; પણ તે હારા ઈશ્વરની શક્તિ જુદે જુદે રૂપે 'સ્પુરે' છે માટે પદાર્થ પણ જુદા જુદા હોય એમ લાગે છે. બરફ, પાણી, અને બાફ એ પદાર્થ એક ખીજથી જુદા દેખાય છે છતાં 'સ્વરૂપે' તો એક જ છે. કારણ કે એ બધાં પાણીનાં જ રૂપાન્તર છે, તેમની ક્રિયા જુદી જુદી છે. એ ત્રણે લોક

ઉપરાંત ખીજ લોક પણ છે. એ બાકીના લોક સાથે સરખાવતાં આ ત્રણલોક સ્થૂલ દેખાય છે, માટે એ સ્થૂલ પણ કહેવાય છે. કારણ એટલુંજ કે એ ખીજ લોકમાં જે પદાર્થ રહેલો છે તે એ ત્રણ લોકના પદાર્થથી સૂક્ષ્મ છે, અને તેથી જ એ ત્રણલોકમાં જીવ લાંબા પદાર્થદ્વારા બહુ સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ કરી શકતો નથી; જીવનું ચક્રરણ છૂટથી ધર્ષ શકતું નથી. આ બાબત જેમ જેમ વિચાર કર્યો અને ઊંડા ઉતર્યો તેમ તેમ સમજાતું જશે કે, એક લોકમાં જ અનેક પ્રકારના પદાર્થ રહેલા છે. હાલ આપણે એ ઉપલા લોકનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે આ ત્રણ લોક બધાં મુખી બરાબર સમગ્ર નહિ, લાંબા સુધી તેમનો વિચાર ધર્ષ શકતો નથી. વળી એ ત્રણલોકના પદાર્થ પણ જે જુદા જુદા પ્રકારના છે તે બધાનો પણ વિસ્તારથી વિચાર કરવાની હાલ જરૂર નથી. એટલું જ યાદ રાખવું. બસ છે કે, એવા જુદા જુદા પ્રકારના પદાર્થો છે. વળી સ્વલોકના પણ એ ભાગ પાડવાથી તેની સ્પષ્ટતા વિશેષ થશે. એમાંનો એક ભાગ ખીજ કરતાં પર છે, સૂક્ષ્મ છે.

આગળ ચાલતાં પહેલાં હજી એક ખીજ વાત સમજી રાખવાની છે. એ વાત સમજાવી જરા અધરી છે, પણ જરા વિચાર કરતાં તે સમજશે. તમે જાણો છો કે ઈશ્વરી શક્તિ, જીવ, આપણામા પણ છે. પણ હાલમાં એ શક્તિ આપણામાં એવી રીતે સ્ફુરતી નથી કે જેથી તે તરત ઝાળખાઈ આવે. માટે આપણે જે કરવાનું છે તે એ છે કે, એની સ્ફુરણા વિશેષ યાવ એમ કરવું. પ્રથમ તો એ જીવને આ ત્રણ લોકમાં બરાબર સ્ફુરતાં રીખવું જોઈએ, એ ત્રણલોકમાં બરાબર રીતે સર્વ ક્રિયા કરતાં રીખવું જોઈએ. આટલા માટે એ જીવ પોતાની આસપાસ ત્રણ ઉપાધિઓ-દેહો-ઉપજીવી લે છે. એમાંની પહેલી ઉપાધિ સ્વલોકના પદાર્થની બનેલી છે. એ ઉપાધિનો ઉપયોગ એ છે કે તે દ્વારા જીવ સ્વલોકમાં બંધાર કરી શકે. બીજી ઉપાધિ સ્વલોકના નીચલા ભાગ અને જીવલોક એ બે લોકના પદાર્થની બનેલી હોય છે; અને ત્રીજી ઉપાધિ, બૂલોકના પદાર્થની બનેલી છે. આપણા જીવને એક દીવાની ઉપમા આપી શકાય. હવે એ તો તમે જોયું દરો કે દીવો જે દીવામાં બાંધાડો મૂક્યો હોય તો તે ફરક ફરક યાવ છે. આ પ્રમાણે ફરકતી જ્યોતિર્માથી જોઈએ તેટલું અજવાળું પડતું નથી. પણ એ દીવાની જ્યોતિ પર જે ચીમની મૂકે અથવા ખીજું કાંઈ કાચનું વાસણ એવી રીતે મૂકે કે તેથી તેને હવા ન લાગે તો તે દીવો સારો બળશે, અને તે તેજ વધારે આપશે. એ જ પ્રમાણે આપણો જીવદીવો એક પછી એક એવી ત્રણ દેહરૂપી ચીમનીમાં મૂકાયેલો છે. એમાંની પહેલી ચીમનીનો કાચ બહુ ઝીણો અને સાફ છે. એ જ સ્વલોકના ઉપલા ભાગના પદાર્થની બનેલી ઉપાધિ છે. એની આસપાસની બીજી ચીમની જે આપણી બીજી ઉપાધિ છે તે સ્વલોકના ખીજ ભાગના પદાર્થ તથા જીવલોકના પદાર્થની બનેલી છે. એ ચીમનીનો કાચ પહેલી ચીમનીના કાચ જેટલો સાફ અને પાતળો નથી. તાત્પર્ય કે સ્વલોકના નીચલા ભાગનો તથા જીવલોકનો પદાર્થ સ્વલોકના ઉપલા ભાગના પદાર્થ જેટલો શુદ્ધ અને સૂક્ષ્મ નથી; અને એની આસપાસ જે ત્રીજી ચીમની છે તે તો એથી પણ ઝાંઘી સાફ અને પાતળી છે. સામાન્ય રીતે દીવા પર જે 'રોડ' મૂકવામાં આવે છે તેની સાથે એને સરખાવી શકાય. એ ત્રીજી ચીમની તે જ આપણો સ્થૂલ દેહ છે. હવે અંદરનો દીવો તો બહુ તેજવાળો છે; અને એ ચીમનીઓ જે સાફ રાખીએ તો એનો પ્રકાશ એ દરેકમાં ઘટ્ટને બહાર પડી શકે છે. પણ જે એને સાફ ન રાખીએ અને મેલ ચઢવા દઈએ તો અંદરના દીવાનો પ્રકાશ બહુ ઝાંખો પડે છે, અને

કેટલીકવાર તો જાણે એ દીવો છે જ નહિ એમ જણાય છે. આપણામાં ઈશ્વરનો જ આ અંશ છે, દિવ્ય જ્યોતિ છે, તેની ચીમનીઓ-ઉપાધિઓ-એટલી બધી મેલ ખાઈ જાય છે, અને મેસવાળી યર્ષ જાય છે-અશુદ્ધ યર્ષ જાય છે-કે એ આંતર જ્યોતિનો પ્રકાશ બહાર બ-રાબર પડી શકતો નથી.

એટલું અનુમાન તો તમે કીધું જ હશે કે જે ઉપાધિ ભૂલોકના પદાર્થની બનેલી છે અને સૌથી બહાર છે તે આપણો આ રચૂલ દેહ છે. એને જ કેટલેક ઠેકાણે અનમય અને પ્રાણમય કોરા પણ કહ્યા છે. વળી બીજી ઉપાધિ છે તે સૂક્ષ્મ દેહ કહેવાય છે, અને કેટલાક એને મનોમય કોરા પણ કહે છે. આ ઉપાધિનું સ્વરૂપ બરાબર સમજવું બહુ જરૂરનું છે. કારણ કે જીવ જ્યારે એ દ્વારા ક્રિયા કરે છે ત્યારે જ આપણે જેને વિચાર, કામનાઓ, રાગદ્વેષાદિ, કહીએ છીએ તે થાય છે. વળી તમે એ પણ જાણતા હશો કે, જ્યારે રચૂલ દેહ કાંઈ પણ ક્રિયા કરતો હોતો નથી ત્યારે પણ મનને તો નિરાત રહેતી જ નથી. આગર જે આપણે અહોનિશ રચૂલ ક્રિયા કરતા નથી તો પણ વિચાર તો ચાલ્યા જ કરે છે. હવે બાકીની જે ઉપાધિ રહી તે પહેલી ઉપાધિ કારણદેહ કહેવાય છે. એજ વળી વિજ્ઞાનમય કોરા પણ કહેવાય છે. એ વિષે અહીં કાંઈ વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે એ વિનાની બાકીની જે ઉપાધિ જે શુદ્ધ રાખીએ તો એને શુદ્ધ રાખવા માટે બહુ સંભાળ રાખવાની કાંઈ જરૂર નથી.

આપણા આંતરદીપની ચીમનીને જે મેલ ચઢે છે અને મેસ લાગે છે તે ક્યાંથી આવે છે તે હવે સમજવું હશે. જ્યારે જ્યારે આપણે પાપકર્મ કરીએ છીએ, ત્યારે તે કરેકનો ડાઘ છેક બહારની ચીમની જેને આપણે રચૂલ સરીર કહ્યું છે તેને લાગે છે. એ ડાઘ આપણી આંખે દેખી શકાતા નથી, કારણ કે આંખોને દેખવાની જે શક્તિ છે તે બહુ યોડી છે. જેટલું જેટલું દેખાવું જોઈએ તે બધું દેખવાની શક્તિ હજી એનામાં આવી નથી. પણ ડાઘ પડ્યા છે એમ જાણી શકાય છે ખરું; કારણ કે તેથી આપણને ધણીવાર દુઃખ સહન કરવાં પડે છે. ધારો કે ખાવાના સ્વાદમાં આપણે જરા વિશેષ ખાઈ લીધું છે. આની જે નકારી અસર યર્ષ હોય છે તે યોડીવાર તો જણાતી નથી. પણ વહેલામોડા આપણને કાંઈ દરદ થાય છે અને આપણે માંદા પડીએ છીએ.

અથવા ધારો કે આપણે આપણુ શરીર સ્વચ્છ રાખતા નથી. એથી પણ, વહેલું મોહું દુઃખ થયા વિના રહેતું નથી. વળી એથી શરીરની સ્થિતિ એવી રહે છે કે આસપાસ જે કાંઈ રોગ ચાલતો હોય તો તેનો ચેપ તસ્ત લાગે. આવી બૂલ એ પાપ છે એમ મનાવું નથી, પણ ખરું જોતાં એ પણ પાપ જ છે કારણ કે એ બૂલને પરિણામે આપણો જીવ આ લોકમાં પોતાનો વ્યવહાર બરાબર કરી, શકતો નથી. એવાં જ બીજાં ધણાં પ્રકારનાં પાપકર્મ છે કે જેનાં માઠાં ફલ, દુઃખરૂપે, વહેલાં મોડાં ભોગવવાં જ પડે છે. જ્યારે જ્યારે આપણને દુઃખ થાય ત્યારે નિશ્ચય સમજવું કે આપણે કાંઈ પાપ કર્યું છે, આપણી ચીમનીપર કાંઈ ડાઘ પડ્યો છે. આપણો ઈશ્વરી અંશ તો સર્વદા આનન્દસ્વરૂપ જ છે. માટે, જ્યારે આપણા આનન્દમાં જંગ થાય ત્યારે સમજવું કે, આપણા જીવને યથારુચિ સ્ફુરવામાં કાંઈ અડચણ નડે છે અને લાગે છે કે આપણામાંના ધણા જણ આ ચીમનીને સાફ રાખવામાં બહુ બેદરકારી કરે છે; અને જોઈએ તેટલી એની સંભાળ રાખતા નથી. તેથી જ એમાં યધને જેટલો પ્રકાશ પડવો જોઈએ તેટલો પડી શકતો નથી.

પણ મને લાગે છે કે, એ દિવ્યજ્યોતિની જે ચીમનીને આપણે સુદ્ધમગરીર કહ્યું છે તે એથી પણ વધારે અશુદ્ધ છે એનાપર જે ડાઘ પડેલા છે તે આપણા નકારા વિચાર, નકારી કામનાઓ, રાગદ્વેષાદિને લીધે છે. જ્યારે આપણને કોઈપર ક્રોધ આવે છે, દ્વેષ આવે છે, ઇર્ષ્યા થાય છે, અથવા જ્યારે આપણે જૂઠું બોલીએ છીએ, જ્યારે નકારી વસ્તુઓની ઇચ્છા થાય છે, જ્યારે આપણે કરવાનું કામ કરવામાં આપણે આળસ કરીએ છીએ, અને ન કરવાનું કરીએ છીએ, અને એવી જ બીજી કામનાઓ અને માનસિક ક્રિયાઓ કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે આ બીજી ચીમનીને બગાડીએ છીએ. અગર જો આપણે કોઈ નકાર્ કામ ન કરીએ, છતાં પણ જો તે કરવાની ઇચ્છા રાખીએ તો તેથી પણ એ ડાઘ તો પડે જ છે. એ વાત આપણે જાણતા નથી, કારણ કે હજી આપણે વિચારનું સ્વરૂપ બરાબર સમજતા નથી. જેઓ સમજે છે તેઓ કહે છે કે, કાલિક કર્મ કરતા માનસિક કર્મ-વિચારોની અસર બહુ જબરી થાય છે.

હવે ત્યારે આપણું કર્તવ્ય એ છે કે આવા ડાઘ સાફ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, જેથી એ બેઝી ચીમની સાફ થાય. અહોનિશ સારા વિચાર કર્યા કરવાથી, કામનાઓ પણ ઉત્તમ પ્રકારની રાખવાથી, અને શુભ આચરણથી એમને શુદ્ધ કરી શકાય છે. જ્યારે જ્યારે આપણે આપણા દુરમતને દામી કરીએ, જ્યારે જ્યારે અનાયને આશ્રય આપીએ, જ્યારે જ્યારે પારકાને સહાય કરીએ, જ્યારે જ્યારે તેમનાપર પ્રેમ રાખીએ, અશુભ આચારવિચારને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ, અને એવો જ આપણી સુધારણાનો પ્રયત્ન કરીએ, ત્યારે ત્યારે, તે ક્રિયાયુક્ત, આપણે આપણા રચ્ય અને સદ્મ બેઉ શરીરોને શુદ્ધ કરીએ છીએ.

ગાયત્રીમંત્રનો ઉચ્ચાર કરતાં તેમાંના ઉપલા ત્રણ શબ્દો ઉચ્ચારતાં જે વિચાર આપણે કરવા જોઈએ તે એ છે કે, આપણા શરીરોની શુદ્ધિ વિના દિવ્યજ્યોતિનો શુદ્ધ પ્રકાશ બહાર પડી શકે નહિ; અને જ્યાસુધી એ અંતઃકર્મોત્તિનાં દર્શન અને સ્પર્શ ન થાય ત્યાં સુધી ખરે આનન્દ અનુભવાય નહિ; અને એ પ્રકાશને જે કોઈ આડે આવે એનું હોય તે સર્વ દુઃખકર્તા છે. આટલું કર્યા પછી આપણે ૬૮ સંકલ્પ કરવો જોઈએ કે જે દિવસે આપણે આ વિચાર કરતા હોઈએ તે દિવસે શુભકર્મ જ કરીશું, અને આનન્દ જ અનુભવીશું. કોઈ પણ શુભકર્મ કર્યા વિના રહીશું નહિ. આવો સંકલ્પ કર્યા પછી, સાચકાવે જ્યારે આપણે પાછી સંધ્યા કરીએ ત્યારે ગાયત્રીમંત્ર બજાવતાં પહેલાં જ આખા દિવસમાં આપણે શું કર્યું તે જોઈ જવાય તો ઠીક કાંઈ કે એ પરથી જ જાણી શકાય કે આપણો સંકલ્પ કેટલે અંશે પળાયો છે. અને ધણીવાર જાતે છે તેમ, જે એમ જણાય કે, આપણાથી તે દિવસ તે જગત્તર પળાયો નથી, અને ન કંવાનાં કર્મ-વાણી, વિચાર કે કર્મ-કર્મો છે તો, અગર જો તેમની માફી અસર તો થશે જ, પણ પાછા બીજે દિવસે તેમ ન કરવાથી એ અમર બદ્ધ જોઈ શકે, અને સારાં કર્મ કરીને તે ડાઘ ધૂસી પણ શકશે. આટલું કર્યા પછી જ્યારે પાછા આ ત્રણ શબ્દો ઉચ્ચાર કરીએ ત્યારે એ સંકલ્પ ૬૮ કરવા જરા થોભીને તે મંકલ્પ કરી લેવો. એમ કરવાથી દરરોજ કાલે આજ્ઞા કરતાં વધારે શુદ્ધ થવાશે.

તમારી રત્નેદાધીન,
લિલિઅન એડગર.

અભેદવાદવિચાર.

૧.

(મળેલું.)

શ્રીયુત “ સુદર્શન ” પત્રના તંત્રી સાહેબ જોગ,

અમદાવાદ.

આપના પત્રના ચાલતા અંકમાં “ અભેદજગત્સા ” એ મથાળાથી એક ચર્ચાપત્ર છપાયું છે. તે સંખ્યે કંઈક વિચાર જણાવવા યત્ન કરે છે, તે જો આપને ઉચિત દેખાય તો પ્રકટ કરશો. કારણ હું ઉત્તર આપવા યોગ્ય વિદ્વાન કે સૂક્ષ્મભુક્ષિમાન નથી. માત્ર અદ્વૈતનો અભ્યાસી તથા સુદર્શન-દર્શનોત્સુક વિદ્યાર્થી છું.

(૨૫) જડ (જગત્), જીવ અને બ્રહ્મ એ ત્રણ પ્રસિદ્ધ મહાન તત્ત્વોમાંથી અર્વાચીન વેદાંતીઓના કથનાનુસાર બ્રહ્મેનું જ અદ્વૈત કરી ત્રણ પ્રકારનાં અદ્વૈત જણાવ્યાં છે. આનું કારણ જગત્ને મિથ્યા માનનારને મતે જગત્ (જડ) કંઈ છે જ નહિ. અને જીવને જ બ્રહ્મ કહી પાડનારને મતે પણ જગત્ અને બ્રહ્મ (સોપાધિક કે નિરુપાધિક) એ બે જ તત્ત્વ અભેદ અર્થે વિચારયોગ્ય કરે છે. પણ મારી અદ્વૈતમતિ તથા પ્રાચીન મહાત્માઓના મત વચ્ચે જડ (જગત્), જીવ (આત્મા કે ચેતન) અને બ્રહ્મ (પરમાત્મા) એ ત્રણ તત્ત્વો દીસે છે, અને એ ત્રણનું અદ્વૈત (અભેદ) એ પરમ સત્યસિદ્ધાંત હોવો જોઈએ.

(૧) પ્રશ્ન—જીવ અદ્વૈત અને બ્રહ્મ સર્વગ્ન એનો અભેદ શી રીતે ?

(૧) ઉત્તર—જીવ જ્યારે જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળો થાય, ત્યારે તે પણ સર્વગ્ન થાય છે. અને તેમ થયા પછી જ જીવમાં જે આનંદદાતા તિરોદિત થયો છે, તે આવિર્ભૂત થાય છે. ત્યારે બેઠ સમ્યક્જ્ઞાનનંદમયતાની સરખા કાઠિમાં આવી અભેદતામાં પરિણમે છે. તથાપિ જીવ અને બ્રહ્મમાં એટલો ફેર ખરો કે એક સાધને કરીને મિદ્ધ થએલો, અને બીજો સ્વતઃસિદ્ધ. મતલબકે જીવની સર્વગ્નતા તે અક્ષરબ્રહ્મ પર્યંતની, અને બ્રહ્મની સર્વગ્નતા તે તેથી પણ પર અને અનંત છે, માટે જ તેને પરબ્રહ્મ કહ્યો છે.

(૨) પ્રશ્ન—બ્રહ્મ ચેતન અને જગત્ અચેતન એનો અભેદ શી રીતે ?

(૨) ઉત્તર—બ્રહ્મ કેવલ ચેતન જ અને જગત્ કેવલ અચેતન (જડ) જ છે, એનો અભેદવાદનો સિદ્ધાંત નથી. અભેદવાદ બ્રહ્મ તેમ જ જગત્ બેઉને સમ્યક્જ્ઞાનનંદમય ગણે છે. જડ (જગત્) માં સદૃશ (અચેતનતા) નો વિશેષ અવિર્ભાવ હોય છે. જીવમાં ચિદૃશ (ચેતનતા) નો વિશેષ અવિર્ભાવ હોય છે. અને બ્રહ્મમાં આનંદાંશ (નિર્વિષયી સુખ) નો વિશેષ અવિર્ભાવ હોય છે. આ જ ભેદ યવામાં કારણ છે. બ્રહ્મનું સૂક્ષ્મરૂપે વ્યાપવું તે અંતરાત્મા (અતર્કામી) કહેવાય છે, અને બૃહત્રૂપે વ્યાપવું તે પરમાત્મા (પરમજ્ઞ) કહે-

* જ્ઞાનનિષ્ઠા તદાં જ્ઞેયા સર્વજ્ઞો હિ યદા મવેત્ ॥ તત્ત્વદીપ ૧, ૧૭.

વાય છે. જેમાં જે જે અંશનો અધિક આધિકાર હોય, તે તે વસ્તુ તરૂપ કહેવાનો અવ-
હાર છે. તેથી જ નગતને લોકો જડ, જીવને ચેતન અને જ્ઞાને આનંદરૂપ કહે છે. વૃક્ષમાં
સૂક્ષ્મરૂપે ચેતનતા દૃશ્ય હોય છે, તથાપિ અચેતનતાની વિશેષતાને લીધે તે જડમાં લેખાય
છે. દેહની આધ્યાવસ્થામાં જીવમાં પણ આનંદાંશ તથા સમત્વની વિશેષતા નગરે ચઢે છે
તથાપિ તેને ધણી જણા આનંદાભાસ કે અજ્ઞાનતા કહે છે. જડમાં ચિદંશ તથા આનંદાંશ
તિરોહિત (અદૃશ્ય) હોય છે, તે કાળોકરીને પાછો આવિર્ભૂત (દૃશ્ય) થાય છે ત્યારે
ઉભય સંવિધાનંદમય યદ્ય એકતા (અભેદ) માં પરિણમે છે.

(૩) પ્રશ્ન—જ્ઞાતા (જીવ) અને જ્ઞેય (નગત) નો અભેદ શી રીતે ?

(૩) ઉત્તર—જીવને એટલું જગત જ જ્ઞેય નથી. પણ જગત ઉપરાંત બ્રહ્મા (પર-
માત્મા) તથા આત્મા (પોતાનું સ્વરૂપ) પણ જ્ઞેય જ છે. જગતમાં અમુક અમુક વસ્તુ એ
અમુક તત્ત્વોનું મિશ્રણ કે પરિણામ છે. તેમાં અમુક અમુક ગુણ (શક્તિ કે ધર્મ) સ્વા-
ભાવિક છે. તે સ્વભાવનો નિયામક અમુક એક છે. જેને વિષે અન્ય સ્થળોમાં પૃથક્ પૃથક્
દેખાતા સર્વ ગુણો (શક્તિઓ-ધર્મો) નિગંતર એકત્રિત અને અપાર છે. તે સર્વનો અંશી
છે. અંશી તરફ અંશોનું વલણ કે ખેંચાણ હોય છે. બગેરે ખાખતોનું સદૃશરૂપે જીવને
પ્રથમ શાબ્દિક કે કાષ્ઠનિક જ્ઞાન (Theory) પ્રાપ્ત થાય છે પછી તે જાતે તેને પ્ર-
યોગ (Practice) માં મૂકવા માંડે ત્યારે તેને વિજ્ઞાન (શાબ્દિક જ્ઞાનની સત્યતાનો અનુ-
ભવ) મળે છે. એટલું જ નહિ પણ તેવા અનુભવ વડે તે પોતે પોતાની શક્તિ (ગુણ,
ધર્મ) નું પણ પરિમાણ જાણી શકે છે. તેમ ચતાં પોતાની શક્તિનો પુનરુદ્ધાર (આનં-
દાંશનો આવિર્ભાવ) યવામાં આપેલો અંતરાય છે. તે અમુક કાળે અમુક ક્રિયાથી અમુક
રીતે ટળશે એમ પોતાની ખાત્રી કરે છે. પછી તદનુસાર વિદિત કર્મમાં મગ્ન રહે છે અને
તેથી તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન થઈ પોતે કર્મનિષ્ઠ જાને છે * આમ ચિત્તશુદ્ધિ યતાં આનંદાંશ
આવિર્ભૂત થાય છે. પછી તે જડને ચેતન જનાવે છે, તેમાં પોતાની એકતા કરે છે, તે
ઉભય ચેતનને પરમાત્માની પ્રસન્નતા માટે ભક્તિમાં યોજે છે. આમ ત્રણેની ભક્તિનિષ્ઠા
(બ્રહ્મના આનંદ) માં એકતા (અભેદ) પરિણમે છે. મત્સરના કે કર્મવડે પડેલો અંતરાય,
કર્મથી જ દૂર કરી, ઉભય એકરૂપ યદ્ય અભેદમાં પરિણામ પામે છે. સમતીયપણું પ્રાપ્ત
યતાં મદાન્ તરફ અદ્ય આકર્ષાય એ પગરંબોનો સત્ય સ્વભાવ અનુભવસિદ્ધ છે. આથી
પણ અભેદની જ સત્યતા ફક્ત યાય છે. મન આકર્ષણના પેગનું જીવે મદાન્ને અ-
ધીન હોય છે

(૫) અદૈતવાદીના કર્તવ્યનો વિચાર:—

(૧) પ્રશ્ન—પાપપુણ્ય વચ્ચે ભેદ શી રીતે ?

(૧) ઉત્તર—ઉપર કહ્યું તેમ બ્રહ્મ સ્વતઃસિદ્ધ સર્વજ્ઞ છે, અને જીવને સાધનવડે સર્વ-
જ્ઞાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે એ જ ભેદ સદૃશ છે. માટે જે જે સાધનો વડે સિદ્ધ થવાય

તે તે સાધનો તેજ સૂઝે કે પુણ્ય, અને જ ને કર્મો કે સાધનોથી કરીને અંતરાય વધે-
અભેદતાની પ્રાપ્તિમાં વિલગ લાગે-તે દુષ્ટ કે પાપ.

(૨) પ્રશ્ન—સર્વ એક જ છે ત્યાં કર્મને શું અવકાશ ?

(૨) ઉત્તર—સ્વરૂપે સર્વ એક છે કેમકે એકમાંથી થયું છે, એકમાં રહ્યું છે, અને એકમાં જ પરિણામ પામનાર છે. પ્રલયસમયે સર્વે એકતા પામ્યા છતાં પરમાત્માના યાન માત્રમાં જેમનું તેમ રહે છે તેથી પણ એક છે એમ કહેવાય છે. ફરી સૃષ્ટિના સંકલ્પની સાથે જ કાલ અને દિશ્ તેની નાનારૂપતા કરે છે એ નાના (વિવિધ) રૂપતા ક્રમે ક્રમે વધતાં ફેલાવેા યનો જન્ય છે, એને પ્રથમૂહાનિધિ કહે છે. અને તે જ રૂપતા દ્વિતીય પરાધર્મમાં એક તરફ પરિણત થતી જાય છે. આમ નિરંતર સૃષ્ટિનો ક્રમ ચાલ્યો જાય છે, તેથી જ કર્મનો અવકાશ છે. કેમકે બધા છવેા કે યોનિ એક જ ઠેકાણે ઊભા રહેલા નથી, પણ કાલપુરુષ તરફ દોડતા રહે છે. તેથી કોઈ આગળ અને કોઈ પાછળ પડેલું હોય છે. આમ આગળ પડેલા અને પાછળ પડેલા એ બેની વચ્ચે જ તારતમ્ય અને અન્યોન્યનો ધર્મ (સ્વભાવ) તે દરેકનું કર્મ. જે જે કર્મદારા ગમે સાંધી ચાલનારો જલદીથી સ્વધામને પહોંચે તે ધર્મ, અને તેથી વિરુદ્ધ તે અધર્મ.

વ્યવહાર અસલ છે એમ પ્રાચીનોનું માનવું નથી. વ્યવહાર અને પરમાર્થ ઉભય સલ છે. વ્યવહારને દદ છે, પરમાર્થની દદ નથી. પ્રસ્થાનત્રય (ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્રો તથા ગીતા)નો પણ આવો જ આશય હોવો જોઈએ. પણ તે કોઈ પણ મતનો દુરામદ છોડી દધએ તારે જ દેખી શકાય. મતાભિમાની કેટલાક દીકારોએ વેદાન્તના શુદ્ધ સિદ્ધાંતને મહિન કરવાથી લોકો ભ્રમમાં પડી વ્યવહાર કે જગતને મિથ્યા વદે છે, તથા શુક્તિરજત, રજ્જુસર્પ કે જામત-સ્વપ્નાના દૃષ્ટાંતોના દુર્દુભિ વગાડ્યા કરે છે. પણ તેઓ જ જો દુરામદ તથા નિષાલમપણે વિચાર કરે તો સાદુ સમજાય તેમ છે કે, છીપમાં છીપત્વ અને રજ્જુમાં રજ્જુત્વ એ તો સલ જ છે. ભ્રાંતિનું કારણ મનોવિકાર છે, અધિજ્ઞાન નથી. વળી જોણે રૂપું કે સર્પ કોઈ કાળે જોયાં કે સાંભળ્યાં ન હોય તેને એવી ભ્રાંતિ કે સ્વપ્ન થવાનો સંભવ જ નથી. અદૃષ્ટ કે અદ્યુતની ભાવના કે સ્વપ્ન કદી પણ થતી જ નથી. વળી કરોડો ગ્રંથોના સારરૂપે નીચલો શ્લોકાર્થ—

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव केवलम् ॥

એ શ્રીમાનું શંકરાચાર્યજીને નામે લાલના વેદાંતીઓ લોકોની આગળ મૂકે છે. એ વચન શ્રીશંકરાચાર્યજીનું નથી એમ કેટલાકનું માનવું છે એટલું જ નહિ, પણ "સુદર્શન" મા આદ્યદશા શ્રેમાચાર્ય બાર્ડ મણીલાલ સાથે એકવાર વાર્તાલાપ થતાં, તેમણે પણ તે વિષે સંશય દર્શાવ્યો હતો. જાડને નામે રૂળ વેચનારા, પોતાની કલ્પનાને જ મહાત્માઓના સિદ્ધાંતરૂપે ફેલાવે છે તેથી લોકોએ પરીક્ષક થવાની જરૂર છે. આત્માનુભવી પ્રસિદ્ધ ખસિંદમહેતાનું પણ અદૈતમઅધર્મમાં આવું જ કથન છે:—

“વેદ તો એમ વડે સુત્ર સ્મૃતિ સાખ દે,
કનક કુંડલ વિષે બેદ નોપે;
ધાટ ધડીઆ પછી રૂપ જુઓ,
અંતે તો હેમનું હેમ છે.”

સારાંશ કે વ્યવહારમાં નામરૂપની હદ છે, પરમાર્થમાં અવિદ્યુત પરિણામી પરમાત્મા અનદદ છે. માટે બહુ તો વ્યવહારમાં નામરૂપ બેને અસલ કહીએ તો, કદાચિત્ ચાલે, પણ અસ્તિ, આતિ, પ્રિય બધાને અસલ કહેવું બુદ્ધિગમ્ય દેખાતું નથી.

(૨) પ્રશ્ન—પોતે આ રૂપમાં રહેવું એ અદ્વૈતનીતિનું કર્તવ્ય સ્વાર્થી નથી ?

(૩) ઉત્તર—આનંદેય જગત્તે “કંઈ” સ્વાર્થી નીતિ નથી, પણ સ્વભાવ છે. જે પુરુષો પરાક્રાદ્યે પહોંચે, તેનો તવો સ્વભાવ જ થઈ જાય છે. તેથી જ તેઓ સ્વસ્થ અથવા સ્વરૂપસ્થ કહેવાય છે. અને પરમાત્મા પોતે પણ જગત્તના હૃદયસ્થ અર્થે તેમ જ રહી, દિવ્ય ક્રમો કયાં જાય છે. તદ્વત્ત સિદ્ધ પુરુષો પણ યથાશક્તિ યથામતિ તેવા જ ઉચ્ચ ભૂમિ ધૂમ્મા રહે છે. શ્રી ભાગવત પ્રથમ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે:—

આત્મારામાશ્ચ મુનયઃ નિર્દ્વન્દ્વા અપ્યુરુક્રમે ।

કુર્વન્ત્યહેતુર્કીં ભક્તિમિત્યંભૂતગુણો હરિઃ ॥

(૪) પ્રશ્ન—વાસનારહિત થવું એ અદ્વૈતનીતિનું કર્તવ્ય જીવનમુક્તિનું સ્વરૂપ ગણાય છે.

(૫) ઉત્તર—એ વાત સત્ય છે. વાસનામાં સ્વાર્થ રહે છે. જોડણી સ્વાર્થ તોડણી જ મુક્તિમાં અંતરાય. માટે નિષ્કામ કર્મો કરી, નૈષ્કર્મ્યની પ્રાપ્તિ કરવી એ મુક્તિમાં મુખ્ય ન મનાય છે. સ્વાભાવિકી વાસના દૂર કરવા માટે જ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યની આવશ્યકતા સ્પષ્ટ છે, અને તેના યથાર્થ જ્ઞાન અર્થે સાત્ત્વિકૃત્તિસદ્ ભક્તિનું અવલંબ એ અધિકારી થવા માટે શાસ્ત્ર વારંવાર બોલે છે.

“વિદ્યાલક્ષ્મી” પાઠશાળા,
મુંબઈ તા. ૧૦-૭-૧૯૦૦.

}

લો. એકે
અભેદઅભ્યાસી.

* *
* અમે આગળ કહ્યું છે તેમ જા. ‘અભેદ-જિજ્ઞાસુ’ ની પ્રકૃત વિષયમાં ખરી જિજ્ઞાસા છે. કોઈ પણ પાદીની સાથે ખોટા પાદમાં ન ઉતરતાં, અભેદવાદનું સમર્થન કટલી રીતે થઈ શકે છે, અને એ વિરુદ્ધ કેવી કેવી દલીલો ઉપરિચીત થાય છે એ સર્વ ધ્યાનમાં લેવ તથા સંજનથી વખતોવખત યતા પોતાના વિચાર વાચક આગળ મૂકવાની એમની

સુદર્શન.

તન્ત્રી.
પ્રોફેસર આનંદશંકર
બાપુભાઈ કુવ. એમ. એ.
એલએલ. બી.

(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને હ, સંબંધી વિચાર.)

(આદ્ય દ્રષ્ટા—' એક અભેદમાર્ગપ્રવાસી ' બ્રહ્મનિષ્ઠ મણિલાલ ત્રિભુવાઈ.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગતમ્

[પુસ્તક ૧૫. અંક ૧૨.] (માસિક.) [સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૦.]

આત્મબોધ.

(મળેલું.)

ગર્ભ મણુ વસંત પ્રાટ્ય વળી જશે પરવરી,
કિશોર વય ગર્ભ વઢી, હર જુવાની આત્મી પળી;
— દોસે નહિ દોમે તહને પરમ એક કર્તવ્ય કે ? —
સમર સ્વામ, ધરનો હામ, સફર લાંબો છે મસ્તકે.

નડે પ્રકૃતિ પ્રીત આરા મત કાલ કેરી વડી,
જડો જુનો ઉખેડનાં ખટકોં નામ ઉલટી ઉડી;
— દોસે નહિ યું દૂરનું સુજગ શાંત કર્તવ્ય કે ? —
સમર સ્વામ, વમળ વામ, સફર લાંબો છે મસ્તકે.

કરે
નડે પશુપણું, નડે સપરિવાર પાપો જુનાં,
— રહ્યાં ધર કરી, હસે ફટ કરી, વળી ડંખતાં;
ત્રીન બલ દે નહીં વિમલ સાધુ કર્તવ્ય કે ? —
એ શ્રીમાન શંકર સ્વામ, લગ્નનો મામ, સફર લાંબો છે મસ્તકે.
વચન શ્રીશંકરાચાર્ય
શંન ” મા આપદ્રષ્ટા, વિતથ કલ્પના, ભમતોં ચક્રા ખાતી મતિ,
પણુ તે વિષે સંશયધેય, ચલ ભાવના, ઉડુંઉડું જ અદ્વા થતી;
ભાઓના સિદ્ધાંત—હું નવ દોહું ખરે સતતતત્યોતિ કર્તવ્ય કે ? —
પ્રસિદ્ધ જુસિંદમદે સમર સમર સ્વામ, સફર લાંબો છે મસ્તકે.

સેહની.

આદર્શમાં ચક્રવો !

(મળેછ)

શિખરિણી.

અફાળે ? આદર્શો ચક્રિત ચિત કાં ચતુ ચક્રવા !
પ્રસારે છે પાંખો ફરફર કરીને ફરો જવા,
કઈ કોષે રાતા નયન કરો તુડે બરબડે,
પરતુ સતુના વિજયવચ્ચમા કાચ જ નડે !

ન થાકે ના નાશે સદશ અરિ એ સન્મુખ દિશે,
હડતા એ ઊડે કરો મદ મદે ને ચિસ ચિસે,
ન એથી તું કે એ તુર્ત્યા લપ પામી દૂર ખસે,
અરે ! જો તું મારે અરિ તન તદ્યે અભિધસે !

મયે ચાલ્યો દાયો દિવસ સધળો દદ્ર સુધમા,
ચઈ સધ્યા પક્ષિનૂ ! થમ તવ થયો છે નિરુધમા,
ફળો સ્વાદુ કેરી નિદ્રા જનમા, વિસ્મૃતિ કરી,
વિનાસે ઉઘાસે મુહુરજનના પ્રીતિ ન ધરી

ઉમંગે ના સગે સુધતિજનના તુ ધર્મો વખો !
વથા સતુ જાણી સમર કરતા દેહ જ દમ્યો;
તથાપિ ના ત્હાફે અભિયમિન કામે કશુ થયુ !
સુવિતાનાભાવે, જડ ! જડ થઈ બાધતુ રહ્યુ !

પરતુ પખીડા કાણુ નિરખ તુ ચિતન કરી,
નથી ! લો તો બધુ હિતકર કશુ કે નિજ અરે,
તું ચતુ પે ચતુ નયન નયને આકૃતિ-ગુણે,
જગત્મનૂ ! પ્રેક્ષીને પ્રતિરવ રવોચ્ચારથી શુભે !

તદ્વ તું તું તું છે ! અપર નથી એ પ્રલયવતી,
મર્તિ ત્હારી યાશે સમગ્રિત ખરી કાચનિમૃતિ,
અરે ! કાચે સાચે નિજ સ્વર્કેપનું મિત્ર પડિયુ,
જગદારે ત્હારે હૃદય લપ સતુત્વ જડિયુ !

કરે ચેષ્ટા ત્હારી ચક્રિત કરનારી જડ ! તને,
વથા ખેદે છેદે બાળ તું કરીને આરસો અને,
પરાધાતે ત્હારા, વ્યથિત પણ એ મિત્ર ન થશે,
વિનાસે ત્હારા એ, મધુ કદિ વિનાશી થઈ જશે !

ન તે સાર ચાર ગણીય લક્ષ્યું વ્યર્થ મદથી,
લડીને શું લેવું ? ! અપર નિજના એ સ્વર્પથી;
અનેકાદશે તુ, સ્વર્પ નિજના' જોઈશ બહુ,
રહે આતપ્રાપ્તે પણ તું જ અને એ પણ સહ.

ઈન્દ્રિય ભ્રમેષારામ. (ડાડીનાર)

પ્રેમોદ્ગાર.

(મળેલું)

વસંતતિલકા.

દષ્ટિ મળી યુગલ પ્રેમીની સ્થામરહામે,
આનંદ હું શુ વરણું અતિ શાંતકાળે;
સાથ સમે અશિનિ ધામ જતા જ મુર્ચ્છે,
ધિકારપાત્ર ગણી વસ્તુ સહુ સમન્તે ૧

તે સુત કેશવ દિવાદરને જ જાણ્યો,
ના (નહિ) તો ગતિ ન મુજ આવી હતે પ્રમાણે;
શું જાણુ દૈવ મુજને પણ ઈષ દગોને,
આવી રીતે પ્રિય વિયોગ કશવશે એ. ૨

આભાવિકે ઉપજતી પ્રીતિની નિશાની,
જોતાં જ સ્હેલ પણ તે કરતા અદારી,
શું આવી રીતે મમ પ્રેમ તણી દશે હા (?) !
નકી પ્રિયે મર્ગીશું પ્રેમથી ક્ષર્ષ સમર્મા. ૩

વૃક્ષો અને સરસ વેલડીની સુહામાં,
પુષ્પે સુગંધિત ફરેલી શિશ્વ મહામાં,
જોતાં સરમ્ મવરદિત જલે ભરેલુ,
ઉત્સાહ પ્રેમ તણી ભિમિની લાગણીનું. ૪

તે ભિમિ નજ થઈ હા ગઈ એ અરે તે,
વિયોગ હા લવિષનો કરણે પડ્યો તે;
ગાત્રો શિથિલ વદને પણ તેવું લાગ્યું,
આનંદ શુભ સહુ તે મહી ડૂબ્યું ડૂબ્યું * (અપૂર્ણ) ૫

વર્ષાઋતુ.

(મળેલું.)

(‘ અરે નાદન મન જુલુ જુલુ ’ એ રાહની ગજલ.)

અહો નૂવે પ્રિયા, સારી બહુ અથુ, હંચી દષ્ટ,	૧
ક્યે પંથેથી ઓ આવે, ગયો છે જે બની પાંથ.	
થયાં એ વર્ષ મુખ દીકું, તથાપિ ના કર્યા પાછા;	૨
ટકાવ્યા પ્રાણને આશે, બહુ લગાવીને દોર.	
ખરે આવ્યો હવે છેડા, થયું પીકું પૂરું આ તો;	૩
ન સૂઝે કાંઈ ચું કરવું કરી ઘેલી નિરાશાએ.	
વિયોગીને યદિ બાજે રાક્ષીની ચંદ્રિકા રીત,	૪
કહો હા કેમ રેવાય યદ્ય આકાશની માંય.	
તપી રહ્યાનું કરે વર્ષા બહુ, અગારની કૂર;	૫
બગ્યાને સર્વ કો બાજે અરે ધિરૂ ધિરૂ સંસાર.	
લતા કુંળે નથી પુખ્તો, દયાળુ ક્યાં બેઠે કુંળે !	૬
સરિતા સર્વ સૂકાઈ, સરેના અણતું બિંદુ.	
ક્યહીં આ કોયલો ચમલી, કઈં હું સાંત કાયાને;	૭
સ્વભાવે કાળ છે નિર્દય, નહીં તો તે નૂવે શાને.	
યુવાની કાં પીકે મુજને હવું ચું કામ લાં તારું ?	૮
ન લાવી કાંત મારાને દૂરેથી લાલચે નાંખી.	
સખી દુસ્મન યદ્ય કૂર રીજાવી દેહલી મારી;	૯
સહ દહે છે ખીલાવે એ કર્યા અગો સૂકાં તેણે.	
બહુ ગ્લાનિ ગરીરે આ વળી રી પાંડુતા વ્યાપી !	૧૦
પછી એ મોકલી મીઠી લહેરી* યજિમે શિતલ.	
દૂતિ એ સાથ મેં ફેલાવી હૃદયના દુઃખની વાત;	૧૧
ગદ્ય તે રૂપ વિકાળ ધરી પાછી ફરી આવી.	

૧ વર્ષાઋતુને મેઘરાત્રી સી કહી છે.

૨ પ્રાણિમાત્રને તાપથી યતાં કષ્ટ અને તે યજ્ઞ મેઘના દર્શન ન થવાથી કેટલાં વધારે એ લાગે છે એવી સર્વ પ્રાણિની દશા.

૩ જળ વિના મરવાનો ભય.

૪ સખીરની કહેરીરૂપી દુતિકાને પોતાના, પ્રિય મેઘરાત્રને ઓળખા મોકલે છે. મેઘરાત્ર અને પોતાની સ્ત્રી બન્ની મોઢમાં પડે છે એવી અતિશય દરખાની નીચ દૂતી તેને સોંપેલું કામ નહોતું કરતાં પોતાનો મેઘરાત્રપર મેળવેલો જય હૃદયને દોરા આવે છે. એવી કૂલર્ક અચલી અર્ધકારથી બહુ કુસવાદા કરે છે.

વાયુના વધવાનું આર્ષ કારણ કહ્યું છે.

ન ગાંઠે ને મને લેખે ફૂલી તે જોરથી પૂંકે;	
શીટી ઘસી બની બાજે મહારાણી જ તત્કાલ.	૧૨
પૂછું તારે બહુ કોપી ભરે તે વકત્ર આ ધૂળે,	
ભરાયું ભૂત ક્યાંથી આ મને સમગ્રાય ના હાવે.	૧૩
કહી ઘસી યદિ બોલું કહે તે ઘસી આ તારી;	
વળી બોલી દહિં રૂંકી ખૂંચે જૂલાગને છટે.	૧૪
પછી હું બોગતું બોગો નથી તે તો હવે તારો;	
અરે હે કુષ્ટ દ્વિતિ તે રમ્યો આ ખેલ હા કેવો.	૧૫
ભભાળ્યો તે શું હલકાને ચગ્ર્યો ચક્રે તારે;	
શું આગ્યો તે પૂડે તારી પંચધમ ખેંચાઇને પામે ?	૧૬
પડ્યો શુ પ્રેમના પાશો ? સ્મરી તેણે મને ના કે ?	
લઈ જઈને મૂક્યો શું તે દૂરે સંતાડીને કહે ?	૧૭
ભભાવે નુ હળુ તેને ? ધીરો રિયર ના થયો છે કે ?	
હળુ શું તે રલો હલકો ? રલો શીકો ? હલે નીરસ ?	૧૮
બનાવી દે કપહાં મારો વસેછે સ્થામ તે તુ જ;	
નહીં તો બાળુ છું શાપે નસારો ના કપહીં હાવે	૧૯
શું બાજે કુદ જતુઓ સતીની સકિત અદ્ભુત;	
ક્રુણ ગાત્રે બહુ ચર ચર નમી ઉભી શુણી સત્ત્વ.	૨૦
અરે દેવી ગઈ પાસે તલ્લ તે મોહમાં ફૂળ્યો;	
તથાપિ નેવનાં પાણી મ્હડે મોભે કદી ના જઈ.	૨૧
જુરે છે એકલો તે, ને યથા વારિ વિના મીન;	
તમે ત્યાં પૃથ્વીપર જુરે વિરહનું દુઃખ ના સહ.	૨૨
મને દેવેશ મેરે તો મુકુ આણી કાણે તેને;	
પૂછ, એ દેવને તોયો, કરાવે ઇષ્ટ સયોગ	૨૩

પુરુષ.

અભેદવાદ વિચાર.

૨.
(મળેલુ)

સુગ માનવતા મહાશય રા રા અભેદજિજ્ઞાસુ:—

નમ્રતા સાથ વિનંતિ કે સુદર્શન-પત્ર માસ ભુલાધનામાં જે પ્રશ્નો આપે દર્શાવેલા છે, તેો યથાર્થ નિર્ણય પૂર્ણ જ્ઞાન વિના નિવેદન કરવો એ અજ્ઞાનપણું છે. પરંતુ અભેદમાર્ગ-વાસી બ્રહ્મનિષ્ઠ મહિલાવ્રભાઈએ જે જે પુસ્તકો પ્રગટ કરી મારા જેવા અદ્ય જીવને ઉત્તમ

હલકો, અધમ પિ. વિરોધભૂતો બ્યંગ્યાર્થ. ॥ વાપી સ્નાતુમિતોગતાસિ ન પુનસ્તસ્યા ધમસ્વાંતિકમ્ ॥ એ જેણે વાંચ્યું હશે તેને સુવિદિત જ હશે.

આતું સુપરિચિત ને આગ્ય વાગ્ય મુકવાતું કારણ એટલું જ છે કે વર્ષાદ વગરના દિવસોમાં એ હાંઈક અજબ જ અસર મનપર કરે છે. અર્થ એટલો જ છે કે મેઘ તમારા પ્રેમમાંથી ખરયો નથી.

લાભ આપેલો છે, તેથી સમયપર એ અન્ન નિવેદન કરવો એ મારી ફગ્ગ છે. પૂર્વ કાલમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સગ્ન અધિઓ પ્રેમથી સ્વદ્વારયુક્ત ગોઠવણુ નિરંતર રાખતા, ને તેથી કરી વ્યવહારમાં પણ હાલના સમય જેવી દુર્દશા અગેલી નહોતી.

માર્ગ જ્ઞાન ગુજરાતી ભાષાનું પણ અપૂર્ણ છે, તેમ ઇંગ્લિશનું તો અહુ જ ઘોડું છે; સંસ્કૃત તો છે જ નહિ. પરંતુ પૂર્વ કાલમાં અત્યુત્તમ વ્યવહાર હોવાથી સર્વત્ર આનંદ પ્રવૃત્તિઓ એમ પૂર્વજોનું કહેવું હોવાથી પુસ્તકોદ્ધાર તે કાલનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા યથાસમય યથાશક્તિ અભ્યાસ કરવાનું જરૂરી રાખેલ છે. આટલી પ્રસ્તાવના કરીને, આપના પ્રશ્નોના યથામતિ ઉત્તર આપવા યત્ન કરું છું. અને પ્રથમ કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોના અર્થો દર્શાવું છું,—

જેથી માર્ગ તાત્પર્ય સમજવામાં લાભ થવાનો જોડો સંભવ રહેશે

પારિભાષિક શબ્દોના અર્થો.

અદ્વૈત—એ કરતાં અધિક અને સર્વ—મયતા, જ્ઞાન પ્રેમનો નિરીક્ષ્ય ભાવ.

છપ—સત્તા સ્ફૂર્તિ ને જ્ઞાન-ગુણમય આધ્યાસિક સ્વરૂપ.

બ્રહ્મ—જ્ઞાનવિષયમાત્ર, ભાવાભાવનુ રૂપમાત્ર, સર્વ પદાર્થની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ ને વિલયનું પ્રિમિક

બોધરૂપ તેજોમય ન્યોનિ સ્વરૂપ-અક્ષર-સત્ ચિત્ નિરીક્ષ્યઆનંદરૂપ.

જગત્—અપરા વિદ્યાની, માયિકત્રિગુણમય ઉપાધિરૂપ પ્રાપ્તિ મનોરાજ્યની, ચિત્રસાક્ષા.

જ્ઞાતા—તત્ત્વના ગુણુની સત્તા સ્ફૂર્તિ ને જ્ઞાન અનુભવનાર અંશ.

જ્ઞેય—પ્રત્યક્તત્ત્વ.

જ્ઞાન—અજ્ઞાન-અવિદ્યા—નુ " જ્ઞાન ", સાતમી ભૂમિકા પર્યંત પમાય, અનુભવાય તે.

ચેતન—ચતું-હોતું-વધતું-પાટતું-ધટતું ને લય પામવો એ ઇન્દ્રિયાર જેનાવડે અનુભવાય છે તે.

અચેતન—ચેતનમાં ગુણનો વિકાર થયાનું સ્વરૂપ

વ્યવહાર—કલ્પના-વૃત્તિ-મન-ચિત્-શુદ્ધિ-વિચાર-તર્ક-અતંદ્રણ ને જ્ઞાન-જેવડે આંતર તેમ

જ આલ્ય છદિગો જ્ઞાન પામવા પ્રયત્ન છે-તેનો વિહાર.

પરમાર્થ—સાસ્ત્રિક-રાજગી-ત્તામગી પ્રકૃતિના ગુણરહિત કેવલ નિઃસ્વાર્થ પરાવિદ્યાનો દૈવી

અંશવડે યતો ધર્મમય અર્થ

સત્ય—તણ કાલમાં અચિદ્વૃત

અસત્ય—વિદ્વૃતિ અને રૂપાન્તર પામનાર.

પાપ—અનાત્મભાવવાળી પ્રવૃત્તિ

પુણ્ય—આત્મભાવવાળી નિર્ગતિમય પ્રવૃત્તિ.

કર્મ—મન-ચાહ્ની-કાયા આદિવડે જે કંઈ અપાપ, કરાય આદિ દિયામાત્ર.

ઐક્ય—મન-ચાહ્ની-કાયાનો પ્રેમમય તન્મયના પામેલો સબંધ. (ઇન્દ્રિયોના વર્તનથી માની

... સીધેજો દાણિક વિદ્યા પ્રેમ નહિ.)

આનંદ—રિયાનંદ-રિદ્યાનંદ-અજ્ઞાનંદ કરતાં વિલક્ષણ, પરા વિદ્યાની પાર, અવાચ્ય-અમા-

નુરીય અખંડ સુખરૂપ સ્થિતિનો અનુભવ. " નિરીક્ષ્ય સુખરૂપ આનંદ "

નીતિ—અનંત બ્રહ્મની પ્રકૃતિના સ્વભાવની વિદ્વૃત્તિને સગ્નતીયરૂપ આચાર-વિચારનું નિર્દે-

શુદ્ધ બેદરબુદ્ધ વર્તન (સ્વાર્થરહિત દૈન્યભાવના લય પામેલી).

સ્વાર્થ—પોતાનો વિગતી ક્ષણિક અર્થ સાધવે તે ।

વાસના—પ્રેમ-પ્રતિજ્ઞા-પટેશાર્ક-અને પંથો (ધૃત્વોક્તના ક્ષણિક પદ્ધતિઓને વૈભવ) તથા સ્વર્ગીય અસૌકીક અમાનુવીય સુખની વૃષ્ટિની લાવના. ।

અવન્યુક્તિ—અનાસક્તિ-દુઃખના સંબંધ-રહિત અભાવોથી લાવનાવાળી ધર્મમય લાવનાવાળી અવન. (પ્રાણ હોવા છતાં પ્રાણરહિત અવન.)

સ્વભાવ—પ્રકૃતિવડે પંચ કોશના ગ્રુણે દેહમાં (કારણ, સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મમાં) જે લાવ રહેલો છે તે. અભેદ—તન્મયતા-સર્વમયતા-પ્રેમ ને જ્ઞાનની નિસીમ અખંડ મુખરૂપ સ્થિતિ; ચાર વાણી-વડે પ્રાપ્ત કરેલું અવાચ્ય પદ

અ.

તત્ત્વવિચાર-પ્રશ્નોત્તર.

(૧) અવગ્રહની અદ્વૈતતા.

દરેક આકૃતિના રૂપ મુજબ આદિતમામ વિલાસોને લુપ્ત પાડી, એમનું જ્ઞાનપદે વૃથારથ કરી, તેની અવગ્રાવે ક્ષણિકતા સિદ્ધ થતાં રોપ રહે તે અદ્વૈત અહ; ને તેમાં બ્રાન્તિજ્ઞાન પેદ થતાં જે અવગ્રાવે દ્વૈતતા છે, તે વચ્ચે, વિહાર (વિહાર)ના અન્યોન્ય સંબંધે, અદ્વૈતના રહેલી છે, ને તે જ સર્વત્ર છે એમ અનુભવ દૃઢ થતાં, સર્વ દ્વૈતતા એ એક અહરૂપ અદ્વૈતના જ છે.

અંકને અકોચરે. થતી પૂર્ણરૂપ સંખ્યાની સંજ્ઞાનું નામ તે અહ. ને એ સંખ્યામાં જે જે અંકો સમાયેલા છે તે અવ. અર્થાત્, અહ તે જ અવ ને અવ તે જ અહ. / અહના અંશો તે અવ. એ અંશોમાં અહલાવ આવરણ પામવાથી વિશેષને લીધે અસ્પષ્ટતા આવે છે; પરંતુ જ્યારે સ્વસ્થ જ્ઞાન પણ ઉદય પામે છે, ત્યારે તેના વિસ્તારનું રૂપ પૂર્ણ થતાં, સર્વજ્ઞતા આવે છે.—અવગ્રહનું અદ્વૈત અનુભવાય છે.

(૨) ચેતન અચેતનની અદ્વૈતતા.

અચેતન એ ચેતનની ઉપાધિ કે વિદ્યુતિ છે, કેમકે, ચેતનવડે જ જ્ઞાન થાય છે. (અચેતનનું) જ્ઞાન (ચેતન) ને સર્વત્ર દ્વૈતરૂપે દેખાય છે તે કેવળ લીલા છે, ને એ “બાહુ થાઈ” ના લાવની સ્વમસ્થિતિ છે. એટલે જ્યારે જ્ઞાન જગૃતિને પામે છે, ત્યારે સ્વમલાવ (જગત્-લાવ) વિરમરણ પામી ચેતનમય અહભાવ જ અનુભવાય છે. ને એ કમાનુસાર સર્વત્ર પોતાનું જ્ઞાન, અચેતનલાવને પામેલું છે, તે જ નેમ નેમ જગૃતિ પામે તેમ તેમ તેટલો જગત્-લાવ દ્વૈતલાવ નાશ પામે, ને અદ્વૈતતા સિદ્ધ થાય ને પછી છેવટે સર્વ ચેતન જ સૂર્યો કરે ત્યારે જગત્ તે જ અહ ને અહ તે જ જગત્ એમ અનુભવાય.

(૩) જ્ઞાતા ને જ્ઞેય-દ્રશ્ય ને દ્રશ્ય—ની અદ્વૈતતા.

અવમાં જ્યારે જ્ઞાન ઉદય પામે ત્યારે જ્ઞાનત્વ આવે છે. જ્ઞેય અને જ્ઞાતા એ જ્ઞાનના જ અંશ છે, એટલે જ્ઞાનનું જ્યારે અજ્ઞાન થઈ, જ્ઞેયરૂપ જ જગત્-વિહાર ઉદયવે છે, ત્યારે જ્ઞાન તેમાં અલક્ષ્ય રહે છે. પરંતુ તેથી કરી દ્વૈતભેદ ને જણાય છે તે વચ્ચે છે કેમકે તમામ લક્ષ્યમાં લક્ષ્યતા પણ અલક્ષ્યની હોવાથી સર્વત્ર અલક્ષ્યરૂપ જ્ઞાન જ છે, એટલે જગત્માં રહેલા અંત, લોચનું જ્યારે જ્ઞાન થાય, ત્યારે સર્વત્ર પોતે છે એમ અનુભવે છે, અર્થાત્ જ્ઞાનનું જ જગત્